

Margonauták

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

rec.iti
Budapest • 2009

A kötet megjelenését magánszemélyek támogatták

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

A hátlapon Madarász Viktor *Feltámadás* című festménye látható

Köszönet Magos Andrásnak

Fotó: Centauri

© szerzők, 2009

ISBN 978-963-7341-83-0

Kiadja a rec.iti

az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja

<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv: Török András

Tördelte Hegedüs Béla

Nyomta a Prime Rate Kft. nyomdaüzeme

Tartalom

DÁVIDHÁZI PÉTER	
Az érdesség dicsérete	
Arcképvázlat Margócsy Istvánról	13
I. rész	17
1. Kritika, történet	19
BARTÓK ISTVÁN	
Adatok Sylvester János <i>Grammatica Hungarolatinájának</i> utóéletéhez a	
18–19. század fordulójáról	21
BALOGH PIROSKA	
„... semmiből világokat. . .”?	
Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok	
és kitörési pontok	28
BÍRÓ FERENC	
Kazinczy és a nyelvújítás (Vázlat)	41
DEBRECZENI ÁTILA	
Ki ütött vissza először? avagy a <i>Debreceni Grammatika</i> és Kazinczy . . .	46
MACZÁK IBOLYA	
A zsenyéjéből szerencsésen kifejtett character	
Verseghy Ferenc és az excerptálás	51
LABÁDI GERGELY	
Kísérletek a culturáról	
Verseghy és a modern kultúrafogalom kialakulása a 18–19. század	
fordulóján	57
HEGEDÜS BÉLA	
Magyar nyelvelmélet a 18. században, II.	66
GYAPAY LÁSZLÓ	
Mikor keletkezett a <i>Nemzeti hagyományok</i> ?	81

FÓRIZS GERGELY	
Kontextusok az <i>Élet és Literatura</i> szerkesztői önértelmezéséhez	88
VERÓK ATTILA	
A „tudós tanár” prototípusa a 18. század első felében	
Martin Schmeizel és az egyetemi pedagógiai oktatás a felvilágosodás	
előestéjén Németországban	103
LIPP VERONIKA	
Trenka Mihály kéziratos literatúratörténeti vázlatára	110
MERÉNYI ANNAMÁRIA	
„Újulnunk szükség(?)”	
Ungvárnémeti Tóth László és Czinke Ferenc polémiája	115
KESZEG ANNA	
A tudomány realitása és tanári szerepkörök 1816-ban	124
BIRÓ ANNAMÁRIA	
M. I. fordítói bravúrja, avagy mi lehet a funkciója egy nyelvművelő	
társaságnak?	131
2. Irodalom, történet	139
HORVÁTH IVÁN	
Olvasta-e Dantét Rimay?	141
EGYED EMESE	
Jean-Jacques Rousseau hét élete, avagy az irodalom útvesztője	144
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Gvadányi József közköltészeti utalásaiból	155
BERECZ ÁGNES	
Halvány jelek nyomában	
Ráday Gedeon aktív évtizede 1780–1792 között	168
PORKOLÁB TIBOR	
A nápolyi kapcsolat	
Virág Benedek „királyodájának” filológiai háttere	173
BORBÉLY SZILÁRD	
Debre és Döbrö	
Jegyzések és említések a <i>Lúdas Matyi</i> olvasásához	180
SZILÁGYI MÁRTON	
Csokonai Józsefné kiadatlan levele Szeless Józsefhez	188
AJKAY ALINKA	
<i>Hungara Nobilitas</i>	
Latin nyelvű kéziratos költemény az 1807-es országgyűlésen	196

DEMETER JÚLIA	
Rigó Sámson vagy Jonathán?	
Egy érdektelen rejtély meg nem oldása	206
HERMANN ZOLTÁN	
„Magyarentod”	
Adalékok a Dobozy-témához	208
ZENTAI MÁRIA	
Borhűtők, lovak, versek	220
VADERNA GÁBOR	
Gróf Dessewffy József és az alkalmi költészet	228
WÉBER ANTAL	
A szellem belvilága	241
DEVESCOVI BALÁZS	
Hol írhatta Eötvös József első regényét?	
Megjegyzések <i>A karthauzi</i> keletkezéstörténetéhez	246
KALLA ZSUZSA	
„Olvastam fennhangon”	
Az irodalom alkalmi műfajainak megszólalása	259
ERDÉLYI ÁGNES	
A cenzúra dicsérete	274
HITES SÁNDOR	
A képzelőerő apokaliptikus apoteózisa	
Jósika Miklós: <i>Végnapok</i>	278
GÖNCZY MONIKA	
Őrült beszéd – de van benne rendszer(?)	
Kelecsényi József magyar mitológiája	288
IMRE LÁSZLÓ	
Tompa Mihály vallási élményének tanulságai egykor és ma	298
KUSPER JUDIT	
„egy betű a leányszív”, avagy (ön)olvasási stratégiák	
Mikszáth Kálmán <i>Az arany-kisasszony</i> című novellájában	307
TÖRÖK ZSUZSA	
Úti jegyzetek és egy novellacsoport a nemzetiségi és gazdasági	
kérdések kontextusában	
Petelei István: <i>Mezőségi út</i>	313
TESLÁR ÁKOS	
„Istenes ördög”	
Az Ady-kultuszok elfeledett Janus-arca	322

PÓR PÉTER	
Doppelte Defiguration	
Rilkes Gedichte: <i>Der Geist Ariel, Der Magier</i>	334
EISEMANN GYÖRGY	
Steinmann	
Karinthy Frigyes: <i>A jó tanuló felel</i>	345
ÁCS PÁL	
Fattyazás	
Illyés Gyula: <i>A faj védői</i>	353
FELDMÁJER BENJÁMIN	
Wass Albertről olvasok	359
GEROLD LÁSZLÓ	
„Mesélni igaz történeteket”	
Kánon, regionalizmus, hagyomány, világkép és műfaj Gion Nándor	
opusában	367
BÓDI KATALIN	
A szerelem archeológiája	
A <i>précieuse</i> -szerelem és Foucault Umberto Eco <i>A tegnap szigete</i> című	
regényében	375
CSEHY ZOLTÁN	
Orpheusz teste	
A mitológiai referencialitás szerepe Kovács András Ferenc kavafiszi	
versében	383
3. Petőfi	393
KÁLMÁN LÁSZLÓ – MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA	
Petőfi költeményeinek patholinguisticája	395
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	
Petőfi és a nemzeti ősbűn	
Ünnepi beszéd a pozsonyi Petőfi-szobornál	
2009. március 15.	407
KOROMPAY H. JÁNOS	
A szövegközlés megbízhatósága	
A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásairól	415
KOVÁCS KÁLMÁN	
Petőfi rossz szelleme: Heinrich Heine	
A Petőfi-recepció Heine-képéről	422

SZILÁGYI ZSÓFIA	
A szikár és a kövér	
Petőfi és Móricz	433
KALAVSZKY ZSÓFIA	
Petőfi és Puskin, a becsület vitézei	
(a jezsuiták meg ármánykodnak!)	440
KÁLMÁN C. GYÖRGY	
Az <i>Anyám tyúkjá</i> olvashatósága és értelmezhetősége	446
LACKFI JÁNOS	
Bolha és elefánt	
A víg Petőfiről, Margócsy István előtt tisztelegve	453
MEZEI MÁRTA	
Egy régi verselemzésről	
Mády István, Petőfi Sándor: <i>Föltámadott a tenger</i>	461
4. Társadalom, történet	467
KISS P. ATTILA	
<i>Gens</i>	
Egy terminus fordításának problémái a kora középkorban	469
SZABADOS GYÖRGY	
Az állami emlékezet emberi határai	
A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről	476
SÁRKÖZY PÉTER	
Ahonnan Szent István koronát kapot	
Az örök város első magyar emlékei	483
MARGÓCSY DÁNIEL	
A hiteles zsiráf	
Az egzotikum ábrázolása a reneszánszban	494
VOIGT VILMOS	
<i>Galleria Margócsyana</i>	504
RIGÓ MÁTÉ	
Zsidó-keresztény házasságok a zsidótörvények idején	
Mikroperspektívák	514

II. rész	521
1001	
A margonauták folyóirata	
2009. július 23.	523
VÁRADY SZABOLCS	
Az irodalom doktorának, a hatvanadikra	525
PARTI NAGY LAJOS	
Ikarus-szakkör	
(margócsynaki gyakorlatok az Őszológiáról)	526
SPIRÓ GYÖRGY	
A vidéki kislány	531
FERENCZ GYÓZŐ	
Betűk háta mögött	539
RAKOVSZKY ZSUZSA	
Csillag; Rács	542
MÁRTON LÁSZLÓ	
Gottfried és Margócsy	544
GOTTFRIED VON STRASSBURG	
Tristan	
(Részlet a verses regényből)	548
CSENGERY KRISTÓF	
Változat tengerre és emberre	568
NÁDASDY ÁDÁM	
Visszanézhet, de a víz	569
JÁSZ ATTILA	
Addigszinte	570
VARGA MÁTYÁS	
hangok [herzeloyde]	571
CENTAURI	
Szeptember 12.	572
ORBÁN JÁNOS DÉNES	
Transsylván képeslap, vámpírokkal	577
KOVÁCS ANDRÁS FERENC	
Ötven felé a költő	589
BALLA ZSÓFIA	
Köszöntő	590
LENGYEL LÁSZLÓ	
Margináliák	591

RADNÓTI SÁNDOR	
„Ha elfelejtkeznek is rólam halálom”	
Személyes vázlat a <i>János vitéz</i> ről	603
CZEGLÉDI ANDRÁS	
„Petőfi kennek gelern”	
Petőfi, a romantikus Nietzsche-hős, <i>staccato</i>	612
BÁTHORI CSABA	
Írásjelek Petőfi költészetében	
Különös tekintettel a pontosvesszőre	617
DÉKEI KRISZTA	
PETŐFI, a köztéri emlékszobor	623
LÉDERER PÁL	
Lehet-e tragikus hős egy seggfej?	
(abszolúte szabálytalan, de teljesen őszintén laudáló laudáció)	632
PÓR PÉTER	
Petőfi és Eichendorff	648
BOKODY PÉTER	
Petőfi, az Oroszlánvadász	649
TANDORI DEZSŐ	
Az Idő-Godot	655
SZABÓ T. ANNA	
Egyszerű dalocska a Tanár Úrnak	657
HARCOS BÁLINT	
Nyaram, telem	659
MESTYÁN ÁDÁM	
Kultusz	661
SZÁLINGER BALÁZS	
Gyöngyhalász	
– <i>M. I. 60.</i> –	663
KISS NOÉMI	
Legénybúcsú	
<i>Tragikus eljegyzés kilenc jelenetben</i>	
— <i>részlet</i> —	664
KUKORELLY ENDRE	
IO (<i>Vagy majdnem</i>) kedvenXc versem a 20. századból	670
GARACZI LÁSZLÓ	
Petőfi, a petőfi	
(bevezetés a petőfilológiába)	672

AMBRUS JUDIT	
Isten coming outja	673
BORBÉLY SZILÁRD	
Petőfi, a celeb	685
LACKFI JÁNOS	
Három Petőfi-variáns	687
BAZSÁNYI SÁNDOR	
„. . . Vörösmarty wagneri zenekara, Petőfi harsonája, Arany andalító mélyhegedűje. . .”	
<i>Petőfi stb.</i>	
Avagy esetleges margináliák az irodalmi kultusz működés módja kap- csán – a hatvanéves Margócsy Istvánnak	692
BÁRÁNY TIBOR	
Szubkontra, fedáksári	695
BECK ANDRÁS	
Herczeg Ferencnek tiszteletem jeléül	700
SZILASI LÁSZLÓ	
Hazai lapka (Michael Curtis Darr és Adam Thomas Eaton emlékére)	718
GYÖRGY PÉTER	
Lee Miller a kádban (Münchenben, 1945. április 30-án)	722
SCHEIBNER TAMÁS	
Öv alatt.	729

DÁVIDHÁZI PÉTER

Az érdesség dicsérete
Arcképvázlat Margócsy Istvánról

Emlékszem első nagy beszélgetésünkre, mint akkoriban mondtuk: „a seregben”, nevezetesen 1968 májusában egy éleslövészetben, Nagyorosziban, ahová mint légvédelmi tüzerek érkeztünk, ő a hódmezővásárhelyi laktanyából, én a kalocsaiból. Prágai tavasz, juthatna eszünkbe utólag a baljós időpontról, de a géppuskák és ágyúk fülsiketítő zajában egymás szavát is alig hallottuk, a történelemét pedig egyáltalán nem, s a gondosan elzárt laktanyában sem lehetett fogalmunk arról, mi készül odakint. Más-más alakulathoz, de ugyanolyan szovjet gyártmányú „löveg” kezelő személyzetéhez tartoztunk, ő mint rajparancsnok, én mint ún. irányzó, s legjobb tudásunk szerint igyekeztünk eltalálni a repülőgépek húzta légszakokat, eközben nem lelőni a gépeket, elvégre a mieink. (Jelentem, a pilóták ma is élhetnek, mert ki voltunk képezve rendesen, technikából és logikából egyaránt: „A löveg részei: (1) a futómű, (2) maga a löveg.”) Izzadtan, porosan és terepszínűen, egy árokpartra félrehúzódva Ingmar Bergman filmjeiről és irodalmi élményeinkről beszéltünk, s mintha megszűnt volna a külvilág, Margócsy őrzető szenvedélyesen méltatta Juhász Ferenc egyik versének szépségét: *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*. Olvasottsága, ítéleteinek magabiztossága már akkor feltűnt. Ősszel aztán találkoztunk az egyetemen, a tanév szeptember 16-án kezdődött, igen, néhány héttel a prágai bevonulás után.

Magyar-orosz szakos diplomáját megszerezvén a fiatal bölcsész gyorsan bontakozott: ösztöndíjasként, majd oktatóként az ELTE akkori Felvilágosodás- és Reformkori Irodalmi Tanszékén, egyre többet publikáló kritikusként és irodalomtörténészként számos lapban és folyóiratban, szerkesztőként a hajdani *Mozgó Világ*, később a *2000*, valamint a BUKSZ szerkesztő bizottságában. Már 1975-ben megvédte *Petőfi és a magyar rímelés* című bölcsészdoktori értekezését, de közlését az *Irodalomtörténeti Füzetek* döntéshozói addig halogatták, míg végül az elcsigázott szerző úgy érezte, koncepcióján túlhaladt az idő, s lemondott megjelenéséről. Bár 1988-ban kiadott egy fontos antológiát (*Jöjjön el a te országod... : Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*), saját könyvei sora így viszonylag későn indult: „*Nagyon komoly játékok*”: *Tanulmányok, kritikák* (1996), *Petőfi Sándor: Kísérlet* (1999), *Hajóvonták találkozása: Tanulmányok, kritikák a mai magyar irodalomról* (2003), „... *Égi és földi virágzás tükré...*”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról* (2007). Ezekhez járul rengeteg további irodalomtörténeti tanulmánya, amelyek nem kerültek gyűjteményes kötetbe, köztük személyes kedvencem, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében* (ItK, 1984/3,

291–308). Láthatólag mindene a *magyar* irodalom: publikációin legföljebb a 18–19. századi klasszikus, illetve a modern vagy mai magyar irodalom osztozik (nagyjából talán egyenlően), s noha más nyelvű irodalmakban is járatos, azok csak ritka kivételként bukkannak fel témái közt. Lehetőleg mindig elolvasom, ami megjelenik tőle, s nagy szerencsémnek tartom, hogy bármikor szigorú kritikai visszajelzést kérhettünk, olykor kéretlenül is kaphattunk egymástól.

Amikor a Magyar PEN Club Komlós Aladár-díjának kuratóriuma felkért e laudáció megírására, a pillanatnyi zavar után eszembe jutott, itt az alkalom, hogy néhány lábjegyzetet, vagy inkább széljegyzetet, a 2000 című folyóiratban épp Margócsy cikkei körül szokásos margináliát (margócskát?) fűzzek egy recenzióhoz, amelyet Franciaországban élő kollégánk, Pór Péter írt nemrég Margócsy legutóbbi könyvéről. Íme a recenzió utolsó mondata, mely elgondolkodtató végkövetkeztetését összegzi: „Még lehet, hogy a mai magyar irodalomtörténetírásban, amelyről úgy vélem, hogy nagyon jó korszakába jutott, sok és sokféle remek tanulmánnyal, vannak nála súlyosabb vagy spekulatívabb kutatók; de teljes meggyőződéssel írom le a meghatározást, ami nyilván már másoknak is az eszébe jutott: nincs nála érde(ke)sebb magyar irodalomtörténetész.” (Holmi, 2008/8, 1109.) Tehát a szó zárójeles részét szokás szerint kivéve, majd visszatéve: nincs nála érdekesebb és érdekesebb. Márpedig érdekésen itt nem kevesebbet kell értenünk, mint a megszokott sémákkal és hagyományos vagy hatalomvédte elvárásokkal szembeszegülő, ezért bármilyen következményt vállaló különvélemény megfogalmazását. Nos, Pór megállapításával a magam részéről egyetértek, legalábbis ami összetett ítéletének utóbbi részét, a legérde(ke)sebb irodalomtörténetésznek járó pálmát illeti. Sőt hozzátennék valamit, ami a zárójelezés sugallta is-is szerkezetből nem derül ki: legjobb pillanataiban Margócsy nemcsak a legérdeesebb és legérdekesebb közöttünk, hanem szükségképpen akkor tud a legérdekesebb lenni, amikor a legérdeesebb, ugyanis részben épp érdekése jóvoltából válik rendkívül érdekessé. Egyszerűbben szólva: azért is találunk nála annyi érdekes gondolatot, mert habozás nélkül ki meri mondani őket.

Persze (hadd tegyek különbséget laudáció és hagiográfia között) ő sem volt s ma sem *mindig* bátor, de amikor megmakacsolja magát, akkor szellemiekben gyakran kíméletlenül, gátlástalanul, mondhatni ön- és közveszélyesen vakmerő, nem ismerve se Istent, se embert, és hát mifelénk sokszor ez az egyetlen esélye, hogy valaki egyáltalán bátor lehessen. A Komlós Aladár-díj átadásakor kínálkozó analógia, hogy Komlós munkájának is javára vált, amikor szabadjára engedte szókimondó függetlenségét. Illyés elismerően célzott erre naplójában 1977. február 3-án, Komlós frissen megjelent könyve, a *Kritikus számadás* alkalmából, jól tudván, hogy a tudományos és irodalmi életben ezért egyaránt nagy árat kellett fizetni. „Még egy mondat Komlós megbízható könyvéből: a magyar kritika nyomorúságát elemezve írta le (1970-ben): »Illyést vagy Németh Lászlót nyugodtan bánthatja, aki akarja, mert nincs módjuk jutalmazni és

büntetni, de olyan aspiránst és kandidátust nem szült magyar anya, aki egy akadémikusról őszinte bírálatot merne mondani.« Kritikus sincs sok Komlóson kívül, aki ilyet publikálni merne (és tudna) másként, mint nyolcvan éve területenkívüliségi jogának védelme alatt.» Nos, ma sem sokkal jobb a helyzet, Margócsyt pedig magyar anya szülte, ő mégis ilyen aspiráns és kandidátus, bár igazán nem élvez területenkívüliséget. S noha erősen közéleti alkata folytán lehetnek határozott politikai kötődései vagy akár pártvonzalmai, többek közt azt szeretem benne, hogy irodalomtörténeti véleményét nem igazítja hozzájuk mindenáron, s például 1992-ben Petri összegyűjtött verseiről írván minden elismerése mellett is elérkezettnek látta az időt, hogy rávilágítson a költő egyik műfajának veszélyeire, s válaszvonalat húzzon kurázi és költészet, vagyis egyes „szatirikus ötletversek” tiszteletre méltó állásfoglalása és hullámzó esztétikai színvonala között.

S erre bizony egyre nagyobb szükségünk van. Míg Wass Albert mai híveinek többsége biztosan nem állna be az író dicsőítői közé, ha nevét a *másik* politikai tábor írta volna zászlajára és szentenciáit *azok* polgármesterei idéznék megnyitó beszédekben, Margócsy akkor sem volna hajlandó klasszikusként magasztalni egy szerinte középszerű író, ha *bármelyik* politikai tényező várná tőle. Még kevésbé volna hajlandó (amire másnál elégszer látunk példát) szánalmas csűrés-csavarással megkerülni, hogy színt valljon. Számára az irodalom túlságosan komoly játék ahhoz, hogy elhallgattassa magában három évszázad remekein iskolázott stílusérzéke tanúvallomását. Nem véletlen, hogy első kötetében a művek goethei meghatározása nyomán „*Nagyon komoly játékok*” címmel gyűjtötte össze irodalmi bírálatait, s hogy előszava szerint üdvösnék tartotta volna, ha e goethei jeligét „sokszor, egyszerre komolyan és játékosan, utánamondjuk”. Jellemző, hogy *Petőfi Sándor* című könyvének a *Kísérlet* alcímet adta, s már első fejezetében sietett nyelvileg elhatárolódnival az egyébként nagyra becsült Horváth János mégoly kiváló Petőfi-könyvtől, amelyben a fogalmiságra törekvés ellenére „nemegyszer előfordul, hogy analitikus diskurzusa átcsap a vallásos áhítat retorikájába”. Margócsy a józan ésszerűség jegyében emel gátat mások ilyen átcsapásaival szemben, miközben a maga áhítata felett is éberem őrködik ezen a gáton, s innen figyel, amikor például *A magyar irodalom kultikus megközelítései: Florilegium és kommentár* című tanulmányában éleslátó észrevételeket fűz a kultikus megnyilvánulásokból gyűjtött példatárhoz. Inkább távolságtartásra, mintsem azonosulásra valló beidegződéseiben a felvilágosodás kori irodalom kutatója maga is a felvilágosodás örököse, aki ugyanakkor e nagy örökség tudománybeli fény- és árnyoldalait egyaránt ismeri.

Végül a *laudatio* után hadd következzen egy rövid *exhortatio*, azaz buzdítás, és hadd fejezzem be egy jámbor óhajjal. Mint épp Horváth János példája mutatja, az érdekesség túl is volna még elérendő magasabb fokozat, ahol már nem válik szét kommentár és florilegium, általános fejtegetés és függelékyszerű idézetgyűjtemény, ellenben meg-

jelenik a kutatás, átgondolás és megírás olyan összeérlelt harmóniája, amelyet azóta se nagyon láttunk, de Margócsy felhalmozott ismeretanyaga, avatott érvelési készsége és kiművelt ízlése birtokában legalább meg lehetne kísérelni. Idei könyörtelen őszünk, egymás után több kollégánk váratlan halála is mintha azt üzenné, hogy jó volna mielőbb tető alá hozni azt a tervezgetett, sőt készülő irodalomtörténeti művet, melynek sokat ígérő előtanulmányaiból már olvashattunk. Azután persze jöjjenek még további munkás évtizedek, Komlós Aladárhoz és a hosszú életű Margócsy-ősök virtusához híven. Ehhez adjon ösztönzést ez a díj, a többi szép elismerés, s velük ez a jeles születésnap.*

* Elhangzott a Komlós Aladár-díj átadásakor 2008. december 2-án a Petőfi Irodalmi Múzeumban.

I. rész

I. fejezet

Kritika, történet

BARTÓK ISTVÁN

Adatok Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*jának utóéletéhez a 18–19. század fordulójáról

Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletéről szóló monográfiámban kitértem a *Grammatica Hungarolatina* utóéletére is.¹ Ennek feldolgozása során igen nagy hasznát vettem Margócsy István szíves közlésének: felhívta a figyelmemet egy adatra, amely szerint a 18. század második felében a debreceni piarista gimnáziumban Sylvester grammatikájából tanították a magyar nyelvet. A hír fontos szerepet tölt be a munka ismeretének, fogadtatásának történetében. A következőkben röviden bemutatom, hogyan illeszkedik az utóéletbe, majd kiegészítem egy-két további debreceni vonatkozással.

I.

A 16–17. században fel-felbukkantak különböző adatok egy bizonyos latin–magyar nyelvtanról. Ezek akár a *Grammatica Hungarolatina*ra is vonatkozhatnak, de hogy valóban így van-e, az nem bizonyítható. A minden kétséget kizáróan Sylvester munkájáról szóló hírek a 18. század utolsó évtizedeiben jelennek meg. Legkorábban egy 1770-ben keltezett soproni kéziratos egyháztörténetben említik. Margócsy 1776-ra teszi fentebb hivatkozott és később részletesebben ismertető adatát. A bécsi bibliográfus, Michael Denis 1782-ben közölte a munka pontos címléírását. Mindezeknél kézzelfoghatóbb magának a kötetnek a felbukkanása Debrecenben. A jelenleg ismert egyetlen példányról a tudós világ az 1790-es évek elején szerezhette hiányos értesüléseket Weszprémi István híradásaiból. Első közleménye a kassai *Magyar Museum*ban jelent meg 1792-ben.² Ugyanez a szöveg a következő évben újra napvilágot látott a bécsi *Magyar Hírmondó*ban.³ Weszprémi 1795-ben az ismertetést egy gyűjteményes

¹ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok), 271–302.

² WESZPRÉMI István, *Tudósítás A leg-régibb Magyar Grammatikáról*, Magyar Museum (Kassa), 1792. II. kötet, IV. negyed, 422–428. Keltezése és aláírása a következő: „Az illy tsekélységekben magokat gyönyörködtetőknek kedvéért írtam Debretzenben Szent Mihály havának 8-dik napján, 1792. Dr. Weszprémi István.” (Újabb kiadása: *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 [Csokonai Könyvtár: Források], I, 450–452.)

³ UŐ, *Tudósítás A leg első és leg-régibb Magyar Grammatikáról*, Magyar Hírmondó (Bécs), 1793. [26. szám] Böjt-más havának 29dik napján, 426–431. A keltezés szövege egyszerűbb,

kötetbe is felvette, így tudósítása összesen háromszor volt olvasható nyomtatásban.⁴ Kazinczy Ferenc nyomozta ki, hogy a *Grammatica Hungarolatina* Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában van. A szöveget lemásoltatta, és több sikertelen próbálkozás után végül 1808-ban kiadta.⁵

Margócsy István egy tanulmányában részletesen feldolgozta a magyar nyelv 18. századi oktatásához kapcsolódó forrásokat. A dolgozatot kiegészítő adattárban a kapcsolódó dokumentumok időrendjében követik egymást a hivatkozások. Ezek között olvasható: „1776: a debreceni piaristáknál »a magyar nyelvnel vezérkönyvül *Grammatica J. Sylvestro Pannonio autore* c. könyv szolgált.«” A lábjegyzetben Margócsy hivatkozik forrására, a gimnázium egyik 19. század végi évkönyvében megjelent iskolatörténeti összefoglalásra, majd felveti a kérdést: „Ez vajon valóban Sylvester János grammatikájának használatát jelentené?”⁶ A válaszra jómagam is kíváncsi volnék. Az idézett szöveg környezetéből azonban nem derül ki, honnan származik az információ. A tágabb összefüggéseket vizsgálva sem találtam semmi olyasmit, ami a hírt pontos filológiai adatokkal megerősíthetné.

A debreceni piarista gimnázium 1895/96-os évkönyvében olvasható a terjedelmes összefoglaló az iskola történetéről. Szó esik benne – többek között – az intézmény 18. századi oktatási rendjéről. A tanulmány szerzője, Cserhalmy József köszönetet mond „Starck Andor gymn. tanár urnak, ki »*Iskolánk szervezete*« című cikknek nagy részét megírni szives volt.” Ebben a fejezetben a VI. osztály tananyagáról a következőt olvashatjuk: „Az eddig felsorolt tárgyakon kívül a magyar- és görögnyelv is képezte az oktatás tárgyát, bár nem oly részletesen és figyelmesen mint a latin. A magyarnyelvnel vezérkönyvül: »*Grammatica J. Sylvestro Pannonio auctore*« című könyv szolgált, a görögnél pedig a *Compendiaria graecae grammaticae institutio, Tyrnaviae 1766.*”⁷

Margócsy feltehetően a Sylvester grammatikájával együtt említett görög nyelvtan kiadási éve alapján tette az adatot 1776-ra. (Ha így volt, a harmadik számjegyet elnézte.) Az évszám szolgálhat *terminus post quem* gyanánt: az iskolatörténet írója értelemszerűen

a dátumot Weszprémi az időszerűre javította: „Debreczenben, Böjt elő Havának 2-dik napján 1793-dikban. D. W. I.”

⁴ UÓ, *Magyarországi öt különös elmékedések*, Pozsony, 1795, 81–88. A cím és a keltezés megegyezik a *Magyar Museum*ban megjelent cikkével.

⁵ *Joannes Pannonius Sylvester, Grammatica Hungaro-latina*, kiad. KAZINCZY Ferenc = *Magyar régiségek és ritkaságok*, Pest, Trattner, 1808, 1–118.

⁶ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskolázásban: Adattár az iskolai nyelvoktatás történetéhez = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 136.

⁷ CSERHALMY József, *A kegyes-tanítórendiek Debreczeni társbáza- és gymnasiumának története 1719–1896 = Értesítő a kegyes-tanítórendiek debreceni alygymnasiumáról 1895–1896. iskolai évben*, Debrecen, 1896, 76.

csakis 1766 utáni forrásból meríthetett. Az idézett helyen ez a legkésőbbi dátum, a szöveg folytatásában a szerző korábbi tankönyvekre hivatkozik: „A természettannál alapul: F. Dalham Institutiones physicae (Viennae 1753.) is vétetett, de az oktatás a gyakori és közönséges, tehát ismeretes természeti tünemények, ismertetése [!] és magyarázatára szorítkozott. A mértani oktatásnál használtatott például: Euclidis libri (Leutschoviae 1647.) czimű könyv.” Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a forrás 1766 utáni, de azt nem tudhatjuk meg belőle bizonyosan, hogy a *Grammatica Hungarolatina*t mikortól ismerték és használták.

Az évkönyvben nincs pontos, visszakereshető utalás az adat forrására. Az általam elért szakirodalomban és levéltári anyagok között sem találtam olyan helyet, ahonnan az idézett állítás származhat. A debreceni piarista rendház iratanyagának egy része a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárba került, ezt nem volt módomban átnézni. Az anyag más része Budapesten, a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában található. Az itt átvizsgált könyvtárjegyzékek és tantervek nem említik Sylvester grammatikáját. Ugyancsak negatív eredményre jutottam a Magyar Országos Levéltárban, ahol az iskolatörténetben szereplő adat forrását további tantervekben, jelentésekben, a prímási és helytartótanácsi körkérdésekre adott válaszok között kerestem.⁸

Mindazonáltal igen figyelemreméltó a *Grammatica Hungarolatina* debreceni használatára vonatkozó állítás, hiszen a ma ismert egyetlen példány Debrecenben bukkant fel a 18. század végén. Mint fentebb említettem, a becses darab Sinai Miklós professzor tulajdonában volt. Hogy Sinai vajon a debreceni piaristák feltételezhető példányát szerezte meg, vagy máshonnan jutott hozzá, nem tudni.⁹

2.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletének történetét ki lehet egészíteni egy-két újabb, ugyancsak debreceni adattal, amit a kutatás mind ez ideig figyelmen kívül hagyott.

A Sylvester-filológia számára Sinai Miklós legnagyobb érdeme, hogy az ő az első biztosan meghatározható tulajdonosa a Sylvester-grammatika mindmáig egyetlen meglévő példányának. Az anyanyelv művelésében már kevésbé jeleskedett. Margócsy István elgondolkodtató módon érzékelteti a magyar nyelv ellentmondásos helyzetét a 18. század második felében. Az anyanyelv használatát szorgalmazó, közismert lelkes megnyilatkozások idézése mellett a korszak nagyjainak példáival illusztrálja, hogy sokan „szinte természetesen utasítják el a tudománynak magyarul művelését, akár

⁸ A piarista oktatásügy kutatásához nyújtott segítségéért Koltai Andrásnak tartozom köszönettel.

⁹ A Sinai-hagyaték gondozója, Szabadi István a 28 kötetnyi iratanyag feldolgozása során egyelőre nem talált olyan adatot, amelyikből a kötet eredetére lehetne következtetni. Szíves tájékoztatását ezúton is köszönöm.

egészen odáig is elmenvén az elutasításban, mint a történész Sinai Miklós, aki a kilencvenes években mondta ki tézisé: a magyarnyelvűség bevezetése nem más, mint a barbársághoz vezető út, »via ad barbariem«.¹⁰

A magyar nyelvhasználat szempontjából éppen ellenkező előjellel minősíthető Budai Ézsaiás tevékenysége, aki átvette Sinai katedráját. Amikor a debreceni kollégiumban 1797-ben vitát nyitottak a tanítás nyelvéről, Budai fogalmazta meg azt a határozattervezetet, amely egyértelműen a magyar nyelvű oktatás mellett foglalt állást.¹¹ Érdeklődött a magyar nyelv szabályainak rendszerezése és tanítása iránt is. A debreceni professzorról szóló monográfiájában Borzsák István hivatkozik Péczely Józsefnek egy adatára, „mely szerint Budai »az akkor hiányai mellett is legjobbnak tartott, jutalomnyertes debreceni magyar Grammatikából maga rövid kivonatot készített, tanítóknak, tanítványoknak kézikönyvül – vezérfonalul.«¹²

Nem a debreceni grammatika volt az egyetlen magyar nyelvűtan, amit Budai kijegyzetelt. Tanári munkásságához kapcsolódva Borzsák István röviden ismertet néhány fennmaradt diákjegyzetet, amelyek a professzor debreceni óráin készültek. Majd megemlíti: „1804-ből való jegyzetek találhatók végül a debreceni R. 586. jelzésű füzetben.” A kapcsolódó lábjegyzet szerint: „A 61 lapnyi terjedelmű kéziratban másfél lap történelmi vonatkozású; a végén Euripidésszel kapcsolatos, derekas részében pedig Sylvester János »Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum scripta« c. munkájára vonatkozó bejegyzéseket olvashatunk.”¹³ A kézirat ma is tanulmányozható a Tiszántúli Református Egyházkerület és Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában. Rendkívül fontos adalékokkal szolgál mind Sylvester János utóéletéhez, mind a magyar nyelv oktatásához a 18–19. század fordulóján.¹⁴

A körülbelül negyedréte méretű füzet 80, ceruzával megszámozott levelet tartalmaz, a 31. levél rektójáig van teleírva. A borító belső oldalán egy későbbinek tűnő bejegyzés tudatja: „Budai Ézsaiás jegyzései”. Az első levél verzójától a 28. verzójáig terjedő, 55 lapnyi rész vonatkozik a *Grammatica Hungarolatina*ra. A második levél rektójának a tetején ez áll: „K 726.” – mintha egy raktári jelzet vagy tételszám lenne. Ez után következik a jegyzetelés megkezdésének időpontja: „Notatur d. 28. Junii 1804.”

¹⁰ MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 251–259; 252.

¹¹ Uő, *A magyar nyelv jelenléte. . . , i. m.*, 73–74.

¹² BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 88. A hivatkozott forrás Péczely akadémiai emlékbeszéde: A M. Tudós Társaság Évkönyve, 6(1845), 48.

¹³ Uő., 88–89.

¹⁴ Ezúton köszönöm meg a könyvtári munkában nyújtott segítségét Kovács Teofilnak és Fazakas Gergely Tamásnak.

1804-ben Sylvester nyelvtana hirtelen nagyon népszerű lett. A ma unikumként ismert példányt Kazinczy Ferencnek is ekkor sikerült lemásoltatnia: Sinai tudta nélkül, fiának közreműködésével jutott el Obernyik Józsefhez, aki a munkát elvégezte. A grammatika utóéletének kutatásához eddig soha nem használták fel azt az adatot, mely szerint az a példány, amelyikből Budai jegyzetelt, 1804 nyarán a bécsi császári könyvtárban lett volna. A debreceni könyvtár kéziratkatalógusában ugyanis a füzet így szerepel:

R 586

Budai Ézsaiás: *Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis*. Bécs, 1804.

Autogr. 32 ff. 250x200 mm.

ff. 1–28. Sylvester, Joannes: „Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta.” Sárvár, 1539.

ff. 29–31. „Euripides Orestes [. . .] edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. . .” Basel, 1550.¹⁵

Könyvtörténeti kérdés, hogy vajon valóban létezett-e egy bécsi nyomtatvány is. Érveket lehet felhozni mellette és ellene – részletezésükre ez alkalommal nincs mód. Röviden csak annyit állíthatunk, hogy jelenlegi ismereteink birtokában a kérdés nem dönthető el.

Budai Ézsaiás kézírata az eredeti mű hosszabb-rövidebb részleteinek betűhív átirata, helyenként latin és magyar nyelvű megjegyzésekkel kísérve. Feltűnő, hogy a magyar vonatkozású részek legnagyobb részét megtalálhatók a kéziratban, a magyar paradigmások kivételével, amelyekből csak szemelvények kerültek be a füzetbe. Pontosan olvasható azonban valamennyi nyelvtani fogalom magyar meghatározása, a magyar szakkifejezések és a latin összefüggésekben megjelenő magyar példák. Több-kevesebb rövidítéssel megvannak a hosszabb összefüggő szövegrészek a hónapnevekről;¹⁶ a magyar folyó- és városnevekről, így Meggyesaljáról és Sárvárról;¹⁷ a magyar névelőről;¹⁸ a nyelvek harcáról és a magyar nyelv gazdagságáról.¹⁹

¹⁵ FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1979 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, *Catalogi manuscriptorum, qui in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, 1), 113.

¹⁶ BUDAI Ézsaiás, *Extractus ex libris Bibliothecae Caesariae Vindobonensis*, Bécs, 1804, 5v–8v.

¹⁷ *Uo.*, 9r–11r

¹⁸ *Uo.*, 13r–14v

¹⁹ *Uo.*, 24r–24v

Mindebből úgy tűnik, Budait elsősorban a magyar nyelvvel és nyelvtannal kapcsolatos megállapítások foglalkoztathatták. Erre utal az is, hogy amikor nekifogott a jegyzetelésnek, igyekezett mielőbb a grammatikára térni, a bevezető részeket csak röviden említette. A címlap szövegét a rajta olvasható verssel együtt pontosan lemásolta, de az utána következőkre csak utal: „Következik egy tetrasztichon a tanulókhöz, majd egy hendecasyllabus Sylvester fiához, Theodorhoz, utoljára egy distichon az irigyekhez, végül az ajánlólevél Theodorhoz.” Ennek csak az utolsó mondatát és a keltezését idézi. Mindazonáltal tesz egy klasszika-filológushoz illő megjegyzést: megállapítja, hogy Sylvester stílusa választékos; Cicerót imitálja, legfőképpen a *De officiis*.²⁰ Amikor azonban az *interiectio* magyar definíciójának lemásolásával a végére ért a kivonatolásnak, egy „Nota bene” megjegyzéssel visszatért a kötetecske elejéhez, és pontosan, teljes terjedelmükben bemásolta a jegyzetelés kezdetén éppen csak említett verseket és az ajánlólevelet.²¹

Budai hamarosan hasznosította feljegyzéseit. Magyarország történetét feldolgozó munkájának második kötetében az I. Ferdinánd uralkodása alatt történtek előadása során részletesen tárgyalja Sylvester János munkásságát.²² Nádasdy Tamást méltatva ezt írja:

Legtöbb hasznot azzal tett, hogy *Új Sziget* (Neanesus) nevű birtokában, mely Vas Vármegyében Sárvárhoz közel esett, alkalmas Oskolát, és mellé Könyvnyomtató műhelyt állíttatott. Mind kettőt bízta *Erdősi János* (Joannes Sylvester) nevű Tudós Emberre, a' kit azután Udvari Papjának is felvett. *Erdősi János* azon Oskola számára 1536-ban Deák nyelven Magyar Grammatikát készíttvén: azt, ugyan azon Újszigeti Nyomtató műhelyben kiadta 1539-ben; mely is legelső grammatikája a' Magyar Nyelvnek.²³

A *Grammatica Hungarolatiná*ról írottakat illetően úgy tűnik, Budai az ismertetett kéziratát használta fel a nyomtatott szöveg megfogalmazásához. Saját megjegyzései mellett a kimásolt részekből idézi Sylvesternek a szülőföldjéről és Sárvárról írott sorait, magyar terminusait és definícióit. Természetesen ír az Újszövetség-fordításról is. Megállapításainak vannak rendkívül fontos kritikátörténeti vonatkozásai, mégpedig Sylvester

²⁰ „Sequitur Tetrastichon ad pueros, tum ad Theodorum filium Carmen Endecasyllabum, postremo Distichon is Osorem. Incipit denique Epistola nuncupatoria ad Theodorum filium; stilo eleganti, <...> ad imitationem Ciceronis, in principio de officiis. Quam epistolam ita claudit: [...]” *Uo.*, 2v

²¹ *Uo.*, 26r–28v

²² BUDAI Ésaás, *Magyar Ország Históriaja, a' Mobátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*, Debrecen, Tóth Ferenc, 1808, 129–135.

²³ *Uo.*, 129–132.

János költői tevékenységével kapcsolatban. Ezek ismertetésétől azonban a jelenlegi keretek között kénytelen vagyok eltekinteni, akárcsak a könyvtörténeti kérdések boncolgatásától.

A mostani ünnepélyes alkalomból azért éppen a fentieket adtam elő, mert úgy vélem, Margócsy István munkásságához ezek kapcsolódnak a legszorosabban, hiszen ő fedezte fel a modern kutatás számára az általa 1776-ra datált említést. Ennek hitelességét valószínűsíti, hogy, mint többször is hangsúlyoztam, a *Grammatica Hungarolatina* ma ismert egyetlen példányának előtörténete teljes bizonyossággal Debrecenig vezethető vissza – elképzelni persze a korábbiakra nézve is bármit lehet.²⁴

Ami Sinai Miklóst illeti: Margócsy adata nyomán okkal gondolhatjuk, hogy a professzor a piaristák kötetét szerezte meg, ezt másolta le Kazinczy kiadása számára Obernyik József. Ennél merészebb lehetne az a feltételezés, hogy a századfordulón a Sinai birtokában volt nyomtatvány független a piaristákétól, és valahol talán még az is megvan. Ha végképp elragadtatnánk magunkat, még arról is fantáziálhatnánk, hogy Budai 1804-ben valóban Bécsben forgatott egy példányt, és még az is előkerülhet valahonnan. Mindez azonban további adatok híján merő képzelgés. Ami viszont a fentiekből filológiailag alátámasztható – Budai Ézsaiás kéziratával és a Sylvester nyelvtanára vonatkozó részekkel a *Magyarország históriájában* –, talán nem haszontalan adalékokkal szolgál nemcsak a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez, hanem a magyar nyelvtudomány műveléséhez is a 18–19. század fordulóján.

²⁴ Feltételezéseimet a példány provenienciájáról hivatkozott monográfiámban leírtam (274–282.).

BALOGH PIROSKA

„... semmiből világokat...”?

Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitörési pontok¹

Egy húsz esztendővel ezelőtt publikált írás² sok mindentől mentesíti jelen eszmetuttatás szerzőjét. Nem kell magyarázkodnia, hogy a címben töredékesen idézett Csokonai-verssor – „Tebenned úgy csap a poéta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn teremt új dolgokat, / S a semmiből világokat”³ – hogyan kapcsolódik a Szerdahely György Alajos *Ars poetica generalis* című kötetében kifejtett poétaportréhoz. Nem kell felvázolnia a Szerdahely-életmű (élet + művek) recepciójának elágazásait és hajtűkanyarjait; nem kell bizonygatnia, hogy a Szerdahely-szövegek kortárs magyarországi és külföldi recepciója impozáns, aktív, azaz a szövegek elméleti és módszertani hozzájárulása szervesen beépül a 18. század végi magyarországi poétikai irányzatokba. Margócsy István *Szerdahely György művészetelmélete* című tanulmánya (1989) nyomán fakadó megkönnyebbülés azonban csak részleges. A tanulmány ugyanis emlegetett valamiféle mulasztást, adósságfélét a kritikátörténet irányából a Szerdahely-szövegek irányában. És valóban, mintegy büntudattól vezérelve, a Szerdahely-olvasás/értés kétségkívül felélénkült, pontosabban fel kívánt élénkülni az elmúlt két évtizedben, így a Szerdahely-idézetek számát grafikonra vetítve e két évtized metszetében bizonyára határozott emelkedést látnánk.⁴ Egy 2008-as Burke-konferencián két előadás is behatóbban foglalkozott Szerdahely művészetelméletével,⁵ az első monografikus

¹ A szerzőt tanulmány megírásakor az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

² MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 1–33.

³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *A magánossághoz* = UÓ, *Költemények, 1797–1799*, s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 73.

⁴ Csupán néhány példa: SZAJBÉLY Mihály, „*Idzanak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika); CANELLA TÓTH Laura, *La storia della letteratura italiana nelle opere di György Alajos Szerdahely* = *Atti del Convegno degli italianisti dell'Europa Centrale ed Orientale: Visegrád, 24–27 ottobre 1990*, ed. FÁBIÁN Zsuzsanna, SZABÓ Győző, Bp., ELTE, 1991, 101–111; HAJNÓCZI Kristóf, *L'Esthetica di Georgius Szerdahely, un esteta ungherese del 700 e un saggio di Benedetto Croce* = *Benedetto Croce 50 anni dopo*, ed. Krisztina FONTANINI, János KELEMEN, József TAKÁCS, Bp., Aquincum, 2004, 292–299.

⁵ *Edmund Burke és az európai felvilágosodás*, Konferencia a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Esztétika Tanszéke és az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti tan-

Szerdahely-kötet⁶ 2009-es megjelenése pedig akár azt is jelenthetné, hogy a történeti-kritikai diskurzus immár elérkezett az adósságlevél szétszaggatásának üdítő pillanatahoz. Jelen írás azonban azt a kellemetlen feladatot vállalta magára, hogy felhívja a figyelmet: mindössze a kamatfizetés periódusa zárult le. . .

Miért is? Maradván a két említett példánál, Debreczeni Attila konferenciaelőadása, mely a *Magyar Museum* érzékenységek koncepcióját, illetve ennek eredetét ambiciózusan nyomozván tér ki Szerdahely-passzusokra, egyfelől újabb irányból erősítette meg a Margócsy-tézist a kortárs magyar nyelvű poétikai megnyilvánulások szoros kötődéséről Szerdahely írásaihoz. Másfelől óvatosan jelzi: a Szerdahely-szövegek olvasásában a kritikátörténész rákényszerül a fogalmak/műfajok/poétikai kategóriák mentén történő szemelgetésre, azaz kénytelen e szövegeket „széltében” olvasni.⁷ Pontosabban nemcsak olvasni, hanem fordítani is, hacsak nem vállalja fel az eddigi ismertetések szétszórt szövegmorzsáinak, esetleg Szép János átdolgozásának⁸ ingatag médiumát. Tóth Sándor Attila Szerdahely-monográfiája történetesen nem vállalta fel: a szerző behatóan végigolvasta-fordította Szerdahely teoretikus kötetei mellett annak verseskötetét is. Mindaddig azonban, amíg a szűkebb szakmai diskurzus, azaz a potenciális olvasók elől e lehetőség többé-kévébé el van zárva, a monográfus elől a metanyelv, az elemző beszéd differenciáltabb dimenziói záratnak el. E Szerdahely-monográfia szövegét is megterheli és eluralja a latin szövegek idézése-ismertetése, tömörített újramondása. És bár a „széltében” olvasók számára így jelentősen több felcsipegethető Szerdahely-szövegmorzsa kínálódik, többek között az „attente” olvasás strukturális perspektívája vagy a Szerdahely-szövegek metanyelvi sajátosságai továbbra is rejtve ma-

székének „A magyar és európai felvilágosodás” Doktoriskolája rendezésében, 2008. november 7–8. A két, Szerdahellyel (is) foglalkozó előadás: DEBRECZENI Attila, *Az 'aesthetica' fogalma és az irodalmi megújulás programjai a magyar századvégen*; BALOGH Piroska, *Egy lábjegyzet tanulságai: Burke esztétika- és társadalomelméletének hatása Schedius Lajos philokália-koncepciójára*. Mindkét előadás tanulmány-változata olvasható az interneten, a *Laokoón. Művészetelméleti folyóirat* 6. [2009] számában (Internet: <http://laokoon.c3.hu/szamok/6.html> A letöltés dátuma: 2009. május 10.).

⁶ TÓTH Sándor Attila, *A szép-jó hatalma és a jezsuita szellem: Szerdahely György költészetelmélete és poézise*, Bp., METEM, 2009.

⁷ Némileg anakronisztikusan alkalmazva a Hász-Fehér Katalin által népszerűvé tett olvasástörténeti fogalom párt: HÁSZ FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 159–165.

⁸ SZÉP János, *Aesthetika avagy a' jó ízlésnek a' szépség filozófiájából fejtegetett tudománya*. . . , 1–2, Buda, Landerer Katalin, 1794. Az átdolgozás nyelvi vetületéről, problémáiról l. BARABÁS Balázs, *Szép János és a magyar esztétikai nyelv kezdetei*, A Dunánál, 2002/5, 63–66.

radnak előttük. Kérdés persze, mekkora hiátust jelenthet ez. Ennek érzékeltetésére álljon itt mindkét vonatkozásban egy-egy példa.

A Szerdahely-életmű strukturális olvasásának jelentőségét jól szemlélteti az *Ars poetica generalis* elhelyezése az esztétikai írások rendszerében. A struktúra elemei tehát: *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores. . .* = *Ae*; *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .* = *APG*; *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .* = *PDr*; *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* = *PN*.⁹ Tóth Sándor monográfiája szerint „az esztétikai irodalomban csak később kristályosodott ki az a bevett rend, mely az esztétikát általános (*generalis*) és speciális részre osztja”,¹⁰ így Szerdahely rákényszerült, hogy a hagyományos humanista iskolai képzésnek megfelelően a túl modernre sikerült esztétika mellé egy másik általános elméleti alapot adjon, a poétika hagyományos kategóriájában, és ehhez csatolja a műfaji szempontú, „akár a művelés, akár a megítélés” szempontjából íródott további munkáit. Azaz a Jánosi Béla által kijelölt irányvonal,¹¹ miszerint az *APG* egyfajta Juvencius-utánérzés, megerősítést nyer ebben az olvasatban. Így az *APG* ismertetése-értelmezése alapvetően Juvencius műve¹² felől történik, megállapítván, hogy az *APG* átveszi ennek struktúráját, terminusait, és csupán bővíti a felvetett szempontokon, azaz problémamentesen belesimul a humanitás iskolás poétikáinak rendszerébe. A struktúra tehát egy különálló, e humanitásrendszer újírói szövegből (*Ae*), valamint egy tradicionális rendszer mentén mellé helyezett, azt mintegy a befogadók felé „megszelídítő” kisebb rendszerből (*APG*, és ennek műfaji leágazásaiként a *PDr* és a *PN*) áll.

Bár ezen interpretáció markánsan bemutatja a Szerdahely-szövegek kétségtelen kötődését a tradicionális iskolai humanizmushoz, már az érvelés szintjén ellentmondások mutatkoznak. Ha Szerdahely az egyetemi oktatás követelményeihez alkalmazkodva írja meg az *APG*-t, helyettesítendő az *Ae*-t, miért az utóbbi szerepel a hivatalos tanrendekben 50 esztendeig, Schedius 1828-as művének megjelenéséig előbb egyedüli, később kiegészítő tankönyvként? Ha az *APG* a hagyományba simulás gesztusa mentén értelmezendő, mi az oka, hogy a Margócsy-tanulmányban sorolt „modernsége-

⁹ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores. . .*, I–II, Buda, Reg. Universitatis, 1778; UÓ, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1783; UÓ, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1784; UÓ, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata. . .*, Buda, Reg. Universitatis, 1784.

¹⁰ TÓTH, *i. m.*, 45.

¹¹ JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztetikája*, Budapest, MTA, 1914.

¹² JUVENCIUS (JOUVANCY), *Institutionum poeticarum libri I–V*, Venezia, Typographia Balleoniana, 1743.

gek” jelentős része, így a *phantasiafogalom* abszolutizálása, a zsenielmélet kifejtése ebben a szövegben történik? Kénytelen az olvasó ezt valóban holmi „beszivárgásként” kezelni? Hogyan értelmezendő az a jelenség, hogy Szerdahely az oppozícióba állított poétika–retorika páros közül szokatlan módon az előbbit preferálja, illetve a retorika státuszára nem is igazán reflektál? Nem is szólva a kiindulási alapról, miszerint a *generalis–specialis* osztás az *aesthetica* tudományán és szakkönyvein belül az APG megírásakor nem volt bevett szokás – holott Alexander Gottlieb Baumgarten *Aestheticája* 1750-ben bevezette az *aesthetica theoretica–practica* osztását, amelynek szinonimájaként a *generalis–specialis* kifejezéseket adta meg.¹³

Az ellentmondások feloldására álljon itt egy interpretációs javaslat. Feltűnő, hogy a Szerdahely-művekben szintén alappreferenciaként működő Baumgarten esztétikai írásai hasonló strukturális tendenciában helyezhetők el. Az *Aesthetica* mellett annak tervezett műfaji-speciális részei nem készültek el, ugyanakkor már 1735-ben készen állt egy sajátos poétika-konceptió a *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* kötet¹⁴ révén. Az újabb Baumgarten-szakirodalom¹⁵ különös figyelmet fordít rá, mégpedig nem egyszer Immanuel Kant *Az ítélőerő kritikája* irányába orientálva azt. E gondolatmenet lényege, hogy a 17. század végére kibontakozik egyfajta antagonizmus a retorika antropocentrikus irányzata és a metafizikai alapú filozófiai diskurzus között, ahol a retorika antropocentrizmusa emancipálja az emberi invenció, a korlátozott tudás, az individuális nézőpont jelentőségét. A két irányzat ellentéte készíti elő Baumgarten felvetését, aki megkísérli az ortodox racionalizmuson alapuló filozófiába integrálni az érzéki percepciót mint az ismeretszerzés egyenrangú módozatát. Ezt pedig a poétikafogalom újraértelmezésével teszi. A *Meditationes* rögzíti retorika és poétika unióját, a kettő között csupán fokozatbeli különbséget tételezvé, amennyiben a poétika az érzetek tökéletes, a retorika pedig a nem tökéletes reprezentációját célzó tudomány:

¹³ Az latin szöveget tartalmazó, itt használt kiadás: Alexander Gottlob BAUMGARTEN, *Aesthetica*, Traiecti Cis Viadrum, Kleyb, 1750. Magyar fordítása: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Esztétika*, ford. BOLONYAI Gábor, Bp., Atlantisz, 1999. Az itt idézett felosztást a 13. § rögzíti.

¹⁴ Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*, Halle, Magdeburg, Grunert, 1735.

¹⁵ A szöveg újraértésének fordulópontját a következő kiadás és kommentárjai, csatolt tanulmánya jelentették: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus. Philosophische Betrachtungen über einige Bedingungen des Gedichtes*, ford., bev., Heinz PAETZOLD, Hamburg, Meiner, 1983. A bekezdésben leírtak részletesebb kifejtését egy újabb, összegző tanulmány rögzíti: John POULAKOS, *From the Depths of Rhetoric: The Emergence of Aesthetics as a Discipline*, Philosophy and Rhetoric, 2007/4, 335–352.

§. IX. Az érzékiség tökéletes nyelvi megvalósulása a POÉMA, azon szabályok összetett egysége, melyekhez igazodva kell a poémát létrehozni, a POÉTIKUM, a poétikum elmélete a POETIKUS FILOZÓFIA, a poéma megalkotásának képessége a POÉZIS, az eme képességgel rendelkező személy a POÉTA.¹⁶

A Baumgarten-féle *aesthetica* tétje az így értett poétika és filozófia integrálása (poétikus filozófiaként). Ezek között nem fokozatbeli, hanem lényegi különbséget tételez, olyannyira, hogy míg korábban antitetikusan értelmezték kapcsolatukat, helyette paralelisztikus értelmezést javasol. Ennek központi kategóriája a *mimesis*: a filozófus feltárja a világot, a költő imitálja azt – mégpedig úgy, mint „creator”, azaz a poémában újateremtő. Ezáltal a poétikus filozófia (mint a tökéletes poéma létrehozásának tudománya) a világ teremtő megismerésének analóg módszerét jelentheti. Ebben a kontextusban a poémának mint tökéletes világreprezentációnak három karakterisztikuma emelkedik ki: a mértéké (ehhez kapcsolódik többek között a metrum és a ritmus kategóriája), a harmóniáé (a világ, mely Isten poémája, racionálisan rendezett) és a hatásé (az alkotó affektusai, illetve a befogadó érzelmeinek befolyásolása). Kant ebből a komplex, az *aesthetica* tudományának alapját képező poétikafogalomból bontja majd ki a meggyőzés–ékesszólás ellentétpár mentén a retorika újraértelmezett fogalmát, továbbra is a poétikának tulajdonítva elsőbbséget.

Az APG szűkszavú bevezetője,¹⁷ mely az APG és az Ae kapcsolatát formalizálja, e hagyomány felől értve sajátos struktúrát rajzol ki. Fundamentuma az Ae, mint a széptudományok (*scientiae*) és szépművészetek (*artes*) teóriája, elméleti metatudománya. A széptudományok legelsőbbike (*scientia*) a poétika, melynek a produktum-műalkotások oldaláról tekintve négy műfaji leágazása (*artes*) van. Az APG tehát, akárcsak a *Meditationes*, egyfajta mediális szerepet tölt be a *generalis aesthetica* (Ae), illetve annak műalkotástípusok szerint konkretizált, speciális verziói (PDr, PN) között.

A poétika e mediális szerepe azáltal válik lehetővé, hogy középpontjába olyan poézisfogalom állítatik, mely baumgarteni mintára filozófiai minőségűvé avatódott:

¹⁶ „§. IX. *Oratio sensitiua perfecta est POEMA, complexus regularum, ad quas conformandum poema POETICE, scientia poetices PHILOSOPHIA POETICA, habitus conficiendi poematis POESIS, eoque habitu gaudens POETA.*” BAUMGARTEN, *Meditationes, i. m.*, 8–9.

¹⁷ „POSTEAQUAM Generalem Bellarum Artium, et Scientiarum Theoriam sub titulo: *Aesthetica, siue Doctrina Boni Gustus ex Philosophia Pulcri deducta* –, docendo pertractaui, necesse habeo ad particularia gradum facere, et eas ipsas Artes, ac Scientias, quoad facultas, animusque tulerit, enucleate, atque ex Gustu aetatis hodiernae tradere. Poesis ut ordine prima est, ita primas a me curas, industriamque postulauit. Quia vero Ars Poetica ex natura sua non una est, proponendam imprimis esse reor *Poesim Generalem*, tum speciatim agendum de *Narratiua, Dramatica, Lyrica, et Didactica*: nam omnia Poetices Opera, artificiaque his ex capitibus existunt.” APG, *Prooemium*.

„Immár ezen igazság belső rendszerét és alapját fogjuk megvizsgálni, és filozófusi módszerrel felkutatjuk a poétika eredetét.”¹⁸ A vizsgálat során a poétika felruháztatik a *harmonia* és a *metrum* (*rhythmus*) karakterjegyeivel, mégpedig azon indoklással, miszerint a minket körülvevő (így a poézis által újraképzett) világ alapjai is ezek. A poézis mozgatórugójaként pedig az *imitatio*, azaz a *mimesis* jelöltetik ki.¹⁹ Ez az interpretáció tehát egyszersmind erősen közelíti a poézis jelentéskörét a mendelssohni képzésfogalomhoz.²⁰ A poétika épp képzéselvése révén avatódhat médiummá az *aesthetica* mint teória, illetve annak művészi megvalósulását a műfajokra osztott műveken keresztül vizsgáló, speciális műfajleírások makrostruktúrájában. A poétika tehát mint képzés a humán világ egészét átfogja, térben, időben, szubjektív és objektív irányban.²¹ Anyaga univerzális, egyszersmind képzésformaként (*Bildung*) működik mint valamennyi művészeti ág reprezentánsa, alapmintázata:

akár elbeszél a Költő, mint a Történész; akár tanít, mint a Filozófus; akár játszik, mint a Színész; akár lantjába csap vagy sípjába fúj, mint a Zenész; akár fest, mint a Festő, mindig belül marad az emberi kultúra, szokásrend tartományán, és cselekvésének célja az, hogy a jó és rossz dolgokat felmutassa, az erényt szeretetreméltóvá tegye, a vétket pedig elrettentővé.”²²

A poétika sajátos, baumgartenire emlékeztető pozicionálása így rámutat: nem biztos, hogy az *APG* iskolai humanizmust (elsősorban Juvencius tankönyvét) követő

¹⁸ „Indagemus iam in rationem intrinsecam, fundamentumque veritatis huiusce, et Philosophorum more perscrutemur Originem Poetricae.” *APG*, 8.

¹⁹ „Consideremus Mundum hunc utrumque, quem habemus in conspectu, magnum et parvum, quorum alterius portionem aliquam nos efficimus, alter autem quisque nostrum est; an non uterque ad omnes numeri, harmoniaequaeque leges efformatus est?” *APG*, 9.

²⁰ Moses MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?* Berlinische Monatsschrift, 1784/IX, 193–200. Az itt szereplő képzésfogalom egyik legújabb, magyar esztétikatörténeti összefoglalását I. FÓRIZS Gergely, *„Alpeseken Alpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok), 56–58.

²¹ „In tota Poeticæ generatione, historiaque observo, eam a prima aetatis adolescentia apud omnes gentes etiam feras, et inhospitas ad Diuinas, Humanasque Laudes esse adhibitam; quasi unica haec esset aut lingua, aut scientia, quam auctor naturae nobis impertiri voluit ad Deum, Hominemque celebrandum; tum etiam ad omnem Scientiarum, et Artium disciplinam traductam, et in tradenda Morum doctrina semper occupatam. Triplex igitur erat usus Artis Poeticæ; quem ego nunc singillatim explanare debeo.” *APG*, 14.

²² „seu narret Poeta ut Historicus, seu doceat ut Philosophus, seu agat ut Histrio, seu neruos increpet, aut tibiam animet, uti Musicus, seu pingat ut Pictor, semper in doctrina Morum est, agiturque eum in finem, ut bona, malaqua ostendat, virtutem reddat amabilem, vitium efficiat horridum.” *APG*, 23.

belső (mikro)struktúrája és a beleépített „modernségek” ellentmondása Szerdahely szégyenlősségével, avagy az iskolai oktatás béklyóival magyarázandók. Az iskolás humanizmus felől olvasva ugyanis talán valóban a poiésisz–poéma–poéta hármassága fedezhető fel a kötet hármasság felosztásának háttérében: *A poézis értékéről (De pretio poetices)* – *A poézis természetéről (De natura poetices)* – *A költő adottságairól és karakterjegyeiről (De dotibus et characteribus poetae)*. A látszólagos inkoherencia abból adódik, hogy a fejezetek csupán kulcsszavak szintjén követik a juveniciusi struktúrát; a kulcsszavak interpretációjában, ennek megfelelően a problémakifejtésben inkább dekonstruálják azt. Íme egy javaslat e mikrostruktúra ilyen értelmezésére:

- I. *A poézis értékéről: 1. eredendő mivoltáról 2. eredetéről 3. alkalmazásáról 4. rangjáról és megbecsültségéről (De pretio poetices: 1. de antiquitate 2. de origine 3. de usu 4. de aestimatione et honore poetices)*

A poézis (képzésként történő) pozicionálása: I. az emberi történelem mint fejlődéstörténet dimenziójában (elsődleges, korábbi a retorikánál); 2. antropológiai dimenzióban (az emberi alapkarakternek, az *imitationak* és a harmóniára törekvésnek a leképződése); 3. a kulturális funkciók dimenziójában (művészetek és tudományok alapképletét nyújtja); 4. a civilizáció dimenziójában (a költők társadalmi megbecsültsége, a társadalmi normák fölé, mintegy istenivé emelése).

- I. *A poézis természetéről: 1. anyagáról 2. formájáról 3. céljáról (De natura poetices: 1. de materia 2. de forma 3. de fine poetices)*

A poézis természetének, azaz a képzőszellem működésének megragadása értelmezhető a baumgarteni *mimesis–harmonia–effectus* hármasság irányából is. *A poézis anyaga* címszó alatt a poézis, pontosabban a nyelvi utánpéztés/*mimesis* valóságrepresentáló funkcióit (valószínűség-kérdéskör), e reprezentáció körét (univerzális, de sajátlagosan az emberi cselekedetek szűrőjén át tekintett világ) és eredményét (*heterocosmos*/fikcióprobléma) tárgyalta. *A poézis formája* című alfejezet a nyelvi utánpéztés rendezett eszköztárát adja. Az itt felbukkanó *fabula–dictio* dualizmus alapvetően eltér az iskolás humanizmus, így Juvencius vagy Voss rendszerétől, ahol egyszintű rendszerben soroltatnak fel a formai eszközök. Azért érdekes a duális felosztás és a *fabula–dictio* kettős fogalmának bevezetése, mert ez értelmezhető a nyelvi tudatformák – nyelvi reprezentációs eszközök kettősségének felvetéseként is. A poézis mint nyelvi utánpéztés célját pedig hatásán keresztül értelmezi a szöveg.²³ A poézis azért

²³ „OFFICIUM, finisque Poetices est iucunda vitae humanae institutio. Quo in opere insignis est eius praerogativa. Cum enim sic homines nati simus, ut Voluptate, et Utilitate maxime moueamur, agamurque, Ars Poetica multo magis est adcommodata Naturae humanae, quam aliae Disciplinae: illa nos ad maxima quaeque Morum, et Scientiarum emolumen-

válhat alapmintájává a *Bildung (disciplina)* valamennyi típusának, mert az emberi életre vonatkozó, azaz antropológiai alapozottságú ismeretek érzéki úton (*delectando*) történő megismerésének módja, s minden ember számára elérhető, kortól, műveltségtől, egyéb előfeltételektől függetlenül. A poétika kiemelését a széptudományok közül tehát univerzális hatásköre indokolja, amely az emberi érzelmeket, *affectusokat* célozza, akárcsak Baumgartennél.

- I. *A poéta adottságairól és karakterjegyeiről: 1. Nagyszerű és kiteljesedett szellem 2. Gyors és éles tebenség 3. Költői megszállottság 4. Élénk, hathatós és dúis képzelőerő 5. Könnyed költői véna 6. Jó ízlés (De dotibus et characteribus poetae: 1. Mens Magna, et Plena 2. Ingenium Velox, et Acutum 3. Furor Poeticus 4. Phantasia Vinax, Facilis, et Copiosa 5. Vena Fluida 6. Bonus Gustus)*

A harmadik, a humanista poétikák irányából olvasva leginkább kirívó fejezet főcíme akár félreérthető is lehet. Velük ellentétben nem az ideális költő definícióját adja: a listán szellemi adottságok, karakterjegyek szerepelnek, és hiányoznak a műveltségi összetevők. Holott az *Ae genius*-értelmezéséből egyértelmű, hogy az ideális költő/*genius* fogalmában fontos szerepe van a kulturális képzettségnek és a mintakövetésnek. Ragaszkodva azonban ahhoz az értelmezési javaslatához, miszerint az *APG* szövegében egy képzéselvű poétika-fogalom kibontása fedhető fel, logikusan következik a képzőszellemet pozicionáló, működését behatóan behatóan fejezetek után a képzőszellem karakterjegyeit, antropológiai megjelenési formáit taglaló zárás beiktatása. Felvethető ennek ellenében a jó ízlés (*bonus gustus*) karakterjegye mint kulturális követelmény jelenléte. A *bonus gustus* itt olvasott definíciói, pontosabban metaforái és kulcsszavai azonban arra utalnak, hogy e fogalom jelen kontextusban mint a mérték és rendszer megteremtésének képessége szerepel. Egyszersmind az előzőleg felsorolt szellemi adottságok fölérendeltje, mintegy metakarakter is (a többi szellemi adottság önmagában ugyanis Pandora szelencéjéhez hasonlítatik, mely csak akkor alakul át termékeny képzőerővé, ha a mérték, arány és koherencia regulázza).²⁴ Ez a kettősség beágyazható a 18. századi angolszász hagyományba, melyet a *Spectator* origójából kiindulva főként Shaftesbury, illetve Edward Young szövegein keresztül

ta delectando potest deducere. Aut ignari sunt, aut calumniantur, qui dicunt Poesim ad hoc esse genitam, ut fabularum inuolucris, et confictis amoribus eorum potissimum animos, qui aetate, iudicioque non valent, ad libidinem et turpitudinem impellat, ut aiebat Eratosthenes.” *APG*, 124.

²⁴ „Quod si paradoxum adparet, dicam Poesim esse similem Pandoraae, quam omnes Dii, Deaque auxisse, et dotasse perhibentur.” *APG*, 158–159.

szokás felvezetni.²⁵ Ennek lényege, hogy az *ingenium* teremtő erőként értelmezendő, teremtő képességeinek egy része az „eredetiség” fogalma alá rendelődve voltaképp csak metaforákon keresztül ragadható meg (villám-metafora), ugyanakkor a teremtő képességek fölé egyfajta kontroll is beépítendő, mégpedig gyakorta a mintakövetéssel összekapcsolva. Ez a hagyomány transzponálódik át, az újabb szakirodalom szerint elsősorban Hamann-szövegek közvetítésével, Kant zsenielméletében. Az *ingenium* inspiratív oldala itt is a villám- (pontosabban: szikra-) metafora („sprühende Funken”)²⁶ mentén a megnevezhetetlenség jegyével ruháztatik fel, kontrollként pedig beleépítetik az *ingenium* fogalmába a mintakövetés négy módozata (*Nachfolgen*, *Nachmachungen*, *Nachahmungen*, *Nachäffungen*). A Szerdahely-féle képzőszellem leírásában sajátos módon a másik oldal bomlik ki részletesebben: az 1–5. kategóriák, középpontban az itt is felbukkanó villám-hasonlattal,²⁷ a képzőszellem kreatív és intuitív oldalát járják körül. E kategóriák gyűjtőpontjában a *phantasia* áll, melyet a felsorolás a *mater poeseosként*, azaz a „poézis szülőanyja”-ként emleget: ez az a fogalom, mely a korábbi fejezetekben is folyamatosan jelen van, esetenként a poétai *ingenium* metonimikus megfelelőjeként.²⁸ Kiemelt szerepe egy másik hagyomány jelenlétére figyelmeztet. Mint Szerdahely lábjegyzete idézi is, Francis Bacon a *De dignitate et augmentis scientiarum et artium* című tudományelméleti munkájának²⁹ alaptételeként voltaképp elővételezte

²⁵ Egyik legújabb összegzése e gondolatmenetnek, melyre jelen tanulmány is támaszkodik: Martin GAMMON, „*Exemplary Originality*”: *Kant on Genius and Imitation*, *Journal of the History of Philosophy*, 1997/4, 563–592.

²⁶ A vonatkozó Kant-szöveghelyeket részletesen idézi GAMMON, *i. m.*, 591.

²⁷ „mens debet esse lucida, ingenium promptum, et fulguris instar mobile.” *APG*, 146.

²⁸ Az *APG phantasia*-szöveghelyei: „modo rebus inanimis sensum tribuimus, atque etiam poenarum fictarum iconismos exhibemus, et innumera Phantasiae figmenta spiritu nostro creatore construimus.” 50; „... nempe ut res omnis, quae licentia ingenii, phantasiaque fingitur, vel instruitur ex ratione Naturae, Personarum, et Morum; vel Historiae Politicae adcommodetur.” (53); „Valere hoc forte posset in Historia Uniuersali; quae si praecipua facinora recenseat, officium fecisse dicitur: at cum in Epopoeia illustres heroum actiones per omnia spectare debeamus, impatienter ferimus, si quis auiditati nostrae subtrahatur, mens, et phantasia plena rerum cognitione, imagineque destituatur.” (63); „Vitium hoc esse dicamne phantasiae luxuriantis, vel paupertatem infecundumque solum argumenti?” (72); „*Periphrasis* est utilissimum Dictionis Poeticae ornamentum; illa enim sermonem nostrum variat, unam eandemque rem in alia, semperque noua forma ostendit, gratissimas ubique imagines elaborat, phantasiae, et sensibus ea lingua loquitur, quae omnium est aptissima” (113); a *phantasia*-fejezet: 149–156.

²⁹ Az itt használt latin kiadás: Francis BACON, *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX*, Lugd. Batav, Franc. Moyard, 1645. 18–19. századi recepciója kapcsán a magyar recepcióra is érvényes megfigyeléseket ad John ROBERTSON, *A Bacon-Facing Generation: Scottish Philosophy in the Early Nineteenth Century*, *Journal of the History of Philosophy*, 1976/1, 37–49.

a poézis baumgarteni rehabilitációját, amennyiben a humán képzésformákat (*doctrina*) három részre osztotta: *historia*, *poesis*, *philosophia*. Tette ezt az intellektus három képessége mentén: a *historia* a *memoria*, a *poesis* a *phantasia*, a *philosophia* pedig a *ratio* kivételéseként értelmeződik kötetében. Szerdahely röviden így summázza Bacon *phantasiafogalmát*: „A poézis teljes mértékben a fantázia műve.”³⁰ Elgondolkodtató egyébiránt, hogy Bacon itt megidézett képzés-struktúrájában a *poesis* hármas felosztású: *narrativa*, *dramatica*, *parabolica*. Bár Szerdahely rendszere eltért ettől, a kidolgozás sorrendisége mintha ugyancsak kötődne Baconhoz.³¹

Ez átvezet a másik olvasási javaslathoz, mely a Szerdahely-szövegek eddig voltaképp reflektálatlanul hagyott sajátosságára hívná fel a figyelmet. A magyar Bacon-recepcióban centrálisnak tűnik egy olyan hatás, mely nem tételek vagy struktúrák mentén írható le, hanem metanyelvi sajátságokban, jelen esetben a Szerdahely-szövegek retorizáltságában ragadható meg.³² Az aforizma hagyománya műfaji értelemben aligha lenne alkalmazható Szerdahely esztétikai írásaira, ugyanakkor az aforisztikus módszer mint az akatalepszia és a dogmatikus tekintélyelvű tudományközvetítés közötti, a tapasztalati alapot és a fel/megmutatást hangsúlyozó metódus³³ annál inkább. Álljon itt igazolásként az *Ae* előszavának egyik kulcsmondata: „Nem gondolom, hogy

³⁰ „Tota Poesis Phantasiae opus est.” *APG*, 150.

³¹ Szerdahely idézi is Bacon felosztását, *PN*, *Prooemium*.

³² Nem csupán a magyar recepcióban van jelen e felfogás: Northrop Frye a maga sajátos nyelvi korszakolásában külön egységet szán a Bacon által teremtett tudományos diskurzusnak, melynek fő jellemzőjévé a dedukciót és a hasonlatot teszi meg, olyan ismeretelméleti előfeltevéssel, miszerint „a gondolkodás vagy reflexió az érzéki tapasztalás sugallatait követi, a szavak pedig a reflexió segédeszközei.” Northrop FRYE, *Kettős tükör: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa, 1996, 46. Másutt Frye a fentiekben jellemzett aforisztikus beszédmódot erőteljesen köti a humanista kompilációs módszerekhez is, az *adagia* és a *sententia* hagyományának sajátos újrakontextualizálásaként értve azt (UÓ, *The Well-tempered Critic*, Bloomington, Indiana UP, 1963, 87–90.). Mindez jól alkalmazható az *Ae* nyelvi-retorikai jellegének megragadásában, amint azt a következő példák is mutatják. (Az összefüggésre Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.)

³³ Az aforisztikus módszer mibenlétének részletes kifejtését l. FÓRIZS, *i. m.*, 214–227. Műfaji szempontból tárgyalja az aforizma baconi változatát Frans DE BRUYN, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, *New Literary History*, 2001/2, 347–373. A Kant irányába húzódó hatástörténetről l. Günther ZÖLLER, *Lichtenberg and Kant on the Subject of Thinking*, *Journal of the History of Philosophy*, 1992/3, 414–441. Szerdahely irányába az aforisztikus módszert és látásmódot csillagászatban való jártassága is közvetíthette, a 18. századi csillagászati tudományosság pedig részint az orvostudomány irányából recipiálta a műfajt és a módszert, vö. Luke E. DEMAITRE, *The Art and Science of Prognostication in Early University Medicine*, *Bulletin of the History of Medicine*, 2003/4, 765–788.

a tiszta tökélyt, abszolút igazságot nyújtom. Sőt, hihetetlen fájdalmat okoz lelki aggodalmam, látván, mennyire távol vagyok a tökéletességtől. Többet kellett volna hallanom, látnom, olvasnom, tapasztalnom. [...] E műbe nem annyira a befejezés reményével, mint inkább tapasztalni akarván fogtam bele”.³⁴ Az erőteljes narratív alapvetés – miszerint a szöveg nem általános érvényű rendszer, hanem egy személyes tapasztalat megformálódásának elbeszéléseként olvasandó – nem merül ki az előszó hagyományosan szerénykedő toposzaiban. A korábban akadémikusnak beállított Szerdahely-szövegben újra és újra előbukkannak a szubjektív beállítódásra és a szükségyszerű bizonytalanságra figyelmeztető narrátori megnyilvánulások. Az újra felvetett, esetenként megválaszolatlanul hagyott kérdések folyamatosan azt a képzetet keltik az olvasóban, így egy nagyszabású kísérlet narratíváját olvassa, amely tartalmazza az elbizonytalanodás, az újrakérdezés, a téves kérdések felismerésének és elvetésének részfolyamatait is. Így például a *Kételey támad* sokatmondó címét viselő fejezetben³⁵ az elbeszélő egy parabolával érzékelteti az ízlés fogalma körüli szubjektív bizonytalanságot, egyszersmind saját egzisztenciális beágyazottságát: „Apelles megfestette Venust, ahogyan a legszebbnek gondolta, mégis akadt, akinek nem tetszett. Fogadd el, mondta neki azonban a festő, a szemeimet, és látni fogod, hogy valóban ő a szépséges istennő.”³⁶ Figyelemreméltó sajátosság, hogy e kísérletnarratíva hangsúlyozottan szubjektív horizonton helyezkedik el. Saját nézőpontját egyedülállóként és személyesként határolja el a narrátor a többi esztétikai írótól a *Mi a különbség közöttük és közöttem?* című fejezetben.³⁷ Definíció helyett sokszor a definiálás nehéz vagy lehetetlen voltára hívja fel a figyelmet e narrátori hang, mint például az *Mi a szép? – ez igen bonyolult kérdés*, vagy *A szépség fogalmának kifejtését mely dolgok gátolják?* című fejezetekben,³⁸ melyeket alapvetően empirikus nézőpontból futtat ki *A szépséget a nyomdokait követve kell keresni* fejezetében.³⁹ Az egzisztenciális kétely és a kérdésfeltevések szükségyszerű

³⁴ „Non puto merem perfectam, absolutamque dare. Immo vero angor animi dolore incredibili, quum video multa mihi ad perfectionem superesse. Et audire, et videre, et legere, et multa experiri debuissem; quibus ego me non parum destitutum profiteri cogor. Adgressus sum opus non tam perficiendi spe, quam experiendi voluntate; nec tam corpus efformare, quam lineamenta ducere volui, quae porro augeri, complerique debeant.” *Ae, Prooemium.*

³⁵ „Tollitur Dubium.” *Uo.*, 33.

³⁶ „Saepe in caussa est Gustus diuersitas. Apelles pinxit Venerem, ut decuit venustissimam; erat tamen aliquis, cui illa displicuit. Pictor autem, accipe, dicebat, meos oculos, et videbis esse Deam.” *Uo.*, 35.

³⁷ „Quid discriminis inter illos, et me?” *Uo.*, 56-58.

³⁸ „Pulcrum quid sit, difficillima est quaestio.” *Uo.*, 97.; „*Explicationem Pulcri quae faciunt impeditam?*” *Uo.*, 100.

³⁹ „Quaerenda est Pulcritudo per sua vestigia” *Uo.*, 122.

elbizonytalanítása már-már önironikus és önfelszámoló reflexióba csap át például a *Hogyan hat a Szépség az érzékekre?* című fejtegetésben, ahol a narrátor leszögezi, hogy erre a kérdésre ezidáig senkinek sem sikerült választ adnia, neki sem fog: „Inkább meg kívánom hagyni ezt a dolgot a maga misztikus titokzatosságában, mint hogy vaktában belekapjak abba, amit nem ismerek. Mert nem kell pirulni az embernek, ha bevallja, hogy amit nem tud, azt nem tudja”.⁴⁰ Természetesen nem állítható, hogy közvetlen Bacon-hatásként kell érteni az *Ae* részletesebben is megvizsgálandó retorizáltságát,⁴¹ hiszen a Szerdahely által is idézett angol-skót kritikai hagyomány (Burke, Home, Shaftesbury, Hutcheson stb.)⁴² éppúgy mediumként működhetett, mint a Meier-féle individuális horizontokkal operáló *Vernunftlehre*,⁴³ vagy az ugyancsak aforisztikus alapozásúnak tűnő *meditationes*-műfaj, többek között Baumgarten emlegetett poétikája. Az azonban megkockáztatható állítás, hogy a baconi aforisztikus módszertan hagyománya mentén olvasva a *Ae*-t, az inkonzisztensnek tűnő „modernségek” interpretálhatók a hagyományos, dogmatikus struktúrák és tételek újrabontásának eredményeiként, melyek szándékoltan nem alkotnak újra dogmatikus tételhalmazokat. A Bacon-recepció felvetése Szerdahely kapcsán pedig nemcsak azért indokolt, mert (számos közvetlen idézet mellett)⁴⁴ a próza irányába fordulás,⁴⁵ az esztétikai szövegek diskurzusának tudatosan hagyománytörő alakítása mutat ebbe az irányba. Nem

⁴⁰ „Malo ego rem hanc inter mysteria referere, quam, quod nescio, temere adferere. Neque enim erubescendum est homini confiteri se nescire, quod nescit; ne dum se scire mentitur, numquam se scire mereatur.” *Uo.*, 134–135.

⁴¹ És itt még nem is esett szó a metaforikus nyelvhasználat sajátosságairól a Szerdahely-szövegekben – ennek felvetését l. BALOGH, *i. m.*

⁴² Az angol-skót esztétikai/filozófiai hagyomány szerepét érdemes felvetni az esztétikus érdekek nélküliségének vonatkozásában is, mely a Margócsy-tanulmány szerint az *Ae* egyik legfontosabb nívója. Vö. Miles RIND, *The Conception of Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*, *Journal of the History of Philosophy*, 2002/1, 67–87. A Szerdahely-Burke relációra l. BALOGH, *i. m.*

⁴³ Részletesen l. Riccardo POZZO, *Prejudices and Horizons: G. F. Meier's Vernunftlehre and its Relation to Kant*, *Journal of the History of Philosophy*, 2005/2, 185–202.

⁴⁴ Szerdahely Bacon-hivatkozásai: *Ae*, 36; 205; 340; *APG*, 52; 150; *PN*, Prooemium; 59; *PDr*, 2. Ez, tekintetbe véve Szerdahely sajátos hivatkozástechnikáját (erről l. BALOGH, *i. m.*), relatíve jelentős mennyiségű hivatkozásnak számít.

⁴⁵ A prózai formák iránti elméleti érdeklődés megnövekedése, az értekező próza narratív mozzanatainak cizellálódása és Bacon tudomány-konceptiója közötti kapcsolatra l. Jill Marie BRADBURY, *New Science and the „New Species of Writing”: Eighteenth-Century Prose Genres*, *Eighteenth-Century Life*, 2003/1, 28–51.

lenne érdektelen megvizsgálni a *Sylva sylvarum*⁴⁶ és a *Silva Parnassi*⁴⁷ kapcsolatát sem, különösen, mivel egyes Bacon-kommentárok⁴⁸ az előbbit termékeny párbeszédbe léptetik a hellenisztikus *silva*-műfajjal, melyhez Szerdahely kötete is kapcsolódik.

Tévedés azonban azt feltételezni, hogy akár e strukturalista, akár pedig a diszkurzív olvasási javaslat következetes alkalmazása komolyabb előrelépést jelentene a Szerdahely-életmű irányában fennálló adósság tőketörlesztésében. Voltaképp ezen interpretációs lehetőségek végiggondolása éppúgy zárványszerű, diskurzussá formálódni képtelen értelmezéseket eredményezne, mint a Szerdahely-életmű iskolás humanizmus mentén történő, legalább ilyen izgalmas újraértése Tóth Sándor Attila monográfiájában. Továbbírva a metaforát: a tőketörlesztés alapfeltétele egyértelműen a Szerdahely-szövegek magyar fordítással, angol kommentárokkal kísért újbóli kiadása.⁴⁹ Mert, ahogyan Szerdahely írja, „a poétának sem kell mindig a semmiből teremtenie”⁵⁰ – ez pedig még inkább igaz az irodalomtörténeti diskurzusokra.

⁴⁶ Francis BACON, *Sylva sylvarum seu historia naturalis, in decem centurias distributa*, Lugduni Batavorum, Hack, 1648. (Az angol eredetit Jacob Gruter fordította latinra.)

⁴⁷ SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii*, Vindobona, Schmidt, 1788. Második kiadása: Buda, Reg. Universtatis, 1803.

⁴⁸ DE BRUYN, *i. m.*

⁴⁹ E szövegkiadás elkészítése a tanulmány szerzőjének személyes adóssága is, pontosabban vállalása az MTA Bolyai János ösztöndíj keretében.

⁵⁰ „non tamen semper necessario incumbit Poetae, ut sibi materiam de nihilo procreet.” *APG*, 51.

BÍRÓ FERENC

Kazinczy és a nyelvújítás
(Vázlat)

Ezt a kurta áttekintést azzal a meglepőnek tetsző véleménnyel kezdeném, hogy Kazinczy Ferenc munkásságának és küzdelmeinek az értelmezéséhez nem szerencsés szó a címben szereplő „nyelvújítás”. Egyfelől e munkásságban és e küzdelmekben a művelt magyar köznyelv, vagy ahogy Pais Dezső óta szokás mondani: az egységes irodalmi nyelv kialakítására tett erőfeszítések igen nagy helyet foglalnak el. Meg lehet kockáztatni az állítást, hogy ezért a nyelvi egységért alighanem Kazinczy tette a legtöbbet a magyar nyelv történetében. Kétségtelen, nem tartozott a kor zseniális grammatikusai közé, viszont nyugodtan mondhatjuk, hogy neki is zseniális érzéke volt a grammatikához. A kor egyik vagy talán legnagyobb nyelvtudósának, Révai Miklósnak a tanítványaként alighanem pontosabban és mélyebben értette (vagy érezte) a Révai által elgondolt magyar nyelv működését, mint maga a mester. Kettőjük között számos ponton volt komoly nézeteltérés és Melich János 1908-ban megjelent tanulmánya óta tudjuk, hogy ezekben az utókor – az 1830-as években már működő Akadémia és mára kialakult nyelvhasználatunk – kivétel nélkül neki adott igazat. Egyetlen példa: senki nem mondja úgy, ahogy Révai helyesnek gondolta: a *magyaroknak királynéjok*, hanem úgy mondjuk, ahogy Kazinczy: a *magyarok' királynéja*. S még idézhetnék hét-nyolc hasonló esetet. Ebben az egész életén keresztül tartó tevékenységben és éber figyelemben nyilvánvalóan nem az újítás a döntő mozzanat, hanem az egységesítés. A „nyelvújítás” helyett részben ezért gondolom szerencsésebbnek a neológia szó használatát, részben pedig azért, mert Kazinczy újításait nem szűkíti le arra a tevékenységre, amelyet az őt megelőző fél évszázad írói már folyamatosan gyakoroltak. A nyelvújítás fogalma erősen kötődik új szavak alkotásához, márpedig a nyelv bővítése új szavak alkotása révén már Faludi Ferenc óta igen intenzíven folyik a magyar irodalomban. A neológia fogalma ugyanakkor megengedi, hogy Kazinczy elképzeléseiben meglássuk az időben alaposan változó alakzatokat, így például azt, hogy a neológia 1810 körül alaposan átalakul, s egyre kevésbé hasonlít arra, ami korábban volt. A neológia új szerkezetének a szó szoros értelmében vett „nyelvújítás” viszont csak az egyik, bár nyilván nem lényegtelen eleme.

A neológia és a grammatikai érdeklődés viszonya ugyanakkor mindvégig meghatározó volt és maradt, s a Kazinczy neológiájában bekövetkező fordulatot részben e viszony változásával is jellemezhetjük. A fogság előtti éveket – erről Csetri Lajos írt a legalaposabban – a mérsékelt neológia jellemezte, amelyet Kazinczy a Barczafalvi

Szabó Dávidról írott s a kassai *Magyar Museum*ban megjelent bírálatában fejtett ki. Erről nem szólnék, mert a későbbiekben szinte semmilyen szerepet nem játszik a gondolkodásában. A neológia első s immár egyáltalán nem mérsékelt időszaka voltaképpen a börtönben kezdődik el. 1797 novemberében brünni fogságából sikerül egy levelet kicsempészni Kis Jánosnak. Ebben a levélben – egyebek között – arról szól, hogy újradolgozta több, korábbi fordítását, amelyeket az új átdolgozás fényében „mázolásnak” nevez. A szövegből kiderül, hogy elsősorban a bátran alkalmazott „soloecizmusok” miatt gondolja úgy, hogy új szépségekre talált rá a magyar nyelvben. A soloecizmus általában a nyelvtani szabályoktól való eltérést jelenti, Kazinczy szóhasználatából azonban határozottan kiderül, hogy jelenti valamely idegen nyelv szabályainak beengedését is a magyar nyelv közegébe. Az idegenszerűségeket tehát. Ez a fogalom a neológia első időszakának előtérben álló fogalma marad. A fogság utáni évek leveleiben, ha nyelvi-írói céljairól ír, főleg a soloecizmusokról ír. Nyíltan és radikálisan Schedius Lajosnak, a pesti Universitas kiváló professzorának, óvatossáiban – az olvasók érzékenységét figyelembe véve – a költőbarátnak, Kis Jánosnak és a nyelvi-irodalmi ügyekben igencsak verzátus, nagyon rokonszenves debreceni orvosnak, Szentgyörgyi Józsefnek. Az elsősorban idegenszerűségek alkalmazásaként felfogott neológia elméleti problémáiról részletesen azonban csak 1805 tavaszán fejteti ki a véleményét, több levélben is. Az egyik s talán a részletesebb levelet a nem irodalmár erdélyi bizalmasának, Cserey Farkasnak írja március 31-én. Ebben az elmélet nyelvén beszél és teljesen egyértelműen fogalmaz: „Az a’ per, a’ mely íróink között régóta villong, hogy Nyelvünket szabad e, kell e a’ Nyugoti nyelvek géniusa szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad e példány (= példa) gyanánt kitenni magunknak, még ez ideig decisio nélkül van. [. . .] Mi Napkeleti Nemzet vagyunk, ezt kiáltják. . .” Annak, hogy még nincs „decisio” ebben a perben, Kazinczy szerint drámai tétje van. A döntés hiánya azt jelenti, hogy nincs elválasztva a „világosság a sötétségtől”. Azt is megmondja, hogy milyen következményei vannak az állításnak, hogy nyelvünk „keleti” nyelv. Ha így van, akkor – például – azt az ifjút, akit a természet a faragás vagy az architektúra „tudományára szólít”, nem Rómába és a Szajna partjára kellene küldeni, hanem a Don mellé, hogy ott rajzolgassa a kunyhókat. Ez képtelenség, ahogy természetesen fiatal íróinkat is képtelenség lenne az ázsiai pusztákra küldeni.

Ez a gondolatmenet igen fontos, hiszen Kazinczy élete során aligha fejtett ki szélsőségesebb és problematikusabb elképzelést. A metafora ugyan kétségtelenül tetszetős és hatásos, de elméletileg nagyon gyenge lábakon áll, és több szempontból sem állja meg a helyét. Csak az egyiket tenném szóvá. Azzal, hogy nem tesz semmiféle különbséget a képzőművészek és az írók között, voltaképpen nem tesz különbséget a képzőművészetek anyaga, a kő, a festék vagy a márvány és az irodalom anyaga, a nyelv között sem. Kazinczy így a nyelvi univerzalizmus legvégletesebb változatának képviselőjeként lép elénk. Ebben a korban az egyes nyelvek sajtószerepével kevésbé

törődős a nyelvi univerzalizmusra leginkább hajló bölcselek (Gottfried Wilhelm Leibniztől Johann Heinrich Lambertten át Johann Werner Meinerig) különbözőképpen fogalmaztak ugyan, de egyaránt hangsúlyozták a nyelv társadalmi beágyazottságát. A képzőművészethez használatos anyagok viszont tudvalevőleg a természethez és nem a társadalomhoz tartoznak. Így – radikálisan különböznek a nyelvtől. Kazinczy 1805. márciusában két levélben is kifejtett gondolatával – megkockáztatható – egyedül áll Európában. Mondhatnánk, hogy hungarikum, de ne mondjuk. Ez a különösség annak a helyzetnek lélektani következményeivel hozható összefüggésbe, amelyben Kazinczy a fogság idején és közvetlenül a fogság követő években volt.

Amikor a magyar nyelvet a „Nyugoti” nyelvek „géniusa” szerint kívánja modellezni, tagadja a magyar nyelv sajátosságait, amelyek természetesen lényegesen különböznek a nyugati nyelvektől. Az elmondottakból következik, hogy ezt nyilvánvalóan azért teszi, hogy e sajátosságok ne lehessenek akadályai a neológiának, amelynek ebben a pillanatban az idegenszerűségek álltak az előtérben. Ez a felfogás tarthatatlan. Kazinczy egy időre nem is beszél erről a kérdésről, talán érezte, hogy előbb-utóbb visszavonulót kell fújnia. Ha lassan is, de – valamikor 1809 végétől, 1810 elejétől – előbontakozik a fordulat. Itt jegyezzük meg, hogy a neológia második időszaka idején Kazinczy gondolatvilágában megváltozik a grammatika helye is. Utaltunk rá: Révai Miklós nyelvtudományának alapjaival mélyen egyetértett, de gyakorlati vonatkozásban számos és igen lényeges pontokon ellentétek voltak közöttük. Úgy gondolta tehát, hogy elkészít egy – ahogy ő mondta – „íróknak való grammatikát”. Ez a terv 1808-ben merült fel elképzelései között, s 1809 utolsó hónapjaiban is foglalkoztatta. A neológia új időszakának egyik jele, hogy jó időre felhagy ennek a számára alighanem reménytelen vállalkozásnak a fontolgatásával. Ez logikusan illeszkedik ahhoz az új elképzeléshez, amelyet most alakít ki a neológiáról. Az első időszaknak az idegenszerűségeket előtérbe állító neológiája csak *saját* írói tevékenységével volt kapcsolatban, az íróársak munkáját az említett grammatika írásával óhajtotta kedvező irányba befolyásolni.

Az 1810 folyamán kibontakozó új időszakban alapvetően megváltozik az elképzelések iránya és jellege: a neológia kilép a csak a saját írói munkásságát vezérlő elvek köréből és a kor magyar irodalma számára érvényes *programként* lép elő. A nyelvi egységet biztosító grammatika is úgy szorul háttérbe, hogy ismeretét (sőt *tudós* ismeretét) az írók kötelezettségévé teszi. Ezzel háttérbe szorul a nyelvi egységet biztosító grammatikus, és előtérbe kerül az író, aki előtt azonban – ha komolyan gondolja e munkával járó „áldozatot” – kemény követelmények állnak. Az egyik alapvető követelmény éppen az, amiről az imént szoltunk: az anyanyelv *tudós* ismerete. Ez azt jelenti, hogy az ő, az író feladata a nyelvet az egység felé közelíteni. De csak az egyik. A neológia második időszakában Kazinczy a Levelezésből kilép a tágabb nyilvánosság körébe, és 1811–1813 között négy kiadványban fejti ki elképzeléseit. Követelmények

sorát állítja fel, s a magyar íróknak (ha valóban írók akarnak lenni) meg kell felelniük e követelményeknek. Ezek a normák mindegyik publikációjában jelen vannak, a legteljesebb foglalatot róluk az 1811 februárjában megjelent *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjtemény nyújtja. A nyelvi univerzalizmus kísértése teljesen soha nem tűnik el, de elhalványul. Néhány év múlva pedig odáig jut, hogy lesz pillanat, amikor nem csak elfogadja, hogy a magyar nyelv „keleti nyelv” s így különbözik a nyugati nyelvektől, de ezt még szerencsének is nevezi. A neológia most előtérbe kerülő fogalmában fokozatosan szorulnak háttérbe az idegenszerűségek. Az elsőként, 1810 elején elkészült *Dayka életében* megszorításokkal ugyan, de még nagy szerepet játszik a soloecizmus fogalma, az 1813 második felében befejezett *Báróczy Sándor élete* című tanulmányban pedig a szó már elő sem fordul, s a neológia egyéb vonatkozásai kerülnek előtérbe. Fontos azonban megjegyezni, hogy ad ugyan egy kis katalógust a nyelv gazdagításának lehetséges módjairól (ezek között természetesen ott szerepel az új szavak alkotása is), de ha figyelmesen olvassuk a szöveget, kiderül: itt csak példákat kapunk a neológia eljárásaira vonatkozóan, de korántsem akarja meghatározni az eljárásokat. Csak ajánlatok hangzanak el, lehetőségeket mutat meg, a konkrét példákkal azonban egyáltalán nem akarja megkötni író társai kezét. Az előírások elsősorban nem a neológia konkrét módjaira vonatkoznak, hanem arra a mesterségbeli tudásra és azokra az írói és emberi kvalitásokra (például a bátorságra), amelyekről – mint említettük – a legteljesebb képet a *Tövisek és virágok* epigrammaiban találunk. Ezek túlnyomórészt a nyelvi és irodalmi kompetencia, a műveltség, az ízlés és beavatottság körein belül mozognak.

Már fel-feltűnik a neológia második időszakának publikációiban is, hogy itt csak alapozásról van szó. Kazinczy neológiája teljes mértékben és valamennyi következményével a következő évek során bontakozik ki. Előbb a *Levelezésben*, utóbb, 1817-től kezdve pedig a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, amelynek első három évfolyamában mintegy 25 közlemény áll összefüggésben a neológia körüli vitákkal. A neológia e harmadik időszakának központi kérdése az író szabadsága, amely legalább hat-hét témakörben jelenik meg. A neológia ügye itt már teljesen eltávolodott konkrét eljárásoktól. Ezt jól mutatja egy nagyon jellemző kis epizód. Zsombori József professzor az *Erdélyi Múzeum* 1816. évfolyamának III. számában írt egy-két észrevételt „a’ Magyar nyelv mostani állapota felől”, amelyben igen sokat ír az új szók alkotásáról – hozzávetőleg abban a szellemben, ahogy Kazinczy is szokott írni. A hűséges famulusnak, Szemere Pálnak tetszett is a dolgozat – Kazinczynak viszont „karikát vete a szemé” haragjában, amikor meghallotta fiatal barátjának ezt a véleményét. Neki egyáltalán nem tetszett a tanulmány. Kritikájának a fő pontja a derék és okos tanárembernek az a nézete volt, hogy „a’ Nyelv nem az enyim, sem nem a’ tied, hanem édes miénk.” Kazinczy úgy vélte – s ezt a nézetet többször leírja, ott szerepel három év múlva az *Orthológus nálunk és más nemzeteknél* című nagy tanulmányban is –, hogy a

nyelv ugyanvalóban a mienk, de az *enyém is*. Ez a látszólag apró különbség valóban kardinális: ez adja meg az írónak a jogot arra, hogy változtasson a nyelven. Ha a nyelv csak a mienk, akkor ki kezdi a változásokat? Az újításokat *valakinek* mindig kezdeni kell. Zsombori József tanulmányához való viszonyából az is kiderül, hogy a neológia nem köthető konkrét eljárásokhoz, az új szavak alkotásának módjairól való gondolatok elhalványulnak – immár a mű által megkövetelt *bármilyen* eljáráshoz való *jog* követelése lett a főkérdés. Ebben a gondolatkörben Kazinczy egyik s talán leginkább provokatív állítás az volt, hogy az „író ura a nyelvnek”. Az ilyenfajta állítások helyes értelmezéséhez alapvető dolog annak tudomásul vétele, hogy Kazinczy *íróként* akarta alakítani a nyelvet: az író közvetlenül csak műve nyelvének lehet az ura. Ez azt jelenti, hogy szabadon bánhat a nyelvvel – olyan szabadsággal, amely előtt nincs elvi akadály, még a grammatika sem. Ezt olyan író mondja, aki igen élesen fogalmazott kritikai levelekben és egyéb írásaiban erőteljesen (néha kifejezetten gorombán) követelte meg az íróársaitól anyanyelvünk tudós ismeretét. Lehetséges, hogy egy író – ha műve úgy kívánja – megsérti a grammatika törvényeit, de az nem lehetséges, hogy ne ismerje alaposan ezeket a törvényeket. Erről a szabadságról és erről a tudásról ma sem gondolkodhatunk másképpen. Ki merne *előre* bármilyen korlátot állítani az írók elé? Ez a jog, az alkotásnak ez a lényegében feltétel nélküli szabadsága ugyanakkor súlyos kötelezettségekkel jár együtt. A szabadon alkotó írónak ki kell állnia az olvasók (a „sokaság”, a „nép”, a nemzet”) elé, amely vagy elfogadja, vagy nem fogadja el javaslatait. Az olvasókat azonban nem képviselhetik ellenérdekelt, esetleg másfajta érdekeket képviselő írók, az író szabadságához hozzátartozik az irodalom függetlensége is, amelynek biztosítéka a teljes nyilvánosság és a kritikai szellem. Magyarán: a neológia megköveteli, hogy a magyar irodalom önálló, saját értékrendje szerint működő intézmény legyen. Elsősorban voltaképpen ezt követeli meg. Kazinczy küzdelmeinek utolsó időszak az irodalmi és tudományos élet nyilvánosságáért és a recenziálás jogáért folytatott vitákkal telt – ez utóbbi ügyben Kisfaludy Sándorral és barátaival csapott össze. Amikor 1821 őszén (évtized óta tartó harag után) kibékülnek, Kisfaludynak a békekötést szentesítő levelében változatlanul szól a bírálatok miatti panasz hangja. Himfy még azt is leírja, hogy a recenzióknak „jobb volna békét hagynunk”. Kazinczy ezt a kibékülés meghatott légkörében is olyan élesen utasítja el, hogy alighanem csak a néhány éve még rendkívül indulatos, ekkorra azonban már lehiggadt dunántúli poétán múlt, hogy nem kezdődött újra a háborúskodás.

DEBRECZENI ATTILA

Ki ütött vissza először? avagy a *Debreceni Grammatika* és Kazinczy

Margócsy tanár úr szereti provokálni olvasóit, hallgatóit: a példát és a bátorságot tőle vettem, mikor a fenti provokatív címet adtam e tisztelgő dolgozatnak. Mint a cím is jelzi, mindössze azt a kérdést szeretném feszegetni: honnan eredeztethető valójában az ellentét Kazinczy Ferenc és a *Debreceni Grammatika* között. Ezt a viszonyt sokan vizsgálták már, s a legújabb, legjelentősebb értelmezésekben¹ is elevenen él az a hagyomány, mely szerint a fogságból szabaduló Kazinczy (illetve egy levele tanúsága szerint már a fogságban lévő is) a *Debreceni Grammatikában* lelte fel ízlésújító törekvései egyik legfőbb ellenfelét, s ezért támadta ezt követően oly hevesen. Nem tagadva e megállapítás jogosságát, mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy már maga a *Debreceni Grammatika* is vitapozícióban szólalt meg. Az előbeszéd érvelése ugyanis egyértelműen kötődik az 1780-as, 1790-es évek vitáihoz, különösen a fordításvitához, s félreérthetetlenül a *Magyar Museum* által képviselt álláspont ellenében érvel. Vagyis a fogság után Kazinczy nem vitát kezd a *Debreceni Grammatikával*, hanem válaszol annak korábbi támadására, az így kibontakozó polémia tehát szerves folytatása a századvégének.

Batsányi János és Kazinczy Ferenc a tudós hazafiság ideologikus beszédmódjának egyik tételét, a nyugati nemzetek fejlődési mintájának követését mintegy a gyakorlatban, egy-egy műre szűkítve, új módon alkalmazta a *Magyar Museum* fordításprogramjában.² Ez a közvetlen mintakövetésre épülő fordítási elv „szükségképpen az eredeti

¹ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika); GYAPAY László, „A tisztább ízlésnek regulájival”: (Kölcsey kritikus pályakezdése), Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok); S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.

² Az itt következő gondolatmenethez l. alábbi dolgozataimat: „Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában), It, 2001, 487–504; *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 2001, 513–552; *Mintakövetés és nyelvtisztaság (A 18. század végi fordításvita összefüggéseibe)* = *Kolligátum: Tanulmányok a betvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 98–108; *Ízléselv és nyelvi norma: Kazinczy és Földi vitája az Anakreón-fordításokról*, Széphalom, 17(2007), 17–24; „Bacchánusok” és *Prosehták*” (Poétikai törekvések a Magyar Museum programjában), It, 2007, 373–397.

mű előtérbe kerülését jelenti, párhuzamosan a fordító nyelvének, olvasóközönségének való közvetlen hasznot hajtás szempontjainak háttérbe szorulásával.³ Ez a törekvés irodalomteremtésként értelmezhető, hiszen az idegen mintának való megfelelés megkívánja az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását, pontosabban: a nyugati irodalmi mintákkal ekvivalens változatok létrehozását a magyar irodalomban.⁴ A *Magyar Museum* alapvetően két hangnem, a fenséges és a naiv modern hangnemeinek megteremtését tűzte zászlójára, a retorikus *asperitas* és *suavitas* modernizálásaként. Ugyanakkor ez a törekvés vetette fel azt a problémát, amely már magában rejtette a szemléleti alapját annak az organikus modellnek, amely a mintakövető irodalmi-kulturális modernizáció későbbi alternatíváját jelenti – ekkor még kizárólag nyelvi szinten. A mintának megfelelő fordítás során ugyanis szembesülni kellett a nyelvek közötti különbségekkel, s a *Magyar Museum* szerkesztői számára a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a mintakövetéshez hasonló fontossággal bírt.

A szoros fordítás programjának mindebből adódó gyakorlati dilemmái és önkorlátozásai tehát két követelmény összeütközését mutatják. Az eredeti műhöz való hűség egy új irodalomfogalom megnyilvánítója, míg a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a kor nyelvi harcainak egyik legerőteljesebb törekvése. Ily módon a két követelmény vagy célkitűzés két egészen eltérő (ízlésbeli-esztétikai, illetve nyelvi-nyelvészeti) kontextusban értelmezhető, noha közvetlenül egymásra vonatkoznak a vitákban. A két, elvileg egyaránt alapvetőnek érzett követelmény sok tekintetben szembetalálkozott a fordítás gyakorlati nehézségeinek számbavételekor (ezt Batsányi kevésbé élezte ki, Kazinczy erőteljesebben). Mindkettőjük esetében megmaradt azonban ez a számvetés praktikus szinten, a követelmények és a bennük rejlő szemléletek teoretikus ütköztetése fel sem merült a korabeli viták során. Ez az elfedő összeegyeztetés „a fordítás mint eredeti mű” formulája keretében történt meg. Valójában az irodalmi megújulás mintakövető, illetve organikus alternatívája jelent itt meg csírájában, az új irodalomfogalom megképződő pozícióján belül, a fordításvitában az ellenkező oldalon állók érintetlenek maradnak e dilemmától. Ami itt még összeegyeztetendő követelmény (mind Batsányinál, mind Kazinczynál), az később két külön út és szemlélet alapja lesz, ahogy azt Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* vitájában is látjuk.

A fordításvita Kazinczy és Földi levelezésén túlmenően, a szélesebb nyilvánosság előtt az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika Előljáró beszéd*-jével folytatódik, amely kimondottan a Kazinczy (és Batsányi) által képviselt ízléstörekvések ellen lépett fel. Ez három fő részre tagolódik. Az első elismétli a tudós hazafiság beszédmódjának egyik

³ SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai, Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika), 125.

⁴ Vö. FRIED István, *Irodalomteremt(ő)és és/vagy (mű)fordítás*, *Literatura*, 1997, 286–301.

ismert érvelését, amely a magyar nyelv pártolásának a régi időkben való elmaradását és ebből következett elhagyatását panaszolja. A magyar helyét így átvette a latin, illetve a nyugati nyelvek a műveltség, az oktatás és a hivatalosság területein egyaránt. A magyar nyelv iránti újabban (vagyis a megelőző, józsefi korban) megnövekedett buzgalomról szól a második fő rész, majd a harmadik részletesen taglalja a tudós társaság és a grammatika szükségességét. Számunkra most a második rész érvelése a fontos, amely váratlanul kritikusan szemléli a nyelv művelésének újabb megélénkülését (a tudós hazafiság beszédmódjától eltérően), kiemelve, hogy „ekkor, és éppen e miatt, ismét új bajok és akadályok következtek; a mellyek Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására ’s rontására szolgáltak.”⁵

Az állítás bizonyítására felsorolt négy fő baj közül az első „a szükségtelen és helytelen új Magyar Szók tsinálása, [...] a mellyek rész szerint szükségtelenek, rész szerint igen vadak és alkalmatlanok”.⁶ A purista szógyártás elleni határozott fellépést konstatálhatjuk e részben, számos megalapozott nyelvészeti érvet sorolva fel. Ez az álláspont jórészt megegyezik azokkal a nézetekkel, amelyeket a purizmusvita néhány évvel korábbi szakaszában főleg Barczafalvi Szabó Dávid ellenfelei, így Kazinczyék képviseltek.⁷ A második fő bajként röviden azt említi az *Előljáró beszéd*, hogy „olyanok is írtak ’s fordítottak Magyar könyveket, a’ kik nem született Magyarok” voltak, s így „sok erőltetett, homályos, és idegen Nyelvek természetéhez alkalmaztatott szóllás-formáit hoztak-bé a Magyar Nyelvbe”.⁸ Földi János és Kazinczy Ferenc vélekedéseiben is megjelent ez a szempont, itt azonban ez nem önmagában lényeges, hanem a következő két, az itteninél sokkal részletesebb kifejtést kapott „baj” megalapozásaként.

Az is kárt tett, hogy sok Magyar Írók, vagy idegen Nyelvből fordítók, ha igaz Magyarok voltak is, nem akartak megmaradni a Magyar Nyelvnek természeti egygyűgységében, a mellybenn áll pedig annak valóságos szépsége; hanem szokatlan, idegen, és azért dísztelen színekkel találták azt ékesgetni [...] azt gondolván, hogy úgy lesz szép a mit írnak, ’s úgy lesz, nem tudni mitsoda felség és magasság benne, ha azt, nem a köz-nép Nyelvéhez alkalmaztatják: holott nints annál bizonyosabb,

⁵ *Magyar Grammatika*, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795(a továbbiakban: *Debreceni Grammatika*), XVI.

⁶ *Uo.*

⁷ L. például Kazinczy Barczafalvi *Szógyártás*járól szóló recenzióját a *Magyar Museum* második számában: *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források), I, 110–113.

⁸ *Debreceni Grammatika, i. m.*, XVII.

hogy a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnel vagyon a tiszta Magyarság, az olyan Köznépnel tudniillik, a melly leg kevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve.⁹

A szóhasználat („nem tudni mitsoda felség és magasság”) elég egyértelműen utal a *Magyar Museum* programjának központi fogalmaira, s azon szövegszervező eljárásokra (például homályosság, szokatlanság), amelyekről a vágyott hangnemek megteremtését remélték; más programban ezek így nem is jelentek meg. Elutasításuk oka az idegenség („szokatlan, idegen, és azért dísztelen”), az idegenség kritériuma a „tiszta Magyarság”-tól való eltérés, a „tiszta Magyarság”-ot pedig a köznép, még hozzá a külső hatásoktól leginkább elzárt köznép őrzi, így ez kell legyen a nyelvhasználat legalapvetőbb forrása, erre kell alapozni „a tiszta és valóságos Magyarsággal való beszédnek ’s írásnak mesterségét.”¹⁰

Ugyancsak az idegenség az oka annak, hogy a negyedik bajként említett szoros fordítások ellen érvel az *Előljáró beszéd*, szintén a *Magyar Museum* programjának sarkalatos pontját támadván ezzel. Az idegenből fordított könyvek ugyanis jobbra „homályos, erőltetett Magyarsággal, a Magyar szájábann soha nem forgó idétlen szóllások formáival telyesek. A mely kiváltképpen ebből következik, mivel többnyire szóról-szóra, ígéről-ígére fordítanak.”¹¹ Mintha visszatértünk volna Rájnis József érveléséhez, amellyel a rabi fordítás vétkében látta bűnösnek a *Museum* szerkesztőit, elsősorban Batsányit. Míg azonban Rájnis számára az imitációelv felől volt problematikus a szoros fordítás elve, a *Debreceni Grammatika* az idegenség ideologikus elvét alkalmazta a nyelvszemlélet nem ideologikus terein is (szemben Kazinczyékkal, akik az idegenséget csak az identitásképzés vonatkozásában kapcsolták össze a nyelvvel). Így azonban a *Debreceni Grammatika* a nyelv állapotát is a nyelv természetének értelmezői kontextusában látta, még hozzá kizárólagos értelmezői kontextusában. A magyar nyelv keleti természetéről szóló, amúgy közkeletű vélekedés ezáltal nyújthat alternatívát a nyugati nemzetek és nyelvek követésével (a tudós hazafiság egyik alapvető érvelésével) szemben: „a Magyar Nyelv, mely a Napkeleti Nyelvek természetével bír, ha a Napnyugoti Nyelvek formájába öntődik, oda leszsz annak minden szépsége, ereje és tisztasága.”

A nyelv eredeti természetének megőrzése mindenekfelett való követelmény a korban, jól látható ez Kazinczyék programjában is. Ott azonban ez az új hangnemi törekvések megvalósításának gyakorlati korlátaként jelentkezett az ízlésbeli-esztétikai kontextusban, s csak az identitásképzésben vált konstitutív mozzanattá. Ezzel már Földi János szembefordult, a nyelvi-nyelvészeti összefüggésekben megképzett hagyo-

⁹ *Uo.*, XVIII.

¹⁰ *Uo.*, XX.

¹¹ *Uo.*

mányfogalom által. Ezt követte, de ettől jelentősen el is tért a *Debreceni Grammatika*, a szokásfogalom által. A szokás köznépre alapított fogalma alapvetően kontrasztív nyelvszemléleti változatot képvisel, s jelzi az identitásképzés elemeinek behatolását a szorosabban vett nyelvi-nyelvészeti kontextusba. Ugyanakkor ez az álláspont nem marad meg ebben a körben, hanem belép az ízlésbeli-esztétikai térbe, s ott nekifeszül a legmarkánsabban újító törekvéseknek, az alternatívateremtés nyilvánvaló szándékának.¹² Ezért vált botránykővé a *Debreceni Grammatika* Kazinczy szemében fogsága után, olyannyira, hogy egyik legfőbb ellenfelének tekintvén, programja megújítását az ezzel való harcban érlelte ki.

¹² „Megléhet ugyan, hogy a szóról-szóra fordítás, abból a jó tzelből esik, hogy hűséges fordító akar valaki lenni; és azért egy Sót sem akar a fordításhoz tenni [...] de mit ér osztán, ha homályos, erőltetett, erőtlen és idéetlen lészen az a Magyar nyelvben, a mi az idegen Nyelvben ékes, világos, természeti, és hathatós? [...] szükséges, hogy az idegen Nyelvű Íróban, nem tsak a szókat, hanem a dolgokat is értsük. E mellett szükséges, hogy olyan Könyveket vegyünk-elő fordítani, a mellyek nem tsak szókból és külömb-külobbféle haszontalan tzifrázatokból állanak; hanem hasznos dolgokkal tellyesek”. *Uo.*, XXI.

MACZÁK IBOLYA

A zsengejéből szerencsésen kifejtett character Verseghy Ferenc és az excerptálás

Kecskeméti Gábor Verseghy Ferenc retorikai munkássága, illetve a könyvtárkatalogusok¹ nyomán rekonstruált szép- és szakirodalmi műveltsége kapcsán megjegyezte, hogy a fellelt adatmennyiség „nem merítheti ki az élete során Verseghy által megismert és birtokolt retorikaelméleti munkák körét, s hogy ezeknek elsődleges kontextusán kívül saját retorikai elgondolásai az elméleti hagyomány szélesebb körével és vonulataival is szembesítendőek.”² Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a barokk prédikációszerzői hagyomány egy fontos elemével, az excerptálás gyakorlatával szembe-
besítem Verseghy homiletikai nézeteinek egyes összetevőit.

Az excerptálás, vagyis egy mű olvasása során az abból (többnyire szövegalkotási segédletként) készített különféle terjedelmű jegyzetek összeállítása³ nem jezsuita találmány, de a rend tagjai terjesztették el Európa-szerte.⁴ Részletes ismertetése többnyire nem került be az általános retorikai művekbe, vélhetően azért, mert önálló szakirodalma volt.⁵ Az *ars excerptandi* technikájának egyik legismertebb összegzése a lelkeségi íróként is népszerű Jeremias Drexel által írt, 1638-ban megjelent *Aurifodina*⁶

¹ DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 113).

² KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben = In memoriam Verseghy Ferenc, VI, Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésről anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003 (In memoriam Verseghy Ferenc, 6), 37.

³ A kifejezés eredetéről bővebben: *Historisches Wörterbuch, Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1996, 183–185; Pragmatikai elemzésével Konrad Ehlich foglalkozott részletesen: Konrad EHLICH, *Zur Analyse der Textart „Excerpt“ = Pragmatik, Theorie und Praxis*, Hrsg. Wolfgang FRIER, Amsterdam, Rodopi, 1981 (Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik, 13), 379–402.

⁴ Vö. Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MUSLOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 11–30.

⁵ Az első, kifejezetten ezen eljárás elsajátítását célzó mű: Francesco SACCHINI, *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadtii, 1614. (Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerptandi bei den Jesuiten = Die Praktiken. . . , i. m.*, 56.)

⁶ Jeremias DREXEL, *Aurifodina*, Antwerpen, 1638. Részletes ismertetése: Karl PÖRNACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965 (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 24/2), 104–106.

című könyv. A kiadvány – műfaját tekintve traktátus – a helyes olvasással, ennek meghatározó elemeként a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával (*Excerptorum Methodus, seu, Quomodo Excerptendum sit*) foglalkozott, Justus Lipsius, Martin Delrio és Jacobus Pontanus kivonatolással kapcsolatos nézeteit is ismertette. A mű praktisan tömör és viszonylag rövid: korabeli újdonsága feltehetőleg közérthetőségében és gyakorlatiasságában gyökerezett. A könyvjegyzékek tanúsága szerint a Drexel-mű önállóan⁷ vagy a szerző összegyűjtött műveivel együtt⁸ számos magyarországi könyvtár megbecsült darabja volt – nagyon is elképzelhető tehát közvetlen hatása a magyar prédikációszerzői gyakorlatra.

Ezt igazolja Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae generatim* című, 1758-ban és 1760-ban, majd 1768-ban megjelent többkötetes könyve is.⁹ E művében az excerpálást éppúgy a prédikációszerzés segédeszközeként¹⁰ szerepeltette, mint a könyvek olvasását, a könyvekből való jegyzetelést, a saját kútforrásból történő előzetes jegyzetkészítést, a beszéd – prédikálás előtti, előzetes – meghallgatását, illetve felmondását, valamint az imitációt.¹¹ A jezsuita szerző az excerpálás ismertetésénél leginkább a Drexel-műre támaszkodott, s ezt hivatkozásaiban többször is kifejezésre juttatta.

Verseghy Ferenc a jezsuita gimnázium poétikai és retorikai osztályát 1769 és 1771 között Egerben végezte. Ottani tanulmányairól nem tudunk közelebbit,¹² ám tény, hogy ekkorra már Magyarországon nemcsak Drexel *Aurifodinája* állt rendelkezésre, hanem Kaprinai *Institutiója* is. (Ez utóbbi mű történetesen Kaprinai egri tartózkodása idején jelent meg először, két kötetben, második kiadása pedig a Verseghy Egerbe kerülését megelőző évben került ki a nyomdából.) Igen valószínű tehát, hogy – jóllehet

⁷ A teljesség igénye nélkül: Pázmány Miklós (jegyzék: 1667. július 9.), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2], 52. [a továbbiakban: *Magyarországi magánkönyvtárak*]); Keppel Henrik (1703), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 162); Johann Nikolaus Hain (1711. május 11.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 321).

⁸ A teljesség igénye nélkül: Nádasdy Ferenc (jegyzék: 1672) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 74); Vépy Benedek (1676. november 9.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 98).

⁹ KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae generatim. Usui tironum et veterum. ac recentiorum praeceptionibus concinnata*, I–II, Kassa, Typis Cassoviensibus s. J., 1758, 1760. Nagyszombat, 1768.

¹⁰ A (töredékes) magyar fordítás szóhasználata. Lásd *A magyar kritika évszázadai: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Akadémiai, 1981, 211.

¹¹ „Multum quidem natura, & inindoles eo conferre potest; at haec tenuia sunt tantummodo semina, ut excrescant, subsidiis adjuvanda. Haec autem ad quinque potissimum capita revocantur: ad lectionem librorum, ad ratione excerpti libris, ad scriptionem, ad auditionem, & dictionem, denique ad imitationem.” KAPRINAI, *i. m.*, 56.

¹² KECSKEMÉTI, *i. m.*, 37.

könyvtárkatalógusában nem található e művek – Versegly ismerhette az excerpálás elveit. Erre vonatkozó írásában¹³ a saját kapcsolódó gyakorlatát közölte: „itt röviden lerajzolom, a’ mit ifiúságomban, mikor prédikállani kezdettem, a’ könyvekkel magam cselekedtem”.¹⁴ Kaprinaitól eltérően azonban nem szabályzatot írt le, hanem inkább egyfajta eligazítást, útmutatást adott. Ebből adódóan megfogalmazása kevésbé szabályorientált, mint a jezsuita Kaprinai munkája.¹⁵

Versegly írásában az excerpálás első fázisa a megértés, illetve egyfajta értelmi-érzelmi azonosulás: „Elő vettem én ezeket [t. i. a más szerzők által írt könyveket] egyenkint és olvastam oly rendtartással, hogy mihelyt afféle okoskodást, tanítást, periodust, vagy csak mondást találtam is, melly eszemet magára valamivel különösebben figyelmetessé tette, vagy szívemet megérdeketle, meglepte, megillette, ezt azonnal többször és mindaddig olvastam, még eszemet és szívemet egészen el nem foglalta.”¹⁶

Kaprinai művében a jegyzetek formai szabályának (betűtípus, számozás stb.) rögzítése az elsődleges. Ezt követik a jegyzettípusok a jezsuita szerző művében, amelyeket mai szemmel leginkább *menyiségi* (terjedelmi) kategóriáknak tekinthetünk. Kaprinai szigorúan Drexel művére támaszkodva a következő fajtákat különítette el: az úgynevezett *lemmát*, amely a tárgy lehető legrövidebb, elvont megnevezése vagy annotálása egyetlen szó vagy szókapcsolat formájában,¹⁷ az ennél bővebb *adversariát* (sententia, dicta),¹⁸ illetve a *historiát*.¹⁹ Ezek a fogalmak igen tágan értelmezhetők.²⁰ Az sem kizárt, hogy e hármas elkülönítés ihlette Verseglyt az ő első excerpálást célzó lépésének a megfogalmazásában a „tanítás, periódus és mondás” hármasságának említésére.

Második munkafázisként került sor Versegly gyakorlatában a tényleges jegyzetkészítésre: „Majd azután két vagy három árkusonkint összeakasztott tiszta papírosra azt, a’ mi nekem az olvasás közt illyképen megtetszett, saját módom szerint, saját

¹³ [VERSEGHY Ferenc], *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszóllásról*, Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1820/2, 174–176.

¹⁴ *Uo.*, 174.

¹⁵ A jezsuita szerzők munkáira jellemző szabályozás (mely rokon az ignáci tagolás, illetve körülhatárolás fogalmával) elméletéről bővebben: Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola*, ford. ÁDÁM Péter, ROHONYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Zsebkönyvtár), 59–67.

¹⁶ VERSEGHY, *i. m.*, 174–175.

¹⁷ DREXEL, *i. m.*, 124–125.

¹⁸ *Uo.*, 125–126.

¹⁹ *Uo.*, 126–127.

²⁰ Ann BLAIR, *Note Taking as an Art of Transmission*, Critical Inquiry, 2004, Internet: <http://criticalinquiry.uchicago.edu/features/artsstatements/arts.blair.htm>

szavaimmal és kifejezéseimmel, többnyire még változásokkal is, az Ékessenzóllásnak fő regulái szerint Magyarul felírtam még akkor is, mikor a' könyv Magyar volt, előre egy szóval feljegyezvén a' tárgyat, mint Alázatosság, Felebaráti szeretet 's a' t, mellyrűl az utána következő műdarabocska értekezett.”²¹ Kitűnik a szövegből, hogy Kaprinaihoz hasonlóan Verseghy tett ugyan utalást a gyakorlati teendőkre (árkus papír, a fogalmak feljegyzése stb.), ám ezekhez is a teendők értelmét vagy célját, illetve az önálló gondolkodás és stílus kialakítását célzó magyarázatot fűzött: „Mihelyt tudni illik az olvasás közt eszemet valami különösebben megérdeketten, vagy szívemet érzékenyebben megillette, egy csöppet sem kételkedhettem arról, hogy az ilyen ítélet vagy érzemény azok közé tartozik, mellyek eszem járásával és szívem' hajlandóságival megegyeznek, és így lassankint characteremet is zsenyéjéből szerencsésen kifejtik, dajkályák és önnkintszülő erőre segítik.”²²

Mintha e meglátás illusztrálására helyezte volna el Verseghy írásában a többnyire szépírói technikára vonatkoztatott pók/méh toposzt: „Az által pedig, hogy az idegen gondolatokat saját gondolkozásomnak módgya szerint más rendbe állítottam, saját gondolatimmal szinte összeolvastottam és így egészen sajáttyaimmá tettem, azt eszközöttem meg, a' mit a' méhecske szokott, mellynek mézzéből soha nem ösmerheti ki senki a' virágokat, mellyeknek kelyheiből ezen édes táplálékát szedegette.”²³ Ezen gyakorta használt,²⁴ ókori eredetű²⁵ érvelés érdekessége, hogy Pázmány ugyanezen exemplumokkal érvelt a *Kalauz* előszavában – jóllehet Verseghy művéhez képest csaknem ellentétes indoklással: „A pókháló nem jobb a lépesméznél noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját; a méh pedig virágokról szedegeti mézét; azon igyekeztem, hogy a Régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházakból vegyek diadalmas kardokat.”²⁶ A méh pozitív szerepeltetése (és szedegető munkája) tehát mindkét szerző művében megtalálható – míg azonban Pázmány a hagyományhoz való ragaszkodását demonstrálta vele, Verseghy épphogy ennek ellenkezőjét. Gon-

²¹ VERSEGHY, *i. m.*, 175.

²² *Uo.*

²³ *Uo.*

²⁴ Kecskeméti Gábor Pécseli Király Imre retorikai kézikönyvének bevezetőjéből idézett hasonló mondatokat és több szakirodalmi tételt is említett a méhek és pókok kapcsolódó tárgy történetére vonatkozóan. KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kibaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika), 76.

²⁵ *Régi magyar prédikációk, 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 11.

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Hodogenus: Igazságra vezérő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1908 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4), 6.

dolatmenetét nem mindenki érezhette magáénak a kortársai közül. Alexovics Vazul egyenesen így fogalmazott: „Magam gondolatit, (Halhatatlan emlékezetű Pázmány Péterrel mondom) [. . .] és újomból szopott dolgokat nem irok. [. . .] Lopva semmit sem vettem: mert valaki írásában valami jót találok, enyím.”²⁷

Verseghy excerpálásának utolsó fázisa a betűrendes mutató készítése volt: „Allig múlt el fél esztendő, hogy imígy öszeírtt jegyzéseimből egy jó vastag könyv támadt, mellynek leveleit folyó számokkal megkülömböztettem. Az előre tett szavakat azután, mint Alázatosság, Felebaráti szeretetet 's a' t. ama' leveleknek számaival együtt, mellyekenn állottak, kiírtam, betűrendbe szedtem, 's mutató táblácska gyanánt munkámhoz függesztettem.” Ez a fázis gyakorlatilag megegyezik Kaprinai harmadik munkaszakaszával. Ezt követően a jezsuita szerző még további három munkafázist jelölt meg. Ezek közül az első az epitomé, kompendium, rövid kivonat készítése a forrásműről amelynek fő funkciója a szöveggörnyezet felidézése a prédikációszerző számára. Hogy ez hiányzott-e Verseghynek vagy sem, nem állítható bizonyosan: „Ennek [t. i. a kijegyzetelt szövegapparátusnak] segedelmével, mikor új predikációt kellett csinálnom, akármelly tárgyrúl készen találtam okoskodásokat, tanításokat, válogatott mondásokat, vagy legalább gondolatokat, mellyek, bármelly pusztán állottak is olykor jegyzéseimben, megmeg más gondolatokra, hasonlatosságokra, vagy sükeres rajzolatokra vezérlettek.”²⁸ Azaz Verseghy láthatóan érezhetett némi lelkiismeretfurdalást a szöveggörnyezetükből kiragadott részek – a szavak esetleges szándéktalan kiforgatása – miatt, ugyanakkor ebben a hátrányban inspiratív erényt is láthatott. Szöveggörnyezet hiányában ugyanis meglátása szerint szabadabban mozoghatott a fantáziája. Ez a szempont inspirálhatta a további két Kapriani-munkafázis elhagyására: az egyik a retorikai szempont, amely arra lett volna hivatott, hogy milyen retorikai környezetbe illik az adott fogalom. S végül az utolsó, melynek funkciója értelmében a szerzőnek el kellett döntenie, milyen alkalommal használja fel az excerptumot.

E pontok hiánya Verseghynél nem arra utal, hogy ezek a kérdések őt nem foglalkoztathatták: vélhetően végiggondolta, hogy melyik fogalmat milyen alkalommal használja fel egy prédikációban. De az is kitűnik írásából, hogy ezt nem tartotta feltétlenül közlendőnek, illetve szabályozandónak. Annál is inkább, mert Verseghy segédletének fő szempontja a már említett character²⁹ – „mely a különbféleképen vegyültt 's a' gyakorlás által állandó erőre segített erkölcsi nemes érzeményeknek sommájából áll”³⁰ – kialakítása, és nem pontokba foglalt szabályrendszer volt.³¹

²⁷ ALEXOVICS Vazul, *Ünnepnapai prédikátziók*, Pest, Patzkó Ferencz, 1789, *3^v.

²⁸ VERSEGHY, *i. m.*, 176.

²⁹ Ennek tükre a stílus. *Uo.*, 173.

³⁰ *Uo.*

³¹ BARTHES, *i. m.*, 59–60.

A characternek [. . .] formálása tudni illik, és a' beszéd tárgyának sikeres átértése és kimerítése [. . .] bizonyosan és tellyességgel fogatlanoknak tetetnek az által, ha a' könyvekből vagy az egész kézírásokból az egész prédikációkat kiírjuk, könyv nélkül megtanúllyuk és elmondgyuk, vagy a' mi még rettenetesebb hiba, ha külömbféle idegen beszédekből vagy másféle erkölcsi írásokból a' kerekbeszédeket kiszedegettyük, és ezekből azután egy egész prédikációt öszveférczelünk. Így bizonyára saját írásmódhoz sohasem juthatunk, sőt még characterünk is idegen részekből gyengén öszveakasztott egészhez fog inkább hasonlítani, mint erős talpon álló tántoríthatatlan épülethez³²

– fogalmazta meg Verseghy Ferenc a compilációs gyakorlatról alkotott negatív véleményét.

Megjegyzése azért is jelentős, mert a hitszónokoktól az egyéni gondolkodásmódot és szépírói gyakorlatot kérte számon, ami szöges ellentétben áll az Alexovics révén idézett pázmányi gondolattal – és a barokk prédikációszerzői gyakorlattal.

A szövegalkotással kapcsolatos gondolatmenetekből kitűnik, hogy míg Kaprinai a tekintélyekhez való ragaszkodást emelte ki, addig Verseghy az önálló „character” és stílus kialakításának fontosságát hangsúlyozta. Nem vetette el az excerpálás gyakorlatát, de némiképpen módosította azt – saját szempontjai szerint, a felvilágosodás elveihez alkalmazkodva.³³

³² VERSEGHY, *i. m.*, 176.

³³ Vö. MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984, 291–308.

LABÁDI GERGELY

Kísérletek a culturáról
Verseghy és a modern kultúrafogalom kialakulása
a 18–19. század fordulóján

„Az új áriával a’ Veszprémi Musikusok nem elégsznek [!] meg, ’s valamint Döme Urét egygyűűnek, úgy az újat nem populárisnak találják, holott az én vélekedésem szerint az Éneket, hogy foganattya legyen[,] a’ nép culturájához kell szabni, mert a’ természetben nincsen ugrás.”¹ Horváth János 1822. január 23-i levele nemigen különbözött azoktól, amelyeket alig háromévnvi barátságuk alatt Verseghynek küldött. Egy, a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent cikk fölötti felháborodásának ad hangot, és biztatja Verseghyt, hogy válaszoljon rá; beszámol munkájuk, az *Egyházi értekezések és tudósítások* (EÉT) kedvező fogadtatásáról (most épp a nádor szavait idézi); a Biblia fordításához ajánl egy szakkönyvet, végül a szerkesztés problémáit osztja meg vele. A levélrészletet publikálja, Horváth Konstantin az első katolikus folyóirat történetének kontextusában értelmezi,² ám nemcsak ebből a szempontból érdekes. A hasonló szövegek ugyanis nagy segítséget nyújtanak, ha a kultúra fogalmának értelmezéseit vizsgáljuk a 18–19. század fordulójának Magyarországon: lehetővé teszik az egykorú „fogalmi elhatárolások” feltárását, a korabeli nyelvhasználatban megnyilvánuló önértelmezések megismerését.³

Ennek érdekében tisztázni kell az előzményeket. Döme Károly „ária”-ját Sággy, az EÉT kiadója nem akarta kinyomtatni, mert nem találta „helyesnek”, ezért eljuttatják Verseghynek, az „Érzés s Musikatudomány Mesteré”-nek, döntse el, „ha leheté rajta jobbitani a’ talptonust megtartván”.⁴ Verseghy három hét múlva már küldi is az átdolgozott változatot azzal a felszólítással, hogy Horváth énekeltesse el magának mindkettőt – az átalakítás tehát egyértelműen a zenei kidolgozásra irányult –, hogy „lássa” a különbséget.⁵ Az „ária” két variációjának megítéléséről szóló január 23-i beszámoló mögött felsejlő elképzelések a zene funkciójáról és hatásmechanizmusáról jól illeszkednek Verseghy esztétikai nézeteihez. A magyar művészetszemléletben

¹ Horváth János Verseghy Ferencnek, 1822. jan. 23. HORVÁTH Konstantin, *Az „Egyházi értekezések és tudósítások” története*, Veszprém, Egyházmegyei könyvnyomda, 1937, 249.

² *Uo.*, 33–34.

³ Reinhardt KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Budapest, Atlantisz, 2003, 129.

⁴ Horváth János Verseghy Ferencnek, 1821. dec. 22. HORVÁTH, *i. m.*, 247.

⁵ Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1822. jan. 16. HORVÁTH, *i. m.*, 129.

ugyanis Sulzer nyomán az elsők között hangsúlyozta a racionális, irodalomközpontú klasszicizmussal szemben egy nem racionális művészeti ág erejét.⁶ A zene célja Verseggy-Sulzer szerint az indulatok felkeltése – és minden művészet közül a zene a legalkalmasabb erre⁷ –, az emocionalitás pedig központi jelentőségű „a »valóságos ember« erkölcsi felemelkedésének folyamatában”.⁸ A zene azért különösen alkalmas arra, hogy egy népet kiragadjon a „vadságból”, mert ha szerzője mesterségbeli tudását megfelelően alkalmazza, a hallgató nem vonhatja ki magát a hatás alól, a zene „foganattya” szükségszerű.⁹ Sággy és a meg nem nevezett veszprémi „Musikusok” kifogása a Döme-féle verzióval szemben szakmai természetű, hiszen a tónus azon mesterségbeli eszközök egyike (a „dal”, a „ritmus” és a „harmonia” mellett), melyre egy zeneszerzőnek ügyelni kell, hogy műve elérhesse célját.¹⁰

Az idézett levélben viszont az ária Verseggy-féle változatát is érte kritika. A popularitás hiánya nem magyarázható a Sulzer-fordítás alapján: a *Magyar Museum*-ban olvasható elképzelés szerint ugyanis a „Muzsika [. . .] olly mesterség, melly az emberi természetre van fondálva”, megértésére ennél fogva éppúgy alkalmas a gyermek és az „alább-való-eszű” ember, mint egy szibériai és egy irokéz.¹¹ Egy-egy konkrét zeneművet persze Verseggy–Sulzer szerint is különbözőképpen ítél meg például egy kínai vagy egy európai, de a különbség a nemzetek „ízlésé”-nek köszönhető – amely „híven” lerajzolja mind az egyes embernek, mind a népeknek „nemzeti erköltséit” –, ám a zene fogalma és szabályai mindenhol ugyanazok.¹² A cikknek az ízlésre vonatkozó észrevételeit azért nem lehet felhasználni a popularitás hiányára vonatkozó kifogás magyarázatakor, mivel a zene sikeressége az 1792-ben megjelent fordítás szerint a szabályok és a nemzeti sajátosságok figyelembe vételén múlik, az ízlésnek nincsenek fokozatbeli különbségei. Horváth viszont „a természetben nincsen ugrás” kitételrel a „cultura” lehetséges fokozatbeli különbségeire utal: a „nép culturája” nem egy társadalmak közötti, hanem egy társadalmon belüli törésvonal meglétét jelzi. Horváth ugyan nem kapcsol értékítéletet a „nép culturája” kitételhez, azaz természetesnek veszi a társadalom kulturális értelemben vett pluralitását, azonban civilizátori atti-

⁶ MARGÓCSY István, *Verseggy Ferenc esztétikája*, ItK, 1981/5–6, 545.

⁷ VERSEGGY Ferenc, *A' muzsikáról = Első folyóirataink: Magyar Museum*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 (Csokonai Könyvtár, Források), 356–357.

⁸ MARGÓCSY, *i. m.*, 547.

⁹ VERSEGGY, *A' muzsikáról. . . , i. m.*, 407.

¹⁰ *Uo.*, 407.

¹¹ *Uo.*, 354–356.

¹² *Uo.*, 357.

tűdje nyilvánvaló, elképzelése tehát egyértelműen tartalmazza a társas művelődés és tökéletesedés eszméjét is.¹³

A levél azonban itt nem ér véget, s a folytatás új megvilágításba helyezi Horváth „vélekedés”-ét. Bármennyire határozottnak tűnik a koncepció az „ária” megítélése kapcsán, egyáltalán nem magától értetődő a „cultura” fogalmát emlegetni. Az EÉT szerkesztőjének terve erkölcsi leveleket közölni „olyan tárgyakról, mellyek még Erkölcsstanítóink által sincsenek tellyesen ’s tökéletesen elhatározva: Illyenek a’ *módosság, műveltség, (cultura) emberség, emberiség* értelményei. Emez utolsókról el is kezdettem a’ próbát, mellyet részszerint mutatóképen, részszerint azért, hogy Uram Bátyámtól az iránt – szinte mint a’ módosság iránt – világosítást nyerhessek, ide függesztem”.¹⁴ A *modestia* értelmezésének lehetőségéről néhány hónappal korábban valóban váltottak levelet,¹⁵ a „mutatóképen” küldött töredékben azonban Horváth csak az *emberség, emberiség* fogalmát fejtegeti – úgy tűnik, hogy a „*műveltség (cultura)*” nem tartozik e fogalmak szemantikai mezejébe.

Horváth töredékének kiindulópontja szerint az emberség/emberiség magyarázatakor el kell különíteni a nyelvszokást az „újabb Filozofia” nyomán előbb a németben, majd azt követően a magyarban kialakuló értelmezésektől. A régiség és a „község” csak az emberség szóalakot ismeri – épp ezért Horváth kizárólag ezzel foglalkozik –, és kettős jelentésben használja: „emberi természet”, valamint „tisztesség, böcsület, hitel”. Az „ideák világába” emelkedve az emberség fogalma Horváth szerint megváltozik: az ember mint Isten teremtménye csak akkor érheti el az „*emberség* tiszta *ideájá*”-t – az elérés vágyát Isten oltotta bele –, ha a testiséget legyőzve az „igazság”-ot, „szépség”-et és „jószág”-ot követi. A rövid részlet egy lakonikus satöbbivel és a probléma kidolgozására irányuló kéréssel zárul.¹⁶

Verseghy először maga is úgy értelmezi a felkérést, hogy a „*műveltség (cultura)*” fogalmát nem kell kidolgoznia, hiszen a január végén kelt levelében így jelzi a halasztást: az „*emberség* és *emberiség* iránt való gondolatimat másszora [!] hagyom”.¹⁷ Két nappal később azonban, 1822. február 2-án teljesíti a kérést, ekkor azonban már „Műveltség, Emberiség etc.”-ként emlegeti művét, és levélformában megírt értekezése végül is

¹³ MÁRKUS György, *A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma*, ford. MÓDOS Magdolna = Uő, *Kultúra és modernitás*, Bp., T-Twins, Lukács Archívum, 1992, 31.

¹⁴ Horváth János Verseghy Ferencnek, 1822. jan. 23. HORVÁTH, *i. m.*, 249.

¹⁵ Horváth János Verseghy Ferencnek, 1821. okt. 22. *Uo.*, 244–245; Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1821. nov. 25. *Uo.*, 127–128.

¹⁶ Horváth János Verseghy Ferencnek, 1822. jan. 23. *Uo.*, 250.

¹⁷ Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1822. jan. 31. *Uo.*, 132.

így, *A' Műveltség, Emberség és Emberiség nevekről* címen jelent meg 1824-ben.¹⁸ Horváth kérésének megfelelően Verseghy az emberség fogalmának megragadására tesz kísérletet: tanulmánya két különböző irányból, a „humanitas” és a „cultura” fogalmi felől közelítve próbálja tisztázni a kérdést. Feltűnő, hogy a magyar kifejezés jelentéstartományának kibontásakor a szöveg egészében a latin nyelvhasználat vizsgálata dominál. Nyelvelfogása szempontjából érthető az eljárás, mivel a tanulmánya címében is szereplő „nevek” elképzelése szerint a „nyelv lelketlen teste”, azaz nem lényegi elemei, az általuk kifejezett ideák azonban állandók,¹⁹ ezeket rögzíti a *Lexicon terminorum technicorum* ekkoriban írt cikkeiben. A cicerói latinítás mintául vételéből következik, hogy az „emberség” mellett felbukkanó „emberiség” (és „Menschlichkeit”) alakot tanulmányában nem csak nyelvi szempontból tartja hibás képzésnek, de fogalmilag is zavarosnak minősíti. Horváth egyik kérdését tehát gyorsan megoldja, ez viszont jelzi, hogy a „nyelvnomozás” nyelvszemlélete lehetséges következtetéseivel ellentétben korántsem semleges tevékenység: mivel Verseghy a klasszikus ókor alkotásait tekinti mintának, elképzelése határozottan kultúrpeszsimista.²⁰

Verseghy az „emberség” magyarázatokor a „humanitas” „embertermészet”, „emberhez illő állapot” alapjelentésből kiindulva – feltehetően a korabeli Cicero-szakirodalom nyomán²¹ – további nyolc réteget különít el: a „mieinkhez való szeretet”, az „egészségre való gondviselés”, az „öröm és fájdalom iránt való érzékenységg”, „Barátságos társalkodás, böcsmutatás, minden embernek böcsülése”, „Könyörületesség embertársunkhoz”, „Humanitatis studia: a' tudományok és szép mesterségek, mellyek által az emberhez illő tulajdonságokra feljutunk”, „Emberszeretet”, legvégül pedig „Nyájaskodás, tréfa”.²² A felsorolt jelentések között különbséget lehet tenni aszerint, hogy az egyénre, vagy az egyént körülvevő közösségre irányulnak-e, valamint

¹⁸ Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1822. jan. 31., *Uo.*, 132 (l. még Horváth János Verseghy Ferencnek, 1822. febr. 9. *Uo.*, 251); VERSEGHY Ferenc, *A' Műveltség, Emberség és Emberiség nevekről*, EÉT, 1824/4, 73–79.

¹⁹ MARGÓCSY István, *A Révai–Verseghy vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai = Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelv beti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülésanyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988 (In memoriam Verseghy Ferenc, 3), 48–59; CSETRI Lajos, *Verseghy nyelvfilozófiája = UÓ, Amathus: Válogatott tanulmányok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Mária, Bp., L'Harmattan, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), I, 59–66.

²⁰ Más művei kapcsán jut erre a következtetésre MARGÓCSY, *Verseghy. . . , i. m.*, 547.

²¹ Az első tételek és a példaként idézett kifejezések egyezései miatt Ernesti művére gondolok, bár az ő koncepciója eltér Verseghyétől: Johannis Augusti ERNESTI *Clavis ciceroniana sive indices rerum ac verborum philologico-critici in opera Ciceronis*, Oxonii, Collingwood et socii, 1810, 315–317.

²² VERSEGHY, *A' Műveltség. . . , i. m.*, 75.

aszerint, hogy egy statikus állapotot írnak-e le, vagy pedig egy dinamikus állapotváltást. Az első szempont alapján a katalógus kiegyenlítettnek tűnik, hiszen az „egészségre való gondviselés”, az „öröm és fájdalom iránt való érzékenységgel”, valamint a „Humanitatis studia” egyértelműen az egyénre vonatkoznak, a „mieinkhez való szeretet” az egyént körülvevő szűkebb, az összes többi pedig egy tágabb közösséget feltételezve a társadalmi interakciókban való részvételt írja le. A másik szempont alapján azonban sokkal egyoldalúbb a felsorolás, hiszen egyedül a „Humanitatis studia” az, amely nem pusztán egy állapotra, hanem egy, az egyén által irányított folyamatra utal, amelynek végcélja a többi pontban statikusan leírt „emberség” elérése.

A cikk gondolatmenete ezen ponton váratlanul félbeszakad: „Az *Emberségről* ennél tovább nem értekezhetek, minekelőtte a’ *Műveltség* nevet meg nem rostálom, mellynél gorombább kifejezést a’ Magyar a’ *Culturának* jelentésére, ammint e’ szót ma vesszük, nem választhatott.”²³ Versegghynek a gondolatmenet felfüggesztését bejelentő kijelentéséből az utolsó félmondat bír különös jelentőséggel, mivel az „ammint e’ szót ma vesszük” kitétele egyértelműen egy fogalmi átrendeződésről számol be. A klasszikus latin alapvetően a (föld)művelés értelemben használja a kifejezést – csakúgy, mint a magyar a „művelés”-t –, amely azonban az emberre alkalmazva „disztelen idea”, illetve teljességgel „illetlen és alacsony”.²⁴ A „humanitas” alapos elemzése után érdekes, hogy a kultúra fogalomtörténeti vizsgálataiban központi jelentőségűnek tűnő²⁵ cicerói „*Cultura animi autem philosophia est*” nem fordul elő Versegghynél (mint ahogy a korábban hivatkozott Ernesti-munkában sincs önálló „*cultura*” szócikk), pedig a „humanitas”-hoz hasonlóan itt is beszámol a kifejezésnek a latinitásban használatos további jelentéseiről. Az az átrendeződés azonban, amelynek eredményeként a „*cultura*” „felséges ideája”²⁶ létrejött, a tanulmány szerint az újabb német nyelvhasználatban ment végbe:

A’ Deákban a’ *Cultura* csak a’ *földművelést* tette, és így a’ magosabb kultúrát csak messzéről sem éréntette meg. A’ Németek tehát a’ baromállapotból való emelkedésnek legelső garádiccsátúl (a’ földműveléstül) kölcsönözték e’ nevet, és csak a’ *höhere Kultur* adjectivummal különböztették meg eggy keveset.²⁷

²³ *Uo.*, 76.

²⁴ *Uo.*, 77.

²⁵ MÁRKUS, *i. m.*, 14; Jörg FISCH, *Zivilisation, Kultur = Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK, Band 7., Stuttgart, Klett-Cotta, 1992, 685.

²⁶ VERSEGGHY, *A’ Műveltség. . . , i. m.*, 77.

²⁷ *Uo.*, 76.

A régi „cultura” új jelentéssel történő feltöltődésének folyamata e magyarázat szerint végső soron egy absztrakció eredménye, az átvitel alapja – mint olvashattuk – az, hogy az embernek az állati létből való kiemelkedésének első jele az állattenyésztés és a kézművesség mellett²⁸ a földművelés. A „höhere Kultur” tartalmát a cikkben ugyan nem adja meg Verseggy, de az 1818-ban megjelent *Felelet* egyik definíciója egyértelművé teszi, hogy a magasabb kultúra a „tudományokat” és a „szép mesterségek”-et jelenti.²⁹ A kultúra fogalmának ilyen értelmű használatát és széles körű elterjedését a szakirodalom Herder nevéhez köti.³⁰

A „cultura” Verseggy értelmezésében valójában a „humanitas” folyamatszerűségét képes megragadni és kifejezni – ezt fejezik ki a magyarban korábban használt terminusok, „erkölcsösödés”, „csínosodás” is –, mivel szerinte az ember születésekor még

emberhez illő tulajdonságok nélkül [. . .] szűkölködik. A’ nevelés, a’ tanítás, egybekapcsolva saját tapasztalásaival teszik lassankint *emberségesnek* és így *valóságos embernek* is. A’ nevelés a’ szívet illeti, a’ tanítás az észet. A’ kultúra tehát nem egyéb, hanem a’ *szívnek nemesítése és az észnek felvilágosítása*. [. . .] a’ kultúra magyarul *emberedésnek*, és active *emberítésnek* legigazabban neveztetik.³¹

Ebben a részletben a nevelés, a tanítás és a saját tapasztalat egyidejű említése, majd a „cultura” fogalmának leszűkítése az első kettőre implicit módon kiemeli a „cultura” társadalmi, közösségi dimenzióját. A saját tapasztalat kizárása jelentős elmozdulás a *Felelet*-ben olvasható definiálási kísérletektől. Verseggy ugyanis 1818-ban még arról ír, hogy az egyén kizárólag az észhasználat képessége révén, saját tapasztalatai nyomán, bármiféle nyelvhasználat nélkül is elérheti „a’ tökéletesedés, a’ humanitás avagy emberség, eggy szóval a’ kultúra”³² állapotát, miközben az a közösség, amelyben az ember él, a nyelvhasználat hiánya miatt továbbra is az „oktalan állatok” nyájaihoz hasonló.³³ Az egyén e definíció szerint pusztán saját tapasztalatai révén megszerez-

²⁸ *Uo.*, 78.

²⁹ VERSEGGY, *A’ filozófiának talpigazságára épített felelet*, Budánn, a’ Királyi Magyar Universitásnak betűivel, 1818, 13.

³⁰ MÁRKUS, *i. m.*, 29; FISCH, *i. m.*, 708; Verseggy és Herder kapcsolatáról I. SZAUDER József, *Verseggy és Herder = UŐ, A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 142–162; S. VARGA Pál, *Nyelv és költészet viszonya Verseggy Ferenc gondolkodásában = Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseggy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseggy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003 (In memoriam Verseggy Ferenc, 6), 71–95.

³¹ VERSEGGY, *A’ Műveltség. . . , i. m.*, 77.

³² VERSEGGY, *A’ filozófiának. . . , i. m.*, 11.

³³ *Uo.*, 11.

heti az „emberi sorsunkhoz illő kultúrát”,³⁴ jóllehet Herder nyomán³⁵ már ebben a kötetben is kiemeli a nyelvhasználat jelentőségét a „cultúra” terjesztésében.

Két további lényeges ponton is eltér az EÉT és a *Felelet* kultúrakonceptiója. Az EÉT a korábbi változathoz képest Herderhez hasonlóan³⁶ határozottan megvonja a humanitás fogalmába integrálódó kultúra határát, a saját tapasztalat kizárása után ugyanis kiderül, hogy végső soron a szív „nevelés”-ére sem teljesen alkalmas, a „cultúra” „a tudományokban” juttathatja el az embert „magos garádicsra”, a krisztusi valóságos emberség megközelítéséhez azonban a vallás szükségeltetik – még ha az ember antropológiai tökéletlensége miatt oda soha fel sem juthat. (Nyilván ezért elégtelenek az erkölcsösödés és „csinosodás” kifejezések is. Érdekes módon az „emberség” fogalmából az EÉT-cikkben teljesen hiányzik a nemzetek szerepére vonatkozó bármilyen elképzelés, pedig a *Felelet*ben ez még központi jelentőségű volt. Ott a természettől rendelt végső célként egy „Egész”, azaz egyetlen „*Emberi Nemzet*” létrejöttét nevezi meg, anélkül azonban, hogy ez megszüntetné az egyes nemzetek önállóságát.³⁷ Az egységes „Emberi Nemzet” létrejöttének útja a különbségek kulturális kiegyenlítődése, ami azonban csak nemzeti keretek között képzelhető el, a nemzetek „végső czéllya” ugyanis „az emberségnek ragyogó bérceéhez” jutni.³⁸

Miután Versegly az EÉT-cikkben kifejtette az „emberség” jelentésének e második aspektusát, tudniillik a „culturá”-t, azaz „emberedés”-t,³⁹ az összefoglalásban ennek jelentőségét meglepő módon egyáltalán nem érvényesíti, hanem a tanulmánya elején idézett latin definíciókat vonja össze négybe, és latin, valamint német szinonimáit (?) adja meg magyarázatként. Az, hogy mennyire szervesen kapcsolódik az emberség eme koncepciójához a „cultura” fogalma, plasztikusan fejezi ki az összefoglaló felvezetése, amely az „*emberség* névnek régen bevett, régen szokott, és régen szembetűnő értelmei”-ként jellemzi a következőket: emberség; az ember természetéből következő tulajdonságok; nyájasság, barátságosság a többiek tisztelete; őszinteség, becsületesség.⁴⁰

A Versegly tanulmányában megfigyelt inkongruencia részben alighanem a keletkezés körülményeinek sajátos lenyomata (Horváthot kifejezetten az „emberség” és „emberiség” közötti különbség érdekli), részben viszont hozzájárulhatott a „cultura” fogalmának újszerűsége is. Ezt valószínűsítik a *Lexicon terminorum technicorum* „cultu-

³⁴ *Uo.*, 12.

³⁵ FISCH, *i. m.*, 710.

³⁶ *Uo.*, 711.

³⁷ VERSEGHY, *A' filozófiának. . . , i. m.*, 48.

³⁸ *Uo.*, 96.

³⁹ VERSEGHY, *A' Műveltség. . . , i. m.*, 77; 79.

⁴⁰ *Uo.*, 78–79. (Kiem. tőlem. L. G.)

ra” és „humanitas” szócikkei is.⁴¹ Utóbbi ugyanis gyakorlatilag kimerül a Pázmány és Márton István által használt „emberiség” szóalak nyelvi hibáinak kimutatásában, fogalmilag pedig mindössze a következő meghatározást adja: „1) A’ közönséges részvevésnek érzeménye. 2) Önnön magunknak szíves és közönséges közlésére való tehetség.”⁴² A „cultura” hivatkozások nélkül tartalmazza az eredeti Kant-szótár Kultur-szócikkét, ám mellette kisebb módosításokkal azt a herderi háttérű, dolgozatomban is hivatkozott kultúradefiníciót, amely mind a *Felelet*ben, mind a *Magyar grammatiká*ban olvasható: az eltérő definíciók okozta feszültség, a köztük lévő viszony azonban reflektálatlan marad.

Verseghy a „nevek” különbségére azonban nagyon is érzékeny volt: „még csak arról kell számot adnom, – mert nem akarnék Olvasómnak úttýában gáncsot hagyni, – mi okra nézve vehetem én itt a’ tökéletesedést, a’ csinosodást, az emberséget avvagy humanitást, és a’ culturát egygy és ugyanazon, vagy legalább szomszéd értelmű neveknek”⁴³ A kérdés háttérében álló, Verseghy pályája során alig módosuló⁴⁴ nyelv- és művelődés-konceptió lényegi elemeit a dolgozatomban is idézett szakirodalom alaposan feltárta. Mindazonáltal nem pusztán a kérdésre adott válasz fontos, hanem az a szavakból szőtt háló, amellyel Verseghy a tárgy lényegét megragadni kívánja. A *Felelet* tárgymutatójának pusztán mennyiségi szempontú áttekintése is jelzi például a „cultúra” előtérbe kerülését az 1810-es években: míg a „csinosodás”, az „emberség” és a „humanitás” mindössze egyetlen szöveghelyhez, addig a „cultúra” öthöz utasítja az olvasót. A háló csomóinak megfigyelése tehát nem azért fontos, mert felül kellene vizsgálni a szakirodalomban Herder Verseghyre gyakorolt hatásáról vagy Verseghy nyelvfilozófiájáról írottakat,⁴⁵ hanem azért, mert csak a lexéma vizsgálata, pontosabban egy történeti megközelítés esetén érzékelhetjük és értelmezhetjük a kultúra modern fogalmának magyarországi alakulástörténetét. Efelől szemlélve az 1810–1820-as években megjelent Verseghy-írások egyik „tétje” a tökéletes szótár „cultúra” szócikkének megírása. Az EÉT-cikk alkalmi felkérésre született, ám a fogalomhasználat elvi (reflektált) és gyakorlati (nem reflektált) példái más-más irányú érvelés részeként fordulnak elő az

⁴¹ [VERSEGHY Ferenc], *Lexicon terminorum technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv*, Budánn, a’ Királyi Magyar Universitás’ betűivel és költségével, 1826, 123–124; 212.

⁴² *Uo.*, 212.

⁴³ VERSEGHY, *A’ filozófiának. . . , i. m.*, 13.

⁴⁴ MARGÓCSY, *Verseghy. . . , i. m.*, 545.

⁴⁵ Bár ezek a korábbiakhoz képest új eredményekkel járhatnak. L. HEGEDŰS Béla, *Nyelv- és irodalomelmélet Verseghy Ferenc műveiben = „Mielz valt mesure / que ne fait estultie”: A hatvan-éves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István et al., Budapest, Krónika Nova, 2008, 124–131.

1810-ben megjelent háromkötetes *Az emberi nemzetnek története*,⁴⁶ az 1818-ban kiadott *Felelet*, valamint a *Magyar grammatika*⁴⁷ lapjain is.

Verseghy definíciós kísérletei és zavarai persze nem állnak önmagukban, hiszen már a kármáni *A nemzet tsinosodása* (1795) vagy egy nem értekező műfaj keretei között Csokonai *Culturája* (1799) is egyértelműen e fogalom köré szerveződik. Hasonló problémákkal küzd a 19. század elején több, a kultúra modern jelentéstörténetében fontos szerepet betöltő szöveg⁴⁸ magyar, jórészt kéziratban maradt fordítása: Bölöni Farkas *A naiv és szentimentális költészet*ről ülteti át, és szintén Erdélyben, Döbrentei körében készült a kanti *Vélekedések a' gyermek nevelésről*.⁴⁹

⁴⁶ [VERSEGHY Ferenc], *Az emberi nemzetnek története*, Budánn, a' Magy. Kir. Universitas' Typographiájának betűivel, I–III, 1810.

⁴⁷ VERSEGHY Ferenc, *Magyar grammatika avagy Nyelvtudomány*, Budánn, a' Királyi Magyar Universitas' betűivel, 1818.

⁴⁸ FISCH, *i. m.*, 708–712; 715–716; 725–727.

⁴⁹ A kéziratokról l. LABÁDI Gergely, *Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása*, Keresztény Magvető, 2002, 217–227.

HEGEDÜS BÉLA

Magyar nyelvelmélet a 18. században, II.

Mi azt jól tudgyuk, hogy a természetnek folyására nézve egy testnek egy üdőben egynél több helye nintsen, tudgyuk hogy a mely test Romában vagyon, azt senki azon üdőben ne keresse *Debretzenben*.

(Gusztinyi János)

A módszer

Dolgozatomban egy szélesebb körű vizsgálódás *újabb* részeredményeit ismertetem.¹ Annak tisztázása a célom, hogy a magyar felvilágosodás kezdetén, illetve az azt megelőző időszakban a kulturális javak előállításában jeleskedők hogyan gondolkodtak általában a nyelvről, illetve konkrétan az anyanyelvről. Vajon volt-e elméleti alapja a magyar nyelvű megszólalások tapasztalható felértékelődésének, s ha igen, akkor az milyen hagyományra támaszkodhatott?

A vizsgált időszak felső határa praktikus okokból 1792. Alsó határa a század eleje, ahogyan azt a Petrik-féle bibliográfia érti. A feldolgozott források körét az ebben az időszakban a debreceni, egri, kassai, besztercebányai nyomdákban megjelent, magyarra fordított művek keretszövegeire szűkítettem, de jelentőségük miatt ki kellett egészítenem Sartori Bernárd *Magyar nyelven filozofijának*,² Rosenbacher Ferenc *Grammaticájának*,³ Molnár János fizika-tankönyvének⁴ és egy, az Oltáriszentséggel kapcsolatos, részben nem az említett nyomdahelyeken megjelent katolikus-protestáns

¹ Ez a dolgozat ez irányú kutatásaimnak immár második epizódja. Az első Kolozsvárott hangzott el 2006-ban az *Felvilágosodás, Erdély* című konferencián, majd nyomtatásban is megjelent: HEGEDÜS Béla, *Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései = Felvilágosodás, Erdély: A 2006. október 12–14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai*, szerk. EGYED Emese, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, KOVÁCS Eszter, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4., Kolozsvár, 2007, 17–24.

² SARTORI Bernárd, *Magyar nyelven filozofia...*, Eger, 1772.

³ ROSENBACHER Ferenc, *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica...*, Besztercebánya, 1792.

⁴ MOLNÁR János, *A természetiekről...*, Kassa, 1777.

vtasorozat feldolgozásával.⁵ Elméleti megfontolások miatt nem vettem most figyelembe Kazinczy korai Gessner-fordításának, illetve a *Magyar Museum* és az *Orpheus* témámmal kapcsolatos megjegyzéseit.

A feldolgozás során a teljességre törekedtem, de a potenciálisan a vizsgálat tárgyát képező szövegek egy kis részét még így sem értem el. Az átnézett, kb. 60–70 könyvből 27-ben találtam a nyelv lényegét érintő megjegyzést, ezek közül fogom bemutatni a szempontomból jelentősnek ítélteteket.

Mivel alapkutatásról, forrásfeltárásról és -újrértelmezésről van szó, elkerülhetetlen, hogy gyakran idézzem a szövegeket.

nyelvelmélet

Nyelvelméletnek nevezem, amit a szakirodalom általában *nyelvfilozófiának* hív. Azért tartom fontosnak a fogalmi megkülönböztetést a kora újkori, újkori (romantika előtti) és a – mondjuk így egyszerűen – mai nyelvfilozófia között, mert az akkori egyértelműen az ismeretelmélet része volt, s éppen ezért a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdésfelvetések sem irányultak a nyelv létének problematikájára.

Eugenio Coseriu *Geschichte der Sprachphilosophie* című könyvét idézve, Vicóig, illetve a német romantikáig a nyelvfilozófiának nem témája maga a nyelv. A nyelv értelme az, ami igazán érdekes, s az nem más, mint mediális funkciója, a sokszor hangoztatott gondolatkifejező, nyelven kívüli valóság leképező eszköz-szerepe.⁶ Mivel a nyelv *eszközsége* mindig egy éppen használt, partikuláris nyelvhez köthető – vö. én nem beszélem az emberi nyelvet, én a magyar nyelvet beszélem –, a filozófiatörténet hamar eljutott a felismerésig, hogy a valóság nyelvi megragadása egyes nyelvekhez köthető, s nem univerzális tulajdonsága a nyelvnek.⁷ Az ebből a felismerésből eredő következtetések természetesen már a romantika nyelvelméletét, majd nyelvfilozófiáját előlegzik. Mindezzel arra akartam rámutatni, hogy az általam nyelvelméletnek nevezett diszciplína és a későbbi nyelvfilozófia közötti hasonlóságokat szintén az ismeretelmélet felől érthetjük meg.

⁵ A következő könyvekről van szó: BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés. . .*, Kassa, 1735 (a negyven oldalas nyomtatott prédikáció jelentős része szó szerinti átvétel Pázmány Péter *Igazságra vezérlő kalauza*, XI. könyvének első részéből, ami a *Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban* címet viseli); MELIANUS GNATERETH, valójában Helmecki István *Igasság paisa*, Utrecht, 1741 (a könyvet a Helytartótanács betiltotta); GUSZTINI János, *Üdvözség mannája. . .*, Eger, 1759, 1769, majd szlovákul 1794–1795.

⁶ Eugenio COSERIU, *Geschichte der Sprachphilosophie: Von den Anfängen bis Rousseau*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 2003 (UTB, 2266), 14–15.

⁷ Vö.: Uo., 17.

A kora újkori ismeretelméletek közös alapja Arisztotelész cáfolata. Arisztotelész több helyen hangoztatott véleménye szerint a világ és az arról való benyomások mindenki számára azonosak, s ezek kifejezése történik önkényes nyelvi jelek által. A 17–18. századi ismeretelméletek, bár támadják az arisztotelészi rendszert, mégis hasonló fogalmi felosztásból indulnak ki, miközben átértelmezik és átírják a korábbi *világ-idea-szó*-felosztást.

ismeretelméleti szemlélet

Szemléletnek nevezem, amikor a különböző ismeretelméleti szintek közül csak egyre reagál a megszólaló, egyértelműen a kortárs diskurzusun belül, de arra nem reflektálva. Amikor explicit az egyes szintek összekapcsolásáról van szó, akkor elméletről beszélhetünk.

Forrásvizsgálat

Az általam feltárt forrásokot a kifejtettek alapján – a megismerés különböző szintjei szerint – a következő csoportokba osztottam fel:

1. jelelmélet, ami szükséges előzetes ismeret, hiszen az alább ismertető szinteken szinte mindenhol jelekkel és a szubsztitúció problémájával találkozunk, legyenek azok képek vagy szavak;
2. a valósággal és annak érzékelésével kapcsolatos megjegyzések;
3. az ideák szintjével kapcsolatos megjegyzések;
4. a nyelvi reprezentációval kapcsolatos megjegyzések.

Ez a sorrendiség nem jelent semmiféle fokozatosságot. Az így ábrázolt dolog valójában egy körbefutó folyamat, ezért esetleges, hogy hol kezd az ember annak vizsgálatát.

Jelelmélet

Ha módszeresen kifejtett szemiotikával nem is, de szemiotikai szemlélettel számolnunk kell a kora újkori magyar írásbeliségben. Semmi meglepő nincs abban, hogy az általam vizsgált anyagban az *Oltáriszentség*-polémián belül találjuk a legtöbb jelelméleti megjegyzést. Ami talán újdonság, hogy mind a református Helmecki István, mind a katolikus Gusztányi János gondolatai nem csupán szemléletet tükröznek; s ezen túl az elméletnek nem csak a teológiai beágyazottságát hangsúlyozzák. Mindkettejüknél megfigyelhető, hogy a jelekről szóló elmélet ismertetése során külön értelmek a jeleket *általában*, s akkor, amikor azok szentségekhez köthetők.

a jelek általában

Helmeczi természetesen arra törekszik, hogy bebizonyítsa, az Oltáriszentség jel, és nem valóságosan Jézus Krisztus teste és vére.

JELEK a Sacramentomok. [. . .] Mert magokon kívül jelentenek valamit, és alkalmasok a mi elménkben támasztani, más dolog felől való gondolatot és esméretet. De nem olyan jelek, hogy önnön természetek szerint és magoktól jelentenek a mit jelentenek: (mint a füst természeti jele a tűznek, a kép a maga példájának, a hajnal a nap támadatnak) hanem olyan jelek, melyek, a magok természeti lételek után, rendeltettek annak jelentésére, a mit jelentenek.⁸

A hangsúly természetesen azon van, hogy – szembeállítva az ún. természetes jelekkel – ezek a jelek *rendeltettek* a jelentésre; persze nem meglepő, hogy ki által:

hogy a külső látható dolog, valósággal jele legyen lelki és belső dolognak, a kettő között való hasonlatosság arra nem elég: hanem azon kívül, szükséges; hogy Istentől rendeltessék a lelki dolognak jelentésére, a ki a jelt a jelentett dologgal öszve kötheti. . .⁹

A katolikus Gusztinyi János a jel fogalmának meghatározása során természetesen nem a szentségek felől indul ki, ebből következően egy jóval általánosabb, pontosabb megfogalmazását adja annak:

A Jelben kettő szükséges. 1. Hogy meg-esmértessék; mivel a jelnek természete az, hogy magán kívül mást egyebet jelentsen [. . .]; mást pedig nem jelenthetne, és másnak esméretére minket nem vihetne, ha-tsak, mi legyen maga a jel, előre nem tudnók. 2. Szükséges hogy a *Jel* mást egyebet magán kívül jelentsen, és ez kiváltképen való tiszte a jelnek; mert a jel nem maga magának jele, hanem magán kívül másnak.¹⁰

Majd ezek után a természeti jeleket – ahol jelölt és jelentett között megfigyelhető valamilyen hasonlóságon alapuló viszony – megkülönbözteti az önkényes, de megálapodáson alapuló jelektől, amelyek közé sorolja a nyelvi jeleket is:

Némely jelek magokból, és természet szerint jelentenek; mint a füst tüzet, a piros-hajnal hasadás napot, a láb nyom pedig lábat. Némely

⁸ HELMECZI, *i. m.*, 24.

⁹ *Uo.*, 25.

¹⁰ GUSZTINYI, *i. m.*, 42.

jeleknek a jelentett dologhoz semmi hasonlítások nincsen, hanem csak az embereknek szabad elrendeléséből bizonyos dolgokat jelentenek: így péntes italt jelent a ki-függesztett tégér: így ez a szó *kenyér* kenyeret, *víz* vizet 's a' t. Némely jelek pedig közepszerűek; mert vagyon ugyan nem utolsó *Analogia*-jok, hasonlítások, mindazáltal hogy minden bizonytalant, vagy amant jelentik, nem a jeleknek kell tulajdonítani, hanem annak, a ki úgy rendelte, hogy minden bizonytalant azt jelentsék.¹¹

a szentségek mint jelek

Helmeczi István azzal bizonyítja a szentségek jel-voltát, hogy azokban jel és jelentett dolog között szerves, Isten által meghatározott kapcsolatot feltételez:

Mivel azért a Sacramentomokban Istennek illy rendelése vagyon, hogy azoknak, kik a Sacramentomokkal helyesen élnek, bé töltvén az Isten Szövetségének *conditióit*, a külső és testi Jel, *substituáltassék* helyében tétessék a belső és lelki dolognak, és a Jel, a Jelentett dologgal egyben köttessék. . .¹²

Ebből következik, hogy az ily módon összekötött két dolog tulajdonképpen felcserélhető egymással, egyik a másiknak egyszerre lehet jele és jelöltje:

Ennek pedig, hogy a Sacramentomi dolgokban a jelnek és Jelentett dolognak nevek egymáson el tseréltetnek, nem egyéb az oka; hanem hogy a Sacramentomban, a Jeltől nem lehet elválasztani a Jelentett dologot: mert a Jelnek ez a természete, hogy *jelentsen*; és [. . .] *vinculum* kötél vagyon a Jel és a Jelentett dolog között. . .¹³

Gusztinyi ellenvetése elsőre teológiai hermeneutikai természetűnek tűnik: a protestánsok

minden erejekkel rá feküdtek, hogy az Uj T-tomi *Sacramentum*-okat tökéletességetül, erejektül, és méltóságoktül megfoszszák, mellyeket az igaz keresztényi Ekklesia kezdettül fogva azokban valott; mindenütt csak a *jeleket*, *figura*-kat, hasonlatosságokat, vadászzák. Példának okáért, az Urnak szavait: *Ez az én testem*, saját tetszésekbül így magyarázzák: *hoc significat corpus meum*: ez jelenti az én testemet; vagy így: *Hoc est signum corporis mei*: ez Jele az én testemnek.¹⁴

¹¹ Uo., 43.

¹² HELMECZI, *i. m.*, 35.

¹³ Uo., 33.

¹⁴ GUSZTINYI, *i. m.*, 41.

Természetesen nem zárhatja ki teljesen az Oltáriszentség jel-voltát, hiszen mégiscsak érzékszervekkel felfogható dologról van szó, de nála a jelölt persze nem Jézus teste és vére:

Mikor Isten az emberrel szövetséget köt, akkor *Sacramentum*-ot, rendel, a mely rész szerint érzékenység alá vettett földi dolog. Ez az érezhető földi dolog Istentől rendeltetett *ymbolum*, *signum*, jegy, és jel, és mutat a szövetségben lévő ember lelkének láthatatlan meg-szentelésére, és meg-igazulására.¹⁵

A protestáns szemiotika tehát az általános jelelmélet megállapításait a vallás dolgaira is érvényesnek tartja. Ebből természetesen következik, hogy az emberi megismerés, a józan ész hatóköre ki kell, hogy terjedjen erre a területre is. A katolikus szemiózis viszont arra van utalva, hogy, mivel a józan ész hatókörén kívüli dolgokról kell verifikálható állításokat tennie, megkérdőjelezze a ráció hatékonyságát, közvetve az érzéki benyomások minőségét a valósággal szemben. Nem nehéz felfedezni Gusztyi esetében a teológiai hagyományon túlmutató, a korabeli ismeretelmélet fogalomhasználatára utaló érveket, amikor a jelként értelmezett szentségek szerinte azok valóságának, hatásának, erejének leértékelődését jelentik. Általában protestáns filozófusokra hivatkozhatunk, amikor kijelentjük, hogy a helyettesítő sohasem érheti el a helyettesített minőségét.

A valóság és érzékelése

Nézzük először azokat a megnyilvánulásokat, amelyek a valóság érzékelésének testi és időbeli meghatározottságára irányulnak.

Molnár János az 1777-ben megjelent könyvében az érzékelés folyamatát anatómiailag rendkívül alaposan írja le:

Ez [mármint a fény, a szag stb. elér az érzékszervekhez] így lévén a világosságtól a szemnek, egyébtől egyéb érzékenységnek láthatatlan inatskái meg-indíttatnak. Ez az indulás azon szempillantásban az hát gerintzi ve-lőre, onnét a fő velejére terjed vagy folyadék, vagy öszve foglalt szalok által. A Teremtőnek Törvénye szerint illy, mozdulások után a lélek a kívülötte lévőket azonnal észre veszik.¹⁶

Nos, ebből még nem derül ki, hogy a Molnár János szerint mi az, amit a valóságból érzékelünk: maga a valóság, vagy annak csupán a képe, de – mintegy mellesleg – a fizika tudományának meghatározása során egyértelmű választ kapunk:

¹⁵ *Uo.*, 52.

¹⁶ MOLNÁR, *i. m.*, 4.

A Természeti Isméret a böltselkedésnek olly része, avagy neme, melly a Természetben lévöknek láttattyakat, és tulajdonokat [értsd: tulajdonságaikat], az okokra mutatván, magyarázza; görögül *Physica*.¹⁷

A *láttattyak*-kifejezés arra utal, hogy az elme, a tudomány a valóságnak csak az elménkben fellelhető projekciójával képes foglalkozni. Gusztinyi János korábban még ezen is továbbment, hiszen az ismeretszerzés, elmélkedés szempontjából, annak korlátai miatt az érzékszervi észlelést tartja a feladatra legkevésbé alkalmasnak: A

leg-alább való a *via sensus*, az *érzékenységnek úttya*, a mit t. i. szemmel, füllel, szájjal, szaglással, és illetéssel úgy lenni tapasztalunk. Oka ennek; mert az érzékenység tsak azokat a teremtéseket vizsgálhattya-meg, a mellyek jelenvalók, és némely, vagy minden érzékenységinket illetik: tsak *singularia*, az egygyes, és magános dolgokat: tsak *egyenként*, tsak azokat, a mellyek, *corporea*, egyedül tsak testbűl állók. Ezzel az értelemmel, magánosan, és egyedül-véve, tsak a gyermekek birnak.¹⁸

A Barkóczy Ferenc egri érsek köréhez tartozó Gusztinyi nyilván tapintatból nem említi a gyerekek mellett a protestánsokat. Minden esetre fontos ez a megállapítás, hiszen az érzékeléssel szembeni eddigi, a helyettesítés aktusán alapuló minőségi kifogások mennyiségi érveléssel is kiegészülnek, kizárva ezzel egyúttal a valóság megismerésének indukción keresztüli lehetőségét.

Meglepő módon Sartori Bernárd, a *Magyar nyelven filozofia* szerzője, nem kételkedik az érzékszervek közvetítésének hatékonyságában. Az álom és a valóság érzékelésének összehasonlításakor fejti ki a következőket:

... az álomban külső érzékenységink (mellyek-nélkül mostani állapotában a Lélek semmit sem mivelhet [!]) meg-vagynak kötözve; azért világos, bizonyos értésünk álmunkban látott dolgokról nem lehet: vigyázásunkban pedig, érzékenységink szabadok lévén, a természetnek rendeléséből a mit látunk, vagy hallunk, azt valósággal láttyúk, és tudgyúk.¹⁹

Sartori bizonyítási eljárását és módszerét a filozófiatörténet rendre a skolasztikus jelzővel illeti, talán a kissé valóban fárasztó, szillogizmusokon alapuló bizonyításai miatt. Fenti tételét is kifejti könyvében, s egyúttal arra a kérdésre is felel, hogy ha a valóságról a valósággal megegyező benyomásokkal rendelkezünk, mi az oka annak,

¹⁷ *Uo.*, I–2.

¹⁸ GUSZTINYI, *i. m.*, 505–506.

¹⁹ SARTORI, *i. m.*, 24.

hogy a valósággal kapcsolatos ismereteink, elmélkedéseink nem lehetnek tökéletesek. Nos, ennek oka a fogalmakkal való hibás bánásmód.²⁰

Bernárd Pál a *Lelki beszélgetés*ben Pázmány *Kalauza* nyomán úgy fogalmaz, hogy

... nem kell az Istenni dolgokban az érzékenységet bíróvá tenni, nem kell az Isten szavait a szemnek, szájnak itéletre bízni.²¹

Megrója a „tévelygőket”, mert, úgymond „emberi okoskodással, világi philosophiából, s természet folyásából, színes ellenkezéseket, vagy éktelenségeket keresgetvén, igyekeznek az igazság fel forgatására.”²² Jóllehet kijelentése általában ítéli el az emberi okoskodást, a filozófiát, Helmeczi István válaszkönyvében ellenérveit racionalista indíttatású, ismeretelméleti megjegyzésekkel támasztja alá, amikor az Oltáriszentség átlényegülésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az ellenkezik

²⁰ *Negyedik ellen-vetés.* Minden Tudományok, nem külömben a Filosofia bizonyos, tsalhatatlan értés, és ismérés; de ez életben semmi bizonyos, tsalhatatlan ismérés nintsen; tehát. *Bizonyít. a kissebb rész.* Minden bizonytalan eredetből vett ismérés bizonytalan, de ez életben minden ismérésünk bizonytalan eredetből vétetik; tehát semmi bizonyos ismérés nintsen. *Bizonyít. a kissebb rész:* minden ismérésünk vétetnek az érzékenységektől, a rövid mondás-szerént: *Semmi nints az értelemben, a mi elébb nem lett volna az érzékenységben,* de az érzékenységektől vett ismerés bizonytalan, mert gyakran más-képpen, hogy sem magában légyen a dolog, adgyák előnkbe; tehát.

Felelek tagadom a kissebb részt. A Bizonyít. tagad. a kissebb részt; ennek bizonyítására *küloböztetem a nagyobb részt.* Minden ismérésünk vétetnek az érzékenységektől vagy közben-való vetéssel, vagy közben-való vetés nélkül *meg-engedem a nagyobb részt.* Mindenkor közben-való vetés-nélkül *ujraküloböztetem:* ha testi, és érzékenységink alá vettetett dolog, [*meg-engedem a kissebb részt* Ha Lelkiek; *tagadom a kissebb részt.* Mert azokat, mint-hogy érzékenységinkel nem tapasztalhattyúk, nem érezhettyúk; közben-való vetés nélkül meg-nem érthettyúk, meg-sem ismérhettyúk, hanem testi, és materiából álló dolgoknak közben-való vetési által: péld. ok. az Atya Istent, ki tsupa Lélek, öreg embernek hasonlatosságában tüntettyúk elménkbe. És ámbár minden mostani ismérésünk, értésünk az érzékenységeknek szolgálatyából vétessék; mindazonáltal azon ismérések, értések bizonyosok, és nyilván valók: mert az érzékenységek magokban se nem tsalárdok, se nem hamissak, hanem némellykor alkalmatosságot, nyújtanak értelmünknek a tsalard, és hamis ítéletre; meg-nem vizsgálván hivatalya szerént értelmünk az érzékenységektől vett dolgokat [!], ha úgy vannaké, a mint eleibe adatnak? ez hivatalya, és kötelessége-szerént-való vizgálást el-mulatván értelmünk, meg-tsalattatik ítéletinek hozásában, és így az ítélet lesz tsalárd, nem az érzékenységek, mellyek minémü módon tapasztallyák, s veszik a dolgokat, a szerént adgyák értelmünknek.

SARTORI, *i. m.*, 25–26.

²¹ BERNÁRD, *i. m.*, 39.

²² *Uo.*, 4–5.

az emberek elméjében Istentől természet szerént bé óltatott *józan okoskodásból származó* változhatatlan és ellene mondhatatlan *igazságokkal*.²³

Később kijelenti, bizonyos feltételek teljesülése esetén nem csálnak meg minket az érzékszerveink.²⁴ De ez már átvezet az ideák szintjének problémájához.

Ideák, fogalmak

A továbbiakban a feldolgozott forrásoknak az elménkben lévő ideákkal kapcsolatos gondolatait veszem sorra. A források – amennyiben érintik a kérdést – megegyeznek abban, hogy az ideákat *képszerűen* képzelik el. Helmeczi István az *imaginatio* során az „elmébe formált kép”-nek nevezi az ideát,²⁵ míg Gusztinyi szerint az a „dolognak elménkben óltatott képe, formája”, melyet „a *Philosophus*-ok *Idea*-nak neveznek.” Ő már az ideák létének szükségszerűségét is említi, mikor a következőképpen fogalmaz:

Mivel pedig nem lehet másképen a dolog *elménkben*, hanem csak saját *képe*, és *Idea*-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett *Idea*-k vezérlik az embereknek minden okos *ítéletit*, és a dolognak *esméretit*.²⁶

Az ideák, mivel képszerűek, összehasonlíthatók az általuk ábrázolt dologgal. Ezzel tulajdonképpen a valóság dolgairól való ismeretünk minőségi fokozatait lehet leírni, s megállapítható, hogy a forrásokban használt – magyar – fogalmak minden esetben megfeleltethetők a például Leibniz által megállapított fokozatoknak. Nem lehet véletlen, hogy Johann Friedrich Osterwald egyik könyvének ismeretlen fordítója a következőképpen fogalmaz:

Az-is az okosságnak minden *reguláji* ellen vagyon, hogy az ember azokról a' dolgokról akarjon *ítéletet* tenni, a' mellyek felől elég világos értelme és tiszta *ideája* nintsen, vagy a' mellyeket ugyan fundamentomosan és vóltaképen nem ért.²⁷

A *világos értelem* és a *tiszta idea* kifejezések legalább is ismeretelméleti szemléletet feltételeznek.

Nagyon érdekes, ahogy Gusztinyi János az emberi megismeréssel kapcsolatos szkepszisét a megismerés minden szintjével kapcsolatban érvényesíti. Figyelemre méltó, ahogyan az emberi és az isteni elme működését ismeretelméleti alapon hasonlítja

²³ HELMECZI, *i. m.*, 106.

²⁴ *Uo.*, 179.

²⁵ *Uo.*, 214.

²⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 498.

²⁷ Osterwald Friderich János, *A' keresztényének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*, Debrecen, 1745, 281.

össze. Az utóbbi tökéletességének természetes következménye az előbbi tökéletlensége:

Vallyon az emberi elmében fel-találtatik-e minden-némű dolognak, minden-némű állatnak, minden-némű módnak *idea*-ja, *notio*-ja, mindeneknek *képe*, és *példája*? Vég nélkül, és mód nélkül világosabb az Istennek vég nélkül való elméje: a teremtett elme igen meg-vagyon határozva, igen igen keveset tud; sőt semmit sem foghat-meg *tellyesen*, és *vóltaképen*; ellenben az Istennél mindenek tudva vannak. . .²⁸

S hogy a Gusztinyival szembeni nemhogy ébredező, de egyenesen lánggra gyúló csodálatunkat tovább fokozzam, a következőket idézném még tőle:

. . . az Istent, *a mint ő magában vagyon*, soha semminémű teremtett elme, és böltsesség tellyesen meg-nem foghattya. Oka ennek az: hogy az Isten *meg-mérhetetlen, végetlen, és feneketlen* tökéletességű természet; azért akár mely elmét, és böltsességet felül-halad.

[. . .]

Azonban, mind ezeket [mármint saját tökéletes természetét] az Isten úgy láttya, úgy érti, a mint magokban vagynak t. i. *világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig*.²⁹

Véleményem szerint ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy Gusztinyi ismerte a kortárs filozófiai, ismeretelméleti irodalom legfontosabb állításait. Megjegyzem, az egyházatyákon, mindenekelőtt Szent Ágostonon és a Biblián kívül nem hivatkozik szakirodalomra. Állításomat így közvetve, a fenti idézetekben előforduló két fogalommal szeretném alátámasztani. Az első a *megfogás, megfogni* kifejezés, ami szerintem egyértelműen utal a német *Begriff, begreifen* főnév-ige kettősre, ami a német ismeretelméleti irodalomban Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* című, német nyelvű nyelvelméleti munkája nyomán kezd elterjedni. A másik a fent említett tökéletes isteni önismerés – tehát, hogy Isten magát *világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig* érti, nota bene: fogja meg – módzatának utolsó tagja, a *fenekig*. Szerintem ezzel Gusztinyi a nomináldefiníció azon, az ember számára elérhetetlen fokozatára utal, amikor az elme bármilyen összetett dolog minden egyes részét, részletét képes egyidejűleg szemlélni, s így képes azt a gondolkodás során felhasználni. Olyasmi ez, mint Leibniz rendszerében a *cognitio clara & distincta & adaequata & intuitiva*, vagy hogy egy korábbi, descartes-i példát hozzak: az ezerszög megértése azáltal, hogy egyszerre tartjuk elménkben az ezerszög ezer szögének ideáját.

²⁸ GUSZTINI, *i. m.*, 510.

²⁹ *Uo.*, 507.

Nem véletlen, hogy a szerző meglehetősen szkeptikus az emberi megismerés hatékonyságával kapcsolatban:

Meg-mondám fellyebb, hogy az emberi elme az *egész* természetet; a testnek *mivóltát*; és *tulajdonságát*; annak *erejét*; *módgyait*; minden-némű *belyezettetésit*; nem tudja: nem tudja az Istennek vég-nélkül való *tulajdonságát*; külső, és belső *múnkálkodásit*; az ő Mindenhatóságának *szélességét*; nem tudja a testnek *tellyes*, és tökéletes *idea-ját*.³⁰

Nyelvi reprezentáció

1792-ben jelent meg Besztercebányán egy kevésbé ismert magyar grammatika Rosenbacher Ferenc tollából. Ennek bevezetőjében és szövegében a mű címét (*Kisdedekhez alkalmaztatott magyar Grammatika*) némileg megkérdőjelezve meglepő elméleti, szemléleti állításokat találhatunk. Vizsgált időszakomnak felső határa az 1792-es év, s ezt nagyrészt az alábbi, a könyvből vett idézet hatására jelöltem ki:

Már a Magyaron kívül majd minden tsinossabb Evrópai nemzet a szép Tudományokat, kivált az Anya-nyelvet tökéleteségre vitte; jól által látván, *hogy a Nyelv a Nemzetnek külömböztető jelensége, a szívnek tolmátsza, az indulatoknak Kalauza, a Tudományoknak kóltsa, az edgyet értésnek fő-eszköze*: mink edgyedül magyarok, magunkról, és édes anya-nyelvünkről, mellyet az emlővel szoptunk, mint egy meg feletkeztvén, sőt félre vetvén, és meg-tagadván, inkább az idegen nyelveket űztük vesztünkre.³¹

A nyelv tehát egyszerre lehet valaminek a jele – ez az új szerep, de ezzel egyidejűleg megmarad eszköz jellege is, s az eszköz jelleg továbbra is azt jelenti, hogy egyrészt ez az egyetlen dolog, amivel kifejezhetjük gondolatainkat (szívnek tolmátsza), de az anyanyelv – mert itt már arról van szó, esetlegesség, hogy minket a magyar nyelv foglalkoztat – a megismerésnek is az egyetlen forrása, erre utal a tudományok kulcsa metafora. A források közül először azokat ismertetem, amelyek a szavakat az ideák jeleként értelmezik.

Sartori Bernárd 1772-es könyvében három féle „munkálkodást” feltételez az emberben, ebből a második a következő:

Második a testel, és lélekkel közönséges múnkálkodás, minémű a látás, hallás, és az akarva-való mozgás [. . .]; de leg-inkább a beszéd a testnek, s-léleknek egy közönséges múnkálódása; midön tudni-illik a lélek az elébb

³⁰ *Uo.*, 513.

³¹ ROSENbacher, *i. m.*, a2r.

meg-gondolt dolgokat a testnek eszköze-által, tudni-illik a nyelv-által ki-nyilatkoztattya.³²

Nehéz ebben az esetben eldönteni, hogy itt a nyelvről mint testrésztől vagy pedig a nyelvről mint az ismeretközlés eszközéről van szó. Nem így Rosenbacher grammatikájában, amikor kisededekhez alkalmaztatva arra keresi a választ, hogy mi is a szó és a szózat:

Mi a szó?

A szó nyelvnek értelmes tsengése, mellyel a Belső gondolatinkat ki nyilatkoztattjuk, és edgy, vagy több syllabából áll, úgy mint: *Nagy* magnus, *em-ber* vir.

[...]

Mi a szózat?

A szózat olyan hallatóshang, a mellyel a belső gondolatainkat szájjal kijelentyük: illy forma szózattal élnek még az oktalan állatokis, madarak, és vadak (*amagok tulajdon hangjok szerént*)

[...]

Hány féle a szózat?

A szózat I. annyi féle, mint a *belső gondolat*, másképp a nyelv nem tökéletes, ha-szóval ki nem mondhattjuk, amit gondolunk. . .³³

Mindhárom idézett szakaszban a *belső gondolat* hangos kifejeződéséről van szó. Figyelemre méltó Rosenbacher megjegyzése a *szózatok* számát illetően. Annak meg kell egyeznie a *belső gondolatok* lehetséges számával, ami a szó esetében még nem lenne lehetséges.

Philipp Doddridge egy művét Tatai Ferenc fordítja magyarra a könyv francia fordításából. Tatai lefordítja a meg nem nevezett francia fordító olvasókhöz intézett „intő beszédét” is. Ebből idézek:

A' Vallásnak dolgában értem én az *Enthusiásmuson* az olyan Elmének Tévelygéseit a' melly akármelly okból meg-erötelenülvén és az ö *Képzeli-ödésének* az ö józan *Okosságán* Uraságot engedvén a' *Dolgoknak* helyében, tészén *Szókat*, az *Igazságnak* helyében *Hamisságot*, a' *Valóságnak* helyében *Phantasmát*, vagy azt a' mi tsak az ö *Képzeli-ödésében* vagon: És így az *Enthusiasmus* találtathatik – a' *Szólásnak formáiban* (*Expressioekben*) a' *Factumokban* vagy a' *Meg-lett dolgokban*, és az *Ideákban* vagy *Értelmekben*.³⁴

³² SARTORI, *i. m.*, 143.

³³ ROSENbacher, *i. m.*, 15, 25–26.

³⁴ DODDRIDGE Filep, *Az igaz kegyességnek kezdete és elő-menetele. . .*, Debrecen, 1761, §3.

Több szempontból érdekes a megjegyzés. Egyrészt a szuperintendens úr az ideát az 'értelem' szóval fordítja. Másrészt, ha jobban belegondolunk, a felsorolás, miszerint „az *Enthusiasmus* találtathatik – a' Szólásnak formáiban (*Expressiokban*) a' *Factumokban* vagy a' *Meg-lett dolgokban*, és az *Ideákban* vagy *Értelmekben*”, pontosan megfelel a megismerés, gondolat kifejezés három szintjének, igaz, nem abban a sorrendben, amiben én bemutatam. Persze az idézett rész implikálja, hogy a szintek bármelyikén lehetséges és egyben morális kötelesség a helyes ítéletalkotás.

Néha meglepő helyeken bukkanhat az ember meglepő kijelentésekre. 1776-ban jelent meg Kassán Szilágyi Sámuel fordításában *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató kézi könyvetske...* A fordító többször hangsúlyozza, hogy a magyar paraszt ifjak számára szánja fordítását, akik szerinte azért annyira lusták, mert nem volt még eddig könyvük, amiből tanulhattak, újíthattak volna. S mivel számít arra, hogy a magyar paraszt ifjak, miután elolvasták a könyvet, változtatnak szokásaikon, bátran mernek a gazdaságban újítani, a könyvet úgy kell fordítania, hogy az általa egyébként együgyűnek tartott ifjak is megértsék az abban foglaltakat. Így foglalja össze eljárását:

Továbbá ezen munkát úgy igyekeztem fordítani, hogy a leg-együgyűbb ember-is meg-érthesse. Mellyre nézve az idegen szókat mindenütt eltávoztattam, valamennyire tsak lehetett; sőt néhol, ha valamely Szót homályosnak láttam, azt egy kevésbé bővebben 's több szókkal tettem-ki, mellyek meg-dült betűkkel vagynak nyomtatva, és a 'Tzikkelyek után 'Tsillaggal meg-vagynak jegyezve. Ha pedig egynéhány szók fognak találatni, mellyek idegen Nyelven vagynak, azokat azért nem lehetett Magyar Nyelvre fodítani, [mivel az olyanoknak sem Neve, sem pedig maga a Dolog Magyar Országban nintsen.³⁵

Átérzem a magyar paraszt ifjak tanácstalanságát, amikor egy olyan szóval találkoznak, amelyik nemhogy az elméjükben nem jelöl semmilyen fogalmat, de ha jelölne is valamit, az a számukra elérhető világban nem létezne.

Utaltam arra, hogy az ismeretelméleti szintek vizsgálatába, magyarázatába szinte mindegy, hogy melyik szintnél kezdünk bele, hiszen itt egy körbefutó folyamatról van szó. Ezért különösen fontosak azok a fordítói megjegyzések, amelyek a nyelv által az elmére kifejtett, az érzékszerveken keresztül közvetítettel összehasonlítható hatással kapcsolatosak. Wieland *Keresztyén' érzékenységei*hez a fordító, Wályi András írt előszót; ebben olvashatjuk:

³⁵ WIEGAND János, *Az ausztriai paraszt ifjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató kézi könyvetske...*, fordítói előszó, Pozsony–Kassa, 1776² [először 1774-ben Pozsonyban jelent meg].

A fordításban magamat meg-haladni igyekeztem, s azon voltam, hogy ezek az Énekek, oly renddel, oly hathatós Érzékenységgel, energiával adódjának-elő, mint lehetséges a copírozásban. Bóldog vagyok, ha a Tudós Olvasók, azt az édes Érzékenységet, azt a hathatós Istennel való társalkodást fogják érezni, mellyet én a fordítás alatt tellyes mértékben érzettem.³⁶

Vagy említhetem a Fejér Antal tolmácsolásában megjelent, *A józan életnek némelly regulái*. . . című könyvet, amelynek bevezetőjében így ír a fordító:

. . . szóval a józan Életre vezető eszközököt oly világossan meg magyarázza [a könyv], hogy majd nem kézzel lehessen tapasztalni: 's ugyan e' volt magamnak-is főbb okom, hogy nyilván való értelmét tzifra szókkal, és válogatott magyar- [sággal nem kívántam homályosítani].³⁷

A *tzifra szók* emlegetése átvezet a figurális nyelvhasználat problémájához.

A figurális nyelvhasználat jogosultságának alátámasztására nem meglepő módon a racionalista elveket valló Helmecki István munkájában találjuk a legtöbb érvet. A református prédikátor számára evidens, hogy a Biblia telis-tele trópusokkal, de az is, hogy ezeket az ész a velünk született ideák által és segítségével érti meg:

Ha a Sz. Irás mondásit öszve nem vetnénk az *Innata Ideákkal* és a Lelki esméret *dictámeneivel*, semmiképen meg nem tudhatnánk, holott vagyon, vagy nintsen *Metaphoricus*, *Figuratus Sensus*, az az, tulajdon jegyzésről másra által vitettetet értelem. Ezt a *Ratio* nyomozza fel, mikor öszve veti a Praedicatumokat a Subjectum Ideájával, az az; azokat, mellyek mondatnak a dolog felől, magának azon dolognak Ideájával képével; mellyel, ha tulajdon jegyzés szerént meg nem egyeznek a Praedicatumok, onnan esmértetik, hogy ott vagyon Sensus Figuratus, Metaphoricus, Példázat, vagy hasonlatosság szerént való értelem. . .³⁸

Azt sem zárja ki, hogy a retorikai figurákkal való élés sok esetben éppen a világosabb megértést szolgálja, különös módon éppen a tanulatlanabbak esetében:

A *Tropussal* és *Figurával* való szóllás, nem mindgyárt teszi homályossá és érthetetlenné a beszédet, hanem inkább világosabbá, hathatóbbá és ékeesebbé [. . .] Mind a minden napi köz beszédben, mind a Sz. Irásban sok Tropussal és Fiugrával való szóllások találatnak, mellyeket ért a gyenge értelmű ember is.³⁹

³⁶ WIELAND *Keresztyén' érzékenységei*, Kassa, 1789, *4.

³⁷ FEJÉR Antal, *A józan életnek némelly regulái*. . . , Eger, 1767, A4r-A5.

³⁸ HELMECZI, *i. m.*, 152.

³⁹ *Uo.*, 184.

Következtetések

Kezdetben egy tágan értelmezhető előfeltevésből indultam ki: a magyarra fordított művek keretszövegei feltehetőleg tartalmazznak nyelv- és ismeretelméletileg értékelhető, értelmezhető kijelentéseket. Most már állíthatom, hogy feltevésem igaz volt, s az említett szövegek nem csak a magyar nyelvűség problémája miatt tarthatnak érdeklődésre számot. Mivel a célom a témával kapcsolatos új források feltárása, ezért a továbbiakban nem elégedhetem meg az előzetesen kijelölt feldolgozandó forráscsoporttal. Remélem, dolgozatom is bizonyítja, hogy szükséges egyrészt a korai, a *litterae* keretei közül lassan kiszakadó, önállósuló tudományos szakirodalom anyagának a feldolgozása, másrészt, legalábbis első körben, a magyar nyelvű, 18. századi teológiai irodalom feldolgozása is. Hosszabb távon persze elképzelhetetlen a mindenekelőtt latin és német keletkezett irodalom feldolgozása is. Ez az anyanyelvvel – tehát nem magyar – kapcsolatos megfigyelések miatt különösen fontos lenne.

anyanyelv-elmélet

Véleményem szerint a romantikát közvetlenül megelőző időszakban a magyar nyelv-elméleti gondolkodás ugyanúgy az ismeretelmélet keretein belül mozgott, mint bárhol Európában. A nyelv létére irányuló kérdés tehát a nyelv eszközszerűségére irányuló kérdést jelentett. A magyar nyelv helyzetével kapcsolatban engem az érdekel igazán, hogy milyen szerepet töltött be ebben a megismerési folyamatban, nem a magyar nyelv –, de az anyanyelv: beszélhetünk-e anyanyelv-filozófiáról a 18. században?

Megkockáztatom, hogy egy szerencsés vagy szerencsétlen egybeesésnek köszönhető, hogy sokáig nem volt magyar nyelven filozófia. Ez pedig az, hogy amikor eljutottunk az anyanyelv, tehát nem általában a nyelv eszköz szerepének felismeréséhez és az ebből következő következtetések levonásához, a történelmi körülmények miatt a nyelvvel való foglalkozás áttevődik egy egészen más, ideológiai síkra. A nyelv a nemzet jelévé válik, elsődleges funkciója, eszköz-szerepe ebben fog kimerülni. Sokat segített volna a magyar filozófia fejlődésének, ha az egyébként kurrens ideológia, a nacionalizmus – a korábbi szokások szerint – később jelenik meg.

érzékenység

Fontosnak tartom továbbá – legalább is magam számára –, hogy a fenti gondolatmenet alapján újragondoljam a megszülető magyar szépirodalom és az azzal általában szoros összefüggésben emlegetett *érzékenység* fogalmát. Hangsúlyozom, hogy legalább a magam számára kijelölt kutatási területnek tartom az érzékenység és a figurális nyelvhasználat összefüggésének vizsgálatát például a kialakuló tudományos szakirodalom nyelvhasználati problémáival összevetve.

GYAPAY LÁSZLÓ

Mikor keletkezett a *Nemzeti hagyományok*?

A *Nemzeti hagyományok* keletkezéséről semmilyen közvetlen forrás nem áll rendelkezésünkre. Nem ismerjük a mű kéziratát; nem tudunk sem olyan levélről, sem a kortársak megjegyzéséről, melyben olyan tanulmány kidolgozására lenne utalás, amely azonosítható ezzel a terjedelmes értekezéssel. Ilyen feltételek mellett abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a tanulmány Kölcsey 1826-os pesti tartózkodásának első felében született, amikor Szemere Pállal együtt dolgozott az 1826 augusztusában megjelenő *Élet és Irodalom* első kötete végleges formájának kialakításán. A felhasználható dokumentumok hiányát azzal magyarázzuk, hogy mindketten Pesten vagy Pécelen tartózkodtak, s a korábbi évek szerkesztői munkájától eltérően nem kellett egymással levelezniük. Azzal kívánjuk az írás keletkezési időpontjára vonatkozó feltevést valószínűsíteni, hogy áttekintjük kettejük 1820 és 1826 között keletkezett levelezését, és igazolni törekszünk, hogy sehol nem kerül szóba ez az írás, mely – mint az *Élet és Irodalom* első, nagy tanulmánya – joggal tekinthető a folyóirat programcikkének.

A szerkesztők Theodor Körner *Zríny* című tragédiájának Szemere Páltól származó átdolgozásától remélték, hogy a többször kitérő sikerrel bemutatott darab nyomtatott változata vonzóvá és kelendővé teszi lapjukat. Erre mutat, hogy az előfizetési felhívásban egyedül ezt a művet emelték ki, és utaltak a közönség korábban megnyilvánult várakozására:

ZRÍNYI, melyet a' köz tiszteletben álló Asszonyi Egyesület Pest Városának játékszínén a' közönség' nagy részvételével előadott, minekutána már több ízben nyomtatásra kértetett, végre sajtó alá került.¹

Amikor a szerkesztők 1820-ban először határozták el komolyan a közös folyóirat kiadását, a Szemere-féle Körner-átdolgozást Johann Jakob Engel 1774-ben keletkezett *Fragmente über Handlung, Gespräch, und Erzählung* Kölcsey készítette magyar fordítása kíséretében akarták kiadni.² Így ők átvették volna a kritikai jellegű folyóirat azon szerkesztési elvét, melyre Döbrentei Gábor is törekedett az *Erdélyi Múzeum* kiadása során. Ez abban nyilvánul meg, hogy a kritikus felvázolja az egyes műfajok általános

¹ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Szemere-tár, IX, 3–4.

² L. KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások: I. 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 434–436. (A továbbiakban: KÖLCSEY 2003.)

elméletét, majd a bírálat tárgyává tett művekre alkalmazza azokat. 1814-ben Döbrentei így kérte fel Kölcseyt Csokonai műveinek recenzeálására:

Recenseáld minden munkáját. Tedd Ódái' Recesiója elébe az Óda' Theoriáját; Dorottyája elébe pedig a' Furcsa Vitézi Versezetét; 's mutassd meg, mi hibáji vagnak? 's mit tett?³

1820 tavaszán Pestről visszatérve Kölcsey nagy fogadalmat tett:

Mihelyt pihenés által új erőt nyerendek, azonnal írni fogok, annyit a' mennyi csak fejemből ömölhet, 's a' mennyit csak ezen kéz leírni megbír.⁴

Ígéretét nem részletezte, és az Engel-fordításon túl⁵ nem tudunk olyan értekező műről, melyet a folyóiratukba szánt volna. Idézett levelében említi ugyan a „cséljáték” plánját, mely készen állt fejében, de további részleteket nem mond róla, és ez a mű soha többet nem került szóba közös folyóiratuk kapcsán. Biztonsággal kizárható tehát, hogy ennek köze lett volna a *Nemzeti hagyományokhoz*.

A folyóirat formálódásának 1823-as szakaszáról bőven állnak rendelkezésre források, hiszen mivel Kölcsey nem tudott Szemeréhez utazni Pestre vagy Pécelre, levelezés útján voltak kénytelenek a szerkesztői munkát egymással intézni. 1823 februárjában Szemerének alkalma nyílt, hogy rövid időre Csekébe látogasson,⁶ az ekkor született döntésekről közvetlen úton nem tudunk, de feltételezhetjük, hogy a később minden magyarázat vagy bevezetés nélkül említett dolgokban ekkor állapotodhattak meg. Minden bizonnyal ezek közé tartozik az, hogy a folyóiratot erősen kritikai jellegűnek szánták. Erre mutat az a tartalomjegyzék, melyet Szemere 1823. március 26-án küldött Csekébe:

Foglalat: Zrínyi. Szemere. Vallásbeli Értekezés.⁷ Kölcsey. Vidavers deákul.⁸ Petrasovics. Elkésések. Fáy András. Balladok és Románczok. Kölcsey. – Az Intelligenz-Blattok⁹ helyett a' gyűjtemény beli daraboknak Recenzióji

³ Döbrentei Gábor – Kölcseyhez, 1814. febr. 25. KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: I. 1808–1818*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 297–298.

⁴ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1820. ápr. 29. KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), II. (A továbbiakban: KÖLCSEY 2007.)

⁵ KÖLCSEY, *Engel esztétikai töredékei*, KÖLCSEY 2003, 64–104.

⁶ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. febr. 25. KÖLCSEY 2007, 39.

⁷ KÖLCSEY, *Töredékek a vallásról*.

⁸ SZEMERE Pál, *Vida Lászlóhoz*, Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890, I, 85–87.

⁹ közlöny; itt: a folyóirat irodalmi híreket közlő része

foghatnak helyet. Tehát: Zrínyi. Kölcsey. Vallásbeli *Értekezés*. Kölcsey. Vidavers. Prof. Kézy Mózsés. Elkésések. Szemere. Balládok. Kölcsey. A' Recensiók petite bötűkkel volnának rakva, 's ezen planumban azon jó lenne, hogy a' Recensiótól rettegő silánykább Írók nem erőlködnének nyakunkba tolni firkalásaikat. Ha ezen planum javallásodat megnyerte, kérlek édes Ferim, a' Vallásbeli *Értekezést* és Románczaidat 's Balláda-idat recenseáld Magad, 's küld fel hozzám. Ohajtanám, hogy Zrínyimet Te recenseáld.¹⁰

Kölcsey alapvetően jóvá hagyja ezt a javaslatot, és csak apró észrevételeket tesz:

Az én principiumom az, hogy akarmit és akarmi módon adnak mind egy, csak a' lehetőség jó legyen. Ugyan azért planumodban itt sem gáncsoskodom. De a' foglalat a' 24 ívhez képest úgy tetszik kicsiny leszen. Ugyan azért Sz[ent]Györgynapi Debreczeni Vásárról Töredékeimen kívül még két más apróságot veendesz, mellyeket tetszésed szerént haszonra fordíthatsz. Egyik Archeologia,¹¹ másik gúnyoló darab.¹² Midőn leveledet vevém épen a' Kritikáról szolló értekezésemet¹³ dolgozám; de leveled félben hagyatta velem, 's ez dolgozatlan marad. Mert a' miket itt mondtam volna nagy részént elmondhatom Zrínyid felett. [. . .] Balládjaimat is igen röviden recenseálhatom; de a' Töredékek recenseálatlan maradnak. [. . .] Én ezen Töredékeket a' harmadikon kívül csak nem egészen újra dolgoztam; 's a' másodikat holnap és következő napokon negyedíkszer fogom újra dolgozni. Mihelyt vele egészen készen leszek (nem fog 4 napnál több időt elvenni), A' görög philosophia történeteihöz kezdek,¹⁴ nehogy sok jegyzéseim haszontalanul heverjenek továbbra is. Ez nem kicsinyre terjedő munka leszen 's tetszésedtől fog függeni, ha szakaszait a' Minerva¹⁵ későbbi darabjaiban használni fogod e, vagy különös kiadásra útasítasz velek. Minden esetre nekem ez a' munka inkább szívemen fekszik: mint talán te gondolnád. 'S így csak nem egy egész évig kevés poetai mozgást várhatsz tőlem.

A levél egy későbbi pontján további munkák lehetőségét veti fel:

¹⁰ Szemere Pál – Kölcseyhez, 1823. márc. 26. KÖLCSEY 2007, 44.

¹¹ KÖLCSEY, *Az állati magnetizmus nyomairól*.

¹² KÖLCSEY, *Előbeszéd*.

¹³ KÖLCSEY, *Ízlés*, vö. KÖLCSEY, 2003, 472–473.

¹⁴ KÖLCSEY, *Görög filozófia*.

¹⁵ az *Élet és irodalom* korábbi, tervezett címe

Szeretnék egy Vossi Homért, és a' Heyne kisebb kiadásu Iliászát, ha e' kettőre rá segíthetnél nagy jót tennél velem. Mert nekem egy Bazeli hibás Iliászom volt, 's attol is fosztva vagyok. Én a' Görög philosophia történetei mellett írhatnék egy rövid conspectust [áttekintés] az egész Római poesisről; mit mondasz reá? Hatalmamban leszen a' Collectio Pisauriensis,¹⁶ mellyben minden lehetséges maradványi a' római költésnek feltaláltatnak.¹⁷

Számunkra azért nagyon informatív ez a levélrészlet, mert Kölcseynek egy évre kiterjedő munkaterve körvonalazódik benne. A *Töredékek* recenzeálásán kívül (később ehhez is kedvet kap¹⁸) elvállalta a Szemerétől kapott feladatokat, a kritikáról szóló fejtegetéseiről úgy döntött, hogy nem önálló írásként közli, hanem a Körner-bírálat részévé teszi, és a *Töredékek* átdolgozásán túl egy nagy munkának szenteli idejét: a görög filozófia története kidolgozásának, ami mellett – úgy vélte – lett volna még elég ideje és energiája a római költészetéről is írni egy áttekintést. A Homérosz-kötetekre vonatkozó kérés azt is sejteni engedi, hogy nem vetette el végleg az *Iliász*-fordítás gondolatát sem. Mindezt olyan pillanatban mondja, amikor kevésnek itéli a folyóiratuk számára rendelkezésre álló anyagot. Ha tehát lett volna valami kész vagy könnyen elkészíthető műve, minden bizonnyal nem hagyta volna említetlenül. Ezekből a körülményekből jogosan lehet arra következtetni, hogy a *Nemzeti hagyományoknak* ekkor sem a gondolata, sem valamilyen már kidolgozott vagy vázlatos része nem volt meg.

A vállalt munkákkal ígéretesen haladt, és április közepén megírta a három elküldésre kész műhöz (*Töredékek a vallásról, Előbeszéd, Az állati magnetizmus nyomairól*) a kísérőlevelet. Szemere vette a tanulmányokat, és azonnal elindította cenzúráztatásukat. A *Töredékek* esetében nehézségek adódtak, mivel az értekezés teológus cenzor kezébe került.¹⁹ Ez a fordulat aggodalommal töltötte el Kölcseyt, és azt kezdte mérlegelni, hogy mivel tölthetik ki lapjukat, ha a *Töredékeket* a cenzúra nem engedi kinyomtatni, vagy ha olyan mértékben megcsonkítja, hogy nem érdemes közölni:

Azt kérdem, hogy mit kelljen írunk? Erted, hogy a' kérdés onnan jó, mert én a poetai műveken, 's kevés Archeológai jegyzeteken kívül, csak philosophi műveket adhatnék. [...] Merjem e vizsgálódásaimat a' historia folyamatjába szővni? Vagy azt véled e, hogy minden philosophi vizsgálat a' lélek 's a' lélek tehetségeinek 's ismereteinek határai felől,

¹⁶ *Collectio Pisauriensis omnium poematum, carminum fragmentorum Latinorum. . .*, I–VI. Pisauri [Pesaro], 1766. L. KÖLCSEY 2007, 516.

¹⁷ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. ápr. 6. KÖLCSEY 2007, 48–49, 51.

¹⁸ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. júl. 12. KÖLCSEY 2007, 80–81.

¹⁹ Szemere Pál – Kölcseyhez, 1823. jún. 12. KÖLCSEY 2007, 71–72.

épen úgy félre fog értetni: mint a' Töredékek? Vagy csupán csak verset és grammatikát írjunk e? Mert botanikát, Chemiát, és Anatómiát nem tanultam olly szorgalommal, hogy valaha rólok, 's belőlök írkalhassak. [. . .] Töredékeim helyett pótlékul semmit sem adhatok, annál fogva nézz széllyel saját írásaid közt, 's azon néhány ívnyi hészakot valami interessans tárggyal pótol ki. Én ha félben lévő írásaim közül valamelyiket hirtelen kidolgozhatnám is, de nincs köztök semmi a' mi a' poesis 's poetika határin kívül lenne: ilyen nemü írásunk pedig már elég van. Jó volna, ha Zrinyi elkészülne, 's inkább egyéb poetai darabokat helyette elhagyhatnánk más időre.²⁰

Kölcsey töprengéseiből látszik, hogy folyóiratukat változatos témájúvá kívánta tenni, és nem akarta, hogy a költészet és a poétika nagyon túlsúlyra jusson. Ilyen körülmények között nem valószínű, hogy a *Nemzeti hagyományok* megírását fontolgatta. A levélből ugyan az is kiderül, hogy volt poétikai tárgyú félbehagyott írása, és bár nem zárható ki, hogy ez a *Nemzeti hagyományok* valamely részlete vagy ahhoz készült jegyzete volt, semmilyen adat nem támasztja alá ezt a feltételezést. Sokkal inkább elképzelhető, hogy a később *Ízlés* címen ismertté vált töredékre utalt, melyet valószínűleg részben azért akart összevonni a Körner-bírálattal, hogy csökkentse a poétikai tárgyú írások dominanciáját. Azt viszont biztonsággal kizárhatjuk, hogy ekkortájt kezdte fontolgatni a *Nemzeti hagyományok* megírását, hiszen a folyóirat érdekében inkább foglalkozott volna botanikával, mint hogy költészeti tárgyú értekezést írjon.

A folyóirat arculatának kialakítása során Kölcsey egy más ügyben is beszélt azokról az írásokról, melyeket a jövőben ki tudna és akarna dolgozni. Június 12-ei levelében Szemere felvetette, hogy nem

jó volna e, nem szükséges volna e a' tárgyakat egyáltalában für Ungarn [Magyarországra nézve] választani.²¹

Kölcsey postafordultával reflektált a felvetésre:

Azt kérded, Édes Palim, ha a' M[inerva]. tárgyait nem kellene e általjában für Ungarn választani? Megvallom ezt csak félig értem. Mert ha ez annyit tesz, hogy a' tárgyak a' Nemzet határain belül feküdjenek, ugy többet jelent, mint jelenteni látszik. Azonban valld meg Édes Palim, hogy ha vizsgálat és tudomány forog fenn: úgy legjobb az embernek saját eredetiségét 's a' lelkesedés pillantatának Eingebungját [sugallatát]

²⁰ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. júl. 28. KÖLCSEY 2007, 87.

²¹ Szemere Pál – Kölcseyhez, 1823. jún. 12. KÖLCSEY 2007, 73.

követni, nem pedig mellékes czélokra kitekintgetni. Lehetnek olly tárgyak, mellyeket a' te ideád szerént jól lehetne ki dolgozni. De az Én Mesmerismusrol írt munkácskám görög archeológiát foglal magába 's azt kell magába foglalnia: mert ott a' Mesmerismus régi történeteiről van szó. Ha a' Divinatorol plánumba vett írásom²² elkészülhet, itt igen is követhetem, 's követni is fogom intésedet. Philosophusi jegyzeteimet a' mi illeti: Azok egyenesen a' görög philosophia történeteit érdeklik; ezek tehát hogyan lehetnének hazai tárgyúak? Osztán, valljuk meg, hogy a' hol philosophiáról van szó, ott még nagyon kevés reflexióval lehetünk magunkra nézve. Más lenne az, ha a' nemzet történeteit, szokásait, törvényeit, Constitutióját vennők vizsgálat alá. 'S ezt én egy részről meg is teendő vagyok, ha Töredékeim Censurája el nem íjeszt, 's bátorságot vehetek magamnak arra, hogy Montesquieuből készült íráskámat nyomtatás alá kidolgozzam, hol a' francia törvény 's egyéb illyenek helyett, a' magyar dolgokra lennék figyelemmel. Azonban az idő is borong, 's ki tudja még, hogy a' Censurák nem lesznek e sanyarúbbak?²³

A *Nemzeti hagyományok* olyan írás, mely tökéletesen megfelelt volna Szemere szempontjának, ha tehát Kölcsey ekkoriban foglalkozott volna a téma feldolgozásával, nagy valószínűséggel szót ejtett volna róla. Ehelyett Montesquieu kapcsán inkább egy társadalom- vagy alkotmánytörténeti mű megírásáról beszélt.

Az elmondottakból az következik, hogy 1823 nyarán Kölcseyben még nem fogant meg a *Nemzeti hagyományok* megírásának gondolata. Sőt azt is hozzátehetjük, hogy amíg nem változtak meg a folyóirat első számával kapcsolatos szerkesztői elképzelések, addig éppen ez a koncepció akadályozta ennek a költészeti tárgyú, programtanulmányként megjelent írásnak a megszületését. A szerkesztési elvek újragondolásának pedig nincs nyoma a két barát levelezésében. Az év második felében a levélváltások sűrűsége látványosan csökkent, és egyre hangsúlyosabb szólamot kapott az írásképtelenség emlegetése,²⁴ majd 1824 januárja után Kölcsey közel másfél évig nem ír barátjának.²⁵ Válságos lelki állapota akkor fordul jobbra, mikor Szemere hatására 1826 tavaszán

²² „A jóslásról tervbe vett írás végül nem készült el. Jászberényi József okkal feltételezi, hogy a Mesmerismus-tanulmányokhoz készült Kluge-jegyzetekkel szinte egyidőben készített Kölcsey kivonatokat Bayle *Dictionnaire*. . .-ének mágiára vonatkozó szócikkeiből, s ez képezte volna a meg nem írt tanulmány alapját. (L. JÁSZBERÉNYI József, *Kontextusok Kölcsey Ferenc magnetista tematikájú műveibe*, ItK, 2001, 373–396.)” KÖLCSEY 2007, 534.

²³ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. jún. 27. KÖLCSEY 2007, 76–77.

²⁴ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1823. júl. 12. KÖLCSEY 2007, 80–83; Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1824. jan. 30. KÖLCSEY 2007, 107–110.

²⁵ Kölcsey – Szemere Pálhoz, 1825. máj. 18. KÖLCSEY 2007, 122–126.

Pestre és/vagy Pécelre utazik. Az itt lehetővé vált közös munka megnyithatta az utat egy módosított szerkesztési elv kialakítása előtt, aminek következtében helye lett a folyóiratban egy újabb poétikai tárgyú értekezésnek.

Kontextusok az *Élet és Literatura* szerkesztői önértelmezéséhez

Szemere Pál *Élet és Literatura* (1829-től *Muzáron*) című folyóiratának¹ koncepciójáról a következő észrevételeket tette a szakirodalom. Fenyő István „Szemere külön, szeszélyes, teljességgel rendszertelen szerkesztésmódjára” hívta fel a figyelmet, mely abban nyilvánult meg, hogy „az egyes közlemények címek és tárgyköri megjelölések hiányában egymásba olvadtak”.² Ugyanő a következő intenciót tulajdonította a vállalkozásnak: „Az olvasó tanuljon meg önállóan gondolkodni, ítélni, választani, minősíteni, szokja meg a kritika atmoszféráját”.³ E rendhagyó szerkesztési módot és a szerkesztőség céljait Zákány Tóth Péter a következőképp hozta összefüggésbe egymással:

Szemere [. . .] arra törekszik, hogy a recenzió újonnan bevezetendő változatát immáron olvasó és kritikus közös diskurzusának a részeként hozza létre; [a] befogadó, a folyóirat szerkesztési elveinek megfelelően, nem csupán a tematikus megkülönböztetés alapján (valóság és fikció) fogja megérteni a folyóirat szövegeit (lásd preformált olvasó), vagyis nemcsak úgy fog olvasni, ahogyan azt tőle elvárják, de, mivel a lap peritextusai továbbra sem világosak a számára, úgy fogja érezni, hogy az ő

¹ A birtokos szerkezet indoklásra szorul: a szerkesztésben eleinte Kölcsey Ferenc is részt vett (KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I: 1808–1823*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 [Kölcsey Ferenc Minden Munkái], 539.), s az előfizetési felhívást (Dunamelléki Refomátus Egyházkerület Ráday Levéltára [LR], Szemeretár, IX. köt. V.) is közösen jegyezték, azonban 1829-től megszűnt ez a fajta együttműködés (KÖLCSEY, *i. m.*, 252–255.), és éppen a folyóiratban megjelent Kölcsey-szövegek utólagos megszerkesztettsége mutatja, hogy Szemeréé volt a végső szó a vállalkozásban. Egy helyen ezt ki is nyilatkoztatja Szemere: „Az Élet ’s Literatura’ szerkeztetése részenként és egészben csaknem egyedül enyím és tulajdon magamé.” *Élet és Literatura* (ÉLit), 1827, 398.

² FENYŐ István, *Az Élet és Literatura = Irányok: Romantika, népiesség, pozitívizmus*, írta és összeáll. FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÓTÉR István, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A magyar kritika évszázadai), 131.

³ *Uo.*, 130.

hermeneutikai tevékenységének a közbenjárása nélkül a szövegek helyes megértésére sincs mód.⁴

Mester Béla hasonló módon konstataulta a peri- és paratextusok bizonytalanságát – általában nincs feltüntetve a közlemények címe és szerzője, nem található tartalomjegyzék s számos megjegyzés, lábjegyzet tagolja a bizonytalan határu szövegeket –, s hasonló következtetést vont le a folyóirat koncepciójáról:

A szerkesztő igen sokat bíz az olvasóra. Valószínűleg úgy gondolta, hogy lapjával létrehozott egy sajátos, kizárólag egymásra reflektáló nyomtatott szavakból álló kommunikatív teret, amelynek az olvasót a középpontjába helyezve, mintegy belevonva, belekényszerítve az általa konstruált nyelvi univerzum őáltala inspirált, majd moderált vitáiba, ezzel egy sorba helyezte, egy rangra emelte a szerzőkkel.⁵

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy visszakeressem az *Élet és Literatúra* azon szövegeinek egykorú kontextusait, amelyek – közvetlenül vagy közvetve – a redaktori alapelvek megfogalmazásainak tekinthetők, s hogy e kontextusban értelmezsem újra Szemere Pál szövegkezelő eljárásait.

A törölt előszó

Többen utaltak rá, hogy az *Élet és Literatúra* sajátosága a szerkesztői álláspont közvetlen megjelenítésének csaknem teljes hiánya, illetve a szerkesztési elvek kifejtésének elmaradása. Az öt kötetben egyetlen olyan rövidke közlemény található, amely ekként olvastatja magát:

Az 'Élet' és 'Literatúra' Redactiója nem tartá ártalmasnak, némellykor olly dolgozásoknak is adni helyet, mellyek, Egészben vagy Részenként hibás, a' vagy nem elég tisztán kifejtett, principiumokon épültek; azon esetben, tudniillik, ha az illyeneknek megczáfolása 's tisztább kifejtése által a' felvett czél' előhaladása segítettik.⁶

Ezen kívül csupán a folyóirat első kötetének élén szereplő mottó tekinthető direkt önreflexív megnyilatkozásnak:

⁴ ZÁKÁNY TÓTH Péter, 1826: *Elkülönülő irodalmunk kezdetei: Megjelenik az Élet és Literatúra = A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 160.

⁵ MESTER Béla, *Szemere Pál Élet és Literatúrája = A romantika terei: Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2009, 47.

⁶ *Élet és Literatúra*, 1827, 252.

A' gondolkozó fej ítéletet hoz a' resultátumokról a' principiumokra és viszont: 's az ilyenekre nézve Montesquieunek tanácsát követnünk illik: *nem mondani el mindent; 's a' mit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az Olvasó gondolkodásra ébresztessék.*⁷

A két egymondatos szerkesztői iránymutatás vizsgálatánál elsőként azt kell tekintetbe venni, hogy ezek eredetileg egy hosszabb, kéziratban maradt szöveg részei voltak – az előbbi a fent idézethez képest némileg eltérő formában. Egy olyan, a Szemeretárban fennmaradt szövegről van szó, melyet az *Élet és Literatura* 1826-os kötetének cenzori bejegyzéssel ellátott címlapterve előz meg, s így megalapozottnak tartom Gyapay László véleményét: a folyóirat „tisztázott, cenzúrázott címlapjával és bevezetőjével”⁸ van dolgunk, amely azonban mégsem ebben a formában került nyomtatásra. A pseudoelőszó a következő:

Mind az, a' mi, ha magában nem is, de legalább következeiben, jó és hasznos lehet, megérdemli a' közöltetést; 's a' szabadon lebegő léleknek sajátságai, minden egyéb tekinteten kívül, csak az által is kedvesek, mivel nem a' mindennapinak színét viselik.

—

Észrevételek és Érzemények kisebb vagy nagyobb kiterjedésben, az *Élet és Tudomány*' és *Szép Literatura*' köréből, mint valamelly naplókönyvben öszveírva, teszik ezen gyűjteménynek tárgyait.

Emlékezetbe hozatnak itt régibb Iroink is; 's töredékeik korunkbeli dolgozások mellett tűnván fel, alkalmat nyújtanak Olvasóinknak, hogy a' Régibb és Újabb között hasonlítást tegyenek; 's Literaturánk haladását 's akadályait, nyereségét 's fogyatkozásait a' vegyesen adott Jobb és Rutabb között nyomozhassák.

A' gondolkozó fej ítéletet hoz a' resultátumokról a' principiumokra és viszont; 's az ilyenekre nézve Montesquieunek tanácsát követnünk illik: *nem mondani el mindent; 's a' mit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az Olvasó gondolkodásra ébresztessék.*⁹

Ezt a nem éppen terjedelmes szöveget redukálta tehát Szemere mintegy a felére, s közölte némely változtatással két részletben, folyóiratának két kötetében. A megkurtítás gesztusa magából a szövegből magyarázható: jelzi, hogy a szerkesztőség nem kíván

⁷ *ÉLit*, 1826, 3.

⁸ KÖLCSEY, *i. m.*, 242.

⁹ *RL*, Szemeretár, 9. köt., V., 19–22.

„mindent elmondani”, sem az olvasót befolyásolni szabad ítéletében, ezért – melőzve a hagyományos beköszöntő előszót – minél rövidebb és áttételesebb módon nyilatkozik saját folyóiratáról is.

A kimaradt szövegrészben a legfontosabb koncepcióelemnek a periodika „naplókönyvhöz” történő hasonlítását tekintem. Az előszótervre röviden kitérő Zákány Tóth Péter ebben a folyóiratként avagy „folytatásos könyvként” való olvasás dichotómiájának felvillantását látja.¹⁰ Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a létrehozni kívánt könyv *napló*. A napló hagyományos értelemben a napok sorozatában létrejövő, az időnek és esetlegességnek kiszolgáltatott műfaj.¹¹ Itt azonban egyértelműen más jelentésében szerepel, hiszen az előszóterv kimondja: a közlés előfeltétele, hogy a szövegek „nem a’ mindennapinak színét” viseljék. Ez a naplókönyv vagy „gyűjtemény” tehát éppen a szokványos napló inverzét kívánja megalkotni: míg az a mindennapit emeli az esemény rangjára,¹² addig az *Élet és Líteratúra* azt kívánja dokumentálni, ami a napok folyamán felszínre kerül, s egyben felülemelkedik a napon. Eszerint a vállalkozás belülről és egyben kívülről is tekint önmagára, miközben az egyediben minduntalan az általánost keresi. A naplójelleg továbbá igen jól összeegyeztethető a folyóirat deklarált céljával, az olvasó gondolkodásra serkentésével, hiszen egy napló nem hozhat létre narratívát,¹³ vagyis a műfaj kizárja azt a visszatekintő beszédmodot és szemléletet, amelyben a gyűjteménybe „öszvéirt” szövegek megtalálhatnák végső helyüket s amelyben – a következmények tudatában – kijelölődhetne igazságtartalmuk foka avagy esztétikai értékük. A napló jelen idejű közegében mozogva az olvasónak is meg kell hoznia a maga értékítéleteit, döntenie kell „a’ vegyesen adott Jobb és Rutabb közt”. Ezzel pedig az olvasó társszerzővé válik, saját naplójává válik a kiadvány, s előtte áll a lehetőség, hogy abból megalkossa saját (élet)történetét.

Az egykorú kontextust vizsgálva először azt kell rögzíteni, hogy a szöveg utolsó, az *Élet és Líteratúra* élére mottóként került mondata Kölcsey Ferenc *Jegyzetek a’ Kritikáról és Poesisről* című tanulmányának első bekezdéséből származik.¹⁴ Ez az értekezés megjelent ugyan az *Élet és Líteratúra/Muzárium* 1829/IV. kötetében, de az említett

¹⁰ ZÁKÁNY TÓTH, *i. m.*, 156.

¹¹ Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = GYULAY Lajos, *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, s. a. r. LABÁDI Gergely, Szeged, SZTE Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke, 2008, 15.

¹² „das Alltägliche, das gerade in der trivialen Form seine Macht entfaltet, im Tagebuch »zum Ereignis« wird. [. . .] Das Tagebuch gibt dem Alltäglichen eine Bedeutung, die ihm von den anderen Gattungen, in denen wir die Summe eines Lebens aufzusuchen gewohnt sind, so nicht zugestanden wird.” Arno DUSINI, *Tagebuch: Möglichkeiten einer Gattung*, München, Wilhelm Fink, 2005, 104.

¹³ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 15.

¹⁴ Vö. KÖLCSEY, *i. m.*, 242.

bekezdés nélkül, melyben az értekező önnön beszédpozíciójának tisztázásával foglalkozik. Ebből a – valószínűleg Szemere által¹⁵ – törölt bekezdésből most azt a két mondatot idézem, amelyek közvetlenül megelőzik a már kétszer is citált *Élet és Literatura*-mottót:

Semmit sem kerülök inkább, mint azt: nehogy másokat tanítatni láttassam; 's mindenütt csak saját szűk olvasásomnak 's gondolkozásomnak resultatumait szeretem a' közönségnek bemutatni. Innen van, hogy írássomban hézakok vagynak; 's principiumim nincsenek iskolai szorossággal kifejtegetve.¹⁶

A mottó ezen eredeti szövegkörnyezetében tehát a „gondolkozó fej” által a principumok és rezultatumok (alapelvek és következtetések) között végzett kétirányú és folyamatos mozgás – az alapelveknek a leszűrt következtetések segítségével történő felülbírálata és viszont – szembeállítódik az egyirányú tanítással, illetőleg a principumok iskolai szorosságú kifejtésével. A szembeállítás közvetlen kontextusául viszont egy újabb Kölcsey-szöveg adódik, Johann Jakob Engel *Fragmente über Handlung, Gespräch und Erzählung* című művének fordítása. Az eredeti terv szerint szintén szerepelt volna az *Élet és Literaturában*,¹⁷ s feltehető, hogy szoros összefüggésben áll annak koncepciójával,¹⁸ sőt esetleg elméleti bevezetőnek szánták a szerkesztők.¹⁹ E tanulmányból leginkább a „philosophi önbeszéllgetés” műfajának definíciója kapcsán leírtak vonhatók ide:

Az értekezésben, mellyben csak a' végresultatumok a' vizsgálódás' történetéből vett legszükségesebb dolgokkal adatnak elő, az épület áll már csaknem tellyesen elvégezve előttünk, nem pedig a' hozávaló első keszületek a' követő változásokkal 's azoknak okaival együtt, nem a' még fel nem dolgozott materiáléknak eligazítása, nem a' szerszámokkal való bánás, 's nem az épület öszverakásának 's alkotásának egész módja. Mind ezek pedig többé vagy kevesebbé szemünk elébe terjesztetnek abban, a' mit én philosophi önbeszéllgetésnek hívok. Az író úgy teszen,

¹⁵ Vö. *uo.*, 254.

¹⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Jegyzetek a' Kritikáról és Poesisről* = *uo.*, 31.

¹⁷ Szemere először azt vetette fel, hogy Kölcsey szője be a „Handlung és Gespräch Értekezést” Körner *Zrínyi*-jének recenziójába (Szemere – Kölcseyhez, 1823, márc. 26 = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés II: 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 [Kölcsey Ferenc Minden Munkái], 44.), majd a tanulmányt „a' dialogizálás teoriájára nézve” szeretne volna recenziáltatni vele. (Szemere – Kölcseyhez, 1823. jún. 30. = *uo.*, 77.)

¹⁸ ZÁKÁNY TÓTH, *i. m.*, 162.

¹⁹ Gyapay László felvetése: KÖLCSEY, *Irodalmi kritikák. . . , i. m.*, 435.

mintha nem volnának hallgatóji, 's magában még nem határozta volna meg, mit akar előadni; mintegy bezárkodik szobája falai közé, 's elkezd hangosan gondolkozni, az alatt míg mi olvasók ajtajánál észrevétlenül leselkedünk.²⁰

Engel a következő bekezdésben megadja, honnan meríti a kétféle előadásmód közti megkülönböztetés ötletét. A „vizsgálódás' szellemét” felébresztő tudományközvetítést Francis Bacon kertészeti hasonlatát felhasználva egy növény olyasfajta átültetésével veti össze, amikor „az egész plántát gyökerével 's a' rajta függő maradékölddel együtt” tesz át az új talajba. Ugyanígy plántálja az író „a' valót az olvasó' lelkébe”, hogy az olvasó azt magában „ápolja”, s így az „ismeretnek legszebb gyümölcseit várhatja tőle”. Ezzel szemben a „végeredmények” pusztá közzlése olyan, mint „a' levágott, gyümölcstelen törzsök” átnyújtása.²¹

Engel ide fűzött, ám Kölcsey fordításából kimaradt lábjegyzete²² világossá teszi, hogy nemcsak egy hasonlatot kölcsönzött Bacontól, hanem a vázolt tudományközvetítési modelleket is lényegében az ő *De dignitate et augmentis scientiarum* című munkája nyomán dolgozta ki. Mintája a tanító és beavató módszer (methodus magistralis – methodus initiative) ellentétét kifejtő rész:

Meghatározom a módszerek első különbségét, eszerint vagy tanító, vagy beavató módszerről beszélünk. A »beavató« szót ne úgy értsük, mintha csak a tudományok alapjait adná át, hanem úgy, hogy teljes rendszerüket közvetíti. Ellenkezőleg, azért nevezem beavató módszernek (a vallási szertartásoktól kölcsönözve a kifejezést), mert újra felnyitja és leleplezi a tudományok misztériumát. A tanító módszer oktat; a beavató közöl: a tanító módszer megköveteli, hogy higgyenek abban, amit mond; a beavató a mondottak felülvizsgálatára buzdít: az előbbi a tudományokat a tömegnek tanítja, az utóbbi mintha a tudományok fiainak adná át; az egyik végcélja a ismeretek felhasználása abban a formában, ahogyan most ismerjük őket, a másiké a tudomány szakadatlan és további előmenetele.²³

²⁰ KÖLCSEY Ferenc, [*Engel esztétikai töredékei*] = KÖLCSEY, *Irodalmi kritikák. . . , i. m.*, 79.

²¹ *Uo.*, 79–80.

²² Johann Jakob ENGEL, *Fragmente über Handlung, Gespräch und Erzählung* = Johann Jakob ENGEL, *Schriften, Bd. 4., Reden, Aesthetische Versuche*, Frankfurt, Leipzig, 1803, 137.

²³ „Constituatur igitur prima differentia methodi, ut sit aut magistralis, aut initiativa. Neque vero verbum initiativae ita intelligimus, quasi haec initia scientiarum tantum traderet, illa doctrinam integram: verum contra (vocabulum a sacris mutuantes) eam dicimus methodum initiativam, quae ipsa scientiarum mysteria recludat, et denudet. Magistralis siquidem docet; initiativa intimat: magistralis poscit, ut fides habeatur iis, quae dicuntur; initiativa vero potius ut examen subeant: altera scientias discentium vulgo; altera tanquam filiis

Bacon beavató módszerében nem nehéz felismerni az *Élet és Literatúra* koncepciójának előképét. Közös bennük egyrészt az oktatás ellentétéként értett „közlés” követelménye: ezt Bacon az „intimo” igével fejezi ki, amely szó szerint ’valaminek a belsejébe helyezést’ jelent. Ugyanígy kívánják a folyóirat szerkesztői az olvasót behelyezni a felkínált szövegek közé, s elérni, hogy intim-közvetlen viszonyra lépjen velük. E közvetlen, külső befolyástól mentes kapcsolódás mindkét elgondolás szerint magában hordja a mondottak felülvizsgálatának igényét („alkalmat nyújt” a „hasonlításra” és „nyomozásra”), és továbbgondolásuk lehetőségét – legalábbis a beavatásra alkalmas „gondolkodó fej” (Baconnál: a „tudomány fiai”) számára. A beavató módszert az *Élet és Literatúra* koncepciójának eszmetörténeti hátterébe helyezve jól összeegyeztethetővé válik a szakirodalomban említett „rendszeretlen szerkesztésmód” és a gondolkodásra ébresztés kívánalma, amelyet a mottó Montesquieu-tól eredeztet. Ha ugyanis rendszertelenségen nem a rendetlenséget és véletlenszerűséget értjük, hanem a lekerekítés, lezárás gesztusának hiányát, akkor a dogmatikus mindent elmondással szemben ez az eljárás az olvasó gondolkodásra serkentésének adekvát metódusa. Ezt erősíti Kölcsey Montesquieu-utalásának feltételezhető forrása is – Voltaire Montesquieu-portréja –, amely a francia író metódusát jellemezve szintén a „tanítás” és a „gondolkodásra ösztönzés” kettősségéből indul ki, „nagy érdemet” tulajdonítva az utóbbinak.²⁴

A baconi tudománytan mellett ugyanakkor – szintén Kölcsey Engel-fordítását tekintve összekötő kapocsnak – az *Élet és Literatúra* alapvetésének előzményeihez sorolható a szókratészi dialogikus módszertan is:

Ezen helyben való kifejtetésre, melly az újabbak’ beszélgetéseiben igen ritkán találkozik, mivel ezek többnyire mindég dogmatikusok, kiknek bizonyos megállapított systemájok van; ezen kifejtetésre mondom egy karakter sincs alkalmatosb, mint a’ Sokratesé, a’ ki [. . .] mindég új meghatározó elveket ohajtott, mindég kételkedett, mindég vizsgálódott.²⁵

scientiarum tradit; denique altera pro fine habet scientiarum (quales jam sunt) usum; altera earundem continuationem et ulteriorem progressum.” (BACON, *De augmentis*. . . , VI. 2. = Francis BACON, *The Works of Francis Bacon, Baron of Verulam, Viscount St. Alban, and Lord High Chancellor of England, Vol. VII, Opera Philosophica*, London, 1819, 291.) (A latin szövegek fordításában Balogh Piroska, a franciáéban Lipták-Pikó Judit volt segítségemre, a többi idegen nyelvű idézetet saját fordításomban közlöm. – F. G.)

²⁴ „mais, s’il n’instruit pas toujours son lecteur, il le fait toujours penser; et c’est là un très-grand mérite”. (VOLTAIRE, *Catalogue de la plupart des écrivains français qui ont paru dans le siècle de Louis XIV pour servir à l’histoire littéraire de ce temps* = VOLTAIRE, *Du siècle de Louis XIV*, éditeur Ernest FLAMMARION, Paris, 1934, II. 304.

²⁵ KÖLCSEY Ferenc, [*Engel esztétikai töredékei*] = KÖLCSEY, *Irodalmi kritikák. . . , i. m.*, 81. Az e kontextust szintén relevánsnak tekintő Zákány Tóth Péter arra tett kísérletet, hogy Platón

Ez a hagyomány azonban nem csupán Engel révén integrálható a kontextusba (mint a „philosophi önbeszélgetés” őstípusa), hanem Bacon művében is hivatkozási alap a mérsékelt vagy ironikus szkepszis, lényegében a beavató módszer mintájaként.²⁶

Közvetett önreflexió

Az említetteken kívül az *Élet és Literaturá* tartalmaz még egy olyan szöveget, amely szerkesztői önreflexiónak tekinthető, bár nem a szerkesztőség jegyzi. A *Muzárium* 1829/III. kötetében megjelent *Írásbeli előadás* című, rövid szakaszokra osztott elmélkedés-gyűjteményre utalok, s annak is Kis János superintendens neve alatt közölt első nyolc pontjára. Ez a szöveg – a folyóirat gyakorlatába illeszkedően – újraközlés, a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelent meg 1819-ben *Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról* címmel. Az átvétel azonban nem teljesen hű; a VII. pont alatti részt a szerkesztő jórészt törölte és helyére saját szövegét szúrta be:

Lakomáját az Élet és Literaturá „implicit prefációjaként” olvassa. (ZÁKÁNY TÓTH, *i. m.*, 162–164.)

²⁶ „Non igitur absque magna, et evidenti causa evenit, ut complures ex philosophie (aliqui autem eorum maxime insignes) Academici fuerint et sceptici, qui scientiae humanae et syllepsium certitudinem sustulerunt; ultra verisimilitudinem aut probabilitatem negantes eam pertingere. Inficias non iverim, visum esse nonnullis, Socratem, cum scientiae certitudinem a se amoveret, per ironiam tantum hoc fecisse; et scientiam dissimulando simulasse: renunciando scilicet iis, quae manifesto sciebat, ut eo modo, etiam quae nesciebat, scire putaretur.” (BACON, *De augmentis*. . . , V. 2. = BACON, *i. m.*, 250.)

Kis János: *Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról*, VII., TudGyűjt, 1819/VI, 76.

Az értelmes ember, a' ki olvas-is és maga is gondolkodik, rendszerint a' mások' gondolatjaiból és a' magáéiból azon dolgok felett, mellyekről olvasott és gondolkodott egy bizonyos systemát az az igazaknak tartott vélekedésekből álló alkotványt készített. Az ilyen systemáknak rövid rajzolatjai, vagy is az olyan írások, mellyekben azt a' mit másokkal egygyütt mi magunk gondoltunk, vagy inkább ennek javát minden matériáról külön 's kevés szókkal előadnánk, 's e' szerint a' sok helyeken elszórt igazságokat egy helyre öszve szoríttatnánk, az ilyen írások, mondom, lehetetlen, hogy kedvet ne találjanak az olly értelmes emberek előtt, a' kik a' rövid elő adást szeretik, 's örülnek ha több igazságokat egyszerre 's úgy szóllván egy tekintettel láthatnak.

Az átszerkesztéssel Szemere kifejezésre juttatja, hogy saját, a *Muzáron* 1829/III-as kötetének elején *Dicsőség, nemzet és hazza* címmel közölt idézetgyűjteményére nézve érvényesnek tekinti mindazt, amit Kis János az elszórtan fellelt „igazságok” összeválogatásáról ír. Tekintve, hogy az *Élet és Literatúra/Muzáron* jó része effajta idézetgyűjtemény – általános gyakorlat a hosszabb szövegekből valamely szempont szerint kiválogatott és összecsoportosított részletek közreadása²⁷ –, Kis János tanulmánya a kompiláció módszeréről újraközölt formájában átminősül a folyóirat redaktori elveire is vonatkozó elmélkedéssé.

Kis szövegének koncepcionális súlyát az adja, hogy a szerkesztőség egyedül itt reflektál a folyóirat összeállításának gyakorlati módszertanára. A „nem mondani el mindent” elve azonban itt is érvényesül. Elmarad az értekezés régi címe (*Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról*), és egy általánosabb tárgymegjelölés kerül a

Írásbeli előadás, VII., Muz. 1829/III, 56.

Az olly írások, mellyekben a' sok helyeken elszórt igazságokat egy helyre összeszorítók (DICSŐSÉG, NEMZET ÉS HAZZA. I–XLI. Szemere által), lehetetlen, hogy kedvet ne találjanak olly értelmes emberek előtt, kik a' rövid Előadást szeretik, 's örülnek, ha több igazságokat egyszerre, úgy-szóllván egy tekintettel, láthatnak.

²⁷ E szerkesztői eljárást Berzsenyi *Antirecensioj*ának *Élet és Literatúra*-beli rész-közlései kapcsán elemzi: MEZEI Márta, *Kérdőjelek a Kölcseynek tulajdonított „Kritika és antikritika” körül*, ItK, 1992, 72–74.

helyére. Pedig korábban már megjelent olyan vélekedés a folyóiratban, mely szerint annak tartalma részben aforizmagyűjteménynek tekintendő, csak nem a redakció közleményében, hanem Ferenczy Lajos – természetesen szerkesztői kommentár nélkül hagyott – olvasói levelében:

Könyvetek Czímje engem' zavarba hozott. Mert ezen kifejezés alatt *Élet és Literatura* az értetne, hogy valami Életleírások foglaltnak a könyvben [. . .] Azombann látom, hogy itt nem illy értelmet adatok kifejezéseknek; hanem, a' mint részszerént gyanítom, részszerént látom is, az *Élet* szó alatt azt akartátok érteni, hogy az emberi életet érdeklő mindenféle Mondásoknak és Igazságoknak Gyűjteménye. – *Aphorismi et Maximae in vitam humanam*: A *Literatura* alatt pedig a' Magyar Literatúrának kisebb nagyobb egy egy Darabjai vagy azokra nézve tett Értekezések' Öszveszedése értetett Általatok.²⁸

Fontos különbség ugyanakkor, hogy Kis János az – egymástól szigorúan el nem különített – aforizma és maxima („Egyes-Gondolat”) tágabb értelmével operál. Nála e műfaji változatok²⁹ nem csupán az életbölcességek szentenciaszerű kifejezői, hanem bármely műből merített, bármilyen témára irányuló gondolat aforizmává avagy egyes gondolattá lehet, ha kiállja a gondos szelekció próbáját:

Az olyan munka, mellyben kevés édes Gondolatok és igazságok a' sok közepszerűeknek mintegy özönében elmerülve vagynak, igen kevés becsű; és csak mindennapi. Ha az, a' mi az ilyen munkában is jó, a' többtől külön választatnék, 's Egyes-Gondolatokban adatnék elő: az Olvasó is több multságot lelne; az Író is nagyobb becsületet vallana.³⁰

E részlet a rekonstruált előszó gondolatmenetéhez is köthető, s a mindennapiságon való felülemelkedés ott exponált kívánalmát praktikusán az aforizma műfaja garantálja. A műfaj mögött ugyanis az a sajátos ismeretelméletet feltételező felfogás áll, hogy nemcsak lehetséges aforizmákká olvasni a műveket, hanem egy ilyen válogatás eredményeként – azok eredeti, ám nem szükségszerű formáinak felbontásával – közelebb juthatunk valamilyen nem-felszínihez, lényegeshez:

²⁸ Ferenczy Lajos – Szemere Pálnak, 1826. nov. 19. = *ÉLit*, 1827, 409–410.

²⁹ Az aforizma és a maxima (avagy apoftegma, szentencia) műfaja Bacon-nél is érintkezésbe kerül egymással mint egyazon megismerési módszer formái. Vö. Gerhard NEUMANN, *Ideenparadiese: Untersuchungen zur Aphoristik von Lichtenberg, Novalis, Friedrich Schlegel und Goethe*, München, Wilhelm Fink, 1976, 42–48.

³⁰ Muzárion (a továbbiakban: Muz), 1829/III, 51.

Az általmenések és egybe-foglalások felette gyakran teszik a' beszédet és írást lankadttá. Sok hosszú munkákat, a' nélkül, hogy a' benne foglaltatott dolgok kárt vallanának, igen meg lehetne kurtítani, ha mind azt kihagynók, a' mit az Író csak azért tett beléjük, minthogy a' Gondolatokat össze akarta kapcsolni, 's a' munkának bizonyos formát akart adni.³¹

A gondolatok kiválogatásával létrejövő nyitottabb forma viszont a gondolkodásra ösztönzés eszköze: „Mi gyönyörködteti valamely tudós munkában az értelmes Olvasót? Az, a' mi lelkét világosítja; 's gondolkodásra ad alkalmat.” Elengedhetetlen ugyanakkor a kompilátor közreműködése, akiben akár az *Élet és Literaturá* szerkesztőjének ideálképére ismerhetünk:

Régi panasz: hogy a' könyveknek nincsen sem számok sem végek; de az is csaknem példabeszéddé vált: hogy nincs olly rosz könyv, mellyben valami jó nem volna. [. . .] Ha valaki illyen című könyvet írna: *senkitől nem olvastatott könyvek' veleje*. igen hasznos dolgot tenne. [. . .] kevés dicsőséget szerezne, ha bár a' maga nemében tökéletes lenne is. A' jó Compilátiók igen nagy ritkaságok.³²

A Kis-szöveg forrásának kérdését nyitva kell hagynom: egyértelműen fordításról van szó,³³ mely bizonyos nyelvi jellemzői szerint közvetlenül németből készült, de tekintve, hogy a benne példaként sorolt aforizmaszerzők (Rochefoucauld, de la Bruyère, Pascal) mind franciák, valószínű, hogy közvetett eredetije francia.³⁴ A forrás azonosítása azonban nehézkes, mert az értekezés nem mutat egyedi jegyeket, s olyan érvelési módozatokat használ, amelyek például a 18. század végi eklektikus populárfilozófiában³⁵ is megtalálhatók. Ez a kontextustulajdonítás az önképe szerint is eklektikus és népszerűsítő célzatú³⁶ Kis János esetében kézenfekvőnek tűnik. Az *Élet és Literaturá*

³¹ Muz, 1829/III, 54.

³² Muz, 1829/III, 52.

³³ Kis János *Emlékezései* szerint: „Az időszaki iratokba iktatott értekezéseimmel nagyrészt az életbölcességet szándékoztam különféle formákban ajánlani. Azokban bizonyos rendet nem tartottam: hanem mit olvasásom közben megszerettem, s közlésre méltónak tartottam, azt a magam módja szerint magyar köntösbe öltöztettem.” Kis János *superintendens emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Bp., Franklin, 1890², 442.

³⁴ Szalay László névtelenül megjelent *Muzáron*-recenziójában azt írja Kis szövegéről, hogy „e' munkácskát már ezelőtt francziában” olvasta. (Muz, 1833, 57.)

³⁵ A populárfilozófia mibenlétéről. FÓRIZS Gergely, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Budapest, Universitas, 2009, 55–72.

³⁶ Vö. Kis, *i. m.*, 442.

vonatkozásában különösen érdekes, hiszen a német populárfilozófia jeles képviselőjének, Johann Jakob Engelnek egy értekezése a folyóirat egyik referenciaszövegének tekinthető.

Kis szövegének központi motívuma, az egyéni és önkényes formákat lebontó értelmező újramondás kívánalma megjelenik (a Kis János által ismert és fordított) Christian Garve populárfilozófiai előadásáról szóló alapvetésében:

Ha a következtetések tiszták, és meg vannak tisztítva az individuum mindig hibát tartalmazó hozzátoldásaitól, akkor általában az is sikerül, hogy a premissákat hasonlóképp megszabadítsuk az első kitalálótól származó pusztán *szubjektív* formától. Csak ezután válik ez a filozófia valóban *objektív* ismeretté.³⁷

Garve elvi elgondolása egy másik – Engel populárfilozófiai folyóiratában megjelent – művében a következő tanulásmódszertani ajánláshoz vezet:

Ha olvasol, különítsd el a gondolatot a kifejezésmódtól; vedd el a cícmáját és szakítsd meg azt az élvezetet, amellyé a kíváncsiság a továbbhaladást mindig is teszi, mindaddig, amíg pár szóban ugyanazt tudod gondolni, amit a szerző talán oldalakon át mondott. Ezt a pár szót írd le, így birtokodba kerülnek, akárcsak az a gondolat, amelyet kifejeznek. Ily módon nagy könyvek változtathatók át néhány lapnyivá, amelyek többet érnek számunkra, mint a könyvek, és amelyek közelebb visznek minket azon képességhez, hogy magunk is írjunk valami olvasásra érdemest.³⁸

³⁷ „Wenn nur erst die Resultate rein, und von dem Zusatze des Individuellen, das immer etwas Fehlerhaftes enthält, gesäubert sind: so gelingt es gemeiniglich auch, die Prämissen auf gleiche Weise von der bloß subjectiven Form des ersten Erfinders zu entkleiden. Dann erst wird diese neue Philosophie eine wirklich objective Kenntniß” Christian GARVE, *Von der Popularität des Vortrages* = Chr. G[ARVE]., *Vermischte Aufsätze welche einzeln oder in Zeitschriften erschienen sind*, neu herausgegeben und verbessert von Chr. G., Breslau, Wilhelm Gottlieb Korn, 1796, 351–352.

³⁸ „Wenn du liest, so sondre den Gedanken vom Ausdrucke ab; nimm ihm seinen Putz, und unterbrich zuweilen das Vergnügen, womit bei jedem Menschen die Neugierde das Weitergehen verknüpft, so lange, bis du dir mit ein paar Worten das denken kannst, was der Verfasser vielleicht auf Seiten gesagt hat. Diese paar Worte schreibe nieder; sie sind alsdann dein, so wie der Gedanke, den sie ausdrücken. Grosse Bücher können auf diese Art in Blätter verwandelt werden, die für uns mehr werth sind als die Bücher, und die uns schon der Fähigkeit, selbst etwas Lesenswerthes zu schreiben, einen Schritt näher bringen.” Christian GARVE, *Das Weihnachtsgeschenk, Der Philosoph für die Welt*, Hrsg. von J[ohann]. J[akob]. ENGEL, Neue, vermehrte und verbesserte Ausgabe, Berlin, 1802, I, 263–264.

Az utóbbi Garve-esszé megvilágító erejű az *Élet és Literatura* koncepciójára nézvést, ugyanis a benne megszólított, az apjától kapott jegyzetkönyvbe kivonatokat készítő leányka eljárása megfeleltethető az olvasóknak különféle szöveg(részlet)eket „összeíró”, s ezáltal őket önálló gondolkodásra ösztönző kompilátor-szerkesztő tevékenységével. Közös továbbá a két elgondolásban a „nagy könyv” – a hosszas, egyénileg lekerekített kompozíció – eszményének rombolása is. Kölcsey a folyóirat mottóját tartalmazó bekezdésében hasonló összefüggésben mondja ki Kallimakhosz nyomán: „A’ nagy könyv [. . .] nagy gonosz”.³⁹

Garve vallomása szerint az öngondolkodás (Selbstdenken) fogalmát először szintén Bacon *De augmentis scientiarum* című könyve tette számára teljesen világossá.⁴⁰ Bacont ezen túl a „szókratészi” előadás egyik válfajának, az ún. „megfigyelő módszernek” alapító atyjaként tiszteli,⁴¹ s e filozófiai tradíció követőjeként ábrázolja Montesquieu-t,⁴² ami jelentőséggel bír a mottó Montesquieu-idézetének kontextualizálása szempontjából is.

E szembeötlő baconi hagyománykomplexumból Kis János eszme-futtatására nézvést az lehet tanulságos, ahogyan a *De augmentis* szembeállítja a tudományátadás „szisztematikus” és „aforisztikus” lehetőségét:

De a másik, az aforisztikus hagyomány sok olyan kiváló előnnyel rendelkezik, amelyet a szisztematikus hagyomány nem valósít meg. Először: próbára teszi az írókat, hogy sekélyen és felületesen merít-e a tudományból, vagy alaposan beleiszik. Az aforizmáknak a tudományok velejéből és belséjéből kell származniuk, máskülönben nevetségessé lesznek. Ugyanis itt elmarad a szemléltetés és az exkurzus, elmaradnak a különféle példák, elmarad a levezetés és következtetés, elmarad a gyakorlat megmutatása, úgyhogy az aforizmusok semmi másból nem állnak, mint néhány jófajta megfigyelésből. [. . .] Másodsor: a szisztematikus módszer alkalmas arra, hogy hitet és egyetértést teremtsen, de kevésbé arra, hogy útbaigazítást nyújtson a gyakorlathoz [. . .], s mivel a köznapi élet eseményei sem rendszerezetten történnek, hanem elszórtan, úgy az elszórt tanítások felelnek meg nekik a legjobban. Végül az aforizmusok a tudásnak csak egy részét, mintegy darabjait képviselve, arra szólítanak fel másokat, hogy hozzáadjanak és közreműködjenek, míg a szisztematikus módszer, miközben

³⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Jegyzetek a’ Kritikáról és Poesisről* = KÖLCSEY, *Irodalmi kritikák. . . , i. m.*, 31.

⁴⁰ Christian GARVE, *Einige Beobachtungen über die Kunst zu denken* = Christian GARVE, *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben*, Zweyter Theil, Breslau, Wilhelm Gottlieb Korn, 1796, 427.

⁴¹ *Uo.*, 427–429.

⁴² *Uo.*, 411–427.

a tudomány egészét mutatja, könnyelművé teszi az embert, mintha már mindent elért volna.⁴³

Az aforisztikusságnak az a fajta képzete, amelyet Kis János érvényesít, lényegében a baconi „beavató módszer” egyik vetülete, műfaji produktuma. Az aforizma kvintesszenciája a válogatás, az elhagyás művészete, avagy a mindenkori mesterséges-önkényes egészek visszabontása olyan alapösszetevőikre, amelyek immár nem is az eredetileg szándékba vett egészet képviselik, hanem – mint Garve fogalmaz – valamilyen teljesen *objektív*, legnagyobb egészet reprezentálnak. Ez tehát független az egyénektől, a konkrét szerzőktől és olvasóktól, de éppen ennek révén mindegyikőjükre egyformán tartozik. Részletkérdés, hogy az aforizma – Engel hasonlatát továbbfejlesztve – az építkezés folyamatát szemlélteti, vagy egy meglévő épület visszabontásával jött létre; hogy aforizmaszerző vagy kompilátor szüleménye. Ide illeszkedik Szemere önvalomásosnak tűnő reflexiója az aforizma születéséről: „A gyöngye idegű s néha-néha költészetet gyakorló ember fölötté küzd a nyelvvel, ha elmékedéseit papírra tenni akarja; mert nála a gondolatok nem tisztán, de érzeménnyel folynak, s képek váltogatják föl, miket harmoniába hozni fölötté nehéz. Az ilyennek előadása új és gazdag; de inkább energia által hat, mint világosság által. S az ilyen kénytelen olykor-olykor aphorismusokban dolgozni. S az aphorismusok nem épületek, de materialék az épületre, s gondolatot ébresztenek, s nem lehetnek érdektelenek.”⁴⁴ Az Engelnél és Szemerénél egyaránt fellelhető építőanyag hasonlat direkt vagy indirekt utalásként érthető az antik „silva” Statius római költőre visszavezetett műfajára, melynek neve – szó szerint ’fa’ vagy ’erdő’ – átvitt értelemben ’nyersanyag-darabokat’ vagy ’építőanyag’-ot jelent.⁴⁵

⁴³ „At illa altera traditio per aphorismos plurima secum fert commoda, ad quae traditio methodica non attingit. Primum enim de scriptorespecimen dat, utrum ille leviter et perfunctorie scientiam hauserit, an penitus imbibierit. Aphorismi enim, nisi prosus forent ridiculi, necesse est, ut ex medullis et interioribus scientiarum conficiantur. Abscinditur enim illustratio et excursio; absconditur varietas exemplorum; absconditur deductio et connexio; absconditur descriptio practicae: ut ad materiem aphorismorum nihil relinquatur, praeter copiam observationum bene amplam. [...] Secundo, traditio methodica ad fidem et consensum valet; ad indicationes de praxi minus innuit [...] quia vero actiones in vita communi sparguntur, non ordine componuntur, ideo magis iisdem conducunt etiam sparsa documenta. Postremo Aphorismi, cum scientiarum portiones quasdam et quasi frustra tantum exhibeant, invitant, ut alii etiam aliquid adjiciant et erogent; traditio vero methodica, dum scientiam integram ostentat, securos illico homines reddit, quasi iam summa adeptos.” (BACON, *De augmentis*. . . , VI. 2. = BACON, *i. m.*, 293.)

⁴⁴ SZEMERE Pál, *Esszmélkedők* = Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, II, 184.

⁴⁵ Frans DE BRUYN, *The Classical Silva and the Generic Development of Scientific Writing in Seventeenth-Century England*, *New Literary History*, 2001/2, 347.

A silva hagyományához erősen kötődő Baconnál – mint Frans De Bruyn megállapítja – „az aforizma prózában funkcionális megfelelője a költői silvát alkotó egyes verseknek”.⁴⁶

Következtetések

Az aforisztikusság fent vázolt szemlélete sok mindent megmagyaráz az *Élet és Literatura* szerkesztői koncepciójáról. E felfogásmódból levezethető a „nem mondani el mindent” ethosza, s ebből következik a lekerekítettség, bevégzettség szándékos kerülése. Ez egyrészt a címek, szerzőnevek és tartalomjegyzékek hiányában nyilvánul meg, másrészt pedig a közlemények eredendő többszólamúságában vagy azzá szerkesztésükben. De ahogyan a folyóirat szerkezetén belül aforisztikusan bizonytalanok az elhatárolások, ugyanúgy a vállalkozás egésze is aforisztikussá válik, mivel külső határai, meghatározásai sem rögzítettek, ami jórészt a szerkesztőség önreflexióinak minimálisra redukálásából fakad. Ez a külső kapcsolódási pontok maximális fenntartásának igényét is jelezheti, így a cím: „Élet és Literatura” paradox módon elsősorban nem a gyűjtemény konkrét tartalmára utal, hanem azt mondja: ez itt egyfajta leképezése magának az Életnek és magának a Literaturának, ahogyan azok éppen létezését nyernek a mindenkori olvasókban. A mindennapi, formátlan Élet ekkor egy pillanatra nem-mindennapi, egyedi alakot ölt az olvasó számára, aki ezzel az aforizma társalkotójává, időleges bevégzőjévé lép elő. Az aforizma azonban – az individuumok közti kommunikációs térbe kerülve – el is veszíti egyediségét, tehát mindig csak átmenet, lépcsőfok lehet az ideál újabb, tökéletesebb megnyilvánulásai felé.

⁴⁶ *Uo.*, 354.

A „tudós tanár” prototípusa a 18. század első felében
Martin Schmeizel és az egyetemi pedagógiai oktatás
a felvilágosodás előestéjén Németországban

Az utóbbi időben (újra) a kutatás látókörébe került az erdélyi szász születésű, de élete nagy részét Németországban élő polihisztor, a 18. század eleji magyarországi historia litteraria egyik jelentős képviselője, Martin Schmeizel (1679–1747). Szerzteágazó, legalább egy tucat diszciplínát érintő, tudományos tevékenységének áttekintését mellőzve e tanulmány arra tesz kísérletet, hogy röviden összefoglalja pedagógiai munkásságát, amely az 1700-as évek elejétől haláláig végigkísérte életútját.¹ Szakmai pályafutásának talán ez az egyetlen olyan eleme, amely a leghosszabb időn át, megszakítás nélkül jellemzi mindennapjait: az akadémita évek alatt betöltött nevelői állásoktól kezdve a jénai, informátorok számára meghirdetett kurzusain és pedagógiai tárgyú írásain át egészen halála előtt tartott utolsó hallei előadásaiig.

A magyar pedagógiatörténeti szakirodalom Schmeizel nevét sajnos nem szokta emlegetni azok sorában, akik magyarként nyomot hagytak az európai és különösen nem a magyar nevelés történetében, noha méltán ott lenne a helye az összefoglalásokban. Igaz, hatása nem mutatható ki olyan egyértelműen, mint például a szintén Halléhoz kötődő *August Hermann Francke* (1663–1727) kisugárzó, majd kikristályosodó szerepe a kárpát-medencei iskola- és oktatástörténetben. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy Schmeizel mintegy 30, egyetemi katedrán eltöltött éve során magyar és erdélyi peregrinusok százait tanította, számukra (is) vezérfonalszerű, a mindennapi akadémita életet megkönnyítő tanácsadó könyveket írt, és mentorként, sokszor atyai szeretettel segítette előrehaladásukat a felsőoktatásban. A körülötte tömörülő magyar diákság² viszont a tőle tanult elveket és módszereket – a hazai viszo-

¹ Schmeizel életének és munkásságának legátfogóbb összefoglalását l. VERÓK Attila, „*Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.*” *Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága*, doktori értekezés, Szeged, 2008, kézirat. (Megjelenés előtt.)

² Népszerűségének és centrális szerepének érzékeltetésére a Kárpát-medencei diákság körében l. Martin SCHMEIZEL, Michael Gottlieb AGNETHLER, *Erläuterung Gold- und Silberner Müntzen von Siebenbürgen*, Halle, 1748, [8]; valamint Wolfram KAISER, *Johann Heinrich Schulze (1687–1744) und sein ungarischer Freundes- und Arbeitskreis*, *Orvostörténeti Közlemények*, 115–116(1986), 40; és az első jegyzetben megadott munka függelékében olvasható, különböző alkalmakra diákjaitól kapott üdvözlőverseket. Egy alkalommal maga Schmeizel

nyokra adaptálva – beépítette az itthoni oktatási rendszerbe, tehát (akár csak közvetett módon) számolnunk kell szellemiségének jelenlétével a magyar pedagógiatörténetben is.

Tanítványai között éppen rektorsága idején, 1743-ban ott találjuk az első hallei szabadkőműves páholy alapítóját, a későbbi erdélyi kormányzót, Samuel von Brukenthal (1721–1803) is, aki – mint ismeretes – maga is próbálkozott az erdélyi iskolarendszer megreformálásával. Elképzeléseibe, nyelvtörténeti felfogásába és numizmatikai gyűjteményének rendszerezési alapjába beépítette a Halléból hozott mintaképeket, így valószínűleg a schmeizeli elveket is.³

Schmeizel pedagógiai tevékenysége kimondottan az egyetemi szférához kapcsolódott, alsó- és középfokú oktatási kérdéseket nem vagy csak részlegesen érintett. Nagy kérdés persze, hogy minek kell tekintenünk a két kiadást megért *Rechtschaffener Lehr- und Hof-Meistert* (Jena, 1722 és 1736). Vannak ugyan benne az egyetemi tanulmányokat megelőző időszakra vonatkozó instrukciók, ám a könyv gerincét mégis csak az univesitashoz kapcsolódó teendőik és tudnivalók bemutatása, interpretálása képezi. Hasonló mondható el a *Versuch Zu einer Historie Der Gelehrtheit* című munkáról is (Jena, 1728)⁴ Schmeizel jénai tanársága idején jelentek meg nyomtatásban azok a „Vázlatai”

is beszámol közkedveltségéről a diákok körében: „Denn [. . .] es mir daselbst [in Jena] an Zuneigung und guten Freunden nicht gemangelt, noch auch an der Liebe und Applaus bey denen lieben Studenten” (Martin SCHMEIZEL, *Anrede an Die Herrn Studenten zu Halle*, Halle, 1731, 4).

³ Vö. Karl Kurt KLEIN, *Das 'Rätsel der siebenbürgischen Sprachgeschichte': Die Goten-geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens* = UÖ, *Transsylvania: Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, München, Oldenbourg, 1963, (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 12), 128–129; Georg Adolf SCHULLER, *Samuel von Brukenthal*, München, Oldenbourg, 1967–1969 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 18–19), I, 29; 150–153; II, 283; 287; 305; Andreas SCHEINER, *Großösterreich. Die Rückkehr ins Abendland: Leibniz, Brukenthal und die sächsische Wörterbucharbeit* = *Saxonica septemcastrensia: Forschungen, Reden und Aufsätze aus vier Jahrzehnten zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Hrsg. Karl Kurt KLEIN, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1971, 311; VERÓK Attila, *Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note: Beobachtungen über die Loge in Halle*, Szeged, 2005, kézirat, 2; 6–7.

⁴ A szerző így nyilatkozik a könyve által érintettek körét illetően: „Ferner lehret dich der Titel, daß diese Arbeit zum Grunde academischer Lectionen geleyet worden; welcher Umstand weiter zu erkennen giebet, daß diese Blätter Anfängern zum Gebrauch verfertiget, auch mit allen Fleiß, so und nicht anders ausgeführet worden, als die Umstände der Zuhörer, und Beschaffenheit derer Sachen allerdings erfordern. [. . .] Insonderheit wird diese Arbeit denen, so auf Gymnasiis und andern Schulen leben, auch den Studiis sich widmen, gar sehr wohl zu statten kommen, wenn sie hieraus erlernen können, was sie nothwendig zum

(*Abriß*), amelyek már kimondottan az universitas diákpolgárai számára készültek segítségnyújtás gyanánt.⁵ Ezek a vezérfonalak azonban még igencsak esetlegesnek tűnnek ahhoz az áttekintéshez képest (*Anleitung zur Academischen Klugheit*), amelyet 1731-ben, utolsó jénai évében jelentetett meg, s amelyben – a pietizmus és a *galant homme* szellemében fogant – pedagógiai elgondolásainak addigi summázatát adta. A még mindig kurzusleírásnak készült, 34 oldalas munkáját annak a kérdésnek szentelte, hogy miként kell felkészülni az akadémita életre, mik annak legfontosabb kritériumai, és hogyan boldogulhatnak egyáltalán az ifjak megváltozott környezetükben.⁶ Tette pedig mind ezt egy fél éves kurzus keretében (!), amelyet ma prozemináriumnak mondanánk, ha lenne egyáltalán még ilyen tanegység a mai felsőoktatásban az elsőévesek számára. Egyedülálló kezdeményezés volt ez a maga korában és a maga helyén.⁷

voraus wissen müssen, ehe sie nach Universitäten reisen: woselbst dergleichen allgemeine Kentniß, bey denen Studenten präsupponiret wird; aber leyder, bey den allerwenigsten einzutreffen pfliget, wie die Erfahrung, mehr als guth ist, uns Lehrern fast täglich pfliget zu erkennen zu geben.” (Vö. [5] és [7]).

- ⁵ Martin SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Zeitungs-Collegio*, Jena, 1723; Martin SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Collegio publico über die Historie Der Stadt und Universität Jena*, Jena, 1727. – Ebben a két munkájában egy-egy konkrét kurzusának rövid kivonatát adja, hogy a diákok tanulmányi gondjait ezzel is mérsékelje. Az újságokról rendezett előadássorozatához készített tömörítvényének előszavában alábbi szándékának ad hangot: „Und damit alles dieses, was ich vorzutragen habe, desto besser dem Gedächtniß möge eingepräget werden, und also das Gemüth sich an etwas halten, demnach die Discourse desto besser behalten könne, so sollen von Zeit zu Zeit kurtze Sätze und Theses erfolgen, die ich denn mit gehöriger Erläuterung begleiten werde. [. . .] Jena, am 14. Decembr. 1722.” (Vö. SCHMEIZEL, *Abriß zu einem Zeitungs-Collegio, i. m.*, 14.) – Egyes nézetek szerint a pietista tudós ezekkel a rövid munkáival legalizálta a pedagógiát az egyetemi diszciplínák sorában. Vö. Herbert KOCH, *Geschichte der Stadt Jena*, Jena, Stuttgart, Lübeck, Ulm, Gustav Fischer, 1966, 194.
- ⁶ Korábban egy szűkebb egyetemista réteg, tudniillik az informátorok számára tartott már pedagógia-didaktikai jellegű szemináriumokat (vö. a jénai tanrendeket az alábbi jelzetek alatt: Universitätsarchiv Jena, Bestand M 39-től M 76-ig), ám ez az átlaghallgatók körében nem fejthette ki közvetlen hatását. Őket közvetlenül az 1730-as évek elejétől és különösen már hallei korszakában célozta meg.
- ⁷ Ennek a ténynek a jelentőségére rámutat Othmar FEYL, *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena: Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 3(1953–1954), Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5, 411–412; UÓ, *Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850)*, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, 6(1956–1957), Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1/2, 40. Schmeizel ilyen jellegű elsőségét azonban kétségbe vonja ugyan, de jelentőségét

Ezzel pedig elérkeztünk a kimondottan egyetempedagógiai diszciplínaként ismert, újfajta kommunikációra alapozott tanítási és tanulási módszerek együttesét jelentő *hodegetika* (gör. 'bevezetés', 'útmutatás') születésének kérdéséhez, amelyet hallei gyökerű tudományágként tart számon a tudománytörténet,⁸ s az elsőéveseknek az egyetemi tanulmányokba való bevezetését és az akadémita életmódhoz szükséges útmutatások átadását jelenti. A hodegetika kialakulása elsősorban olyan személyekhez köthető, akik akadémita pályafutásukat Halléban kezdték, életművük nagy része a Saale-parti városhoz kapcsolódik, vagy legalább időlegesen előadásokat tartottak ott. A részletek ismertetésének igénye nélkül – és Schmeizelt kihagyva a sorból – pusztán a legfontosabb neveket sorolom fel: Christian Thomasius (1655–1728), Carl Renatus Hausen (1740–1805), Henrik Steffens (1773–1833), Johann Georg Mussmann (1798–1833) és Johann Eduard Erdmann (1805–1892). A tudományág csírái a Jénában kibontakozó könyvtártudomány pragmatikus-didaktikus indíttatású alpmunkáiban keresendők.⁹

nem kérdőjelezi meg Wilhelm WINKLER, *Die urkundliche Geschichte der Pädagogik an der Universität Jena von J. Stigel und V. Strigel bis zu J. G. Darjes, unter besonderer Berücksichtigung des akademischen Lehrbetriebes 1548–1763*, kézirat, Jena, 1956, 239; Max STEINMETZ, *Geschichte der Universität Jena 1548/58–1958*, I, Jena, 191. Bárhogyan legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy a jénai egyetemen Schmeizel előtt és után az 1780-as évekig senki nem tett annyit a pedagógiának a felsőoktatási tananyagba emeléséért és a hallgatók pedagógiai felkészítéséért, mint ő.

⁸ A kérdést alaposabban tárgyalja és gazdag irodalmi áttekintést nyújt: Karlheinz JACKSTEL, *Hodegetik: Anmerkungen und Auswahlbibliographie* = UÓ, *Studien zur Geschichte der Hochschulpädagogik: Beitrag zu einem Hochschulpädagogischen Kolloquium im Februar 1986*, Halle, Martin Luther-Universität, 1986, (Kongreß- und Tagungsberichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg – Wissenschaftliche Beiträge), 33–46; Jan-Hendrik OLBERTZ, *Hodegetik als akademische Morallehre* = *uo.*, 47–58; UÓ, *Hodegetik – hallesche Wurzeln einer universitätspädagogischen Denktradition im Licht der akademischen Freiheit = Aufklärung und Erneuerung: Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694–1806)*, Hrsg. Günter JEROUSCHEK, Michael BEINTKER, Hanau, Dausien, 1994, 234–244; UÓ, *Traditionen und Perspektiven der Pädagogik in Halle* = UÓ, *Erziehungswissenschaft: Traditionen – Themen – Perspektiven*, Opladen, Leske und Budrich, 1997, 55; 69–72.

⁹ Vö. Dieter SCHMIDMAIER, *Versuch einer Bibliographie zur bibliothekarischen Wissenschaftspädagogik im deutschsprachigen Gebiet 1500–1970*, Freiberg, Bibliothek der Bergakademie, 1970 (Veröffentlichungen der Bibliothek der Bergakademie Freiberg, 41), 32–50; UÓ, *Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft: Versuch einer Würdigung aus der Literatur von 1600–1760*, Freiberg, Wissenschaftlichen Informationszentrums der Bergakademie, 1974 (Veröffentlichungen des Wissenschaftlichen Informationszentrum der Bergakademie Freiberg, 55), 39–55.

Daniel Hartnack (1642–1708) 1690-es¹⁰ és Johann Georg Sachse 1732-es munkáikban¹¹ arról értekeztek, hogy a diákok miként boldogulhatnak az egyre szaporodó tudományok és könyvek útvesztőjében egyetemi pályafutásuk idején, hogyan kell használni a könyvtárakat, és milyen módszerekkel dolgozhatók fel az egyes irodalmak, tehát igazi könyvtárosi hozzáállásból szemlélték az akadémiták ügyét.

Schmeizelnél ez még az olyan apró részletekre is kiterjedt, mint például a programszerű lemondás 17. századtól a könyvek használatában egyre szélesebb körben elterjedő indexekről; ez azt a pedagógiai elvet közvetíti, hogy a diák ne szemezgetve lapozgatva olvasson, hanem igenis rágja át magát egy-egy könyvön elejétől a végéig. Ebben a szemléletben Schmeizelnak azt a nézetét érhetjük tetten, hogy a dolgokat mindig összefüggéseikben kell látnunk, nem pedig kontextusukból kiszakítva, hiszen csakis így kaphatunk koherens képet a körülöttünk létező világról.¹²

Az oktatástörténet első, az egyetemista lét minden szegmensére kiterjedő hodegetikai koncepcióját tehát Martin Schmeizelnak köszönhetjük. A témának szentelt, 1731-es kis előkészítő ismertetőjét ugyanis 1738-ban 700 oldalt meghaladó terjedelmű, rendszerezett összefoglalása, a *Rechtschaffener Academicus* követte,¹³ amelyben egy nagy ívű, sokszor utópisztikusnak ható, kora felvilágosodás kori kép bontakozik ki a szemünk előtt.¹⁴ Az egyetemi tanulmányok alatt a hallgatóknak megalapozott, hibátlan német és latin nyelvtudásra kell szert tenniük, továbbá az ógörög nélkülözhetetlen a teológusok, orvosok és a filozófusok számára, illetve azoknak a jogászoknak a számára is, akik általános ügyvédnél többre akarják vinni – végső soron tehát a négy fakultásra épülő egyetem minden polgárának kívánatos lenne. A jogászok számára ezen kívül nagyon ajánlatos a francia, az orvosoknak pedig az angol nyelv ismerete. Mindenkinnek jártasnak kell lennie a vallás alapvető kérdéseiben, a földrajz és az

¹⁰ Daniel HARTNACK, *Anweiser der Bibliothecarius Der Studirenden Jugend Durch die Vornehmsten Wissenschaften*, Stockholm, Hamburg, 1690.

¹¹ Johann Georg SACHSE, *Kurtzgefaste doch practicable Vorschläge, wie Angehende Studiosi in allen Facultaeten zu einer wahren und gründlichen Notice so wohl nöthiger als nützlicher Bücher leicht und bald gelangen können*. Leipzig, Erfurth, 1732.

¹² Az indexek történetének alakulásáról és 18. század eleji visszaesésükről, illetve a hozzájuk kapcsolódó schmeizeli programról l. Helmut ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1992 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 33), 99–118.

¹³ Teljes címlírása: Martin SCHMEIZEL, *Rechtschaffener Academicus, Oder Gründliche Anleitung, Wie ein Academischer Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habe. Halle: zu finden in der Rengerischen Buchhandlung*, 1738.

¹⁴ Schmeizel kimondott célja, hogy „*einem jeden rechtschaffenen Academischen Studenten, eine heylsame Instruction zu ertheilen, wie er seine Academische Studien und Leben, einzurichten habe.*” SCHMEIZEL, *Rechtschaffener. . . , i. m.*, 13.

egyetemes történelem, de különösen a historia litteraria és a filozófia területén. Az általános képzettségnek ezeket az alapjait kell bővíteni és elmélyíteni az egyetemi tanulmányok első éveiben. Ha ez megtörtént, akkor következhet az egyháztörténet és a legújabb politikatörténet eseményeinek a megismerése, majd a természetjog, a matematika és a fizika mozgatórugóinak megértése. Ezeknek az ismerete minden értelmes ember számára szükséges.¹⁵ A polihisztorizmus világában gyökerező, de már a természettudományok felé mutató felvilágosodás talaján álló, egészen új típusú elgondolással szembesülünk itt.¹⁶ Hol vannak már a klasszikus auktorok, az ősi tudománynak tartott klasszika-filológia és a skolasztikus előadások ebben a koncepcióban? Még ha a Schmeizeléhez hasonló tervezetek a 18. századnak ebben a felében csak tendenciaként és nem realitásként értékelhetők is, hiszen a felülről indított, állami oktatáspolitikai megvalósulására még egy ideig várni kell Európában, nagyságuk és jelentőségük élenjáró, előkészítő, programadó szerepükben van.¹⁷

1733-ban Martin Schmeizel elérkezettnek látta az időt, hogy egy aktuális összegyvetemi jelenséget, tudniillik a disputációk számának csökkenését közelebről is megvizsgálja, hátha rátalál az okokra. Mivel az immatrikulációk száma az 1730-as

¹⁵ Vö. *uo.* a teljes szöveggel. Az előszóban Schmeizel határozottan kijelenti, hogy véget ért az a korszak, amikor a diákok agyát felesleges tudománnyal tömték, mostantól az elmélet mellett igenis a gyakorlatias gondolkodásnak kell inkább teret szentelni. Az ő megfogalmazásában az új típusú oktatási módszerekre azért van szükség, mert elítélendő már az a sok évszázados gyakorlat, hogy „die Gemüther junger Studenten nur so vor sich hin passive zu tractiren und ihr Gedächtniß; mit einer Menge theorethischer Neigungen und Dinge auszufüllen” (*uo.*, 14). – A témával foglalkozik még: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht von Dr. Friedrich PAULSEN, Hrsg. Rudolf LEHMAN, Berlin, de Gruyter, 1919³, 524–564. Schmeizel központi szerepével különösen *uo.*, 548.

¹⁶ A 18. század elején kibontakozó enciklopédikus gondolkodás elősegítette a hodegetikus elképzelés meggyökeresedését, és ezzel azt a meggyőződését, hogy a tudományok összefüggenek egymással, így tanításuknak és tanulmányozásuknak is ennek megfelelően kell történnie. Ez az időszak az „Entwürfe zur Enzyklopädie”, „Entwürfe zur akademischen Klugheit” és az „Entwürfe zur Wissenschaftslehre” korszaka, valamint ugyancsak kapcsolat mutatható ki a „Zeitungskolleg”-ok, a „Historie der Gelehrsamkeit” és a kialakuló, olvasáspedagógia orientáltóságú könyvismereti és könyvtártani előadások, illetve a hodegetikai témájú előadások és írások között. Vö. JACKSTEL, *i. m.*, 36; OLBERTZ, *Hodegetik – hallese Wurzeln. . . , i. m.*, 235.

¹⁷ A kérdéskört részletesebben tárgyalja Hans-Georg HERRLITZ, *Geschichte der gymnasialen Oberstufe = Sekundarstufe II – Jugendbildung zwischen Schule und Beruf*, Teil I, Handbuch, Hrsg. Herwig BLANKERTZ, Josef DERBOLAV, Adolf KELL, Günter KUTSCHA, Stuttgart, Klett, Cotta, 1992² (Enzyklopädie Erziehungswissenschaft, 9), 92–107.

években nem csökkent feltűnően,¹⁸ a mozgatórugókat másban kellett keresni. Úgy tűnik, hogy a megoldást a korabeli viszonyok összetett mentalitás-, gazdaság- és oktatástörténeti konstellációjában kell tetten érni, melyet a szerző nagyszerűen mutatott be egy újságcikksorozatában.¹⁹ Témám szempontjából viszont az okok felderítéséhez vezető út vázolója kevésbé érdekes, sokkal több didaktikai tanulsággal szolgál a cikk másik hangsúlyos eleme: ez az áttekintés az egyetemi disputációk rendszerének és mechanizmusának működését mutatja be metodikusan, a szükséges terminus technicusokat érthető magyarázatok formájában. Schmeizel ebben az összefoglalásban ismét megcsillogtatja remek pedagógiai gondolkodásmódját, amelynek egész tanári pályafutásán átívelő jelentőségét nem lehet elégszer hangsúlyozni.²⁰

¹⁸ Például a hallei egyetemen a beiratkozók száma az 1730-as évek első felében így alakult: 1730-ban 778, 1731-ben 765, 1732-ben 502, 1733-ban 533, 1734-ben 563, 1735-ben 574 személy jegyezte be nevét a matrikulába. Vö. *Series Dominorum ProRectorum*, Universitätsarchiv Halle, Rep 3 Nr. 111, 5–6.

¹⁹ *Untersuchung / ob und warum heut zu Tage auf Universitäten fast durchgängig weniger disputiret werde / als wol in vorigen Zeiten geschehen sey?* (Wöchentliche Hallische Anzeigen Nr. 46, 1733. november 9. 727–731. hasáb és *Erste Fortsetzung / der pag. 727. angefangenen Untersuchung / in Puncto des academischen Disputirens* (WHA Nr. 48, 1733. november 23. 756–763. hasáb). Noha az előző cím további folytatást sejtet, erre a későbbiekben – sajnos – nem került sor.

²⁰ Schmeizel pedagógiai elgondolásait egész életművében szemlélve, utalnom kell arra a tényre, hogy a neves pedagógus komplex jelenségnek tekintette az életvezetés kérdését. Ebben egyértelműen a hallei pietizmus hatását érhetjük tetten. Az már egy másik problémakör, hogy Schmeizel világnézeti rendszerében az életvezetésnek ez a komplex szemlélete igényelte-e a korszakot alapvetően meghatározó polihisztorságot, polihisztor szellemet, vagy anélkül is elképzelhető volt. A kérdés megválaszolására jelenleg nem tudok vállalkozni, hiszen ehhez még további vizsgálódásokra lenne szükségem. Itt pusztán a probléma felvetésére szorítkoztam.

LIPP VERONIKA

Trenka Mihály kéziratoss literatúratörténeti vázlat

A pesti egyetem történelem tanszékére Koppi Károly kényszerű távozása után¹ a helytartótanács Trenka Mihály Alajost, a pécsi akadémia tanárát jelölte, akit a dékán az 1796. február 3-i kari ülésen iktatott be állásába.² Trenka egyetemi tanárságáról és történetírói munkásságáról keveset tudunk, nincs nyomtatásban megjelent műve.³ Az utókor (elődeihez, Katona Istvánhoz és Koppi Károlyhoz képest) jelentéktelennek ítélte működését.⁴

Tanította többek között Horvát Istvánt is, akinek 1805 és 1809 között vezetett, kilenc „kötetkés” naplója számos értékes feljegyzést megőrzött a pesti egyetem tanáraitól, tudósairól, de Trenka nevét mindig csak futólag, mellékesen említi meg.⁵

Az I. Ratio Educationis az egyetemen is elrendelte tankönyvek írását, a felsőoktatásban a magyar történelmet jól használható kézikönyv hiányában sokáig tanári kéziratokból tanították,⁶ és bár az 1808-as tanterv Pray György 1801-ben megjelent tankönyvét jelölte ki erre hivatalos tankönyvül,⁷ azt – feltehetően óriási terjedelme

¹ MÉSZÁROS István, *A magyar nevelés története 1790–1849*, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, 39.

² SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935 (A királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, IV), 276.

³ Három vizsgajegyzék (tentamen publicum) maradt fenn tőle az 1808., illetve az 1809. évből. L. PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, bev. SZILÁGYI Sándor, III, Bp., Dobrowsky Ágost, 1891, 684. Továbbá: HORVÁTH Ignác, *A budapesti kir. m. tudományegyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága: 1780–1895*, Bp., Franklin-Társulat, 1896, 77.

⁴ MUSZKA Erzsébet, *A történelem és a történeti segéd tudományok oktatása egyetemünkön 1770–1848*, Bp., ELTE, 1974 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, I), 30.

⁵ *Mindennapi: Horvát István Pest-budai naplója 1805–1809*, kiad., jegyz. tanulm. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolja tanárainak és tanulóinak munkaközössége, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó, 1967. A naplóban mindössze öt alkalommal találkozhatunk Trenka névvel, ebből egy esetben ad értékelő véleményt róla [Budai Ézsiás *Közönséges História*járól szólva]: „Tökéletesebb munkája saját ítéletem szerint Bolla és Koppi könyvénel, sőt Trenka Mihály volt Tanítóm kézírásainál is.” (86b)

⁶ MUSZKA, *i. m.*, 95.

⁷ PAULER Tivadar, *A budapesti magyar királyi tudományegyetem története*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1880, 398.

miatt – nem ennek megfelelően használták.⁸ Trenka mégsem emiatt kritizálta azt helytartótanácsi beadványában, hanem azt vetette Pray szemére, hogy „nem sokat törődött azzal, hogy történetünk egyes részeinek megvilágítására mi jelent meg az új munkákban”.⁹ Ennek a bírálóknak alapján bízták meg Trenkát egy új tankönyv megírásával, de nincs tudomásunk arról, hogy ez elkészült volna.¹⁰ Trenka 1797/1798-ban dékáni, 1803/1804-ben rektori tisztséget töltött be az egyetemen, 1809-ben pedig a helytartótanács tanulmányi bizottságának ülnökévé nevezték ki,¹¹ ezzel véget ért oktatói tevékenysége.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára megőrzött két vaskos iratcsomót, amely valószínűleg Trenka egyetemi előadásaihoz készült, latin nyelvű jegyzeteit tartalmazza.¹²

Az *Institutiones Historiae Sacrae* című iratcsomóban¹³ található a 47 oldalas *Historia Litteraria Ungarorum* című, latin nyelvű literatúratörténeti vázlat. Úgy tűnik, Trenka fontosnak találta, hogy hallgatói a magyar historia litterariával is megismerkedjenek tanulmányaik során. Ez azért is érdekes, mert 1784-ben II. József a hazai történet előadását a vidéki akadémiákra szorította, és a pesti bölcsészkaron csak az egyetemes történelem és a történelem segédtudományai maradtak.¹⁴ Hivatalosan csak 1826/1827-ben került be az utóbbiak közé a hazai tudománytörténet (historia lit-

⁸ BÍRÓ Sándor, *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*, Bp., Tankönyvkiadó, 1960, 82. Ezt az állítást Muszka csak árnyalva fogadja el: „Terjedelme miatt azonban lehet, hogy nem az egészet, hanem csak a tanár által kijelölt részeket kellett megtanulniuk a diákoknak.” MUSZKA, *i. m.*, 114.

⁹ SZENTPÉTERY, *i. m.*, 353. Ugyanakkor Trenka például az egyetemes történelem előadásában többek között Petavius *Rationarum temporum* című 1633-ban írt művét használta.

¹⁰ Trenka nemcsak Pray munkáját, hanem – az egyetemes történelem oktatásához fő tankönyvül szánt – Matthäus Schröckl munkáját is alaposan megkritizálta. „Felsőbb helyről mindazáltal Trenkát az érintett munka átdolgozására, vagy más eredeti munka szerkesztésére ismételten felszólították (1806).” Ezek ellenére Trenka ezt a könyvet sem készítette el. L. PAULER, *i. m.*, 348.

¹¹ Ezen kívül (szigorú) cenzorként is működött az 1810-es években, l. SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., k. n., 1938 (Minerva Könyvtár, 130), 90.

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1432. *Institutiones Historiae sacrae*, illetve *Institutiones Historiae Ungarorum Pragmaticae*.

¹³ Literatúratörténetre vonatkozó megjegyzésekkel lépten-nyomon találkozhatunk a történeti vázlatokban is; az iskolatörténeti adatok nagy része Wallaszky *Conspectus*-ból való, illetve *Scriptores* címszó alatt összegyűjti egy-egy század íróit, ez a lista kibővítvé megtalálható a *Historia Litteraria Ungarorum*-ban is.

¹⁴ BALASSA Brunó, *A történettanítás múltja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány*, Pécs, Du-nántúl Egyetemi Nyomda, 1929, 135.

teraria domestica), ennek ellenére vannak szórványos adataink arról, hogy a 18. században egyes iskolákban már tantárgyként szerepelt. Az ágostai evangélikusok lőcsei iskolájában, a legfelső osztályban 1746–48-ban már tanították az irodalom és tudományosság történetét historia litteraria név alatt, igaz, az egyetemes, és nem a magyar történelemhez kapcsolódóan.¹⁵ Arra is van adatunk, hogy a sárospataki kollégiumban 1743-ban az egyetemes és magyar történet tanításához csatlakozott a historia litteraria, melyet Bányai István vezetett be, de ez a tárgy csaknem teljes egészében a klasszikus irodalom ismertetésében merült ki. A mai fogalmaink szerinti historia litterariát csak 1783-ban kezdte oktatni az iskola jeles történetírója, Szombathi János.¹⁶ Akadémiai szinten a 19. század elején Belnay György Alajos oktatott historia litterariát a pozsonyi királyi akadémia történelem tanszékén egy általa összeszerkesztett literatúratörténeti tankönyv¹⁷ alapján. Belnay fő, szinte kizárólagos forrása Wallaszky Pál *Conspectusa* volt, s bár Wallaszkyra Trenka is többször hivatkozik, kézírata a vázlatossága ellenére több forrás használatáról tanúskodik.

A *Historia Litteraria Ungarorum* lapszéli jegyzeteiből kiderül, hogy Wallaszky mellett Trenka felhasználta Pray György, Katona István, Bél Mátyás, Kovachich Márton György, Kollár Ádám Ferenc, Horányi Elek, Gottfried Schwarz stb. munkáit is. A jegyzet nyilvánvalóan oktatási célokat szolgált, ezt igazolja, hogy az első, *Introductio in Historiam Ungariae Litterariam* című fejezetet kérdés–felelet formában írta meg. Ugyanakkor a lapszéli megjegyzésekből, a más tintával írt, utólagos beszúrásokból kiderül, hogy Trenka haláláig bővítette, javítgatta feljegyzéseit, pedig 1809 óta már nem tanított az egyetemen. (A legkésőbbi bejegyzés 1821-ből való, Kovachich halálának időpontját jegyzi fel.)¹⁸

A *Historia Litteraria Ungarorum* három nagy egységre bontható, az elsőben az általános bevezetés után (melyben többek között rögzíti, hogy előadásában nem alfabetikus rendet, hanem időrendet követ)¹⁹ az írásbeliség kezdeteiről, a hunokról

¹⁵ *Uo.*, 38.

¹⁶ *Uo.*, 49–50.

¹⁷ BELNAY György Alajos, *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria, e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*, Posonii, Viennae, k. n., 1799.

¹⁸ Trenka 1822-ben halt meg.

¹⁹ Az ifjabb Szinnyei osztályozása szerint így Trenka is a „rendszeresítő” táborába tartozik. Vö. Ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése*, Bp., Rudnyánszky, 1878, 16. Hasonló rendet követ például Haner is, l. a bevezetőjét: HANER György Jeremiás, *De Scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologica digestis, adversaria*, I, Viennae, Johann Thomas Trattner, 1774, [XIII]. Különös módon a lapszéli jegyzetekben Trenka egyszer sem hivatkozik Hanerre, ugyanakkor egyes szócikkek összevetése után valószínűsíthető, hogy mégis őt használta forrásul. L. például Ludovicus Tubero, Székely István vagy Brodarics István szócikkét.

ír Bél Mátyás 1718-as munkája alapján.²⁰ Kiderül, hogy Trenka szerint ugyanaz a historia litteraria célja, amit Budai Ézsaiás részletesen megfogalmazott a *Régi tudós világ históriájában*: „A Literaria Historiának már az a tzelja, hogy a tudományok előmenetelét vagy hátráltatását; előmenetelének vagy hátráltatásának idejét, okát és módját; a tudós, vagy legalább tudós számba ment munkákat, és azoknak szerzőit; a szerzők érdemét és betsit, virtusit vagy fogyatkozásait adja elő: egy szóval, hogy a Tudós Világot esmertesse meg.”²¹

Ezután rövid iskolatörténeti áttekintést ad Szent Istvántól a 17. századig, majd a historia litterariák bevett sémája szerint felsorolja a könyvtárakat (a legbővebben természetesen Mátyás könyvtáráról ír, Wallaszky *Tentamenje* alapján), illetve a nyomdákat, szintén nagyon tömören.²²

A második rész (*Collectiones Scriptorum Ungarica*) is igen rövid, alig fél oldalas, ebben történeti forráskiadványokat említ felsorolásszerűen (például Zsámboky Jánostól, Bél Mátyástól, Johann Georg Schwandtneről), de a későbbiekben kiderül, hogy igen sokat merít ezekből a szövegkiadásokból.

A kézirat legterjedelmesebb része a *Recensio Scriptorum* címet viselő harmadik rész, amely századonként haladva ad áttekintést a magyarországi szerzőkről a 11. századtól egészen a saját koráig. A 11–15. századig terjedő lista nem túl hosszú, alig öt oldalas, és egyedül Vitéz Jánosról és Janus Pannoniusról (leginkább az életéről) ír hosszabban.²³ A 16. századi lista áttekintése után már egyértelműen kitűnik, hogy Trenka leginkább a saját tárgyára koncentrált, így elsősorban a történetírókról, jogtudósokról szól, például Balassiról említést sem tesz, noha egyik fő forrása, Wallaszky „Hungaricus Pindarus”-ként aposztrofálja őt.²⁴ Ezért is meglepő a 17. századi szerzők között két poéta, Beniczky Péter és Gyöngyösi István szócikke, és ezekhez sem Wallaszkyt, sem Horányit nem használta forrásul.

Ugyanakkor a történetírók közé bekerül egy-egy más tudományterület jeles alkotója is, például hosszan ír Temesvári Pelbártról, Káldi Györgyről, Szenci Molnár

²⁰ BÉL Mátyás, *De vetere litteratura Hunno-Scythica*, Lipsiae, Monath, 1718.

²¹ BUDAI Ézsaiás, *Régi tudós világ históriája, melyben a könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpen pedig, a görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadóknak. Készítette tanítványi, és részszerint a poetica és rhetorica iskolák számára*, Debrecen, Szigethy Mihály, 1802, 14–15.

²² A historia litterariák általános jellemzéséhez többek között l. MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984/3, 291–308.

²³ Ő az egyetlen, akitől idéz is egy verset, a *De immutatione sui nominis* című epigrammát, valószínűleg Horányi nyomán. Vö. HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, Viennae, Impensis Antonii Loewii, 1777, 13.

²⁴ WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae Litterariae in Hungaria*, Posonii, Lipsiae, Antonii Loewii, 1785, 130. Ugyanígy hivatkozik rá Horányi is: HORÁNYI, *i. m.*, I, 107.

Albertről (csak mint szótár- és grammatikáíró ismeri), Pápai Páriz Ferencről, Czvitinger Dávidról és Bod Péterről.

Tehát Trenka már leszűkítette az anyagot: nem vállalkozik a teljes magyarországi kulturális múlt feltérképezésére. Ez a szemléletmódosulás a historia litteraria műfajának felbomlását és a régi irodalomfogalom átalakulását jelzi. Ugyanakkor az egyes szerzőkről közölt szócikkek a régi sémát követik. Anyagának nagy részét az életpálya ismertetése teszi ki, beleértve a végzett iskolákat, a betöltött (állami, hivatali vagy papi) funkciókat, ezt követi a művek cím szerinti felsorolása. A műveknek általában csak a tartalmát jelöli meg, értékelésükkel adós marad. A literatúra-szemlélet hagyományossága Trenkánál is tetten érhető: a művek pusztán léte fontosabb, mint minőségük.²⁵ Értékeléseit az jellemzi, hogy a kiemelkedőnek vélt műről többet beszél, több dicsőítő retorikus fordulatot használ, de értékszempontjait elhallgatja.

Az írói névjegyzék végére betoldva Trenka összeírta, hogy kortársai közül ki jeleskedik a teológiában, kánonjogban, az orvostudományban, matematikában, filozófiában, történetírásban (természetesen ez a lista a legbővebb) és a historia litterariában.²⁶ Ezzel zárul jegyzete, és ehhez kapcsolódik egy 7 oldalas kiegészítés, amely főként a 16. századra vonatkozik, és további szerzőnevekkel bővíti a listát.

Trenka Mihály nem volt nagy hatású tanára a pesti egyetemnek, literatúratörténeti jegyzete sem tanúskodik túl nagy eredetiségről, de újabb érdekes adalék a magyarországi historia litteraria történetéhez.

²⁵ MARGÓCSY, *i. m.*, 301.

²⁶ „In historia litteraria: A. Horányi, P. Wallaszky, Steph. Weszprémi, Josephus Benkő, Simonchich.” Ugyanakkor nincs utalás sem itt, sem a főszövegben például Schedius Lajosra, Pápay Sámuelre, se Révai Miklósról, pedig ismerte őket. Az is igaz, hogy Schedius *Lexicon Scriptorum Hungarorum* című kéziratában sem található sehol Trenka neve. . . L. OSZK Kézirattára, Quart. Lat. 31.

MERÉNYI ANNAMÁRIA

„Újulnunk szükség(?)”

Ungvárnémeti Tóth László és Czinke Ferenc polémiája

Zeng dalod; esküszöd azt, 's mivel esküszöd, elhiszem. Óh de
Nem szépen zeng. A fölmile nem czinege.
(Kazinczy Ferenc: *Fülmile és Czínke*)¹

Egy hiba van benned; de igen nagy, Cz. . . ke barátom:
Ami vagy, az nem vagy, s a haza szenved ezért.

Gőzei közt fejedet főnek gondoltam: azonban
Tök vala, s benne kicsin, kék fejü cinke magolt.
(Vörösmarty Mihály: *Czínkére*)²

I. Ungvárnémeti polémiái

Ungvárnémeti Tóth László Terhes Sámuellel, Ertsei Dániellel és Czinke Ferencsel keveredett fontosabb irodalmi vitába. A Terhessel folytatott vita az egyik részről a *Tükröcske egy ficzkeó-poéta számára: Első darab azon esetre ha a' Ficzkeó nem szelídül* és az *Újra amalgámozott üvegtáblátska*³ című gúnyiratokban olvasható, a fiatal orvos-költő vizontválaszai pedig az 1816-os magyar nyelvű könyv⁴ glosszáiban és a görög–magyar bilingvis kötet (1818) éles hangú záró megjegyzéseiben szerepelnek.⁵ A református lelkész és Ungvárnémeti valójában négy témában szólalkozott össze: eltérő álláspontot

¹ KAZINCZY Ferenc, *Fülmile és Czínke*. = KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (RMKT, XVIII. század, 2.), 137.

² VÖRÖSMARTY Mihály, *Czínkére*. = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes költeményei*, s. a. r. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1963, I, 303–304.

³ TERHES Sámuel, *Tükröcske egy ficzkeó-poéta számára: Első darab azon esetre ha a' Ficzkeó nem szelídül*, Pest, 1816.; TERHES Sámuel, *R'i mocén tártitve vagy újra amalgámozott üvegtáblátska*, Pest, 1819.

⁴ UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816; UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Görög versei: Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818.

⁵ A témára vonatkozóan l. MERÉNYI Annamária, *Régiek és újak vitája: Terhes Sámuel és Ungvárnémeti polémiája*, Új Dunatáj, 2003/6, 26–39.

képviseltek a sztoicizmus tételeinek megítélésében; mindketten foglalkoztak a *poeta doctus – poeta natus* tárgykörével, a mértékes és kádenciás versrendszerek kérdésével, továbbá a polémia a régiak és újak vitájának kései magyarországi lecsapódásaként is felfogható.

Ungvárnémeti másodikként Ertsei Dániel debreceni tanárral különbözött össze.⁶ Tóth László a professzor *Philosophia* című, magyar nyelvű, kantiánus gondolatmenetet követő összefoglalásáról egy éles hangú recenziót tett közzé a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.⁷ Különösen annak debreceni nyelvezetét támadta, továbbá a könyv terminológiájára vonatkozóan is több bíráló kijelentést tett. Ungvárnémeti úgy látja, Ertsei a magyar filozófiai szaknyelvet bátrabban is megalkothatta volna. A tükörfordítással átvett elnevezések helyett három módon bővíthette volna a szakszóincset: önállóan szakkifejezések alkotásával, valamint a költők által konstruált szavak alkalmazásával és a népnyelv felhasználásával. Ertsei Dániel válaszában sértődötten cáfolta Ungvárnémeti kijelentéseit.⁸

E tanulmányban a harmadik polémiát értelmezzük, amely Czinke Ferenc és Ungvárnémeti Tóth László között zajlott le. A Pesti Universitas Magyar Tanszékét sokak szerint igazságtalanul bitorló professzor életrajzát a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában lévő kéziratos forrás alapján tárjuk fel. A témában született szakirodalom segítségével áttekintjük a tanszék betöltésére kiírt pályázat sorsát, külön kiemelve a Kazinczy-kör állásfoglalásait, végül pedig a két szerző 1816-ban megjelent, egymáshoz címzett episztolájával foglalkozunk. A pesti egyetem professzorával váltott költői levél homlokterében a nyelvújítás kérdése, nevezetesen az újítás és szokás ellentétpárja áll: míg Ungvárnémeti a nyelv szükséges változtatása mellett érvel, vagyis a Széphalmi Mester nézeteit zengi, addig Czinke egy hagyományos, maradi álláspontot képvisel.

⁶ E vita részletes elemzésével még adós az Ungvárnémeti munkásságát feldolgozó szakirodalom.

⁷ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Philosophia, írta Ertsei Dániel...*, TudGyűjt, 1817/IV, 95–115.

⁸ T. T. ERCSEI Daniel Deb. Prof. *észrevételei Philosophiai munkájának, 's más munkák recenziója eránt*, TudGyűjt, 1818/IV, 129–131.

2. Ki volt Czinke Ferenc?⁹

Czinke Ferenc költő és nyelvész volt. Az MTAK kéziratárában őrzött ötlapnyi, magyar és latin nyelvű, saját kézírással készült *Önéletrajzi adatok Czinke Ferencztől* című anyag szerint tanulmányait a pesti egyetemen végezte, ahol az alapképzés után bölcsészettudományokat hallgatott. Diplomáját 1785-ben kapta kézhez. 1785 és 1830 közt mindösszesen 46 tanévet töltött el oktatással, ennek nagyobbik részében középiskolai tanár volt. Pályafutását junior professzorként Pécsen kezdte, itt négy és fél esztendő tartózkodott, 1789-től 1793-ig ugyanebben a beosztásban Szombathelyen dolgozott, majd a grammatika senior professzoraként, 1801-ig nyolc évet tanított Sopronban, végül pedig ugyanezzel a kinevezéssel, 1801-től 1808-ig Budán végzett oktatási tevékenységet. 1808-ban, Révai Miklós váratlanul bekövetkezett halála után a Pesti Universitas Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanítószékére került professzornak, s egészen nyugdíjba vonulásáig, azaz 23 esztendőn keresztül működött ebben a beosztásban. A korabeli írók és tudósok, különösképpen Kazinczy és köre értetlenséggel fogadták kinevezését. Minderről alább részletesen szó lesz.

A kézirat szerint Czinke Ferenc szövegeinek nagyobbik része magyar nyelven készült; a lista eredeti és fordított műveket egyaránt tartalmaz, s szinte valamennyi megjelent nyomtatásban is. Czinke azon írásai, melyek szerepelnek a fent megnevezett listán, az alábbi módon oszthatók fel:

I. Tudományos értekezések:

– *Próbatétel a' magyar ékes szövegszólásnak gyakorlásaiból...*, Budae, 1809.

– *Az új Holmi. II. Tsomó, Beszéd a' Magyar Nyelv ügyében*, Pest, 1810.¹⁰

⁹ *Önéletrajzi adatok Czinke Ferencztől*, MTAK Kt, Tört. 2-r. 11. sz. A manuscriptumon az életrajzi adatok latinul, a bibliográfia pedig magyarul szerepel. Czinke biográfiájára vonatkozóan a következő összefoglalások forgathatók még haszonnal: SZINNYEI József, *Czinke Ferencz* = UÓ, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyászky Viktor, 1914, II, 523–524; OROSZ László, *Czinke Ferenc* = *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, I, 320.

¹⁰ E művéről lesújtó kritikát közölt álnéven Szemere Pál: KÉPLAKI Vilhelm, *Az Új Holmi' első csomójának kritikai megítéltetése*, Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1810. Kazinczy és baráti köre ujjongott a recenzió megjelenése felett. Álljon itt néhány levél-részlet: Kazinczy Horvát Istvánnak: „Ha így bánand Képlaki Wilhelm – az Isten bocsássa-meg neki, hogy ezt a' német keresztnevet választotta álorczául – ő még utoljára Prof. Czinkét letudatlanítja!” *KazLev*, VII, 414; Kazinczy Döbrentei Gábornak: „Már olvastam a' Czinke Holmijét. Gyalázatos firkalás. Pesti barátink Képlaki Wilhelm név alatt derekasan megkorbácsolák.” (*KazLev*, VII, 424.); Kazinczy Helmezy Mihálynak: „Kérem a' mi Képlakinkat, hogy ha Czinke az új bodza furuglyát ismét megfűjja, az az, ha ki találja adni ezt az újabb idéetlen fajzatot, Képlakinak elég Resolútiója legyen, ellene kikelni.” (*KazLev*, X, 12.). Berzsenyi

– *Az ifjú Tudósok gyűlése Pesten, Dramatizált beszélgetés, vitézi versekben, egymást váltva 14 lantos ódával, egy folyó beszéddel*, Budae, 1813.

– *Az ifjú Szószóllók gyűlése a' Nyelvek ügyében, Dramatizált beszélgetés, szabad jambusokban, egymást váltva, 24 lantos ódával, egy folyó beszéddel*, Budae, 1814.

II. Szépirodalmi művek:

I. eredetiek, magyar nyelven:

– *A' Magyar Nyelv ditsirete, egy ódában*, Pétssett, 1789.

– *Öt Magyar Óda szent István napjára*, Sabariae, 1792.

– *Köszöntő versek, Gróf Hallerné Asszonyhoz, midőn T. Berghofer Úr jubileomi beszédjét kinyomtatattá*, Sopronii, 1795.

– *Magyar Idillion pásztori vers, folyó vitézi versekben*, Pestini, 1797.

– *Örvendő Fébus, Somogy Vármegyébe, midőn Széchenyi Ferentz Fő-Ispányi méltóságába béiktatódott, Kaposváron, Sz. Jakab hav. 4dikén*, Sopronii, 1789.

– *Halotti versek, B. Mesznil József Úr temetésének tiszteletére*, Sopronii, 1798.

– *Öt Tábori Mars, lantos versekben, a' Magyar Nemes Insurrectzióra*, Budae, 1800.

– *Köszönő Múzsza, b. Szerdabehly György Alojzjus*, Pestini, 1801.

– *A' Budai Oskolák Királyi Ünnepe, az 5dik hónap 4-dik napja*, Budae, 1807.

– *Elegia, b. Profeszszor Hirsch Úr halálára*, Pesten, Novemb. 15., 1809.

– *Az új Holmi. I. Tsomó. Vitézi versekben (tréfa a' ritmus dolgában)*, Pest, 1810.

– *Írókéz, Bobódi vagy Bobózat, Abdérában*, Budae, 1825.

2. eredetiek, idegen nyelven:

– *Ode ad Suam Majestatem, qua pecuniam pro subsidio belli gratuito collatam, nomine poetarum et totius gymnasii Soproniensis obtulit*, Viennae, 1796.

– *Ode Hungarica, cum versione latina, ad Suam Majestatem Imperatorem Russorum*, Budae, 1814.

3. fordítások:

– *Hegyfalvi (Hegyfalusi) képes szálának magyarázatja, vitézi versekben, németből*, Sopronii, 1794.

– *Nagy Emberek beszélgetései az Elízium Mezejin, Fenelonból fordítva*, Budae, 1816.

Czinke Ferenc alábbi művei nem szerepelnek az MTA Kézirattárában őrzött lajstromon:

I. Tudományos értekezések:

– *Beszéd a' magyar nyelv ügyében*, Pest, 1808.¹¹

II. Szépirodalmi művek:

is foglalkozik a témával: „Örültem midőn Szemere Czinke ostobaságát meg mutatta. . .” *Horvát Istvánnak* BER'SENYI Dániel, közli HORVÁT Árpád, Századok, 1879/I, 87.

¹¹ Csetri Lajos erről a szövegről a következőket írja: „az erősen vitatott és államnyelvi mozgalom által kiszorítani akart latin kultúra értékeire hívja fel a figyelmet.” CSETRI Lajos,

I. eredetiek, magyar nyelven:

– *Rumbach Sebestyénhez*, Pest, 1805.

– *Két poétai levél: Tekintetes Czínke Ferencz Úr, Tóth Lászlóhoz*, Pest, 1816.

– *Síralom*, Pest, 1828.

2. fordítások:

– *A hegyfalvi, történetbéli képesszálának magyarázatja: Vitézi versekben, németből, Dormeister István után szabadon fordította egy tiszaháti magyar*, [Veszprém], 1794.

III. Ismeretterjesztő művek:

– *A szombathelyi francia iskola hallgatói*, h. n., 1791.

– *An die Ungarn der löbl. Eisenburger Gespannschaft insgesamte Beschreibung des neuen Gemähltes heil. Ungarischen Königs Stephans in Steinamanger. . .*, h. és é. n.

– *Hogyan lehessen a jávorfa leveléből cukrot csinálni*, A főméltóságú kir. Helytartó tanácsa parancsolatjára ford., Buda, 1812.

– *Hogyan lehessen a kukoriczaszár leveléből gyümölcsse megszedése után szirupot és cukrot csinálni*, A főmélt. királyi helytartó tanácsa parancsolatjára Neuhold Nep. János után ford., Buda, 1812.

3. Czínke Ferenc és az egyetemi katedra

Révai Miklós 1802 júliusában foglalta el a Pesti Universitas Magyar Tanítószékén a professzori állást, amit majdnem öt esztendőn keresztül töltött be. Egészsége 1806 telén megromlott, s 1807. április 1-én meghalt. Révai – aki egyébként attól tartott, hogy halálát követően Versegly Ferenc vagy valamely, a debreceni grammatikát követő tudós kerül a helyébe – tanítványát, Horvát Istvánt szemelte ki utódjául. Még Ürményi Józseffel is kapcsolatba lépett, hogy rajta keresztül vigye át tervét.¹² Révai elhunyt után helyettes tanárként Kultsár István állt a tanítószék élére, majd 1807 decemberében a helytartó tanács a kilenc pályázó¹³ közül azt a Czínke Ferencet tartotta a legalkalmasabbnak, aki maradi szemléletével és neológia-ellenességével sokat értett a magyar nyelv ügyének.¹⁴

Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvhívítás korszakában, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomturomány és Kritika), 219–220.

¹² RÉVAI Miklós *follyamodványa Ürményi József országbíróhoz*, közli HORVÁT Árpád, Századok, 1879/1, 85–86.

¹³ Pályázatot nyújtott be még Beregszászi Pál, Fratricsevits Antal, Gubernáth Antal, Horvát István, Jankovits József Alajos, Kultsár István, Lőrincz Ferenc, Vitkóczy Mátyás. Személyi adataikat alapos levéltári kutatások után Brisits Frigyes tárta fel: BRISITS Frigyes, *Czínke Ferenc egyetemi tanári kinevezésének története*, It, 1944/1, 1–13.

¹⁴ Révai Miklós utódlásának kérdését, s ehhez kapcsolódóan Horvát István kálváriáját ketten vizsgálták: VASS Bertalan, *Horvát István*, Bp., kiad. Magyar Tudományos Akadémia, 1895²,

A 15. lábjegyzetben megnevezett, az OSZK Kézirattárának tulajdonában lévő Ferenczy János-, Horvát István- és Potyondi Rafael-levelezésből csak a Czinke Ferencre vonatkozókat említjük. Ferenczy János 1807. július 27-én értesíti Horvátot arról, hogy az egyetem elbírálta a pályázatokat, s a következő sorrendet terjesztette fel a kancelláriára: 1. Kultsár István, 2. Czinke Ferenc, 3. Horvát István.¹⁵ 1807 augusztusában Horvát így reagál az előbbiekre: „mert most már csak azért fohászokodom, hogy ne Tzinke, hanem inkább én nyerjem el a széket.”¹⁶ Nagyjából fél évvel az őt ért kudarc után a következő módon foglalja össze álláspontját: „A Magyar Nyelv Tanítói hivatalát, melyet RÉVAI annyira díszesített, Czinke Ferenc budai Poeseos Professor nyerte el. Károsabban nem eshetett volna a választás, mint ahogyan esett.”¹⁷

Kazinczy Ferenc és köre kifejezett antipátiával fogadta Czinke kinevezését, élvezettel diskuráltak botlásairól a katedrán. Az egyetemi hallgató Szemere Pál részletesen beszámol a professzor tanítási szokásairól, külön kiemelve korszerűtlen nyelvi nézeteit:

Czinke Úr ma tartotta examenét. Követi a' Debretzeni Grammatikát. . . Én is bátorkodtam szólani, hogy az örömet és vegyest analogiája szerint kell írni, eggy pvel a' képest-t. Czinke hamarosan fogadta 's nevem kérdező 's kikérte, hogy meglátogassam, mellyet cselekedni fogok rövid időn.¹⁸

Vitkovics egy szinte botrányba fulladt, mindenféle jó ízlést nélkülöző vizsga kapcsán kesereg Kazinczynak:

104–133; SZALAI Anna, *Adalék a Pesti Magyar Tanítószék történetéhez: Horvát István sikertelen pályázata 1807-ben = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 130–147. Egyébként mindketten Ferenczy János, Horvát István, Pázmándi Horvát Endre és Potyondi Rafael egymással váltott leveleit dolgozták fel (OSZK Kt, *Levelestár*). A Pesti Universitas történetének ezzel a periódusával a következő szakmunkák foglalkoznak: WALDAPFEL József, *Ötven év Pest és Buda irodalmi életéből: 1780–1830*, Bp., MTA, 1935, 191–194; SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története: 1635–1935*, Bp., Pázmány Péter-Tudományegyetem, 1935 (A Királyi Pázmány Péter-Tudományegyetem Története, 4), 181–187; CSAHIIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete: 1780–1830*, Bp., Stephanum Nyomda, 1934, II, 57–59; SZIKLAY László, *Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján*, Bp., Argumentum, 1991, 75.

¹⁵ OSZK Kt, *Levelestár*, 49: Ferenczy János Horvát Istvánnak, 1807. július 27.

¹⁶ OSZK Kt, *Levelestár*, 41.: Horvát István Ferenczy Jánosnak, 1807. augusztus 19.

¹⁷ Sajnos e levelet sem az OSZK-ban, sem az MTA Kézirattárában nem találtuk meg, éppen ezért Szalai Anna tanulmányából citáljuk: SZALAI Anna, *i. m.*, 147.

¹⁸ KazLev, VI, 267–268.

Martiusnak zikán Tzinke Ferentz a Magyar Nyelvet Tanító „A Magyar Ékes szóllásnak Gyakorlásaiból Próbátételeit publicitze letzkézte.” (az ő szavai) Sok Hallgatók tódultak öszve, mivel parturiebat mons. Fellépett a Professor Úr s egy kis beszédet declamált. Kihúllott fogai és retsegő szava miatt visszásan ütött ki. . . Köpedelem volt hallgatni és látni. – de a mi legotsmányabb, az, hogy egy közülök Tilinkót fújt, s bújdosik a disznó kilentz malatzával, effective danlotta. Egek! az Egri Gymnasi-umban is nagy gyermekség lett volna, hát a Pesti Universitásban? – Tele boszonkodással, tele szégyennel, takarodtam el onnan. Ezt írtomban is elpironkodom Barátom!¹⁹

Vitkovics és Szemere örömmel számol be arról Kazinczynak, hogy Czinkét mind a hét hallgatója elhagyta, s a diákok közül négyen felkérték Horvát Istvánt, hogy a magyar irodalom és nyelv tárgykörében magánórákat adjon nekik.²⁰

4. A vita és a Kazinczy-kör véleménye az Ungvárnémeti-episztoláról

Császár Elemér kritikátörténeti könyvének egyik fontos fejezetében állapítja meg, hogy a magyar irodalomban a *Prozódiai harccal* kezdődő és fél évszázadon át húzódó irodalmi viták többségét személyeskedés, nyers és kíméletlen hang jellemzi: „nyugodt, objektív kritika helyett gyalázkodó támadásokat vagy éppen paskvillusokat írnak.”²¹ Első ránézésre Czinke Ferenc és Ungvárnémeti Tóth László polémiája is ebbe a sorba illik, azonban a szövegek alaposabb tanulmányozását követően jól látszanak az 1810-es évek nyelvi és irodalomesztétikai kérdései. Az episztolák elé függesztett *Előszó*ból kitűnik, hogy Ungvárnémeti kezdeményezte a két költői levél kinyomtatását, hogy az azokban megfogalmazódó gondolatok nagyobb publicitást nyerjenek.²²

Czinke episztolája élére a következő mottót illeszti: „A’ szokás (az uralkodó, a’ nemesebb) / tsalhatatlan nyelvmester. / Úgy tetszik, Ezt akarta mondani Quintilia-

¹⁹ KazLev, VI, 277–278.

²⁰ KazLev, VII, 363; KazLev, VII, 436. A hallgatókkal előadatott mű egyébként nyomtatásban is megjelent: CZINKE Ferenc, *Az ifjú Szószóllók gyűlése a’ nyelvek ügyében Mohács mezején. . .*, TudGyűjt, 1818/VIII, 108–110.

²¹ CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története: A szabadságharcig*, Bp., kiad. Kisfaludy-Társaság, 1925, 20.

²² UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *művei*, s. a. r. BOLONYAI Gábor, MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor, Bp., Universitas, 2008 (RMKT, XVIII. század, 9.), 469. (a továbbiakban: UTLM). A versek eredeti megjelenési helye: UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, CZINKE Ferenc, *Két poétai levél: Tekintetes Czinke Ferencz úré Tóth Lászlóhoz, Tóth Lászlóé Tekintetes Czinke Ferencz Úrhoz*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 1–16.

nus.”²³ A verset disztichonokban írja, s abban elveti a nyelv megújításának fontosságát, bírálja a neológiához kötődő kifejezéseket:

Újulnunk szükség? Ujulj, de – hazáddal: ez a’ nagy
Oskola: édes anyád, mestered, édes atyád.
Engedj – lángomnak! Veszedelmünk látni – magunkban –
E’ fáj. Oh ifjú – szört hasogatva – veszünk;²⁴

Czinke költői levele zárlatában a latin szavak eredeti leírását preferálja, s Ungvárnémeti műveiben azok ejtés szerinti alakjait súlyos fogyatékoságnak tartja.

Figyelemre méltó, hogy Tóth László szövege felütésében Czinke valamennyi fontosabb titulusát megnevezi: említi többek között a Pesti Universitason betöltött professzori pozícióját, s utal a tudományos társaságokban megszerzett tagságaira is. Ungvárnémeti válaszában kiáll a nyelvújítás szükségessége mellett, az episztola motívójában a szokást régi bűnként aposztrofálja. Tóth László szövege még magán viseli Kazinczy hatását: az egyéniség, a karakter, az önállóság vágya és az alkotói sajátosság kérdéseit mesterének nézetei szerint értelmezi, azonban az érvelés lendülete már szétfeszíti a klasszika kereteit. Ungvárnémeti a költői tehetséget a poézis és a graphikai talentum együttesének tartja, a grammatika és irodalom tárgykörében a jó ízlést véli mércének. E kérdések tekintetében, nyilván nem célzás nélkül, az egyetemi katedráért folytatott harcban vesztes Horvát Istvánt, valamint Révai Miklóst és Kazinczy Ferencet tartja követendőnek, példájuk nyomán a neológia legfontosabb tételének megértéséhez jut el:

Ujulnunk szükség, ’s mivelünk újulni Hazánknak;
Nem minekünk avval. (k) Fiatalkor tiszte tanulni.²⁵

Az episztola Kazinczy körében nagy népszerűségnek örvendett, lelkesen konstatálták, hogy Ungvárnémeti keményen és határozottan támadta meg Czinke Ferencet. A Széphalmi Mester 1816. március 2-án több barátját is tudósította ezen örömteli eseményről, példának okán Szentgyörgyi Józsefnek a következőket jelentette: „Nem tudom, láttad e az Universitásbeli Magyar nyelv Prof. Czinke Úrnak Tóth Lászlóhoz írt Epistoláját. Én igen szeretem mikor az ellenfelen olly férjfiak szóllanak-meg; kivált mikor osztán nekik Tóth Lászlók felelnek.”²⁶ A Nagy Gábornak postázott levélben Ungvárnémeti alapvető személyi adatainak felsorolása (pataki diákévek, házi tanítóskodás a Rhédey családnál, orvostudományi tanulmányok, görög versek írása)

²³ UTLM, 712.

²⁴ UTLM, 713.

²⁵ UTLM, 471.

²⁶ KazLev, XIV, 1.

mellett Kazinczy arról is beszélt, hogy a neológia tábora egy tehetséges fiatalemberrel gazdagodott.²⁷ A néhány nappal később, Kölcseynek postázott sorok szerint: „Soha gyilkosabb ütést Czinke nem kaphatott.”²⁸

²⁷ KazLev, XIV, 2.

²⁸ KazLev, XIV, 132.

KESZEG ANNA

A tudomány realitása és tanári szerepkörök 1816-ban

Lengyel István 1816 és 1833 között volt a Kolozsvári Református Kollégium filozófia professzora. Kendeffi Ádám nevelésére készülve Jénában és Göttingában peregrinált 1801 és 1804 között, s „két év alatt hallgatott philosophiát Schellingtől, Ulrichtól, Schadetól és Krausétól [. . .] aestheticát Schellingtől”.¹ A jénai Minerologica Societas tagjának választotta. Az 1833-ban elhunyt Lengyel fölött Herepei Károly és Sárospatak József mondtak halotti beszédet, illetve diákjai búcsúverset. A halotti beszédek szelídségét, bölcsességét emelik ki, s következtetni lehet arra is, hogy népszerű lehetett a tanítványai körében. Az általa oktatott tananyag tartalma részben ismeretlen. Az itt közölt előadás 1816-os beiktatásakor elhangzott beszéde, amely az OSZK Kézirattárában található (Quart. Hung. 1552).

[1r] Lengyel István Philosophia Professorságába való bé iktattatásakor el-mondott bé köszöntő beszédje. /a saját keze írása/

[2r] Egy rövid Episodon szövődött vólt közelebbről tudományos életem rendjében Nagy Tiszteletü Hallgatoim! a'melly nem szüntette ugyan meg; de rövid időre mellelegessé tette vólt eleitől fogva égy célra függesztett figyelmemet. Ma ismét a' Fő Játékhoz kezdek; s ti veletek próbálom azt tovább folytatni Nemes Tanuló Ifjuság!

Vajha olyan szerentsés lehetnék! hogy a'midön én ti előttetek az igaznak, a' jónak, a' szépnek és Szentnek vizsgálását, és az abból folyó resultatumokat beszélendem, 's minden törekedéseket ezekre hajtani igyekezem; annak ereje annyira el-hoditaná a' ti szive [2v] teket, hogy ti el-ragadtatással mint a' Görög Dráma-beli Chorus Szíveteknek szájatoknak, 's egész valóságoknak tökéletes Harmoniajában tsak az örökké való igazságokat Zengedeztetnétek, s az én Játékomnak Musicalis Kedvességét az által szeretnétek.

Kedves Nékem a'mire hivattattam és azért M[éltóságos] G[róf] Cons[iliarus] És Fő Curátor Úr! meltoztasson N[agysá]god el-fogadni mind azoknak nevében a'kik ebben munkások vóltak, 's végre hajtották, az én háládatos köszönetemet. Még is midön tehetségeimet 's készületeimet a' Hivatalhoz és a' tanittando Tudományokhoz meg-kívántato talentum 's készület ideájával öszve mérem; nem kitsi nyúghatatlanság fog el, látván a' Nagy kü [3r] lümbiséget. De azt mondja a' Helvetziai Szövetség Történeteinek remek írója Müller a' Pápák Útazásáról írt munkátskájában, hogy a'mit

¹ TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, Kolozsvár, Kiadja a Collegium előljárósága, Stief Jenő és Társa Könyvnyomó Intézete, 1905, II, 189.

az ember állhatatosan akar, annak telyesedésbe kell menni. És ezzel a' bizodalommal fogok én-is a' jóhoz, mellyre magamat el-szántam: előre meg-lévén arról gyözödve, hogy ti Nagy érdemü tanító Társaim! barátságos kezet fogtok velem ott, az hól magamra hagyattatva kevésre mehetnék /mert e' kívántatik ha köz törekedésünkkel czélt akarunk érni / Ti pedig Nemes Tanuló Ifjuság! az igaznak a' jónak a' szépnek és Szentnek el-fogadására mindenkor nyílt szívet fogtok hordozni, 's éngemet ez által többre 's nagyobbra búzdítani.

[3v] Mivel kezdhethném pedig illendöbben Hivatalomat, mint annak előre való rövid rajzolatjával, a'mi fővebb tárgya léssen tanításomnak? A' Philosophia ideája légyen tehát mostani beszédem foglalátja. Mellyet a'míg e három kérdések meg-fejtésében: *Mi a' Philosophia? Lehet é Philosophiát tanulni? 's Mivégre tanulja az ember a' Philosophiát?* igen rövideden elé adok; békességes türesterket instálom. A' czéлом nem az, nem-is a' mostani időhöz és alkalmatosságához való, hogy a' fel-tetteket tökéletesen ki fejtegessem szemetek előtt; tsak néhány vonásokban akarom elötökbe terjeszteni: rövid leszek.

[4r] Mi a' Philosophia? erre a' kérdésre nem olyan könnyü a' felelet, mint első tekintetre látszik. Ha a' philosophálásra nem kívántatnék egyéb, tsak egy definitionak meg-állítása, 's az egész Systemának abból analyzálása által való ki-fejtése: Kitsiny munkával meg-esnék. De ha elnézzük azokat a' különböző vélekedéseket, Definitio-kat, Systemakat, a'melleyek eleitől fogva Philosophia név alatt lettenek esméretesekké; és a'melleyek mint meg annyi philosophiai Mumiák ma a' Bucker és mások collectioit gazdagítják: azt kell itélni, hogy vagy az egész tudomány, tsak a' Képzeletnek országába tartozkodik, s realitássa nintsen; vagy azok a'kik vele bibelődnek a' valóságot nem esmérték, 's azért tsak a' Gellert Kalapját nyirbálgatják; vagy a' Philoso [4v] phia mezejét Lichtenberg szerént úgy a'mint nagyobb vagy kisebb darabnak ki árendálására vólt tehetségek önnön commoditásokhoz mérsékelve czövekelgessék. Az első felet-tébb való meg-[...] vólna annyi próba tételek után: a két utolsónak majd mindenki Systemában szemben tűnő nyomaít láthatjuk és ezek között nem könnyü a' valóságot ki nyomozni. Nem-is lehet másképpen; mert az igazság soha sem jelenik meg köntös nélkül a' testi szem előtt; s ez sokszor olyan bájjoló, hogy el-felejteti velünk mit fedez, 's egész meg elégedésünket találjuk benne, ha cziczomáival bibelődhetünk. De lélek az a'melley meg elevenit a' test nem használ semmit; azt mondja az irás: és ez olyan universalis igazság, a'mellynek itt-is helye vagyon. Az Anatomusnak bontzó Kése után külön válva szemlélheted az Organizált testnek [5r] leg vékonyabb rostyait; és ez a' külső esméretre hasznos-is szükséges-is: de azt a' mi az egészszet elevenitette, magát az organizmust égyikben sem találod. Kedves ugyan a' szemnek mikor égy szépen el-rendelt Kertben széllyel tekintvén, itt mosolygó rósákat, amott szemérmes violákat, odább ártatlanságot ábrázoló lilomokat lát: de az egésznek szépségét csak a' tudja érezni, a'ki benne az el-rendelő lelket-is látta. Igy gyönyörködtetnek égy

szép dámában-is azok az egyes szép mondások, 's energiával teljes ki-fejezései az igaznak, a' jónak és szentnek, a'melleyek mint meg annyi meny dörgések meg várak a' gonoszokat; a' jókat ellenben mint isteni szózatok búzditják és el-tökéllik [5v] a' jóra: de ezek tsak Köntösök; a' Valóságos Szépség az egésznek égységében, a' részeknek Harmoniájában vagyon, a'mely lelke az egésznek. Így a' Philosophiában-is: gyönyörködünk a' régi és ujjabbi idő Böltséinek mondásaiban, állításaiban, Systemáiban; vizsgálódásunk tárgyává teszszük most azokat a' formákat melleyekben Pláto a' maga idéjét ki-fejezte, majd a' Spinoza Pantheismussát, a' Leibnitz Monássait, a' Kánt Categoriáit és Antinomiáit, Fichtének és Schellingnek az énről vagy az Absolutumról való értekezéseit: de valameddig ezeket úgy nézzük mint Különöségeket, tsak a' külsővel bibelődünk, s' ha azt mondjuk hogy ebben vagy amabban a' formában van mint valamely Symbolumban az egyedül igaz Philosophia, magunkat meg-tsaljuk. Igaz, hogy a' valóság valamint a' Természetben [6r] úgy a' Lelki világban-is örökké bizonyos formában jelenik meg: de azért abban mint különösben határozni meg a' Valóságot, meg-tsalattatás. Mi hát a' Philosophia?

Viszsgálódásod tárgyává teheted a' szemed előtt lévő dolgokat; külömbégeket fedezel fel benne, 's ezeknél fogva értelmed égygyiket a' másiktól el-választja; majd ismét hasonlatosságokat-is találván közöttök, ezekre nézve égy gondolatba öszve köti; a' külső esméretre nézve hasznos és szükséges dólgot tselekszel: de e' sem Philosophia. Fel-hágsz az okoknak és következeseknek során a' leg felsőbb okig, a' mellyen túl t. i. a' tapasztalás útján nem mehetsz; 's innen ismét égyik Phaenomenont a' másiktól következetve lejöszsz oda az honnan ki-indultál: 's ha azt gondolod, hogy ezzel már az egész Univerzumot meg esmérted, meg tsalod ma [6v] gadat, Soha az égyes dolognak mint égyesnek esmérése, ha vég nélkül való Láncazba füzöd-is a' valóság esméretére nem juttat: pedig erre törekszik a' Lélek a' Philosophiában. Mi hát a' Philosophia?

Az égyes dolognak tsak az egészben vagyon fundamentoma és célja, élete és jelentése: ettől külön véve tsupa határ tsupa negatio. Égy lélek köti öszve az egészszel, 's formálja organicus tagjává; ettől jö esmérete-is: e' nélkül holt test. De a' Lélek viszont tsak az égyes dólgekban él, ezekben jelenit ki véghetelenségét; ezekben terjeszti magát önnön szeme eleibe. Láttad é valaha a' világosságot? avagy nem mindenkor tsak a' meg-világosodott testeket látod é? 's még-is mit tudsz ezekről a' mag nélkül? A' tűz, mely mint égy tükörben, úgy mutatja ki magát az égő [7r] testben, magában meg-foghatatlan; de az égő test-is tsak általa jelentik-tulajdonságait. Így a' Lélek, melly az egészhez eleveniti: mozgattya és formálja az individuumokat-is, azokban jelentik ki magát mint különös formákban; és ezek viszont tsak néki szolgálnak, 's minden ditsőséggek abban áll, hogy ötet tökéletességjek mértéke szerént representálják. Az égyes dolog az egésznek ideája, Lelke nélkül semmi: 's az idéa viszont tsak ezekben testesül meg.

És immár ennek az égségnek a' sokban, és a' soknak az égségben való által látása, 's elő adása vólt eleitől fogva a' Philosophia tárgya. Ezt próbálgatta eleitől fogva, 's próbálgattya ma-is az okosság. Az út a'melleyen ezt realizálni törekedett 's törekszik; tészí a' különböző Systemákat. Egész Századok Bóltseinek [7v] égy mással a' főbb pontokban meg-égyező tendentiája, tsinál szakaszokat a' Philosophia történeteiben. Most a' maga tisztaságában kívánta elé adni az okoskodó Lélek azt a'mi minden mindenekben, 's Mysteriumainak Szentek Szentye égy vólt a' Valláséval; a' Philosophusok égyzersmind aldozó Papok-is; mint a' régi napkeleti nemzeteknél. Majd azokat a' dolgokat vette fel valóságának, a'melleyek annak tsak meg-testesülései; s meg hasonlott a' Vallással mint a' Görög és Romai Philosophusok Realismussában. Majd ismét a' Lelkiekre tért vissza a' Keresztyén vallás fel-állásával, 's lett Mysticismus a' Közép időbeli Scolasticismus, melly a' Philosophiát a' Vallás, vagy-is inkább az Ecclesia Szólgálójává tette vólt.

Végre az ujjabbi időben, előbb ugyan még égyyszer a' Külsőkre fordítván figyelmét, 's ezekben a' valóságot ismét fel-nem találván, minekutánna a' több formákat-is [8r] el-probálta, a' külsőnek a' belsővel való égségében törekedik meg esmértetni a' valóságot. Az igaz Philosophia mind ezekben a' törekedésekben az, hogy benne és az egész Universumban az égséget által lássuk; s azt a'mi igaz, a'mi jó, a'mi szép és szent megesmérvén; lételünkben, tselekedetünkben, 's egész valóságunkban annak ki-fejezésén törekszünk: mint törekedik az egész természetben minden égyes dolog a' maga tökéletessége mértékéhez képest ki-fejezni a' valóságot. Mert az egész természetnek égy a' Fő Typussa; a' külömség tsak az, hogy a' mi az alsobb nemü organisatiokban a' testnek durva boritékján által nem törhetett, az a' felsőbbekben nemesebb formában jelenjék meg; míg végre az okosságban a' lélek önnön erejével szabadon [8v] ujjítja meg a' maga ideáiban azt, a'mihez a' test kényszerítve 's tudtán kívül tsak közelíteni próbálgatott ezer meg ezer formáihoz.

Göthe igen szépen elé adja a' Plánták Metamorfozissáról irt Kis Munkájában ezt az égy Typus szerént való munkálkodását az egész Természetnek a' Plánták példájában valamint itt ugyan azon ki feszítő és öszve húzó erő előbb a' csirából ki-fejlő durva leveleket formálja; majd ezek által fainabb nedvességet készítvén, a' következőkben tökéletesebb életet reprezentál; míg végre a' virág Koronában a' magzó részekben, és a' gyümölcsben egy centrumban meg-dicsöülve ujjítja meg azt a'mit a' csirától kezdve nagy ki terjesztésben próbálgatott; meg tartván ezen meg ditsöült reproductioban-is a' levél formát. Igy az egész természet. Ez ugyan tsak a' tapasztaláson épült elő adása az írónak; de hogy Philosophiai idéák vezérelték, minden állitásaiból ki tündöklék. Mert az igaz Philosophust nem tsak a' Systemának ki-tzövekelt mezejében; de akár mely productiojában fel lehet találni. És itt melleleg azt-is meg lehet jegyezni, hogy az igaz Poeta Philosophus is lehet 's annak-is kell lennie; és hogy a'midön Pláto a'

magá Republicájából a' Poetákat ki rekeszti, kétség kívül nem ilyen Poetákat értett: Különben magát-is ki rekesztette volna.

[9r] Az elé adottakból meg-értvén mi vólt eleitől fogva a' Philosophia objectuma, 's mi légyen idéaja a' valóságos Philosophiának: azt-is alkalmasint által lehet latni, mit lehet 's mit nem tanulni a' Philosophiából? De lássuk közelebből-is épp két szóval.

II. Talám előre fel-is tettétek magatokban ezt a kérdést: mitsoda Philosophia Professor, a'ki a' Philosophia tanítását magára vállalja, 's még-is kérdésben hozza, lehet é tanulni azt? Nem váratlan nékem ez: mert a'midön magamnak fel-tettem a' kérdést, a'másik nyomban kisérte; s égy lévén mindnyájunkban a' Lélek organisatiója; fel-tehettem, hogy ti-is ugyan azt fogjátok kérdeni. Az én fel-tett kérdésemnek meg-fejtése; feleljen erre a' kérdésre-is.

[9v] Minden Tudománynak, mint a' Lélek szabad munkájának két oldala vagyon. Egyik az a' mellyet a' Lélek önnön tárházából hoz elő; ez a' talentum tulajdona. Másik a' mesterséges oldala a' productionak, a'mely formát ad amannak; ez a' Dialectica. Ebből a' kettőből mint factorból alkotodik a' tudomány mint Productum. Tulajdonképpen tsak ezt az utólsót lehet tanulni; és így tsak azt a' két formát a'mellyben valamely tudomány elé van adva Talentumot tanulás által nem lehet szerezni; 's tulajdonképpem Dialecticat sem. De lehet az utólsót olvasás által gyakorolni 's tökéletesíteni: a' talentumot pedig a'hól már természet szerént meg-van próbákban való gyakorlás és követésre méltó remekeknek szemlése 's tanulása által nagyobbra emelni, potentzirozni: mert minden a'mi szép, a'mi nagy a'mi tökéletes; bájolja, elragadja 's magassabbra emeli a' lelket is. És tsak ennyiben tanulhatni valamint minden Tudományt [10r] úgy Philosophiát is. Mert ha az a'mit a' Tanítódtól hallasz nem tselekszi azt benned, hogy attól lelki tehetséged tüzet kapván, önnön erőddel tudja azt az út mutatás szerént magadból meríteni, 's még ha lehet tökéletesebb formában elé adni: hijában tanulod rendre mind azokat a' Systemákat a'mellyek Thalestől fogva a'mi időnkig fel-állítottak 's emlékezetben hagyattak. Nem azt mondom ezzel hogy a' tulajdon értelemben való tanulás szükségtelen a' tudományos ki mivélésére a' léleknek: söt inkább el-múlhatatlanul szükséges. Egy Autodidactus sints tulajdon értelemben véve: minden tudománynak a' traditio a' lelke: de nem a' késznek passive való el-fogadása. Passive tulajdonképpen tsak az organismus lehet; a' lélek soha sem: és tsak arra-is, hogy a' leg trivialisabb dolognak be nyomását, annak esmérjem; már a' Léleknek szabad munkája meg-kívántatik. Mennyivel inkább a' Philosophiai idéáknak [10v] által látására. Nem elég tehát, hogy a' Tanítvány /akár hallgató, akár olvasó légyen az/ rabul adja mintégy figyelmét Tanitójának: de önnön tehetsége mértéke szerént szabadon munkálkodjék elméje, 's magából próbálgassa azt ki-fejteni, a'mit amaz elméjében terjeszt: mert az a' célja minden tanulásnak, hogy önnön tehetségeinkel meg-ismerkedvén, 's azokat gyakorlás által ki-mivélvén: azon túl önnön erőnkkel műveljék a' Tudományok mezejét.

És ilyen módon próbálgassuk mi-is Nemes Tanuló Ifjuság! – a' Philosophiai ideákkal való meg-esmérkedést. Én a'hól magam eléggé meg nem mütathatom az Útat; tökéletesebb Út mütatásókra-is figyelmetessé teszlek: a' többi osztán a' ti munkátok lészen; 's a'mint keresedtek a' néktek adatott tálentummal, a' szerént fog az szaporodni.

[I1r] Még az harmadik kérdésre vagyon égy néhány szóm, 's azzal bé végzem beszédemet.

III. Mitsoda czélból tanulja az ember a' Philosophiát? Hiszem az tsak a' realis foglalatosság nélkül való elmének szüleménnye, tsak haszontalan speculatio: osztán nem ennek lehet é tulajdonítani a' Vallástalanságot, és a' Statusok fel-forgattatását? Nem e' mintázta e' mind a' kettőt, s szülte azokat a' sok iszonyuságokat mellyeknek az utóbbi három tized tanuja vala? – Rövideden tsak ezt a kettőt lehetne s kellene reflectalni ezekre az ellen vetésekre; először, ha nemesebb hasznot nem esmérünk annál a' mi közönségesen annak neveztetik; a'mi t. i. éhségünket 's szomjuságunkat enyhíti; a'mi öltözetünket s testi commoditásunkat ki-szolgálhatja: úgy a' valóságos Philosophia minden Kétségen kívül [I1v] haszontalan tudomány: mert ez sem arra meg nem tanít, hogy kell a' hernyókat fákrol le szedni 's a gyümölsöt töllök meg-menteni, sem arra, hogy kell a' selyem bogarakkal bánni, selymet termesztetni; sem ezekhez hasonló több közhasznu dólgoakra: masodsor a' mi a' Vallásnak és Statusoknak fenyegettetését, 's veszedelmeztetését illeti: mitsoda Vallás, vagy mitsoda Status lehet az, a'mellynek fundamentomait a' Philosophia Tsinálhattya? Magát a' Vallást és a' Statust bizonyoson soha sem: némely formáit, mellyek egyéb aránt is múlandók és erőtlenségek magvát magokban hordozzák, meg lehet; de ennek nem a' Philosophia az oka. Égy általjában el-is lehetne mellözni ezeket az ellenvetéseket: mert sokkal nemesebb a' Philosophia tanulásának tzélja, mint a' testi szükségek ki elégitéséről való gondoskodás: osztán az a' másik sem érdeklí a' valóságos philosophiát, hogy ellensége vólna a' vallásoknak és a' Statusnak: [I2r] mert azok a' raisonnírozások, 's psychologizálások a' mellyekben p. o. a' közelebbi Frantzia revolutionnak fundamentomát keresik némelnyek; nem teszik a' valóságos philosophiát: 's még ezekben is helytelenül keresik: inkább keresheti abban a' frivolitásban, melly szerént léha játékot szeretik űzni a' leg szentebb dólgokkal-is: mert mindek utána eredeti jelentését el-tévesztették: az ideának gondolat, égy léha elme futtatás mind égy jelentésük előttök; az az semmit se jelentenek, s így minden egyéb a'mi nagy, a'mi tökéletes, a'mi szent; és az ilyen generatioról helyyesen mondja *Adam Smith*, hogy meg-érdemli az ideáktól való el-hagyattatását és a' történet játékává való letelt. Látni való hát, hogy a' valóságos Philosophiának, mellynek egyedül való objectuma a' dolgok valóságának nem pedig köntössének vizsgálása 's elé adása, semmi köze nints az e' féléllel. Mitsoda czélra tanulja hát ezt az ember?

Minden tudományoknak a' mellyek a' Statusban positive tanultatnak, vagyon a' magok spherajokon kívül egyéb czéljok-is, mellyeket a' Status szab elejekbe: a' Philosophiának tulajdonképpen tsak magában [I2v] van. Az az ösztön, az a' kívánság, hogy a' dolgok valóságát által lássuk, meg-ismérjük, annyira meg-van gyökerezve az emberekben, hogy még azt-is mohon kapják a'mi hijjános, a'mi tsalfa; tsak némü némü reménységet 's szint mütasson, hogy arra vezet. És ebből lehet megmagyarázni, hogy ez a' törekedés minden ellene való hartzolások mellett-is ujra meg-ujra miért serken fel? ebből a' változhatatlanságból azt, hogy tulajdon képpen való czélja tsak ez.

Továbbá mint a' tudományok tudománya fundamentoma lévén a' többeknek; a' helyett hogy magán kívül egyebben keresne czélt és réalitást, inkább maga czélja a' több tudományoknak-is: mert minden égyes dolognak a'mi fundamentuma, az égy-szersmind törekedése czélja-is; s mindenkinek égyütt égy [I3r] harmonicus egészszet kell formálni annak az égynek külsöképpen való ki-fejezésére, a'melley egyedül való centruma mindenkinek. Végre hogy békességes türestekekkel vissza ne éljek, tsak ezt az égyet kérdem: mitsoda czélja lehet annak a' tudomáynak magán kívül, a'melleynek egyedül való Problemája az Univerzum? A'ki ennél egyéb czélt keres benne, az állítsa ám haszontalannak, 's időt vele ne vesztegessen.

Mi pedig Nemes Tanuló Ifjuság ezzel a' fel-tétellel: *Mindeneket meg-probáljatok, 's a' mi jó azt meg tartásatok* el-mellözvén mind azokat az előre való kérdéseket reflexiokat, a'melleyek a' Tudomáynak hasznát és czélját illetik: kezdjünk magához a' dologhoz el-tökéllettséggel; a' többi osztán önként foly: 's mikor az igazat meg-esmértük; gyakoroljuk a' jót, gyönyörködjünk [I3v] a' szépben, 's törekedjünk egész valóságunkban közelíteni a'hoz a'mi nagy, a'mi tökéletes, a'mi szent. S ekkor kérdezzük osztán magunktól ha czél nélkül való vólt e' vizsgálódásunk 's törekedésünk.

Ti Nagy érdemü Tanító Társaim! ennek a' probának el-kezdhetésére, 's folytathatására fogadjatok barátságot társaságtokba: én előre egyenes szivet, 's minden jobban tehetségem szerént való munkásságot ígérek.

Nagy Méltóságú Gróf Consiliarius és Fő-Curator Úr! Még égyyszer méltóztasson Nagyságod el-fogadni az én háládatos köszönetemet azért a' szerentsémért, hogy hivatalomba való bé állításomat N[a]g[y]sá[g]od méltóztatott végre hajtani.

Ti pedig Nagy Tiszteletü Hallgatóim! Közönségesen azért, hogy ezt jelenlétetekkel diszesítettétek, 's békességes türestekekkel meg-ajándékoztátok, el-mondám.

5a Septembr. 1816.

BIRÓ ANNAMÁRIA

M. I. fordítói bravúrja, avagy mi lehet a funkciója egy nyelvművelő társaságnak?

Kemény József monumentális hagyatékában, a *Collectio Manuscriptorum minor* 30. kötetében található a C. D. szerzői szignóval ellátott rövid szöveg, melyet a bevezetőben előadott történet szerint M. I., a későbbiekben Magyar Istvánnak nevezett fordító ültetett át magyar nyelvre, mindössze egyetlen óra leforgása alatt.¹ A kézirat több kutató kezében megfordult már, mivel Kemény József – jó érzékkel – ugyanabba a kötetbe sorolta be, melyben Aranka György két írása² is szerepel, így tehát a 18. század végi nyelvművelési törekvések iránt érdeklődőknek előbb-utóbb találkozniuk kell vele. Mindezülig azonban nyomtatásban nem jelent meg. Zenovie Pâclișeanu 1921-ben a bevezető szerint eredetileg románul íródott szöveget visszafordította eredeti nyelvére, majd pedig meg is jelentette.³ A feltételezett okirat azonban visszhangtalan maradt, Paul Cornea a hetvenes években már óvatosan már megkérdőjelezte az irat hitelességét,⁴ Gyémánt László pedig már egyenesen hamisítványnak nevezte azt.⁵ Ezek után sokáig nem foglalkozott senki a szöveggel, annak ellenére, hogy sokan tudtak a létéről, irodalomtörténeti körökben még részleteket is idéztek belőle hangulatkeltő funkcióval – természetesen csak szóban. 2002-ben Nagy Levente hosszú tanulmányban bizonyította, hogy talán ebben az esetben is Kemény József irodalmi hamisításainak egyikével van dolgunk.⁶ Állítása mellett négy alapvetőnek tartott érvet mozgósít: Kemény József hamisítói pályafutásának bemutatása után, a fordító személyének ismeretlen mivoltával és más példányok hiányával érvel. Emellett azt is bizonyítja, hogy a szóban forgó társaságról semmilyen más adatunk nincs, valamint az ironikus hangnem „egyértelművé tesz, hogy nem alapító okiratról, hanem propa-

¹ Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, kéziratár, col. Kemény József, ms. KJ. 151, fol. 167-174.

² *Honnan neveztetett Erdély németül Siebenbürgen-nek? Irta Aranka György*, col. Kemény József, ms. KJ.154, fol. 200-200v. *Az erdélyi vajdák, a kik Szolnokvármegyei ispányok voltak mellyik Szolnoknak voltak ispányjai? Irta Aranka György*, col. Kemény József, ms. KJ. 155.

³ Zenovie PÂCLIȘEANU, *O veche societate pentru cultivarea limbii române*, Revista Istorică, 1921, 128-134.

⁴ Paul CORNEA, *Originile romantismului românesc*, Bukarest, Minerva, 1972, 681.

⁵ Ladislau GYÉMÁNT, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790-1848*, Bukarest, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, 207.

⁶ NAGY Levente, *Nyelvművelés, nemzetkép és hamisítás: (Kemény József „Román Nyelvművelő Intézete”)*, Pro Minoritate, 2002, 80-101.

gandisztikus röpiratról van szó.”⁷ Mindezek után Nagy 1853–54-re datálja az okirat keletkezését, zárószavaiban pedig úgy látja, hogy a hamisítás mint tett nem lett sikeres, mivel a szöveg 1921-ig nem került elő, és valószínűleg ezután is az lesz a sorsa, hogy a gyűjteményben maradjon feledésre ítélve.

A szöveget azonban nem csupán abban az esetben forgathatjuk haszonnal, ha autentikus iratot keresünk benne. Amennyiben elfogadjuk Nagy Levente datálását, és a szöveget 19. századi produktumként olvassuk, egy sor olyan kérdésre is választ kapunk, amelyekre más forrásokból talán nem: hogyan látta és hogyan tudja láttatni egy reformkori történész a 18. század végi nyelvi mozgalmakat? Milyen viszonyt tételez a 19. századi, valójában a reformkori magyar–román kapcsolatokban? Hogyan tudja a közközön forgó sztereotípiákat a lehető legironikusabb színben bemutatni?

Az iromány hangneme, szerzőjének arra való törekvése, hogy 19. század eleji nyelven szólaljon meg, lehetőséget teremt arra is, hogy irodalmi hamisítványként szórakoztató olvasmány legyen.

Az Oláh Nyelv Mivelésére szolgáló intézetek, az Oláh Nyelv-Mivelő Társaság’ Tagjai által, melyet Magyarra fordított 1808ik Esztendőben Aprilis 21 dik Napján M. I.⁸

Kedves Olvasó!

Ezen írásotska, melyet itten láttsz véletlenül akadott kezembe; azon faluban a’ melybe lakom egy alkalmas tanulasu, és az Oláhok között nagy tekintetű Ember lévén az Olah Pópa véle barátságban éltem. Egykor történt: hogy keresvén a’ Papot maga Házánál, nem vólt otthon maga, hanem tsak felesége, és Gyermekai; midőn azért betsülletnek okáért kérésekre egy Székre le ülnék, és vélek beszélgetnék, szememben akadt az Asztalon, a’ melly mellett ültem ezen Oláh írás, melyet rész szerént Melancholiából, rész szerént idő-töltésből kezemben vévén olvasgatni kezdettem, minthogy az Oláh írásra a’ Popa meg tanított vólt, ’s látván annak nevezetességét nagy kedvem eredett, hogy valamiképpen magamnak le irjam; melyre nézve annak szine alatt, hogy a’ Pap meg érkezéséig én is egébb bajomat igazítván, ismét vissza mégyek, el butszutam a’ Papnéétől, jelentvén hogy azon Kézírást is engedelméből el viszem és mindjárt vissza is hozom, hogy a’ Pap meg se is tudja. Így kezembe kapván, egy óra alatt Magyarra fordítottam, minthogy ugy hamarébb meg esett, és még a’ Pap meg érkezése előtt helyére vissza tettem az írást a’ nélkül hogy vagy a’ Pap el vitele felől, vagy a’ Papné le írása felől valamit gondolhatott vólna. Ezen Oláh Nyelv Mivelő Társaság hol, mikor, kiktől és kiktől állittatott fel, es mennyire ment? annak meg végére nem járhattam: hanem ezen Planumból nékem ugy tertzik hogy Oláh ő Kegyelme

⁷ *Uo.*, 81.

⁸ Más kézzel: Magyar István

egy kisség a' Suttonból igen mérészen pillantanak ki, és ketsegtető reménységre széles szájat tátanak, másfelől a' Magyar Nemzet is elég világos lezkét vehet belölle.

Magyari István ms.

AZ OLÁH NYELV MIVELŐ TÁRSASÁG INTÉZETEI

Régtől fogva iga alatt nyögő Nemzetünk nem olyan el metsevézett indulatu, hogy ne érezné Nemes eredetét. Tudjuk mi azt, hogy az egész Világnak Törvényt adó Hatalmas Romaiak(na)k maradványi vagyunk, a' kiknek Neveket is viseljük. Hanem az Északi Népek(ne)k, mint valami Rajoknak egymást fel tserélő ki költözései, miként a' Romai Nagy Birodalomnak, ugy azzal együtt a' mi Nemzetünk(ne)k is fatalisok vóltanak. A' mi Eleink a' Romai Birodalomnak virágzó állapottyában jövéen ki Olosz Országból, és fő hatalomnak telepedvén meg az Hazában kétség kívül akkor tsak nállok lehetett ezen Hazában a' Tudományok(na)k valamely nyomdoka; de az után a' sokféle Barbarusok(na)k jármai el vadították, és tsuda hogy az egész Nemzetet végképpen is ki nem irtották. Ma minden Europai Nemzetek között fel serkent a' Világosodásra való törekedés, sőt ugyan a' mostani idő egy nevezetes Epochának láttzik lenni, melyben az eddig járomban és tudatlanságban tartott sok Nemzetek uj szabadságra és világosságra nyitották ki szemeiket, a' mint ezt, hogy a' többeket el mellözzük, közelebről a' Serviaiak(na)k példája bizonyította, mely igen gyalázatos tunyaság vólna nekünk mind két Kezeinket kebelünkben tartani? Mig azért más kedvezőbb Környülállások is segitenének, illő állapotunkhoz képest Nemzetünk boldogításának ezen fő eszközéhez Nyelvünk mivéléséhez gondossabban hozzá nyulni, 's annál fogva a' Tudományokat is Nemzetünk között nagyobb folyamatban hozván azok által Nemzetünknek mind nagyobb nagyobb tekintetet és érdemet szerezni. Ebből tehát önként ki tettzik, hogy ezen tzelra nézve nevezetesebben két pontokat kell szemünk előtt tartani:

Iső Hogy a' Nyelvünkön beszéllő élő Nyelvek mentől nagyobbra lehet sokasodjanak

Mit használ a' leg fáinabb és pallérozottabb nyelv is, ha a' Nemzet, a' melly azt beszéllette el fogyatkozik, el vadul, és utóljára, mint a' Görögök és Romaiak Szép Nyelvek egy Nehány füstös Könyvekben rekesztetnek, hogy valamely szélen való szegletekben másokat táplállyanak. Ezen tekintetben ugyan, ha meg kell vallanunk az igazat nem nagy panaszkodás lehet Nemzetünk fogyatkozása iránt. Mert noha nagyobb része Nemzetünknek ez Hazában a' Jobbágyi iga alá van vettetve; de olly okoson tudják ezen állapottyokhoz magokat szabni, indulattyokat mérsékelni, dólgaikat tsendesen igazítani, Földes Uraik, Vármegye Tiszttyeik, Tisztartojok előtt meg hunyászkodni, azok(na)k leg oktalanabb szavaikat, tselekedeteiket is, szemben helyben hagyni 's tsudálni, ha szintén magokban nevetik is, hogy ezek által mindeneknek kedveket meg nyerik, ugy

annyira, hogy ha szintén semmi Ország Törvénye különösen pártukat nem fogja is, mindazonáltal csak nem leg tsendesebben élünk, 's minden Erdélyi Nemzetek között leg inkább sokasodunk. Mely igen kívánatos és örvendetes ki nézésre szolgáltathat nekünk alkalmatosságot csak annak meg gondolása is hogy iga alatt nyögő Nemzetünknek nyelve ezen Hazában leg első Uralkodó Nyelv: leg alább csak az Oláh kerülheti el, hogy minden más Hazában lévő Nyelveket meg vesse; más Nemzetbéli-ek pedig igen Nehezen kerülhetik el az Oláh Nyelvnek tudását, a' honnan kéntelenek igen gyakorta még a' Magyar, Német, Szász, Örmény Nemzetek is egymással Oláh Nyelven beszéljenek, hogy egymást meg érthessek. – És ezen részben méltán nagyra lehet bethűlleni a' mi Oláhainkban azt a' Szemérmetségnek boritékjával befedezett nemes büszkeséget, mely szerént ők ha szintén tudnak is értenek is más nyelveket, de igen kevesen és nehezen veszik reá magokat, hogy más Nyelven beszéljenek, hanem másokat kénszeritenek a' mi Nemzeti Nyelvünknek meg hódolni. Már pedig ezen Nemzeti Nyelvünknek Hazánkban illy folyamatba való hozása mi által lett? Kétség kívül főképpen Nemzetünknek más Nemzetek felett való meg sokasodása, és minden helységekre való ki terjedése által, ugy, hogy a' melly veszélyek u.m.: éhség, drágaság, Pestis, hadakozások, sat. e' hazának több lakosságait ki pusztították, a' mi Nemzetünk(ne)k jobban való kiterjesztésére szolgáltak.

Mely igen vétkeznénk Nemzeti szeretetünk ellen, ha Eleinknek ezen jó igyekezetekben nyomdokokat nem követnők? Hogy azért ezen főbb tzélnak el érésében annál nyomosabbak lehessünk, mi e' következő okosság reguláira kell figyelmeznünk:

a. A' kik(ne)k Nemzetünkben annyira való tehetségek van, igyekezzenek ugy taníttatni Gyermeküket, hogy ha Nagyobb hivatalokra nem mehetnének is, leg alább Udvari Tisztek lehessenek, mert egy néhány példák igen szépen mutatják, mely jeles eszköz lehet ez a' Magyarok jobban való ki gyéritésére, és az oláhok szaporítására.

b. A' Köz Oláhok tartsák meg az ő Nemzeti súnai természeteket, a' Vármegye Tisztyeinek is ugyan, de kivált az Udvari Tiszteknek, sőt még az elsőbb Inasoknak is, eleikben mentől nagyobb meg hunyázkodással lehet, ugy járuljanak, süvegeiket megszűnően le vévén, a' földre le süttött fövel közelítsenek feléjük, mert az ilyen rossz meg hunyázkodásnak mutatása tsuda mely igen jól esik az ilyen Subtyrannusok(na)k, és nem tudom mitsoda kis Vice Királyok(na)k képzelik ilyenkor magokat.

c. Ti sokat böjtölvén sok konyha 'sirosító eleséget meg maraszthattok, mellyek nélkül könnyen el lehettek, ne sajnáljátok azért azokból Udvari, és más Tiszteknek apránként kedveskedni. Ezzel így éltek eleitek is, és leg többet fog használni kívánságotok(na)k és kéréseteknek meg nyeresében. A' gyengébb okok is ha ilyen ajándékokkal, mint valami jó illatu kenettel meg fűszereztetnek, unalom nélkül meg halgattatnak és a' szivre bé hatnak: ellenben a' leg jobb okok is szárazon fel adva unalmasok szoktak lenni, és ha még is sürgettetnek alkalmatlanságok(na)k, veszeke-dések(ne)k tettzenek. Innen eredett ama régi példa beszéd is: Oláh Jobbágy 'siros

konyha – Magyar Jobbágy Veszekedő Társ.. – Mert a' Magyarok nem bőjtölvén, és minden konyhára valót fel divatlankodván, nints mivel kenhessék a' kereket, és már ezen dolog is mennyit segítette légyen a' mi Nemzetünknek terjedését, és a' Magyarok fogyatkozását, alig lehet el gondolni.

d. Tartsátok meg a' Ti Nemzeti tsendességeket, légyetek halgatók, kivált egymás ellen semmi féle Tisztek előtt ne vádaskodjatok; a' mi egyenletlenség történnék is köztetek, igyekezzetek magatok felei között lárma nélkül el igazítani. Tanuljatok a' Magyarok példáján, a' kik hig elméjük, szabad szájuak, púzderi haraguak lévén egymás ellen mindent ki kiáltoznak, egymásra a' Tisztek előtt vádolkodnak, a' honnan a' Tisztek is mások elöt is minden köztök történt haszontalanságok tudva lévén, nevettenek, tsufoltatnak, és hurtzoltatnak. – Ti többre mentek a' ti tsendességekkel és halgatástokkal ama pelda beszéd szerint: Tátse si fátse,⁹ és még is kedvességben, jo hirben, névben meg maradtok a' gyűlölséges Magyar község felett.

e. A' Tiszta Oláh Falukban ugyan még eddig nem láttunk példát, hogy Jobbágyi Telekre Magyar verekedhetett volna: ellenben ritka más Nemzetbéli olyan Helység Hazánkban, a' hová az Oláhaink bé nem férkezhettenek volna, s' ha egyszer lábokat bé tehetik naponként nem szaporodnának. Melly kedvet reménységet nyujthat ez, el nyomattatott Nemzetünk(ne)k meg valaha kivánt fel emelkedése iránt! Kedves Nemzetem! ne légy ez után is restesebb ezen jó munkában, addig kell munkálkodni, mig kedvező a' körülállás, és a' Vak Magyarok a' boríték alá bé nem tekintenek. – Most még majd mindennütt a' Magyar Jobbágy helységeken is Oláhok az Udvari Barátok, a' kik az Udvarok(na)k szemei és fülei szoktanak lenni, ennél fogva nem bajos a' hig eszü, és fetsegő Magyarok(na)k betsületeket rontani, 's a' szelid jámbor Oláhokot fel magasztalni, 's így lassan lassan hol egyik hol másik Magyar helyyre jo hirü, nevü Oláhokat fészkelgetni. Ennek véghez vitelére az igaz, hogy nem elég a' Pusztá szó, 's a' pár Tojás vagy Csirke ajándék. De nem kell sajnállani az ilyen alkalmatossággal az Udvari Nagyobb hatalmú Tisztektől az erőltetéssel való ajandekokat is. – Nem léssen kár abban, tsak arra vehessétek egyszer, hogy el vegyék, már hatalmat vettetek rajtok, nem mernek ellenetek szólni, és az ajándékokot nyereséggel mégyen vissza, tsak okosok és halgatok légyetek. – E' mellett igen kell arra is figyelmeznii, hogy a' Katona fogdosások(na)k idején ne a' tsendes jámbor Oláh Legények adattassanak katonák(na)k, hanem az itzki vitzki haszontalan Magyarok, mellyet ismét nem bajos végbe vinni kevesebb ajándékok által is.

Ah édes Nemzetem melly kellemetes ki nézés nyittatik itt fel mi nekünk! Valósággal ha el gondollyák ezen Télnek rendkívül való keménységét és tartósságát, ugy tettzik mintha a' fagyos Észak ki küldvén hatalmas Táborát e' mi Országunkra, és azt el foglalván Törvényne alá hajtotta volna. Minémü Sepiditást inthet ez a' mi

⁹ Hallgass és cselekedj. (rom.)

Sziveinkbe? Vallyon az Eszaknak amaz hatalmas ura, a' kinek gyözedelmes Seregei éppen most vitézkednek, hogy a' szomszéd Országunkba lakó Attyánkfiait, a' pogányok(na)k jármok alól ki szabadítsák, ne tekintene é könyörületességgel mi reánk is Hitének és Vallásának hasonló Sorsossaira, a' kik még keservesebb el nyomattatás alatt oly régtől fogva nyögünk!

II. Pont, mellyre kell figyelmeznünk, Nemzetünknek fel emelésére nézve, Nemzeti Nyelvünknek Mívelése, és a' Tudományoknak az által nagyobb folyamatban való hozása

Az igaz hogy egy néhány Esztendöktől fogva, ezen tekintetbe is Nemzetünk(ne)k kedvesebb ki nézéseit tettzettenek fel, mert Isten Kegelméből ma Nemzetünkben minden Tudományokban, és külsőbb Tudós Nyelvekben mutathatunk elő sok Derék embereket, 's már egy néhány Iskoláink is jó rendel állittattanak fel; hanem a' többek között egy nagy hiánosság akadalyoztattya mind edelig a' nagyobb világosodásra való törekedésünket, melly abból áll: hogy ha szintén a' mi Oláh Nyelvünk igen alkalmas is a' leg nagyobb pallérozódásra mind a' régi Görög és Deák, mind pedig az ujjabb Olosz és Francia Nyelvekkel rokonságos lévén e' felett a' Poesisi rövid eleven hattós természetes és bátor ki fejezésekre könnyen formálható; mind az által fájdalommal tapasztaljuk, hogy ezen szép Nyelvünk mind eddig eredeti vadságában miveletlen maradott, a' melly miatt a' Tudományok közöttünk folyamatban nehezen jöhetnek.

Nem lehet ugyan ezt egészszen a' mi tunyaságunknak tulajdonítani, hanem inkább a' mostoha környülállások(na)k, de ne tsüggedjünk el azért, hogy nagy akadályok állanak előttünk, hanem varjunk az időtől, a' mit valamely szerentsetlen Revolutio alá vét más szerentsébb könnyen fel emelheti. – Mi azonban ha a' mennyiben töllünk ki telhetik igyekeznünk Nemzetünk(ne)k nagyobb nagyobb érdemet és tekintetet szerezni, mely meg nyeresre fő eszköz Nyelvünk(ne)k pallérozása, és a' Tudományok(na)k az által folyamatba való hozása.

És éppen ezen Nemes és ditsősséges tzél serkentett fel bennünket, hogy egy Társaságot állitanánk fel mi is Oláh Nyelv mívelő Társaságnak nevezeti alatt.

Mik lehessenek pedig ezen Társaság Tagjainak az ő foglalatosságok(na)k tárgyai? Még ugyan azokat eredetében lévő Társaságunk tiszta rendbe nem szedhette, hanem ugyan tsak a' mint a' dolog természete hozza magával közönségesebben ezek lehetnek:

Iben. Minden Nyelv mívelésében a' lévén a' fő, hogy az élő és beszéllő Nyelvek sokasodjanak, és terjedjenek: igen szükségesnek láttzik, hogy a' Társaság tagjai ki találják a' leg hejjesebb módját az Oláh Községnek a' fejebb le irt okosság réguláinak megtartására – melly ugy láttzik, hogy egész tsendességgel meg eshetik a' mi Papjaink(na)k eszközlések által. – Minthogy pedig még ebben sok szolgálattal lehetnek a' Nemzetünkhöz jó indulattal viseltető Udvari Tisztek. – Erre nézve az Udvari Tiszt Urak igen érdemesekké fogják előttünk tenni magokat, a' kik a' kezek alatt lévő Magyarokat,

mint nyughatatlan elméjü, és veszekedő embereket igyekezük házaikból ki gyomlál-
gatni, és jó hirű nevű Oláhokkal bé ültetni, és az ilyen Tiszt Urakat, a' kik lésznek,
akármely Nemzetből és állapotból valók légyenek, hozzájok való Tiszteletünk(ne)k
bizonyosságául Társaságunk betsületből való Tagjaikká örömmel és háládatossággal fel
vészsziük, és ezen tekintetben a' mi Papjaink nagy sziveséggel kérettetnek, hogy az
ilyen Szemelyekről tudositásokat Társaságunknak bé küldeni ne terheltessenek.

2szer Semmi nem adhat nagyobb betset és tekintetet a' mi Nyelvünknek, mint
annak a' hires Görög és Romai Nyelvektől való származása, és a' mái Tudós Olosz
és Frantzia Nyelvekkel való Atyafisága. E végre nem kitsiny szolgálattára lennének
nyelvünk(ne)k azon érdemes Atyafiak, a' kik egybe vetett Vállokkal egy olyan Oláh
Szótárt (Dictionariumot) készitenének, melyben:

- a. Az Oláh Szók(na)k Görög és Romai Nyelvektől való származásokat, nem külön-
ben az Olosz és Frantzia Nyelvekkel való rokonságokat fel keresnék, és előadnák.
- b. A' Régi Görög és Romai Nyelvekből az Oláh nyelvben is mind eddig meg tar-
tott, és gyakorlásban lévő rövid és hathatós ki fejezésü mondásokat, szollás formáit,
példabeszédeket egybe szedegetnék.
- c. A' melly Tudománybéli vagy Mesterségeket jelentő Szók még nyelvünkben fogyat-
koznának, azoknak is más rokonságos nyelvekből közinkbe való bé hozását próbál-
gatnánk. Az ilyen, és ehez hasonló igyekezetek igen sokat segillenék nyelvünket más
Nemzetekkel is meg kedveltetni, és egyszersmind megértetni, hogy az Oláh Nyelv
alkalmas arra, hogy olly közönséges Nyelv légyen, mint regentén a' Görög és Deák
Nyelvek voltak, vagy a' millyennek ma az Olosz és Frantzia nyelv tartatik.

3.szor. Igen nagyon emelné betsületét nyelvünk(ne)k az is, ha ahoz értő embe-
rek egybe szednék Nemzeti Nyelvünkben lévő szebb szebb Eneketskéket, azokat
a' számtalan sok szép, és hathatós ki fejezésü mondásokat, közpéllda beszédeket, a'
mellyek tsak Nyelvünk(ne)k tulajdonai és a' mellyekkel ugy annyira bővölködünk, más
nemzeti Nyelvek felett.

4.szer. A' Szomszéd Oláh Fejedelemségekben nagyobb rangban lévén a' mi nyelv-
ünk, szükségesképpen többet pallérozódott. – Igen illendő vólna tehát ezen sege-
delem eszközét nagyobb szorgalmatossággal hasznositani, ki tudja hogy ezen egyet
értés még minemü szerentsés következeseket vonhatna maga után? –

5ször Minthogy minden pallérozott Nyelvek(ne)k mivelése a' Vers szerzés által
serkentetett, és seggittetett fel legnagyobbára; erre nézve igen érdemesitenék azon
atyafiak magokat, a' kik mindenféle Vers Nemeiben magok tehetségeket próbálgat-
ván szép mustrákkal meg bizonyittanák, hogy Nemzeti Nyelvünk minden Europai
Nyelvek között ma a' Vers Szerzésre is leg alkalmatossabb lehetne.

6szor A' miképpen Nemzetünk iga alatt régtől fogva tartatott, ugy szintén an-
nak Nemes eredetét, és a' Romaiaktól való származását kívánták mintegy a' mi el
Nyomóink örökös homályba tartani; melyre nézve a' ki Nemzetünk(ne)k valóságos

Authentica és Pragmatica Historiáját meg írnia, az igen nemes szívűséget és szép kötelességet mutatna.

Mind ezek és ezekhez hasonló igyekezetek, mellyek talám sok kevélységtől előre meg vettetnek, és ki nevettetnek, utólyára mind az által mitsoda változást szülhetnek, az okosok meg érthetik.

Az Oláh Nyelv művelő Társaságnak Jedzője.

C. D.

2. fejezet

Irodalom, történet

HORVÁTH IVÁN

Olvasta-e Dantét Rimay?

Valami személyesebbet akartam írni. Aztán rájöttem, hogy az ünnepelttel majdnem minden beszélgetésünk az irodalomról való szokásos locsogás volt. Az irodalomról, a kezdetektől máig. Margócsy István nem zárkózik be valamely irodalmi korszakba, hanem minden iránt érdeklődik, ami irodalom. Több évtizedes barátság után most már maradjunk meg ennél.

*

„Mint sas az több apró madarak előtt. . .”¹ Amikor Rimay – híres, kéziratossal előszó-tervezetében – így minősítette Balassit, akkor vajon nem Dantét fordította-e?

A magyar reneszánsz költőakadémia így bemutatott *elnöke* („Credulus az első”²), aki sasként szárnyal a többiek előtt, tényleg nagyon hasonlít arra a képre, ahogy a *Pokol* IV. énekében (94–96) Homérosz vezeti költőiskolájának tagjait:

Così vidi adunar la bella scola
Di quei Signor dell’ altissimo canto
Che sopra gli altri come aquila vola.

Így láttam iskoláját összegyűjtve
A legmagasabb ének mesterének,
Ki többi felett sasként száll, repülve.

(Babits Mihály fordítása)

A párhuzam nem került el Kőszeghy Péter figyelmét: „A *Komédiában* a költők fejedelme, az örök első költő, Homérosz az, »ki többi felett sasként száll repülve«. Rimay szerint Balassi: »mint sas, az több apró madarak előtt.«³ Kőszeghy nem veti fel a közvetlen hatás lehetőségét. Nem ez érdekli, hanem éppen a kifejezés

¹ RIMAY János *Összes Művei*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 40.

² BALASSA Bálint *verseinek fragmentumi*, [*Hatvanharmadik*], Internet: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm>

³ KŐSZEGHY Péter, *Balassi mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 1994, 700.

közhelyszerűsége. Dante és Rimay közös gondolatát egy sokszor elmondott, ősi történet szokásos, már-már mitológiai fordulataként, az „első költő” örök alakjához hozzátartozó toposzként mutatja be.

Fölvethető-e mégis a viszonylag közvetlen Dante-hatás lehetősége?

A kérdésben rejlik bizonyos kockázat. Rimay ugyanezen szövegének egy másik helyén megnevezte ugyan Dantét („Dantes”). Rajta kívül számos költőtekintélyt – köztük népnyelven írókat – is megidézett s párhuzamba állított Balassival, ám olykor csupán latin nyelvű műveik ismeretében. Bán Imre szeretné feltételezni, hogy Rimay, amikor „Bellaius”-ról szól, Du Bellay „anyanyelvű szerelmi lírájára”⁴ gondolt, bár Eckhardt Sándor már Bán megjegyzése előtt ismertetett egy latin nyelvű antológiát, amely a költő kezében járhatott, s amely több, Rimay idézte szerző között Du Bellay-nek is nem népnyelvű, hanem latin költeményeit tartalmazza.⁵ Mindazonáltal Eckhardt egyértelműnek látja, hogy olasz forrásait – nem úgy, mint a franciákat – Rimay eredetiben olvasta.⁶

A közvetlen – vagy talán inkább latin közvetítőn keresztül végbement⁷ – Dante-hatás mellett az a körülmény szól, hogy Rimay kéziratosa előszótervezetében több olyan fordulatot is találunk, amely az olvasót joggal emlékeztetheti Dantéra. A Karl Popper-féle „sikertelen cáfolaton alapuló alátámasztás” kedvéért felsorolom ezeket a helyeket.

0. Az alátámasztandó Dante-párhuzam: a sasként szárnyaló költő és a rangban alárendelt szerepet játszó, őt követő költők, a költőiskola említése párhuzamos, de valóban közhelyszerű.

A Dante-hatást valószínűtlenné tevő tényezők nem bukkannak fel ebben a Rimay-szövegben, előfordulnak viszont más párhuzamos helyek, úgymint:

1. A beszédhelyzet: Dante maga is csatlakozik Homérosz iskolájához – ahogy Rimay is Balassiéhoz.

2. A *Dantes* név. (A *Komédia* szerzőjét a magyar nyelvű reneszánsz irodalomban egyebütt szinte sohasem említik.)

⁴ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 45.

⁵ RIMAY, *i. m.*, 183.

⁶ *Uo.*

⁷ Dante főművének latin fordítása nem mindig volt teljesen ismeretlen Magyarországon. A fordító Giovanni da Serravalle fermói püspök Zsigmond magyar uralkodónak ajánlotta művét, vö. MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon: 1387–1437*, Bp., Gondolat, 1984, 269.

3. Rimay szerint Balassi költészete telve van teológiával.
4. Balassi költészete telve van bölcsellel is.
5. Az előszó szerint a szerelmi költészet minden nemzet nyelvének ki-művelésében fontos szerepet játszik.
6. Előszavában Rimay Balassi költői művét három nagy részre osztja.
7. Legelső helyre teszi a (99 verssorból álló) *Három hymnust*, vagyis a 3-as mellett a 99-es számnak is szerepet juttat.

Önmagában e hét szöveghely egyike sem túl erős Dante-párhuzam – együtt azonban talán már alátámasztják azt a feltevést, hogy Rimay Dante figyelembevételével vetette papírra sas-hasonlatát. Ha így volt, az sok mindent megváltoztathat, akár még a Balassi-filológiában is.

Egyéb forrás híján gyakran kénytelenek vagyunk Rimay Balassi-szöveghagyományára támaszkodni, jóllehet senki sem képzeli őt együgyű és ezért megbízható szöveghagyományozónak, olyannak, aki minden változtatás nélkül, szolgálisan továbbítja az utókornak azt a szövegegyüttest és a szövegeknek azt az elrendezését, amelyet Balassi őrát hagyott.

Most még kevesebb okunk marad a bizakodásra.

EGYED EMESE

Jean-Jacques Rousseau hét élete, avagy az irodalom útvesztője

Margócsy István Petőfi sikeréről következetes szigorúsággal elmélkedik, tudva, hogy hálátlan feladat a köztudatban rögzült kép módosítására törekedni. Interpretációs áradatról beszél, előrevetítve a klasszikussá váló életművek és a tudósok egyre reménytelenebb viszonyát. A szintézisre törekvő, mégis inkább a kreatív tudósban hívó írástudó méltán borzad el eme öngerjesztő értelmezésörökséget felmérve:

minden elhangzott már, s mindennek az ellentéte is – nemigen tudnánk akár kitalálni is olyan interpretációs stratégiát vagy véleményt, melynek a régebbi vagy újabb [...] szakirodalomban legalább csíráit vagy analogonjait valahol fel ne tudnók fedezni.¹

A Petőfi-recepció történetét áttekintve Margócsy jogosan kifogásolja, hogy – bizonyára erősen kritikus álláspontjuk miatt – a kutatók következetesen mellőzik Petrichevich Horváth Lázár műveinek érdemi vizsgálatát.² Petrichevich a szövegekben és társadalmi magatartásukban megjelenő individualizmus szokatlan erőteljessége miatt Byron, Petőfi és Rousseau hangját és (nemcsak irodalmi) viselkedésmódját közelíti egymáshoz.³ Margócsy ennek az akarati motívummá váló individualizmusnak és a sikerességnek összefüggéseit sejtí meg és teszi láthatóvá.

Jean-Jacques Rousseau eseményekben gazdag élete, pályája és nagy hatású szöveges öröksége korszakok határán és ízléscsoportok vitáinak meg-megújuló keresztüzében ragadható meg igazán. Alkalmas az esettanulmányokra és az általánosításra is („Az volt a sorsom, hogy fokról fokra az emberi nyomorúság példájává legyek” – írja a *Vallomások* szerzője).⁴

¹ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 6.

² PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár *Munkái: Első kötet*, Pest, Landerer és Heckenast, 1842.

³ MARGÓCSY, *i. m.*, 282.

⁴ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Vallomások*, ford. BENEDEK István, BENEDEK Marcell, Bp., Magyar Helikon, 1962, 204.

Magyarok egy másik legendáról

„Én nem azt látom, amit mások” – idézi Rousseau-t (közvetve) 1792-ben a pesti egyetem kérlelhetetlen teológia- és bölcséletprofesszora, Alexovits Vazul.⁵ E *máslátás* mibenlétét, ezen belül az író által is alakuló (irodalomnak nevezett) labirintust faggatja e dolgozat. „Képtelen vagyok szabadulni a gondolattól, hogy regényt akart írni, nem az egészet, hanem a részleteket tekintve.”⁶ Az első kérdés az: van-e köze hozzánk e francia nyelvű, több mint kétszáz esztendőös szövegvilágnak (a *Vallomások*énak)? Van-e bennünk kíváncsiság avagy bátorság, hogy bemerészkedjünk a szólongató, s minden oldalról lassan bekerítő tájra?

Egy korabeli népszerű metszet a *Procope*-ot, Párizs legrégebbi kávéházát ábrázolja, ahol a 18. század derekán jól megfértek egymás mellett egyházi és világi személyek játék, felolvasások, társalgás jegyében. Itt színházi események is történtek. A képet keretező medallionokban híres emberek arcképe: méretek a korabeli ismertségükkel mintegy arányosak, Rousseau e koszorúban Le Kain színész és Voltaire között, a jobb felső sarokban, tekintélyes nagyságban néz a világba (még hosszú parókája alól). Szövegei azonban nem vallanak a szerzőtársakkal megélt harmóniáról.

A magyar olvasók egy része talán szeretettel őrizgeti a könyvespolcon *A magányos sétáló vallomásait*; tudja, mi az az *Émile*; és a francia felvilágosodás neves képviselői sorából sem hagyja ki Rousseau-t. Az irodalomtudomány látókörébe újabban bekerült a *Les Confessions (Vallomások)* is, főleg az emlékezetkutatás, illetőleg az önéletrajzírás iránt felerősödő érdeklődés nyomán. Bizonyos, hogy ez a szerző fáradhatatlanul tárgyol olvasójával. Nemcsak kortársaival: a mindenkori olvasóval. Ilyen tekintetben hatalmas naiv remény, optimizmus jellemezi az egyébként borongós kedélyű filozófust. Bízik abban, hogy az olvasás szokása maradandó, s a szerző és olvasója jó viszonya túléli a meg-megújuló polémiákat. Ez a szerző nevét a címlapra írja, beavatja olvasóját az éppen aktuális helyzetbe, hangulatba; felvilágosítja, helyesbíti tudását, bizalmába fogadja, összekacsint vele.

Ennek az olvasónak azonban előzetesen („au préalable”) ismernie kell a szerző műveit, s elolvasott a korban megjelent minden nemzeti nyelvű művet. Így az utalások rendszere nem lesz üresjárat, s aki bekapcsolódik az olvasásba, félszóból is ért! Másrészt, a régi és új szerzők műveiben a szórakoztatást-ráhatást időnként megszakítja

⁵ A[LEXOVITS]. B[azil]., *A könyvek szabados olvasásáról két fő-tzikkely: Irta A. B. P. a méltóságok, urak, nagy, s kisasszonyok, nemes ifjak, és tanuló nevendékek kedvéért*, Pest, Patzkó Ferencz, 1792, 147.

⁶ Louis-Sébastien MERCIER, *De Jean-Jacques Rousseau considéré comme l'un des premiers auteurs de la Révolution*, Paris, Buisson, 1791, II, 262; Jean-Pierre GROSS, *Jean-Jacques Rousseau*, Annales historiques de la Révolution française, Numéro 337, [En ligne], mis en ligne le: 15 février 2006. Internet: <<http://ahrf.revues.org/document1548.html>>

a saját beszéd, a szerző töprengése, a történet pihentetése, az úgynevezett reflexív pillanat.

Rousseau munkásságát áttekintve mindenekelőtt el kell ismernünk műfaji változatosságát, a folyamatos írás rendíthetetlen erkölcsét (bár ő gyakran panaszkodott a körülményekre, amelyek megnehezítik, sőt lehetetlenné teszik nyugodt munkáját). E változatosságban erős a dialogikus jelleg: levél, sőt levélregény, mentőírás, cáfolat, vitaszöveg. Jellemző továbbá a művek rendszerré szervezésének igénye: gyakran visszautal korábbi műveire vagy azok elemeire, így segíti azok intertextuális koherenciájának növelését és a rájuk vonatkozó irodalom kialakulását is. *Émile* és „Ellen-Émile-k”, *Nouvelle Héloïse* és az ellenében megrendelt-létrehozott amannál *illedelemesebb* szerelmi regények, *Vallomások* és „Ellenvallomások” összefüggő és egyre gubancosabb szövegvilágot (egyre bonyolultabb útvesztőt) kínálnak olvasónak, kritikusnak.

Maga is volt gyámolított, tanonc, magántanítvány, aztán diplomata titkára, jegyző, házi nevelő (a Mably családnál). Nevelési munkája a korabeli instrukcióknál általánosabb és szokatlanabb volt, valóságos provokációként hatott. Egyik kiadásának illusztrációja összefüggésbe hozza Akhilleusz sérthetlenségének mítoszáat a tudomány tengerébe való beavatással. A szerző azonban az *Émile*-ben megfogalmazott elvek és saját apai viselkedése közötti különbséggel támadási felületet adott Voltaire-nak és az ő nyomán másoknak is. (Ugyanezt az egységet kéri számon a magyar irodalomtörténeti hagyomány a versekben megszólaló „Petőfi” és Petőfi Sándor 19. századi szerző szerepértelmezésén.)⁷

Az *Émile*

A nevelés korábban királytűkrök, főrangúak számára kompilált nevelési útmutatók formáját öltötte, Rousseau könyve viszont a polgári értékrend érvényesítésének formáit keresi. A korai *Émile*-illusztrációk az olvasói ízlésnek a példázatszerűségtől a konkrét életmódvonatkozások felé való elmozdulását mutatják, s felfedik ezen instrukciók összefüggését a valószerű élethelyzetekkel – a filozófiai kiindulópont helyett.

Rousseau máslátását a normatív gondolkodás minduntalan elvetette. Egyik ok éppen a polgári viselkedés és az írói viselkedés közötti, a szerző ellen kijátszható különbség.

⁷ „Petőfiről az irodalomtörténészek máig, úgy látszik, nagy többségükben portrét írtak, irodalmi »jellemezést« alkottak meg, s még akkor is, mikor a részproblémák elemzésében egészen kiváló történeti analíziseket is végrehajtottak, legfőbb céljuknak azt tekintették, hogy az életművet tökéletesen egységesnek és egyöntetűnek vélvén és állítván be, mindent (azaz: jellemet, politikát, költészetet stb. vagy legalábbis mindent, amit mindezekből értékesnek véltek!) egy vezérlő princípium mint domináns faktor uralma alá szervezzenek össze.” MARGÓCSY, *i. m.*, 77–78.

Érdeemes itt utalnunk arra, hogy Philippe Lejeune az irodalmi hatás kettős útjáról beszél: a szándékról (amely a szerző személyiségeleme) és arról, amely a nyelv retorikai (más szóval „allegorikus”) természetéből következik.⁸ A 18. századi ember egyetemes jelrendszerek eszményét dédelgette, a retorikai hagyomány és a politikai berendezkedés sem támogatta a párhuzamosan létező világokat. A 17. századi Fontenelle elképzelése a világok sokaságáról a világegyetem természettudományos szemléletére vonatkozott. A plurális világokról szóló dialógusai egy szellemes és kellemes hölgygel való beszélgetésben fejtik ki a természettudományos világképet. A világok egyidejű sokféleségét kívánjuk mégis jelezni azzal, hogy az irodalom és a társadalmi tapasztalat megfogalmazása, nyilvános szöveggé alakítása siker és bosszúság, sőt szenvedés forrása lehet: ezt az ellentmondástól sem mentes sokféleséget példázza Rousseau vallomásokkal jellegű szövegeinek nagy száma, de műveinek fogadtatása is.

Rousseau *Vallomásai* már megjelenésük előtt riadalmat keltettek. Még alig vált a könyvből ismertté néhány részlet, máris pallosként függött „érintett” férfiak és nők feje fölött ez az indiszkrétnek beharangozott, évtizedekre visszapillantó önvallomás-szerkesztmény. Az író 1771. február 16. és 28. között Gusztáv trónörökös herceg jelenlétében Creutz gróf (1731–1785) svéd nagykövet (?) Grenelle-Saint-Germain (ma Grenelle) úti szalonjában részleteket olvasott fel készülő művéből.⁹ Egy könyv alakú szégyenpad réme járta be a divatos francia szalonokat!

Rousseau alakja a magyar tudományosságban filozófia és a neveléstudomány keresztútján látható. Úgy tűnik, „a genfi polgár” alakját az olvasói érdeklődés kimozdítja szerzői funkciójából-állapotából, és egyre inkább mítoszi szereplővé alakítja. Az író 1761 nyarán keresi fel az erdélyi nemes, Teleki József, mintegy felajánlva tudását a vallástalan filozófus-elmék ellenében. A rá következő, 1762-es esztendő Rousseau számára az üldöztetések ideje.¹⁰ Önéletírói paktumot emlegetnek az önéletrajzi jellegű szövegek olvasásával kapcsolatban. A filozófus élete valósággal a mentegetőzésbe fült, írásainak előítéletes megközelítése életének eseményeit is közvita tárgyává, mondhatni közprédává tette. Ez az emberinél nagyobb erőt kívánó, mondhatni farkasokkal való harc nem robbant volna ki, ha csak Rousseau művei, illetőleg egy többé-kevésbé homogén olvasóközönség viszonyáról lett volna szó. Tegyük hozzá: Rousseau ál-

⁸ Különösen az eltört fésű epizódjának értelmezése során. Philippe LEJEUNE, *Az önéletírás meghatározása*, ford. Z. VARGA Zoltán, Helikon, 2002/3, 272–285.

⁹ Internet: <<http://www.rousseau-chronologie.com/retouraparis70-71.html>> M. Creutz nagykövet 1766-tól 1783-ig, felesége Comtesse de Tessin.

¹⁰ A genfi polgár ellen – *Szavojai vikáriusának vallomása* miatt – 1762. június 9-én adtak ki letartóztatási parancsot, Genfben; Bern-ben is elítélték írásait. Rendre elűzték Montmorencyből, Yverdon-ból és Môtiers-Travers-ből is. Letartóztató rendeletét Christophe de Beaumont, Párizs érseke augusztus 20-án keltezte (28-án jelent meg a közlemény); erre Jean-Jacques Rousseau októberben válaszolt.

talában védelmezte jóhizemű, láthatatlan olvasóinak sokaságát ama rosszindulatú láthatóktól, közeliektől, az indiszkrét bajkeverőktől.

Egyesek az önéletírás elméleti megragadásának lehetetlenségét hangoztatják. Az önéletírás műfaji, egyszersmind modern kori iskolapéldáját Philippe Lejeune mégis a *Vallomások*ban jelölte meg. Korábbi megállapításaira és az abból származó vitákra visszapillantva azonban ugyanő újabban a műfaj rugalmasabb-nyitottabb meghatározására törekszik, és arra a következtetésre jut, hogy az, ami tapasztalatilag megragadható, nem más, mint az olvasók beállítottsága: a történeti ismeret (tudás, megértés vágya) a cselekvés (ígéret, hogy másokkal is megosztjuk igazságunkat) és a művészi alkotás mezejébe íródik be.¹¹ Már Jean-Baptiste Rousseau (1670–1741) – akinek népszerűsége névproblémákat is okozott Jean-Jacques Rousseau-nak pályája kezdetén – szóvá teszi saját érzelmi ellentmondásosságát, és ennek kifejezésére a *confesser* (vallomást tenni) igét használja: „Loin de me faire un métier d’avoir résisté si longtemps aux instances que mes Amis m’ont faites de les publier, je confesserai, si l’on veut, qu’il y a dans ma résistance autant de vanité que de modestie”.¹² Szerzői hiúság és szerénység együttesét – érzelmek és nyelviség megfoghatatlanságát és csalárdságát emlegeti.

Rousseau korához visszatérve: szerző és olvasói viszonyát az érintett és csak kíváncsi olvasói tábor kettős dinamikája is alakította; szerzőtársak teremttek egyik napról a másikra, a kulisszák mögött megrendelések születtek, így a múlt (nemcsak irodalmi) összefüggései valóban megsokasodtak.

A nyilvánosság (mint valami ítélőszék) előtti szöveges megjelenései alkalmával Rousseau maga sem csak írásait emlegeti, hanem gyakran élete mozzanatait is, ugyanannak az érvrendszernek elemeként. Így aztán műfajilag hagyományosan az irodalomba sorolható szövegek – regény: *La nouvelle Héloïse*, tudományos pályaművek (a két értekező pályamunka), episztolák (*Levelek a hegyekből, levél Párizs püspökének*) – világa összekeveredett a *Vallomások*éval, sőt a magánlevelekével. Nem nehéz ellentmondásokat találni egy életidő alatt leírt és kimondott szavak között: az ösztűz azt a belső pozíciót, amelyet annyira szívesen hangoztat a modern irodalomtudomány, a társadalmon (s így az olvasók körén is) kívülre vitte; az íróembert kétségbeesett gesztusokra indította.

¹¹ Lejeune írók és olvasók találkahelyeként határozza meg az általa létrehozott *Egyesület az Önéletírásért* elnevezésű műhelyet. A mai író a „Szép, a Jó és az Igaz hármasságából csupán az első kettő kötelezi. Úgy gondolja, nem kell, hogy művében morális vagy „igaz” legyen, pontosabban azt gondolja, hogy műve éppen szépsége okán lesz erkölcsös és igaz. Márpedig az önéletírás elkerülhetetlenül etikai kérdéseket vet fel; „amennyiben irodalmi, célja a szépség és az igazság felé való törekvés.” LEJEUNE, *i. m.*

¹² Mr. [JEAN BAPTISTE] ROUSSEAU, *Je confesserai... Préface* = UÓ., *Oeuvres diverses de Nouvelle Edition revue et augmentée*, I, Amsterdam, Francois Changuion, 1726, számozatlan bevezető oldalak.

A magyar olvasók viselkedésére figyelve hangsúlyoznám a Rousseau-kutatás értelmét. A genfi polgár életműve (beleértve az életvitelére vonatkozó híreket is) az 1770-es évekkel kezdve jelentős hatást váltott ki, s bizonyos műfajai, attitűdjei nem érték felkészületlenül az olvasókat. Úgynevezett világi olvasmányok latin, német, francia, magyar nyelven megtalálhatók a 18. századi könyvtárakban, ezekben tallózom valamiféle kontextus teremtésének vágyától vezérelve: kolozsvári, sepsiszentgyörgyi, marosvásárhelyi nemesi és iskolai gyűjtemények összefüggésében olvasom újra Rousseau műveit. Az irodalomtudomány mintha lemondott volna róla. Érzékeny regénye, az *Új Héloïse* soha nem lett népszerű a kritikusok körében.

Szándék és írásmű

Felettébb kárhozatos valamely magánbeszélgetést vagy magánlevelezés tartalmát a szerző kárára elhíresztelni. Ahol a hűség ilyen szabályai nem érvényesek, ott a gondolatok szabad és társas cseréjét nagyon is kordában kell tartani. Még az olyan történetek továbbadása esetében is, ahol semmiféle káros következményt nem láthatunk előre, nagy indiszkréción (ha nem éppen erkölcstelenség) a szerző személyét felfedni. [. . .]

Titkok után kutakodni, mások leveleit elnyitni vagy akár csak elolvasni, szavaik, tekintetük és tetteik után kémkedni: mely szokások lehetnének károsabbak a társadalom számára? Mely szokások következményei lehetnének ennél kárhozatosabbak?

Ez az elv a jó modor – a társasági élet és a társalgás könnyítése céljából felállított afféle csekélyebb erkölcsiség – legtöbb szabályának alapelve is egyben.¹³

Rousseau a bevezetőben azt írja: a *Vallomások* az egyetlen olyan emberi arcmás, amelyet szerzője a természet alapján és a maga teljes valóságában alkotott meg [. . .] egyedi és hasznos munka, amely az emberek vizsgálatára hasonlítás alapként szolgálhat. Azt mondja, ez az egyetlen olyan tanúbizonysága életének, amelyet ellenségei nem torzítottak el a felismerhetetlenségig. Ez a kijelentés oly meggyőző, hogy a kritikusnak és a tudósoknak is elpárologhat távolító merészsége, hogy ne hatna elemi erővel az olvasóra? („Lelkem útja tetteimben egyenes” – olvassuk nem sokkal ezután Petőfinél is.)

Társaság, társadalom, szerződés(szegés)

David Hume a politikai társadalom működését firtatva a játékszerűségekre tesz figyelmessé. „A játék céljából összejött társaságokban játékszabályok kívántatnak, amelyek

¹³ David HUME, *A politikai társadalomról* = Uő, *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*, ford. MIKLÓSI Zoltán, BABARCZY Eszter, utószó: LUDASSY Mária, Bp., Osiris, 2003, 42.

minden egyes játék esetén különbözők. E társaságok alapja, úgy vélem, frivol, és a szabályok nagyjából, ha nem is teljes mértékben, hóbortosak és önkényesek.”¹⁴ A magánvilág és a nyilvános beszédformák közti hírcsere természetét nem könnyű megérteni. Olyan személyt látunk, aki lassanként ölt alakot az önelbeszélés révén, s az elbeszélés központi alakjává válik.

Az önéletírás bejáratott módja, az érzelmek elbeszélése és az események értelmezése bonyolult rendszert hoz létre, ahol minden mindennel összefügg, így nem is olyan egyszerű eltekinteni létrejöttének, pontosabban nyilvános felolvasásainak eszmei és társadalmi körülményeitől. 1770 előtt mást olvastak a *Confessions*-ban mint 1784 után.

Rousseau *Émile*-jét Párizs püspöke nyilvános levél formában elítélte (ugyanő korábban a janzenisták ellen adott ki vehemens nyilatkozatokat). A genfi polgár erre is nyílt levélben válaszol.¹⁵ Az (irodalmi) írásmű értékei és szerzőjének személyiségi jogai a levél érvelésrendszerében észlelhetők. Nem tesz különbséget olvasóközönség (magatartása) és közvélemény között. Az emberi jogok, a tolerancia, a szólás- és sajtószabadság (tegyük hozzá: az irodalom) nevében retorikailag kifogástalan védőiratot szerkeszt – számunkra ez a cselekvésválasz Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós vagy Wesselényi Miklós történetéből ismerős.

Ha csak könyvemet támadta volna, nem vettem volna fel, de ön személyem ellen is támadást intéz, mi több, ön tekintélynek örvend a társadalomban; már csak azért sem hagyhatom szó nélkül, hogy meg akar fosztani a becsületemtől. [. . .] Sorsom különösségéről kell először beszélnem, van megpróbáltatása, amit egyedül nekem szánt. Valamelyes tehetséggel születtem, a közönség lassanként ezt a véleményt alakította ki rólam. Ennek ellenére gyermekkorom boldog félhomályban telt, amelyből nem próbáltam kitörni. [. . .] Negyvenedik életévemhez közel a vagyon helyett, amelyet egész életemben megvettem, és név helyett, amelyért később akkora árat fizettem, nyugalomban volt részem, voltak barátaim, most is ez minden vágyam. Egy szerencsétlen akadémiai kérdés szinte akaratom ellenére felzaklatta elmémet, olyan feladatok elé állított, amelyekre nem voltam felkészülve; a váratlan siker elcsábított. Nem értettek, mégis tömegesen támadtak rám az ellenfelek, mégpedig oly dühvel, hogy engem is kihoztak a sodromból, sőt góggel, amely talán még több lendületet adott. Védekeztem, és ahogy a viták egymás után következtek, magam is alig vettem észre, elindultam a pályán. Azon kaptam magam, hogy szerző vagyok, abban az életkorban, amikor másoknál

¹⁴ *Uo.*, 43.

¹⁵ Christophe de Beaumont-nak (1703 – 1781) Párizs püspökének. 1762. Jean-Jacques ROUSSEAU, *Lettre à M. de Beaumont, archevêque de Paris*, Amsterdam, Marc Michel Rey, 1763.

ez éppen véget ér, írástudó, noha soha nem éreztem megbecsülést e rend iránt. Ettől a perctől számítottam valakinek a közönség számára, de egyszersmind eltűnt az életemből nyugalom, jóbarát. [. . .] A közönség engem illető ítéleteiben minő állandó ingatagságot kellett megtapasztalnom! Túlságosan messze voltam tőle, bizonyos személyek érdekei és szeszélye irányították cselekedeteim megítélésében, két egymást követő napnál soha nem nézett rám ugyanolyan szemmel.

Hol sötét alaknak látott, hol a fény angyalának. Ugyanazon évben dicséret, ünneplés vett körül, keresték társaságomat, még az udvari körökben is, aztán sértegetés, fenyegetés, gyűlölet, átok tárgya lettem. [. . .]

Különböző tárgyokról írtam, de ugyanazon elvek alapján: ugyanazon erkölcsi alapon állva, ugyanazon igazságok és, ha úgy tetszik, ugyanazon meggyőződés szerint. Ehhez képest egymásnak ellentmondó ítéletek születtek könyveimről, vagyis inkább könyveim szerzőjéről, mert inkább az általam tárgyalt kérdések alapján ítélték meg, nem pedig az érzelmeim alapján.¹⁶

Madame d'Houdetot portréja és a *Vallomások* egyik illusztrációja, ahol a hölgy mint álrúhá látogató érkezik Rousseau-hoz, a történetépülés folyamatát mutatja: az azonosítható identitás (név) az állítás a regénytörténet természetéhez közelíti az önéletírás és öninterjú határára íródott *Vallomások*at. Jean-François Marmontel *Erkölcsei mesék* (*Contes moraux*) című, Halléban megjelent munkájában *Apologie du théâtre, ou analyse de la lettre de M. R., citoyen de Genève, à M. d'Alembert, au sujet des spectacles* (1761)¹⁷ s mint teoretikus és drámaszerző, illetve fordító védelmébe veszi a színházat és d'Alembert-t. Ez az írás németül is igen hamar olvasható volt, s eljutott az erdélyi magyar nemeség könyvtáraiba. Nincsenek határok, az életesemények anekdotává válva a művek továbbírva, cáfolattá válva, kifordítva, befordítva jutnak más olvasók kezébe.

1792-ben a pesti egyetem bölcselet- és hittantanára, Alexovits Vazul¹⁸ mintegy hatalmi pozícióból veri el a port Voltaire-en, Pierre Bayle-en és Rousseau-n. *A könyvek szabados olvasásáról* című, Pozsonyban megjelent értekezését Johann Christoph von Zabuesnig (1747–1827) 1813 és 1818 között augsburgi polgármester „Voltér, Ruszszó, Bayle s több hitetlen filozofusok ellen botsájtott [. . .] könyvére” alapoz-

¹⁶ ROUSSEAU, *Lettre. . . , i. m.*, ford. E. E. A teljes levél magyarul is olvasható: Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezések és filozófiai levelek*, vál., utószó, jegyz. LUDASSY Mária, ford. KIS János, Bp., Európa, 1978 (Magyar Helikon).

¹⁷ Jean-François MARMONTEL, *Apologie du théâtre, ou analyse de la lettre de M. R., citoyen de Genève, à M. d'Alembert, au sujet des spectacles* = Uő, *Contes Moraux: Suivis d'une Apologie du Théâtre*, Le Haye, La Compagnie, 1761, 211–389.

¹⁸ „a méltóságos urak, nagy- és kisasszonyok, nemes ifjak és tanuló növendékek kedvéért”

za.¹⁹ Megjelöli von Zabuesnig forrását is, aki nem más, mint Nonotte (értsd L'abbé Nonotte, *Dictionnaire philosophique de la religion, où l'on établit tous les points de la religion attaqués par les incrédules, et où l'on répond à toutes leurs objections*).²⁰

Alexovits Rousseau-nak is szentel egy rövid fejezetet. Fontosnak tartja születése helye, ideje, felekezeti hovatartozása megállapítását („Russzó János Jakab, református ember. Genevában született 1708-dik esztendőben”),²¹ Alexovits átveszi az augsburgi szerző kijelentéseit, aki a genfi polgárt valamivel erkölcsösebbnek tartotta Voltaire-nál és Pierre Baile-nél. Ezek után hosszasan cáfolja Zabuesnig e megállapítását: pogánysággal, következtelenséggel, aljassággal vádolja Rousseaut, hiszen (itt alcímek következnek, amelyek vádiratát tagolják): „Ő jobb mind Voltérnél, mind Baylénél.”, „Voltak mindazonáltal nagy hibák az ő erkölcsében”, „Voltak gyökeres hibák az ő tudományában.” A jegyzetben Zabuesnighoz hasonlóan kijelenti, hogy konkrét bűnökről ugyan nem tudna referálni, de elég bűn, hogy Rousseau (horribile dictu!) szerelmes regényt írt: „Igaz, Russzonak motskosságiról különösen én még semmit sem olvastam. De mivel ő igen motskos románt írt, már e nyilván-való jelenség, hogy maga-is a' motskosságokhoz igen közel járt, és tőlök leg-kisebbet sem undorodott.”²²

Köteles Sámuel, a kantianus morálfilozófus részletesen tárgyalja a francia szerzőket: a Kant előtti etikai álláspontok példatáraként használja műveiket, és Kant alapján sorra megcáfolja nézeteiket. Az olvasó nemcsak arról győződhetett meg, hogy Kantnak mindenben igaza van, de arról is, hogy például Rousseau-nak semmiben sem volt igaza a kortárs filozófia álláspontja szerint.²³

Kire gondoljunk e vitavilág közegén elmélkedve a francia olvasótáborban vagy attól többé-kevésbé messze? A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain Kis János a publikum meghatározására tesz kísérletet, felismerve a nyelvhasználat és az írói siker közti összefüggéseket.: „Publikumon általjában az a' közös ítélet értetik, mellyet a' körülöttünk lévőknak, vagy azoknak, a kiket körülöttünk lenni gondolunk, többséges beszédünkről, írásunkról vagy tselekedetünkről tesz; s mindenkor úgy képzeljük azt, mint egy józan értelemmel bíró személyt, melly tselekedeteinkben részt vesz, azokat

¹⁹ ALEXOVITS, *i. m.* A hivatkozott munka: *Historische und kritische Nachrichten von dem Leben und den Schriften des Herrn von Voltaire und anderer Neuphilosophen unserer Zeiten*, Hrsg. Johann Christoph VON ZABUESNIG, Augsburg, Beith, 1779.

²⁰ 1762-ben már Voltaire tévedéseiről cáfolati munkát tesz közzé. *les Erreurs de Voltaire*. Később a munka bővített változata is napvilágot lát: [L'abbé NONOTTE], *Les philosophes des trois premiers siècles de l'église, ou Portraits historiques des philosophes payens, qui, ayant embrassé le christianisme, en sont devenus les défenseurs par leurs écrits*, Paris, Crapart, 1789.

²¹ ALEXOVITS, *i. m.* Rousseau valójában 1712-ben született.

²² *Uo.*, 154.

²³ Erre nézve legjellemzőbb munkáját l. KÖTELES Sámuel, *Az erköltsi Filo'sófiának eleji*, I–II, M. Vásárhely, Fiedler Gottfried, 1817.

vagy helyben hagyja, vagy gántolja, 's mellyet viszont mi oktathatunk, jobbéthatunk 's tökéleteséthetünk; magunkat a' Publikum serkentőjének, intőjének, oktatójának, a' Publicumot pedig barátunknak, 's gyermekünknek, de egyszer's mind viszont Tanétónknak, 's biránknak is nézzük."²⁴ A művet csakis hatásában tartja értékelhetőnek. „Természet szerint annál hasznosabb a' jó könyv író, mennél szélesebb, ki terjedtebb, értelmesebb, és részvevőbb Publicuma van."²⁵ A közönséget individuumok egymástól eltérő csoportjaként nevezi meg, ahol csöppet sem mellékes az affektív hozzáállás. A részvétel gyakorlatilag a beleélő olvasás, a hőssel (szereplővel, vallo mástevővel) együttérző olvasó jelentéstartalmaira irányítja a figyelmet. „A ki frantzia nyelven jeles munkát ir, számot tarthat reá, hogy hazájában minden karbéliek, 's azon kívül a' ki mivel világnak minden részeiben is a' legmiveltebb emberek fogják olvasni. Egyébb nemzetbeli írók ennyit ugyan nem reménylhetnek; minthogy a' fejedelmek és nagyok' udvarából a' Frantzia nyelv őket kisebb vagy nagyobb mértékben kizárja.”²⁶ A *Tudományos Gyűjtemény* oktató jellegű dialógusában Tanítvány és Tanító cserél eszmét az értelmezés lehetőségeiről. Rousseau neve ugyan nem hangzik el, de több ízben hivatkoznak a filozófus szerzőre. A nevelő célzatú párbeszéd címe: *Igaz-e, hogy a' Tudományok inkább rontják mint javítják az elméket 's erkölcsöket*. A Tanítvány érezhető tendenciózussággal bevallja, hogy csaknem elveszítette tanulókédvét a kevéssel korábban megjelent kis könyvtől, amely a tudománynak a gondolkodásra és az erkölcsökre való rossz hatásáról értekezik. A Tanító a pályáztató döntésének lehetséges indokául a megfogalmazás nyelvi színvonalát hozta fel: „Jádzanak itt a Birák – jádzik talán maga az író is, midőn a' mellyeket megvetni láttatik, maga béveszi, és az írásnak s vetélkedésnek Tudományát nem durva, hanem mesterséges és igen kifestett Beszédekkel ostromolja.”²⁷

1817-ben a *Mercur de France* könyvhirdetési között előfordul Biret *Émile corrigé*-ja, de a könyv adataihoz fűzött újságírói észrevétel jelzi a létező vitát; nem a reklám, hanem az elrettentés helye is lehet egy könyvhirdető rovat: (ez a könyv) „helyes elveket, igazán bölcs mondásokat tartalmaz, ugyanakkor kétségbe vonjuk, hogy feledtetné a művet, amelynek kivonatolásaképpen keletkezett. A genfiek halhatatlan honfitársuk szobrát összezúzzák, az utcát ugyanakkor nem róla, világhírűvé lett polgárukról neve-

²⁴ KIS János, *Hogyan kell a Magyar Olvasó Publicumot nevelni*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/VIII, 85.

²⁵ *Uo.*, 86.

²⁶ *Uo.*, 87.

²⁷ KOVÁTS Sámuel, *Igaz-e, hogy a' Tudományok inkább rontják mint javítják az elméket 's erkölcsöket?*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/X, 63.

zik el, hanem Chevelu (Bundás) nevet adnak neki; (Jean-Jacques) Rousseau-nak már igazán csak az hiányzott, hogy Biret úr kezdje korigálni.”²⁸

„Rousseau” és „franciák”-nak elnevezett rosszindulatú olvasói csoport között hosszas a vita története.²⁹ Van, aki őrületnek, üldözési mániás delíriumnak titulálja Rousseau megszólalásait, nem fér hozzá kétség, hogy a *Rousseau juge de Jean-Jacques* (a *Dialógusok*) a *Vallomások* tartalmát és a korábbi Rousseau-álláspontokat is elbizonytalanítja, a legendaképződésnek kedvez igazán.

Miért ne gerjesztene, miért ne gerjeszthetne ma is vitákat? – teszi fel a kérdést Petőfi életéről, költészetéről gondolkodva Margócsy István.³⁰ A kérdést szabadalmaztatni kellene; ezt reméljük a Rousseau-*oeuvre*-rel kapcsolatban is a magyar olvasók lankadatlan olvasó- és vitakedvében bízva.

²⁸ Mercure de France, 1817. április 5., 45. A folyóirat főszerkesztője ekkor Benjamin Constant volt.

²⁹ *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, Lettre à d'Alembert sur les spectacles* (*Lettre de d'Alembert à J.-J. Rousseau*, texte Préface de la Nouvelle Héloïse ou Entretien sur les romans Confessions, Livres VII (début), IX à XII. Lettres philosophiques, 46 lettres de J.-J. Rousseau présentées et commentées par J.-F. Perrin, Livre de poche, 2003.

³⁰ MARGÓCSY, *i. m.*, 8.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Gvadányi József közköltészeti utalásaiból¹

„Ismerik azt a dalt, hogy *Hármat tojott a fekete kánya?*
Hát, kérem, ilyeneket énekeltek az akkori diákok.”
(Margócsy István egy szemináriumon, 1995 táján)

Régebbi művek közköltészeti kapcsolatait a mai kutató gyakran már csak szűk szövegalmazatokra képes rávetíteni. Az alkotók ilyen ismereteiről, így asszociációikról sem lesz már sohasem pontos képünk. A kutatás ilyenkor a másik irányra összpontosít: az adott életmű folklorizálódásának, a szövegek használatba vételének fázisaira. Sajnos Gvadányi-versek kézíratos terjedésének alig találjuk nyomát az *Aprekaszion*, a szlovákosan ejtett *Bétölt nagy örömmel Uberszka krajina* dicsérő rigmusának néhány lejegyzésén, illetve például Szirmay Antal hosszabb versmásolatain (*Pöstyényi fürödés*) kívül. E művek ponyvakiadásban jelentek meg, s bizton számolhatunk széles körű ismertségükkel, hamarosan pedig utánczóikkal is.

Rengeteg utalást találunk viszont Gvadányinál az anonim közköltészet hatásáról, e hagyomány életének színtereiről és előadásmódjáról. Ezeket a forrásértékű leírásokat eddig inkább a zene- és tánc történet aknázta ki. Alább a populáris versekre (is) utaló idézetekből adnék egy kis válogatást, példát hozván mindegyik típusra a *Pöstyényi fürödés*, a *Rontó Pál* és a *Mostan folyó ország gyűlésének*... szövegéből.

I. A közköltészet használati köre és használói

A *Pöstyényi fürödés* (1787) egyik epizódjában az elbeszélő gyógyulást ígér a cigányoknak a bűvös por segítségével, ők pedig örömeikben muzsikálásba fognak. Gvadányi leírja, milyen műveket játszott a banda, ráadásul kiderül, hogy melyik dalt húzták az elbeszélő kérésére, s melyiket a saját kedvük szerint:

Rákóczi, Bertsényi, nótáit hallgattam,
A' Nagy Idait-is, velek el vonattam.

¹ Készült az MTA Bolyai Ösztöndíjának támogatásával, az OTKA F 48440. sz. pályázat idején.

Laczkó fiúnak-is, el-húzák keservét,
Annyával meg-történt szerelmes esetét,
Pihegő hangokkal el-mondák énekét,
Az öreg Czimbalmos, húlatá itt könyvét.²

A felsorolás a repertoár mozgására utal, s nyilvánvalóan a magántársasági éneklésre is jellemző volt. Elsőként a megrendelő, vagyis a magyarok identitását erősítő, közéleti felhangú Rákóczi-nóta változata(i) hangzott(ak) el. Ezt követte egy átmeneti darab, a cigányok önképén ironizáló „nagyidai nóta”. *Árokszállásnál* vagy *Nagyidánál volt a veszedelem* kezdősorral jegyezték fel az énekeskönyvekbe, és ponyván is megjelent. Szirmay Antal a *Hungaria in parabolis*. . . (1804, 1807) címszavai közt idézi a *Cigányok végső romlása* (1769?) című ponyva részletét, ahol maguk a cigányok keseregnek azon, hogy letelepítésük után ki fogja majd ezt a dalt elmuzsikálni? Szirmay kiadta a nagyidai ostrom anekdotáját, illetve az említett dal részletét is, előadói utasításokkal (adagio, allegro).³ Gvadányi jelenetében ezek után jutunk el a legszemélyesebb, ráadásul tabu alá eső, ödipális, talán balladaszerű énekig: ez kétségkívül a cigány folklór sajátabb, zártabb emléke. A szűkülő kör a bizalom elnyerését jelzi, s bár a hashajtóval rászedett muzsikások nagyon bosszúsak, a könyv végi búcsú- és áldásformulák megerősítik, hogy mindvégig bizalmukban őrizték a költőt. Később, amikor már csak hangszeres darabokat játszottak, végigmondták azok nevét, akiknek a táncokat „dedikálták” vagy akik nevével összefonódtak.⁴

Gvadányi a délszláv folklórra is felfigyelt. Egy horvát gyalogosokat szállító dunai hajóraj a síp- és dobszóval „Kralovitz Marko (*b*) kedves énekének” hangja mellett haladt; a költő jegyzete: „Az Horvátok Traditiójok szerint, valaha valamely Marko nevű híres, és vitéz Királyok vólt, erről szüntelen énekelnek ők különösen a Táborba.”⁵

² *Pöstyényi fürödés*, a’ mellyet Egy Magyar Lovas Ezredből való Százados az ottan történt Mulatságos Dolgokkal, élő Magyar nyelven, Versekbe foglalt [. . .], Tsöbörtsök [valójában: Pozsony], Wéber Simon Péter, 1787, 17.

³ Modern magyar kiadása épp az Ünnepelet segítségével jelent meg: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka), 286–288.

⁴ *Uo.*, 21.

⁵ *A’ mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása* (1791), Hetedik Tzikkely, 63. A Marko Kraljević-mondakör más korai magyar emlékeivel együtt elemzi: FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., Akadémiai, 1979, 71–72. és másutt.

A régi magyar találós kérdésekről szóló, adatrendező munkájában Vargha Katalin⁶ önálló típusként jelöli meg azokat a (főként bibliai) feladványokat, amelyeket időtöltésként vagy tréfás tudáspróbaként jegyeznek fel. Eddig úgy tudtuk, hogy főként a lakodalomban hangzottak el. Miután a lányos házhoz megérkezett a vőlegény „kikérni” a jövendőbelijét, a násznagy ilyesfajta kérdésekkel múlatta az időt:

K. Mikor ufzott a' fejlze? Mikor Elizéus Prófétával a' Próféták' fiai kimentek fát vágni a' Jordán vize mellé akkor egygyiknek a' fejlzéje belé estett a' vízben; akkor Elizéus egy fát le-vága, és oda veté, a' hová a' fejlze efett, és akkor a' fejlze fen kezde úfzni, 2. Király 6. 4. verseiben. [. . .] K. Ki prüfzentet halála után kétfzer? F. Sunamitisnek fiatskája, a' kit Elizéus Próféta fel-támalfzott Király 4. 35. vers.⁷

Gvadányinál a Rontó Pali születésén örvendező ittas, ezért szívesen teologizáló parasztgazdák⁸ pallérozzák elméjüket – néha a vallásos értelmet megtörve, profanizálva:

Getzemani kertbe vallyon hány fzal fa vólt,
Tserfa, Bükfa vólt é? mellyen Júdás meg-hólt?
Mindenike tudós, 's okos akart lenni,
Feleletet kélfz volt azért egy így tenni.
A' mennyi fa vagyon ma-is a' Mátrába,
Szint' annyi vólt abba, 's ki kétes f zavába,
Mennyen oda, hol-is mind meg olvashattya,
Hogy helyesen feleltt, fzemével láthattya.
Fűzfán fúlt meg Júdás, fzólt mondani merem,
Azólta a' füz fa gyümóltstöt fem terem.
[. . .]
Azon fzekér, mellyben Illyés Próféta últ,
Tüzes vólt; hogy lehet, hogy abba meg-nem-súlt?
Vizes fpongyiábúl vólt a' köpönyege,
Szóltt más; Tél-is vólt, tám nem-is vólt melege.

⁶ VARGHA Katalin, *Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához* = *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 50.

⁷ *Násznagyok kötelessége* melly a' násznagyságban forgolódó embereknek kedvéért irattatott MÁTYUS Péter által, h. n., é. n. [1790-es évek]; Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Misc. LVII 128952. Mf.: MTAK 271/II.

⁸ A' Parafzok borbúl ha jól hörpentenek, / Tudjuk; fzent Írásbúl akkor befzéllenek. (*Rontó Pál*, Első Tzikkely, 13.)

[. . .]
Ézsau fzőrös vólt, hogy a' fzőri közzé
Moly nem esett, attúl magát miként őrzé?
Mondá egy: mint lovat, fzőrit úgy kefélte,
Melly őfzve tsumózott, aztat le-metélte.

[. . .]
Frígy fzekréttye előtt, mikor Dávid ugrált,
Thótót-é; avagy-is magyar nótát hárfált?
E' kérdésre fenki már nem felelhetett,
Mert az Afzfzonyoktúl nagy zaigás tétetett.
Im így tántzolt Dávid, forgani kezdettek,
E' nótát hárfálta, fzőrnyen éneklettek.⁹

Mielőtt Gvadányit magyarkodással vádolnánk, jelzem, hogy a korban ez volt a köz-felfogás. Pálóczi Horváth Ádám szerint „Csak az ugrós magyar tánc a Szent Dávid tánca”, egy anonim falucsúfoló-füzérben pedig „Monoron a Szent Dávid táncát ugyan járják”.¹⁰

A közköltészeti alkalmi versek és énekek használatáról *Rontó Pál* (1793) gyerekkori élményei közt is olvashatunk:

A' kis gyermekekhez illő Katekismust
Jól tudtam, és még egy Karátsonyi Ritmust.¹¹

Egy alkalommal édesapja a vásárfiák között egy játékhangszerrel lepte meg Palit:

Egy karvas hegedűt hozott nékem most-is,
Imádfágos könyvet, és még gyümöltöt-is.
Jobban örültem én a' hegedűtskének,
Mint az aranyozott tékás könyvetskének.¹²

A *karvas hegedű* ritka kifejezés.¹³ A Nyelvtudományi Intézet adatbázisa a *karvas* szónak javarészt 'bilincs' jelentését őrzi, de itt bukkantam Ludvig Holberg *Klimius Miklós*ának

⁹ *Rontó Pál*, Első Tzikkely, 14–15.

¹⁰ A *Mindenféle ízé* című vers 72. sora. *Közköltészet I: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 115/XII.

¹¹ *Rontó Pál*, Második Tzikkely, 19.

¹² *Uo.*, 26.

¹³ Az *Új Magyar Tájszótár* 3. kötetének *karvas* címszava nem említ zenei adatokat, csak karvédő viseleti darabokat, illetve szerszámokat.

magyar fordításrészletére (1783) is, ahol egyértelműen hangszerről van szó. A fantasztikus regényben a zenészek földjén „A’ kiseded gyermekek [. . .] olyan mufikáló fzerfzám formát mutatnak, mint a’ mellyet mi *Karvajóknak* mondunk.”¹⁴ A latin eredeti szöveg 1766. évi kiadásában itt a német *Stokuiole*n kifejezés áll; e szót Steinbach 1734-es boroszlói latin–német nagyszótárában *Stockeigeige: pandura minima* alakban találjuk.¹⁵ Eszerint az Ázsiából ismert *kemençe*-félék (nyárshegedű) kis méretű rokonáról van szó, amelyekben egy hosszú bot húzódik végig a hangszerezen, ez alkotja a nyakat is, s erre egy rezonátort illesztenek (tökhéjat, kókuszdiót stb.). A karvast a Czuczor–Fogarasi szótár (1874) a *brácsával*, vagyis ’karos hegedű’-vel azonosítja, amely a *viola da braccio* tükörfordítása. Valószínű tehát, hogy Rontó Pali úgy játszott a botra épített kis gyerekhegedűn – a középkori rebek és a fidula rokonaihoz hasonlóan –, hogy bal karjára fektette, s jobb kézzel vonózott rajta.

Zenei tudásának hősünk nagy hasznát vette, amikor elszegődött a vak Péter koldushoz, e komikus Teiresziasz-figurához. Már elődje is részt vállalt a kéregetésből:

Szamárnak-is ő vólt úton vezetője,
 Az áriának-is ő vólt éneklője.
 Péter hegedűs vólt, ’s hegedűt hordozott,
 Mellyel a’ gyermeknek accompagnírozott.¹⁶

– vagyis ő kísérte a gyerek éneklését. Pali megörökölte az énekes feladatát, Péter pedig még a kordé nyikorgó kerekének is tudta a helyét a produkcióban:

Mert így az éneklés, az hegedű vonás,
 A’ kerekék által esendő tsikorgás,
 Majd nagy lármát tefznek, emberek ránk néznek,
 Száma sem lefz a’fok adakozó kéznek.¹⁷
 [. . .]

De meg-kell tanulnod mindjárt az éneket,
 Annak a’ nótáját, e’ néhány verseket.

¹⁴ *Klimius Miklós*nak föld alatt való utja [. . .], deákból magyar nyelvre fordítottatott GYÖRFI József veszprémi prókátor által, Pozsony, Patzko, 1783, 291.

¹⁵ Az adatokért Szörényi Lászlónak mondok köszönetet.

¹⁶ *Rontó Pál*, Második Tzikkely, 26.

¹⁷ *Uo.*, 32.

Ének.

Hallgasfatok engem' minden Keresztények,
Öregek, ifjak,¹⁸ gazdagok, szegények,
Az Ítélet'-napja el-érkezett volna,
Ha Isten kegyelmes mi hozzánk nem volna.
Mint Zsodomát tűzzel meg-bűntetett volna,
Ember, föld, és tenger, most már hamu volna.
Az Izráel népe hogy ha jól élt volna,
Jeruzsálem most-is még álna, meg-vólna.
Nándor fejér várba most pogány nem volna,
Önként hogy ha vízfűza azt nem adtuk volna.
Ha eggyesfég köztünk, 's szzeretet jobb volna,
Több alamizsnája a' Lázárnak volna.
Ha annyi álnokfág, és éh has nem volna,
Annyi sok Prókátor ég alatt nem volna.
Adjatok! adjatok! és adakozzatok,
Fösvényfégtek miatt el-ne kárhozzatok.

* * *

Ezen szép énekre a' mint meg-tanított,
A' fok vólna, vólna, majd meg-tántorított,
De még-is tsak hamar aztat meg-tanúltam,
Nótáját danoltam, füttyülve-is fűjtam.¹⁹

A moralizáló éneknek pontos analógiáját nem találtam, de tökéletesen illeszkedik a koldusénekek műfaji hagyományába. A *volna*-rímek egyhangúságára panaszkodó Pali mintha Szenci Molnár Albert szavait parafrazeálná, aki a 16. századi költők *vala-valait* emlegette. A verselésről és a rímekekről Gvadányi ritkán nyilatkozik, de a *Rontó Pál* előszavában meglepő módon a női olvasók igényeivel magyarázza, hogy miért írta ezt a művét kivételesen 2×12-es strófákban a megszokott négysarkúak helyett: „a' Dámák így kívánták, mert azok a' Rytmust szzeretik danlani, mellynek rövidebb a' Nótája.”²⁰ Gvadányi itt egy verstechnikai újítás átvétele mellett sorakoztat fel közköltészeties, használati érveket, bár jogosságukat nem mindenben támasztják alá a ránk maradt dallamok. A 12 szótagú versek mind négy-, mind kétsarkú alakjukban az énekelt versformák peremvidékére szorultak vissza a 18. század végére, s a közköltészetben

¹⁸ Helyesen: *ifjak* (szótagszám).

¹⁹ *Rontó Pál*, Második Tzikkely, 29–30.

²⁰ *Rontó Pál*, XIX–XX.

szinte kizárólag az elmondásra szánt alkalmi rigmusok (kalendáris ünnepek, lakodalmom, halottbúcsúztató) formájaként szolgáltak.²¹ A hagyományos 4×12-est Gvadányi még ekkor is értékesebbnek állítja, s azon kesereg, hogy „mért hagyattatik-el a’ régi igaz Magyar Poësisnak módja, mért nyesik-le fzépen el-terepedett ágait, és mért tefzik futának.”²² Négysarkú verset írni viszont választékos rímekkel, gazdag szókinccsel bizony nehéz, időigényes feladat – a ragrímes fércművek pedig csak olyanok, mint a koldusok nótái.

Ezek előadásához Péter további utasításokat adott a legénykének:

Ha egyfzer énekelfz, a’ f zavakat nyújtsad,
Hogy így irgalomra a’ f ziveket gyújtsad.
Hajtsad bal váladra akkor a’ fejedet,
Hogy ők f zomorúnak lásfanak tégedet.
Uramnak f zavait pontra meg-fogadtam,
Vólna énekünkhöz torkom igazgattam.
A’ mint el-kezdette vonni áriáját,
Én is húzni kezdém a’ melodiáját.
[. . .]
A’ halálról az Úr egy éneket mondott,
Őtet mint fegítsem, adott ez nagy gondot.
Hallám minden versnek, vége így megy ki: ben
Én-is tehát véknyan e’ véget húztam, ben.
Mert engemet többre a’ vólna éneknél
Nem tanított: azért mást nem tudtam ennél.²³

A le nem jegyzett éneket ugyan nem tudjuk azonosítani, de népszerűsége alapján ez lehetne akár a *Harc ember élete teljes életében* kezdetű, 17. század végi katolikus halotti ének, amelynek három ilyen *-ben* rímelésű strófája is van.²⁴

II. Közköltészeti idézetek

A *querela Hungariae* rímtoposzt (*nép-ép-tép-kép* stb.) Gvadányi több művében alkalmazza, de az Imre Mihály által feltárt folyamat végén, amikor ez már „rímsablonná”,

²¹ A kérdésről bővebben *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)* című, megjelenés alatt álló kismonográfiámban írtam.

²² *Rontó Pál*, XVI.

²³ *Rontó Pál*, Második Tzikkely, 33.

²⁴ *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum, Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/A–B), 605. sz.

dekoratív elemmé egyszerűsödött.²⁵ A jelentéscsökkent forma néha kifejezetten ironikus. Az újszülött Rontó Pált dicsérő parasztasszonyok szájából például szokatlan ez a rím:

Egy fízolt: Komám Afzfzony, e' bizony olyan fízép,
Hogy a' nagy Oltáron fintsen ilyen fízép kép.²⁶

– akárcsak annak leírására, amikor a pesti sokadalomban egy nyereghez alig szoktatott csikó

Tett a' fazékok köfzt fízörnyü romlásokat.

Recsegett, ropogott, lett itten fok cserép,
Hova patkója ért, nem maradt femmi ép,
Serpenyü, Táll, Fazék, Rátó, vólt bár melly fízép,
Szórodott, mint házrúl febes fízél zsúpot tép.²⁷

Royalista felhangokkal ugyancsak furcsa, főleg a rimbokor rebellis előzményei után:

Isten rendel Királyt, hogy Orfzág légyen ép,
Ezt annak hatalma tartya fent mindenkép,
Ótet nem tífztelni, rút dolog és nem fízép,
A' Király tsak Király, koránt fem festett kép.²⁸

Nagy valószínűséggel az *Ifjú legény lévén sokat gondolkodtam* kezdetű, ponyván is kiadott versből, a házassul legény 17. századi eredetű töprengéséből kölcsönözte az alábbi rímeket:

²⁵ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 263. és azt követően.

²⁶ Rontó Pál, Első Tzikkely, 11. – A *kép* szó eredeti, Rimay által megidézett jelentése 'kopja' volt; ennek más 18. századi szövegekben sincs már nyoma, mindenki az *imago* értelemben használta.

²⁷ *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása* (1791), Hatodik Tzikkely, 50.

²⁸ Uo., Kilentzedik Tzikkely, 79.

ponyva:

Mert ha szépet vefzek elég fejem gözi,
léfzen azt ftráfsálni, ki mindenkor gyözi:
hamar el hódittyák, ha ember nem örzi,
igy-is bánat árja én fejemet éri.²⁹

Gvadányi:

A' fzakács is ételt míg azt meg nem főzi,
Nem talál afztalra, mert rofz vólna gőzi,
Míg az ellenséget vezér meg nem győzi,
Addig a' Borostyánt fejére nem tőzi.³⁰

Az egyik leghosszabb közköltészeti idézetet *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico criticé való leírása* (1791) egyik zsánerjelenetében olvashatjuk. A pesti vásárba menet az istenmezei nótárius egy öregasszonyra lett figyelmes, aki csinos, tiszta magyar viseletben ült – méghez a antikizáló pózban:

Bal keze könyökét, bal térdére tette,
Bánattal a' fejét, reá erefztette,
Sohajtozott reám, szemét sem vetette,
Könyveit hullatta, 's eztet éneklette.

ÉNEK.

Gyálfos életemet fzanom keservesen,
Kiben néha napján, éltem fzerentsésen,

Halgatott kevéssé,

De tsak hamar megint:

²⁹ *Négy új VILÁGI ÉNEKEK* (1785), OSZK 817.750, Harmadik, 5. vsz. *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 74/II. sz.

³⁰ *A' mostan folyó. . . , i. m.*, Kilentzedik Tzikkely, 77.

Életemet éltem valaha kedvemre,
Folyt a' szép szzerentse mindenkép fejemre:
De immáron meg váltazott
Tőlem mezfűze el távozott,
Engem gyáfzba hozott,
Kedventül meg fofztott.³¹

A „vén szren” folyton ezt énekelte discant (szoprán) hangon, könnyek között. A nótárius engedett a kísértésnek, hiszen a dalt jól érthette. Közelebb lépve ráköszönt, megkérdezte bánatának okát, ám az öregasszony

Megint csak verseit énekelte, és sírt,
Fövényre mutató Újjával szívét írt,
Könyvétül meg ázott kezkenyőjébül nyírt,
Ollóval egy kevést rá veté úgy mint írt.³²

A nótárius fortélyhoz folyamodott:

Hirtelen magamba azon Áriára,
Mellyet ő énekelt, hasonló nótára
Éneket gondoltam, Bassusnak hangjára
Így kezdém: vólt is ez ugyan Gustussára.

ÉNEK

Ó szív! mellyre zúdúlt kesserűfég árja,
Kit is tömlöczbe tart Öregfégnek zárja
Ébredgy, ne essél kétfégbe,
Inkább légy jó reményfégbe,
Fel derül még napod,
Víg kedved, meg kapod.

A' Tudomány bennem olly mértékben vagyon,
Hogy életre hozom, kiket ütnek agyon,
Iffúut vénbül formálok,
Rútbül olly szépet csinálok,
Hogy minden addig futt,
Míg hozzája nem jutt.³³

³¹ Uo., Hatodik Tzikkely, 48.

³² Uo., 49.

³³ Uo., 44.

Az öregasszony immár lelkesen válaszolt, s faggatni kezdte módszeréről. Ám

Nem feleltem; hanem az el végzett nótát
Ujra el kezdettem, trilláztam a' kótát,
Láttam is kevésbé, immár vígabb vóltát,
El végezvén, hallám már fokkal több szóltát.³⁴

Elpanaszolta – Gyöngyösi Istvántól, méghozzá Zrínyi Ilona leírásából kölcsönzött, a közköltészetben is elterjedt rímekkel –, hogy

Míg iffiú vóltam, olly vóltam mint Ráró
Egyenes mint Czédrus, aprón lépő 's járó,
Szívem rejtekébe Iffiakat záró.
Ezektül vízfzónló szzerelmeket váró.³⁵

Addig-addig őrizte viszont függetlenségét, míg pártában öregedett meg. A közköltési vénlánypanaszok retorikája szerint dohog a gavallérokra, akik immár másoknak csapják a szelet, s másokat kísérek „Bálba, Theatrumba, Heczbe”. Nótáriusunk végre színt vall: csodamalmot épített az Ipoly partján, a vénasszonyok pedig

Melybe ha magokat ők meg őrltetetik,
Mindenike mingyárt iffiá tétetik,
Szépfége, gyengéje, vízfzfa térítettetik,
Mind hajdan mindentül megint szzerettetik.

Az Afzfzonyt is ezen malom garádgyára
Fel őntetem; elöl őrltem darára,
Botsájtatom ofztán a' pitlés szitára,
Ottan jut a' szépfég lifztyének lángjára.
[...]
Iffiú korra is az Afzfzony úgy mehett,
Hogy ha hét illy őrlést jaj nélkül szzenvedhett.³⁶

A vénasszony számára ekkor vált világossá, hogy a nótárius csúfot űzött belőle. Dühösen, átkozódva, nyelvnyújtással vett tőle búcsút, s ebben – újabb közköltészeti toposzként – a hátsó fertálya is közreműködött.

³⁴ *Uo.*, 45.

³⁵ *Uo.*, 46. A strófa valószínű mintája Gyöngyösi *Thököly-epithalamionjának* 67. strófája. GYÖNGYÖSI István, *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága; Palinódia (Kesergő Nimfa)*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Könyvtár, Források, II), 17.

³⁶ *A' mostan folyó. . . , i. m.*, Hatodik Tzikkely, 48.

A jelenet minden részlete gazdag közköltészeti utalásokban. Már maga a vénlány-figura állandó szereplő volt e hagyományban.³⁷ A tréfás panaszdalok sóhajai, szereleméhsége és kritikátlansága erősen hatottak Csokonai *Dorothyájára* is. Az, ahogyan megpillantjuk őt a Gvadányi számára szócséplésbe vesző, kiábrándító országgyűlés „szünetjeleként”, Gyöngyösi kesergő nimfájára emlékeztet, tehát a nemzetsors allegóriája is lehetne, főként magyar ruhája miatt. Hamar kiderül viszont, hogy csak szívfájdalom gyötri. Amit énekel (*Gyászos életemet szánom keservesen*), a 18. század egyik legnépszerűbb szerelmi keserve volt, az 1750-es évektől 1804-ig ismerjük feljegyzéseit.³⁸ Főként Erdélyben maradtak fenn változatai; lehet, hogy Lázár János munkája. A versfők GRÓF ESZTERHÁZI MAGDOLNA nevét őrizték, de ilyen nevű személyt a 18. századból nem sikerült azonosítani. Ő nem szerzője, inkább a címzettje lehetett a versnek a megszólító formulák miatt. Kottás feljegyzést nem ismerünk, ám a jellegzetes versforma alapján azonos dallamra énekelhették akár Faludi Ferenc *Erdő* című versével (*Királyi mulatság erdőben sétálni*), akár a *Be kár, be kár nékem a pártát viselnem* kezdetű vénlánypanasszal³⁹ – esetünkben ez tematikus közelséget jelentene! Hósnőnk a félbehagyott I. strófa után egyébként az 5. szakasz változatára ugrik, a rögtönzött felelet viszont Gvadányi munkája lehet. Itt a közköltészet variánsgyakorlatát modellálja: a széles körben és több stílusrétegben elterjedt *duettók* (párbeszédes dalok) gyakran egy népszerű alapszöveg alkalmi és egyedi válasz-parafrázisaként jöttek létre.⁴⁰ A legismertebb kollégiumi nóták – köztük a vénlánycsúfolók – épp ilyen módon szolgáltak nótajelzésként és háttértextusként az iskolai színjátékok betétdalaihoz.

A vénasszonyokat megőrlő és megifjító malom, az *Altweibermühle* motívuma szintén a nemzetközi közköltészetből származik. Küllös Imola az első hazai adatot egy 17. század végi iskoladráma interludiumában találta, majd a 18. századi dramatikus házastársi veszekedések egyikében – épp abban, amelyik ponyván is megjelent Ó, *gonosz szerencse be megátkoztata* kezdettel –, s egy alternatív fűrészelős megoldásra is felfigyelt egy másik diákszínjátékban.⁴¹

³⁷ RMKT XVIII/4, 365–366, 425–426.

³⁸ A legfontosabbak felsorolása: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, 2., jav. és bőv. kiad., Bp., Balassi, 2002, 713. A szövegcsaládról: KANYARÓ Ferenc, *Virágének gr. Esterházy Magdolnához*, ErdMúz, 1903, 172–175.

³⁹ RMKT XVIII/4, 55. sz. A basszus hangon elénekelt felelet rímei ugyanezt a szövegcsaládot idézik.

⁴⁰ Bővebben erről is *Szöveg szöveg hátán...* című említett monográfiámban.

⁴¹ KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: K A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szíjűzé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 81–84.

Végül két jellegzetes rím, amelyet gyanúm szerint Gvadányi hozott divatba. A *Rontó Pál*ban olvashatjuk egy kocsmárosról, hogy

Gyors ember vólt, foká épen nem motozott,
Mindeneket hamar az afztra hozott.⁴²

Ezzel a rímmel a 18–19. század fordulójára datálható egyik vőfélyvers-ponyván ígéri az első vőfély:

De most már elmegyek bort és ételt hozok,
Jövök hamarjába sokat nem motozok.⁴³

Egy másik rímmel eredetileg Rontó Pált köszöntötte egy öreg katona:

Szerelmes szép ötsém! ember vagy, 's egy Vitéz,
Vitézfég, bátorfág, a' szemedből ki-néz.⁴⁴

A 19. század első felének divatos tus-füzéreiből több helyen szerepel ugyanez komikusan:

Egészséggel vitéz
látom hogy a szemedből is bor néz⁴⁵

*

Gvadányi írói és személyes világának közköltészeti utalásai már a fenti ízeltőben többféle kulturális regisztert érintettek. További példák tömegét sorolhatnánk még. A konkrét szövegkapcsolatokon túl ezért is szükséges e leírások vizsgálata: itt az írásban ránk maradt alkotások életre kelnek, s megtalálják helyüket a 18. század egyik méltatlanul mellőzött magyar írójának életmód-enciklopédiájában.

⁴² *Rontó Pál*, Negyedik Tzikkely, 69.

⁴³ *Újdonnan új vőfény köteleesség* (é. n.); RMKT XVIII/8, 239/I, 17–18. sor.

⁴⁴ *Rontó Pál*, Hatodik Tzikkely, 109. Másutt is szerepel a rímpár, például *Uo.*, II. rész, Második Tzikkely, 184.

⁴⁵ *L. J. énekeskönyve* (19. század I. fele, STOLL 864), 55b. RMKT XVIII/8, 481.

BERECZ ÁGNES

Halvány jelek nyomában
Ráday Gedeon aktív évtizede 1780–1792 között

Nem mindennapi ítélőképességről tett tanúságot Arany János, amikor a Koszorú *Írói arcképek* sorozatában méltatta Ráday Gedeon személyét és költői jelentőségét. Pedig nem támaszkodhatott másra, mint az életmű véletlenszerűen fennmaradt darabjaira, valamint Kazinczy Ferenc rajongó visszaemlékezéseire mentoráról.¹

Gondolhatnánk, hogy Arany 1864-es írása óta kiderülhetett még egy és más; különös tekintettel a családi levéltár hatalmas anyagára, amelyből egyes publikációk már a 20. század elején megjelentek, az 1950-es évektől pedig rendezetten áll a kutatás rendelkezésére. Valójában mindmáig csekély a Rádayakra vonatkozó, tudományos igényű és értékű, levéltári kutatásokon alapuló közlemények száma. Ami van, az főként Ráday Pál tevékenységével, illetve Ráday Gedeon könyvgyűjtői, egyes vetületekben irodalomtörténeti munkásságával kapcsolatos.²

Ráday Gedeon (1713–1792) életpályájában különös, bár érthető aránytalanság figyelhető meg: körülbelül hetvenesztendő koráig csaknem teljesen a magánszférára korlátozódó, csendes és eseménytelen élete volt; majd utolsó évtizedében rendkívüli aktivitást fejtett ki mind a szerveződéssel, mind az egyházi és oktatási ügyekben, egyáltalán mindenütt, ahol valami jó ötlet merült fel a közjó előremozdítása érdekében. Mint említettem, ez a fordulat indokolható: fiatal korában esélye sem lett volna jelentős közéleti szerepre, a befogadó közeg is hiányzott még; viszont akkor alapozta meg hatalmas műveltségét (találón nevezte őt Bíró Ferenc *olvasónak*³ a szó legnemesebb értelmében), amely idős korára a magyar irodalmi élet meghatározó személyiségévé tette. Élete folyamán a családi könyvtárat rangos gyűjteménnyé fejlesztette, amelyben megvolt minden igazán lényeges kötet; Széchényi Ferencet jóval megelőzve szívós igyekezettel gyűjtötte a magyar és magyar vonatkozású irodalmat is. A péceli kastély átépítése során a belső dekoráció Ráday Gedeon tervei szerint készült: ő választotta ki a falfreskók mintáit, ő rendezte azokat kompozícióba (sőt

¹ L. KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete* = K. F. *Művei I, Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., s. a. r., jegyz. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók); illetve UŐ, *Magyar Pantheon: Életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., Aigner, é. n. [1884] (Nemzeti Könyvtár, 36). vonatkozó részeit.

² A Rádayakra vonatkozó bibliográfiát, valamint a Ráday Levéltár fondjegyzékét l. a Ráday Gyűjtemény honlapján. Internet: <<http://www.rgy.hu>>

³ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998³, 274.

a díszterem freskóihoz verses feliratokat is írt), ő határozta meg a kivitelezés teljesen egyedi jellegét – a díszterem eredeti állapotában olyan hatást keltett, mintha egy gigantikus könyv középpontjában állnánk. Műkincsekkel teli kastélyában, könyvtára mellett elhelyezkedő árnyas dolgozószobájában Ráday Gedeon a filozok paradicsomi életét élte: nyilván eredetileg is jó irodalmi, esztétikai és nyelvi érzéke kifinomodott, ítéletei – például Zrínyi jelentőségéről, Dürer rajzairól, a nyelvújítási mozgalomban javasolt elvi és gyakorlati megoldásokról – kivétel nélkül helytállóan bizonyultak. Költői teljesítményéről szólva már Arany is azt emeli ki, hogy újító formakésztsége ösztönzőleg hatott, meghaladta a műkedvelői szintet, de nem volt eredeti, átütő költői tehetség. (Nem is vágyott arra, hogy művei nyomtatásban megjelenjenek; ezeket gyakorlatilag kieroszakolták tőle az induló folyóiratok szerkesztői.) Mecénási tevékenysége végigkísérte életét, igazából azonban 1780 körül, II. József trónra lépését követően kezdődik meg aktív közéleti szerepvállalása, amelyről Kazinczy mindenkor a legnagyobb elismeréssel emlékezik meg.

De miben is állt ez a kései aktivitás? Az kétségtelen, hogy Ráday Gedeon literátusi levelezése, közvetett és közvetlen bizottsági közreműködései,⁴ publikációi, munkalátogatásai, pesti szalonélete és színházlátogatásai szinte kivétel nélkül ehhez az évtizedhez kötődnek. Emellett – amint azt egy korábbi publikációmban⁵ vázoltam – számos színes, ám minden alapot nélkülöző állítás terjedt el különféle félreértések révén (a péceli kastély mint a szerveződő írók irodalmi műhelye; Mozart-operák és más színművek előadása Pécelen stb.) – sajnos nemcsak az ismeretterjesztő publicisztikában, hanem kézikönyvekben, szócikkekben is. Ez alkalommal két terület emelek ki Ráday Gedeon utolsó éveinek szerteágazó tevékenységéből: részvételét a szabadkőműves mozgalomban és az akadémiai társaság létrehozásával kapcsolatos álláspontját.

Az első témát Jászberényi József becsülettel kimerítette;⁶ a források szűkössége, az elenyészett iratok miatt röviden összegezzük: 1783-tól tagja volt a Draskovich-féle pesti *Nagyszívűség* páholynak, ahonnan a főnemesek budai közösségéhez csatlakozott, azonban 1787-ben *A Hallgatagsághoz* néven alapított új páholyt (vagy szervezte újjá) szintén Budán. Ez idővel egyesült egy másik, meglevő páhollyal, és az *Első ártatlanság*hoz néven 1789-ig működött. Utána egy „braunschweigi” páholy szervezéséről

⁴ A Türelmi Rendeletet előkészítő magyar protestáns delegációval rendszeresen konzultált; az iskolaügyi reformbizottságnak tagja volt.

⁵ BERECS Ágnes, *Középnemesi barokk életmód a Ráday-család levelezése alapján 1750–1779* = BERECS Ágnes, LÁNGI József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Bp., Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003, 9–70.

⁶ JÁSZBERÉNYI József, „*A Sz: Sophia' templomában látom én felszentelve nagysádat*”: *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Budapest, Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153).

van még adat. Az osztrák tartományhoz tartozó *Koronázott reményhez* (*Zur Gekrönten Hoffnung*) bécsi páholy névjegyzékeiben ugyancsak több ízben szerepel Ráday Gedeon neve 1784 és 1790 között. Szabadkőműves munkásságáról azonban egy morzsányi adalék sem áll rendelkezésre. Kazinczy levelezésével ellentétben Ráday Gedeon levelei semmiféle célzást, utalást nem ejtenek el; nincs idevágó kézirat vagy közvetett utalás. Jászberényi feltételezése szerint a feltűnő hiány oka a Ráday Gedeon halála utáni családi iratmegsemmisítés lehet, amelynek áldozatul esett kéziratok költői életműve is.

Nekem vannak kételyeim erről a szomorú esetről. Ha igazán figyelmesen olvassuk Kazinczy sorait, kiderül, hogy az unoka, Ráday (III.) Pál *bitte úgy*, hogy apja (Ráday II. Gedeon) égette el nagyapja verseit, mert attól félt, hogy a kiteljesedő magyar költészet fényében azok idővel avíttnak, nevetségesnek fognak tűnni.⁷ Tehát egyrészt eleve volt bizonytalanság a kéziratok pontos sorsát illetően, másrészt Kazinczy csak a költői hagyatékról beszél. Ráday Gedeon fennmaradt személyes levelezése a Ráday Levéltárban több mint 3000 tételt számlál (ehhez még hozzászámíthatjuk a másutt őrzött, illetve a más egységhez sorolt iratokat). Jócskán maradt tehát kutatható, de tény, hogy eddig még senki sem akadt nyomra.

A névjegyzékek közléseit bogarászva⁸ meg kell jegyeznünk, hogy olykor eldönthetetlen, Ráday Gedeonra vagy azonos nevű fiára vonatkoznak-e azok; de a legvalószínűbb, hogy mind a ketten tagok voltak. Ebben az esetben még rejtélyesebb, hogy mi vihette rá később Ráday (II.) Gedeont a nyomok eltüntetésére – ha így történt. Ami a névjegyzékeken túl figyelemreméltó: a fennmaradt szabadkőműves nyomtatványok a Ráday-műemlékkönyvtár állományában, valamint a péceli kastély freskói közül az *Arión* és az *Orpheus*-sorozat.⁹ A kastély falképei jóval hamarabb elkészültek, mintsem Ráday Gedeon kapcsolatba került a mozgalommal, így nem érthetünk egyet azzal a túlbuzgalommal, amely minden felbukkanó háromszögben és körzőben szabadkőműves jelképet lát – az egykori könyvtárterem freskóin fellelhető ilyen elemek inkább a mesterségekre és tudományokra utalnak. Az említett két ábrázolás viszont valóban feltételezésekre csábít: lehetséges, hogy a péceli kastélyban többször vendégeskedő Kazinczyt ez vezette szabadkőműves álneve (Orpheus) felvételére?¹⁰ Így szeretett mesterét is befoglalhatta ebbe a gesztusba. . . Pálóczi Horváth Ádámot pedig, aki szintén kapcsolatban állt Rádayval, Kazinczy nevezte el Ariónnak felavatása alkalmából. Nagyon vonzó feltételezés, ám hangsúlyoznunk kell, hogy nincs rá semmilyen

⁷ KAZINCZY, *Magyar Pantheon*, i. m., 30.

⁸ Közli: ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Schmidl Nyomda, 1900, 139.

⁹ Ismerteti őket: LÁNGI József, *A péceli Ráday-kastély falképei* = BEREZ-LÁNGI, i. m., 71–132.

¹⁰ Kazinczy az *Orpheus* nevet felavatójától, egyben későbbi apósától, Török Lajostól kapta (JÁSZBERÉNYI, i. m., 119), de ettől még sugallhatta az ötletet.

bizonyíték. Az ellenben bizonyos, hogy a Rádaynak kedves Draskovich-obszervancia célkitűzése elsősorban a szellemi felemelkedés elősegítése volt, s a különböző szakterületeken tehetséges testvérek meghatározott feladatokat kaptak. Ráday Gedeon érintett lehetett akár az idegenek betelepítésével kapcsolatos témakörben,¹¹ akár a jobbágyság helyzetének jobbítására irányuló törekvésekben,¹² akár a magyar folyóiratok beindítását célzó mecénási és szerzői tevékenységében. Ez utóbbiban ráadásul partnerei is szabadkőművesek voltak. Az ismert íróársak mellett további szabadkőműves testvérek tartoztak a Rádayak atyafiségéhez, például a pomázi főmester, Jeszenovszky József vagy a pesti páholyból Darvas Ferenc, Fáy Ábrahám és Fáy Barnabás.

Áttérve második témánkra: az akadémiai társaság, azaz egy strukturált, tekintéllyel rendelkező literátori csúcshintézmény létrehozásának eszméje igen erősen hatott az 1770-es évektől kezdve mindaddig, ameddig az ténylegesen létre is jött.¹³ Kezdetben azonban feltűnő volt a bizonytalanság az elképzelt társaság érdemi feladatait illetően.

Bod Péter mindenkit megelőzve, már 1756-ban dédelgeti egy Literata Societas ábrándját, s Ráday Gedeont érzi a megfelelő személynek, hogy megossa vele gondolatait.¹⁴ Bod társasága elsősorban a magyar nyelv ápolására szolgált volna (érezkelve a megújításra szoruló nyelvállapotot), s ezt ő csak intézményesen tudta elképzelni, szoros magyarországi-erdélyi együttműködéssel. Az első konkrét feladat egy jó Grammatika kiadása lenne, a második pedig a régi magyar históriák és versek kiadása. „Az Isten tehetséget adott a Mgs Urnak s azokból az Heltaitól régen ki adott versekből, a mellyeket kedvesebbeknek lehetne itelni nyomtassa ki a Mgs Ur Budán vagy a hol helyesnek itélné” – írja Bod Péter Rádaynak.

Mire Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasága (1793) megvalósította Bod Péter álmát, Ráday Gedeon már nem élt; azonban az előkészítő szervezési

¹¹ Még az 1750-es években fogadta be a Stájerországból vallásuk miatt elűdözött evangélikus migránsokat, akiket Ikladon telepített le. Bővebben: ASZTALOS István – BRANDTNER Pál, *Ikladai családok*, Iklad, Iklad Község Önkormányzata, 2002.

¹² Ráday Gedeon tiszttartóival folytatott, máig csak néhány hivatkozás erejéig publikált levelezésében (RL C/64-8 és Gazdasági iratok) számos helyen akadunk olyan passzusokra, amelyekben a tiszttartók tesznek szemrehányást uruknak a jobbágyokkal szembeni engedékeny, jóságos magatartása miatt (például büntetést enged el, anyagi segítséget nyújt, számára előnytelen feltételekkel is hozzájárul a megváltáshoz stb).

¹³ A folyamatot részletesen bemutatja: THIMÁR Attila, *Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon = A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVICS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 643–655.

¹⁴ A levelet közli SZABÓ Ágnes, *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2002, 207–218.

munkálatokról még értesült. A szerényebb célkitűzésekkel induló, a Társaság elődjének tekinthető „Erdélyi Kéz írásba levő eredeti Irók kiadására” szervezett Társaságba 1791 márciusában nagy tisztelettel kéri fel Aranka György Ráday Gedeont: ha a Társaság „érdemes Tagjai közé számláltatni Nacsád Betsületének tartya, méltóztassék íranta parancsolni. Legalább szép Gyűjteményeinek Lajstromát olly moddal le iratván, hogy az Irásnak Titulussa irassék le, ’s az Iro mitsoda idő szakaszt, mellyik esztendőttől fogva meddig irt meg, nékem minél hamarébb meg küldeni.”¹⁵ Azaz rögtön konkrét feladatot is kínált Ráday Gedeonnak, kézirat-katalógust kérve gyűjteményéről. 1791 júliusában Aranka a Nyelvművelő Társaság szervezésével kapcsolatos nehézségekről ír, valamint mellékeli a kéziratok kiadására szervezett Társaság „jelentő levelét” – ma úgy mondanánk, közhasznúsági beszámoló jelentését.

Ráday Gedeon leginkább a kassai Tudós Társaság munkájában, közelebbről a *Magyar Museum* szerkesztésében vett részt 1788-tól, és természetesen anyagilag is támogatta az induló lapot, sőt a terjesztés hálátlan feladatából is kivette a részét. Ez a Társaság irodalmi művek megjelentetésére szövetkezett, Batsányi János és Kazinczy Ferenc konfliktusoktól nem mentes vezetésével. Batsányi tudósította Rádayt Besenyey Jámbor Szándékának megjelenéséről, sőt példányt is ígért a műből.¹⁶ Örömmel számol be arról, hogy a felállítandó Társaság tervéről már az uralkodó is értesült. Valószínűleg Ráday Gedeon gondolatai is egy nyelvművelő Akadémia körül járhattak, mert halála előtt nem sokkal egy ilyen tárgyú íráson dolgozott, amelyet a *Magyar Museum*ba szánt. Egy szép idézet azonban jelzi, hogy a szelíd öreg túlzottan tartotta az elnevezési elképzelésekben tetten érhető önbizalmat: „én [. . .] az abban munkálkodó társaságnak is szebb és alázatosabb nevet adni nem tudnék, mint ha azt igyekezők társaságának hívnám, ugyanis minket magyarokat, mint még csak kezdőket, leginkább illethet az ilyen név.”¹⁷

Ami Ráday Gedeon életművéből, munkásságából fennmaradt – hiába sajnáljuk, ami végleg elenyészett – elegendő ahhoz, hogy neve a megfelelő helyen örökítődjék meg irodalomtörténeteinkben. Abban csak reménykedhetünk, hogy egyszer elmondhassuk: feltártunk minden feltárható forrást.

¹⁵ A levelezést közli: LADÁNYI Sándor, *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 13, Szeged, 1973, 159–171.

¹⁶ MOLNÁR János, *Batsányi János levelei id. báró Ráday Gedeonhoz*, ItK, 1907, 210.

¹⁷ Ráday Gedeon – Kazinczynak, 1790. február 1. KazLev, II, 22.

PORKOLÁB TIBOR

A nápolyi kapcsolat
Virág Benedek „királyódájának” filológiai háttere

Virág Benedek *Poétai Munkájában* (1799) található egy cím nélküli alkaikum,¹ amely csaknem változatlan formában kap helyet a szerző *ultima edíció*nak szánt versgyűjteményében (1822).² Az ódának minden bizonnyal Toldy Ferenc adja *A' királyboz* címet – először *Handbuchjában*, majd definitív igénnyel készített Virág-kiadásában (1863).³ E mértékadónak tekintett, széles körben hozzáférhető edíció alapján adja közre a költeményt válogatáskötetében Zlinszky Aladár, költészeti antológiájában Ferenczi Zoltán és oktatási célokat szolgáló szemelvényes munkájában Bán Aladár.⁴ (Megjegyzendő, hogy a legutóbbi – Lőkös István által sajtó alá rendezett – Virág-kiadásból⁵ a „királyóda” hiányzik.) A költemény szövege az 1822. évi kiadás szerint:

Harczol Filepnek rettenetes fija.
A' merre villám fegyvere menydörög,
A' félelemnek, 's a' halálnak
Jaj szava gyászos ügyét kesergi.

Ím néki hódúlt Ázsia! félve néz
A' Győzhetetlen' képire, reszkedő
Kezekkel öntvén a' Kevélynek
Lábaihoz kizsarolt ezüstét.

- ¹ VIRÁG Benedek *Poétai Munkái*, Pesten, Trattner Mátyás, 1799 (Magyar Minerva, 3), 38–39.
- ² VIRÁG Benedek, *Poétai Munkák. Két Könyv*, Pesten, Trattner János Tamás, 1822, 35–36.
- ³ *Handbuch der ungarischen Poesie*, in Verbindung mit Julius FENYÉRI herausgegeben von Franz TOLDY, Pesth, Wien, G. Kilian, K. Gerold, 1828, I/261; VIRÁG Benedek *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast, 1863³ (A Magyar Nemzet Classicus Írói), 21.
- ⁴ VIRÁG Benedek *Válogatott költeményei*, kiad. ZLINSZKY Aladár, Bp., Lampel, 1899 (Magyar Könyvtár, 115), 23; *A régi magyar költészet. Faludi – Gvadányi – Virág*, kiad. FERENCZI Zoltán, Bp., Lampel, 1904 (Remekírók Képes Könyvtára), II/233; BÁN Aladár, *Virág Benedek élete és költészete. Szemelvényekkel*, Pozsony, Bp., Stampfel, 1904 (Segédkönyvek a Magyar Nyelv és Irodalom Tanításához, 12), 32.
- ⁵ VIRÁG Benedek *Válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Bp., Szépirodalmi, 1980.

Így a' magában bízakodó makacs
Párthus, kifárad végre tsataiban,
'S adót visz' önként szív dobogva
Róma' vitéz, de szelíd Urának.

Sokszor, dücsősség és öröm a' nemes
Győző hatalmát félni; gyönyörködik
A' föld Titusban, 's Róma Őtet
Sok jeles érdemiért imádgya.

Felyülhaladtad mind ezeket, kegyes
Királyom! ím a' hála-adó Magyar!
A' rettenetlenség' Vitézi,
Szíveket áldozatul ajánlyák!

Nem félelemből áldozik e' sereg:
A' ritka virtust tiszteli, melly maga,
Eröltetés nélkül, szerezhet
Több birodalmakat egy Királynak.

A jórészt forráskritikai érdeklődésű szakirodalom – így Szeremley Barna kompara-
tistikai tanulmánya – a „királyódát” horatiusi eredetűnek tekinti:

[P]ár vonása, de különösen szerkezete Horatius I. k. 12-ik Augustus-
hoz irt ódájára vall. A mint ugyanis ebben Horatius sorban dicsőíti az
isteneket, hősöket, hogy végül arra a következtetésre juthasson, misze-
rint Jupitert kivéve Augustus valamennyinek felette áll, épen ugy Virág
Nagy Sándor, Augustus, Titus dicsőítését előre bocsátja, hogy ezek után
kimondhassa, miszerint a magyar király mindeniket felülmulta, mert nem
csak hatalma, de főképen erényei által birta hódolatra alattvalóit. Az is
megerősíti a két vers rokonságát, hogy Virág Augustusnak épen azt a di-
csőségét emeli ki, melyet Horatius szóban levő ódájában t. i. a parthusok
leverését.⁶

A Szeremley által felsorolt uralkodói nevek közül azonban csak a Titusé és – könnyen
megfejtethető névcserés alakzatként: „Filepnek rettenetes fija” – a Nagy Sándoré lelhető
fel Virág ódájában. A „Róma' vitéz, de szelíd Ura”-titulus már jóval nehezebben köt-
hető névhez, hiszen a parthus birodalom ellen vívott évszázados háborúban számos

⁶ SZEREMLEY Barna, *Virág és Horatius. Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány = A Kisujszállási
Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894–5-ik Tanévről*, Kisujszállás, 1895, 34.

római császár ért el jelentős sikereket. A Szeremley által megnevezett Augustus nem vívott győztes parthus csatákat, viszont diplomáciai ügyességének köszönhetően előnyös békét kötött a fenyegető ázsiai birodalommal – visszaszerezve a triumvir Crassus kudarcra végződő hadjárata során elvesztett római hadijelvényeket. Szeremley Róma „vitéz, de szelíd” urát nem történelmi érvekre hivatkozva, hanem a mintának tekintett Horatius-óda alapján azonosítja Augustussal. A „királyóda” szövegéhez fűzött *Magyarázata*ban – feltehetően Szeremleyt követve – Bán Aladár is a horatiusi hatást hangsúlyozza: „Horatiusnak Augustushoz írt ódái egyikéhez (I. 12.) hasonlítható e vers szerkezetében és fölépítésében, azonban a felfogás nemességében római mintaképét felülmúlja”.⁷ Az óda parthusokat hódoltató uralkodóját viszont – Szeremleyvel ellentétben – nem nevesíti. Figyelmet érdemel, hogy a költemény megszólítottjaként („kegyes / Királyom!”) mindketten a magyar uralkodót jelölik meg. Míg azonban Szeremley megmarad az általánosító formulánál („a magyar király”), addig Bán sokkal konkrétabban fogalmaz: „A költő ebben az ódában Ferencz királyt dicsőíti a napoleoni háborúkban való szerencsés részvétele miatt.”⁸

A „királyóda” horatiusi eredetét, illetve a magyar király(ok)ra való vonatkozhatóságát azonban igencsak kérdésessé teszi egy olasz nyelvű alkalmi költemény: Marciano di Leo *Sonnettoja*. A költeményt – magyar nyelvű fordításával együtt – a bécsi Magyar Hírmondó adja közre 1792-ben az alábbi kommentárral: „Meg-ígértük azon szép *Olasz* Verseknek közlését, mellyek *Nápoly* Városában jöttek volt ki arra a’ jeles alkalmatosságra, midőn a’ Magyar Nemzet Küldöttje, Gróf *Szécsényi Ferencz* ő Excel. ja bé ajánlotta a’ *Nápolyi* Királynak tiszteletére veretett pénzeket”.⁹ Gróf Szécsényi Ferenc nápolyi követsége II. Lipót pozsonyi koronázási ünnepségének (1790. november 15.) szimbolikus jelentőséggel bíró mozzanatára vezethető vissza: a szertartáson IV. Ferdinánd nápolyi király és Mária Karolina királyné (Lipót sógora és nővére) magyar díszruhában jelennek meg. A fejedelmi vendégek e gesztusát a rendek nagy kitüntetésnek tekintik, és Lipóthoz folyamodnak, hogy „ezen örvendetes megjelenést különös emlékezetes pénz által méltóztatna a feledékenységtől megmenteni”.¹⁰ Lipót hozzájárul az emlékpénzek veretéséhez,¹¹ a rendek pedig Szécsényit kérik fel az átadási ceremónia nápolyi lebonyolítására. A gróf 1791. december 8-án indul el – a királytól és a nádortól kapott ajánló és hitelesítő iratokkal – pompázatos és egyben

⁷ BÀN, *i. m.*, 33.

⁸ *Uo.*

⁹ Magyar Hírmondó (a továbbiakban: MH), 1792, I, 435.

¹⁰ FRAKNÓI Vilmos, *Gróf Szécsényi Ferenc 1754–1820*, Bp., Osiris, 2002 (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok), 131.

¹¹ „A’ *Nápolyi* Felsőgek’ tiszteletekre” veretett „emlékeztető pénzeknek rézre metszett képeit” lásd: Hadi és Más Nevezetes Történetek, 1791, V, 838–839; a pénzérmék részletes leírását lásd: MH, 1792, I, 477–480.

költséges küldetésének teljesítésére. Figyelmet érdemel, hogy Virág röpvén megjelenő szapphói ódával köszönti az útra kelő nápolyi követet.¹² Széchényi – hitvesével, gróf Festetics Máriával és fiával, Lajossal együtt – 1792. január 6-án érkezik meg Nápolyba. A királyi „Audientzia, avagy a’ pénzek béajánlásának tzeremoniája” 22-én megy végbe.¹³ Széchényi egy olasz nyelven előadott (a bécsi állami kancellária által készített) oráció kíséretében nyújtja át Ferdinándnak az emlékpénzeket. A nápolyi eseményekről részletesen tudósító Magyar Hírmondó közli a beszéd magyar nyelvű változatát is:

Szerentsém van által-adni Felségednek a’ Tsászár és Magyar Ország’ Királya’ az én kegyelmes Fejedelmem’ Levelét, valamint ő Királyi Hertzegségéét a’ Nádor-Ispány Urét is, azokkal a’ pénzekkel egygyütt, mellyeket a’ végre verettek *Magyar Ország’* Státusai, hogy örökké-valóvá tegyék annak a’ Királyi Jelenlételnek emlékezetét, mellyel meg-tisztelték Felséged és a’ Fels. Királyné ő Szentséges Tsászári ’s Apostoli Királyi Felségének koronáztatását. Reménykedem Felségednek, fogadja kedvesen ezen pénzeket, annak a’ mély tiszteletnek, és szeretetnek bizonyosságául, mellyel viseltetnek a’ *Magyar* Státusok, Felséged, és a’ Királyné eránt. Méltóztatásék egyszersmind meg-engedni: hadd ajánljam mind a’ Nemzetet, mind magamat további Királyi jóvoltába, mellyet a’ Magyarok olly buzgóan óhajtanak, ’s a’ mellyet én, úgymint a’ kinek szerentsém van a’ közönséges kívánság’ ki-magyarázójának lenni, igen kérek.¹⁴

Lipót március elsején bekövetkező halálának a híre még Nápolyban éri Széchényit. Március 24-én átveszi a Ferdinánd által neki adományozott kitüntetést, majd a hónap végén hazaindul. Kitüntetéséről így tudósít a Magyar Hírmondó:

a’ *Nápolyi* Felség, még azzal is tetézte, Gróf *Széchényi Ferentz* ő Exc. ja eránt meg bizonyított sok rendbéli kegyességeit, hogy, boldogútt *II. Leopold* Királyunknak helybe hagyása után *Sz. Januarius* Rendje nagy Keresztjével tisztelte meg a’ Gróf Urat; és még ezen kívül, egy drága gyémántos *Medaillonnal* (hosszad kerekded formájú, Melly ékességgel) melynek közepén a’ *F. Nápolyi* Királynak képe szemléltetik.¹⁵

¹² A *Gróf Széchényi Ferentz Ő Excellenzájának 1791. eszt.* című ódát l. VIRÁG *Poétai Munkái, i. m.*, 37; VIRÁG: *Poétai Munkák, i. m.*, 34.

¹³ MH, 1792, I, 194.

¹⁴ MH, 1792, I, 210–211. Az átadási ceremónia részletes leírását lásd: MH, 1792, I, 193–200; Magyar Kurir, 1792, 197–201.

¹⁵ MH, 1792, I, 508–509; a búcsú-„audientziáról” l. még: MH, 1792, I, 515–518.

Széchenyi „az Ország-Gyűlésének Június 11-dikei Ülésén” olvassa fel „a’ maga *Nápolyi* Követségének Deák nyelven készített gyönyörű ki-fejezésű Elő-adását”, majd „a’ Relázió’ végezetével, ő Excell. ja eránt is bőven ki-nyilatkozattatta a’ Nemzet, mennyire betsüli, érette tett hív fáradozásait ő Excellentiájának”.¹⁶ Széchenyi június 17-én I. Ferenc budai audienciáján is megjelenik. A saját hivatalvesztési ügyében éppen ekkor kihallgatásra érkező Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezetében* így idézi fel a gróffal való találkozást: „Kevesen valának az előszobában; én levék köztük a hetedik és utolsó. [. . .] S midőn csak itt kezdém elgondolni magamban, amit a fejedelemnek mondanom kell, nyilék az ajtó, s gróf Széchenyi Ferenc kijöve a királytól, udvari gyászában, s a szent Januarius nápolyi rend veres pántlikájával és csillagával [. . .] Nevemet hallván, jött, s beszélé, hogy most érkezik Nápolyból, Rómából, Florencből, Milanóból”.¹⁷ Kazinczy 1806. december 29-én Cserey Farkashoz írott leveléből kiderül, hogy a nápolyi küldetés jelentős eseményként őrződik meg a kortársi emlékezetben: „Széchenyi nagy rollt játszott Nápolyi utjával ’s a’ nagy rollt nagy fénnel ’s igazi fénnel vitte.”¹⁸ Csokonai Vitéz Mihály szintén a nápolyi követség felidézésével méltatja Széchenyit *A’ Hazza Templomának örömnappja* című, a gróf somogyi főispáni beiktatására (1798. július 4.) írt költeményében:

Kérkedik az ékes Nápoly otlétivel:
S nem vagy é hát nyertes, Somogy, SZÉTSÉNYIVEL?
Nem nyert é örök dísz Főispányi széked,
Egy olly nagy Hazafi adattatván néked,
Ki Nápolyba menvén országos követnek,
Ditsőséget szerzett a’ Magyar nemzetnek?
Bámúlva tsudálta Nápoly’ tsínos népe,
Millyen a’ felséges Magyar nemzet’ képe.
’S Ferdinánd, ki jelen volt a’ Diétában,
Diétánkat benne látta egy summában.
Bétölt benne nemes Hazánk’ bizodalma,
Függ mellyén a’ Nápoly’ tsillagos jutalma.¹⁹

¹⁶ MH, 1792, I, 911.

¹⁷ KAZINCZY Ferenc *Művei*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), I/351. E találkozás leírását lásd még: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1987, 154–155; 621.

¹⁸ KazLev, IV, 455.

¹⁹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, IV (1797–1799), s. a. r. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 82. L. még Kis János *Méltóságos Gróf Széchenyi Lajos Úrfinak, Olasz Országúti útjából lett szerentsés hazza-érkezésekor* című költeményét: MH, 1792, II, 222–225.

Íme, a *Sonnetto* és magyar fordítása:

Al Re in occasione del Ricevimento De' Deputati Della Nazione Ungara.
Sonnetto.

Pugna Alessandro; il volto impallidito
Dell' anni invitte al minaccevol tuono
China già l' Asia oppressa e omaggio e dona
Porge con man tremante al fero invito.
Vinto, cede fremendo il Parto ardito,
E di Trajan porta tributo al trono
Perche fuddito il Tebro; il giusto, il buono,
La delizia del Mondo adora in Tito.
Tu sei, mio RE, di questi assai più degno:
Quanto un POPOL di EROI, tremento in guerra,
Ti offre di grato amor tenero pegno.
Non tema, o forza, che gl' Imperi atterra:
Ma la Virtù diede dell' alme il Regno
A GIOVE in Cielo, a FERDINANDO in Terra.

Il più umile, e rispettoso de' suoi Vassalli
Marciano di Leo.

Magyar értelmek a' Verseknek ez:

Hartzol (Nagy) Sándor: el rémültt ábrázatyát
A' győzhetetlen fegyver fenyegető menydörgésére
Már le süti az el nyomatott Ásia, 's hódol' és ajándékot
Nyújt reszkető kézzel a' kevély Győzhetetlennek.
Meg győzöttetvén meg adja magát a' magában bizakodó Párthus,
És Trajánus tronusához adót hoz
Tiberis (azért) mivel meg hódoltatott: az igaz és jó
Titusban, a' Világ gyönyörüségét imádja.
Te, én Királyom! sokkal érdekesebb vagy ezek felett
Midőn a hadban rettenetes VITÉZEK NEMZETE
Néked, háládatos szeretetének szives zálogával áldozik.
Nem a' félelem vagy erőszak, mely a' Birodalmakat fel forgatja
Hanem a' Virtus adja a' Lelkek (szivek) Országát
Jupiternek az Égben: FERDINÁNDNAK a' földön.²⁰

²⁰ MH, 1792, I, 436–437.

A „királyóda” tehát egy IV. Ferdinánd nápolyi királyt dicsőítő, olasz nyelvű költemény átdolgozása. A *Sonetto* arra az alkalomra készül, hogy gróf Széchényi Ferenc 1792. január 22-én Nápolyban átadja a magyar rendek által a nápolyi királyi pár tiszteletére veretett emlékpénzeket. Virág hat strófás alkaikummá alakítja Marciano di Leo ünnepi versét, mégpedig úgy, hogy elhagyja Traianus (tehát nem Augustus!) és Ferdinánd neveit. Ez utóbbi a lényegesebb: ezzel (valamint a címadás mellőzésével) megszünteti a költemény IV. Ferdinándhoz kötöttségét, így az alkalmi laudációt általános érvényű erkölcsi intelmmé emeli. A megszólított király névtelensége pedig utat nyit az olyan – a szerzői intenciókkal talán nem is szembenálló – értelmezések előtt, mint a Szeremley Barnáé és a Bán Aladáré. Az eredet elhomályosul: a „királyóda” immár a mindenkori uralkodót erényekre intő *apostrophé*ként foglalja el helyét az erkölcsi tételeket formulázó Virág-költemények tekintélyes sorában.

BORBÉLY SZILÁRD

Debre és Döbrö
Jegyzések és említések a *Lúdas Matyi* olvasásához

*Nagyfalu.
O Debreczen, Döbröczen! a Te neved Nagyfalu,
bíres vagy Kenyered és Szalonnádról.*

Kelecsényi József¹

I.

Hogy ne áruljak zsákbamacskát, előre bocsátanám írásomnak a címben elrejtett tézisét, amelynek nyilvánvalóvá tétele megkönnyítheti (vázlatos) munkám olvasását. Tézisem a címben szereplő kapcsolatra kívánja irányítani a figyelmet: amennyiben a *Lúdas Matyi* mimetikus szöveggént is olvasható, akkor az elsődleges kontextus aligha hagyható figyelmen kívül. Vagyis ahol a szöveg szerzője transzponál, ott az általa ismert kontextust transzponálja. Ez az elsődleges kontextus pedig a korabeli Debrecen. Döbrög topológiai fogalma a mimetikus transzponálás eredményeként áll elénk olyanként, ahogyan a szöveg alapján ismerjük. Sajnálatos módon a mű első, 1804-re datált ősváltozata nem maradt fenn. A művet funkciója szerint felnőtt közönség számára készült példázatnak tekintem, retorikai megformáltsága alapján pedig tanító parabolának. A mese a korszak fogalmai szerint az állatvilágba transzponált történet, amely a közösség politikájának problémáit külső nézőpontból, elfogulatlanul, vagyis előítéletmentesen képes a közönség elé állítani. A meseként olvasás utólagos kódja félrevezető, ezért a művet pragmatikus, tehát allegorikus intencionáltságú szöveggént fogom fel, amely szándékai szerint túllép az elokvencia határain. Ezt a határt úgy érzékelhetjük, ha az értelmező olvasásba bevonjuk az író által ismert elsődleges kontextust. A továbbiakban ennek vizsgálata kerül előtérbe.

¹ Köszönet Gönczy Monikának az idézet szíves közléséért. A tanulmány írásakor a következő szöveget használtam: FAZEKAS Mihály *Összes művei*, I–II, s. a. r. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955; és elsősorban a következő szakirodalomra támaszkodtam: JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982², 257–309; SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: (Fazekas Mihály Lúdas Matyija)* = Uő, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 164–182; MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink).

2.

Esettanulmányba illő történet a *Lúdas Matyi*: szerzője, Fazekas Mihály életműve fölé nőtt. Ezzel nemcsak az író borította homályba, de kiemelkedett létrejöttének történetiségéből és kontextusából is. Nem példátlan eset persze, amikor a maga teremtette hőstől nem látni a szerzőt, annak környezetét, korát, sem a mű céljait, lehetséges és szándékolt jelentését. A népi demokrácia és a marxista ideológia történelemértelmező művé avatta, az osztályhatalom megszerzésének szimbólumává, hőstét pedig elszakította az időtől: örök törvények által vezérelt, öntudatlan forradalmárként tekintett rá. Az irodalmi fikcionalitás vizsgálatában pedig (a mimézis marxista felfogása jegyében) a realizmus szövegalakítási stratégiáinak előfutáraként, a realista típusalkotás technikája szerint tette hozzáférhetővé a mű retorikai-poétikai megformáltságát. Olvashatatlaná válása korán megkezdődött és radikálisan felgyorsult azáltal, hogy ezek az adaptációs technikák beíródtak a magyar kulturális emlékezetbe. Mindez nem a híres 1953-as filmváltozattal kezdődött, s nem is a színpadi, mesei, animációs feldolgozásokkal, hanem sokkal hamarabb, már a ponyvaváltozatokkal, amelyek át-, illetve továbbírták a történetet magát, hozzáidomították a hazai színháztudományhoz, s a kulturális elsajátítás részévé tették. Hosszabb időről van szó: valójában már a megjelenés vagy akár a megírás idején kezdődött, látványosan a Kerekes-féle 1815-ös „kalózkidással”. Fazekas életművéből előbb kizáródott, majd önálló életre kelt Lúdas Matyi, a hőssé vált áldozat. Fazekas mindig is egykönyves szerző volt, csak az *egy* könyv változott. Kezdetben, mindjárt halála után a sógorával, Diószegi Sámuellel közösen írt *Fűvészkönyv* szerzőjeként emlékeztek rá. Ennek a munkának ugyan nem volt köze a poéta Fazekashoz, tényleges tudományos jelentősége sem mutatható ki, már szinte megjelenése pillanatában elavult; példányai évtizedek múltán is ott álltak érintetlenül a Kollégium raktárában. A magyar tudományosságot nem forgatta fel, tankönyv sem lett belőle, még a Kollégiumban sem. Ettől függetlenül a botanika poétikus tevékenységnek mondható. A botanikusok jámbor lelkek, akik keresik a vegetatív világ nyelvét, társalkodnak ezekkel a kedves és ártatlan létezőkkel, amelyek annyira mások, mint a lelkes állatok létszférájának lakói, amely hozzánk emberekhez mégis csak közelebb állnak, mint az angyalok titokzatos szférája. Az angyalok és a növények szférájában nincs otthon a bűn, a tévedések lehetősége, s nem merülnek fel erkölcsi jellegű döntések.

3.

Legutóbb Szilágyi Márton izgalmas tanulmánya tekintette át a mű filológiájának fényében az értelmezéstörténet tanulságait. A *Lúdas Matyi* az orális folklór és az írott irodalmi szöveg közötti kapcsolat izgalmas és titokzatos példája. Ez azonban tárgy- vagy kultúrtörténeti mozzanat, s elhatalmasodott a szöveg értelmezése fölött. A *Lúdas*

Matyi újraolvashatóvá tételéhez vezető út akadályai között fontos helyet foglal el az az olvasásmód, amelyet Julow Viktor épített ki, s a kollektív képviseleti elv jegyében született. *Matyit* típusnak vagy egy osztály képviselőjének tünteti fel, a mű értelmezését pedig ennek jegyében ideológiai, illetve politikai jelentésekkel tölti fel. Ehhez ugyan nem ad érveket, de a homályos keletkezési történetet megfoghatóbbá teszi a Fésüs Ilona és Jámbor Mária nevű aláírókhoz kapcsolt két fiktív levél. Már a műfaji besorolás is kétséges, hiszen a két szöveg beszédhelyzetét és az előzetesen eldöntött következtetés – tudniillik Fazekas szerzőségének kérdése – jegyében olvassuk egyrészt „levél”-ként, másrészt „fiktív”-ként. Noha ezek a szövegek szándékuk szerint sokkal inkább paszkvillusok, illetve a kor – még hiányzó kritikai diskurzusát helyettesítő – kritikai beszéd formáját használják. A szarkazmust mint a paszkvillusok egyik legfontosabb stiláris eszközét összekapcsolják a kritika retorikai stratégiájával: a kritika tárgyát ki is akarják gúnyolni, a levél szerűség formai kellékei ennek a funkciónak rendelődnek alá. Azt gondolom, hogy a két fiktív szerző nevéhez fűződő írást nem kellene bizonyosan Fazekashoz kapcsolni, mivel a szerzőség mellett felsorolt érvek aligha jutnak túl a tekintélyelvűségen, mint például, hogy ekkoriban jobb stílusza nem volt Debrecenben Fazekason kívül. Ez aligha állhatja meg a helyét, elég csak a *Mon-dolat* összövegét készítő Szentgyörgy Józsefre gondolni, de rajta kívül is még számos kiváló stílusza élt a városban. Az sem bizonyos, hogy csak debreceni illetőségű szerző jöhetne szóba. Julow a két szöveget levélként és modern értelemben vett prózáként olvassa, mondván, hogy ekkor Debrecenben ilyen prózát Fazekason kívül aligha írhatott más. A kor alkotói stratégiáihoz mérten diszfunkcionális kategóriarendszer jegyében Julow prózáirót keres, noha sokkal inkább paszkvillusíróként kellene szerzőként gyanúba hozni. Nagy nyelvi erővel bíró, veszedelmes tollú paszkvillusíró volt ekkoriban Debrecen környékén Budai Ézsaiás testvére, Budai Ferenc, aki a magyar kantiánusok ellen fogalmazott *Rostát* írta. A kisnyomtatványok természetesen kevésbé és foghíjasan ismerő irodalomtörténet-írás azonban a paszkvillusírókat nem tekinti prózáíróknak. Ez egy olyan stíluselvárás nyomán alakult ki, amely a korszak szövegalkotási gyakorlatát egy későbbi, a romantikus művészet kategorizálására szolgáló szempontrendszerben értékelte. A korszak azonban másként gondolkodott és írt. Ezen az úton haladva pedig például a hexameteres forma azonnal az eposzi-ság jeleként értelmeződik az irodalomtörténetben. Ez a formai érv a két levél által a *Dorottya*hoz kötött keletkezés mítosza szerint vált a *Lúdas Matyi* olvasásának masszív előfeltevésévé. A hexameter viszont nem kizárólag a hőseposz formája lehet, hanem a tantörténeté, paraboláé is, amihez a *Lúdas Matyi* sokkal közelebb áll. Az eposzi műfaj, mint diszfunkcionális kategória, a *Dorottya* és annak *Előbeszéd*e hatására kerül be a magyarázatokba.

Szilágyi Márton fontos észrevételeket tesz, amikor felveti az erkölcs és jog korabeli kapcsolatát, hogy vajon ez mennyiben hagyott nyomot a szöveg világán. Még

súlyosabb kérdésként merül fel, hogy vajon lehet-e hőssé olyan áldozat, aki tetteiben maga is bűnt követ el? Az, aki mind morális, mind jogi értelemben bűn hordozója, változhat-e az eposz világában hőssé? A lehetőség természetesen nem kizárt, azonban nem a moralitás, nem is a jog, hanem a példázat keretein belül, vagyis a kegyelem erejével. A korábbi, Matyira mint hősrre figyelő magyarázatok számára meglepő módon a kegyelem Döbrögít emeli fel, elesettségéből és bűnhődésének sorozatából valójában a mértéktelenség, vagyis a nyers erőszak áldozata válik megigazult hőssé. Az elsődleges kontextus vizsgálata Szilágyi Márton tanulmányában meglepő eredményekre vezet. A Horváth János által felállított félirodalmi fogalom, az *irodalmi népiesség* jegyében olvasott *Lúdas Matyi*-ből már 1948 előtt kihallották a radikális demokratizálódási törekvések jelentéseit. A kommunista párt hatalomátvétele után pedig az osztályszemlélet alapvetően, mégpedig napjainkig tartó erővel tette vakká a mű értelmezőit, és telezsúfolta azt szövegidegen ideológiákkal. Ezzel együtt azonban az elsődleges kontextus jelenlétét is nagy erővel oltotta ki az olvasási hagyományból.

4.

A *Lúdas Matyi* a korszak kivételes alkotása, mivel ebben az időszakban kevés olyan irodalmi mű jött létre, ahol a szerző nem értékmentes, poétikai formák újradolgozásával hozott létre újabb variációt, hanem kénytelen volt állást foglalni a szöveg – jobb szó híján – *politikája* mellett. A közösségi cselekvések játékterén kívüli sémákat alkalmazó variánsok, amelyek az imitáció és az emuláció, a megújító utánpótlás, illetve a kontamináló versengés kategóriában gondolkodtak, a politikai szférát rendszerint sikeresen elkerülhették. A fikcionált szereplők tetteinek közösségi következményeivel való számvetés ekkor nem a literatúrai tevékenység, a poétikai hagyományrendszer belüli stratégiák által létrehozott szövegek feladata. Fazekas Mihály munkája ebből a szempontból kivétel, mivel a tantörténet politikájával szembesíti az értékmentes alakítás poétikai mívésségét. Ezt a korszakbeli idegenséget érzékelte Kazinczy az 1815-ös változat olvasásakor. Ezért keresett közösségi cselekvési mintát a pamflet jellegű olvasási kód alkalmazásával. Ezért érezte önmagára irányuló, személyét mintegy veréssel fenyegető műként a *Lúdas Matyit*. Annál is inkább érzékeny pontján érthette el ekkor Kazinczyt ez a gyanakvó feltételezés, mivel ezekben az években – a *Mondolat* és az arra adott *Felelet* következtében – több, ilyen jellegű, a poézis és az elokvencia területéről merészen kilépő szöveg jött létre; mindenekelett a *Mondolat* nevű antológia, amely a neológusok nyelvhasználati stratégiáját, azok szűken értelmezett irodalmiságát, a közösségi felelősség iránti közönyét poétikai travesztiák által mutatta fel.

5.

Ha a továbbiakban a *mérték* kérdését vizsgáljuk, meglepő következtetésekre juthatunk. A mérték nemcsak a beszéd prozódiai szervezettségét tekintve meghatározó jelentőségű, hanem az egész mű lehetséges jelentéseinek megítélésében is. A mértékek és a határok áthágása szervezi a szöveg egész világát. Döbrögi háromszori megverése (egy anekdotikus téma vándormotívuma) a méltatlanul elszenvedett sérelem túlzó megtorlásaként a morális rend helyreállítását jelenti. Az ekképpen szimbolikusan és nem valóságosként értett hármasság a megsérült világrend helyreállítására irányul, kívül a morál és a jog területén. Az efféle szimbolikus tettek azonban nem kapcsolódnak össze – amint arra Szilágyi Márton észrevétele irányul – a szenvedés leírásával, hanem a szöveg a mimetikus világalkotás nyelvbe transzponálja azokat. Nem bizonyos azonban, hogy Döbrögi szenvedése az ő megigazulásának pszichológiáját hivatott erősíteni, mivel a pszichológiai motiváció nem tetten érhető a szöveg stratégiai között. Ezért tűnik előkészítetlennek Döbrögi elhatározása a mű végén (a három verés betartása), továbbá annak kérdése, hogy miért nincs negyedik stb. Mindez inkább csak az olvasónak szól, s a szövegen kívüli világ, az olvasó tanítását, érzelmi befolyásolását, illetve a részvét felkeltését célozza Döbrögi iránt. Ezzel együtt pedig állásfoglalásra készíti a mindenkor olvasót Döbrögi mellett, és Lúdas Matyi ellen. A szöveg politikája megteremti az olvasó pozícióját – ettől pedig mi sem áll távolabb, mint a Matyival való érzelmi azonosulás.

Az alsóbb néposztályokkal való olyanféle közösségvállalás, amelyet a szövegnek a szocializmus évei alatt tulajdonítottak, távol áll a *Lúdas Matyi* textusától, s Fazekas életművében sem lelni rá semmiféle érvet. A népiesség nyelvi kódjainak Horváth János-féle kiterjesztése már egy demokratizálódó kor értelmezési normáját vetíti vissza az előző korok olvasási kódjaira. Az utólag népinek értelmezett nyelvhasználat – példának okáért Fazekas esetében – egy alternatív művelt köznyelv, lehetséges irodalmi nyelvhasználat alkalmazását jelentette. Egyúttal protestálást is Kazinczynak a *fontebb stíl* jegyében felállított, életidegen és magyartalannak tűnő, irodalmi nyelvi normát célzó törekvése ellen. Fazekas nem kívánta ezzel a népet – Petőfivel szólva – uralkodóvá tenni a költészetben; ez a gondolat fel sem merülhetett számára. A Fazekaséhoz közeli nyelvet (alternatív művelt nyelvi normát) használó Pálóczi Horváth Ádámtól is igen messze állt az, hogy egyenlőnek tartsa önmagával jobbágyi-paraszti sorban lévő embertársait; erre az 1801-es somogyi parasztlázongások eseményei szolgáltatathatnak dokumentált példát, noha versnyelve mintha közösséget vállalna a néppel.

6.

Julow Viktor naiv és rajongó mondatai (Fazekas-monográfiájának második kiadásában is) arról tanúskodnak, hogy a szöveget erős vaksággal olvasta. Elhárítja Tóth

Dezsőnek az első kiadást kritikái megjegyzésekkel illető levelének fontos észrevételeit, amelyek a komikum hatásfunkciójának érvényesülésére kérdeznak rá. Kitart a nép iránti elkötelezettség és a szöveg elvont osztályszemléletű értelmezése mellett. E szándékokat problémamentesen tulajdonítja Fazekasnak. Tőle azonban távol állt a demokratikus korszak neveltjének, Julow Viktornak a kategóriarendszere. Számára a társadalom sem létezett mint fogalmi keret, ahogy az osztályok sem. A rendi világ jogi és morális fogalmaiban gondolta el témáját és fejezte ki szándékait. Gondolkodását a felvilágosodás némely, ekkor már közhelynek számító retorikai alakzata befolyásolta, de nincs annak nyoma, hogy radikális felvilágosodás szele megérintette volna; ahogy a filantropiája sem léphette túl a protestáns morálteológia korabeli normáját. Tehát nem valószínű, hogy az emberek közötti, a születés által létező távolságok forrását a társadalmi igazságtalanságokban fedezte volna fel, s azokat megszüntetendő, az emberi méltóság elleni tényként kezelte volna. Egyébként ez a fajta éles elítélés, amely a változtatás gondolatát is követeli és igenli, még a sokkal radikálisabb Csokonai gondolkodásában sem kimutatható.

Fazekas munkáit olvasva úgy tűnik, hogy szerzőjük elfogadni látszik az Ausztriai-ház uralmát éppúgy, ahogy az emberek közötti egyenlőtlenségek okait sem firtatja. A világ állapotát adottságként kezeli, amellyel szemben nincsenek kritikái elvárásai. Az emberi közösségek állandósága a rend és a törvény zálogaként jelenik meg munkáiban. A *Lúdas Matyi*hoz írt bevezetője (alapvetően a konzervatív beállítottság jegyében) a jelenkort az eddigi idők legjobbjaként láttatja. Még egyszer hangsúlyozom, hogy a szerzőnek saját korával szemben nincsenek kritikái jellegű elvárásai; ilyen jellegű intenció sehol nincs a szövegben. Ha pedig a mű alapvetően a példázat és a tanítás szándékai felől közelíthető meg (véleményünk szerint igen), akkor ez a tanítás nem ott rejlik, ahol a Julow Viktor teóriája sejtí, hiszen az kevésbé vet számot az elsődleges kontextussal, és ezért némiképp védtelen.

7.

Matyi karaktere a Szilágyi Márton által említett *pitaval* szövegtípusból, a híres gonosztevők élettörténetét elbeszélő munkákból ismert jegyeket ölti fel Fazekas művében. A *pitaval* hősei a félem és a borzongás érzéseivel kísért, de semmiképp sem a szeretet és az azonosulás céljával megformált alakok. A *Lúdas Matyi* kontextuális olvasásához fontos, hogy tudatosítsuk: sem a szerzői szándék nem szólít fel bennünket a vele való érzelmi azonosulásra, sem maga a szöveg. Amennyiben mégis, az már a hatástörténetből az értelmezésre rátelepedett jelentéseknek köszönhető. A mű végéig kitartó Matyi iránti rokonszenv ideológiai tulajdonítások eredménye. Még az 1817-es kiadás négy metszete sem keltette fel Döbrögivel szemben a kövér, tunya és tehetetlen önkényúr képzetét, ugyanúgy a korabeli kontextus, a tanító célzat által megcélzott közönségben

aligha támadhatott fel a jobbaggyal való érzelmi azonosulás. A rendi társadalomban az alsó renddel szembeni – részben alaptalan, részben kényszerűen jogosnak tűnő – előítéletek igen csak erősek voltak. Még negyven évvel később, Petőfi költői téma-választásában, Eötvös irányregényében is provokatív és megosztó újítás volt. Matyi jellemzése azonban nem hagy kétséget afelől, hogy miként látja és láttatja a szerző maga teremtette hőstét, és miként kell őt megítélnie az olvasónak:

Ez munka fejében

Nyáronn a legyet a szárán csapkodta napestig,
Télenn a tüzelő mellett a pizkafa végén
Ácsorgott el egész napokat; jó anyja eléggé
Zsémbelt rá; de akár a száraz falra marokkal
Borsót hintett vólna, szitok, mocsok, és hurítás
Annyit tett Matyinak. . .

Ám amikor elunja magát a dologtalanságban, és egyszeriben szembesül azzal, hogy az anyja telkecskéjén és a falun határán túl még más helységek is vannak, kedve kerekedik megismerni azokat. Ekkor arról is tudomást szerez, hogy „a híres döbrögi vásár / Egy hét múlva esik.” A vásár, mint a világ megismerésének helye válik Matyi érdeklődésének tárgyává. A vásárok ekkoriban jelentős vallási ünnepekhez, illetve a katolikus hagyományban a szentek kultuszának jeles napjaihoz kapcsolódtak, és térben pedig a vásártartási joggal bíró helységek között oszlottak meg. Ezek időpontjai egyúttal a közösségi kapcsolatok erősítésére szolgálnak, a találkozások, látogatások, vizitációk alkalmai is: nemcsak tárgyak és áruk, hanem az ismeretek és egyéb szimbolikus javak is gazdát cserélnek ezeken a helyeken. Az áruk egymással való összemérése mellett egyre nagyobb szerepet tölt be egy fontos dolog, a pénz, amely az univerzális cserealapot jelenti, amely mindent mindennel összehasonlíthatóvá tesz. Vagyis az ideális mértéket, amellyel a dolgok összemérhetővé válnak.

Matyi gondolatai az anyjától elorozni kívánt húsz liba körül forognak, amelyet erre az univerzális és idealizált cserealapra szeretne transzponálni. Amint azt a Döbrögi urasággal folytatott beszélgetésből megtudjuk, a boltok, a viszonteladók és általában a kereskedők hiányában piac az a hely, ahol mindent mindennel összemérnek. Hagyományosan a termelők találkoznak itt, de egyre fontosabb szerepet kezdenek betölteni a pénztőkével rendelkező kereskedők, akik megkönnyítik és felgyorsítják a cserét, de ennek fejében jelentős hasznot vágnak zsebre. A pénz használata ekkoriban még új jelenség, még sokáig pénzhiányos a rendszer. A termékeknek nincs szabott ára, az értéket és az ellenértéket az alku szabja meg. Ám ez csak részen igaz. Furcsa hely a vásártér, a korszak működés módjában az alkuknak és a cseréknek különös és szabálytalan helye. Ugyanakkor a pénzre történő átváltásnál a szabadság sokkal behatároltabb. Ide igyekezett tehát Matyi, és ebben kívánt részt venni az anyja húsz

libájával, mint cserealappal. Úgy tűnik, hogy a libáiért kért 10 pengőforint, de még Matyi utolsó ajánlataként megfogalmazott 6 forint 40 krajcár értékű váltóforint is gőgös és szemérmetlenül túlzó ár. Döbrögi az árdrágítót azonban nem ajánlata alapján szúrta ki a tömegből, hanem a játékrontó tűnt fel neki két fontos jel alapján: a fennhagyott kalap és a tisztelgő köszönés hiánya által.

Matyi ezen a ponton többszörösen is átlépi a határokat. Egyrészt a piac felől nézve, amely az egymással összemért értékek szerint gondolja el a dolgokat, elveszíti a kapcsolatot a dolog és az érték között. Másrészt – és ez esik itt súlyosabban latba – Matyi a piac felől nézve árdrágító, aki nem veszi figyelembe a szabályozott piac törvényeit. Harmadrészt a morális törvényeket, a játékszabályokat el nem fogadó viselkedése által. Pedig a piac szabályozója itt maga Döbrögi, aki ősi jussa szerint Döbrögben felügyeli a piac működését. A gondviselés kegyelméből a hatalma alá jutott emberek érdekeit igyekszik védeni, és a nyereszkeskedést – amelyen a rácok példája alapján Matyi terve alapult volna – megpróbálja távol tartani a rendi világ piactartási jogainak védelme által. Döbröginek ugyanis jogában áll megszabni az árat, és amennyiben ezt valaki túllépi, akkor ezt szankcionálni. Az árdrágítás üldözése éppúgy ennek része, ahogy az olcsón vásárlás nyereszkeskedése esetén legális eszköz az elkonfiskálás. A piac szabályozásának ez a metódusa azonban nem öncélú földesúri önkény, hanem praktikus célja van, politikája pedig a közösség és a közjó céljait szolgálja bizonyos felfogás szerint. Debrecen magisztrátusa a szabott árakkal és mértékekkel hasonlóképpen felügyeli a vásárt, vagyis korlátozza a versenyt, kizárja a nyereszkeskedést, a mértékek felforgatását. Matyi nem véletlenül veszi el minden alkalommal újra és újra, háromszor (de értéke szerint sokszorosán) a 20 lúd pénzbeli ellenértékét, a tőketartozás időben megsokszorozódó kamatos kamatját. Nemcsak Matyi fizet meg háromszorosán Döbröginek, de Döbrögi is megfizet a ludakért, még hozzá sokszorosán. Másként szólva Matyi kirabolja Döbrögöt. A húsz márjás is rablás lett volna bizonyos értelemben.

Fazekas Mihály élete végéig fontos közhivatalok betöltőjeként tevékenykedett Debrecen védelmében. 1804-ben és a következő években a város története már feszültségekkel teli, a kényszerrel szabályozott piac és városi társadalom vitákkal teli ideje. A *Lúdas Matyi* tanítása a nyereszkeskedő, a piacot és a vásárt, vagyis a békés és nyugodt rendet felforgató erőnek a megjelenése ellen szól. Egy új jelenség ellen, amely nem nyugszik bele a protestáns szemlélet érvényébe, a születés által rendelt sorssal, hanem a pénz és az erőszak segítségével fel kívánja forгатni, ahogy a pítaval hősei. A szöveg morális tanítása a rendi patriarchális világ megerősítésére irányul, és azt fenyegető veszélyre hívja fel a figyelmet.

SZILÁGYI MÁRTON

Csokonai Józsefné kiadatlan levele Szeless Józsefhez

Margócsy Istvánnak, köszönettel
egykori egyetemi
Csokonai-előadásaiért

Csokonai Vitéz Mihály édesanyjának, özvegy Csokonai Józsefné Diószegi Sárának a levelezéséből jórészt a hozzá címzett leveleket ismerjük, ráadásul 1805-ből és 1806-ból, azaz már a fia halála utáni időszakból. Ezért is lehet komoly újdonságérteke annak, ha felbukkan egy olyan misszilis, amely magától az özvegytől származik. Az alábbiakban közölt levél, amely magántulajdonban őrződött meg, s közgyűjteménybe soha nem került, ilyen ritka dokumentum.¹

A levél címzettje, Szeless József nem ismeretlen a Csokonai-szakirodalomban. A kecskeméti illetőségű Szeless 1791-ben *subscribált*, majd 1796-ban végzett a debreceni Kollégiumban, s 1802-ben jegyző lett szülővárosában.² Életrajzi adatait és pályafutását eddig nem összegezték,³ így csak igen szórványos említések állnak rendelkezésünkre. Úgy tűnik, 1819-ben és 1820-ban a városi borbíró kasszájának volt a felügyelője,⁴ s később, 1827–28-ban főbíró lett.⁵ Csokonaival való ismeretsége még a debreceni Kollégiumban töltött közös diákévekig nyúlhatott vissza,⁶ s ezt a kapcsolatot feltehetőleg Csokonai újította fel. Szelessnek a Csokonaihoz írott, 1802-es

¹ A levél Kiss Ferenc magángyűjteményében található. Ezúton is köszönöm a tulajdonosnak, hogy lehetővé tette számomra a kézirat tanulmányozását, s hozzájárult publikálásához.

² THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, Pápa, A főiskolai könyvnyomda betűivel, 1908, II, 448.

³ Nincs róla szócikk például a következő helytörténeti munkában sem: PÉTERNÉ FEHÉR Mária, SZABÓ Tamás, SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Iлона, *Kecskeméti életrajzi lexikon*, Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., A Kecskemét Monográfia Szerkesztősege, 1992.

⁴ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, *Társadalmi ellentétek Kecskeméten 1822 táján = Bács-Kiskun megye múltjából XIII.*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára, 1994, 180.

⁵ Főbírói működése alatt Katona József is dolgozott mellette jegyzőként; vö. KATONA József, *Versek, tanulmányok, egyéb írások: Kritikai kiadás*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Balassi, 2001, 239.

⁶ Tanúként kihallgatták Csokonai első „kollégiumi perében” is: *Csokonai emlékek*, összeáll., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai I.) [a továbbiakban: CsEml], 44; 63. L. még a kritikai kiadás jegyzeteit: CSOKONAI VITÉZ

levele arról tanúskodik, hogy részt vett *A' Tavas* című kötet⁷ terjesztésében.⁸ Az év végén Csokonaihoz címzett leveléből kiderül, hogy a neki átadott tíz példányt sikerült eladnia.⁹ Ilyen természetű feladatokat később is vállalt: Csokonai hozzá intézett, 1804-es levele a *Dorothy*a terjesztését bízta rá nemcsak Kecskeméten, hanem még Kiskunhalason is.¹⁰ Csokonai halála után Szeless egy, az anyához írott levelében számolt el a rábízott tizenöt példánnyal.¹¹ Szeles Sándornak, Szeless József nagybátyjának egy 1805. január 2-i leveléből pedig arról értesülünk, hogy József neki szintén átadott terjesztésre tíz példányt a *Dorothy*ából, s „hevenyében” hetet el is tudott adni.¹² Ekkor egyébként Szeless Sándor fia, Zsigmond Csokonainé kosztos diákja volt,¹³ ilyenformán a kapcsolat újabb dimenzióval bővült.

A most előkerült levél ennek a kapcsolatnak a következő láncszemét teszi megragadhatóvá. Az özvegy ugyanis ezek után levélben fordult Szelesshez, s a *Lilla*-kötet¹⁴ és az *Ódák*¹⁵ terjesztésében kérte a segítségét. Hogy jelen levél volt-e a közvetlen válasz Szeless levelére, azt nem lehet teljes biztonsággal eldönteni. Szeless mindenestre a Csokonainéhoz címzett levelében már utalt a *Lillára*, hangsúlyozván, hogy a kötetet még nem látta: „Reméllem hogy az Lilla Munkája kelendőbb lesz – mely eddig előttem is csak Hirében esmeretes; ha tehát fog tétteni az Nagy Asszonynek 10 Exemplarokat küldeni; valamint ennek el adásában; úgy másban is a mi töllem ki telhető egész örömmel és készséggel fogok szolgálni, fenn akarván ez által is néhai jó Barátomnak kedves emlékezetét az én részemről tartani.”¹⁶ Kétségtelen, hogy az itteni ajánlkozásnak tökéletesen megfelel a Csokonainé fogalmazta válasz, hiszen az özvegy valóban tíz példányt küld Szelessnek a *Lillából*. Ám némi gyanút ébreszt a levél visszautalása, amelyből úgy tűnik, hogy Szelessnek – az özvegy szerint – már tudomással kellene bírnia a kötetek áráról. Arról nem is beszélve, hogy a levélben

Mihály, *Levelezés*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei) [a továbbiakban: CsLev], 692.

⁷ [Ewald Christain von] KLEIST, *A' Tavas*, ford. CSOKONAY VITÉZ Mihály, Komáromban, Özvegy Weinmüllerné betűivel, 1802.

⁸ Szeless József – Csokonainak, Kecskemét, 1802. ápr. 26. = *CsLev*, 181.

⁹ Szeless József – Csokonainak, Kecskemét, 1802. dec. 31. = *CsLev*, 225–226.

¹⁰ Csokonai – Szeless Józsefnek, Debrecen, 1804. szept. 14. = *CsLev*, 315–316.

¹¹ Szeless József – özvegy Csokonai Józsefnének, 1805. ápr. 16. = *CsLev*, 886–887; először megjelent: Csokonai emlékek 212.

¹² Szeles Sándor – Csokonainak, Kecskemét, 1805. jan. 2. = *CsLev*, 341–342.

¹³ Erről l. Gaál László visszaemlékezését: *CsEml*, 409.

¹⁴ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla. Érzékeny dalok III. könyvben*, Nagy-Váradonn, Máramarossi Gottlieb Antal⁹ betűivel, 1805.

¹⁵ CSOKONAY VITÉZ Mihály, *Ódák. Két könyvben*, Nagy-Váradon, Máramarossi Gottlieb Antal⁹ betűivel, 1805.

¹⁶ Szeless József – özvegy Csokonai Józsefnének, Kecskemét, 1805. ápr. 16. = *CsLev*, 887.

Csokonainé úgy fogalmaz: „*újra* [kiemelés tőlem – Sz. M.] küldök 10. *Lilla* és 11 most kijött *Ódák* exemplarjait”.

A kérdésnek azért lehet jelentősége, mert ennek fényében máshogy ítéelhető meg a terjesztés sikere. A levél dokumentumértékét jelentősen növeli, hogy feltehetőleg maga a címzett az elszámoláshoz afféle emlékeztetőnek is felhasználta a papír üresen maradt részét, s így fontos információkhoz juthatunk a kötetek kelendősége kapcsán. Ezeket érdemes sorra venni.

A levélből megtudjuk, hogy a két elküldött kötetnek nem azonos árat szánt Csokonainé. A *Lilla*-kötet éppen kétszer annyiba került, mint az *Ódák*: az előbbiért 1 rhénesforint 30 krajcárt (azaz összesen 90 krajcárt), míg az *Ódák*ért 45 krajcárt kért. Az eltérést sem a kötet terjedelme, sem a nyomdai, tipográfia munka minősége nem magyarázza; sokkal inkább arról lehet szó, hogy Csokonainé jobban bízott a szerelmi versciklus kelendőségében, s ezért onnan remélt nagyobb bevételt. A *Lilla* ára ugyanis magasabb volt, mint a *Dorottyaé*. Ágoston István leveléből tudjuk, hogy ő a *Dorottya*ból hat példányt adott el, s ebből hat forint jött be, azaz egy kötet egy rhénesforintba került – ám sokatmondó, hogy Ágoston szerint azért nem tudott többet eladni, mert ezt a vevők drágának tartották: „A *Dorottya*kbul nagy nehezen el adtam hatot, de négyét semmiképpen elnem adhattam, mivel drágálják.”¹⁷ Ha ezen figyelmeztetés ellenére Csokonainé mégis magasabbra szabta a *Lilla*-kötet árát, miközben az *Ódák*ért kevesebbet remélt, akkor ez a kötet kelendőségére utalhat. Egyelőre túl kevés adatunk van arra, hogy megítéljük: valóban reális alapokon nyugodott-e ez a reménység, mivel a *Lilla*-kötet eladási példányszámát éppúgy nem ismerjük, mint az eladásból befolyt bevételt. Mindazonáltal nem tűnik teljesen indokolatlannak reménykedni újabb adatok felbukkanásában, hiszen ennek a most előkerült levélnek a léte talán egyéb dokumentumok fennmaradását is ígérheti.

A levél körüli feljegyzések egyértelművé teszik: krúdában küldött és terjesztett, azaz bekötetlen példányok jutottak el Szeless Józsefhez. Nem véletlen tehát, hogy Szeless azt rögzíti, hogy a köteteket odaadta egy bizonyos Tószegi úrnak, hiszen ez a személy minden bizonnyal Tószegi János helybeli könyvkötővel azonos. Tószegi egy 1822-es vallomásában 54 évesnek vallotta magát (ezek szerint 1768 táján született), s innen azt is megtudjuk, hogy hat évvel korábban szűnt meg a város könyvkötője lenni, de korábban 26 évig töltötte be ezt a tisztséget¹⁸ – azaz 1790 körül kaphatta meg ezt a megbízást, s ilyenformán Szeless megjegyzésének időpontjában még városi könyvkötő volt. Könyvkötőként nyilván könyvterjesztői feladatokat is ellátott, ahogyan ez egyébként szokásos volt. Hiszen Szeless nemcsak azt rögzíti, hogy a köteteket átadta neki, hanem a következő megjegyzésében mint a könyvek – neki elszámoló

¹⁷ Ágoston István – özvegy Csokonai Józsefnének, Halas, 1805. jún. 5. = *CsLev*, 887.

¹⁸ Vö. IVÁNYOSI-SZABÓ, *i. m.*, 184.

– terjesztőjét említi. Eszerint pedig feltehetőleg nem csupán a bekötetlen példányok bekötéséről volt itt szó, hanem egy terjesztői megbízás továbbadásáról is. Amikor Szeless 1805. november 11-én átadott Tószeginek tíz *Lillát* és kilenc *Ódák*at, akkor a hozzá érkezett teljes mennyiséget odaadta a *Lillából*, amelyet – korábbi levelének tanúsága szerint – még csak hírből ismert, a másiktól azonban két darabbal kevesebbet. Ez utóbbinak a magyarázatát csak sejtethetjük. Persze meg is tarthatta magának a két kötetet. Erre felhatalmazást kaphatott Csokonainé leveléből, hiszen az özvegy azt írta a példányok mennyisége után: „ezekből az Úrnak kívánván egyel kedveskedni.” Ebben az esetben viszont feltűnő, hogy éppen abból a kötetből nem tartott volna meg magának egyet sem, amelyet az előző levelében szinte sürgetni látszott. Ezért is elképzelhető, hogy a Lilla-kötetből már kapott korábban terjesztésre bizonyos mennyiséget. Bár az kétségtől kissé talányos marad, hogy az innen hiányzó két *Ódák*nak az árát az elszámolásban is hiába keressük.

Szeless levelezésének korábbi, fennmaradt darabjaiból tudjuk azt, hogy ő a terjesztés során másokhoz is közvetített eladandó köteteket. A *Dorottya*¹⁹ hozzá eljuttatott tíz példányát Ágoston István kiskunhalasi professzornak továbbította – Ágoston akkor külön, Csokonai Józsefnéhez intézett levélben számolt el a példányokkal és a pénzzel.²⁰ A *Tavaszi* esetében Kún István földmérőnek továbbította a példányokat.²¹ Nagybátyja, Szeles Sándor ugyanilyen közvetett módon terjesztette a *Dorottya*t.²² Szelessnek az ezen levélen szereplő rájegyzéséből az derül ki, hogy itt Tószegit használhatta közvetítőnek. Ő a következő év tavaszáig, azaz 1806. május 7-ig el tudott adni három példányt a *Lillából* és hármat az *Ódák*ból. Sajnos, nem tudjuk, melyik településen és milyen körben folyt a terjesztés, de alighanem a mind Szelessnek, mind Tószeginek otthonául szolgáló Kecskemétet kell a terjesztés helyszínének feltételeznünk. Ez ugyan nem mutat átütő sikert, de a példányokat legalább a megadott áron sikerült értékesíteni, s az előző feltevés alapján már akár Szelessnek is sikerülhetett a *Lillából* bizonyos mennyiséget eladnia. Erre mutathat a levélpapírra följegyzett számvetés. Miközben ugyanis az eladott példányokért 6 forint 45 krajcár járt volna, Szeless 8 forint 15 krajcárt küldött el Debrecenbe (a megmaradt hét *Lilla*-kötet és hat *Ódák* mellett) 1806. május 29-én – azt persze már nem tudjuk, pontosan hogyan keletkezett az ekkor kiegyenlített tartozás.

¹⁹ Cs. VITÉZ Mihály, *Dorottya, vagyis a' dámák' diadala a' fárságon. Furtsa vitézi-versezet IV. könyvben*, Nagy-Váradon, Vátzon, Máramarosi Gottláb Antal' betűivel, 1804.

²⁰ Ágoston István – özvegy Csokonai Józsefnének, Halas, 1805. jún. 5. = *CsLev*, 887; először megjelent: *CsEml*, 215.

²¹ Vö. Szeless József – Csokonainak, Kecskemét, 1802. dec. 31. = *CsLev*, 225–226.

²² Szeles Sándor – Csokonainak, Kecskemét, 1805. jan. 2. = *CsLev*, 341–342.

A levél segíthet behatárolni egy további Csokonai-kötet megjelenését. Az özvegy ugyanis azt írja az 1805. október 8-án kelt levelében, hogy az *Alkalmatosságra írt versek*²³ már átment a cenzúrán, s megjelenése Karácsonyra várható.

Külön figyelmet érdemel azonban a levélnek az a része, amelyben Csokonainé Szelesst arra kéri, írja meg emlékeit Csokonai Vitéz Mihályról. Ez nem egyedülálló kérés. Az anya ugyanis levélben fordult Csokonai számos ismerőséhez, hogy írják meg emlékezéseiket a költőről. Erről mind ez idáig csupán a neki szóló, fennmaradt válaszlevelekből tudunk – jelen levél az első, amely immár konkrétan megfoghatóvá teszi a felkérés tényét és nyelvi formuláit. A válaszokból tudjuk, hogy egy ilyen megszólítás után írta le az emlékeit Puky István,²⁴ Lengyel József,²⁵ Ormós András,²⁶ Kocsi Sebestyén István,²⁷ Kovács József,²⁸ Fodor Gerson,²⁹ Édes Gergely,³⁰ de nyilván ilyen felkérést kapott Péli Nagy Gábor is, aki azonban elhárította a lehetőséget.³¹ Mindezt most már kiegészíthetjük azzal, hogy Szeless Józsefet is megszólította az özvegy, noha nincs nyoma semmiféle, Szelestől származó emlékezésnek. Tudjuk, hogy az anya nem válogatás nélkül fordult a Csokonait ismerőkhöz: azokat kereste meg levéllel, akiktől valódi, használható információkat remélt. Az özvegynak nyilván segítségére lévő Gaál László jegyezte föl ugyanis Tóth Ferenc kapcsán, aki Csokonai „kollégiumi pöre”³² egyik fontos, negatív szereplője volt: „Toth Ferentz – Cs.-hoz hűtlen. Ezért mikor az élet leírás végett – sokakat írással meg kerestünk: ennek nem írtunk mert tudtuk hogy cselszövő és soha semmi egybe köttetésben – Cs.-val nem is volt, se

²³ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Alkalmatosságra írt versek*, Nagy Váradon, Máramarosi Gottlieb Antalnál, 1805.

²⁴ Puky István – Csokonai Józsefnének, Gesztely, 1805. aug. 22. = *CsEml*, 219–220. Puky levele azért érdekes, mert utal arra, hogy ő korábban már Kazinczyt biztatta Csokonai biográfiájának az elkészítésére (Puky István – Kazinczy Ferencnek, Gesztely, 1805. márc. 23. = *KazLev*, III, 298–299.), a saját emlékeit viszont („az Asszony kívánságát abba a részbe akarom ki potolni”) mégis Csokonainé kérésére készíti el, s neki küldi el.

²⁵ Lengyel József – Csokonai Józsefnének, Nagyszalonta, 1805. okt. 1. = *CsEml*, 220–222.

²⁶ Ormós András – Csokonai Józsefnének, [Hajdúszoboszló, 1805. szept. 3.] = *CsEml*, 222–223.

²⁷ Kocsi Sebestyén István – Csokonai Józsefnének, Hajdúböszörmény, 1805. szept. 30. = *CsEml*, 225–227.

²⁸ Kovács József – Csokonai Józsefnének, 1805. okt. 28. = *CsEml*, 228–229.

²⁹ Fodor Gerson – Csokonai Józsefnének, Nagykőrös, 1805. okt. 29. = *CsEml*, 230–231.

³⁰ Édes Gergely – Csokonai Józsefnének, Csór, 1805. nov. 15. = *CsEml*, 231–235.

³¹ Péli Nagy Gábor – Csokonai Józsefnének, Hajdúhadház, 1805. szept. 19. = *CsEml*, 223–224.

³² Erről l. saját korábbi elemzésünket: SZILÁGYI Márton, *Csokonai „kollégiumi pöre”*, *Alföld*, 2005/I, 31–48.

Cs. Róla nem beszélt.”³³ Ez a megjegyzés a többes szám első személyű igei állítmány miatt is elgondolkodtató: az indoklás, amely Tóth Ferencet nem minősíti érdemes adatközlőnek, olyan információkat sejtet, amelynek sem Gaál, sem Csokonainé nem lehetett kizárólagosan a birtokában, hiszen Csokonai kicsapátása idején Gaál még nem lehetett szemtanú, azt viszont, hogy utólag Csokonai Tóthról nem beszélt, már inkább Gaál tudhatta, vagy legalább ő is. Ez pedig azt sejteti, hogy az emlékezések begyűjtésének megtervezésében, s majd a terv végrehajtásában is közösen vett részt Csokonai Józsefné és Gaál László. A feltételezést a levél teljesen megerősíti: „Ezenn kívül némely hozzám közel lakó jó baráti a’ Fiamnak arra kérnek (a’ mit magam is óhajtanék) h[ogy] a’ Fiamnak élete, valamely ahoz értő ember által környűl állásosann íródnék le, és világ eleibe adódnék” Hogy pontosan kiket kell értenünk Csokonai közel lakó barátai alatt, az persze innen nem derül ki, de aligha tévedünk, ha Gaál Lászlót ott sejtjük közöttük. Gaál szerepét igen sokra becsülhetjük a Csokonai-hagyomány fönntartásában – ám alighanem aránytévésztés lenne mindezt az anya teljesítménye ellenében hangsúlyozni. A beérkező emlékezéseket ugyanis kezdetben az anya őrizte meg. Csokonainé halála után pedig Gaál volt az, aki egyben tartotta az összegyűjtött anyagot, s feltehetőleg ő juttatta el azokhoz a személyekhez (előbb Mártonhoz, majd Toldyhoz), akik Csokonai műveinek kiadásán dolgoztak.³⁴ Az ebből az anyagból származó részletek már Márton József kiadásának előbeszédében felbukkantak, majd Gaál László közvetítésével eljutottak Toldy Ferenchez is, aki aztán az első, valóban irodalomtörténeti igényű Csokonai-biográfiát elkészítette – nem véletlen, hogy Toldy az 1846-os kiadást Gaálnak ajánlotta.³⁵ Komlóssy Arthur Toldy fáradozását kiemelő, méltató szavai 1894-ből³⁶ nem teljesen jogtalanok ugyan, de a Csokonai-relikviák összegyűjtésében mégiscsak Gaál Lászlóé volt az úttörő szerep, s Gaál szerepének a

³³ Gaál László emlékezései = *CsEml*, 415.

³⁴ Domby Márton könyvének előszava is utal Gaál közreműködésére, tehát Gaál a 19. század első felének összes jelentős, Csokonaihoz kapcsolódó vállalkozásában részt vállalt: vö. DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*, Pesten, Trattner János Tamás’ betűivel, 1817, VII.

³⁵ Vö. Vargha Balázs értékelésével: DOMBY Márton, *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól*, s. a. r. VARGHA Balázs, Bp., Magvető, 1955, 127–128.

³⁶ „De nem restellte az utánjást [tudniillik Toldy], a levelezést, nem sajnálta a költséget sem, ha egy eredeti kézirat, verstöredék, vagy csak levélmásolatról is volt szó. Össze is gyűjtötte, rakásra halmazta azokat úgy, hogy alig maradt Csokonai kézirat az országban s jelenleg a tudományos akadémia, vagy a muzeum levéltárának valamely rejtett fiókjában lepi azokat a feledés finom pora. Talán épen e mohó gyűjtés eredményezte azt, hogy legkevesebb került felszínre Debreczen és környékéről – a mi a Csokonai emlékek nevezetére érdemes volna – s ma a Csokonai körnek 3 éves fennállása után – még mindig bizonyos féltékenységgel őrzi mindenki a Csokonai relikviákat.” KOMLÓSSY Arthur, *Csokonai Vitéz Mihály egy eredeti*

kiemelése sem feledtetheti azt, hogy az alapvető törekvés mégiscsak Csokonai József-nének tulajdonítható, s ilyenformán az ő erőfeszítésének köszönhető, hogy Csokonai hagyatékának jelentős része együtt maradt, s a költő halála után rendkívül korán megindult emlékének módszeres fenntartása is. Az a tudatosság, módszeresség és természetesség, amellyel a fennmaradt levelezésanyag tanúsága szerint az anya hozzáfogott ehhez, a korszakban mégiscsak meglehetősen szokatlan munkához – akár feltételezzük ebben Gaál László szerepét, akár nem –, aligha engedi meg a fia iránti korábbi közömbösség feltételezését. Mert azt persze nem tudjuk, hogy már Csokonai életében így gondolkozott-e Csokonai Józsefné, vagy csupán a fia halála utáni kultuszjelenségek győzték meg a költői életmű értékéről, ám emögött a ténykedés mögött legalábbis annak a feltételezésnek kellett meghúzódnia, hogy fia költői tevékenysége értékes és megőrzésre érdemes. Sőt, talán tovább is mehetünk, hiszen a megszólítottak körét elnézve úgy tűnik, Csokonainénak sok mindenben tájékozottnak kellett lennie: ismernie kellett fia életművének kiterjedését, tudnia kellett a korábbi kötetek terjesztésének módszereiről, mi több, fia baráti köréről is. Ráadásul mindaz, ami a most előkerült levélből a terjesztés módjáról megsejthető – a már eddig is ismeretes levelek utalásait kiegészítve – azt mutatja: Csokonainé feltehetőleg a kiadás módjába vagy a kiadás finanszírozásába is be lehetett avatva. Hiszen azért terjeszthette maga a költő korai halála után a kinyomtatott köteteket, mert a megjelenés finanszírozásában nyilván ő is részt vett.

Függelék

Debreczen. d. 8a Octobr. 1805.

Nemzetes Notarius Uram!

Bízánn ígéretébe 's mindenkor tapasztalt szívességebe, újra küldök 10. Lilla és 11 most kijött Ódák exemplarjait, ezekből az Úrnak kívánván egyel kedveskedni. Az árok, amazok[na]k, a'mint már tudja a' Nemzetes Úr, 1 Rft 30³⁷ xr; ezeké pedig 45 xr leszsz.

Az Alkalmatosságra készült versei is a' Fiamnak, már általmentek a' Cénsuránn: Karátsonyra, gondolom, ki fog jönni; ha méltóztatik parantsolni, szívesenn szolgálok vélek.

Ezenn kívül némely hozzám közel lakó jó baráti a' Fiamnak arra kérnek (a' mit magam is óhajtanék) h[ogy] a' Fiamnak élete, valamely ahoz értő ember által környűl állásosann íródnék le, és világ eleibe adódnék. E' végre, bátorkodom a' Nemzetes Urat

levele = A „Csokonai Kör” évkönyve 1890–1893. évekről, szerk. dr. TUDÓS János, Debrecen, Csokonai Nyomda, 1894, 29.

³⁷ [javítva ebből:] 40

meginstálni, hogy a' miolta az én fiamat esmérte; attól az időtől fogva emberekhez való magaviselését, Tudományok eránt való hajlandóságát, és barátihoz viseltetett indulatját, minél elébb, ha terhesebb foglalatosságai megengedik, egy Levélbe megküldeni méltóztassa. – Magamat mindenkor tapasztalt szívességébe ajánlvánn, vagyok
A' Nemzetes Úr[na]k

alázatos szolgálója
Diószegi Sára
Özv. Csokonai Józsefné

[Címzés:]

Nobili ac generoso Domino Josepho Szeles, Oppidi Ketskemétiensis Notario Ordinario, Domino nobis singulariter colendissimo
Ibidem

[A címzés mellett, a 2. folio versoján, más kéz írásával:]

A[nn]o 1805 d. 11 nov. Tószegi urnak által adtam in Cruda 10 Exemplar Lillat a R[Ft] 1 xr 30. és 9. Odakat a xr 45.

1806. 7a Maii Tószegi Úr vissza hozott 7. Lillat és 6. Odát: e szerint 3 Lilláért esik:
4 ft. 30
az 3 Odáért pedig 2ft 15

viszen 6 ft 45 xr
meg adott 4 ft 30 xr
rest[antia] solv[ere] 2ft 15

d. 29a Mai 1806. küldöttem Debreczenbe 8 ft 15 xr és 7 Lillát 6 Odát

AJKAY ALINKA

Hungara Nobilitas

Latin nyelvű kéziratos költemény az 1807-es országgyűlésen

A Magyar Országos Levéltárnak a bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratai között a 48. téka az 1807. évi országgyűlés magyarországi viszonyairól szól: különféle véleményezések, bizalmas jelentések, országgyűlési iratok másolatai találhatók meg itt. Vastag, folió méretű iratkötegről van szó, amelyben egy különálló rész található, *Hungaria 1807.* címmel. Ez a paksaméta tartalmazza az alábbi, 81 soros latin nyelvű, hexameteres költeményt.¹

A versnek a kérdéses kötetben egy másik kézirata is fennmaradt (a szöveggözlés jegyzeteiben: M2). Ez a kevésbé rendezett írással, más kéztől származó kézirat néhány lényeges vonásban különbözik az előbbiektől. Ezen a kéziraton címe is van a költeménynek: *Ad JJ. SS. et OO. Hungariae die 5° Aprilis anni 1807. pro celebranda Regni Dietae Budae Congregatos*, ami egyértelműen az 1807-es országgyűléshez kapcsolja a művet, de szövegében több ponton találunk eltérést. Míg ugyanis a javításoktól mentes kéziratban például a magyar virtus az ausztriai uralkodóházat mentette meg, addig a másik kéziratban az egész emberi nemet (*saepius humani generis testata salutem* – 13. sor). A különbségek alapján nem állapítható meg egyértelműen, milyen kapcsolat van a két kézirat között. Legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy a kevésbé rendezett írásúnak tisztázata a másik, de azt sem zárhatjuk ki, hogy a két kézirat nem egymás másolatai, hanem közös forrásra vezethetők vissza.

A kötegben egyébiránt több, különböző kéz által írt följegyzések találhatók – ahogy az egész nagy iratcsomóban. A költemény szerzője sem a mű elején, sem a végén nincs megnevezve, csupán a harmadik, utolsó lap jobb alsó sarkában olvasható egy négy nagybetűből álló rövidítés, ami akár a szerző monogramja is lehet: J.G.H.C.² Mielőtt azonban a szerzőség és a rövidítés megfejtésére tennék kísérletet, szeretném bemutatni e latin nyelvű költemény néhány fontos tartalmi vonatkozását, ami egyben a szerzőség kérdéséhez is közelebb vezethet.

¹ MOL, I50, Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Franz I. 1765–1836, 48. téka, 276r–277r; 288r–289r

² Az M2-ben a monogramszerű négy betű ugyanúgy megtalálható a kézirat végén, de az elrendezésük:

J. G.

H. C.

Az első felében „az egész földkerekségen tiszteletre méltó magyar nemességhez” (*Hungara nobilitas omni venerabilis orbi!*) szóló költemény a letisztázott verzió szerint összesen hét nagyobb részre oszlik, amelyek a szövegkép alapján is elválnak egymástól. Az első rész a megszólított nemességhez szóló buzdítás (1–6), amelyet a következő sorokban (7–22) a külső fenyegetés említése követ. A harmadik rész (23–38) a korábbi gondolatok folytatásának tekinthető, megszólítottja még mindig a nemesség. Ezután a kéziratban is jelölt törés figyelhető meg a versben, amit a kezdő, kételkedést, elbizonytalanodást kifejező *progređiamur?*, (továbbhaladjunk, folytassuk?) ige fejez ki. A szerző figyelme ennél a résznél fordul az országgyűlés felé, s ettől kezdve mintha ebben a részben (39–55) végig az országgyűlés lenne a vers megszólítottja. Az 56. sor-tól a 63. sorig tartó részben a megszólítottak a klasszikus formulával (*O Patres Patriae* – „Haza Atyjai”, tkp. „Honatyák”) illetett országgyűlési képviselők, s ezt egy szintén hétsoros (64–70) rész követi, amelynek egyes szám második személyű címzettje, bárki lehet, aki a költeményt olvassa. A hetedik, utolsó egység (71–81) magát az uralkodót, II. Ferenc osztrák császárt szólítja meg, aki egyben I. Ferencként magyar király is, s akit a szerző *maxime magnorumnak* („A nagyok legnagyobbja”) és *ter Optime Regumnak* („királyok közül háromszor a legjobb”) nevez.

A költeményt föl lehet fogni tagolt, de egységes műnek éppúgy, mint tematikájukban, problematikájukban összefüggő verstörédek füzérének. Hogy minden tagoltság és a megszólítottak folyamatos változása dacára is az egységet hangsúlyozzuk, annak az az oka, hogy a részek szemmel láthatóan szervesen épülnek egymásra, és folyamatos gondolatmenetet alkotnak, amelynek egyértelmű csúcspontja az uralkodó megszólítása. Az egységet erősíti a sürgető hangnem is, amelyet a *tempus adest* („itt az idő, az alkalom”) háromszori ismétlése (2, 17, 75) mutat.

A vers keletkezési időszaka nagyjából megállapítható. Minden bizonnyal megkezdődött már a Budára összehívott országgyűlés, azaz a költemény *terminus post quemje* minden bizonnyal 1807. április 6. Mivel a diéta csak ugyanazon év december 15-én fejeződött be, s a szövegből úgy tűnik, még fontos döntések vannak hátra, amelyek meghozatalára buzdítani igyekszik mind a magyar nemességet, mind a királyt, valószínű, hogy a mű az országgyűlés utolsó heteire, hónapjaira datálható. A háttérben már fölsejlik Napóleon seregeinek fenyegető közeledése, amely még nem érte el ugyan a Habsburg-birodalmat, de ellenállás nélkül (erre utalhat a *Europam longe lateque patentem* – „a széltében-hosszában tárva-nyitva álló Európa”) vonul Magyarország felé: *Cernis, ut Europam. . . / Obruít, et cunctas truculenta potentia gentes / Ducit in infames nunquam satianda triumphos?* („Látod-e, hogy Európát. . . elpusztítja, és a véres, soha ki nem elégíthető hatalom az összes nemzetet gyalázatos diadalmenetben vonultatja föl?”; 10–12).

Ebben a szorongató történelmi helyzetben a szerző feltétlenül bízik a magyar haderő katonai sikerében, amely már sokszor (*persaepe*) megvédte a szövegben mindig

nagyobb betűkkel írt *Austriaca domust*, és az ellenség előtt áthatolhatatlan védfalat képez majd most is: *Hungariae Virtus manet impenetrabilis hosti* („A magyar virtus az ellenség számára áthatolhatatlan marad”; 14). Magyarország hosszan taglalt katonai védőszerpe a költemény elején hangsúlyosan emeli ki a magyar haderő fontosságát a Habsburgok hatalmának fönntartásában, s nyilvánvaló, hogy az igen sokszor említett *Virtus* (*mascula Virtus* – 3. sor; *virtus. . . impenetrabilis* – 14. sor; *Hungara Virtus* – 32. sor; *Virtus nobilitat* – 33. sor; *Virtutis. . . honores* – 34. sor; *Villas, Majorum multa virtute paratas* – 52. sor) nem pusztán vitézséget, katonai erényt, hanem – bizonyos vonatkozásban – katonai erőt, haderőt is jelent. Főleg igaz ez a második részre, amelyben a szerző kiemeli az idegen népek csodálatát, amellyel azt szemlélik, milyen tisztelettel viseltetik a magyar nemesség a Szent Korona, a magyar államiság jelképe iránt (*et obstupuit semper gens extera quanta / Nostra Sacrae teneat reverentia corda Coronae* – „az idegen nép mindig elámult azon, a Szent Koronának mekkora tisztelete tartja hatalmában szívünket”; 15–16. sor). A szerző tehát azt kéri, hogy a magyar nemesség adja áldását a király kérésére, szavazza meg a haderőnövelést, sőt – talán ezt is érdemes megfontolni – mintha egyenesen a nemesi insurrectiót sürgetné.

A szerző Habsburg-hűsége egyébként megkérdőjelezhetetlen, de markáns vonása a magyar nemesi öntudat is. Bár elfogadja I. Ferencet királyának, de hangsúlyozza, hogy éppúgy sérthetetlen a nemesség és a király közötti hatalommegosztás (*sed et inviolabilis illa / Inter Te, Regemque Tuum divisa Potestas* „de sérthetetlen a közted és királyod közt megosztott hatalom is”; 4–5. sor), mint a köztük lévő egyetértés. Ahogy a vers utolsó részében mondja, a király a legelső a nemesek sorában, akit minden nemes tisztel (73–74), s összetartozónak és elválaszthatatlannak tekinti a király és a haza javát/üdvét: *An Regis, Patriaeque salus diversa putetur? / Sunt eadem Patriae, quae sunt discrimina Regis. . .* („Talán különbözőnek gondolhatják a Király és a Haza üdvét? Ugyanazok a Haza, mint a Király gondjai. . .”; (26–29). A király és a nemesség egységének, szövetségének tételszerű megfogalmazása a jelszószerű, csupa nagybetűvel írt 79. sor: *Una eademque salus, velut una eademque potestas*. („Egy és ugyanaz az üdv, ahogy egy és ugyanaz a hatalom.”)

Annyira fontosnak tartja, hogy a magyar nemesség támogassa a királynak a haderő növelésére vonatkozó leiratát, hogy még a törvényt és a jogot is hallgatásra inti, és a bírói tisztet a magyar *Virtus*nak ítéli, amelyet egynek tart a nemességgel, hiszen éppen ez tesz nemessé: *Virtus nobilitat* – ahogy a 33. sorban írja, s egészen a 39. sorig részletezi.

Mivel a magyar nemesség katonai szerepvállalásának sürgetése foglalja el a vers majdnem teljes első felét, nyilvánvaló, hogy a szerző ezt a kérdést tartja a legfontosabbnak, amihez képest a vers második felében tárgyalt problémák, amelyek a *gravamenek* körébe tartoznak – kétségtelenül másodlagosak. Az elválasztó jelek is azt mutatják, hogy a következő három egység nem tartozik szervesen az előzőekhez. Közülük az

első rész azt panaszolja föl, hogy (egy közelebbről meg nem nevezett) idegen nép vándorol be Magyarországra és vásárolja föl az elhagyott birtokokat, teszi rá a kezét az aranyra.

Az eztán következő rész annak a magyar ifjúságnak a némileg elliptikus dicsérete, amelyről azt írja, hogy idegenben tehetségét még az ottani tehetségeknél is többre becsülik (*Hungaricum externis proprio praefertur in oris / Ingenium*; 61–62. sor), de itthon – minden elismerés dacára – fagyoskodni (*alget*) kényszerül. Ez a szakasz a költemény összefüggésében csak a magyar oktatásügy elégtelen voltára vonatkozhat.

Nem függ ezzel szorosan össze az eztán következő hét sor (64–70) sem, amelyben a jobbágyoknak adni szándékozott jogok veszedelmes voltára hívja föl a figyelmet, és határozottan tiltakozik ellene, s azt állítja, maholnap a szolga uralkodik majd az urán: *Servus dominabitur Hero!* (67).

Mindhárom tárgyalt téma – az idegenek túlzott tulajdonszerzése, a magyar tehetségek kibontakoztatására mostoha környezet és a jobbágyok szabadságjogai tárgya volt az 1807-es országgyűlésnek.³ Bár központi szerepe a katonaság létszáma meghatározásának volt, hiszen leghosszabban ezt tárgyalták, a diéta jegyzőkönyve szerint a magyarországi arany és réz kivitelének megtiltása október 23-án került először szóba,⁴ a magyar ifjúság nevelésének kérdése pedig először bő két héttel később, november 7-én. Mindezt megelőzte azonban Felsőbüki Nagy Pál,⁵ Sopron vármegye második követének nevezetes szeptember 30-ai fölszólalása, amelyben a követ többek közt a

³ A korszak történelmi eseményeinek összefoglalásához l. BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen = Magyarország története*, I, szerk. VÖRÖS Károly, 1790–1848, Bp., Akadémiai, 1980, 425–471; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I–II, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1944; POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke: 1795–1815*, Bp., Gondolat, 1988 (Magyar História); UŐ, *Adók, katonák, országgyűlések: 1796–1811/12*, Bp., Universitas, 2003; WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1890; UŐ, *Az 1807-diki magyar országgyűlés*, Századok, 1896, 293–309; 394–412. Valamint politikai háttérének és röpiratirodalmának áttekintésére l. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888; SZEKFŰ Gyula, *Iratok a magyar államnelyv kérdésének történetéhez: 1790–1848*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926.

⁴ Vö. *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve...*, Pest, Fűskúti Landerer Mihály' betűivel, 1807, 469.

⁵ Felsőbüki Nagy Pál ezen az országgyűlésen tűnt fel szónoki tehetségével, bár talán leghatásosabb beszédét 1825 novemberében tartotta a diétán, s ez a beszéd nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Széchenyi István megtegye fölajánlását egy tudós társaság létrehozására. Felsőbüki Nagy Pál életéről és közszerepléséről l. BARTA István, *Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány*, Századok, 1963, 747–779; CSENGERY Antal, *Jellemrajzok*, Bp., Franklin-Társulat, 1898, 1–26.

jobbágyok terheinek mérséklését javasolta. Úgy tűnik, e nagy visszhangot kiváltott fölszólalásra adott felelet a vers utolsó előtti egysége.

Mínthogy azonban a költemény legterjedelmesebb része mégiscsak a katonai kérdés körül forog, és a szerző sürgető szavai a nemességhez szólnak, talán nem alaptalan a verset a november 26-án tartott nyolcvanadik ülésen történetekhez kapcsolni. Ekkor ugyanis fölolvasták a Karok és Rendek királynak szóló javaslatát a katonaállítás pénzügyi fedezetéről, mire tizenegy, kivétel nélkül északi, vagyis az esetleges francia betörés első hullámától közvetlenül nem fenyegetett vármegye (Komárom, Trencsén, Sáros, Gömör, Ungvár, Heves, Sopron, Nógrád, Borsod, Turóc és Pest) követe jegyzőkönyvbe vétette, hogy addig nem támogatják a király kérését, míg I. Ferenc el nem fogadja az országgyűlés feltételeit.⁶ Azaz a katonaság kérdése november végén még mindig nem jutott nyugvópontra, sőt ekkor az említett megyék követei egyben a királyi választ is követelik. Mintha ez lenne a költemény megfogalmazásának pillanata: a nemesség siessen az uralkodó segítségére, de tegyen gesztust a király is, dicsősége egyetlen szón múlik: *Tempus adest, uno quo stat Tibi gloria verbo* – „Itt az idő, amikor egyetlen szón áll a dicsőség”; (75). Mindent összevetve tehát a költemény nagy valószínűséggel a november 26-ai nyolcvanadik ülés után, s minden bizonnyal még a december 15-ei záró ülés előtt született.

A költemény keletkezési idejének hozzávetőleges meghatározása és tartalmának részletes bemutatása után könnyen összegezhethetjük, amit a szerzőről a szöveg alapján megállapíthatunk. A jobbágyok szabadságjogait ellenző, király- és császárpárti, nemesi előjogait még az uralkodó ellenében is fennen hirdető magyar nemes, aki a nemesség legfontosabb kritériumának a katonai erényt vagy erőt, a vitézséget tartja, de akit megérintettek a fölvilágosodás eszméi is.

Míndez persze még kevés lenne a szerző azonosításához, ha nem adna némi támpontot a kézirat harmadik lapjának alján lévő rövidítés: I. G. H. C. Ha föltételezzük, hogy ez a négy betű a szerző monogramja, akkor némileg közelebb juthatunk a szerzőhöz. Úgy látszik, a kéziratok rendezésekor a monogram föloldására már más is kísérletet tett, aki ceruzával a Grossing nevet írta a rendezetlenebb kéziraatra. Feltételezése szerint tehát Grossing(er) József a mű szerzője, s erre a következtetésre a kéziratban található négy betűből következtethetett, Grossing(er) ugyanis jelentetett meg művet J. G. H. C. (*Josephus Grossinger Hungarus Comaromiensis*) monogrammal, még 1784-ben.⁷ Csakhogy a költemény tartalma és szellemisége távol esik Grossing(er)étől,

⁶ *Magyar Ország' Gyűlésének Jegyző-Könyve. . . , i. m., 659. sk.*

⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., Hornyánszky, 1894, 1500–1502. „Grossinger József, *Acta coronationis Mathiae II. in regem Hungariae* 19. Nov. 1608 peractae, e synchrono A. E. C. H. T. A. manuscripto in lucem edita J. G. H. C. (Josephus Grossinger Hungarus Comaromiensis). In *Germania*, 1784.”

akinek sem nemesi származása nem bizonyított, sem azt nem tudjuk, hogy 1807-ben bármi okból elhagyta volna Grazot, ahol élt.⁸ Jó okkal kizárhatjuk tehát, hogy ő lenne a költemény szerzője.

Ha lényeges vonásnak vesszük továbbá, hogy a költemény latin nyelvű, föltételezhetjük, hogy a monogram a római névadásnak megfelelően tartalmazza a kereszt- és családnevet, míg a két utolsó betű (H. C.) a *Hungarus Comes* rövidítése lehet. I. G. monogramú nemes több is részt vett ugyan az 1807-es országgyűlésen, de főrendi csak egy volt köztük, a kiváló katona, gróf Gyulay Ignác, aki gyakorta írta latinosan a nevét: *Ignatius* vagy *Jgnatius Gyulai*, s aki 1806-tól Horvátország bánja volt, s az országgyűlésen is ilyen minőségében vett részt. Bár országgyűlési munkájáról nem áll rendelkezésünkre semmilyen adat, korábbi és későbbi, egyaránt sikeres és fényes katonai pályafutása összhangban van azzal, ahogy a költemény szerzője a magyar nemesség vitézi hagyományait hangsúlyozza. Ebből a szempontból érdemel figyelmet az országgyűlés július 9-i ülése, amelyen az ülés elnöke a megajánlott katonalétszám növelésére tett javaslatot. Ekkor szólalt föl Horvátország követe, aki még nagyobb létszámnövelést javasolt.⁹

Ahogy Horvátország követe megnyilatkozik a katonaság kérdésében, jól rímél a költeményben olvasható gondolatokra. Fölfedezhetjük a beszéd tartalmi összefoglalásában a határokat fenyegető ellenséget éppúgy, mint az ősökre való hivatkozást. Bár nem tudjuk, milyen kapcsolat volt a követ és Gyulay Ignác bán között, föltételezhető, hogy álláspontjukat minden kérdésben egyeztették, sőt talán azt sem alaptalan gondolni, hogy a háttérben Gyulay határozta meg a horvát követek politikai irányvonalát. A Habsburg-hűség, a nemesi szemlélet és a katonai logika éppúgy egyszerre jellemzi tehát a költemény szerzőjét, mint Gyulay Ignácot, ami alapján okkal föltételezhető, hogy a monogram alapján is Gyulayhoz kössük a költeményt.

Nem hallgatjuk el azonban, hogy Gyulay latin nyelvű költői tevékenységére nincs adatunk, verses alkotás nem maradt fenn tőle. Iskoláztatása minden bizonnyal alkal-

⁸ Grossinger József általános jellemzését és rövid életrajzát l. WIMMER Éva, *Joseph Grossing kéziratos szótárai az Egyetemi Könyvtárban*, MKSz, 1986/1, 17–38.

⁹ Az országgyűlés jegyzőkönyve így ír erről: „Speciatim vero a parte Regni Croatiae declaratum fuit: ubi de Regni defensione agitur, nonnisi certa atque efficacia hunc ad scopum media adhibenda sunt. [...] Peculiarem id etiam attentionem postulat, quod potentes circa limites nostros Nationes cruentum valde bellum gerant. In adjunctis similibus Majores nostros peculiari providentia usos fuisse, atque agnovisse, tempore pacis de bello cogitare oportere, manifestum est ex arlo 65. 1609. [...] Prout igitur Majores nostri hanc sustinere obligabantur, ita ad munus nostrum pertinet illam etiam conservare. His igitur de causis Nuncii Regni Croatiae Propositioni Tabulae Statuum Praesidis uberius declaratae adstipulantur, paratique sunt eo accedere. . .” *Magyar Ország’ Gyűlésének Jegyző-Könyve. . . , i. m.*, 207–208.

massá tette a latin nyelven való verselésre, sőt alighanem – irodalmi szempontból – csak erre tette alkalmassá.

Ennek szellemében végül érdemes néhány megjegyzést tenni a költeménynek mint verses alkotásnak a minőségére. Szerzője, ez a műből világosan kiderül, nem költő ugyan, de ismeri a latin verselésnek a korban ismerhető minden csínját-bínját. Prozódiaja a klasszikus latin verselést idézi, sőt egyes sorainak megformálása egészen kivételesen jól sikerül, amint például a kissé kopogósan alliteráló 24. sor: *Et patrio partus per plurima bella cruore* mutatja. Otthonosan mozog a római költészet klasszikusainak szövegei közt, aminek példájára csak a Vergiliustól származó *latet anguis in herba*¹⁰ (65) kifejezést idézem, de a magyarországi neolatin költészet művei sem ismeretlenek előtte. Ezt bizonyítja a kezdő megszólítás is (*Hungara Nobilitas*), hiszen ugyanezekkel a szavakkal kezdődik a 16. században élt Nagyszombati Mártonnak a törökellenes harcra buzdító költeménye is,¹¹ márpedig az egybeesés nem lehet véletlen. Ez utóbbi állítást erősíti meg a 4. sor *Dulcis amor Patriae* kifejezése is, amely Sylvester János nyelvtanának egyik híres, gyakorta citált példája.¹²

Mindamellet megfigyelhető az anyanyelvi szubsztrátum hatása is, amire a legjobb példa a *plenus* (teli, teljes) melléknévnek az *omnis* (egész, összes)jelentésben való használata: a 39. sorban föltett kérdés: *plenamque iuvat celebrare Diaetam?* értelme nyilvánvalóan az *omnem*. . . *Diaetam*mal azonos, ahogy az utolsó sorban is Isten áldása segítse I. Ferenc összes kívánságát (*Ut tua plena Dei Benedictio vota secundet*).

HUNGARA NOBILITAS omni venerabilis orbi!

Sume animos: nunc tempus adest, quo cernere possint

Rex tuus, et Reges alii, quid mascula Virtus,

Dulcis amor Patriae, sed et inviolabilis illa

Inter Te, Regemque Tuum divisa Potestas,

¹⁰ VERGILIUS, *Eclogae*, 3, 93. (*P. Vergili Maronis opera*, recognovit brevisque adnotatione critica instruxit R. A. B. MYNORS, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1990¹⁰, 9.)

¹¹ NAGYSZOMBATI Márton, *Ad regni Hungariae proceres, quod in Thurcam bella movere negligunt (Partes selectae)* = *Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény I, Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998, 522.

„Hungara nobilitas, cur non consurgis in hostes?

Cur non bella moves? cur nec in arma ruis?

Barbarus hostis adest cinctus furialibus armis,

Et tibi constanter praelia saeva parat” (I, 1-4)

¹² SYLVESTER János, *Grammatica Hungarolatina*, Neanesi [Sárvár], 1539. „*Dulcis amor patriae* – Ides az hazának szerelme.”

Quidve Tui valeant humeri, quid ferre recusent.
Dum calcar Rex Ipse suis Regalibus addit,
Ut tandem Patriae felicia tempora reddas,
Cur trahis usque moras? quin Regis Vota secundas?
Cernis, ut Europam longe lateque patentem
Obruit, et cunctas truculenta potentia gentes
Ducit in infames nunquam satianda triumphos?
AUSTRIACAE persaepe DOMUS¹³ Testata salutem
Hungariae Virtus manet impenetrabilis hosti.
Vidit, et obstupuit semper gens exera, quanta
Nostra Sacrae teneat reverentia corda Coronae.
Tempus adest, quo vicinas Tu reddere gentes
Attonitas valeas, et quo cognoscere possint,
Quot numerare Viros, tot Te quoque sistere Martes
Posse, quibus velut invictis Te velle columnis
AUSTRIACAM firmare DOMUM persentiat hostis,
Cujus praecipitem stupefecit gloria mentem.

Sint Tibi prae reliquis Tua Iura perennia cordi,
Et patrio partus per plurima bella cruore
Nobilitatis honos. Non est mortale, quod opto.
An Regis, Patriaeque salus diversa putetur?
Sunt eadem Patriae, quae sunt discrimina Regis,
Quamve teneris opem patrio de Iure tulisse
Afflictae Patriae, praestare teneris eodem
Iure Tuo Regi quoque. Qua Tu Lege vetaris,
Quo Iuris praejudicio, succurrere Regi?
Lex, et Ius taceant; sit Iudex Hungara Virtus.
Virtus nobilitat. Quis in orbe negabit eosdem
Virtutis dici, quos Nobilitatis honores?
Nobilitas est? an Virtus? Dicamus utramque,
Quae jubet et Patriae nos, et succurrere Regi.
An me pro Patria magis, an pro Rege putabit
Seu Virtus, seu Nobilitas, haec cuncta locutum?

Progrediamur? plenamque juvat celebrare Diaetam?
Da veniam! porro SAPIENTI PAUCA profabor:

¹³ M2: *saepius humani generis testata salutem*

Est aliquid, Patriae quod honestus Filius imo
Corde premat, Patriaeque Patres non ferre medelam
Lugeat: Hungariae Mater Natura benignis
Omnigenas largitur opes torrentibus, artis
Auxilio quibus externae cum foenore gentes
Eripiunt nostrum, quod vix accepimus, aurum,
Nescio quam cinico carpentes dente Minervam.
Proh dolor! exhaustas gens exera plurima terras
Deseruit, nostramque pio sudore beatam
Quaesivit Patriam, plures coluitque per annos,
Et tandem nostro neglectus aere coëmit
Villas, Majorum multa virtute paratas.
Eloquar? an taceam? Satis est sentire sequelas!
O utinam solas emisset munere villas,
Non simul emisset quoque corda fidelia Regni!

Est aliud nobis omni pretiosius auro,
Et quod majoris sapientior aestimat orbis,
Quam cunctos, quaecumque ferunt quos Regna thesauros.
Nobilis, et quovis titulo bene nata Iuventus
Nostra, cuique nihil Mater Natura¹⁴ negavit.
Hungaricum externis proprio praefertur in oris
Ingenium. Sed et in Patria¹⁵ laudatur, - et alget!
O Patres Patriae! Quantum distamus ab illis!¹⁶

An noscis nostrum ridentem, sive gementem
Ruricolam? Loquor expertus: latet anguis in herba.
Aurea Plebejis, sed pernicioza Libertas!
Principiis obsta. Servus dominabitur Hero!
Fallor? an illustri plures de stemmate servi,
An Domini plures obscuro sanguine nati
Tantum, quae lugemus, sunt causa malorum?

¹⁴ M2: *cuique nihil natura benigna negavit*. A szövegváltozat értelmezése ugyan világos, mégis egészen más képzetet kelt, mint a *Mater Natura* kifejezés, hiszen a *natura benigna*, ahogy azt az elterjedt terminológia is mutatja, föltételezi az ellenséges, pusztulást hozó *natura maligna* létezését is. A kérdést, hogy e szövegváltozat fényében másolatról vagy netán átiratról van szó, egyelőre megválaszolatlanul hagyjuk.

¹⁵ M2: *sed et Patria*. . .

¹⁶ M2-ből hiányzik.

Nunc aures dignaer mihi praebere benignas
MAXIME MAGNORUM, FRANCISCE¹⁷ Ter Optime Regum!
Tu Caput et Pater es, Tu diceris ordine primus
Nobilis Hungariae, Te Nobilis omnis adorat.
Tempus adest, uno quo stat Tibi gloria verbo,
Quove Tuis Major, Proavis celebreris in orbe.
Una Thronis, Populisque salus Concordia. Crescunt
Ista Res parvae. Manet hinc dictamen in omen:
UNA EADEMQUE SALUS, VELUT UNA EADEMQUE POTESTAS.
Hoc si confirmas, per corda fidelia fiet,
Ut tua plena Dei Benedictio vota secundet.

¹⁷ M2-ben nincs nagybetűkkel írva.

DEMETER JÚLIA

Rigó Sámson vagy Jonathán?
Egy érdektelen rejtély meg nem oldása

Sganarelle alakját (a nevével együtt) Molière alkotta, olasz minták, elsősorban a *commedia dell'arte* alapján. Összesen hét Molière-drámában szerepel; a *Szerelmes doktor* atya- és a *Don Juan* inas-alakjától eltekintve a másik ötben olyan groteszk, nevetséges burleszkfigura, akinek többszörösen is köze van a név etimológiájához. A név olasz eredetű, s leggyakrabban a ma már nem használt, 'a szemet felnyitni' jelentésű olasz *sgannare* igéhez kapcsolják, de előfordul etimológiájaként a 'csalni'-t jelentő *ingannare* szó is. Akárhogy is: a név a csalással, illetve a csalásra, megcsalásra való ráébredéssel kapcsolatos.

Kazinczy Ferenc csupán két Molière-drámát fordított, s mindkét esetben buffó jellegűt választott, középpontban *Sganarelle* burleszk alakjával. *A' kéntelen házasságban* (*Le Mariage forcé*) a főszereplő neve megmaradt *Szganarell*nek, a jelentésére való utalás nélkül. *A' botcsinálta Doktorban* (*Le Médecin malgré lui*) azonban, amelyet Kazinczy eleve magyarított, magyar nevet keresett a címszereplőnek is, aki a darabban egyszerre csaló és megcsalott. A név beszédes volta azonban teljesen eltűnt, amikor *Sganarelle* a *Rigó* vezetéknevet kapta. Kazinczy talán a rigófütyös erdőben fát hasogató figura *Rigó* nevével is a *bobó* játék nyelvi és stílári eszköztárát próbálgatta, amikor az alacsony komikum és komédia nem populáris (fogalmazzunk pontosabban: nem debreceni) változatát akarta megteremteni.

A magyarítás olyan jól sikerült, hogy a magyar nyelvű Molière-kiadások ma is Kazinczy fordításában hozzák *A' botcsinálta Doktort*. Ez a szöveg azonban az 1834-es Bajza-féle kiadásból való, amely több ponton eltér Kazinczy kéziratától, utóbb pedig Illyés Gyula is átigazította. A Bajza-féle kiadásban, s ennek nyomán minden magyar nyelvű Molière-kötetben a magyarított címszereplő teljes neve *Rigó Jonathán*, Kazinczy viszont a leveleiben hol *Jonathán*ként, hol *Sámson*ként említette *Rigó* keresztnévét.

Alább e keresztnév rejtélyét járjuk körbe:

1. A börtönben fordított legelső változatról beszámoló 1797-es levelében Kazinczy nem írta meg a címszereplő nevét.¹

2. A fordítás legközelebb 1803-as leveleiben került elő, nyilván ekkor látott hozzá az átdolgozáshoz, s 1803-ban konzekvensen *Rigó Sámson*ként említette a főszereplőt.

¹ Kazinczy – Kis Jánosnak, 1797. november 16. KazLev, II, 421.

Érdekesség, hogy ekkor még nem a máig használatos, találó címmel utalt a fordításra, hanem a protagonistával.

Így *Rigó Sámson* szerepel Bárczay Ferencnek küldött leveleiben;² Szentgyörgyi Józsefnek a címet is azonosította: *Rigó Sámson avagy a' bot-csinálta doktor*.³ Ugyancsak *Rigó Sámson*ra hivatkozott, még hozzá maró gúnnyal a bátyja írói érdemeit kisebbíteni szándékozó Kazinczy József is.⁴ Évekkel később, még egyszer említette a *Sámson* nevet, 1814-ben.⁵

3. Rigóval legközelebb 1815–16-ban találkozunk, amikor Kazinczy lázasan tervezte köteteit és benne a Molière-fordításokat; ekkor viszont valamennyi levelében *Rigó Jonathán*ként utalt a műre. Így Helmezy Mihálynak írt leveleiben,⁶ de hasonlóképp írt Berzsenyinek,⁷ Szentgyörgyi Józsefnek,⁸ Buczy Emílnak,⁹ Döbrentei Gábornak,¹⁰ Horváth Ádámnak,¹¹ sőt Szemere Pál is ezt a címet használta.¹²

4. Ám mégsem Sámson, s nem is Jonathán: újabb nevet kell megismernünk, mert az autográf kéziratban a címszereplő olyan néven szerepel, amelyet hiába keresünk a levelekben – ugyanis *Rigó Dávid*nak hívják. Az elmúlt mintegy 170 év magyar nyelvű Molière-kiadásaiból ismert *Rigó Jonathán*nak tehát ideje búcsút inteni: a kritikai kiadásban a botcsinálta doktor hamarosan *Rigó Dávid*ként mutatkozik be.

² 1803. február 26. KazLev, XXIII, 65; 1803. június 8. KazLev, XXIII, 66; 1803. július 18. KazLev, XXIII, 67.

³ 1803. február 27. KazLev, III, 27–31.

⁴ DÉKÁNI Kálmán, *Kazinczy Ferenc följegyzései: 1803–1805*, ItK, 1902, 201.

⁵ Helmezy Mihálynak, 1814. július 27. KazLev, XI, 482.

⁶ 1815. január 25. KazLev, XII, 359; 1815. február 5. KazLev, XII, 375; 1815. február 9. KazLev, XII, 379; 1815. február 25. KazLev, XII, 413. 1816. február 11. KazLev, XIII, 473–476

⁷ 1815. január 10. KazLev, XII, 314.

⁸ 1815. január 20. KazLev, XII, 341.

⁹ 1815. március 3. KazLev, XII, 431.

¹⁰ 1815. március 4. KazLev, XII, 439.

¹¹ 1816. május 18. KazLev, XIV, 202.

¹² Szemere Pál – Kazinczynak, 1815. január 7. KazLev, XII, 310.

HERMANN ZOLTÁN

„Magyarentod”
Adalékok a Dobozy-témához

A *Dobozy és hitvese* téma parafrázisainak, értelmezéseinek – akár a szöveghagyományok, akár a magyar romantikus ikonológia felől közelítünk hozzájuk – általában kétféle változata van. Az egyikben inkább az Istvánffy Miklóstól eredeztetett történet lélektani regisztere szólal meg, a másikban a hős tettének nemzetkarakterológiai, a tettben a magyar nemesi identitás római jellemeket is megszügyenítő¹ pátosza kap hangsúlyt.

Az újabb szakirodalom is e kettősség mentén állítja szembe a téma két legismertebb feldolgozását, Kölcsey Ferenc 1821. november 4-re keltezett *Dobozy* című balladáját és Kisfaludy Sándornak az *Aurora* 1822-es számában megjelent regéjét. A két mű eltérő intenciója valóban szembeötlő: Kölcsey drámai, az olvasót rögtön a kétségbeesett menekülés leírásába vető szövegkezdetével áll szemben Kisfaludy versszakokon át folytatódó történetfilozófiai-erkölcsi traktátusa, amely a gyengekezü királlyal megvert nemzetről elmélkedik. Míg Kölcseyt láthatóan inkább a romantikus gesztus, a szerelmi gyilkosság és öngyilkosság, Paolo és Francesca történetének vagy Lessing *Emilia Galotti*-jének párhuzamai, a szerelmi halál – kényszerűsége ellenére is lélektanilag motiválhatatlan – gesztusa érdekli, addig Kisfaludy epikus ráérősséggel adja elő a történetet.

A patriarkális erények netovábbja, a végsőkön túl is őrzött nemesi becsület és a „jóban-rosszban” asszonyi etikája azonban jóval Kisfaludyék előtt megjelenik a 18–19. század fordulójának valláserkölcsi irodalmában. A Dobozy-szakirodalom csekély figyelmet szentel Cserei Farkas 1800-ban megjelent művének, *A magyar és székely asszonyok törvényeinek*, amely a hitvesi magatartás etikai normáit és néha követhetetlenül szigorú mintáit meséli el példázatok sorában. Dobozyék példája a könyv „hatodik kérdésére” adott elmélkedésben olvasható:

¹ „Michael Dobozi, der *ein neue Virginius* dem geliebten Weib, um sie vor der von den Feinden drohenden Schmach zu retten, den blitzenden Dolch in den keuschen Busen stösst.” August SAUER, *Kleist's Todestänze*, Prager Deutsche Studien, 1908, 35. Titus Livius köztársaság korban játszódó története Virginiáról és a lánya becsületét a lány megölésével menteni igyekvő apáról Virginiusról szól. A Virginia-téma feldolgozásairól: Elisabeth FRENZEL, *Stoffe der Weltliteratur*, Stuttgart, Kröner, 1988, 776–779.

Az aszszonynak Ura, és gyermeke egyszersmind lévén olly veszedelemben, melyből tsak egyiket lehetne néki megszabadítania, Urához vólna-é kötelesebb, vagy gyermekéhez’?

Az Aszszony az házasságbéli szövetségnek erejével egy testé lett az ő férjével, nintsen-is néki annál közelebb valója senki, se Attya, se Anya, kiket el is hagyott azért, se gyermeke, kinek ugyan életet ő magára nem-is adhatott a’ nélkül. Mind azért tehát hogy férjével olly közlöl való egyessége vagyon, mind pedig azért, hogy gyermeke-is, kit szabadítani akarna, tartoznék Apját olly történetben a’ Veszedelemből ki-venni, ha lehetne; kötelesebb férjéhez, és a’ kettő közül ezt szabadítani, mint gyermekét. Hasonló kötelessége vagyon a’ Férjfinak is feleségéhez.

Mutatyák-is sok példák, miként telyesítették ezt a’ Magyaroknál mind a’ Férjfiak, mind az Aszszonyok; kivált a’ Férjfiakat Feleségek óltalmazásának buzgó kívánságából származott indulattyok arra-is vitte, hogy midőn azokkal együtt kellett veszniek, ne talám magok után nagyobb Roszsza, keservesebb halálra marasztanák, készek vóltak tulajdon kezekkel előre ki-végezni e’ Világból, ’s ugy menni velek együtt a’ más életre [...].

Felkapá Dobozi Mihály-is a’ Mohátsi siralmas veszedelemkor, Maratnál, közel Esztergomhoz lova farára feleségét, ’s meg-rugaszkodék, hogy azt magával együtt meg-óltalmazhassa a’ Törököktől. Látván az Aszszony hogy közelítnek a’ Törökök, azon kezdé Urát kérni, hogy ölné meg ötöt, de e’ bíztatá, hogy ne félne, hanem tartana számot inkább a’ szabaduláshoz; Azonban bé-kezdék őket érni a’ kik kergetik vala, akkor az Aszszony előbbeni kérésével le-fördula Ura mellől a’ lóról; ez-is látván, hogy hátán vagyon az ellenség, ’s módgya nintsen az el-szaladásban, feleségének fordula, ’s ne hogy elevenen hagyná kezekre, ugy jutatná keserves igájukra, fertőztetésekre meg-ölé elsőben maga kezével, ’s azután nagy bátran közikbe szöktete a’ Törököknek, és vitézi emberkedése között, véget vete ott életének is ditséretes halállal.

Nem lett vólna ugyan nekik lelki okokra nézvén szabad olly szorult Állapottokban-is feleségeket magok előtt e’ képpen költöztetnieki ez életből, de mivel a’ szánakodó meg-búsult szeretetnek ereje vitte őket arra, mentséget érdemel indulattyok, magok pedig ditséretet, és emlékezetet, a’ mennyiben e’ tselekedetekkel-is jelentették, hogy a’ Magyaroknál elébbvaló dolog vólt mindenkor a’ betsületes halál a’ szégyenes raboskodásnál, és hogy nálok valakinek óltalmazása nem tsak az életnek

meg-tartásában áll, hanem meg-előzésében-is azon inségeknek, melyek keservesebbé szokták tenni az óltalmazandónak életét halálánál.”²

Nehéz fel nem ismerni a Kisfaludy-rege oktató hangja mögött Cserei okfejtését. Legfeljebb elgondolkodhatunk azon, hogy Kisfaludy milyen érzékletesen szövi bele a maga erkölcsi tarktátusába – egymáshoz való ragaszkodásuk lehetséges magyarázataként – az asszony és férje halálos-erotikus vonzalmát:

Megáll tehát Dobozy úr,
S leszáll fáradt lováról,
S hitvesét is leöleli
A keserves párnáról;
Átölelve tartja őtet,
Szorongatja magához,
S néma, s hosszú csókok között
Szívja ajkát ajkához.
A szép asszony csüggedve áll, –
Egy haldokló liliomszál.
A ló, közel hozzájok,
Bús szemeket vet rájok.

Közelítnek a törökök
Vérszomjokban zajogva,
S magyarvéres markaikban
Kard és dárda villogva.
«Egek! hát csak nincs irgalom!»
Mond Dobozy könnyezve;
Megöleli feleségét,
S mély borzadást érezve
Megcsókolja – utólszor őt, –
S a csók alatt a remegőt
Szívbe döfi vasával,
És megfojtja – csókjával.³

Kisfaludy megoldása nem előzmény nélküli. A halál és a testi vágy e témája, illetve kuriozitása ekkorra már a királyi udvarok gáláns világának egyik emlegetett darabja. A rejtélyes monsieur Mouchet 1788-ban megjelent, *Dictionnaire contenant les anecdotes*

² CSEREI Farkas, *A magyar és székely asszonyok törvényei*, Kolozsvár, az ki-adó költségével s Hochmeister Márton betűivel, 1800, 187–188.

³ KISFALUDY Sándor, *Dobozy Mihály és hitvese*, Aurora, 1822, 22–34.

historiques de l'amour, depuis le commencement du monde à ce jours című enciklopédiájának van egy „Dobozi” szócikke. Az 1811-es, a szerző által bővített második kiadásból való az idézet:

DOBOZI

Après la bataille de Moacs, dans laquelle les Turcs remportèrent une victoire complete contre les Hongrois qui furent taillés en pièces, et y perdirent Louis II., leur Roi, les Barbares vainqueurs ne trouvant plus d'obstacle capable de les arrêter, se répandirent dans la Hongrie, et y commirent les plus grands ravages; ils égorgèrent les femmes, les enfans, les vieillards; on vît des femmes enterrer leurs enfans tout vivaux, de peur d'être trahies par les cris de ces infortunés. Depuis les rives de la Drave jusqu'à celles du Raab, tout le pays fut dévasté par le fer et par le feu.

Une forteresse, dans laquelle s'étaient réfugiés des soldats, des paysans, des femmes et des enfans, opposa une résistance de deux jours aux assauts meurtriers des Turcs; enfin ils furent forcés et massacrés. Un Capitaine, nommé Dobozi, qui avait partagé la défense de ces malheureux, trouva le moyen de s'en fuir à cheval, emmenant son épouse en croupe derrière lui. Cette femme généreuse, dit l'historien,⁴ et digne des plus beaux siècles de la Grèce et de Rome, voit les Turcs qui accourent: en ce moment elle détache ses charmes qui peuvent lui sauver la vie; elle prévoit qu'on va l'arracher des bras de son époux pour la destiner aux plaisirs de quelque Pacha; elle conjure Dobozi de lui donner la mort. Son époux frémit à cette proposition; il presse son cheval, mais les Turcs approchent; il va être enveloppé. Sa femme se jette à terre: *Vois*, lui dit-elle, *de quelle main tu veux que je périsses*. Dobozi tremble, pâlit, descend de

⁴ Mouchet is, minden bizonnyal, Istvánffyra hivatkozik. Istvánffy könyvének ismerjük egy 1724-es, a vesztfáliai Rommerskirchenben megjelent kiadását, ennek az edíciónak egy példánya lehetett az, amely – a francia határ közelsége miatt – eljuthatott XVI. Lajos levéltárosához: *Regni Hungarici historia: post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini etc.*, Libris XX-XIV., Nicolao ISTHVANFFIO & Joannes Jacobus KETTELER, Henrici Rommerskirchen, 1724. Istvánffy elbeszélése a VIII. könyvben olvasható: „Emlegetik Dobozi Mihály kiváló vitézségét és híres tettét. Amikor ugyanis a maga mögé ültetett és őt szorosán átölelő feleségét, a ló gyorsaságában bízva, biztos helyre akarta vinni, de mégsem tudott elmenekülni, miután feleségét előbb leszúrta, hogy az ellenség kezére ne kerüljön, ő a sűrű ellenség közé vágatott, s őt is ugyanúgy lemészárolták.” (Juhász László fordítása)

cheval, prend son arc d'une main tremblante, place le javelot sur le cœur de son épouse, de cette femme qu'il adorait, et le lauce en détournant les yeux. Tirant alors son sabre, il remonte à cheval, court sur les Turcs, se précipite au milieu d'eux, en renverse plusieurs, et tombe enfin percé de coups. Au 1526.⁵

Külön figyelmet érdemel a témának a soknyelvű Habsburg-birodalmon belüli recepciója. Istvánffyt követve a 19. század történeti irodalma, Budai Ferenc református lelkész *Polgári históriája*, vagy Joseph von Hammernek az Oszmán Birodalom történetéről szóló munkája is népszerűsítette a történetet.⁶ A Kölcsey-vers Toldy *Handbuchjában* olvasható németül, egy további fordítása Gottlieb Stier 1850-es mondagyűjteményében, a Kisfaludy-rege pedig Majláth szöveggyűjteményében,⁷ de rajtuk kívül a Kölcsey- és Kisfaludy Sándor-költemények megjelenését követő esztendőkbén három német nyelvű Dobozy-változat született: Laurenz Hocheneggeré, Wenzeslas Aloys Swobodáé (Václav Alois Svoboda-Navarovský) és J. C. Passy-é.⁸ A Dobozy-történet feldolgozásairól 1903-ban értekező Viszota Gyula azonban nem említi például Johann

⁵ *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour, depuis le commencement du monde à ce jours, Seconde édition, Revue, corrigée et augmentée par l'Auteur M. MOUCHET, Tome II., À Troyes, Chez Gobelet, Imprimeur & Libraire près l'Hôtel-de-ville, N°206. 1811; az első kiadás: Paris, chez Button, 1788.*

⁶ BUDAI Ferencz, *Magyarország polgári históriájára való lexikon, a XVI. század végeig I-III.*, kiadta BUDAI Ezsaiás, Nagyvárad, Máramarossi Gottlieb Antal, 1804–1805 (a Dobozy-történet a III. könyvben olvasható); „Die Verschanzten hatten sich sammt ihren Weibern und Kindern dem Tode geweiht; wie Michael Dobozy zu Moroth, welcher, da er sein mit sich auf das Pferd genommenes Weib vor den Türken nicht retten konnte, dieselbe erst niederstach, und dann ihren Tod rächend den seinigen in den Reihen der Feinde suchte und fand.” *Geschichte des Osmanischen Reiches, gresstheils aus bisher unbenutzten Handschriften und Archiven durch Joseph von HAMMER. Vom Regierungsantritte Suleiman des ersten bis zum Tode Selims II., 1520–1574*, In C. A. Hartleben's Verlage, 1828, 64.

⁷ A Kölcsey-ballada: *Handbuch der ungrischen Poësie, oder Auswahl interressanter, chronologisch geordneter Stücke aus den vortrefflichsten ungrischen Dichtern: mit Nachrichten von ihren Leben und Schriften, nebst einer einleitenden Geschichte der ungrischen Poesie. . .*, Hrsg. Ferenc TOLDY (in Verbindung mit Julius FENYÉRY), Pest, Wien, Kilian & Gerold, 1828, II, 440–444; *Ungarische Sagen und Märchen*, übersetzt von G[eorg/Gottlieb?] STIER, Berlin, Ferdinand Dümmlers Buchhandlung, 1850, 127–133.

⁸ A német balladákat Viszota Gyula tárta fel: VISZOTA Gyula, *Dobozy Mihály és hitvese történetének költői feldolgozásai*, ItK, 1903, 50–58; 160–168. Két ballada az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* számaiban jelent meg: Swobodáé az 1819., Passy balladája az 1824. évre szóló számokban. Viszotát idézi még: SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 209.

Nepomuk Vogl balladagyűjteményének azt a darabját, amely Dobozy és felesége halálát az önpusztítástól sem visszariadó magyar „Volksgeist” példájának tünteti fel, Dobozyt pedig egyenesen egy öldöklő angyalhoz hasonlítja. A vers így végződik:

„Dobozi! Dobozi! jetzt ist es Zeit!” –
Da blitzet sein Säbel – da springt ein Quell’
Aus den Lilienhügeln rubinenhell.

Die Blutige küßt er noch einmal hierauf,
Dann stürmt er hinein in der Feinde Hauf,
Jetzt thut’s um das Retten nicht weiter Noth,
Jetzt gilt’s nur zu folgen der Ehre Gebot.

Wie ein Todesengel der Ungar mäht,
Daß ein Blutbach über die Haide geht,
Zehn Leben schon haben das Blut bezahlt,
Das den schönsten Busen mit Purpur bemalt.

Verwundet noch kämpft er auf seinen Knie’n,
Und sieht noch manch Leben von hinnen flieh’n,
Da sinkt er – und rufet im Blute roth:
„Es war doch ein edler *Magyarentod!*”⁹

Ugyanez a nemzetkarakterológiai érvelés olvasható a londoni *The Monthly Review*-nak a *Tudományos Gyűjtemény* 1824–25-ös számait recenziáló cikkében. Egyértelműen utal a Kisfaludy-regére – a cikkben a rege angol átköltésének töredékei is olvashatók – és az egykorú német variánsokra, a Dobozy-témát a magyar irodalom jellemző témájaként, a magyar lélek autentikus megnyilvánulásaként említi:

One of Alexander Kisfaludy’s poems relates to the tragical fate of Dobozy and his wife, who fell together during the Turkish wars. Some extracts from *it may serve as a specimen* [sic!] of Hungarian poetry.

After the fatal battle of Mohackz (in which king Lewis II. perished with the flower of his army), the Turks overran Hungary, and Buda

⁹ *Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden* von Dr. Johann Nepomuk VOGL, Dritte Auflage, Wien, Wallishausser, 1851, 73–74. (A kötet első kiadása 1835-ös: egyelőre nem találtam nyomát, hogy a Vogl-ballada ebben is szerepelne már.) Akár „frivolnak” is nevezhető a téma újabb felbukkanása Sacher-Masoch, *Der letzte König von Magyaren* című történelmi regényében: a bécsi századvég írója lekezelően *mazochistának* bélyegzi itt a magyar nemesi morált. Leopold SACHER-MASOCH, *Der letzte König der Magyaren: Historischer Roman*, Wien, Costenoble, 1867, 244.

the capital became their conquest. Parties of Hungarians, however, still resisted in various strong holds, and Zapolya, a bold chief, assembled a number of trusty followers, and even aspired to the throne; but many of the Magnates thought it safer, in the common danger from the infidels, to bestow the crown on a powerful prince, who ruled already over other countries – this was Ferdinand, the brother of Charles V. Zapolya's faction, however, would not accede to this, and the country was divided between him, Ferdinand, and the Turks. During the desultory warfare that followed, a party of Hungarians who were assembled at the village of Maroth, under a leader of the name of Michael Dobozy, were attacked by superior Ottoman forces, and hemmed in on every side: they sold their lives dearly, and fell victims to their patriotism. A few ran away from the scene of slaughter, and among the rest Dobozy, who had his wife with him, a young and beautiful woman; the horror of her impending fate, were she to fall into the hands of the barbarians, made him try a last effort to save her. He vaulted on his well-tryed steed, and having seated his wife en croupe behind him, they galloped away for their lives:

But there are deadly foes behind
Who cannot brook that one brave son
Of Hunnia live – I and wild they urge
Their Arab steeds, and onward run.

Then was each meaner fugitive
By scores of Osmanlees pursued,
But hundreds followed Dobozy,
He who had oft his hands imbrued.

In their best blood! – Fly Dobozy!
Should thy horse fail thee in this strife,
Alas! for thee and, oh! thy wife!
A double death thou'lt surely die!

The noble animal flies like the wind, and at first leaves far behind the Turkish pursuers; but wearied with the fatigue of the preceding fight, and with the double burthen he has now to carry, he slackens by degrees his course; he gasps and trembles in all his frame; his iron foot heavily and deeply imprints the sod. Meantime fatal sounds swell on the breeze; it is the cry of the Turkish bloodhounds, that have too well scented their prey:

„Oh Michael, best beloved!” sheened,
„E’en now we feel the heathen’s grasp,
Thy horse sinks under us – oh, see
His bloody foam, his labouring gasp!

Do thou for thy lov’d land survive,
But here – it must be so – we part;
But still I am for ever thine,
Here let thy dagger pierce my heart:

Alone, and unincumber’d, fly:
Thou yet may’st ’scape, and live to deal
Death to thy foes – oh! sometimes feel!
For her who left thee, but to die!”

Dobozy looks behind, and all hope of escape dies within him; the Turks are fearfully gaining ground upon them; he still dashes his spur, and urges his charger on, but all in vain; the poor steed is exhausted, and can hardly draw breath. At last he stumbles and falls. The fatal moment is now come! Dobozy leaps on the ground, supporting his trembling wife with one arm:

Nearer and nearer now the Turks –
Their breast-plates shine, their horse-tails dance,
And in their red blood-reeking hands
Flash the bright scimitar and lance;

„Ah! is it so? Heaven! – no help!”
Cries the Hungarian Lord and weeps:
His wife – her charms – the Turks – dire thought!
A death-cold shivering o’er him creeps –

Her bosom then with trembling hand,
Baring the throne of all his bliss:
Drives to her heart the fatal steel,
And draws her last breath in a kiss.

„Ah, lovely, hapless child of earth!
Thou source of joy, of matchless grief,
Smile my beloved, for thy chaste soul
Hath found its speediest, best relief.

Oh wait thee on thy way to heaven!
Now, even now again we meet.”
He sobbed, and with his broidered cloak
Cover'd the martyr at his feet.

The last look of his expiring consort, full of love and thankfulness for being saved from a fate worse than death, increases Dobozy's despair, the Ottomans press upon him; he cleaves down with his sabre the foremost of his assailants; at last he is struck by a spear from behind, his arm droops nerveless, he falls on the body of his beloved wife, and dies pierced with wounds.

Scenes like these were familiar at that time all over eastern Europe, and the Hungarian as well as the Sclavonian old romances and ballads, reflect upon us in a striking manner the lurid glare of bloody barbarian strife, and of the desperate struggle made by those brave people, against the tiger-like advance of the ruthless enemy of Christianity and civilisation – Ottoman Mahomedanism. Those scenes had been happily forgotten for a long season, when they were of late years revived, in all their horrid reality, in another part of the unhappy East, to the dismay and indignation of the whole of Christian Europe.¹⁰

Árnyalhatná a Kisfaludy Sándor-féle témakidolgozás által közvetített nemzeti imázst, ha az egykorú variációk között számba vehetnénk Kisfaludy Károly *Dobozy*-feldolgozásait is.¹¹ A fiatalabb Kisfaludynak két töredéke is fennmaradt. Belefogott egy hexameteres, a *Mohácsra* emlékeztető költemény írásába, de olvasható egy prózai töredéke is: ez talán egy hosszabb elbeszélésének a kezdete, vagy egy tervezett Dobozy-drámának a vázlatja lehet. Egyikkel sem készült el, talán mert egyik műfaj sem volt alkalmas a színpadi szerepkörök nem tűrő romantikus lélektanosság és a nemzeti ideológia egyeztetésére. Kisfaludy Sándor regéjét végül 1824-ben Töltényi Szaniszló dolgozta át szomorújátékká.¹² A nemesi önfeláldozás emblémájának, a Dobozy-témának paradoxona, hogy a közös öngyilkosság éppen a nemesi értékrend egyik legfontosabb eleme ellen, a családi vérvonal folytonossága ellen hat. A változatok általában nem említik Dobozy Mihály és felesége gyermekeit, jóformán csak Kisfaludy

¹⁰ The Monthly Review from May to August Inclusive, Vol. V. London, ed. Thomas HURST, London, Edward Chance & Co., 1827, 137–139.

¹¹ KISFALUDY Károly *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., Magyar Könyvkiadó Intézet, 1889, I–II, 107–108; III–IV, 405–407.

¹² Részletek az 1824-ben Bécsben megjelent, Pánczél Dániel és Igaz Sámuel által kiadott Kedveskedő I. kötetében, 113–116.

Sándornál van egy beszédes hasonlat a vadászok elől menekülő vemhes szarvasünőről (13. versszak), ami talán a feleség áldott állapotára utal. Az önfeláldozás tehát a család magvaszakadásához vezet; nagy fejtörést okozva a későbbi századok genealógusainak, akik nem könnyen tudják azonosítani, hogy a kiterjedt és sokágú, ma is viruló Dobozy-família mely ágához lehetnek közel a történet hősei.¹³ Ha közelebbről megvizsgáljuk, ez az ellentmondás (a nemesi értékrend végletes érvényesítése és egyidejű felszámolása) rajzolta fel a *Dobozy*-történet két romantikus értelmezői horizontját, s gyakorlatilag azonnal ki is merítette.

A magyar nemesi önfeláldozás patetikus témája a 19. század folyamán eltolódott a téma képi megjelenítése felé. Az *üldözési jelenet* nemzeti ikonná alakítása már az *Aurora* első számának naivan epikus metszetén – akárcsak az évkönyv más műmellékletein – egyértelmű.¹⁴ Feltűnő, hogy ikonográfiai szempontból mennyire hasonlít az *Aurora* 1826-os számában megjelent, Vörösmarty *Cserhalomjához* készült metszethez: szinte csak a turbánt és a vassisakot kellene kicserélni, és a két kép könnyen átalakítható volna egymásba. A Dobozy-metszet talán magától Kisfaludy Károlytól származik,¹⁵ de ez a biedermeier (a makulátlan díszöltözet, Dobozy lányos arcvonásai stb.) báj még inkább Laccataris Demeternek a metszet alapján készült, részletezően dekoratív festményén jelenik meg. Külön érdemelne szót a festői téma újrafelfedezése a század második felének kezdetén, Madarász Viktornak¹⁶ és Székely Bertalannak a magyar romantikus – politizáló – festészet főművei között számon tartott, talán inkább a Kölcsey-ballada sötét tónusait megidéző képein.

¹³ Mindenesetre Kisfaludy is fontosnak tartja megjegyezni, hogy Fejér megyei nemesről van szó, talán a mai Alcsútdobozról. A Fejér megyei Dobozy-ág vélhető kihalása azonban más ágak gyarapodását nem érintette. NAGY Iván a család Bihar, Borsod, Fejér, Szabolcs és Torna vármegyei ágait tartotta számon: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, Beimel J. és Kozma Vazul, 1857–1868. (CD-ROM-változat, Arcanum)

¹⁴ MARGÓCSY István, *Kép és vers = „Nem süllyed az emberiség. . .”: Szörényi László LX. születésnapjára*, Bp., MTA ItI, 2007, 1227.

Internet: <<http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Margocsy.pdf>>

¹⁵ VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973, 17. képmelléklet.

¹⁶ A Madarász-kép szokatlan képkivágása mintha a nézőpontot dinamizálná, nem statikus szemszögből látjuk a menekülést, a kompozíció végigfuttatja a tekintetet a balról jobbra tartó, elnyújtott mozgásokon. Metaforikus értelemben ez a Kölcsey-ballada dinamikus narrációjára emlékeztet inkább; a Kisfaludy Sándor regéjéhez készült illusztráció lovasai pedig inkább mintha valamiféle díjlovaglós-tankönyv magyarázó ábrája lennének. Ne legyünk persze igazságtalanok az Aurorával: a magyar romantikus festészet és grafika két merően különböző korszakáról beszélünk.

Noha Kisfaludy Károly *Dobozy-tragédiája* nem készült el, tudunk arról, hogy élőképként, többjelenetes történelmi tablóként többször előadták az 1820–1840-es években. A *Magyar Színháztörténet* azt állítja, hogy „Kolozsvár, Liptószentmiklós, Buda, Szeged, Esztergom jelzik négy év alatt elterjedtségét. Budán 1833-ban hat szakaszban adják elő, kísérőszövegül Kisfaludy Károly balladájának [sic! - HZ] versszakai szolgálnak. Szegeden (csaknem egy időben) énekkíséret magyarázza »az Aurorában kiadott festés szerint« színre vitt tablót.”¹⁷ De ezekre az élőképekre utal Jókai is, az *Egy magyar nábobban*:

– Hát komédiások nem jöttek?

– Dehogynem jöttek, hiszen éppen azon nevettem. Megint itt van az a Lokodi ötödmagával [. . .] Mikor a nagyságos urak a nagyteremben ebédelnek, ők azalatt az előszobában Dobozyt játszák el feleségestül, tizenkét képes ábrázolatban – görögtűz mellett.

– Hát miért az előszobámban és nem a színházamban?

– Kicsiny az nekik.

– Hiszen csak öten vannak.

– Igen, de valamennyi hajdú mind ott lesz ám, ki töröknek, ki magyarnak; a régiségtárbul elő is hordtunk már minden hozzá való fegyvert és öltözetet, a diákok meg azalatt énekelni fogják Dobozy történetét, Gyárfás most készíti hozzá a verset, a kántus prézes meg a nótát. Be derék lesz! [. . .] aztán, mikor mindenki meghalt, szétnyitattak a háttérben levő szárnyajtók, s pompás tűzijáték fejezi be az egész mulatságot. Az időközöket Bihari bandája fogja kitölteni válogatott nótákkal, mik részint saját, részint Lavotta legkedvencebb szerzeményei.¹⁸

A lélektani irány felszámolódása nagyrészt a téma ironikus variánsainak (Kisfaludy Károly: *A bánkodó férj*; Vörösmarty Mihály: *A szép asszony*) köszönhető,¹⁹ ahol a nehéz természetű asszonyt elrabló török-tatár után Kisfaludy Károlynál csak legyint a magára maradt férj:

Búsul a férj szép asszonyán,
Utána néz mint vész után,
S amint eltűnt, köny könyvet hajt,

¹⁷ *Magyar színháztörténet I: 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 218.

¹⁸ JÓKAI Mór, *Egy magyar nábob*, [XIII. fejezet: *A nábob neve napja*], Bp., Magyar Helikon, 1967, 269–270. Jókai iróniáján túlmutat, hogy a regény egyik fő témája – egyfajta Dobozy-párhuzamként – az asszonyi hűség. Ennek előképe lehet a jelenet. Lokodi alakjában talán éppen Töltényi Szaniszlót kell sejtenuünk.

¹⁹ SZILÁGYI, *i. m.*

Sajnálná őt, és fölsóhajt:
„Szegény tatár!”²⁰

A téma ironikus átértelmezésének sem rövid a története. Mikszáth 1908–1910-ben, a Dobozy-kultusz tetőpontjának²¹ tekinthető évtized végén megjelent regényében, a *Fekete városban* már erős szarkazmussal illeti a nemesi Magyarország önfeláldozásának emblémáját. Amikor Görgey alispán híret veszi testvérhúga halálának, gyerekkori emlékek idéződnek meg benne:

A kemény embernek ez az ellágyulása mindössze egy percig tartott. [. . .] a szívéen szaladtak keresztül a gyermekkori emlékek, mikor még Katarinka kis leány volt, lepkék után szaladgáltak a réteken, volt egy csacsijuk, amelyen *Dobozi és nejét* játszották a réteken, vagyis maga mellé vette kis testvérkéjét a szamárr hátára, amint a képen látta, a csacsinak tüzes taplót tett a fülébe, hogy jól szaladjon, mire az aztán olyan eszeveszett nyargalásnak eredt, hogy meg sem állt, csak a Durst-patakban, ahol erős kieszéssel belevetette s meghempergette magát a különben bokányi vízben, a füstölgő bal fülét belemártva, miáltal egyszersmind a gyerekek is lepottyantak.²²

²⁰ KISFALUDY, i. m., I–II, 101.

²¹ Az 1900-as évek elején élénk polémia folyt a Dobozy-történet hitelességéről, a maróti szekértábor régészeti topográfiájáról, a tragikus események helyszínéről: a 19. századi Dobozy-kultusz egyik sajátos emlékhelye a Pilismarót közelében található kedvelt túracélpont, a *Basaharc*. L. még BAGYARY Simon, *Dobozi Mihály tragédiája: Történelmi tanulmány*, az Esztergomi Katolikus Főgymnasium Értesítője, 1907–08, 1–16; SÖRÖS Pongrác, *Dobozi halála helyének megállapítására vonatkozó szakvélemények*, Századok, 1912, 782–783. Viszota említett tanulmánya is ehhez az irodalomtörténeti-történettudományi kultuszhoz kapcsolódott.

²² MIKSZÁTH Kálmán, *A fekete város*, Bp., Akadémiai, 1961 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, Regények, 22), I, 206. Mikszáth fricskája, hogy a 19. századi populáris nemzeti mitológiát 17. század második felére is visszavetíti.

ZENTAI MÁRIA

Borhűtők, lovak, versek

1829. május 31-én gróf Széchenyi István bejegyzti naplójába, hogy a lóversenyen két lova legyőzött két angol lovat: „Megnyertem a Város-kupát”.¹ A magyar nyelvű kiadás szerkesztője, Oltványi Ambrus lábjegyzetet fűz hozzá: „Zuleika nevű lova nyerte el Pest város 100 arany értékű kupáját e felirattal: »Mily szép Nemzet előtt érdemleni pályaborostyánt.«”²

A hexameter pontosabban idézett változata („Melly szép, Nemzet előtt érdemleni pálya-borostyánt”) a szerző, Kisfaludy Károly nevével együtt első azon 24 vers között, amelyeket Fehér Dezső és Török Imre közöl a magyar lóversenyzés történetét tárgyaló 1977-es munkájában³ azzal a megjegyzéssel, hogy ennyi maradt fenn a reformkori serlegek feliratai közül: „Sajnos hiába törekedtünk teljességre. Az idők viharában sok elveszett, elkallódott.”⁴

A feliratsorozatnak hiányai és érdekes többletei egyaránt vannak. A könyvben nincsenek jegyzetek, de a bibliográfiából látszik, hogy a forrásként felhasznált legkorábbi újság 1860-as, tehát nem szerepel például a *Jelenkor*, Széchenyi lapja, sem más reformkori orgánumok, amelyek rendszeresen közöltek híreket a versenyekről és többnyire megadták a serlegek feliratait is. Nyilván nem nézték át a Vörösmarty kritikai kiadás akkor már megjelent *Kisebb költemények* köteteit vagy Kölcsey Ferenc verseit és levelezését sem. Kérdőjellel, szerző nélkül közlik ugyanis az 1834-es Pest városi díj feliratát („Rajta lovag! Ki serényen fut, kergetni is első”), amely pedig szerepel a Vörösmarty kritikai kiadásban. Kimarad több Vörösmarty-sor, például 1834-ből a Sándor-billikom felirata: „Óva siess Magyar, a' tüzhöz kell állhatatosság”, illetve az 1837 utániak mind.⁵ Kölcsey Andrásy gróf felkérésére írott hat hexameter közül csak az 1833-ban felhasznált kettő szerepel, nem tudják, hogy 1839-ban és 1840-ben, már a költő halála után még hármat felhasználtak (Hasonló történt Kisfaludy Károly soraival is, 1831-ben és 1832-ben.)

¹ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, előszó SÓTÉR István, ford. JÉKELY Zoltán, GYÖRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 594.

² *Uo.*

³ Dr. FEHÉR Dezső, TÖRÖK Imre, *A magyar lóversenyzés története: 1827–1977*, Bp., NATURA, Magyar Lóverseny Vállalat, 1977.

⁴ *Uo.*, 33.

⁵ Nyolc felirat maradt fenn az 1837 utáni évekből.

Közölnek viszont több, a Vörösmarty kritikai kiadásban nem szereplő feliratot, így 1830-ból a parasztfuttatás díján: „Síkra ne vigy tehenet, ló kell oda, s férfi ügyesség”, szintén 1830-ból Pest városa díján: „Czélra siess, futnod cél nélkül gyáva kerengés”, 1833-ból a Károlyi–Széchenyi-billikommon: „Megfuta és győzött a Pártus; fuss Magyar és győzz!”, ugyanezen a díjon 1835-ben: „Bátor okosságban, és bátorságban okos légy”, 1837-ben a Nemzeti díjon: „Gyors az idő, haladót koszorúz, maradóra homályt vet.” Amíg pontosan ki nem derül a forrásuk, ezeket a sorokat csak kérdőjelesen lehet Vörösmarty műveinek tekinteni, de hangzásuk, nyelvük, szerkezetük kétségtelenül nagyon is „vörösmartyas”. (Különösen a pártusokat emlegető sor, amihez hasonló szerepel a *Borbűtőkre* sorozatban is, így az itteni 1833-as évszám segítségével annak a megírás idejét is az eddiginél jobban lehet valószínűsíteni.)⁶ Nem tud a kritikai kiadás arról a feliratról sem, amelyet 1962-ben Csatkai Endre⁷ idéz a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. évi első kötetéből mint ismeretlen Vörösmarty-verset: „Hírkoszoru nélkül meddő telek a’ rövid élet.”⁸ Ugyanebben a kis cikkében Csatkai közli 1837-ből a Nemzeti Színház képével díszített belépőn szereplő epigrammát, de nem tudja, hogy a szerzője Vörösmarty. A kritikai kiadás szerkesztői se tudtak róla, amikor a *Kisebb költemények* kötetei készültek, viszont az *Árpád ébredését* tartalmazó kötet (1971) jegyzeteiben Fehér Géza már Vörösmartynak tulajdonítja.⁹

A lóversenyzés történetével foglalkozó munkán természetesen nem kérhető számon az irodalmi forráskutatás, és tudjuk, hogy a szövegahagyomány folyamatos változásban van. De a leírtak jelzik, hogy az alkalmi költészet tárgyakhoz kötődő (felirat, véset) rövidformáinak a sorsa, útja, fennmaradása, szerzőhöz kötésének sikere meglehetősen esetleges. Még akkor is, ha történetesen az irodalmi kánon nagyjai írták őket, hiszen például Vörösmartynak a kritikai kiadásban *Borbűtőkre* címen összefoglalt sorozatát Széchenyi István iratai között találták meg, s Kölcsey említett hexameterai is halála után, 1840-ben, *Minden Munkáiban* jelentek meg először (teljes filológiai feltárásukat pedig csak Szabó G. Zoltán végezte el a kritikai kiadásban).

Az irodalomtudomány szempontjából az alkalmi feliratok elsősorban filológiai problémát és érdekességet jelentenek, egyébként kevésbé vonzzák a tudós tekintetet. Periferikus helyzetük fő oka az, hogy (tudunkkal) nem ihlet, hanem felkérés,¹⁰ baráti kényszer, a közvélemény nyomása vagy éppen a pénzkereset lehetősége hozza őket

⁶ A *Borbűtőkre* keletkezését 1832 és 1840 közé teszik azon az alapon, hogy ezekben az években volt a költő közelebbi kapcsolatban Széchenyivel.

⁷ CSATKAI Endre, *Alkalmazott költészet és egy ismeretlen Vörösmarty-verssor*, ItK, 1962/1, 77–79.

⁸ *Uo.*, 78.

⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák V*, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp, Akadémiai, 1971 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 10), 550.

¹⁰ Ritka kivétel Vörösmartynak *A Guttenberg-albumba* írott epigrammája, amely a Vörösmarty-kánon legfontosabb versei közé számít.

létre. Túlságosan sok van belőlük: „Tréfás vagy komoly hangú feliratok díszítenek edényt, poharat, kardot, ágyút, kaput és általában mindenféle tárgyat”.¹¹ Ráadásul ott lebeg felettük Kölcsey feljajdulásának szelleme, amit Kende Zsigmond barátjának írt, amikor főispáni installáció illuminációjára, majd Károlyi György nevenapjára kért tőle verseket: „Néhány esztendő előtt bizonyos erdélyi grófnő kért Kazinczy Ferentől, talán férjének halálakor, verseket; s ő, aki különben minden literátori és poétai szokás truccára nem egészen galantéria nélkül van, a szép asszony kérését kereken megtagadta, mert, úgymond, a poéta a lelkesedés, nem pedig a parancsolat pillanataiban tud írni.”¹²

Kölcsey esetét Kende Zsigmonddal és a versírási „comissiókkal” megírta Hász-Fehér Katalin az elkülönülő és közösségi irodalomról szóló könyvében.¹³ Jól látszik, hogy az alkalmi költészet apróbb darabjai olyan környezetben válhatnak érdemben tudományos tárggyá, amelyben társadalmi, társasági szerepük kerül előtérbe (ilyen tulajdonképpen a löversenyzés története is vagy Hadas Miklós szociológus később idézendő írása). Az egykorú megítélés bizonytalan, kétarcú: a leíró poétikákban szerepelnek, ami létezésük legitím voltát jelzi, de sok Kölcseyéhez hasonló megjegyzést lehet idézni, ami viszont értéktelenségüket vagy legalábbis kétes helyzetüket sugallja. Hász-Fehér felhívja a figyelmet arra, hogy maga Kazinczy több alkalmi versére is kifejezetten büszke volt, mesterségbeli kihívásnak érezte a feladatot. A reformkor során pedig a nemzeti költőszerep kialakulásával finoman átfordul az alkalmiság értelmezése: a költő nem kiszolgálja, hanem művészetével megtiszteli, a nemzeti és közösségi értékek szakrálisnak tekintett szintjére emeli a megverselt eseményt, személyt, tárgyat: „A művek esetleges alkalmiságát egy ilyen költészetfelfogásban nemzeti jellegük legalizálta, közösségi-társasági alkalmazását (ünnepségeken történő szavalását, másolását, dalolását, újraírását, utánzását vagy *a társalkodás témájaként való előlépését*) pedig a népszerűség megnyilvánulásaként, és így a cél eléréseként értelmezték.”¹⁴

Ebben a kontextusban természetesen már nem játszik szerepet az alkalmi kisműfajok hagyományában régebben fontos gyorsaság, rögtönzésjelleg.

Inkább a feladat gondos, színvonalas megoldására esik a hangsúly, úgy tűnik mindegyik esetben, amellyel foglalkozni szeretnék (Kölcsey *Versenyemlékek* és Vörösmarty *Borbűtőkre* sorozata, valamint Vörösmarty löverseny-serlegekre írott feliratai). Kölcsey mérgeződött és ironizált a Vécsey-féle beiktatás illuminációs versei miatt, de végül még túl is teljesíti a feladatot: „íme itt veszsz egy halom verset, mely féltucat

¹¹ CSATKAI, *i. m.*, 77.

¹² KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, II, 363.

¹³ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21).

¹⁴ *Uo.*, 190.

illuminációra is elég lesz”,¹⁵ majd nagyon gondos utasításokat ad Kende Zsigmondnak a felhasználást illetően. A lóversenyszerlegekre készített feliratainak történetét pedig minden bosszankodás nélkül adja elő Szemere Pálnak: „Képzeld! én verseket is csináltam, azaz kelle csinálnom. Gróf Andrássy a lóverseny poharakra írt verseket Pesten feledé, tehát tőlem kért. Írtam hat hexametront.”¹⁶ Itt is túlteljesített (hármát kértek tőle), s az elkészült versekről Szemere ítéletét kéri. Vörösmarty *Borbűtőkre* sorozatáról a kézirat leírói megjegyzik, hogy igen gondos, szépen írt tisztázat.

A lóversenyről érdemes tudni, hogy nemcsak sportesemény volt, hanem Széchenyi programjának a jelkép szintjére emelkedő megjelenítője, körülbelül az 1830-as évek közepéig, függetlenül attól, hogy maga a gróf naplójában igen szűkszavú és visszafogott bejegyzéseket ír a versenyekről. Még olyan prózai gyanú is hatalmába kerítette 1827-ben, hogy a zsokéja csal: „idestova két hónappal ennek előtte, azt mondta nekem Esterházy Pepi, ő úgy véli, hogy »Booggies nevű zsokém minden fogadást eladna, ha ajánlatot tennének neki. Ezt többen mesélték a városban.«”¹⁷ A zsoké a kikérdezéskor tagad, „[e]gy fogadáskor – Prodigiousra Billy ellen – azonban nyilvánvalónak látszott, hogy fogadásomat eladták. Erre a fogadásra *tették fel a legtöbb pénzt*. Mit tehettem volna? Lármat csapni, – semmit sem bizonyíthatni – s a lóversenyeket csírájukban elfojtani? – Embereimet elkergetni? etc. Nyugton maradtam.”¹⁸ A nyilvánosság számára mégis töretlenül működik a versenyek jelképisége, Széchenyi is láthatólag ennek érdekében nyeli le, tartja magában gyanúját.

Berzsenyi Dániel Majláth-ódájában a hon virulásának reményét Széchenyitől várja, és a személyére legjellemzőbb heroikus karaktervonásként szerepelteti a versenyt:

... Hallom a pályazajt
S a pályazajban Széchenyink hős
Hágdozatit, lova könnyü győztét.

Oh, énekeld őt, a diadal fiát!
Eurusszülte pején mint viva, nyerve díjt;

A serlegek feliratainak megírása tehát olyan költői feladat volt, amely nemes ügyet szolgált és méltán tarthatott számot közfigyelemre; ez az értelmezői kontextusokban rendre megjelenik. Már a költők felhívása nyilvános volt:

Ez alkalommal költészinket olly kéréssel szólítjuk fel: ismét sziveskednének a’ pesti gyepen évenként versenydíjúl kitétetni szokott billikomokra,

¹⁵ KÖLCSEY, *i. m.*, II, 362.

¹⁶ *Uo.*, II, 534.

¹⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 515.

¹⁸ *Uo.*, 515.

u.m. Asszonyságok billikoma, Nemzeti serlegre, Pest-városi díj serlegére, Széchenyi-billikomra 'sa't. illő rövid verseket a' pesti n. casinoba Versenyválasztmány czíme alatt beküldeni.¹⁹

Majd a feliratok közlése a versenyekről szóló beszámolóban ugyanezt a funkciót töltötte be, hiszen a serlegre vésett, a dísz tárgy részévé vált sorokat egyébként csak igen szűk kör láthatta közlelről. A nyomtatásban való közzététel a nagyobb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé teszi őket.

Fehér Dezső és Török Imre a feliratok értelmezési keretét a nemzeti narratívát választják:

Kettős jelentőségük volt a vésett epigrammáknak. Irodalmi becsükön túl, a reformkor legkiválóbb tollnokai a kivétel nélkül színmagyar szöveggel segítettek a nemzeti szellem terjesztésében, szolgálva Széchenyi István sokrétű, de egyben egységes célját: az ország, a nép ébresztését.²⁰

A magyar nyelvűség az 1820-as évek túlnyomó többségben német lakosságú Pestjén, a hétköznapi életben németül és franciául beszélő arisztokraták által szorgalmazott, angol trénerék és zsokek közreműködésével működtetett lóversenyek trófeáin valóban kiemelendő szempont. A következő idézettel pedig mintha magát az átalakulást, a változást, a megindult magyarosodást érnék tetten: „annyira magyar, hogy még a németes nevű műparos is kifejezésre akarta ezt juttatni, mint ahogyan az például az egyik Széchenyi-serleg feliratából kitűnik: készítette: Mayerhoffer, Székesfehérvári Magyar”.²¹

Hadas Miklós a „modern férfi születését” a nyers fizikai agressziótól a vetélkedés, a verseny felé vezető folyamatként vizsgálva, könyvének *A lóversenyetika és a kapitalizmus szelleme* című fejezetében a sportban is kifejeződő társadalmi versengés kontextusában értelmezi a feliratokat is: „S ha most egy pillanatra szűkebb összefüggésrendszerükből kiemeljük e gondolatokat, érzékelhetjük, hogy a lótenyésztési és lóverseny-szervezési elképzelések mögött álló beállítódások és értékek ugyanazok, amelyek e liberális arisztokratákat a társadalom átalakítására szolgáló programjaik kidolgozása során is vezérlik” – és a jegyzetben hozzáteszi: „A billikomok, a győztesnek járó serlegek hexameterekben készült föliratai elég pontosan kifejezik e beállítódás lényegét: »Hol nincs versenyzés, nincs küzdőhelye bátor erőnek« (Kisfaludy Károly); »Célra siess, futnod cél nélkül gyáva kerengés« (Vörösmarty).”²²

¹⁹ Idézi: KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 990.

²⁰ FEHÉR, TÖRÖK, *i. m.*, 30.

²¹ *Uo.*, 30.

²² HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Bp., Helikon, 2003, 123.

A feliratokhoz közelíthetnénk a műfajiség kontextusában is, de ennek kifejtése meghaladná a terjedelmi kereteket. Így csak jelezni szeretném, hogy a klasszikus szöveg típusok közül az epigramma és a gnóma jöhet számításba mintaként (a Vörösmarty kritikai kiadás szerkesztői következetesen epigrammának tekintik a feliratokat).

A borhűtőkre és a versenyszerlegekre írt egysorosokra egyaránt, a megszólalás két fajtája jellemző: felszólítás, jelmondatszerű felhívás, illetve kijelentés, életbölcességet megfogalmazó állítás. A kettő kombinációja is gyakori: felszólítás, majd magyarázatul állítás, az okadó-magyarázó grammatikai viszony jelölése nélkül:

Rajta lovag! ki serényen fut, kergetni is első (Vörösmarty)

Merj 's indulj! heverőt nem pártol semmi szerencse. (Vörösmarty)

Küzdeni s győzni tanulj; kell küzdeni s győzni hazáért (Kölcsey)

Feltűnően ritka a közvetlen utalás a versírás kiváltó okára. A Széchenyinek szánt *Borhűtőkre* sorozat (16 vers) egyetlen darabjában esik szó pohárról, további kettőben örömről, vígságról. Talán (az akadémiaalapításra gondolva) a tudásról szólókat is tekinthetjük utalásnak, ha nem is a borra, de a megrendelő személyére („Kérded: az ész mi lehet? Nézzed munkáit: öröklők”, „Nagy kincs a tudomány s nem fér rabló keze hozzá”). A többi a sztoikus magánéleti etika alapelveit („Kérkedik a hiuság botorúl, de hallgat az érdem”, „Áld és sujt a szerencse vakúl; de nem árt az erősnek”, „Férfi erény jó és balsorsban az állhatatosság”), valamint a (közösségi) cselekvésre szólító felhívást variálja („Ébren légy magyar: őrt ki fog állni, ha nem te, hazáért?”, „Tégy és tűrj: e kettő fog célra vezetni”). De szerepel köztük epikus költészetének motívumait felidéző bonyolult metaforikájú kétsoros is, híján bármiféle tartalmi összefüggésnek, ami az alkalomhoz kötné („A bús emlékezet szárnyas nyíl, melyet az elmúlt / Boldog idők szaladó Pártusként vissza-lövelnek”).

Kölcsey lóversenyfeliratai között egy sincs, amely közvetlenül lóra vagy lovaglásra utalna, Vörösmarty a parasztfuttatás serlegének feliratában (ha ő írta) emleget lovat, néhány másikban lovagot, futást („Bátran előre lovag: hol utad nincs menni, ugorjál”, „Rajta lovag! Ki serényen fut, kergetni is első”). Az Asszonyosságok billikomára 1840-ben készült hexameter olvasható az adományozókra való udvarias utalásként: „Bátran fut versenyt, kit Szépek' díja tüzel rá”. Ám a feliratok túlnyomó többsége a bátorság, küzdés, győzni akarás, céltudatosság, hírnév motívumait variálja, anélkül, hogy (pusztán a szöveget tekintve) kiderülne a „küzdés”, a „verseny” konkrét természete.

A feliratok jelentéslehetőségeit természetesen környezetük is befolyásolja. Kétféle módon szolgálnak a serlegek díszül: a költészet szellemi jellegű esztétikuma és a vésett feliratok vizuális dekorativitása együttesen hat. Abban a környezetben, ahova

szánták őket, referencialitásuk kínálja az elsődleges értelmezési szempontot, egy meghatározott irányba mutatva. A „pálya” egyértelműen a lóverseny pályája, a „futás” a lovak mozgása, a „bátorság, merészség” a lovon ülő zsokék tulajdonsága, a „haladás”, a „versenyfutás” maga a lóverseny, a „hír” a sportteljesítmény híre és így tovább. Ez a konkrét és közvetlen értelmezési környezet (mint korábban jeleztem) viszonylag szűk körben adott: a serlegeket csak kevesen veszik kézbe, a felirat egyszerű létező egy egyedi műtárgyon, környezete más hasonló műtárgyakból áll. Ugyanakkor a feliratok ismert szerzőinek tekintélye, a mívés antik időmértékes formák, a választékos, sőt patetikus nyelv már ezen a szinten is szinte felhív a referencialitástól elszakadó, allegorizáló értelmezésre.

Referenciálisan eleve nehezen értelmezhető a nemzeti elemet hangsúlyozó feliratok egy része, hiszen a tényleges versenyzők, a „futók”, a lovasok angol zsokék.²³ A metonímia ritkábban használt formái ezek: a lóverseny mint egész magyar nemzeti ügy, jelentése kiterjesztődik minden összetevőjére:

Szállj versenyre Magyar, s fog kelni körüléd az élet (Kölcsey)

Óva siess Magyar, a tüzhöz kell állhatatosság (Vörösmarty)

Győzni, előre magyar, az idő s fejedelmed akarja (Vörösmarty)

Megfuta és győzött a Pártus; fuss Magyar és győzz! (Vörösmarty?)

A kontextusváltások bővítik és változtatják a befogadók körét és az értelmezési lehetőségeket.

Az újságokban megjelenő futtatási eredmények mellett többnyire ott szerepel a serlegek vagy egyéb díjtárgyak leírása és a rajtuk olvasható feliratok is. A feliratok itt még szorosan kötődnek a lóverseny fogalmi köréhez, de egyrészt sokkal több olvasó találkozhat velük (olyanok is, akik meg se fordulnak a lóversenypályán), másrészt vésetből nyomtatásba, papírra kerülve a feliratok megteszik az első lépést az irodalom közege felé.

A következő lépés az, amikor bekerülnek szerzőjük kötetébe. Láttuk, ez nem mindig következik be a szerző életében, de előbb-utóbb a filológia bonyodalmas útjain és

²³ Csak az ún. parasztfuttatás lovasai magyarok, akik nem a szabályok szerint futnak, szőrén ülik meg a lovat, nem viselik a zsokék jellegzetes lovaglóruháját stb. Vö. „Őket már nem méregették, hogy ki hány fontot nyom, hanem összeállították egymás mellé, s amint együtt álltak, még a jeladó csengetést sem várva be, ami ugyan hiba, úgy nekirohantak a friss pázsittal szegélyezett kerek útnak, hogy megállításukról szó sem lehetett már” A több napig tartó lóversenyeken egy ilyen futamot rendeztek. Dr FEHÉR Dezső – TÖRÖK Imre, *i. m.*, 35.

véletlencin át a feliratok megtalálják az utat a gyűjteményes, majd a kritikai kiadásokba is, amennyiben neves, kanonikus szerző írta őket. Egyedi műtárgyból így válnak a költői életmű részévé. Környezetüket más versek adják, közönségüket az irodalom kedvelői. Ha olvasóik nem a kritikai kiadást forgatják, vagy nem lapoznak hátra a jegyzetekhez, valószínűleg nem is tudják, milyen alkalomra íródtak. A rövidség, és cím helyett a kezdőszavak zárójeles kiemelése töredékességet sugall. Az alkalmosság eltűntével az értelmezési közeg az illető szerző többi verse lesz.

Kölcseyről és Vörösmartyról lévén szó, akiknek a kanonikus pozíciója elsősorban nagyközönségi, hazafias verseiken alapul, a szerzői környezet a feliratok nemzetre, hazára vonatkozó elemeit erősíti föl. Az ismétlődő lóverseny-motívumok átértelmeződnek, a pálya, amelyből „hazádra derül fény” (Kölcsey), a pálya, amelyen „hír terem” (Vörösmarty), a küzdés, a győzelem („Küzdeni s győzni tanulj; kell küzdeni s győzni hazáért” Kölcsey), a haladás („Gyors az idő, haladót koszorúz, maradóra homályt vet” Vörösmarty?) eredeti összefüggéséből kiemelkedve a reformkor politikai küzdelmeinek metaforájaként olvasható.

Még inkább ebbe az irányba mozdítja a feliratok összességének olvasatát az, hogy közülük jó néhány még metaforikusan sem idéz versenyt, kizárólag nemzeti-hazafias célokat fogalmaz meg: „Nemzeti fény a cél, hogy elérd, forrj egybe magyar nép” (Kölcsey), „A’ ki merész, csak az él, a’ gyávat tengeti hivság” (Vörösmarty), „Merj s indulj! heverőt nem pártol semmi szerencse” (Vörösmarty).

A feliratok közös jellemzőjének tekinthető a reformkori politikai és lírai retorikából ismerős pozitív, illetve annak óhajtott nemzetkép, és annak elérésére, megvalósítására biztató felszólítások sora, nem pedig a megírást kiváltó alkalom. A feliratok „pályát futó” magyarja bátor, merész, erős, okos, állhatatos, halad, célra siet, győzelemre és hírnévre tör. Olyan, amilyennek Széchenyi, Kölcsey és Vörösmarty látni szerette volna, s aminek reményében szerveződik sok más mellett a lóverseny és íródnak a serlegek feliratai. A „nagyobb pálya” kedvéért:

Messze tekints, a pálya kicsiny, túl rajta nagyobb vár. (Kölcsey)

Gróf Dessewffy József és az alkalmi költészet

Közhelyes irodalomtörténeti állítás, hogy Dessewffy József nem volt különösebben jó költő. Bár legkedvesebb barátja, Kazinczy Ferenc a legmelegebben szólt a gróf verseiről, s az *Erdélyi Múzeum* patronálása után mindhalálig melléje szegődött Döbrentei Gábor sem fogott ki a dicséretből és elragadtatásból, már a kortársak is mintha idegenkedtek volna költészetétől. Legközvetlenebb barátait leszámítva nem ismerünk komolyan vehető véleményt, mely Dessewffyt mint jó költőt tartaná számon, ám hogy közéleti tevékenysége mellett verseket is ír, széles körben ismert volt.

Tanulságos példaként álljon itt Széchenyi István 1825. október 14-i naplóbejegyzése, melyben a következőképpen tipologizálja az alsóház követeit: „Bezerédj az egyetlen gyakorlati koponya. – Nagy Pál orator genie Dessewffy költő. – Deák a legerényesebb.”¹ Hogy itt a költő szó valójában mit jelent, nem lehet tudni, a diéta kontextusában azonban inkább egyfajta ironikus célzás: a gyakorlatiasság és erényesség között a politikai megszólalás hatékony megszólalási formáinak egyéb módozatait emeli ki. S bár az országgyűlési paszkvillusoknak fontos politikai szerepük lehet, Dessewffy költő mivolta itt inkább lefokozásnak tűnik. Egy – már a *Hitel*-vita hevében – öt évvel később született naplóbejegyzésében a költőieskedés az ostobaság fokmérője lesz:

[1830. december 15.]: Mindennap ülések. Napról napra inkább érzem, mily járatlan vagyok a latin nyelvben és a magyar törvények formái terén. [...] Selina – Est[erházy] Sophie, Nandine a Taglátat ellen vannak, – D[essewffy József] – együgyű poéta etc. etc. Majd felelek neki – kíméletesen.²

A kortársak vélekedéseinél még egyértelműbben jelöli ki e költészet helyét az irodalmi partvonalon az utókor. Még Dessewffy két apológétája, a család tudós kutatója, Ferenczy József és a leszármazottak megbízásából ténykedő kassai Grusz Lipót is székszíssel fordul a gróf versei felé. „Mint poéta, ámbár sokat írt, de a censura miatt csak keveset tett közzé” – írja Ferenczy.³ Ám mielőtt azt gondolnánk, hogy

¹ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz., utószó OLTVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán, GYÖRFFY Miklós, Bp., Osiris, 2002, 350.

² *Uo.*, 598.

³ FERENCZY József, *Gróf Dessewffy József életrajza*, Bp., a szerző saját kiadása, 1897, 2. Ferenczy itt egy Döbrentei Gábornak írott levél szerénykedő formulájára utal. L. Gróf Dessewffy Jó-

a külső akadályok miatt nem tudott kiteljesedni e költői életpálya, sietve hozzáteszi: „nem is volt nagy költői tehetség, önmaga is szerényen dilettánsnak tartotta magát e téren, de mint író nagy hatással működött s irodalmunk legerősebb polemikus csatáit vivta meg.”⁴ Miután felsorolta, hogy Dessewffy az *Orpheustól* az *Auroráig* mely időszaki kiadványokban publikálta költeményeit, a versek értékéről újfent nyilatkozik: „Megénekelte mindenféle örömet és bánatát, családi és hazafias érzéseit, verselt hol unalomzüzésből, hol meg költői sugallatának ösztönzésére [. . .].” Kéziratos versgyűjteményei „tele van[nak] alkalmi versekkel, melyeknek legnagyobb része ma már csak történelmi becsű, sokból még az is hiányzik, mert csak szűk kör számára készült, igen gyakran csak egyéni tisztelet és vonzalom kifejezéseül.”⁵ Grusz Lipót – nyilván Ferenczy nyomán – ugyanezeket az elemeket ismétli meg és variálja, kiegészítve azzal, hogy Dessewffy „versei nehézkesek, rimeik ott, ahol vannak, rosszak, költeményei verstani szempontból nem ütnek meg a mértéket.”⁶

Olybá tűnik, mintha Ferenczy és Grusz számára egyfajta nyűg volna, hogy Dessewffy verseiről is beszélniük kell. A későbbiekben ilyen kényszerhelyzet nem merült fel a szakirodalomban, s bár itt-ott találkozhatunk a „verselgető főúr” formulával, magukkal a versekkel senki sem foglalkozott. Dessewffy eszmetörténeti helyének kijelölése során Poór János tanulmányaiban legalább hivatkozik a versekre, de csak abban az értelemben, ahogyan azt Ferenczy javasolta: kortörténeti dokumentumként.⁷

Persze e bő százötven évben született kijelentések csak látszólag beszélnek ugyanarról a költészeti anyagról. Más verseket ismert Széchenyi, aki folyóiratokban és kéziratban olvashatta azokat, Ferenczy (talán utolsóként) a megjelent verseken túl ismerhette Dessewffy szinte összes kéziratos költeményét is, míg Poór János – miként én is – már csak azokat a kéziratokat forgathatta, melyek a két világháború után ránk maradtak.

Ferenczy azt írja, hogy négy kötetet látott a Dessewffy család levéltárában. Sajnos azt nem mondja meg, hogy pontosan hol látta ezen gyűjteményeket: Kassán, a családi archívumban vagy Dessewffy egykori kastélyában, Szentmihályt (a mai Tiszavasvá-

zsef Döbrentei Gábornak, 1818. március 26. Gróf DESSEWFFY József *Levelei. 1812–1843*, s. a. r., jegyz. FERENCZY József, Bp., Méhner Vilmos, 1888, 73.

⁴ FERENCZY, *i. m.*, 2–3.

⁵ *Uo.*, 42.

⁶ GRUSZ Lipót, *Dessewffy József gróf*, Kassa, „Szent Erzsébet”-Nyomda Részvénytársaság, 1917, 71.

⁷ A Dessewffy körüli eszmetörténeti kontextust kiválóan megrajzoló Poór a versek értékéről csak ennyit jegyez meg: „Rendszeresen verselt – bár költőnek közepes”. POÓR János, *Politizáló, művelt főúr. A fiatal Dessewffy József = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 152.

riban). Ma megtalálható három negyedréte kötet a Magyar Országos Levéltárban,⁸ és egy ugyanolyan formátumú kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában.⁹ Hogy Ferenczy együtt látta volna e négy kötetet, elképzelhető, de nem valószínű. Elképzelhető, mert a négy kötet számos közös tulajdonsággal bír formailag, mégsem valószínű, mivel az előbbi három a kassai családi archívumból került Budapestre a két világháború között a Dessewffy család levéltárával együtt, míg az utóbbi a második világháború után, a szentmihályi kastély államosítása nyomán az Akadémiára. A ma látható kéziratcsomók státusza tehát meglehetősen kétséges, nem pontosan tisztázható ebből, hogy e füzetek pontosan mikor és milyen célból születtek, és milyen viszonyban állnak egymással. Annyi azonban bizonyosnak tetszik, hogy Dessewffy legalább két ízben megpróbálta sajtó alá rendezni verseit.

Előbb 1828-ban tett erre kísérletet, s ez a kötet volna meg az Akadémián. Cím-lapján ezt olvashatjuk: „Pro typo I^{mus} Liber. conferaolva van a’ Manilatoriumokkal”. Azaz: ez egy nyomtatásra szánt kötet, melyet a szerző saját kezével javított. (Dessewffy esetében ez a szokásos eljárás: a folyóiratokban beküldött verseinek másolati példányaiba is belejavít utólag – feltehetően a fejből diktált verset korrigálja ilyenkor.) Fennmaradt a tervezett kötet előfizetési felhívásának tervezete is. Ebben megfogalmazza kiadásának főbb céljait, és részletesen ismertette az előfizetés módját, megjelölte az aláírássok gyűjtőit. Nem tudni, hogy ez a felhívás csak tervezet maradt-e. Mivel a kiadó nincs rajta feltüntetve, talán itt akadhatott el a dolog. A felhívás mellett megtalálható a tervezett kötet tartalomjegyzéke 1839-ből, ami azt mutatja, hogy még egy évtized múltán sem adott fel kiadási terveivel.¹⁰

Másunnan is tudjuk, hogy az idős Dessewffy a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején újból elkezdte rendezni összes verseit. „Cenzúrát nem igen félő verseim’ rendezéseivel már elkészültem, a’ cenzurát félőket most javitgatom, mert most még hármas cenzuránk van: a’ kormányi, melly jóformán szelidült, de még se pártatlan még, és nem emelte magát minden pártok fölibe, hanem olykor még maga is csak párt a’ másik, a’ szerkesztőké vagy kiadóké, kik olykor jó czélyből, olykor gögbül, az írók dolgozatain gyalulgatnak, a’ harmadik cenzura a’ tudatlan betüszedőké, vagy inkább a’ korrektoroké” – írja 1842. június 4-én bő fél évvel halála előtt Döbrentei Gábornak.¹¹

⁸ Gróf DESSEWFFY József *Versezetei a’ II^{ik} kötetben*; Gróf DESSEWFFY József *Versezetei a’ III^{ik} kötetben*; *A’ cenzúra félelmeit félő magyar Versek*. Mindhárom kötet megtalálható: MOL P95 3. cs. 3.

⁹ *Pro typo. I^{mus} Liber*. Megtalálható: MTAK Ms 10.229/b

¹⁰ [Jelentés gróf Dessewffy József verseinek megjelentetéséről, 1828] Megtalálható: MTAK MS 10.229/d

¹¹ Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, Sz[ent]mihály, 1842. június 4. MOL P91 10. cs. 75. Néhány hónappal később megismétli ígéretét: „Életírásomat jó lesz talán halálom utánra halasztani. Sok leveleimből, kivált a’ megaméihoz irottakbul, legjobban fognak

Az Országos Levéltárban található három kötet egyike valóban ezt a címet viseli (*A' cenzúra félelmeit félő magyar Versek*), ami arra utal, hogy e kötetek e kiadási terv előkészületi fázisában keletkeztek. Mindháromban találunk ceruzás bejegyzéseket az egyes versek sorsát illetően, s ez azt jelzi, hogy Dessewffy a kiadáshoz tovább akarta szűkíteni a verskorpuszt. A végső kötetbe tervezett verseket valószínűleg egy tisztázati, az ún. *purum*-kötetbe másolták – ez sajnos elkallódott. Mivel a kiadásra vonatkozó utólagos bejegyzések csak nehezen követhetők, nem lehet pontosan tudni, hogy a cenzurát félő és nem félő versek milyen sorrendben következtek volna egymás után.

Dessewffy minden bizonnyal akkor sem lehetett volna a magyar irodalom nagy költője, ha a tervezett verseskötetek megjelennek. Mégis balszerencsének tekinthető, hogy életében nem sikerült kiadnia költeményeit. Ha nem is volt komoly esélye arra, hogy komolyabb kanonikus rangot vívjon ki magának, talán látszott volna valami abból, hogy a Kazinczyval folytatott több évtizedes eszmecsere poétikai eszményei milyen költeményekben öltöttek testet, egyáltalán a gróf nyelvfilozófiai és irodalom-esztétikai nézetei hatottak-e saját költészetére. Persze ezek csak költői kérdések; látott már olyat a világ, hogy szabatosan kifejtett esztétikai teóriák a teoretikus írásaiban mintha nem működtek volna, s hát – valljuk be – Dessewffy esetében túlzás volna akár egy következetes esztétikai elmélet tételezése is. Hiszen a *Bártfai levelek*, mely – a Kazinczy- és Döbrentei-levelezés alapján bizton állítható – szerzőjük teorémáinak megvalósítási kísérleteként született és méltatott, legalább oly mértékben talált süket fülekre mind a kortársak, mind az utókorban, ahogy a versek is.

*

A továbbiakban megkísérlem az egyetlen egészében ismeretes, sajtóra előkészített kötetkompozíció (1828) alapján kijelölni Dessewffy költészetének eszmetörténeti helyét. Nem arra keresem a választ, hogy jók-e ezek a versek, s nem egy elfeledett irodalmi érték újrafelfedezése a célom. Ezt azért fontos tisztázni, mert az én szememben az alkalmi költészet művelése nem jelent magában véve értéktelenséget, hanem azt egy olyan poétikai tradíció részeként kezelem, mely lehet, hogy e korban nem képvisel újdonságot (sőt!), de a 19. század első felében még nagyon is élő hagyomány lehetett.

Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényében (1854) nyilván nem hiteles kortanúként ábrázolta az 1825-ös esztendő, mégis tőle idézném fel az udvari, pénzért bármit megverselő, kevés eredetiséggel bíró poéta szerepét. Kárpáthy János archaikus és nemes hagyományokat lezüllesztő udvarában él Gyárfás, aki Gyöngyössi János verseiből lop sorokat, s aki az első alkalommal otthagya patrónusát, amint egy pénzesebb

kiösmértetni mind gyengéim, mind jó tulajdonságaim. A' cenzurát nem félő verseim már rendbe vannak szedve, a' többiek most rendezem és iratom le. Esztendőre készen leszek azokkal is, ha élek, mert ez idén kezdem legelsőbben érzeni vénülésemet.” Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, SzentMihály, 1842. október 11. MOL P91 10. cs. 75.

ügyfél (Kárpáthy Abellino) van kilátásban. Nem kiélezve, de a poéta és a versifikátor a 18–19. század fordulóján gyakran idézett ellentéte jelenik meg e figurában. A humanista Julius Caesar Scaligernek a jó fordításról írott szavai („ex alieno ingenio poeta, ex suo tantum versificator”) nyomán az ellentét a költői eredetiség közhelyszerű toposzává, egyfajta szerénységi formulává vált, s értelmeződött tovább. A Jókai-regény szereplője azonban e toposz továbbértelmezésének az útját is mutatja: az eredetiség kérdése részben a költészet társadalmi használatának kérdésköréhez vezet el.

A dichotómia használata és értelmezése persze nem egységes. Amikor Kölcsey Ferenc a Berzsenyi Dániel-kritika felütésében bevezeti a poéta és versifikátor különbségét, nyilvánvalóan nem a társadalmi kontextusra utal, viszont Csokonai Vitéz Mihály költészetének kritikájában a sorok között mégiscsak a körülményekre vezet vissza a génusz kiteljesedésének elmaradását. Utóbbi esetben Csokonai debreceni neveltetését jelöli meg, ahol azon „mód, mellyel az iskolai falak közt a’ poesist tanítják, nem az Aesthetikusoknak módjok, hanem kulcs a’ deák literatúrára ’s főképen a’ metrikának ismeretére”,¹² s a későbbiekben a Himfyvel történő összehasonlításban azért marad alul Csokonai, mert bár „Himfi a’ verselés (versificatio) mesterségét nem érti úgy, mint Cs. [. . .], ’s bár ez [tudniillik Himfy] is némellykor nem elég csinos, de még is egy szebb természetnek hangja az, mellyet ő zeng.”¹³ Kazinczy még tovább megy ennél, s Csokonai versifikatori szerepét egyértelműen a pénzszerzéshez köti. Nevezetes *Muzárium*béli bírálatában egyenesen azt állítja, hogy „Csokonay, a’ maga nagy könyösége ’s elmékedéseinek villogtatásai által, már iskolájiban elérte a’ celebritást, ’s a’ tömjén’ füste elszédítette”,¹⁴ majd felidézi Csokonainak a gróf Rhédey Lajosné született Kácsándy Terézia nagyváradi temetésén tanúsított botránys és illetlen viselkedését.¹⁵

E sokat kárhozott költészeti szerepminta – mint azt a szakirodalom több ízben kifejtette – barokk poétikai tradíciókban gyökerezik.¹⁶ A versifikátor tipikus műfajai

¹² KÖLCSEY Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály’ munkájának kritikai megítélések* = K. F., *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I.*, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 40.

¹³ *Uo.*, 46.

¹⁴ KAZINCZY Ferencz, [*Csokonai Vitéz Mihály verseiről*], *Muzárium*, 1829/4, 59–60.

¹⁵ A poéta és versifikátor ellentét értelmezéséről a nagyváradi temetés kontextusában I. SZILÁGYI Márton, *Poéta vagy versifikátor? Csokonai Vitéz Mihály konfliktusai Nagyváradon, 1804-ben* = UÓ, *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 78–91.

¹⁶ Vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72), 62–78; BÁN Imre, *Losontzi István poétikája* = UÓ, *Esszék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 215–228; MEZEI Márta, *Fehvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974 (Irodalomtörténeti Könyvtár), 126–155; A kérdésről legutóbb: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi*

egy reprezentatív, *udvari* nyilvánosság szerkezetébe illeszkednek, egy olyan nyilvánosság keretében, melynek formái az új kommunikációs szokások terjedése miatt egyre szűkösebb körben jelentkeznek, s melynek gesztusrendszerét az oktatás még hosszú ideig közvetíteni fogja. A Dessewffy család nevelési elvei kapcsán már érintettük azt a kettőséget, melynek értelmében egyszerre éltek tovább a barokk reprezentatív formák és mellettük egy újabb antropológiai modell nevelési gyakorlata.¹⁷ Nyilván nem véletlen, hogy éppen Csokonai költészete kapcsán éleződött ki a vita Kazinczy és Dessewffy között: Csokonai személye jól köthető egy iskolai közeghez, alkalmi verseit tudatosan vállalta, azaz olyan poétikai kódokat szólaltatott meg, melyet egy neoklasszicista idealizáló esztétika kitiltott a szépség jól körülhatárolt területéről.

Dessewffy verseskötete sajátos helyet foglal el e tradíciók metszéspontján. Mintha egyfajta egyeztetési folyamat venné kezdetét, mely megkísérli számba venni mindazt, ami egy tradícióban értékes, s mindazt, ami e tradíciót az újabb követelményeknek megfelelően átformálja. A költészet ily módon egyfajta sajátos konverzáció, ahol bizonyos poétikai tradíciók megméretnek, bizonyos poétikai formák csiszolódnak, hogy értékelhetővé váljanak a szép iránt fogékony, átesztétizált életre vágyó közönség számára is.¹⁸

Az alkalmiságtól való elszakadás módja lehetett volna, hogy Dessewffy nyomtatásban akarta megjelentetni verseit, méghozzá – a fennmaradt előfizetési felhívás alapján – oly módon, hogy az ne saját költségén jelenjen meg. A tervezett három (tizenkettedrét) kötethez Dessewffy ezer vásárlót irányzott elő. Ahhoz képest, hogy Trattner János Tamás nem sokkal korábban arról számolt be, hogy egy sikeres könyv csak öt év alatt megy el ezer példányban, s háromszáz példánynál többet csak a legritkább esetben érdemes nyomni,¹⁹ a megcélzott mennyiség finoman szólva is irreálisnak tűnik.

A kérdés már csak az, hogy a *Bártfai levelek* látványos kudarcából mit sem okuló gróf miért nem adta ki verseit saját költségén. Az előfizetési felhívás azzal érvel, hogy

irodalmi programok a 19. század első felében. (Fáy András irodalomtörténeti helye), Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 175–182. A mesterkedő költőkre vonatkozóan legutóbb I. *Mesterkedők. Antológia*, szerk., bev. KOVÁCS Sándor Iván, jegyz. KERNER Anna, s. a. r. CSILLAG István, Bp., Korona, 1999; KESZEG Anna, *Kötetszerkezet és reprezentációs írásbeliség. Gyöngyössi János verseskötetei*, Kézirat, 2009.

¹⁷ L. VADERNA Gábor, *Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében*, Sic Itur ad Astra, 2009/59, 117–148.

¹⁸ Megkockáztatom, Margócsy István dilemmáját továbbgondolva, hogy Szerdahely György Alajos költői munkáinak és esztétikájának diverzitása is egy hasonló helyzet megoldási kísérleteként oldható fel. MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989/1–2, 6.

¹⁹ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 85–86.

a szerzőnek nincs pénze, s rögtön az első bekezdésben azon kesereg, hogy a szellemi javak nem nyernek megfelelő jutalmat:

Jobb és több fizetése lévén többnyire a' kéznek és a' maroknak, vagy némelly más tagnak is, mint a' Fejnek, az a' kis elme-tehetség, melyet az Aláírtal közleni akart a' természet, szintúgy eddig elé olly keveset hozott be neki, érzeményei pedig annyira Fogyasztották mindég erszényét, hogy a' jelenlévő mostoha idők sanyarúságaitól sarkaltatván, eltökéllette magában e' két tetemes bajnak ezután valami orvoslást keresni.

Persze némileg kételkedve olvashatjuk e panaszokat, hiszen arról a Dessewffy-ről van szó, aki pénzelte az *Erdélyi Múzeum* megjelenését, aki néhány évvel korábban még Barczafalvi Szabó Dávidnak az örökmozgó megépítését vállaló utópisztikus terveire is nagyobb összeget költött, aki szép summát áldozott a miskolci színház elindításáért, akinek a pénzéből ekkoriban rendszeresen nyomták a *Felső Magyar Országgi Minerva* példányait, s aki néhány éven belül a saját költségén és nagy példányszámban jelenteti meg *A' „Hitel” című munka' Taglalatja* című könyvét.²⁰ Feltevésem szerint Dessewffy, aki maga is folytat mecénaturát, már úgy gondolja, hogy a versek értékét az olvasóközönség ízlésitélete határozza meg, s ez a *common sense* oly erős lábakon áll, hogy anyagilag is visszaigazolja a költő munkáját. Paradox módon épp a magyar irodalom egyik bőkezű mecénása kényszerül arra, hogy azt bizonygassa: versifikátorként nem kényszerül máshoz (voltaképpen saját magához) adományokért folyamodni, hanem poétaként a művelt olvasóközönség vásárlási kedve fogja visszaigazolni költészetét.

Ha gazdag volnék, és gyermektelen, a' magam költségén nyomtattnám ki verseimet, és ingyen kedveskedném velek azoknak, kiknek tetszenének, – ha kevés'bbé mostoha időben élnék, meg elégedném a' nyomtatási költség megfordultával, de a' mostani körülállásokban, olly kevésé szégyellek nyerni valamit azon, a' mit nem nyereség okáért írtam, valamint az nem szégyelli nyereséggel eladni paripáját, ki azt nem eladásra nevelte, és nem azért adja el, mert a' vevő az nélkül el nem lehetne, hanem, mivel ő mint eladó, a' pénz szükit kezdi érezni. –”

Talán nem véletlenül jelenik meg a versifikátor, a kolduló, magát anyagi javakért kiszolgáltató költő a kötet egy csipkelődő epigrammájában is (*Válasz egy kolduló poétához*):

Desewffy Jósef én Farkast arra kérem,
Maradjon untalan Féboszban testvérem,

²⁰ Dessewffy mecénási tevékenységéről l. FERENCZY, *i. m.*, 105–107; GRUSZ, *i. m.*, 19–22.

'S tiz forintnál többet mivel nem kap tőlem
Azért galád csúfot ne űzzön belőlem.
Tudja, hogy a' kérő 's adó Poetának
A Múzsák egyedül hanggal szolgálnának,
Halhatatlanság kell a jó vers számára,
De tiz forint is sok rekedő nótára.

Farkassal kapcsolatban négy verssel később még egyértelműbben nyilatkozik (*Lónyay Gábor első alispányhoz*): „rossz vers rágó”-nak nevezi, s együtt emlegeti azon alávaló lelkekkel, akik mind a „népet”, mind a „thrónt” rontják. Valószínűleg a kor ismert alkalmi költőjére, (Berei) Farkas Andrásra utal itt, aki életében arra tett nagyszabású kísérletet, hogy az alkalmi költészet reprezentatív formáit az új technikai médiumok segítségével újrafogalmazza: elképesztő ütemben, (egy jeles irodalmár Petőfi-metaforáját némileg átformálva) amolyan „archaikus irodalmi iparlovagként” termelte az alkalmi költeményeket. Nyilván Farkas azért is lehetett vörös posztó a kortársak, így Dessewffy szemében, mert unikális újításával egy olyan poétikai formát mentett át, s űzött nagy sikerrel, mely a pillanatnyi érdeket előbbre helyezte a Múzsák hangjánál, ami pedig a jó vers számára a halhatatlanságot biztosította volna.²¹

Dessewffy verseit olvasva mégis az a benyomásunk, hogy a bírált *mesterkedők* bizonyos poétikai eljárásait meglehetősen híven követi. A *silvae* műfajának statusi tradícióját ez esetben elvethetjük (Dessewffy a rögtönzés helyett az akár évekig tartó kimunkálást tartja érénynek, s nem követi a statusi kompozíciós elveket sem),²² ám bizonyos versekben az alkalmi költészet műfajait imitálja. Pontosabban: olyan műfajokat, melyek a későbbiekben, egy-két évtizeden belül egyértelműen az alkalmi költészet körében tárgyaltak. A kötetben találhatóunk sírfeliratot (*epitaphium*),²³

²¹ KNAPP Éva, *Popularitás és literátusság között: Berei Farkas András, a vándorpoéta és könyvtáros*, Könyv és Könyvtár, 25(2003), 179–246; KNAPP Éva, *Egy bódmezővásárhelyi vándorköltő viszonyosságai. Berei Farkas András élete és munkássága (1770–1832)*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007.

²² Publius Papinius Statius az I. században élt római költő. Az általa teremtett *silvae* az alkalmi versek kompozícióját jelenti. A 18. században nagy hatása volt a költészet ezen irányára. Erről l. Wolfgang ADAM, *Poetische und Kritische Wälder. Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens 'bei Gelegenheit*, Heidelberg, Carl Winter, 1988, 31–81; HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 171–175.

²³ Például: *Gróf Ráday Pálné Katinkája' sír-emléke; Soos Lászlónak Szacsurban Zemplén Vármegyében állított emlékére*

gyászéneket (*epicedium*),²⁴ nászdalt (*epithalamium*),²⁵ dicsérő éneket (*encomiasticum*),²⁶ s olyan verseket is, melyek tematikusan illeszkednek a mesterkedő költészetbe.²⁷ Másutt Dessewffy olyan alkalmi verseket emel kötettervébe, melyek még a barokk poétikák-ból is többnyire hiányoznak. Példának okáért találunk több olyan költeményt is, melyeket feltehetően valamely emlékkönyvbe írt, onnan kiemelve kötetébe illesztette s nyomtatásra szánta azokat.²⁸ Az emlékkönyv, az *album amicorum* verseinek megjelenése 1828-ban talán furcsa, de nagyon is korszerű vonása Dessewffy kötetének. Egyfelől a nyomtatott megjelentetés nemcsak az alkalmiságba rögzíti a verset, hanem éppenséggel kiszakítja onnan,²⁹ mivel további jelentőséget tulajdonít neki. Másfelől az alkalmi verseknek ez a legalább Goethe óta önálló műfajként is számon tartott formája³⁰ éppen ekkoriban, a húszas–harmincas évek fordulóján jelenik meg a magyar folyóiratokban és verseskötetekben.³¹

Amikor Dessewffy a reprezentatív nyilvánosság alkalmi formáihoz nyúl, a megverselt eseményeket áthelyezi a mindennapi élet átesztétizálásának irodalmi programjába. Azáltal, hogy kötetében jelentetné meg őket, nemcsak az adott eseményt minősíti át költői alkalommal,³² hanem az emberi élet mindennapi mozzanatait már eleve csak esztétikailag képes értékelni. Az egyes versek és a kötet kompozicionális egysége egyaránt erre utal, s eme költői többlet – a horatiusi költészettan megidézésével – az előfizetési jelentésben tudatosan vallja is:

Mivel pedig soha egész életében nem írt egyetlen egy verset is vagy erköltsi, vagy tudományos, vagy hazafiúi czél nélkül, nem igen retteg

²⁴ Például: *A' hires és szerencsétlen lengyel Gróf Potoczky Ignác egyetlen lyánya Krisztina' sir-emléke mellett; Gróf Wartensleben Wilmos Generál hátrahagyott három fiaiboz és leányaiboz; Válasz Kazinczy Ferenczhez Iphigenia Pszükharion' lyánya halálakor*

²⁵ Például: *Kapy Klári menyegzője; Gróf Rhédey Lajoshoz*

²⁶ Például: *Az öreg Herczeg Csartorinszky Ádámboz; Horváth és Gludovác urakhoz*

²⁷ Ilyen például az 1797-es nemesi felkelés után lenyírt bajuszra írott versike (*A felkelés után elnyírt bajuszom' emlék-írása*), vagy a szembajának boráztatással történő orvoslásáról írott poéma (*Aranyka Györgyhez, midőn szem-fájdalmimat bor-áztatással gyógyítanám*), mely összevethető Édes Gergelynek hasonló versével (*Egy nyolcz hétig tartott szemfájás' ideje alatt*).

²⁸ Például: *'Su'sanni Nániboz; Végb Istvánné született Gróf Almásynéhoz*

²⁹ Az alkalmi költészet hanyatlását a nyomtatott kultúra terjedésének kontextusában magyarázta: Bertrand Harris BRONSON, *Facets of the Enlightenment*, Berkeley, University of California Press, 1968, 302.

³⁰ Goethe és az alkalmi költészet diskurzusához l. Ernst M. OPPENHEIMER, *Goethe's Poetry for Occasions*, Toronto, University of Toronto Press, 1974.

³¹ HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 198–205.

³² Mint arról Hász-Fehér Katalin Kazinczy kapcsán írt: *uo.*, 178.

attól, hogy akár a' jelen, akár a' jövő kor mondja Költeményeiről: versus inopes rerum, nugaeque canorae.

A versek a kötetben időrendben követik egymást, a dátum és a hely mindig gondosan meg van jelölve. Az 1787 és 1816 között született versek így látszólag véletlenszerűen következnek, hiszen megszületésük alkalmá esetlegesnek tűnik, ugyanakkor olyan szerkesztői gesztusokat figyelhetünk meg, melyek jelzik: közel sem véletlen, hogy éppen ezek a versek és éppen így kerültek egymás mellé. E harminc év során ugyanis egy sajátos fejlődéstörténet, egyfajta *Bildungsgeschichte* alakul ki a versek sorozatából, mely a kötet aranymetszésénél, időben pedig a bemutatott pályaszakasz felénél (1801-ben) elhelyezett két önértelmező párversbe torkollik: a *Panaszaim* című vers a költő hányattatásait meséli el, a *Vigasztalásaim* című költemény pedig életútjának pozitív eseményeit.³³ A klasszikus arányosság eme kitüntetett pontján összefoglalja, lajstromozza élete addigi eseményeit, s ezzel mintegy visszafelé narrativizálja a korábban konkrét helyzetekhez kötődő verseket, s azokat az addig vezető út állomásaiként állítja be. A hátralévő részben felerősödik a haza sorsáért aggódó, a klasszikus virtust követve politikai szerepet vállaló főnemes portréja.³⁴

A nevelési történet első felében az egyén ki van szolgáltatva érzelmeinek, s ez főként a szerelem utáni vágyódásban jelentkezik. Rögtön a harmadik vers (*Ámor bosszúállása*) egy tanmese arról, hogy miközben a költő felnőtt, Ámor gyermek maradt, s míg a gyermek költő korábban nem játszott Ámorról, bosszúból az megsebezte őt felnőtt korában, s immár a gyermek isten játszik vele. A következőkben több olyan költeményt olvashatunk, ahol Ámor csábítása pusztán vágyakozásként jelenik meg: *A' fűredő Flóra* című költeményben egy tengerben fürdő leányt les meg a költő, majd ellenáll a csábításnak, hogy utána eredjen a vízből kikelő nimfának,³⁵ értesülhetünk egyéb csábító asszonyokról (*Az ifjú Szerencsynéhez*). Amikor – a következő lépésben – a szerelem elkezd beteljesedni, a testi vágyaknál már jóval többről van szó. Az *Ámor születése* című versben például Ámor az, aki a békességet elhozza a világra, olyan

³³ A panasz és vigasztalás elválasztása ismert elem a barokk költészetben, mely a mesterkedőknél is tovább él. L. például Édes Gergely egész verseskötetét: ÉDES Gergely *keservei és nyájjaskodásai*, Vátzonn, Máramarossi Gottlieb Antal' betűivel, 1803.

³⁴ Természetesen ennek is vannak barokk mintái. Elegendő itt csak arra utalnunk, hogy Moesch Lukács poétikai iskoladrámája költészettanát éppen egy életút, történetesen egy főrangú életpálya elbeszélésére fűzi fel. (L. BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek... i. m.*, 62–78.) Az életútról mint kompozíciós elvről l. még: ZEMPLÉNYI Ferenc, *A szerkesztett verseskötet megjelenése az európai irodalomban. (Vázlat)*, ItK, 1999/5–6, 626–634.

³⁵ E vers kéziratán mellel jól látszik az utólagos szerkesztői szándék. Az érzékeny leírás utolsó tizenhat sorát, mely a látvány leírását a költő lélektani dilemmájára viszi át, utólag toldották hozzá a vershez.

magasabb rendű értékeket közvetít az emberek felé, mintha egyenesen a második parúzia következett volna be:

De hogy a kis Ámor lány méhéből,
Kirepült, mint szelid galamb hó fészkeből
Megszüntek a' csaták, boszús vér-ontások,
Meg a' dühös prédák, a sunda lopások,
Az napon nem rezge hab sík tengereken,
Felhőske se lengett kiderült egeken,
Hús Zefiren kívül, más szél nem lehellett,
Hegy, rét, fa kivirult lány szellőcske mellett,
A' futó patakok hamarabb érkeztek,
Sűrűbb árnyék alatt szökve csörgedeztek,
Galambok párosan együtt bulikáltak,
A szép pávák is szép dalokban felszálltak,
Tánczra felizmúltak a súlyos betegek,
Hullaszták gyér-havas hajikat öregek,
Töprekedők is, csak örömmek indultak,
Iffiak hevültek, a szüzek pirultak.

A természet ünnepel, a betegek tánca perdülnek, az öregeknek hajuk nő. Ámor maga a vitalitás, maga az életerő, s az egyén felnövekedésének lényege, hogy nem pusztán aláveti magát ezen erőnek, hanem megtanul vele élni. Ez a szerelem egyrészt felette áll a társadalmi szokásoknak, egy versében (*Vallomás*) arról ír például, hogy minő gyalázat, hogy nem adták hozzá szerelmét, mert lutheránus volt, s ostoba felekezeti előítéletek mozgatták a rokonokat. S ez a szerelem másrészt egyenesen újraformálhatja a társadalmi praxist, amennyiben a virtus szolgálatába állítható.

A kötetbe rendezett *epithalamiumok* egy-egy példázatot fejtenek ki arról, hogy Ámor hatalmával hogyan kell bánni, s a megfelelő erénnyel párosítva miként szolgáltatathat földi boldogságot. A Tahy Károly és Kapy Klára esküvőjére írt nászdal (*Kapy Klári menyegzője*, az ilyenkor szokásos utalásokkal a hamarosan eltöltendő nászéjszakára) egy kis történetet ad elő, ahol a menyasszony szemérme és a szerelem csábítása közül nem tud választani, s rokonainak kell őt meggyőzni arról, hogy bizonyos erények éppenhogy egymást erősítik. A *Gróf Rhédey Lajoshoz* írott nászdal a házassághoz vezető szerelem kibontakozását meséli el: a másodszor nősülő Rhédey, aki már a közéleti pályán bizonyította erényességét, egy revelatív természeti élmény során, Tokaj hegyén esik másodszor is szerelembe, s ily módon összhangba hozatnak az erényes, hazafias életvitel és a természet által közvetített érzelmek.

Az eljövendő feleség ideálképét is meg lehet előre alkotni, hiszen az érzékeny ember tisztába tud jönni vágyaival, ismeri saját erényeit és gyakorolja is azokat. A *Feleségem*'

idealja című vers hosszasan sorolja az ideális feleség tulajdonságait és leendő háztartási szokásait, s természetesen a legfontosabb elvárt tulajdonságainak igazodniuk kell a férj erényeihez:

Jobban a hazát még Uránál szeresse
Mit mondok, irok, azt értse, 's érezhesse,
Ajka magyar hangot fülelmen ápoljon,
Ne szüntelen idegent fecsegve ajkoljon.

E vers már az említett arany metszés után olvasható. A szerelem bizonytalansága itt már alapos önismereten nyugvó konkrét tervekben jelentkezik, amit hamarosan tettekre is vált: megjelenik a feleség, Laura alakja (*A' láng*):

Mint a világgal adós kékellő láng a viasznak
Szét-olvasztja havát; 's az enyészőt lágyra folytatja,
Engemet úgy lágyit tűz-fénylete Laura szemének,
És szintűgy szopom én viaszos kebelébül a mézet
Mint a körös levegő szivja a' gyertyámnak a lángját.

Az érzékeny lélek érési folyamata nemcsak a szerelmi költészetten keresztül követhető nyomon, s ahogy a szerelem egyre inkább a virtushoz kapcsolódik, úgy idő haladtával az élet egyéb területein is egyre hangsúlyosabbá válnak a hazafias erények. Például a korai versekben „vágytársiasság”-nak nevezett barátság érzékeny formái a kötet második felében már csak a haza sorsáért érzett felelősség tükrében értelmezhető.³⁶ A versek megszólításai itt nemcsak a megszólalás alkalmát jelzik, illetve a diskusszió tárgyára utalnak, hanem a megszólítottakban Dessewffy olyan követendő példákat óhajt felmutatni, akiknek a virtuális – elsősorban arisztokrata – közössége garantálhatja a klasszikus erények továbbélését. Itt érhető tetten az előfizetési jelentésben említett „vagy erköltsi, vagy tudományos, vagy hazafiúi cél”, mely az egyes versekben a (horatiusi vagy másunnan származó) *varietas*-elvnek megfelelően egymástól külön, mégis újból meg újból felbukkan, s melyet összetartanak az életutat elbeszélő verskompozíciónak az arányosságra ügyelő eljárásai. A kötet így válik a mindennapi élet átesztétizált példáinak a sorozatává, mely egészében maga is egy példát mutat fel.

A kötet előfizetőinek gyűjtője sem lehetett akárki. Az előfizetési jelentés az éppen lezárult országgyűlés után a diéta tekintélyes, reformer, s természetszerűleg többségükben arisztokrata tagjait és követeit nevezi meg: gróf Széchenyi Istvánt (az Akadémia és a Nemzeti Casino alapítóját), (Felsőbüki) Nagy Pált (aki ismert politikus, a diétán Sopron vármegye követe volt), Uzovics Jánost (aki korábban a börtönt is megjárta, miután 1822-ben báró Eötvös Ignác királyi *ambulans*nak a nemesi jogokra hivatkozva

³⁶ Például: *Gróf Eszterházy Miklós*hoz; *Lónyay Gábor első Alispány*hoz

nem engedelmeskedett), báró Mednyánszky Alajost (aki ekkoriban egy állami bizottság tagjaként a magyar közoktatás reformján dolgozott, s aki maga is írt szépirodalmi műveket), gróf Teleki Józsefet (aki ekkor az Akadémia tervének kidolgozására megbízott választmány elnöke, később pedig az Akadémia első elnöke), gróf Andrássy Györgyöt (az Akadémia egyik bőkezű alapítóját), báró Perényi Zsigmondot és báró Wesselényi Miklóst (a főrendi ellenzék két vezéralakját). Az előfizetési jelentés arról tájékoztat, hogy a pénzt a frissen alapított kaszinóba kell beküldeni, s felszólítja az országgyűlés követeit, hogy fizessenek elő:

Megkérettetnek a' Vármegyék' mostani Országos Követjei, kedves Társaim, hogy a' szerint, a' mint Aláírókat gyűjtenek, 's ezek tulajdon kezek' írásával, az előfizetésre való akaratjokat kinyilatkoztatják, ezen tulajdon kéz írásokat a' Pesti Sokadalmak' alkalmával, a' fent említett Nyoltz pénz Beszedő közül, a' hoz, a' kihez az alá íróknak tetszeni fog haladék nélkül folytatában még e' folyó esztendő vége előtt biztos alkalmatossággal elküldeni méltóztassanak.

Dessewffy számára tehát a verseskötet megjelentetése alapvetően politikai tett lehetett volna, egy társadalmi minta közvetítése, egy követendő nemes példa adása, egyúttal egy költői önarckép megfestése. A reprezentatív nyilvánosság formáinak követése a hagyomány aktív átértékelését is jelenti, hiszen éppen a reprezentativitást őrzi meg, ugyanakkor megkísérli átfogalmazni az erényközösségként értett politikai közösség nyelvére. Némi malíciával jegyzem meg, hogy a gróf minden bizonnyal nem szűkölködött önbizalomban, amikor azt gondolta, hogy saját életének példászerű voltát ilyen széles körben, és ráadásul ellenszolgáltatás, a kötet ára ellenében közvetíthesse. E törekvése a jelek szerint csúfos kudarcot vallott: a kötet nem jelent meg, sőt mi több, egy-két éven belül a Conversations-Lexikoni pörben az ifjú Bajza József éppen arisztokratizmussal fogja vádolni őt.

WÉBER ANTAL

A szellem belvilága

E régies-érzelmes cím voltaképpen arra a tartományra utal, amelyben azok a tapasztalatok, motívumok, indítékok találhatóak, melyekből az alkotó személyiség felépül.¹ Sajátos eredőjük az a szerep, amely a „nagy elbeszélés” kánonjaiban rögzül. Amennyiben a szellem belvilága egyáltalán megismerhető, hamarosan kiviláglik, hogy a hagyományozott ismeretek és a szubjektivitás tanújelei (sokszor stilizáltan) ellentmondanak egymásnak. A kérdés az, hogy vajon a *grand récit* összefoglaló normatívái foglalják-e keretbe az esetlegességeket, avagy éppenséggel ezek egyike-másika szolgál epizódként a nagy történetben?

Közhely, miszerint a napló és a levelezés műfaja alkalmas arra, hogy valamely alkotó személyiség művön kívüli, de az alkotási folyamaton mindenképpen belüli vonásait közelebből szemügyre vehessük. Ám a lehetőségek korlátozottak. A levelezés irányított kommunikációs forma, s behatárolja a viszony, amely az információ-cserében résztvevő személyek között fennáll. Így is árulkodnak olyan körülményekről, melyek nem tartoznak az elsődleges közlendők közé, ám az utókor számára annál becsesebbek. Némileg más a helyzet a napló esetében. Ott a közlendőt a valóságos történések, s a rájuk vonatkozó személyes reflexiók determinálják. Ez utóbbiak menete személyiségfüggő, s éppen ez a körülmény biztosítja a spontaneitás színezetét. Persze a napló-műfaj sem mondható egyneműnek, hiszen kézenfekvő, hogy függ az egyén karakterétől, a helytől, ahol él, illetve a szerep súlyától, melyet betölt. S még egy fontos tényező: tudatosan vagy bevallatlanul arra számít-e a naplóíró, hogy feljegyzései nyilvánosságra kerülnek? Ilyenkor óhatatlanul leendő publikumára tekint, s így annak *kontrollját* (világképét, erkölcsi felfogását) is számításba veszi, és ezek nyomán stilizálja. Ha azonban tényleg titkait jegyzi fel, akkor tanulságos, olykor megrendítő hatású betekintést enged gondolati és érzelmi világába.

E néhány megjegyzés akkor ötlött fel bennem, amikor az újraolvasás időnként jelentkező kényszere oda vezetett, hogy kezembe vettem Széchenyi *Naplóját*. Annak idején különösebb cél nélkül áttanulmányoztam a Viszota-féle kiadást. Erre az újraolvasás folyamán nem vállalkozhattam, ezért a Gondolat kiadását vettem elő; e rövidebb edíció is mintegy ezeröttszáz oldal.

Az újraolvasással egyszersmind új tapasztalatok rajzoltak elő; ezek felsorolására most nincs lehetőség. Annyi azonban elmondható, hogy az évtizedek alatt felhal-

¹ SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, előszó SÓTÉR István, ford. JÉKELY Zoltán, GYÓRFFY Miklós, Bp., Gondolat, 1978, 1533.

mozódó ismeretek fényében az egykori olvasat számos helyen megváltozik. Megállapítható tehát, hogy a befogadó-értelmező pozíció variábilis faktor. A múlt számos vonatkozása nyilván így sem ismerhető meg, hiszen az a sok száz neves és névtelen ember, akikkel Széchenyi kapcsolatba került, a mintaszerű jegyzetek ellenére ismeretlen marad, így az arisztokraták, nemesek, lovászok, kereskedők, intézők, a seregnyi hercegnő, grófnő, a hozzájuk kapcsolódó ügyek, követhetetlen eredetű pletykák sok esetben azonosíthatatlanok, illetve felderítésük vélhetőleg nem sok haszonnal járna. Metternich, a nádor, és sok más mértékadó személyiség, valamint az egész ismeretségi kör azért marad némileg homályban, mert a velük szövődő kapcsolat Széchenyi helyzetében magától értetődő és adott, s ezért meglepszik emlékeztető feljegyzésekkel, a késői olvasók némi bosszúságára.

Aztán az intim dolgok, a testi-lelki önmegfigyelés s a nők: Selina, Henriette, Crescence. Mint a kamaszoknál, annak folytonos latolgatása, hogy a hölgyek mozdulatai, gesztusai, rejtélyes mondatai mit jelenthetnek, s mindezek kapcsán a kisebbségi érzés, a halálvágy, a frusztráció ismétlődő rohamai sorjáznak a naplóban. A vágyakozás máshová éppúgy jelen van, mint a testi tünetek részletezése, a hipochondria, a boldog pillanatok tünékenységének érzete, önbizalomhiány, amelyet az önuralom elvesztése, harag ellenpontoz, s megbánás, szégyenérzet követ. Közben olvasmányok, új találkozások gazdagítják a burjánzó témákat.

A magyar irodalom viszonylag későn bukkan fel a naplóban. Fáy András meséi, Kisfaludy Károly *Stiborja*, melyet német fordításban olvasott és szörnyűnek tartott (a szerzőről csak később változhatott meg a véleménye), továbbá Berzsenyi jegyzik ezt a vonulatot. A szövegfolyamban a személyes történet és a közéleti terep két olyan entitás, melyek szinte csak esetlegesen érintkeznek. Széchenyi személyes ambícióit tekintve két olyan állandó tényezőre figyelhetünk fel, amelyek súlya a későbbiek szempontjából csekély ugyan, de őt állandóan foglalkoztatja. Az egyik őrnagyi kinevezésének késlekedése, illetve elmaradása, a másik az a szüntelen bosszankodás és szégyenérzés afölött, hogy sokszor nem hívják meg az arisztokraták báljaira, estélyeire. Mellőzöttségének, az iránta kifejeződő (inkább csak képzel) megvetésnek mércéje a két Eötvös Ignác, az író nagyapja és apja, akik a leggyűlöletesebbek egyes kortársak szemében. Az ilyen pontokon mutatkoznak meg azok az ellenszenvek (ritkábban rokonszenvek), melyek átszövik s még a legnagyobbak esetében is befolyásolják véleményeiket, tetteiket.

A ma ismert Széchenyi legmarkánsabban a különböző utazásokról szóló beszámolóiban jelenik meg. Megfigyelései, szarkazmusa, szinte ösztönös vonzódása a modernizációhoz olyan figurákat, helyzeteket jelenít meg, amelyek ugyan végletes következtetésekhez vezetnek (Magyarország halott; az összes ország közül, ahol járt, Magyarország tetszett a legkevésbé stb., továbbá a nemesi rend pöffeszkedése, tökfűsége, barbár provincializmusa), mégis ezekből a tapasztalatokból nő ki reformeri

tevékenysége, körvonalazódik új életcélja. A *Napló* e lapjain a beszámoló leírás dominál (az egészségi állapot s a hangulat ingadozásaitól eltekintve), s mint ahogy Krúdy írja valahol: a szerelem és a halál gondolata is háttérbe szorul, ha egyéb gondjai is támadnak az embernek.

Ám a lóverseny, az Akadémia, a Híd sem semlegesíti a szellem belvilágát. E ponton említhető egy korábbi, később felcserélt szerepben ismétlődő, félig-meddig nevetséges jelenet. 1825. február 14-én a bécsi angol követ bálján Széchenyi Brühl gróf lábára lépett. Mentegetőző levelében írja: „nagyon sajnálom, miszerint Sir Henry Wellesley bálján ügyetlenségemben kétszer a lábára léptem.”² Az ügyből párbaj lett, a sérelem tehát nem csekély. E jelenetnek még lesz szerepe.

Széchenyi irodalmi kapcsolatai, ismeretei meglehetősen szórványosak mindaddig, míg az Akadémia meg nem szerveződik, s ekkor az Auróra kör befolyásos személyiségei mellett az elmaradhatatlan Döbrentei neve bukkan fel a naplóban, inkább teendők, mint művek mentén. A reformkori irodalommal kapcsolatos közfelfogás történelmi előzményeinek nincs igazán nyoma a feljegyzésekben, Kazinczy Ferenc neve például egyáltalán nem fordul elő, még a kolerajárvány kapcsán sem (melynek tüneteit egyébként többször is felfedezi magán), Kölcseynek csak a halálhírét említi meg. A hagyományképződésnek más útjai vannak.

Szóba került viszont a *Conversations Lexicon* ügye. Egy vacsorán heves szóváltás alakult ki közte és Eötvös Ignác (az író apja) között. Eötvös Bajza ellen volt, Széchenyi mellette. Érdekes irodalomtörténeti intimitás az 1831. március 10-i bejegyzés: „Jön hozzám Schedel, hogy megsúgja nekem azt a kotyvalékot, miszerint Festetich Fanny széltében-hosszában kürtöli – felkértem Bajzát, hogy írjon Dessewffy ellen.”³ E híresztelés nyilván a Széchenyi elképzeléseivel szemben álló konzervatív politikai ellenfél lejáratását kombinálja a disputába, ilyesmi nem először s nem is utoljára fordul elő a szellemi életben. Meggondolkodtató véletlen, hogy Eötvös József sem tud megbarátkozni Bajzával, Schedelt pedig (akinek, úgy tetszik, vannak intrikusi hajlamai) Széchenyi és Eötvös egyaránt némi tartózkodással kezeli. Csodálkozni mégsem lehet azon, hogy az említett epizódot megelőzően Széchenyi felkapja a fejét egy hírre: „Az imént hallottam, hogy a kis Eötvös komédiát ír, melyben FELLEGVÁRI-ként tesz nevetségessé. Roppantul megijedtem ettől. . . Elébe kell vágnom.” (1831. március 2.)⁴

Kettejük találkozása Eötvös részéről sem esik meg baljós előjel nélkül: „Édes Gróf! Mély fájdalommal értettem, hogy némely emberek Gróf urat ellenem, nem tudom mi okból, felingerelni kívánnak, előbbeni Piqueniquen történt véletlen lábrahágásomat Gróf úrnak feltettnek – és mintegy a megvetés jelének magyarázták.” (1831.

² *Uo.*, 355.

³ *Uo.*, 684.

⁴ *Uo.*, 683.

június. 10.)⁵ Ehhez képest egy év múlva ötven aranyat kér kölcsön Széchenyitől. Kettejük viszonya fordulatokban gazdag, s noha Eötvös érzelmessége, aforizmái, természeti hasonlatoktól burjánzó elmélkedései ellágyult filantrópiája („misericianus frater”, ahogy Széchenyi némi gúnnyal emlegeti) nem rokonszenvesek Széchenyinek, mint ahogy Eötvös tartózkodó magatartása is némi idegenkedést leplez, változó intenzitású kapcsolatuk alapján pragmatikus volt. Eötvös vallomásai, gondolatai, a világról szóló reflexiói (amelyek akkoriban gyakran bukkantak fel az emlékkönyvek lapjain) sokat elárulnak ugyan világszemléletéről, ám személyes viszonyairól nagyon keveset. Emiatt úgy tetszik, mintha élete eseménytelen, személyisége egysíkú, mondhatni unalmas lett volna. Széchenyi kitarulkozik önmaga előtt, Eötvös szemérmesen rejtőzködik. Az elejtett megjegyzésekből azonban még így is kirajzolódik személyiségének titkos rétege: állítható, hogy jó megfigyelő, a kajánság sem hiányzik belőle, a metsző iróniát is fellelni benne (e tulajdonságai regényei egyes passzusáiban érvényesülnek fikcionált formában), ám túlnyomóan az emelkedett, hömpölygő retorika benyomása bizonyult maradandónak, s így rögzült a kánonban. Ezért Eötvös munkásságának elfogadottsága erősen csökkent korunkban, s bár az ellenérzés, amit sokakban kivált, inkább a befogadói empátia hiányára vall, hagyatékát nehéz valódi értékén elhelyezni hagyományaink sorában, főként, ha az irodalomtörténészek közül is sokan osztoznak az immár divattá vált előítéletekben.

Talán érdemes lenne idő és alkalom esetén az ő rejtett személyiségének is nyomába eredni, hogy jobban megismerhessük, megérthessük, netán méltányolhassuk azt. Visszatérve szorosabb témánkhoz: azt tapasztalhatjuk, hogy hosszú lappangás után drámai erővel tör felszínre az a viszolygás, melyet Széchenyi iránt a kezdetektől érzett, hiába haladtak esetenként közös úton, ültek egymás mellett a szabadságharc nevezetes kormányában, s menekültek a hazából, amikor a vész kitört.

1866. október hatodikán (jellemző egybeesés) írja a Széchenyi-biográfia ügyében ekkori bizalmasának, Falk Miksának: „Széchenyi szerette hazáját, szerette a nemzetet. Hazájának nagysága s a nemzet jövője magas fogalmak voltak előtte, melyekért semmi áldozattól vissza nem rettent; de nem ismertem embert, ki egyes individuumok iránt hidegebb, közönyösebb lenne, mint ő volt. Hazáján kívül csak önszemélye volt, mi számolásainak tárgyát képezé, s innen magyarázható, hogy midőn a remények, melyekkel hazája és saját jövőjére gondolt, elenyésztek, nem volt semmi, miben vigasztalást találhatott volna, sem neje, sem gyermeke sem mindazon jó, mit szűkebb körben tehetett volna.” Eötvös viszonylag hosszan fejtegeti tovább Széchenyi jellemvonásait, majd egyszerre csak ösztönös tapintattal megfogalmazza azt, ami minden kultusz alapja és a nagy narratívák megkerülhetetlen szelekciós elve: tudniillik a bi-

⁵ EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk., előszó, jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 69–70.

ográfiáknak „... fő célja, hogy példányokat állítsanak fel, s azért a hiányok, melyeket nagy embereinkben ismerünk, nem közönségnek valók. Ugyanezt tettem én is Széchenyi emlékbeszédében, s igen kérem önt, ne közölje nézetemet *senkivel*. . .”⁶ Nehéz kérdések ezek, hiszen a világ és az én konstellációi számosak, az ösztön és a ráció kölcsönviszonyai átláthatatlanok, ezek nyomára, irányára legfeljebb a legnagyobb dráma- és regényírók bukkanhatnak, ők is inkább a kreatív képzelet, mintsem az igazolható tudás birtokában. A tudománynak nincs felhatalmazása a *példány* tetszőleges kijelölésére, s a közönség bármily jó szándékú áltatására. Az ellenkező gyakorlat oda vezet, hogy a jelképhordozó személyiségek (például Petőfi) élete és munkássága szélsőségesen ellentmondó nézetek hordozójává válhat.⁷ Inkább annak méltánylására van szükség, ahogy Széchenyi írja Wesselényinek egyik levelében, melynek másolatát az 1831. augusztus 26-i naplóbejegyzéséhez csatolta: „Legyen barátságunk nagy, merész ’s nemes tettek által dicsőítve.”⁸ Az elveken alapuló férfibarátság ikonja lehetne ez a mondat, s talán az is, de ezt a nemes törekvést némileg beárnyékolja az tény, hogy kis idő múlva Széchenyi egyre kevésbé kedveli barátját, s korántsem hízelgő jelzőkkel illeti. Ettől függetlenül érvényes marad a morális igény, s a jeles embereknél működő erkölcsi imperatívuszra vall, ám az mindig reális közegben, s nem feltétlenül ideális szinten valósul meg. Ez utóbbit azért kell tudomásul vennünk, hogy a kultusz a maga fenséges általánosságában ne emelkedjék a tény rangjára, mert attól kezdve a szimbolikus beszédben – mint oly sokszor tapasztaljuk – bármilyen hagyomány tetszés szerint alakítható.

⁶ *Uo.*, 474–475.

⁷ *Jöjjön el a te országod: Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk. MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988.

⁸ SZÉCHENYI, *i. m.*, 691.

Hol írhatta Eötvös József első regényét?
Megjegyzések *A karthauzi* keletkezéstörténetéhez

Nem lesz könnyű helyzetben, aki Eötvös József első, 1839 és 1841 között megjelent regénye, *A karthauzi* kritikai kiadását rendezzi majd sajtó alá. Kézirat nem ismeretes, Lukácsy Sándor és Gángó Gábor szerint így alapszöveggként egyedül az első edíció, a *Budapesti Árvízkönyv* I, III. és V. kötetében közölt változat jöhet számításba. A szerző életében megjelent különböző szövegváltozatokból adódó nehézségeket azonban – Gángó *Megjegyzések Eötvös József A karthauzi című regényének szövegtagyományáról* című tanulmányát¹ mint a téma első áttekintését követve – majd alaposan tisztázni kell. Jelenleg jószerivel semmit sem tudunk az *Árvízkönyv* szerkesztési munkafázisairól, köteteknek megjelenéséről. Wéber Antal is csupán rögzítette *A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia* című tanulmányában, hogy az egyes kötetek összeállításának gyakorlati kérdései nem ismertek,² a szöveg megjelenésének kérdésköre, akárcsak a fogadtatásáé, mégse tűnik különösebben bonyolultnak, Oltványi Ambrus is megadja Eötvös levelei kiadásának egyik jegyzetében, hogy az *Árvízkönyv* III. kötete mikor hagyta el a nyomdát.³ Mindennél összetettebbnek látszik azonban a keletkezés körülményeinek feltárása.

Mivel eddig még nem készült levéltári, mikrotörténeti adatokkal igazolt Eötvös-életrajz, nem tudjuk egészen biztosan, a szerző hol tartózkodott a regény feltehető keletkezési ideje alatt, az 1836 nyara és 1837 nyara–ősze közé tehető nagy utazás időszakától az *Árvízkönyv* első kötetének (és, amennyiben a szöveg a kötetek megjelenése alatt is alakult: további köteteknek) megjelenéséig.

Ennél is súlyosabb gond, hogy ezen időszak alatt Eötvös a szakirodalom tanúsága szerint több művén dolgozott egyidejűleg. Az első regény relációjában ezek közül mindenekelőtt a *Svájci út* (Sóter István keresztelésében *Svájci útmapló*) című munkát kell megemlíteni, és mellette további két értékezést, amelyeket utóbb a *Budapesti Szemle*ben publikált *A zsidók emancipációja* (1841) és a *Szegénység Irlandban* (1842) címmel. Ferenczi Zoltán szerint az 1838-ban, a Szalay László szerkesztette *Themis* II. füzetében, és külön címlappal is Pesten megjelent *Vélemény a fogházjavítás ügyében ns. Borsod*

¹ L. GÁNGÓ Gábor, *Megjegyzések Eötvös József A karthauzi című regényének szövegtagyományáról*, ItK, 1999/3–4, 369–375; *ua.* = *Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2000, 160–166.

² L. WÉBER Antal, *A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia*, ItK, 1997/1–2, 26.

³ L. EÖTVÖS József, *Levelek*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 704.

vármegye ebbéli küldöttségéhez című munkát is ide sorolhatjuk. A fő problémát az jelenti, hogy a *Svájci út* néven említett kézirat szövege ma teljességgel ismeretlen, és így arról sincs sejtelmünk sem, hogy milyen viszonyban állhatott az utóbb megjelent művekkel. Meglehet, Eötvös eredetileg csupán útinaplót szeretett volna írni, ennek részeként készültek el a későbbi szövegek (az első regény és az ehhez tematikusan kapcsolódó tanulmányok, a zsidókérdésről, illetve az írországi szegénységről szólók), amiket megváltoztatott koncepció szerint külön-külön jelentetett meg, de az is elképzelhető, a *Svájci út* írása mellett fogott bele *A karthauzi* és talán a röpiratok írásába.

Tudjuk, hogy Eötvös szerette volna *Úti naplóját* publikálni. Már a nagy utazás előtt többek közt azzal próbálta 1836. június 13-án írt levelében Kölcsey Ferencet a *Haza és külföld*, az egyik leghívebb barátja, Vállas Antal által alapítandó folyóírásuk munkatársául csábítani, hogy önmagát is a lap segédjei közt sorolta fel: „itt adandom ki egész utazásomat”. A lap fő feladata, hogy a hiányt, miszerint a „magyar nem ösméri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösméri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér”, pótolja, s e célból a „külföldi s magyar statisztika, hazai s idegen szokások, utazó magyarok levelei, a külföldön megjelent, s honunkat közlő érdeklő munkák megbírálása, s ilyenek” közlését tervezik.⁴ Másrészt a *Társalkodó* 1838. május 16-i számában *Methodista temetés: (Úti naplóból)* címmel ő maga publikált egy, *A karthauzi* zárásával nagy részben megegyező szöveget kis híján egy évvel azelőtt, hogy a *Budapesti Árvízkönyv*ben kijött volna a regény legelső részlete.⁵

A szándék megvalósításáról is tudunk: legjobb barátjának, Szalay Lászlónak Eötvös négy levelében említi, éppen hogy áll a Svájci út kéziratával – ezek azért perdöntőek, mert elsősorban ezek adják az első regény keletkezésére vonatkozó primer forrásokat. Először 1837 decemberében kéri, olvassa barátja svájci útját, „mely napról napra halad”.⁶ December 19-én Sályról beszámol arról is: „Svájci utam már mintegy 20 írott ívnyire nevedett, s ha Márciusban hív kezedet szoríthatom végre ismét, át-megyünk az egészen, melynek ez legfeljebb fele.”⁷ A következő fennmaradt levelében, 1838. január 5-én azt írja:

Svájci utamon dolgozok, bár most, amint gondolhatod, valamivel kedvetlenebben – tavaszkor egyébiránt mindenestre elkészítem, úgy hiszem,

⁴ *Uo.*, 104.

⁵ L. EÖTVÖS József, *Methodista temetés. (Úti naplóból)*, *Társalkodó*, 1838, 39. sz., lapszámozás nélkül.

⁶ EÖTVÖS, *Levelek, i. m.*, 117.

⁷ *Uo.*, 120.

lesz anyag, melyből segítségeddel egy jó munka alakulhat, akarattal valék hosszabb, hogy annál szabadabban törölhessünk.⁸

Végül feltehetően valamikor májusban azzal búcsúzik egy levélben, hogy „egyébiránt Júniusba találkozunk kell Svájci utamért, vagy én jövök hozzád vagy te Sályba.”⁹ A négy említés közül a második a legfontosabb, itt számol be róla legrészletesebben:

A munka mívészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok – mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam – a könyvben helytelen, hazámra nagyon is helyin van, s azért tettem belé. [. . .] Eljött az idő, hol végre a nemzetnek irányt kell adnunk, s ez leend éltim iparkodása. A napló formája, melyet választék, sok szabadságokat enged, s az itt-ott beszótt elbeszélések csak arra irattak, hogy a cenzort e nem politikusnak látszó munka iránt kegyesebbé, a közönséget hajlandóbbá tegyék.¹⁰

Ezeken kívül az Eötvös halála évfordulóján tartott akadémiai emlékbeszéd Trefort Ágoston által írt eredetijében és a Lónyay Menyhért által készített végső változatában is benne van: Eötvös a „magával hozott anyagot egy Svájci utazás címe alatt írandó munkában akarta feldolgozni”,¹¹ „mi félig regény, félig útleírás lett volna.”¹²

Először Ferenczi Zoltán vetette fel 1903-ban, még a levelek ismerete nélkül, hogy mind *A szegénység Irlandban*, mind Eötvös büntetőrendszeréről írt művei „egyszersmind úti naplója kidolgozott részeinek is tekinthetők. De maga *A karthausi* is tekinthető némely részben egy úti napló szakaszainak”.¹³ 1963-ban Sőtér István szögezte le monográfiája 2. kiadásában: „Ferenczi feltevését frappánsan igazolták az újonnan előkerült, Szalayhoz intézett levelek”: „a hazatérés után keletkezett értekezések közül a tárgyilag látszólag ide nem tartozó is (tehát a zsidók egyenjogúsításáról szóló) az útinapló részleteként jött létre; a börtönügyről és az ír nyomorról szóló írása viszont tárgyilag is összefüggenek az útinapló feltételezett tartalmával. De még fontosabb,

⁸ *Uo.*, 123.

⁹ *Uo.*, 130.

¹⁰ *Uo.*, 120.

¹¹ TREFORT Ágoston és LÓNYAY Menyhért *Eötvös-emlékbeszéde, 1872*, s. a. r. GÁNGÓ Gábor, Aetas, 1998/2–3, 209.

¹² LÓNYAY Menyhért, *Elnök gróf Lónyay Menyhért beszéde = Néhai báró Eötvös József akadémiai elnök emlékezete*, Pest, Eggenberg Ferdinánd, 1872, 6.

¹³ FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József*, Bp., A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Athenum, 1903, 68.

hogy Eötvös a naplóba beleszótt elbeszéléseket említi [tudniillik a levelekben]. Ezekből keletkezhetett *A karthausi*.” Ez azonban a lényegét tekintve feltevés, és láthattuk, azért a levelek ezt mégsem igazolják frappánsan. Még Sőtér is leírja kétszer: „A *Svájci útinapló*t nem ismerjük”; az „útinapló sohasem jelent meg eredeti formájában: a regény és a három értekezés együttesen adja azt ki.”¹⁴ Taxner-Tóth Ernő a négy regényről írt monográfiájában (2005) egyenesen úgy vélte: Eötvös Szalaynak küldött leveleiből nem derül ki egyértelműen, mikor melyik munkáján dolgozik. Szerinte a *Svájci utat* említő utolsó levél „terveimről nem mondhatok semmit, egyébiránt Júliusban találkozunk kell Svájci utamért” megjegyzése „egyszerre igazolhatja Sőtér föltételezését, hogy *A karthausi* az útinapló alapján készült, s jelentheti azt is, hogy párhuzamosan dolgozott két munkán, hiszen hamarosan megjelent a regény első része.”¹⁵

A kérdés eldöntése valóban nehéz. Eötvös egyszer tesz *A karthauzi* alakulásáról jelentést Szalaynak. Oltványi Ambrus kikövetkeztetett datálása szerint 1839 nyarán írt leveléhez csatolta a regény második részének végét saját, igen negatív ítéletével:

rosszabbat jó idő óta nem írtam, s melynek elküldésére éppen az elkerülhetetlen szükség határozott. A második levél az újesztendei fantáziával még túrhetőbb, de az első oly véghetlen unalmas, hogy talán elaludnál mellette, ha nem bosszankodnál.¹⁶

Ezt a részletet Oltványi jegyzete szerint az *Árvízkönyv* III. kötete közölte, „amely 1839. november 19-én hagyta el a nyomdát.”¹⁷ Trefort Ágoston az általa eredetileg készített akadémiai emlékbeszédben Eötvös megváltoztatott publikálási koncepciója mellett teszi le a voksát:

[A] magával hozott anyagot egy Svájci utazás címe alatt írandó munkában akarta feldolgozni. – E mű félig regény, félig útleírás akart lenni. A párizsi szociális állapotok azonban mély benyomást tettek reá – s a falusi magányban Borsod megyében, Sályon, hol sokat időzött, fantáziája s a reflexió, melyhez már első fiatalságában nagy hajlama volna – e tervezett műből *A karthauzi*-t alkotta.¹⁸

Pulszky Ferenc viszont az először 1876-ban a Budapesti Szemlében *Életem és korom* címmel publikált memoárjában kicsit máshogy emlékszik vissza, és a több munkán

¹⁴ SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967. 52; 53.

¹⁵ TAXNER-TÓTH Ernő, *(Köz)véleményformálás Eötvös regényeiben*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005, 202.

¹⁶ EÖTVÖS, *Levelek, i. m.*, 133.

¹⁷ L. *uo.*, 704.

¹⁸ TREFORT, LÓNYAY, *i. m.*, 209.

való párhuzamos dolgozást erősíti meg. Szerinte Eötvös a nagy út után megérkezett Eperjesre,

apja kinevezte őt tiszteletbeli ülnöknek a kerületi táblánál, melynek ülésiben sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájczí útját írta épen; [...] de ez alatt megkezdte a *Karthausit*.¹⁹

Bármelyik feltevést fogadjuk is el, a külföldi úttól az *Árvízkönyv* (I. vagy V. kötete) megjelenéséig tartó időszak valamennyi tartózkodási helyét számon tarthatjuk *A karthauszi* keletkezési helyszínéneként. Noha a szakirodalom meglehetősen kaotikus képet mutat, az eddig publikált Eötvös-levelek és a kortársak egykori feljegyzései, illetve visszaemlékezései segítségével elég pontosan lehet rekonstruálni a helyszíneket. Hazatérte után Eötvös bizonyosan sokat volt Sályon, ez lehetett a fő lakhely, de sokat is utazott: Eperjesre, Budára és például az árvízkor a szomszédos Pestre, továbbá gazdasági okokból, a sályi birtok ügyeit intézendő a közeli Sajóládba, illetve Tiszatarjánba, továbbá baráti kötelességből, Dessewffy Emil látogatására Szentmihályra. Ezek közül leginkább a Borsod megyei Sályt és a Sáros megyei Eperjest említi a szakirodalom az első regény keletkezési helyszínéneként. Elvértve, ismeretlenebb szövegekben szerepel a Szabolcs megyei Szentmihály (a mai Tiszavasvári), illetve a Borsod megyei Tiszatarján. Egyetlen irodalomtörténész vagy kortárs visszaemlékező sem említi viszont ilyen szempontból a nagy út során felkeresett nyugat-európai államokat, városokat. Ellenben szerepelnek a szakirodalomban tévesen olyan helységek, ahol Eötvös ezen időszak alatt aligha tartózkodott.

A karthauszi első keletkezési helyszínéneként nem Sályt, hanem Eperjest regisztrálhatjuk. Pulszky Ferenc így emlékszik vissza: Eötvös Eperjesen

svájczí útját írta épen; egy szomorújáték-czyklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdte a *Karthausit*, melyből egyetmást felolvasott nekem.²⁰

Meg kell azonban jegyezni, Pulszky időskori emlékezete nem biztos, hogy minden tekintetben megbízható. Az *Attila* című szomorújátékon ugyanis Eötvös, levelei tanúsága szerint, még 1834 nyarán, müncheni utazása idején dolgozott. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy bő három évvel később is ezt a drámát írta, mindazonáltal

¹⁹ PULSZKY, *i. m.*, I, 104. A kinevezés 1837. november 8-án történt meg, az időpontot Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor derítette ki a MOL-ban található Magyar Udvari Kancellária anyagából: EÖTVÖS József *levelei Szalay Lászlóhoz*, bev., jegyz. NIZSALOVSZKY Endre, közrem. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 55), 80.

²⁰ *Uo.*

Kerényi Ferenc egyáltalán nem említi az *Attilát* a drámaírói pályametszetet tüzetesen áttekintő tanulmányában,²¹ és amiről tudjuk, hogy Eötvös fiatal korában sokáig (1831 őszétől talán 1834 nyaráig) dolgozott rajta, az nem dráma, hanem egy I. András korában játszódó történelmi regény lett volna.

A második ismert helyszín némileg meglepően a Szabolcs megyei Szentmihály. A jeles konzervatív politikus, Eötvösnek ifjúkori barátja, Dessewffy Emil, csupán monogramjait használva említette meg 1845-ben a *Budapesti Híradó* október 21-i számában a Pesti Hírlappal folytatott polémiaja során, hogy „b. E. J. a Carthausit, én meg az alföldi leveleket, gyakran egy fedél alatt Sz.Mihályon Szabolcsban írtuk”.²²

A Borsod megyei Sály így csak harmadikként szerepel *A karthauzi* keletkezési helyeként a szakirodalomban, és még akkor is csak döcögösen. Voinovich Géza ugyanis, az első nagy Eötvös-összkiadás végére írt életrajzában (1903) a kronológia szerinti helyen csupán úgy említi Sályt, mint az Eötvös család Eperjestől nem túl távoli birtokát. Pulszky memoárjából kiindulva úgy gondolja, Eötvös alapvetően Eperjesen élt ekkor, és csak négy oldallal később jegyzi meg Eötvös lélekrajzánál a szemlélődő író tulajdonságaként, hogy „a természet barátja, a ki merengve jár a sályi kertben”.²³ Ezen a nyomon indult el Sály és Borsod megye az Eötvös-hagyomány ápolásában.

Eötvös borsodi kapcsolataira először Csorba Zoltán világított rá a *Miskolc és Borsod az irodalomban* című kötetben (1942). Csorba munkája több okból is az összekötő kapocs szerepét töltötte be mind a megjelenés ideje, mind az Eötvösre vonatkozó tartalmi részletek tekintetében, ugyanis lényegében átveszi Voinovich adatait, és mindössze egy, ám annál fontosabb mozzanatot told az ott olvashatókhoz: merengve sétált „a gyönyörű sályi kertben Eötvös, *A karthauzi* részletein töprengve.”²⁴

Csorba Zoltán könyve és Sőtér István monográfiája (1953) együttesen katalizálta Eötvös Borsod megyei irodalmi mikrokozmoszának feltárását. Két személy végzett e téren kimagasló munkát Sály vonatkozásában: Barsi Ernő, illetve Dömötör Sándor. Először Barsi Ernő publikálta a *Borsodi Szemlében* az *Emlékek a sályi Eötvös-kastélyról* című dolgozatot (1967) annak apropóján, hogy a csaknem elpusztult épület visszakapta régi fényét. Ebben viszonylag korrektül összegyűjtötte az Eötvös-szakirodalom – mind az irodalomtörténészek, mind a primer visszaemlékezések – vonatkozó részleteit, valamint főként édesapja 1930-as kéziratban maradt monográfiája alapján ismertette mindazt, ami Eötvös Józsefről és a régi kastélyról egykor élt még a sályi

²¹ L. KERÉNYI Ferenc, *Drámáról, színházról – Eötvös József kapcsán*, Irodalomtörténet, 1989/4, 589–609.

²² D. E., (*Némi eligazításul.*), *Budapesti Híradó*, 1845/271, lapszám nélkül.

²³ VOINOVICH Géza, *B. Eötvös József = EÖTVÖS József, Levelek, életrajz*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet, 1903, 216.

²⁴ CSORBA Zoltán, *Miskolc és Borsod az irodalomban, Irodalomtörténeti tanulmányok*, Miskolc, Felsőmagyarországi, 1994, 76.

nép között. Talán legfeltűnőbb saját következtetése: abból, hogy Eötvös megírja Széchenyinek, Sályba válaszoljon levelére, nem csupán azt a következtetést vonja le, „hogy Eötvös nemcsak ideiglenesen tartózkodott Sályban, nemcsak egy-egy rövid látogatást tett ezen a csendes, félreeső birtokon, hanem állandóan itt is lakott”, de nem habozik ebben a döntő bizonyítékát látni annak a sokat vitatott kérdésnek is, „hogy tulajdonképpen hol írta az 1839–41 között keletkezett [sic!] első regényét”.²⁵

1979-ben jelent meg Dömötör Sándor hosszabb írása *Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai* címmel a *Borsodi Történelmi Évkönyv* VI. számában. Ezt a tanulmányt egyszerre jellemzi az igényes tudósi precizitás valamint a tudománnyal köszönő viszonyban sem álló szabad költői szárnyalás. Dömötör Sándor egyrésztől meggyőző hitelességgel tárta fel az Eötvös és a vele rokoni kapcsolatban álló Dőry, Fáy, Szemere és Szepessy családok borsodi vonatkozású történetét levéltári és helyi források felhasználásával. Ő derítette ki, hogy Fáy Ignácné Halassy Jozefa (akit Sőtér István révén Eötvös sályi angyalaként jegyez a szakirodalom) nem kétgyermekes asszony, hiszen öt gyermeket szült, és négyet fel is nevelt; általa ismerhetjük a két Eötvös Ignác révén az Eötvös nevet széles körben és hosszú időn át gyűlöltként emlegető paszkvillusokat. A másik oldalon viszont legfeljebb elképzelhető vagy egyenesen képtelen eseményeket is leír Eötvös József és Sály kapcsán. Noha Berecz Károly, aki 1843–44 folyamán Eötvös titkára volt, még Eötvös halála évfordulóján közzétett visszaemlékezésében azt írta, hogy 1839 körül még mint sárospataki tanuló rajongó lelkesedéssel olvasta *A karthauzít*, és így Szemere Bertalan bátorítására kereste fel annak íróját a sályi kastélyban, nem találván azonban Eötvöst otthon, hogy kegyeletes érzéseit mégis némileg kielégítse, *egyedül* bejárta a kastély termeit, és megállt „dolgozó szobájában, melynek ablakait a zöld folyondár árnyékozta be, íróasztalánál hosszan elmerengve, elgondolkodva”.²⁶ Dömötör azonban előbb valószínűsítve, hogy Halassy Jozefa „és férje látták el a sályi Szepessy–Eötvös birtokrész gondozását is”, a fiatal diák látogatását egy vezetővel adja elő: „Berecz lelkesedve járta be a távollevő házigazda otthonát, Halassy Jozefa kalauzolása mellett.”²⁷ Bizonytalan vagyok abban, van-e bármi realitás Dömötör azon kijelentésében, miszerint a „fiatal Pepi báró gyakran meglátogatta nagyszüleit a festői fekvésű Szepessy kuriában”, főként, hogy Dömötör azt is állítja: Eötvös unokaként „Ercsiről átrándulva, sokat sétálgatott nevelőjével, a mogorva Pruzsinszky Józseffel a sályi parkban”, valamint „társaságában a falu lelkészeit is meglátogatta.”²⁸ A sályi református papok felkeresése, és főként

²⁵ BARSÍ Ernő, *Emlékek a sályi Eötvös-kastélyról*, Borsodi Szemle, 1967/4, 64.

²⁶ BEREZ Károly, *A régi „Fiatal Magyarország”, (Emlékezések, vázlatok)*, Bp., Az Atheneum Irod. és Nyomdai R. T., 1898, 58.

²⁷ DÖMÖTÖR Sándor, *Eötvös József Borsod megyei és miskolci kapcsolatai = Borsodi Történelmi Évkönyv*, VI, 1979, 66; 67.

²⁸ *Uo.*, 63–64.

Pruzsinszky társaságában több mint kétes. Dömötör jelzi, hogy a három lelkész közül, akiket Eötvös részben gyermek-, részben ifjúkorában személyesen ismerhetett, egyikük személyi adatai sem tükröznek valami kiváló egyéniséget. Kellemetlenebb azonban, hogy Budaházy László, akivel Dömötör szerint „Eötvös és Pruzsinszky legtöbbet beszélgethetett”, hármójuk közül legkésőbb, „1831–1835 közt volt sályi prédikátor”,²⁹ tehát éppen Eötvös utolsó egyetemi féléve alatt, amikor már Pruzsinszky egy életrajz szerint sem volt a nevelője. Dömötör állításai közül egyértelműen tévedésnek minősíthető, hogy „Eötvös József Sályra költözés előtt huzamosabb ideig tartózkodott Eperjesen”.³⁰ Az a feltevés pedig, hogy a sályi „4 m magas Lator várrom, amelynek sem az Eötvös, sem a Szepessy család dicső történetéhez fűződő mondája nincs, adhatta az ötletet Eötvösnek *Vár és kunyhó* című költeménye megírására”, vagy hogy „ez a táj ihlette *A falu jegyzőjének* talán legidillikusabb leírásaira: a Tengelyi Ézsaiás lakóhelyét érzékeltető vonások Sályra utalnak”,³¹ költői kérdés.

És ez még nem minden, ugyanis Barsi Ernő 1991-ben az első dolgozatnál jelentősen bővebben írt *Eötvös József sályi évei* cím alatt a *Herman Ottó Múzeum Évkönyvében*. Nyilvánvalóan lokálpatrióta büszkeségtől is fűtve átemeli Eötvös Dömötör által említett akár valóságos, akár egész valószerűtlen életrajzi eseményeinek javát, továbbá olykor saját ötlettől vezettetve maga is újabbakkal áll elő. Barsi megismétli, hogy Eötvös Pruzsinszkyval sétált a sályi parkban, és meglátogatták a falu lelkészeit, valamint megtoldja azzal, hogy Eötvös hosszabb tartózkodása alatt Szentpéteri Hódos Dániel és Makó István voltak a sályi lelkészek. Ez alatt tényleg arra gondol, hogy meglátogatta őket, ezt nemcsak az *Eötvös kapcsolata a faluval* rész cím jelzi, de szükségesnek tartja elárulni: „Vizsoly Trombitás János volt akkor Sály község jegyzője”, akinél Eötvös „valószínűleg járhatott”.³² Hosszan leírja a kastélyt és kertjét, hiszen „nem véletlen, hogy Eötvös József ebben a sályi kertben írja *Karthausi* című regényét olyan szerzetesekről, akik teljesen visszavonulnak a magányba”³³ – e park az angol kertstílus tipikus példája lehetett. Ezt a kerttípust László János a titokzatos sályi felirat megfejtését adó dolgozatában (1958) így festette le: tele van szentimentális elemekkel, mint

a romok, a feliratokkal ellátott jelképes és műsírok, igazi síremlékek, műbarlangok, sziklacsoportok, mesterséges vízesések, remeteház, napóra, különböző szimbolikus szobrok, kőkutak, emlékoszlopok és emléktáb-

²⁹ *Uo.*, 66.

³⁰ *Uo.*, 67.

³¹ *Uo.*, 64.

³² BARSÍ ERNŐ, *Eötvös sályi évei = A Herman Ottó Múzeum Évkönyvei*, XVIII–XIX, 1991, 562–563.

³³ *Uo.*, 558.

lák, újonnan készült „régí” feliratok, a közelmúltban épült „ősrégi” kapu, melynek tetején nagy kőlapon „többszázéves” felirat olvasható.³⁴

Eötvös sályi angyalára, Fáy Ignácné Halassy Jozefára szintén hosszasan kitér Barsi. Természetesen tényként veszi át Dömötörtől a birtok kezelését, Berecz kalauzolását, mi több szerinte „Jozefa szívesen látta vendégül Eötvös barátait is.” Ezeken túl nem habozik leírni:

Az író szerelmet is érzett Jozefa iránt. [...] De Jozefa „minden kötetléket megtartani” tudó erkölcsi tartása Eötvöst megóvta attól, hogy kapcsolatukból afféle szerelmi kaland váljék. Magas műveltsége, megnyerő egyénisége azonban kiváló ösztönzőjévé vált Eötvös induló írói tevékenységének.

– Ez mutatkozik a levelezés tanúsága szerint a *Svájci út* írása során, de Barsi gyanúja szerint talán *A karthauzi* „megbékélő befejezését köszönhetjük Sály Fáyne által derűsse varázsolt hangulatának”, továbbá az ő ihletését őrzi „a *Tavaszi dalok* egyike, mely a *Kétkelés* címet viseli.”³⁵ Barsi egyedül a sályi titokzatos síremlék kérdését tisztázza megnyugtatóan. Az egykori romantikus kert egyik, bár megrongálódott, de máig fennmaradt eleme „homlokzatán keleties írásjelekből álló rövid felirat állott, melynek értelmét sokáig senki sem tudta.” A héber betűk változataiból összeállított felirat ALUSZIK megfejtését László János tette közzé az Irodalomtörténeti Közleményekben. Szerinte

1830 és 1840 közé esik az emlékmű felállításának ideje, sőt minthogy igen valószínű, hogy Eötvös József állíttatta fel, ezt az időtartamot 1838–40-re szűkíthetjük.³⁶

Barsi megróvóan írja: ha kiváló írásszakértőnk „személyesen eljön Sályba, s látja az emlékművön az 1814-es évszámot, akkor ezt a feltételezést eleve elejti”, és ennek megfelelően előadja, hogy a helyi néphagyomány szerint „id. Eötvös Ignác halva született gyermeke emlékére állíttatta a síremléket”, továbbá valószínűsíti, hogy az „csupán jelképes emlékmű, a romantikus kert tartozéka.”³⁷

Eötvös József sályi kultusza – csinos fejlődése ellenére is – tárgyi megtestesülés híján sokáig csupán félsiker maradt. A Porkoláb Tibor szerkesztette *Irodalmi emlékehelyek Abaujban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben* című munkából (1997) tudhatjuk, hogy a sályi kastély

³⁴ LÁSZLÓ János, *A titokzatos sályi felirat megfejtése*, ItK, 1958/1, 62.

³⁵ BARSÍ, *Eötvös. . . , i. m.*, 560–561.

³⁶ LÁSZLÓ, *i. m.*, 63.

³⁷ BARSÍ, *Eötvös. . . , i. m.*, 557–558; 564.

emléktáblával való megjelölését – Miskolczy Simon János „hírlapíró és történetkutató” egykori kezdeményezését megújítva – már az 1920-as évek elején javasolta a Borsod-Miskolci Múzeum, és 1926-ban Baumli József, a Gorove-uradalom [tudniillik később ezé a családé volt a birtok] jószágkormányzója is hasonló tervekkel állt elő. Végül azonban csak 1988 szeptemberében, az író születésének 175. évfordulója alkalmából helyeztek el egy táblát a felújított kastély főbejáratánál.

Egy szempontból viszont szerencse, hogy ezen az évfordulón leplezte le a „Mezőkövesdi Áfész által készített” emléktáblát „a helyi Eötvös-kultusz organizátora”, Barsi Ernő. A táblán így tudniillik egy idézet felett rövid, és utólag nézve váratlanul helytálló felirat olvasható: ITT ÉLT ÉS ALKOTOTT 1837–41-IG EÖTVÖS JÓZSEF.³⁸

Sály azonban Eötvös borsodi irodalmi kapcsolatainak csupán egy részét képezi. Talán meglepő, de e szempontból is fontos az eredetileg Berecz Károly által kizárólag gazdálkodási okokból említett Tiszatarján.³⁹ E községben a sályival épp ellentétes módon alakult az Eötvös-kultusz. Az előzmények és a katalizátor ugyanaz volt, mint ott, mindezek írásbeli eredménye azonban csupán egyetlen, néhány adalékot tartalmazó cikk lett Szecskó Károlytól a Borsodi Szemle 1964/2. számában. Szecskó elárulja, Sótér István 1957. szeptember 17-i levelében buzdította őt Eötvös borsodi kapcsolatainak feltárására, ám az „azóta eltelt idő alatt különböző akadályok miatt a kutatásban, sajnos nagy eredményt” nem ért el, „de sikerült mégis néhány dokumentumot feltárni.” Szecskó 1957. augusztus 4-én tiszatarjáni tartózkodása alatt jegyezte fel az Eötvöshöz fűződő, akkor még élő községi hagyományt:

Állítólag a volt jegyzői lak kertjében még ma is álló, kb. 200 éves terebélyes gesztenyefa alatt írta első jelentős munkáját, a *Karthausit*, máskor is szívesen időzött a fa hús árnyékában.⁴⁰

(Porkoláb Tibor könyve szerint a fa már nincs meg.) Másrészt amilyen lomhán alakult Tarján körül az irodalomtörténeti feldolgozás, olyan jelesek voltak a helyi lakosok az Eötvös-kultuszban. Porkoláb azt írja Szecskóra hivatkozva, Tiszatarjánban

már az 1920-as években bronztáblával jelölte meg gróf Almásy Dénes, a tarjáni uradalom tulajdonosa az egykori jegyzőlakot. [...] A bronztábla fölé 1993-ban egy Eötvös-domborművet is elhelyeztek.⁴¹

³⁸ PORKOLÁB Tibor, *Irodalmi emlékbélyeg Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben*, Miskolc, Bíbor, 1997, 88–89.

³⁹ L. BEREZ, *i. m.*, 55.

⁴⁰ SZECSKÓ Károly, *Néhány adalék Eötvös József borsodi kapcsolataiboz*, Borsodi Szemle, 1964/2, 91.

⁴¹ PORKOLÁB, *i. m.*, 89.

Az első kisméretű táblán egy versikét olvashatunk:

Bizonyítják nekünk régi dicső holtak,
Hogy e kis nemzetnek nagy fiai voltak.
És ennek a nemes múltidőknek fénye
Lehet csak jövőnknek záloga, reménye.
E vén gesztenyefa mindezekről beszél,
Letűnt nemzedékek emlékéről mesél.
Azt mondja, azt susogja lombos koronája,
Valaha én voltam Eötvös József fája.
Mert ahol ma lakik a falu jegyzője,
Itt élt, itt dolgozott nagy nevű szerzője.

A versike alatt csupán D. Á. monogram áll. Szecskót Hyros Géza volt tiszatarjáni igazgató-tanító vezette nyomra: a jel gróf Almásy Dénes leányát, gr. Almásy Denise-t takarja.⁴²

A két borsodi község mint lehetséges keletkezési helyszín egy ponton szépen összecseng: a tarjáni mellett a sályi hagyomány is azt őrizte meg, hogy Eötvös fák alatt írta *A karthauzít*. Barsi első dolgozatában ez olvasató: „A Csáky-féle kastély előtt állott hajdan a nevezetes négy szomorú kőrisfa, melyek alatt Eötvös József báró irogatott. A hagyomány szerint itt, és a szomszéd Eötvös-féle kastély hatalmas parkjának csöndes magányában, a barlangház előtt levő három akácfa alatt irogatta a *Karthauzit*”, és beszéltek azt is, hogy a titokzatos emlékmű

helyén állott az a három akácfa, melyek alatt Eötvös József irogatott. Egy alkalommal vihar közeledett, s az ott tartózkodó Eötvösök alig indultak el, hogy a kastélyba siessenek, mikor a villám az egyik akácfába sújtott.⁴³

Mindezek alapján bizonyos, hogy Eötvös *Svájci út* címmel tervezett írni egy hosszabb szöveget. Alighanem útinaplót már a nagy út alatt vezetett, majd hazatérve ezzel a címmel írta munkáját hozzávetőleg 1838 nyaráig. Aztán talán az *Árvízkönyv* szerkesztésének is köszönhetően koncepciót váltott, és felhasználva valamennyit kézírataiból, megírta első regényét, illetve korai tanulmányait. Arra a kérdésre, mikén dolgozott párhuzamosan, nem tudunk biztosan válaszolni: meglehet, csupán az utóbb egymáshoz elég közel megjelent szövegek készültek egy időben, de az is lehet, hogy az elsők megjelenése alatt még dolgozott a *Svájci út* on is, hiszen nem tudjuk, mikor vált véglegessé a döntés, az útinaplót abban a változatban mégsem fogja publikálni. Így nézvést az első regény lehetséges keletkezési helyeiként számolnunk kell a nagy külföldi út,

⁴² SZECSKÓ, *i. m.*, 92.

⁴³ BARS, *Emlékek. . . , i. m.*, 65–66.

valamint a hazatérést követő időszak magyarországi tartózkodási helyszíneivel. Ez utóbbiak között azonban világosan fel tudunk állítani egy valószínűségi listát: Eötvös fennmaradt levelei alapján első helyre Sályt tehetjük, az időben közeli visszaemlékezés miatt a Dessewffy Emil által említett Szentmihályt helyezhetjük a második helyre, eztán regisztrálhatjuk az időben jócskán későbbi visszaemlékezés miatt a Pulszky Ferenc révén előkerült Eperjest, utolsó előtti helyre pedig Tiszatarjánt kell raknunk, hiszen erre nézvést korabeli tanúvallomással nem rendelkezünk, és végül támpontunk nélküli helyszínekként rögzíthetjük Budát és Sajóládot.

Az első regény valós (bár olykor költői szabadsággal festett) keletkezési helyszínei mellett helytelen lenne elhallgatni két valótlan locust, Ercsit és a budai Sváb-hegyet. Eredetileg Ferenczi Zoltán jelölte meg Eötvös hazatérése utáni tartózkodási helyül a Fejér megyei községet, úgy vélte, Eötvös az „1837/38 telét és tavaszát tehát különböző irodalmi tervekkel Ercsiben töltötte”.⁴⁴ Ezt a fennmaradt levelek nem támasztják alá, ám Környei Elek *Eötvös József Ercsiben* című munkájában (1959) ragaszkodik hozzá, mi több, felmutatja ennek irodalmi vonatkozásait is. Környei nem csupán elmulasztja rögzíteni, hogy Eötvös dokumentálhatóan 1835 októberében–novemberében járt itt utoljára, de többszörös tévesztéssel azt írja Ferenczi nyomán:

Útjáról hazatérve, atyja [...] Eperjesre nevezte ki a kerületi táblához ülnöknek. [...] 1838. június 12-én a Borsod megyei Sály községben meghalt nagyatyja, idős Eötvös Ignác [tudniillik Budán halt meg]. A haláleset után Eötvös Sályra költözött, a családi birtokra, ahonnan azonban gyakran járt szüleihez Pestre és Ercsibe.⁴⁵

Az ide kapcsolható irodalmi munkásságról szólva felvezetésében rögzíti: Eötvös

főleg életének első felében tartózkodott sokat Ercsiben. Írói működésének jelentős korszaka erre az időre esik. Több művét Ercsiben írta, de azok a művei is, amelyeket nem ott írt, sok tekintetben valamilyen kapcsolatban vannak Ercsivel, még inkább Fejér megyével.⁴⁶

Nos, Környei már a csakugyan akár Ercsiben is készülhetett művek összeszedése során is szabadon jár el. A Palocsay-korszak két költeményéről állapítja meg „csaknem teljes bizonyossággal”, hogy Eötvös Fejér megyei tartózkodása idején írta, sejteti továbbá, hogy a versek egy része Ercsiben keletkezett, és ide köti a szövegében ismeretlen korai Goethe-fordítást is. Mulatságosabb, hogy Környei szerint vannak nem

⁴⁴ FERENCZI, *i. m.*, 37.

⁴⁵ KÖRNYEI ELEK, *Eötvös József Ercsiben*, István Király Múzeum Közleményei, B. sorozat, 19. sz., Székesfehérvár, 1959, 17.

⁴⁶ *Uo.*, 26.

Ercsiben írt, de azzal sok tekintetben kapcsolatban álló Eötvös-művek. Ezek között első természetesen *A karthauzi*, amit Eötvös akkor írt, amikor „az eladósodott ercsi uradalom környezetében már mindennél világosabban láthatta a kapitalizmus, a fiánc-burzsóázia csüggesztő reménytelenségét”.⁴⁷

Végezetül meg kell említenem, hogy Siklóssy László a Svábhegyről készült 1929-es monográfiájában olvasható egy megható legenda cáfolata. Siklóssy szerint ugyanis abból, hogy svábhegyi birtokán „Eötvös *Karthausi-lakot* is építtetett, az a hiedelem támadt, hogy Eötvös *Karthausi* című klasszikus regényét *itt* írta, holott e műve 1839–1841 közt jelent meg folytatásosan a *Budapesti Árvízkönyv* öt kötetében. Arról, hogy Eötvös ezidőben a Svábhegyen lakott volna, semmi adatunk sincs. A későbbi irodalomban ez a mende-monda unosuntalan felbukkan.” Siklóssy a legendát Prém József *Isten hegye* című cikkéből (1883) idézi:

B. Eötvös Józsefnek, ki néhány évtized előtt elsőnek gondolt arra, hogy ezt a pompás fennsíkot s a szomszédos völgyeket divatos nyaralóhellyé kellene átváltoztatni, egyik legszebb óhajását látják teljesedve az itt időző vendégek, *kik közül nem egy újra elolvassa e helyen a Karthausit s kegyelettel sétál ama házhoz, hol e remekét a költő írta.*⁴⁸

⁴⁷ *Uo.*, 27.

⁴⁸ SIKLÓSSY László, *Svábhegy*, Bp., Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1987, 71.

KALLA ZSUZSA

„Olvastam fennhangon”
Az irodalom alkalmi műfajainak megszólalása

A konferencia, amelyen ez a tanulmány előadásként elhangzott, a kultusz és az emlékezetközösség összefüggéseivel foglalkozott.¹ Itt a kultusz kutatás hagyományos fogalmi hármasságából (beállítódás, nyelvhasználat, szokásrend) ez utóbbira, a rítusra fordítottam figyelmet, ami gyakorlatias eszközökkel kovácsolja közösséggé a kultusz résztvevőit, biztosítja a hagyományozódás folytonosságát. A térben és időben ismétlődő, erősen formalizált, expresszív rítusok a résztvevők figyelmét a kiemelt érzésekre és gondolatokra irányítják, végrehajtóik számára alapfunkciójuk, értékük és értelmük a múlt folyamatosságának kinyilvánítása, jelenként való megélése.

A kultusz kutatás néhány korábbi fontos eredménye közül idevágna az irodalmi szöveg körüli történetekről, cselekvésekről, az irodalom használati módjáról szóló, antropológiai szempontú megállapítások. Ezekben a szöveg, a „kultusz beszédmódja”² rituális aktusokkal körbevett, sajátos kommunikációs szituációként, önálló kulturá-

¹ Kultusz, emlékezet, múzeum. Az MTA Irodalomtudományi Intézet kultusz kutatócsoportja, a Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete és a Déri Múzeum tudományos konferenciája, Debrecen, 2006. november 2–3.

² MARGÓCSY István, „... Égi és földi virágzás tükré...”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 22. – E válogatott, tematikus tanulmánykötet képanyagának összegyűjtésében magam is segédkezhettem, örültem a megkeresésnek, talán jelzésértékű is volt a Petőfi Irodalmi Múzeum művészeti gyűjteményének használata. Az irodalmi kultusz kutatásban mostanra végérvényesen meghonosodott és elfogadottá vált metszetek, szobrok, helyszínek - az irodalmi szövegeken túli tartományok bevonása, amelyek alátámasztják és kiegészítik az állításokat, nem csupán, díszítő, illusztratív erejükkel hatnak. A kötet kiadása csaknem húsz évvel követi azt a fontos szöveggyűjteményt („*Jöjjön el a te országod...*”: *Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, szerk. MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988.), amely megjelenése időpontjában bizonyára sokaknak adott inspirációt. Termékeny, tekintélyeket nem kímélő újragondolása volt a Petőfi-hagyománynak. Számomra megkerülhetetlen volt a válogatásnak a tényeket mélységes tisztelettel kezelő szempontrendszere, hiszen akkoriban éppen az írói hagyatékokban fellelhető relikviák, „kétes hitelű”, anekdotikus származástörténetekkel gyűjteménybe kerülő Petőfi-tárgyak interpretálására tettem kísérletet. Ez és az akkoriban induló irodalmi kultusz kutatás vitái, eredményei nyomán vált – formabontó módon – kronologikus elrendezésűvé, vállaltan életrajziva egy Petőfiről készült muzeológiai szakkatalógus.

lis funkcióval bíró cselekvésként, „nyelvi szertartásként”³ tételeződik. Vizsgálatom célja annak feltárása, hogy „mit jelentettek a szövegekkel kapcsolatos cselekvések a cselekvők számára” – hogy a Takáts József,⁴ Tverdota György, Dávidházi Péter⁵ és Porkoláb Tibor⁶ által felvetett megközelítésekre utaljak, arra, hogy az irodalom mindig egy esemény része, illetve annak írásbeli rögzítése és egyben leszűkítése. A kutatás célja ebből a nézőpontból a kiválasztott szövegekkel kapcsolatos kommunikációs helyzet lehetőség szerinti teljes leírása.⁷ Ez sok esetben beláthatatlan nehézségek elé állítja azt, aki rekonstruálni szeretné a szituációt.

A kultúrának a nyilvánosság felé forduló formái mindig erőteljes érzelmi hangoltságra törekednek; legpuritánabb formájukban sem nélkülözhetik a vizualitást; többnyire vallásos vagy politikai színezetűek. A legújabb antropológiai kutatások szerint jóval a nyelv kialakulását megelőzően léteztek már az emberi közösségeknek rituális, „mimetikus” formáik a célok összehangolására, a hagyományok átörökítésére, s részük volt abban az evolúciós robbanásban, amely fajunk látványos elterjedését eredményezte. „A mimézis céljának megfelelően sokféle tevékenységet és modalitást elegyíthet. Az érzékelt világ sok aspektusát kifejezhetik a hangszínek, arckifejezések, szemmozgások, kézjelek és gesztusok, helyzeti attitűdök, különféle a test egészére kiterjedő mozgásmintázatok, s ezeknek az elemeknek hosszú sorai” – írja Donald abban a munkájában, amelyben a mimetikus kultúrákról szóló fenti elméletét összegzi, vagyis hogy a „nyelv nem elengedhetetlenül szükséges az összetett társadalmi szerepek és szabályok kialakulásához, a mimezis azonban lényegi.” Könyve kiemeli

³ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszületője”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 10.

⁴ „Röviden azt lehetne mondani, hogy e látásmód nem kizárólag szövegközpontú, mivel azokra a cselekvésekre figyel (beleértve az olvasást is), amelyek a szöveghez kapcsolódnak, hanem a szövegeket is (beleértve az irodalomtörténeti munkákat is) kulturális cselekvésnek tekinti.” TAKÁTS József, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 45–46.

⁵ Dávidházi Péter Shakespeare-könyve a kultikus szövegekhez kötődő rítusok meghatározását adja. Több tanulmánya hoz példákat a kultúra egészére ható, cselekvés jellegű irodalomtörténeti szövegekre. DÁVIDHÁZI Péter, *Irodalomtörténet és ünnepi beszéd = Az irodalom ünnepei: Kultusz-történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000, 137–141.

⁶ Például: „A közönséghez fordulás (pragmatikus) alakzatai is azt igazolják, hogy a közönség a beszéd társszerzőjének tekinthető.” Az emlékbeszéd „rituális memóriagyakorlatnak” is tekinthető. PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közöségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005 (Belépő), 123; 125.

⁷ L. az igény többirányú megfogalmazására Takáts József kötetéből még *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, illetve *A kultusz-kutatás és az új elméletek* című fejezeteket: TAKÁTS, *i. m.*, 78–91; 117–136.

és összegyűjti a művészeteknek és különösen a drámai játékoknak, táncrituáléknak azokat a formáit, amelyekben nincs vagy csak alig van párbeszéd, a pantomimtól, a kínai és indiai táncoktól, a görög és római némajátékoktól az operáig és az alapvetően mimetikussá váló filmművészetig, hiszen „csak nagyon kis részét lehet szavakkal megragadni annak, amit egy jó film kommunikál, bár a nézők gyakran órákat töltenek el azzal, hogy megpróbálják reprezentálni egy a nyelvvel kompatibilis formában”. A csoportos mimetikus aktus

lényege nem az egyes egyén cselekvésében, hanem a különféle szereplők összjátékában van. Az ilyen reprezentációk összehangolt társas próbálkozások, melyek attól függenek, hogy milyen szereplők és a közönség átfogó, a társadalomra vonatkozó kognitív modellje, s hogy osztoznak-e a modellen. Ez általában igaz a rituálé esetében. Még a modern társadalomban is érvényes, hogy a nagy tömegek irányításában e mimetikus formák ereje sokkal nagyobb, mint a nyelv.⁸

E rítusok legáltalánosabb, leglátványosabb kerete az általában nyíltan ideologikus ünnep – Jan Assmann megfogalmazásában egy „érzelmileg hatásos rituális memóriagyakorlat”⁹ –, amelynek alapvető sajátossága, hogy a cselekvések és szóbeliség elválaszthatatlanok. A szertartásos aktusokon, évfordulókon, szoboravatásokon elhangzó szövegek szituációba ágyazottsága megkérdőjelezhetetlen, s a szövegen kívüli elemek értelmező, meghatározó jellege sem lehet kétséges.

Dolgozatomban egyetlen műfaj, az akadémiai emlékbeszéd (Porkoláb Tibor terminusával élve) „multimediális létmódját” veszem szemügyre, a szöveget elsősorban mint társadalmi cselekvést értelmezve, a panteonizáció – a nemzet kollektív emlékezetébe való felvétel – egy aktusát, a ceremóniális kommunikáció egy változatát.¹⁰ Az emlékbeszédet, ezt a korábban érdektelennek, csupán kétes értékű retorikai vizsgálódásokra alkalmasnak tartott műfajt az irodalomtörténet korábban elhanyagolta, s a kultusz kutatás újszerű szempontjai tették az utóbbi években jelentőssé. Margócsy Istvánnak,¹¹ Porkoláb Tibornak, Takáts Józsefnek¹² és Tverdota Györgynek¹³

⁸ Merlin, DONALD, *Az emberi gondolkodás eredete*, ford. KÁRPÁTI Eszter, Bp., Osiris, 2001, 156; 161–162.

⁹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 89.

¹⁰ A műfajjal kapcsolatos megállapításaim jórészt Porkoláb Tibor könyvének alapos és meggyőző gondolatmeneteire támaszkodnak. PORKOLÁB, *i. m.*, 110–168.

¹¹ MARGÓCSY István, *Magyarok Művészete: Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról* = UŐ, *i. m.*, 249–267.

¹² TAKÁTS József, *Gyulai emlékbeszéd, kanonizáció* = UŐ, *i. m.*, 234–253.

¹³ „Mint neve is mutatja, »beszéd«, első közönsége hallgatóság volt, azaz eredetileg szóbeli formában, egy alkalomhoz kötve hangzott el, s magán viseli az alkalmosság jegyeit.”

a műfajra vonatkozó írásaiból azokat a megállapításokat hasznosítottam, amelyek az emlékbeszéd elhangzásának körülményeire vonatkoznak, illetve segítenek feltárni, hogyan működnek a felolvasás helyszínén a szónoklatnak a szöveg struktúrájából fakadó, a közvetlen hatást szolgáló tényezői, s hogyan reagál a hallgatóság. A hagyományos elemzések alakzatokra és érvelésre koncentrálnak, gyakorlatával szemben a szövegbe épülő előfeltevésekre, a feltételezett közönség elvárásaira és az akcióra, az előadásmódra kerül a hangsúly.

Konkrét példám a műfaj klasszikus szerzőjének számító Eötvös József első emlékbeszéde, a Kölcseyről 1839-ben elmondott akadémiai oráció és annak fogadtatása, a hallgatóság egyik tagjának az elhangzás napján rögzített naplóbejegyzése alapján.

Az irodalom szóbeliségének vizsgálata, az alkalmi műfajok gyűjtése, az orális kultúrájú népek hagyományainak feltárása meglehetősen késői fejlemény az irodalomtudományban csaknem egyeduralkodó szövegközpontú megközelítéshez, a műalkotás autonómiájának abszolutizálásához képest, noha történetileg az egyéni fogyasztásra szánt, csöndes, magányos, elmélyült olvasás meglehetősen sokára, nagyjából az újkorra válik általánossá. A legtöbb irodalmi műfajjal napjainkban papírra írt, nyomtatott formájában, Porkoláb terminusával élve monomediálisan szembesülünk, bár tudjuk, hogy léteznek, létezhetnek más közegben is. Vannak mindenki számára ismerős, írásos műfajok, amelyeknek a szóbeliség a valódi létformájuk. Ilyen a mese vagy az anekdota, ahol a szöveg a szituációnak megfelelően, spontán módon alakul. Az első esetben, a mese problémamegoldó jellegéből adódóan a hallgató, az adott közösség aktuális problémáira ad személyre szabott választ, ez az ún. tanulság, a megoldás, a happy end. Az anekdota alapvető funkciója pedig a kapcsolaterősítés, a beszélő és a hallgatóság összehangolása, az intimitás fokozása, ezt segítik a műfaj nyelvi jellemzői. Mindkét kommunikációs helyzet számos vonásában emlékeztet az emlékbeszédre, noha az utóbbi esetében előre rögzített, felolvasott szövegről van szó, de célja az előző műfajokhoz hasonlóan a mintaadás, a *helyes élet* példájának felmutatása, a szövegbe rejtett közösségi megrendelés közvetítése, egy kulturális mintázat hiteles, meggyőző megjelenítése vagy a hallgatósággal elért szimbolikus egység kialakításának szándéka. Ezek a törekvések rokonítják az alkalmi műfajokat. Szóbeliségük azért fontos, mert a szöveg alkotója, a szerző mintegy személyével is szavaz az általa előadott értékek valóságossága, igazsága mellett, s beszédével maga mellé (vagy inkább köré) vonja a hallgatóságot: közös meggyőződés alapján kialakuló közösséget kíván létrehozni.

Visszatérve az olvasott, illetve hallott és látott mű kérdéséhez: általában ritkább az egyetlen érzékszerven át befogadható, ún. monomediális művészeti alkotás, mint azt hétköznapi esztétikai tapasztalataink sugallják. Történeti folyamatként szemlél-

TVERDOTA György, *Az emlékbeszéd, mint a kultikus és a kritikai beállítottság és nyelvhasználat közötti átmenet modellje = Az irodalom ünnepei, i. m., 88.*

ve az időben a helyhez és pillanathoz kötött nyilvános multimedialis kultúreseemény egyeduralmát felváltotta a magánéletbe visszavonuló, individuális kulturális cselekvés: könyvolvasás, zenehallgatás, képnézés – de folyamatos ellenhatások, hullámok figyelhetők meg. Az irodalmi szövegek eseménysorba való beágyazottságára nem csupán olyan látványos példákat lehet hozni, mint az antik drámaelőadások, amelyek egy többnapos, vallásos ünnep szerves részei voltak, vagy a barokk multságok, ahol a prózai verses, zenés, táncos elemek együttesen rajzoltak ki, adtak meg egy közös jelentést.¹⁴

A következőkben az 1839-es akadémiai ünnepi ülésen elhangzó Eötvös-émlékbeszéddel kapcsolatban próbálok meg arra válaszolni: milyen szituációt rögzít, milyen rekonstrukcióra ad lehetőséget, ha a szöveg környezetére, a születésének lehetséges motívumaira, a felolvasott beszéd hatástényezőire vagyunk kíváncsiak.

Előrebocsátok néhány gondolatot a hangzó irodalom sajátos kérdéseiről, a nyomtatott, illetve felolvasott szónoklatokkal kapcsolatos megállapításokról. Gyulai Pál azt állítja Eötvös emlékbeszédeiről írt tanulmányában, hogy azok „egyhangúak”, de ez magából a műfajból következik. Saját összegyűjtött beszédei előszavában így mentegőzik:

Az ily beszédek, ha jól szolgálták az ünnepélyes alkalmat, a melynek létüket köszönik; ha híven tolmácsolták a közhangulatot, a mely rendesen hatások egyik főoka szokott lenni: elérték céljokat, többé nem igazán van közük az irodalommal. . .¹⁵

Gyulai itt egyértelműen a műfaj erőteljes szóbeliségére, alkalmiságára céloz. Eötvös Kölcsey-émlékbeszédéről megállapítja: „bizonyos bágyadtság ömlik el rajta [. . .] csak-hogy a szónoki erő ifjú felbuzgása némileg takarja a jellemrajz hiányát”.¹⁶ Ahogy az idézetből kitűnik, Gyulai nehezen tud mit kezdeni azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy a mű az 1839-es év egyik országos eseménye, Eötvösnek egyik legjelentősebb sikere volt. A hatás nyilvánvalóan nem csupán a szöveg szerkezetéből, tartalmából, retorikai megformálásából eredt, hanem az előadásból, vagyis a szituációból.

Ezt a feltételezést erősíti meg Porkoláb Tibor megfigyelése, hogy az emlékbeszéd műfaji presztízse akkor száll alá, amikor előadott szövegből olvasott szöveggé válik.

¹⁴ Napjainkban is erős az igény teatralitásra, az összművészeti alkotásokra. Színpadot kíván a látványosan és nagyszabásúan megrendezett opera, egyre népszerűbbek az írói – nem előadói – felolvasások, a vizuális költészet, a szövegkollázs, a sajátos környezetben, nem koncertteremben megszólaló zene, a fellazult színházi, táncművészeti formák, ahol az interaktivitás, a párbeszéd felkínálása teremti meg a hallgatóságból közösségé alakulás lehetőségét.

¹⁵ GYULAI PÁL, *Emlékbeszédék*, Bp., Franklin-Társulat, 1902, I, 1.

¹⁶ GYULAI PÁL *kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye: 1850–1904*, Bp., MTA, 1927. 260.

Az emlékbeszéd kétes irodalmi státusza, negatív irodalomtörténeti recepciója azzal is összefüggésbe hozható, hogy a szónoki (tehát multimedialis) műfaj monomedializálódik, azaz előadásának és befogadásának nyilvános, közösségi eseményét (a performatív megnyilatkozást, a beszédaktust) felváltja az olvasás individuális tevékenysége [...] ezzel az emlékbeszéd elveszíti az előadás aktuális szituációjában érvényesülő hatáspotenciálját.¹⁷

Vagyis „az írásos formában rögzített és olvasott, tehát »az előadás körülményitől« megfosztott szónoklat teljesen hatástalan, azaz – Arisztotelész szavaival – »együgyűnek tűnik«.”¹⁸

A kommunikáció típusa tehát alapvetően befolyásolja a befogadást, a hallgatónak sokkal inkább alkalmazkodnia kell az előadó tempójához, mint az olvasónak, s még döntőbb, hogy nem utasíthatja vissza a helyzet sugallta emocionális többletet. Irodalmi művek felolvasása – közlés és interpretáció határán álló módon –, az ún. hangos olvasás koronként eltérő népszerűségű. Az 1830-as évek Magyarországon például a szórakozás, a társas együttlét élvezetének egyik gyakori formája. A szerző által felolvasott szöveg státusza azonban eltér az egyszerű felolvasásától: hitelesítő jellegű, s az előadó saját személyisége mintegy keretet ad az értelmezésnek. Az emlékbeszédek esetében gyakori vallomásos forma, sőt Kölcsey Berzsenyi-emlékbeszédére gondolva a gyónást, illetve a Kazinczy-emlékbeszédében a közösségi lelkiismeretvizsgálat szituációját megidéző előadás:

Epések lesznek tán szavaim, de keserű, kínos emlékezetek támadnak
lelkemben. Mert gondolkodom a népről [...] melynek kebelében az
ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal
élt és holt.¹⁹

A korabeli szónokok nem deklamálnak és kevés hely jut a gesztusoknak is, de a közvetlen hatáskeltés mindvégig fontos szempont marad. A féken tartott, jól adagolt érzelmesség és a szenvedély konkrét megjelenési formái ismerősek voltak annak a hallgatóságnak, amely nagy mennyiségben, jobb-rosszabb színvonalon gyártott és fogyasztott beszédek a közélet csaknem minden területén: az elemi iskolások által mondott év végi búcsúbeszédétől a fehér asztalnál mondott pohárköszöntőig, amely iskolázottságánál és gyakorlati tapasztalatainál fogva hozzá is volt szokva az

¹⁷ PORKOLÁB, *i. m.*, 136.

¹⁸ Idézi: PORKOLÁB, *i. m.*, 136.

¹⁹ KÖLCSEY Ferenc *Összes Művei*, kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 721.

emelkedett és igényes megformáláshoz, legyen a tárgy akármilyen közepszerű. Ahogy Kölcsey írja:

Az orátornak természetes szükségei közé tartozik a popularitás, melynek célja nem annyira a sokasághoz leereszkedni, mint azt észrevétlenül magához felemelni.²⁰

A rossz, színtelen előadás, a „tönkreolvasás”, amire Porkoláb Tibor egyik esettanulmánya utal,²¹ ritka kivételnek számít. A század második felére ez a kép sokkal összetettebbé válik, az irodalomtörténeti, életrajzi jellegű, a retorikai alakzatokkal gyönyörködtető műbeszéd önálló műfajként definiálódik, saját szabályrendszerrel.

Az Eötvös-beszéd retorikai elemzésével a fentiekben elmondottak miatt nem foglalkozom, hanem a beszédhelyzethez próbálom megvilágítani, pontosítani azzal, hogy három meghatározó elemére, a társadalmi aktus lehetséges céljaira hívom fel a figyelmet.

Az évenkénti akadémiai emlékbeszédnek az 1830-as évekre kialakul az intézményi és ceremoniális háttere, kiemelkedő közéleti reprezentációs alkalommá válik. Az emlékbeszéd szónoka az akadémia termében „az eszmék olynemű kultuszát ápolja mint pap a templomban”,²² – vagyis cselekvést jelent, eszmék közvetítését a közönségnek, nem magányos munkálkodást – írja majd Négyesy *Retorikájában*. Maga a felkérés a szónoklatra a közösségi felhatalmazás nyilvánvaló jele, tehát a Tudós Társaság egyértelműen megbízik a fiatal Eötvös József kompetenciájában, hogy megfelelően fogja betölteni fontos tisztét. Eötvös már korábban is szívesen próbálkozott volna az emlékbeszéd műfajával. Kölcseynek megpendíti, hogy elhunyt barátjáról, Palocsay Tivadarról készítene parentációt, majd Kazinczyról próbálna írást adni a Muzáriumba. Ezekben az esetekben azonban vagy a tárgy nem elég jelentős, vagy a szerző társadalmi státusza nem erős az emlékbeszéd megrendeléséhez.

1839 a nagy változások éve Eötvös pályáján. Az előző év a fiatalkor szellemi és gyakorlati készülődésének lezárása volt, a nagy nyugat-európai utazás után a visszavonulás, a belső emigráció. A kétely, lelki fájdalom feldolgozásának első jele *A karthauzi* szinte magára kényszerített megírása, mintegy a byroni világfájdalom feldolgozása, kézzelfoghatóvá tétele, a közéleti cselekvéstől való irtózás bűnének folyamatos meggyónása. Széchenyinek írja 1838 júniusában a bekövetkező országgyűlésről:

Várhatunk-e 39-től többet, mint 32-től nem tudom, sőt nem hiszem, mert noha én részemről a kormány jószándékain nem kételkedem, sőt

²⁰ KÖLCSEY, *i. m.*, 486.

²¹ PORKOLÁB Tibor, *Tompa Mihály Kazinczy-ódájának „compromittálása”: Esettanulmány* = UÓ, *i. m.*, 139–149.

²² NÉGYESY László, *Retorika: Prózái olvasmányok: Elmélet*, Bp., Lampel, 1901, 284. Idézi: PORKOLÁB, *i. m.*, 120.

köszönettel ösmerém el minden érdemeit, főképp ez utolsó időben, nem hiszem, hogy a nemzetben még most bizodalomra akadhasson azon kormány, melyen kétkedni szokássá vált s melyet gyűlölni annyian tartották századokig hazafiságnak.²³

Az 1839-es év válasz a fenti kétségekre: Eötvös bizonyítani akarja, hogy készen áll az a generáció, amely kellő szellemi kompetenciával, európai látókörrrel, újszerű, elmélyült, tudományos igényű műveltséggel rendelkezik a változás végrehajtásához. A politikai légkör kedvezőnek látszik, a kormány békülékenyebb hangot üt meg, úgy tűnik, reális esélyei vannak a modernizációs reformoknak. Az ekkor kiadott *Budapesti Árvízkönyv* szerkesztői posztja Eötvös széleskörű irodalompolitikai kapcsolatrendszerének bizonyítéka: egy jótékony, közös cél, Heckenast Gusztáv kiadói vállalkozásának megsegítésére sikerül az irodalmi élet csaknem összes szereplőjét mozgósítania. Szalayval és Treforttal lapalapítást terveznek, a következő évben indul *Budapesti Szemle* életrevalósággal, „izmos készüléttel”, nagy érzésekkel, nagy tárgyakról lelkesedve szól, ahogy Toldy írja róla. Ebben az évben Eötvös megházasodik és önálló háztartásba költözik, családfenntartó lesz.

A felnőtté válás, a politikai színtér elfoglalásának legjelentősebb nyilvános eseménye 1839 novemberében a Kölcsey-émlékbeszéd elmondása, amelyet szinte egyöntetű országos lelkesedés fogad. Nem lehet kétséges többé, hogy a hamarosan nyíló országgyűlésen – ugyan nem követként, mint szeretne volna, de a főrendi ház ellenzékében – a fiatal Eötvös Batthyány mellett jelentős politikai közszereplővé válhat. Itt elmondott beszédeinek tematikája, talán nem véletlenül az emlékbeszéd alanyát, Kölcseyt idézi majd. A 26 éves Eötvös életének fordulópontja a legitimáló felkérés és az országos ismertséget adó akadémiai szónoklat, egyfajta happening-elemként világítja be a jóval kevésbé látványos szellemi felkészülés aprómunkájának eredményeit, a sikeres politikai pályakezdés nyilvános aktusává válik.

²³ Az idézet így folytatódik: „Nincs semmi olyan helyreállíthatatlan, mint bizodalom, főképp népnél, mely politikában, mint vallásban soha nem bír meggyőződéssel, hanem mindég csak hittel, s melynél a való s nem való mindég csak előítélet, annyival megrögzöttebb, mert oktalan. – Véleményem szerint még akkor is, ha a kormány valóban józanabbra változnék, egy új generáció szükséges, hogy vele kezdet fogjon; de most várhatjuk-e ezt; mondd meg te, vagy mondja meg akárki, mit akar a kormány? Mondd meg csak egy alapelvét, csak egy elhatározott célját; s hozzá állok. . . Ami tehát a pillanatot illeti; véleményem szerint a legjobb politika az, mely minden életkérdéseket, amennyire lehet elmellőz, s inkább materiális dolgokkal foglalatoskodik.” Eötvös levele Széchenyinek, 1838. június 7. EÖTVÖS József *Levelei*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976, 131.

A beszédhelyzet második fontos eleme, hogy Eötvös jó érzéssel mozgósítja a Kölcseyhez mint barátához, íróhoz és politikushoz fűződő sokszálú kapcsolata minden lényeges vonatkozását.

Eötvös Kölcseyt követi emlékbeszédei felépítésében, amelyek egy tárgyra koncentrálnak, moralizáló jellegűek: „a történetiségből kiemelt, örökérvényű teljesítményeket kodifikálnak”, „felmutatandó eredményeket perszonalifikálnak”. Nem fél a szenvedélyességtől, az érzelmességtől, a popularitástól, szemben például Toldy biografikus jellegű beszédeivel. Gyulai megállapítása mind Kölcsey, mind Eötvös beszédeire igaz:

fődolog [nálá] a szónoklattá vált jellemrajz vagy egy nagy eszmének kultusza, melynek az illető bajnoka volt [. . .]. [E]lmélkedő hajlama minden pályában a vezér-eszmét keresi, mely az emberben testet öltött.²⁴

Eötvös erőteljesen hangsúlyozza a kettőjük közötti pszichológiai, alkati hasonlóságokat. Ahogy az emlékbeszédről Gyulai írja, rokonszenv az emlékbeszéd igazi műzsája, a személyesség, sőt a személyes érdek, az „önreprezentáció” adja egy igazán sikeres, átélt beszéd lendületét. Eötvös saját melankóliára hajló alkatát, érzékenységét, elszigeteltségérzését, filantróp hajlamait, magányos törekvéseinek meg nem értettségét vetíti Kölcsey pályájára, látens párhuzamot vonva kettőjük között. Kölcsey tevékenységének azokat a pontjait, amelyekről nincs társadalmi konszenzus, nem mentegeti, hanem az életpálya erkölcsi integritását hangsúlyozva tettei morális igazolásra törekszik:

e név dicső fog maradni közöttünk, mint tenger közepette ama sziklák, melyeket a reájok csapdosó mocskos hullám csak tisztábbra mos.²⁵

Kölcseyvel való kapcsolatát kezdettől átszínezi egyfajta apa-fiú viszony. 1832-ben ismerkedik meg az országos híró költővel az akkor 19 éves, Kölcsey szavaival szeretetre méltó, lángvérű gyermek, aki azonban csak egy a körülötte gyülekező fiatalok közül. Eötvös emlékbeszéde ezzel szemben már úgy fogalmaz „senki nem lehet, ki őt melegebben szerette volna; senki, ki neki több hálával tartoznék.”²⁶ Vagyis – ahogy a magyar irodalomtörténetben erre már akadt példa – Eötvös apjává fogadja a halott Kölcseyt. Nem egyszerűen egy önjelölt utód szeretné itt átvenni a stafétabotot a nagy elődtől. A fiatal politikusnak konkrét, kritikus élethelyzetében valóban szüksége van egy, a politikai értékrendjének megfelelő, őt legitimáló apára, hiszen ebben az időben valódi, vérszerinti apjával a főrendi házban kell megküzdenie, aki a konzervatív csoport tagjaként szinte minden felmerülő kérdésben fiával szemben szavaz.

²⁴ GYULAI, *i. m.*, 259.

²⁵ EÖTVÖS József, *Emlék- és ünnepi beszédei*, Bp., Ráth Mór, 1893; KÖLCSEY, *i. m.*, I, 18.

²⁶ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei, i. m.*, 7.

Az ünnepekről és az emlékbeszédekről szóló irodalom fontos megállapítása, hogy e kommunikációs aktus mindenekelőtt az ellentétek feloldására, az eltérő érdekű társadalmi csoportok kiegyezésének elősegítésére törekszik. A magyar irodalmi közéletben az időről időre kieleződő majd kiegyenlítődő csoportkonfliktusok elsősorban generációk közötti ellentétekben öltenek testet. Eötvösök baráti köre nyilvános fellépésük kezdetén Bajzáékkal, az Athenaeummal kerül szembe. Ahogy Bajza egyik levelében írja, „unom ezeket a fiatal embereket”,²⁷ az Eötvössel szembeni viszolygást annak arisztokrata származása is erősíti. Kazinczy egy Kölcseynek írott félmondata szintén személyes ellenszenvre utal amikor elbeszéli, hogyan lépett be „Szalay Laczi, de menni is akara mingyárt; mert a’ Bajzák nem méltóztatnak a’ magoknál ifjabbakat a’ magok’ társaságában megszenvedni”²⁸. A generációváltás zökkenői, a tollcsaták, az ütésváltások az előző és a következő évtizedekben is folyamatosak. A legtipikusabb reakció, hogy a fiatalok az eggyel korábbi évjáratokat képviselő nagy öregeknél keresnek védelmet. Eötvösök eleinte Kazinczy, Kölcsey támogatását élvezik, és ki is állnak értük az Athenaeummal szemben. Széchenyinek írja Eötvös 1838-ban:

Magyarország egy káosz, nincs egy jó vagy rossz elem, mely nem léteznék tömegében, de nincs egy sem melyet már kifejtve találnánk [tudniillik Eötvösök generációja]. De e káosz megindult, s azért ne félj; ki fog fejlteni, mint e nagy világ [kozmosz], melyen élünk.²⁹

1839-re azonban döntően megváltozik a helyzet, Eötvös ekkorra félresöpörhetetlen közéleti tényezővé vált, Vörösmarty, Bajza ajánlja ebben az évben az Akadémia tagjainak sorába, s erre a kiengesztelődésre utal az emlékbeszéd-felkérés is. Vagyis az ünnepélyes aktus, a szónoklat olyan rítussá válik ezzel, amely az értékközvetítés mellett a csoporton belüli értékkülönbségek csökkentését is szolgálja. Ilyen szerepe volt már Kölcsey Kazinczy-emlékbeszédének is, amely ismét egységben láttatta a hajdan meghasonlott két író. A klasszikus, közösségi érvényű emlékbeszéd alaptémája a harmónia, a szövegekben úgy ábrázolódik, mint egy már létrejött, nem pusztán kívánatos valóság. „Ki ne érezte volna vigasztalva magát, midőn látá, hogy ily mester ily tanítványt hagyta maga után?”³⁰ – kérdezi beszédében Eötvös. A generációs kiegyezés, a szellemi örökség átadásának látványos gesztusával, teátrális szavaival zárul Eötvös beszéde is: „Ő értetek élt.”³¹ Az emelkedettséget, a szakralitást húzza alá, hogy a szöveg

²⁷ Bajza József levele Toldy Ferenchez. 1829. aug. 11. BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai), 541.

²⁸ Kazinczy – Kölcsey Ferencnek, 1831. máj. 5. *KazLev*, XXI, 541.

²⁹ EÖTVÖS *Leveli, i. m.*, 131.

³⁰ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei, i. m.*, 5.

³¹ *Uo.*, 20.

imaformulával ér véget: „mondjatok áldást nyugalma fölött”,³² s összecseng a frissen megjelent, a közönség emlékezetében eleven jelen lévő *A karthausi* zárójelenetével, a Júlia sírja fölött mondott gyászbeszéddel.

Összefoglalva: az emlékbeszédek hatékonyságát konkrét, a jelenre vonatkozó, aktuális jelentésük adja. Ez lehet az oka, hogy az évtizedekkel később összegyűjtött, kiadott szövegek értő közegüket maguk mögött hagyva egysíkúnak, ismétlődőnek, közhelyesnek tűnnek.

Végül idézem a hallgatóság egy tagjának, Bártfay Lászlónak, az akadémia pénztári ellenőrének aznap feljegyzett sorait az emlékülésről, s utána megpróbálok választ adni arra a kérdésre, mit jelent pontosan egy beszéd sikeressége, hogyan teljesíti be a vele kapcsolatos elvárásokat, elérte-e Eötvös kitűzött célját, miért és milyen reakciókat váltott ki előadása?

Féltizkor az asszonyokat kocsin küldém a' Vármegye ház' teremébe, hol ma a' tud[ós] társaság nyilvános közgyűlése tartatott. Oda csak hamar én is menék, a' sár' ellenére gyalog, betérvén előbb Helmeczyhez. [. . .] Az elnök' (Gróf Teleki József) megnyitó beszéde derék, velős, népszerű vala. Utána a' Segéd-Jegyző (Szalay László) hivatalos jelentést olvasa föl, a' tud[ós] társaság' munkálatiról. Következett Péczely József, jeles értekezést lelkesen olvasván föl: igaz e hogy a' történetírásban hátrább az új kor a' régínél? – Ismét Szalay László, Kollár Ádám mint jogtudósról készült éles, tömött, tanúságos értekezését. – Sztrokay Antal a' házassági törvények, szertartások 's viszonyok fölött sok olvasottsággal de hosszasan készült és úntató vizsgálódásait adá elő. – De most Báró Eötvös József lépett föl a' szónok asztalhoz, melly aranyszegélyű 's paszomántos zöld bársonnyal be vala fődve, 's bold[ogult] Kölcsey Ferenczre készített emlék beszédét olvasá el. Mind a' beszéd' magas érzeményü tartalma mind az előadás nagy lelkesülésre ragadá az öszves gyülekezetet, 's legtöbb hallgató' szeméből forró könnyeket fakasztott. – Szebb, valódibb, lángolóbb beszédet nem hallék – ez esik legközelébb, izlésem 's nézetem szerint, a' Kölcsey beszédeihez. – Zajos taps 's éljen kiáltás tört ki talán hús ízben is a' hallgató tömegeből, melly alig tudott szünni, midőn a' szónok helyéről lelépett. – Később, de az ülés' eloslása előtt, a' szeretetre méltó szónok, másokkal beszélgetve, közelembbe is eljutott, 's nyájasan köszönt. – Egy kérésem van, szólék hozzá. – O, igen szivesen teljesítem úgymond, Szalaynál lesz beszédem' irata, ha azt parancsolja. – Ezt is örömmel fogadom 's kérem; de mostani kérelmem az: nyujtsa ide jobbát azon melegen, mellyre az iménti lelkesülés hevíté. –

³² *Uo.*, 20.

Igen kedves arczczal 's ragyogó szemekkel szorítá meg kezemet. – Ekkor mondtam: „Ma nagy zálogát tevélé a' nemzet' színe előtt jövendőjének –” 's újra hévvel 's erősen szorítá meg jobbomat. Azzal ő is, én is más felé fordultunk. – A' jó isten tartsa meg, 's erősítse minden jóban a' nemzet' javára, díszére, hogy áldva dícsérje őt minden hazafi kebel, minden jobb ember!

Haza jövén, 2 óra tájban ebédhez ülénk. Vendégeink valának: Fejérváry mérnök, Lini leányával, és Tántzer Lila. – Nőm egész nap, 's délután, és estve nem tudott másról beszélni és gondolni, mint a' fölséges, szívreható emlékbeszédről. Léni pedig egy ízben azt monda: mindjárt letérdelnék Báró Eötvös előtt, ha itt volna. Említé azt is, de mondták mások is, hogy a' karzaton, az ülés' folytában, Fáyné, Dr. Pólyáné és Schodelné valami étel-félét és zsemlyét ettek, hajdúk által hozatva. – Szeretném tudni, valljon szólott e Eötvös ezek' lelkéhez is? – Bizony több tisztelettel viseltethettek volna az idő, hely 's gyülekezet iránt, 's ne tették volna ki magokat megítélés' tárgyául a' has és állatiság miatt. –

Estve a' Gróffal [Károlyi Györggyel] voltam. Nem győzé eléggé dícsérni a' nagy hatású 's jelességű beszédet.³³

A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy Bártfay elérte Eötvös legfontosabb gesztusát, a nyilvános politikai pályára való fellépést, amikor azt mondja Eötvösnek: „Ma nagy zálogát tevélé a' nemzet' színe előtt jövendőjének.” Majd a zárómondatban áldást kér erre az eseményre: „A' jó isten tartsa meg, 's erősítse minden jóban a' nemzet' javára, díszére, hogy áldva dícsérje őt minden hazafi kebel, minden jobb ember!”

Az Eötvösnél jóval idősebb, gyermektelen Bártfay korábban is atyai jó barátként viselkedik vele. Generációs fogadalomtételként értékeli a beszédet, érzékeli a szándékot, hogy Eötvös Kölcsey örökösének tünteti fel magát: „Szebb, valódibb, lángolóbb beszédet nem hallék – ez esik legközelebb, izlésem 's nézetem szerint, a' Kölcsey beszédeihez.” Meghatottságának is ez az alapja: Kölcsey és az ő generációjának munkáját fogja folytatni a következő nemzedék. Ezt jelzi Bártfay nagy nyilvánosság előtt bejelentett kérése, a színpadias kéznyújtás gesztusa. A jelenet, a férfias kézfogás, sőt többszöri kézszorítás akaratlanul emlékeztet is Kazinczy és Kisfaludy Károly, egy másik generációs konfliktus szimbolikus feloldásának jóval később megformált jelenetére.

Bártfay szövege apró utalásokkal jelzi, hogy a helyszín különleges, kiemelkedik a hétköznapi világából: a falon körben egy valóságos panteon, a haza nagyjainak

³³ Bártfay László naplója. 1839. november 24. A részlet megjelent: BÁRTFAY László *Naplójából*, vál., jegyz. JENEI László, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelési Propaganda Iroda, 1969, I.

festett arcképcsarnoka, a karzat zsúfolásig telve a fővárosi hölgyközönséggel. Az itt celebrált aktusnak hosszú időre szóló nyomokat kell hagynia a hallgatóságban. Ahogy Eötvös írja:

Habár e haza bányáiban nem találkozott egy kő, mely oszlopául emeltetnék, s nyelvünkben, melyet ő gazdagított, nem találunk egy pár szót, melyet hálaadva sírkövére vésnénk: mi őt nem fogjuk felejteni, nem mi kik barátai valánk, s nem azon ifjú nemzedék, melyet annyi reménnyel nőni látott.³⁴

Az Eötvös által bemutatott jelképes áldozat emelkedettsége szakrális asszociációkat kelt a hallgatóságban, még hazatértük után is:

Nőm egész nap, 's délután, és estve nem tudott másról beszélni és gondolni, mint a' fölséges, szívreható emlékbeszédről. Léni pedig egy ízben azt monda: mindjárt letérdelnék Báró Eötvös előtt, ha itt volna.

A közönség a kor szokásának megfelelően hangosan adja jelét tetszésének: „Zajos taps 's éljen kiáltás tört ki talán húsz ízben is a' hallgató tömegeből, melly alig tudott szünni, midőn a' szónok helyéről lelépett.” Ebben az időben még a színházban is ritka a teljes csönd, a bekiabálások, az előadást megszakító közjátékok nem ritkák. Liszt koncertjéről írja a szemtanú:

Végre kijött a' világhírű hangművész, riadó taps 's végnélküli éljen! zajtól fogadtatva. És új riadás, de irtóztató riadás tölté el a' színházat. Azt lehele várni, hogy az egész színház halomra török a' végtelen tombolástól. A közönség körében nem szégyen a hangos sírás, a könnybelábadó tekintet: az előadás nagy lelkesülésre ragadá az öszves gyülekezetet, 's legtöbb hallgató' szeméből forró könnyeket fakasztott.

Az emlékbeszéd általános definíciója szerint a szónok feladata, hogy a közönség, a nemzet önünneplését szolgálja, testvéri közösségbe olvassza a hallgatóság heterogén csoportjait. Eötvös beszédében az egységet, a közös érzelmi alapot, a hazáért való, a nézetkülönbségeket háttérbe szorító közös, áldozatos munkálkodás adja. A kommunikáció tényleges gyakorlatában azonban ez az egység ritkán teljes, mindig vannak, akik kimaradnak az érzelmek áramából:

a' karzaton, az ülés' folytatában, Fáyné, Dr. Pólyáné és Schodelné valami étel-félét és zsemlyét ettek, hajdúk által hozatva. – Szeretném tudni, valljon szólt e Eötvös ezek' lelkéhez is? – Bizony több tisztelettel viseltethettek volna az idő, hely 's gyülekezet iránt, 's ne tették volna ki magokat megítélés' tárgyául a' has és állatiság miatt.

³⁴ EÖTVÖS, *Emlék- és ünnepi beszédei, i. m.*, 19.

De van arra is példa, hogy maga az emlékbeszéd tartalma osztja meg a közönséget. Kölcsey Kazinczy-emlékbeszédét az irodalmi élet széles, egyetértő konszenzussal fogadja, ugyanakkor az akadémia elnöke, Teleki József megrója a titkárt, Döbrentei Gábort mint felkérőt a Kazinczy nyomoráról szóló, szerinte botrányos, és az ünnep méltóságát sértő kitételek miatt.

Az Eötvös-beszéd minden róla szóló forrás szerint „országos hatású”. Az Athenaeumban azt írja róla Toldy beszámolójában, hogy a fővárosi közönség színe előtt, ennek általános meghatottsága s lelkesedett acclamatíói közt mondta el első, s „legott elhíresült” emlékbeszédét a fiatal író. Az „elhíresült” jelzőt nem csupán a szöveges változat gyors, formális és informális szétterjedése és az akadémia évkönyvében való megjelenés igazolja. A szónoklat virtuális terét más eszközök is növelik. Bártfay mintegy tíz alkalommal jegyzi fel naplójában, hogy felolvasta másoknak a beszédet.

Estve felé Gróf Haller Mali jöve nőmhez, 's az asszonyok rákértek, olvasnám el B[áró] Eötvös József emlékbeszédét Kölcsey felett, a' mit annál örömeztőbb teljesíték, mivel a' lelkes Grófné illyesmit teljesen tud méltánylani.

Mínta a résztvevők nem elégednének meg a szöveg másolásával és továbbadásával, újra meg újra meg akarják osztani, át akarják élni az akadémiai szertartás transzcendenciálményét, mintegy igazolva a bevezetőben jelzett kiindulópontot: a szóbeliség, az ünnep hangulata, külsőségei, a kommunikációs helyzet döntő elemei az emlékbeszéd hatásának.

Epilógus

A fentiek alapján azt gondolhatnák, az adott pillanatban nehezen vállalkozhatott volna valaki arra, hogy túlszárnyalja Eötvös jól átgondolt, nagyszabású vállalkozását, „mintaadónak elismert parentációját”. Mégis, alig egy hét múlva már kézről-kézre jár egy másik emlékbeszéd. Hírlik, írja Bártfay naplójába, hogy „Szemere Bertalan valami kedvetlen levelet irt Helmecczynek a' Kölcsey emléke iránt.” Majd felháborodott tiltakozását rögzíti:

Följött hozzám a' páholyba Szemere B[ertalan] – Kértem, ne adná ki irományát, mert attól tartok, hogy méltatlan zaj 's vita támad bold[ogult] Kölcsey sírja fölött: de ő azt mondá, nem, – 's ő a' mit tesz, Kölcsey árnyékának tartozik vele. – Ám lássa mit csinál! Dél tájban elvívém Bajzához a' javíték ívet; ott látám, hogy Szemere Bertalan a' Kölcsey emlék miatti nyilatkozatát az Orosz Századában kinyomatá. – Ezzel Szemere B[ertalan] bizony nem sok kedvező véleményt nyerhet maga felől: mert látszik a' megbántott hiuság. Beszéde olly hangú, mellyen

szerény ember nem fog szólani. – Megérdemlené, hogy jól, derekasan megpaskolnák.

Szemere szövege az ótestamentumi próféták közösséget ostromozó hangnemét választja, amely célcsoportja itt az irodalmi közvélemény:

Mert literatúránk [...] most hasonlít azon hajóhoz, mely sik tengeren evez, 's emberei utközben, elhidegülve egymástól, előre azon kincsekről álmadoznak, miket az elérendő parton gyűjteni szeretnének. [Kölcsey] hiába kiáltozá, hogy neki nem lélektelen szépség, de emberek kellene, hogy terhére van az a magány és elhagyatás, hogy számkivetésben élni a legnagyobb szerencsétlenségeknek egyike: hallák de nem hallgaták meg őt, ellenei nem de barátai sem. [...] A magyarság erkölcsi romlásának döglletes bűze közt hasonlított ő egy jó illatú virághoz, melly rothadt dombtetőn nő fel. [...] Kölcsey! [...] lesznek, kik sirodon is vigadva fognak tombolni 's fekete bikát ölnek áldozatul az alvilágnak!³⁵

Hogy kik és miért érezték, érezhették magukénak ezt a tónust, ezt az emlékbeszédet, annak kibontása már egy következő történet feladata lenne.

³⁵ SZEMERE Bertalan, *Kölcsey' emlékezete = Budapesti Árvízkönyv*, IV. köt., szerk. EÖTVÖS József, Pest, Heckenast, 1839, 215; 217; 210; 213.

ERDÉLYI ÁGNES

A cenzúra dicsérete

(Megalkuvás)

Az világos, hogy Petőfivel nekem próbálkoznom sem érdemes. A másik opció meg (hogy valamilyen *tudós művel* lepjem meg az ünnepeltet) szóba sem jöhet. (Miért kelljen szegény ünnepeltnek egy ilyen szép, kerek születésnapon Max Weberről vagy valamilyen obskúrus történelemfilozófiai problémáról olvasnia?) Kimaradni viszont semmiképpen nem akartam, így aztán megalkudtam magammal: sem Petőfi, sem tudós mű, csupán egy régi anekdota. Még meglepetés is csak akkor lesz, ha feltételezhetem azt a teljességgel valószínűtlen esetet, hogy van olyan – az 1830-as évek moszkvai irodalmi-értelmiségi köreiből játszódó – történet, amelyet Margócsy István nem ismer.

(Magyarázkodás)

Nem véletlenül jutott eszembe ez a régi történet. Már egy ideje törtem a fejemet, hogy mit írjak a kötetbe, amikor ajándékot kaptam Istvántól (pedig nekem nem is volt születésnapom). Még hozzá nem is akármilyet: az *Anyegin* új kiadását, benne Galgóczy Árpád hihetetlenül szép és elképesztően pontos fordításával.¹ Egy végtében, nagy gyönyörűséggel olvastam el az egészet (még az eredetit is magam mellé tettem – olykor bele is néztem –, szóval mindent megtettem, amit az én komolytalan orosz nyelvtudásommal megtehet az ember).

Eddig két fordítást ismertem. Zsenge ifjúkoromban Bérczy Károly 1866-os fordításában nyugözött le az *Anyegin Eugén (Puskin Sándor verses regénye)*. Nekem persze nem az a kiadás volt a kezemben, amely ezt a címlapot viselte, hanem a Szikra „Puskin születésének 150. évfordulója alkalmából készült emlékkiadása.”² Ez a kötet azonban a szüleimé volt, én meg egyetemista koromban igyekeztem függetleníteni magam: el-

¹ Alekszandr Szergejevics PUSKIN, *Jevgenyij Anyegin*, ford. ÁPRILY Lajos, GALGÓCZY Árpád, VAS István, WEÖRES Sándor, szerk., előszó, jegyz. HERMANN Zoltán, Bp., Európa, 2008.

² PUSKIN, *Költemények és egyéb verses munkák: Lírai és kisebb költemények – Elbeszélő költemények – Mesék – Drámai művek*, szerk. GÁBOR Andor, GÁSPÁR Endre, Bp., Szikra, Új Magyar Könyvkiadó, é. n. – A negyvenhat fordító nevét nem sorolom fel, de azt nem tudom megállni, hogy legalább lábjegyzetben ne idézzem az „Előszó a magyar Puskin-kiadáshoz” nyitómondatait (melyben D. Blagoj, „a Szovjetunió Puskin Bizottsága főtitkára” feltehetőleg a kiadás évszámát kódolta): „A szovjetek országa áradó szeretettel ünnepli az idén

költözni ugyan nem állt módomban, de legalább vettem magamnak egy saját Puskit, amelyben a *Jengenyij Anyegin* már Áprily Lajos fordításában szerepelt.³ Természetesen nem ekkor találkoztam először az Áprily-féle fordítással. Az egészet ugyan korábban nem olvastam, de mindenütt ezzel találkoztam: ezt idézték, ha emlékezetem nem csal, a gimnáziumi szöveggyűjtemény is ebben a fordításban közölt a műből szemelvényeket, és ott voltak még az évente megrendezett szavalóversenyek, amelyeken mindig elhangzott Tatjana levele, de már csak elvétve kezdődött a Bérczy-féle „Én írok önnék” felütéssel. Szép lassan én is megszoktam, hogy Tatjana nem önzve szólítja meg Anyegin, hanem úgy kezdi, hogy „Én írok levelet magának”.

Az új fordításhoz nem kellett szoknom. Olykor-olykor összevettem a korábbiakkal, és szinte mindig Galgóczy Árpád megoldását találtam a legjobbnak. Ha mernék műfordításról (ráadásul versfordításról!) írni, meg is volna a téma – de nem merek. (Ha nem riadnék vissza attól, hogy Puskin-fordításról írjak, akár Petőfiről is írhattam volna. . .) – És itt ugrott be a mentőötlet.

Egy időben 19. századi orosz eszmetörténettel foglalkoztam. (Mielőtt bárki megszólna, sietek leszögezni, hogy az orosz gondolkodók akkortájt kizárólag franciául írtak.) Akkoriban sok Puskit olvastam, vagy – talán pontosabb lenne így fogalmazni – sokat *használtam* Puskit. Szinte mindenről írt, ami fontos volt az 1820–30-as években. Csupán egyetlen példa: az *Anyegin* VII. fejezetében Puskin „levéltári ifjakkak” („Архивны юноши”, VII/49) nevezi a legújabb német filozófia hatása alatt álló ifjú moszkvai filozófusokat Az elnevezés rendkívül pontos: a Bölcsesség Szeretőinek Titkos Társaságába⁴ tömörülő ifjak közül sokan a Külügyminisztérium moszkvai Archívumában teljesítettek szolgálatot. Amikor írtam róluk, idézni akartam Puskin sorait, de sajnos egyik fordítás sem stimmel.⁵ Bérczy Károly „az irodáknak ifjú né-

az orosz nép nagy fiának, irodalma megalapítójának százötvenedik születésnapját. 112 év telt Puskin halálának napja óta.”

³ Alekszandr PUSKIN *Válogatott költői művei*, jegyz. ÁPRILY Lajos, E. FEHÉR Pál, Bp., Európa, 1964. (A huszonnyolc fordító nevét itt sem sorolom fel.)

⁴ A moszkvai ifjak még a nevükben is elhatárolódtak a francia felvilágosodástól. Nem „filozófusoknak” (a filozófusok – *les philosophes* – a 18. századi franciák voltak), hanem régi szabadkőműves szóval *ljubomudriinek*, a „bölcsesség szeretőinek” nevezték magukat. A titkos társaságot 1823-ban öten alapították: az akkor húszéves V. F. Odojevszkij herceg volt az elnök, D. V. Venevityinov, a költő (akkor mindössze tizenhét éves) a titkár, a tagok pedig N. M. Rozsalin, valamint a későbbi szlavofilek közül I. V. Kirejevszkij és A. I. Koseljov.

⁵ Végül Dalos Györgyöt kértem meg, hogy fordítsa le nekem a VII/49 első négy sorát. Mivel ezt a fordítást valószínűleg még Margócsy István sem ismeri, idézem: „Tányát gúnyosan méri végig / Levéltári ifjak hada, / Egymás közt is kibeszélik, / S egyiknek sincs egy jó szava.”

péről” beszél („Az irodáknak ifjú népe / Hódol Tjanának, s szépeleg / De mert nem juthat szívkegyébe, / Rossz indulattal szólja meg”), Áprily meg „kancellistáknak” nevezi őket („A kancellisták ifjú nyája, / Mustrálja: hol lehet hiba, / S rosszmájúan meg is bírálja, / Mit benne finnyáskodva lát.”). Galgóczy fordítása – „tudós ifjak csoportja” – a legpontosabb („Tudós ifjak csoportja Tányát / Kihívóan szemlélgeti, / Maguk között meg is bírálják, / S ez épp nem hízelgő neki.”).

Puskint használtam egyik forrásnak akkor is, amikor a magyar Csaadajev-kiadás utószavát írtam. Nem az *Anyegin*t, bár ott is szó esik Csaadajevről (I. II/25), és a maga módján ez a megjegyzés is nagyon pontos: a *Filozófiai levelek* későbbi szerzőjét, aki az 1820-as évek elején⁶ még inkább csak szép és elegáns külső megjelenéséről – bajtársai csak „le beau Tchadaef”-ként emlegették – és éles elméjéről volt ismert, példaként említi, amikor hőse külsejéről és öltözködési szokásairól (Áprilynál egyenest „piperkőcködéséről”) ír. Puskin azonban verseket is írt Csaadajevhez, leveleket is váltottak – és abban a történetben is érintve volt, amelyet elmondandó vagyok. Tulajdonképpen róla jutott eszembe a történet.

(A cenzúra dicsérete)

Csaadajev a húszas évek végén írta azt a nyolc levelet, amely később *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* címen vált ismertté. Néhány másolatot azonnal elküldött a barátainak (Puskin egy 1830 júliusára keltezett levélben már véleményt mondott a hozzá érkezett kéziratról). A következő években Csaadajev – kitartóan és egyre reménytelenebbül – próbált kiadót találni az írásnak, de hiába javított, hiába húzott, még (az amúgy furcsafelemás, de alapvetően mégis kiváltságos helyzetben lévő) Puskin sem tudott segíteni: a cenzúra éber volt. Közben a mű kéziratossá formában terjedt: egyre többen olvasták és vitatták az Oroszország történelmét tárgyaló és jövőjének esélyeit latolgató leveleket (még külföldre is kicsempészték őket: egy példány eljutott Franciaországba). A hatás sem maradt el: a Csaadajev által fölvetett kérdésekre adott válaszok megosztották az orosz szellemi életet. Ezekben az években kezdett körvonalazódni a később, a negyvenes években szembenálló két irányzat: a szlavofil és a nyugatos álláspont.

1836-ban azonban a *Tyelleszkop* című folyóirat 15., szeptemberi számában mindenki számára váratlanul megjelent az első filozófiai levél – és hihetetlen botrányt kavart. A cenzort felmentették az aktív szolgálat alól (nyugdíjra sem tarthatott igényt), a folyóiratot betiltották, kiadójának kényszerlakhelyet jelöltek ki, Csaadajevet pedig elmebetegnek nyilvánították, és orvosi felügyelet alá helyezték. A neve évekig nem jelenhetett meg kinyomtatva: nemcsak tőle, hanem róla sem közöltek semmit (bírálatot sem). Még a „hölgyet”, a levelek címzettjét, J. D. Panovát is utolérte a megtorlás:

⁶ A II. fejezetet Puskin 1823-ban írta. (Mellesleg: a Bérczy-féle fordítás nem említi Csaadajevet.)

„férje kérésére” őt is elmeorvosi vizsgálatnak vetették alá, és „abnormálisnak” nyilvánították.

De hogyan történhetett, hogy egy ekkora botrányt kavaró szöveg, amelyet ráadásul 1836-ban már mindenki – feltehetőleg a cenzor is – ismert, átcsúszott az ellenőrzésen, és váratlanul megjelent nyomtatásban? Nos, a korabeli anekdota szerint csak és kizárólag a cenzornak köszönhető, hogy az első filozófiai levél megjelenése megtörte a dekabrista felkelés utáni évtized csendjét Oroszországban. – Az anekdotát természetesen megírtam (ezt szántam csattanónak az utószó végére), ám a cenzúra nagyobb dicsőségére a kiadó azt kérte, húzzam ki az utolsó bekezdést, nehogy a (kétségtelenül kissé frivolan megfogalmazott) záró mondatok veszélyeztessék az egyébként erősen „áthallásos” utószó megjelenését. Utólag eldönthetetlen, mi történt volna, ha nem álllok kötélnek. Így azonban 1981 decemberében, a karácsonyi könyvvásárra megjelent a kötet, benne a titkosrendőrség – a Harmadik Ügyosztály! – akcióiról, a kéziratban terjedő írásokról és hatásukról, a kéziratok külföldre csempészéséről, az ellenzékiek elmeorvosi kezeléséről és általában a hatalom megtorlásáról szóló utószóval. Csak az alábbi néhány mondat hiányzott belőle:

Befejezésül álljon itt egy méltatlanul elfelejtett név: annak a cenzornak a neve, aki egy szép nyárvégi estén kártyaparti közben éppen csak rápillantott az elébe tett orosz nyelvű szövegre, s mivel nem látott semmi gyanúsat, gyorsan engedélyezte. Ha akkor Boldirev nem a lapjaira koncentrált, hanem legalább itt-ott beleolvas a szövegbe, még a gyenge orosz fordításban is biztosan ráismer arra a francia nyelven terjedő filozófiai levélre, amelyről – akár olvasta, akár nem – annyit mindenesetre tudott, hogy rázós és közölhetetlen. Hálával tartozunk hát a figyelmetlen cenzornak, s kultúrtörténeti jelentőségű kártyapartijának, hiszen ha a dolgok másképp alakulnak, Csaadajev neve talán még ma is csak néhány Puskin verset juttat a művelt nagyközönség eszébe.

HITES SÁNDOR

A képzelőerő apokaliptikus apoteózisa
Jósika Miklós: *Végnapok*

A *Végnapok* című hosszabb beszély Jósika Miklós terjedelmes novellisztikájának egyik legkülönösebb darabja. 1842-ben írta, 1847-es, *Regényes képletek* című gyűjteményében is helyet kapott.¹ Jelentékenyebb visszhangot megjelenése idején nem váltott ki, ahogy távlatból is inkább értetlenül tekintettek rá, legfeljebb Jókai vonatkozó írásainak ösztönzőjeként kapott helyet a magyar prózatörténetben.² Méltánylására a tudományos-fantasztikus irodalom 1970-es évekbeli hazai felfutásakor kerülhetett sor. Ekkor a *Végnapok*-at az irányzat egyik első magyar előfutáraként tartották számon, s egy részét újra megjelentették.³ A legutóbbi időkben két tanulmány is született a műről, előtérbe állítva a szöveg eszkatologikus-apokaliptikus vonatkozásait.⁴

Okkal, hiszen a *Végnapok* az alcím sajátos műfaji önmeghatározása szerint „apokalyptikai novella”. Szövegét átszövik az eszkatologikus vonatkozások, a bibliai apokaliptikus történéseire utaló mozzanatok. A beszédhelyzet szintén a bibliai próféciaák születési körülményeit idézi: az elbeszélő a maga látnoki képességeinek felébredését rendkívüli tudatállapotra, ifjúkori sebláz során látott álmra vezeti vissza. A próféta alakját illetően a beszély az újszövetségi hagyományt veszi alapul, amennyiben az elbeszélő pozíciója a végidők eseményeit *múlt időben* előadó Jánoséval rokon, szemben az ószövetségi Dániel nyelvtani *jövő időt* alkalmazó próféciaival.⁵ A narrátor tehát nem csupán előre látja az eljövendőt, hanem, mintegy az időből kilépve, már át is élte, eseményeiről immár megtörténtként, múltbéliként számol be. Az időben későbbi események leírását, vagyis „a kétes jövő sejtelmének e vázlatát”, ezért „mámoros visszaemlékezéseknek”, pontosabban egyfajta „előemlékezésnek” tekinti. (113; 129) Az elbeszélés idejének és az elbeszélő időnek az összefüggését tekintve a tanúságté-

¹ A továbbiakban idézett kiadás: JÓSIKA Miklós, *Végnapok* = UÓ, *Regényes Képletek*, II. kötet, Bp., Franklin, 1895², 104–167.

² Vö. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 245–250; 264–274; SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I. kötet, Bp., MTA, 1925, 194.

³ JÓSIKA Miklós, *Végnapok (részlet)*, Galaktika, 35(1979), 50–70.

⁴ S. LACZKÓ András, *Végnapok, science fiction a „költészet hatalmáról*, Prae, 2005/1, 5–17; HIDI Tünde, „*Számtalan csudák nyíltak itt fel. . .*” Jósika Miklós apokaliptikus elbeszélése, ItK, 2008/4, 486–496.

⁵ S. LACZKÓ, *i. m.*, 7.

tel múltra irányultsága különös jelentőséggel bír az időben lezajló végső események elbeszélésének feltételeire nézve.

A biblikus eszkatológia mellett a novellában vázolt jövőkép másik meghatározó vonulata – S. Laczkó András szóhasználatában – az *anticipációké*, amelyek mintegy a 19. század középső harmadának kilátásait vetítik ki a jövőbe. Egy részük társadalom- és politikatörténeti fejleményekre vonatkozik. Találunk köztük olyanokat, amelyeket az olvasó utóbb csakugyan megvalósult politikai fejlemények megsejtéseként nyugtázhat, mint a minden addiginál pusztítóbb háborúk után egységesülő Európa víziója, a délről érkező új népvándorlási hullám, az önálló és expanzív zsidó állam létrejötte. Vannak köztük máig meg nem valósult, de lehetséges scenáriók, mint az önálló, a saját kulturális hagyományaira alapozott afrikai állam létrejötte, illetve irreálisnak ható felvetések, mint az amerikai kontinensen létrejövő indián uralom. A még távolabbi jövőbe a *Végnapok* kifejezetten utópikus társadalmi viszonyokat helyez: az államok helyét falanszter-jellegű körülmények közt élő családi közösségek veszik át, melyeket (a műfaj hagyományaihoz illeszkedve) a vagyonszövetség mellett az önérdek háttérbe szorulása jellemez. A nemzeti keretek jövőbeli felbomlása kapcsán kerül szóba az elbeszélő hovatarozása:

... mi, kik halhatlannak szeretjük hinni a magyart, azt hiszszük, mikép hosszú századok folytában fajunk, mindig tovább és tovább szorítottván délre, végre ott [tudniillik Afrikában] telepedett le, s nevét, nyelvét megtartotta, bár az utóbbi annyira meggazdagodott, mikép arra alig ismerenék. (125)

Ez a szöveg egyetlen helye, amely kapcsolódik a magyar nemzet sorsát illető, a megírás idejében jellemző jövőképekhez, vágyakhoz és félelmekhez. Előkerülése annyiban tendenciózus, hogy a maga módján szintén prófétikusan válaszol a „herderi jóslatra”, ahogy világosan kapcsolódik a 19. század első felének nyelvújítási és kultúrafejlesztési buzgalmához is. Mindamelllett inkább kötelesség- vagy rutinszerű, ideologikus mozzanatoknak, vagy akár egyenesen ironikus megjegyzésnek is tekinthető, s a későbbiekben legfeljebb az emberi nyelv általános történetiségének vonatkozásában lesz relevánssá.

A politikai prognózisok mellett a *Végnapok* (itt nem részletezhető) természettudományi, illetve technológiai anticipációkat is elővezet. Ezeket túl, egyszersmind időben még előrébb szaladva, a beszély megelőlegez természeti-földtani változásokat is. Ezek részben sajátlagosan apokaliptikus jelek, a hullócsillagok és az üstökösök gyakorivá válásához kapcsolódnak. A föld „elaggásának” katasztrofikus látomásában felismerhetők a kor természettudománya által kínált kozmikus jövővíziók jellegzetességei. A társadalmi és gazdasági fejlődés, valamint a klimatikus változások megelőlegezésekor Jósikára az utópikus szocializmus, Fourier és Saint-Simon elgondolásai hathattak

ösztönzőleg.⁶ Ami érdekesebb, hogy mindezekhez járul még annak megelőlegezése, hogy az emberiség majdan két ágra szakad, amennyiben az emberi fajból kiválnak a „delejes tisztán-látók”. Ez a mozzanat, amely a beszély egyéni és sajátlagos utópikus karakterét adja, a 19. század középső harmadának ezoterikus-parapszichológiai érdeklődésével hozható kapcsolatba.⁷ Az elbeszélő utal rá, hogy „delejesek” a saját idejében is fellelhetők, jóllehet a közfelfogás még gyanakvással fogadja őket. A különleges képességeiket övező értetlenséget az emberiség nagy „újítóinak” sorsával állítja összefüggésbe, Mesmer és Priessnitz nevét Galilei és Newton mellett emlegeti. Az emberi faj biológiai változásaira nézve a *Végnapokban* prognosztizált távoli jövő a „delejesek” többségbe kerülését és uralomra jutását hozza el a „földiekkel” szemben. Mivel gyermekeik, mint megtudjuk, szinte angyalian kifinomultak, a „delejeseken” keresztül az emberiség mintegy visszahasonul a maga isteni eredetéhez.

A mindezen fejlemények után elkövetkező „végnapok” az eszkatologikus menetrend szerint mennek végbe. Gábriel arkangyal megjelenése a földön a végső idők eljövételének utolsó jelzése. A „szent éghírnököt” körül veszi a nép, szemlélve

a csudás jelt, mely mindazokat meghaladta, melyek eddig az emberi nemet a századok berekesztésére s a bíróra emlékeztették, ki magas fellegrónján, tartatva fénylő napoktól, eljövendő itélni elevenek és holtak fölött. (135–136)

Újra föltűnnek azok a zarándokok, akiket az elbeszélő a novella elején felidézett itáliai katonaélményekor, seblázban fekvé látott: álmában sivatagban bolyongott, csatlakozott az előtte elvonuló zarándokokhoz, akikkel együtt elhagyta a földet. Mint most kiderül, lázálmában ekkor azt a menetet látta, amelyben az idők végén a „delejesek” Gábriel színe elé járulnak. A narrátor ezzel teszi világossá, hogy magát is a jóslató „delejesek” közé sorolja. Az apokalipszis nem katasztrófát, hanem harmóniát ígér: a cherub szeretetet és testvériséget hirdetve ecseteli a hamarosan eljövendő végnapokat, majd visszatér az égbe.

Ezután lép színre a beszély voltaképpen egyetlen egyénített szereplője, a hajadon *Aila*, aki maga is a „delejesek” közé tartozik. Legfőbb foglalatossága, hogy látcsövén keresztül *Ehoimot*, a távoli, csodálatos természeti tüneményekkel, mesebeli állat- és növényvilággal, illetve szárnyakkal is rendelkező, az embernél nemesebb anyagból gyúrt lakókkal benépesített tündérvilágot vizsgálja. Beleszeret *Ádurba*, a helyi király fiába, akit idővel lelki szemeivel is képes látni. Naplójában leveleket és költeményeket ír

⁶ Vö. PÁNDI Pál, „Kísértetjárás Magyarországon”: az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban, Bp., Magvető, 1972, I, 404–407.

⁷ Erről Jósikánál: TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében: A magyarországi mesmerizmus, szellem-idezés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*, Bp., Universitas, 2002, 163–173.

ideáljához. Amikor aztán Ádur a maga világában királlyá lesz, Aila ájult elragadtatásban egyesül vele, sőt, testi valójában is átkerül e másik világba. A beszély ugyanis azzal ér véget, hogy Gábrriel arkangyal értesíti Ailát, hogy isteni közbeavatkozás révén egy ehoimi, éppen elhunyt szűz alakjában ölthetett testet.

A *Végnapok* túlnyomó részét kitevő tudományos és társadalmi fejlődés taglalása kauzális és haladáselvű időtapasztalatot feltételez. Az eszkatologikus várakozások ideje ugyanakkor ettől eltér. Okkal következtethetni arra, hogy a beszélyben az idő végső soron *nem szekularizálódik*.⁸ Még akkor sem, ha az elbeszélő nyomokban megőrzi a kronologikus datálhatóság igényét, hiszen merőben motiválatlanul, de fontosnak érzi közölni, hogy a vég közvetlen előtörténete valamiért éppen „egy szeptemberi napon” vette, illetve veszi majd kezdetét. (129) Ettől eltekintve, az időbeli egymásutániságot vázoló anticipációkhoz képest a szöveg allegorikus szakaszaiban és rétegeiben az idő-index csakugyan irrelevánssá vagy mitikussá válik. A „delejesek” révén az idő mintegy gyakorlati értelemben is felszámolódik, hiszen, mint kiderül, számukra nincsen múlt, jelen és jövő, hanem minden egyidejű tapasztalatként, egyfajta örök jelenben revelálódik. A „delejes tisztánlátás” megengedi, hogy e képesség birtokosa „tág tekintetben, időtől nem korlátozva, multat és jövőt ismerhessen. E felsőbb, e nemesb osztály csak örök jelenben élt, s emberi érzékek rövid-látása helyett tudással birt”. (132) Ezért lehetnek ők az apokaliptika végső jósai is, szemben az egyszerű „földiekkel”, akik „megfélemlt némaságban” figyelik Gábrriel arkangyal földre szállását.

Az Ehoim névvel jelölt távoli világ megjelenítéskor ugyancsak korlátozott az időbeli egymásutániság és az okozatiság szerepe. A másik égitestről jórészt állapotleírásokat kapunk, semmi sem utal arra, hogy Ehoimnak volna a földi értelemben vett történelme.⁹ Ehoim abban a tekintetben is az időn kívül helyezkedik el, hogy a novellában nem esik szó arról, hogy az apokaliptika, az idők bevégződése Ehoimot is érintené. A földitől eltérő fizikai törvényeknek engedelmeskedő, ismeretlen anyagokból összetevődő Ehoim továbbá ugyan földi értelemmel elgondolható, de, mint az elbeszélő hangsúlyozza, megjelenítésére nem alkalmas az emberi tudat és nyelv: „a kép felülmúlta, mit képzelet álmodhat”, „e szegény földi nyelv nem tud szót találni méltó megnevezésekre”. (144) Ehoim tehát lényegénél fogva saját nyelvet igényel, s míg a földi nyelv (ahogy a novellának a magyar nyelv jövőbeli fejlődésére vonatkozó passzusa sugallja) *történeti* karakterű, addig az ehoimbéli ösztönszerű, *affektív* kifejezés mód, amelyben a dolgok megnevezése mintegy azok észlelésével együtt áll elő.¹⁰

⁸ S. LACZKÓ, *i. m.*, 10.

⁹ *Uo.*, 12.

¹⁰ *Uo.*, 15.

S. Laczkó találó értelmezése szerint tehát ennek az idegen világ megértésének feltétele az ehoimi beszéddel azonosítható *költői nyelv birtoklása*. Ezt a beállítást az is nyomatékosítja, hogy a „delejeseket” egyfelől különleges adottságaik, a jövőbelátás, másfelől az anyagiaktól való függetlenség, a társadalomtól való elkülönülés, valamint nyelvük érthetlensége a *költők* romantikus felfogásával rokonítja. A lehetséges jövő metonimikus, lineáris időben bontakozó anticipációja a szövegben ezen a társításon keresztül lesz végső soron a *költészet* allegóriájává.¹¹ Ide köthető a narrátor saját „költői” szerepértelmezése is, miszerint az elbeszélő maga is mint „látó” adja leírását az utolsó napoknak. Továbbá, Aila a szerelem révén maga is költővé lesz, verseivel és naplójával mintegy *átírja* magát a másik planétára. Az áthelyeződés, amellyel Aila átlép a maga anyagi, tér- és időbeli meghatározottságán, az írás, a költői alkotás révén, illetve az így kifejezett érzelmek jutalmaként megy végbe. A novella befejezése továbbá úgy is érthető, hogy a szövegben párhuzamosan működtetett jövő-képző beszédmódok közül a költészet végső soron felülírja a maga diszkurzív „versenyársait”, vagyis mind a tudományos anticipációt, mind az eszkatologikus várakozást, s mintegy kiszabadít az idő fogságából.¹²

S. Laczkó tanulmányának végkövetkeztetése nem más, mint hogy a *Végnapok* a költészet hatalmáról szóló allegória, amelyben a poézis válik a transzcendens vonatkozások végső letéteményesévé. Tisztázásra szorul mindazonáltal, hogy Jósika beszélyében a költői alkotás státuszának, illetve a képzelőerőnek pontosan milyen felfogásáról van is szó. A dolog annál lényegesebb, mivel az elbeszélő számos alkalommal maga is sort kerít az emberi képzelőerő értelmezésére. A *Végnapok*ban színre vittek szerint a képzelőerő első közelítésben hozzásegít a valóságtól való elszakadás iránti vágy beteljesítéséhez. Az elbeszélő rögtön a beszély elején ennek szellemében jegyzi meg, hogy időről-időre „valami kimagyarázhatatlan vágyongás” vesz rajta erőt. A szövegben a meghaladni vágyott „valóságot” az emberi létről adott lesújtó jellemzés képviseli, miszerint a világ afféle „büntető hely”, sőt talán maga a pokol, amelyben az ember bukott angyal, aki megtisztulása végett van a földön. A nyitó eszme futta-

¹¹ *Uo.*

¹² S. Laczkó leírása annyiban talán árnyalható, hogy Ehoimnak, még ha térbeli elhelyezkedése nem tisztázott is, bizonyos értelemben van időbeli létezése, hiszen jelen van benne a halál (értésülünk Ádur atyjának haláláról, Ádur ezért lehet királlyá, illetve Aila maga is egy halott ehoimi hajadon testébe költözik), vagyis létük időben zajlik. Ádurnak továbbá azért nem „szabad” a lelke, mert nagyravágyó, ezért látja Aila a további erkölcsi fejlődés lehetőségét a becsvágy leküzdésében. A becsvágy tulajdonsága emlékezetet, vagyis történelmet feltételez, illetve hoz létre. Felvethető még, hogy a nyelv elégtelensége a leírásra Jósikánál közhelyes elbeszélői fordulat. A megjeleníthetlenség hasonló frázisait használta az emberi lélektanra, már az *Abafiban* is. A testetlen költői jelenlét szem- és fültanúságának retorikája szinte minden művében hasonló módon kerül elő.

tásban, miszerint „ábrándok”, „távoli visszaemlékezés” révén felidéződhet valamely réges-régi, harmonikus élet, a maga benyomására nézve az elbeszélő helyeslést vár az olvasótól, hiszen többes szám második személyben fogalmaz: „mintha egykor, egykor, ki tudja hol, ki tudja mikor, már éltetek volna”, s ez az élet „derengene át a visszaemlékezés fátylain”. (104) A képzelőerő ilyen jellegű működése tehát közös, mindannyian osztozunk rajta, nem a kiválasztottak kiváltsága, hanem általános emberi vonás. A későbbiek viszont azt sugallják, hogy a képzelőerő tudatosítása vagy költői működni hagyása a „delejesség” előjoga. Ennek jegyében az egyszerű halandót a jövő jótékony ismeretlensége különbözteti meg, hiszen a büntetésként felfogott életet anélkül kell kiállania, hogy „előre tudná és látná, mi vár reá; a nélkül, hogy az iszonyú, mi olykor a jövő méhében rejlik számára, kétségbe ejthesse”. (105) Az elbeszélő viszont, akárcsak a delejesek, a jövőbe lát. S ennek révén az *erkölcsi* állapotok fölötti elégedetlenségében kielégítetlen képzelete menekül (Karl Mannheim fogalmával) „vágyterekbe” (utópia) és „vágykorokba” (chiliazmus). Kielégítetlensége nem szubverzióra sarkallja (amely a társadalmi utópiák megkülönböztető jegye),¹³ hanem a képzelőerőnek mint a megváltás zálogának az apoteózisára.

A tudat olyan működési módjáról van szó ugyanakkor, amely önkéntelen és automatikus. Amint arra az elbeszélő utal, a képzelőerő a maga képzeteivel és képeivel mintegy elárasztja a tudatot:

az elme, a képzelő tehetség, a költészet nemes szikrája oly kifáradhatlanok, oly mindig munkások, hogy egy kép a másik után tolul elő emlékezetemből. (108)

Ez a beállítás a költői erőnek ahhoz a felfogásához áll közel, amely az antikvitástól sem idegen, Platón *Ión* című dialógusában Szókratész fejtegeti: a költő a maga előadásában egyfajta médiummá lesz. Ebből ugyanakkor az következik, hogy az ember költői ereje abban a tekintetben nagyon is korlátozott érvényű, hogy nem teremthet „semmitől világokat”, csupán visszhangozhatja a transzcendens rendet vagy annak némely vonatkozását. Amit a képzelőerő feltár, az nem más, mint az egyéneken túli rend lenyomata, emanációja. Erre utal a narrátor is, amikor Ehoimról elmélkedik:

Sajátszerű világ volt ez: bujdosó vagy merevény csillag? nem tudjuk megmondani; de léteznie kell a nagy mindenségben, mert emberi elme nem gondolt még olyat, mi nem léteznék, sőt lehetetlen ilyet gondolnia. Szeszélye képleteinek összesége talán nincsen úgy szerkesztve, mint az

¹³ Vö. MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, ford. MEZEI I. György, Bp., Atlantisz, 1996, 235.

elméjében összeszövődik, de az alkatrészek megvannak, mert a legtalálékonyabb elme sem tud olyat összetenni, mit részben érzékei nem tapasztaltak. (I39)

A példa szerint a képzelőerő abban az értelemben nem gondolhat el semmi olyasmit, ami már ne léteznék, ahogy az emberi elme sem bírhat többet elképzelni a hét alapszínnél. Minden dolog már tőle függetlenül megteremtett. Itt egyfelől arról van szó, amit a romantika kapcsán többen a biblikus, mitikus, eszkatologikus nyelv és világkép szekularizációjaként írtak le.¹⁴ A költői fantázia és az isteni mindenhatóság (vagy a kanti intellektuális szemlélet) rokonsága eszerint éppen a kettő szigorú elkülönítésének alapján válik világossá:

Nagy az úr keze munkáiban! s mi mindaz, mit a költő képzelete teremt ahhoz, mi az isten számtalan világában soha nem álmodott valóban létezik! Volna-e ember elég hiú, elég gyáva! gondolni, hogy mindaz, mit legmerészebb képzelete teremtett szebb álmaiban, az szebben, nagyobb-szerűen és dicsőbben meg nem volna valóságban? – Hol? – ki tudja! (I45)

A kettő hierarchiáját az elbeszélő-látnok más alkalommal is hangsúlyozza:

mondjuk ki újra: képes-e ember valamit gondolni, valamit képzelni, mi isten millió s milliárd világában szebben és dicsőbben ne léteznék, mint a legmerészebb képzelőtehetség-alkotta tündéralmak?! Nem ellentmondás-e a mindenség eszméjével, nem emberien gyáva hiuság, s hiánya minden mélységnek a földi elmében, azt hinni, hogy ember képes valamit kigondolni, mi nincsen? (I55)

Eszerint a poézis a *Végnapokban* mintha valamiféle gazdaságossági elven nyugodna, a „delejesek”-et pedig összefüggésbe hozhatnánk a romantikus zseni-felfogással. Amennyiben azonban az emlékezés az elbeszélő beállítása szerint a képzelet terméke, ám másfelől a képzelet maga sem más, mint emlékezés (vagyis valami már tudott, eredendően a lélekbe „vésett” kép vagy összefüggés felidézése), úgy ezzel hangsúlyozottan belül kíván maradni az imagináció „gazdaságtanának” azon a körforgás-jellegén,

¹⁴ Vö. M. H. ABRAMS, *Natural Supernaturalism. Tradition and Revolution in Romantic Literature*, New York, Norton, 1971, 66–68. A racionalitás hangsúlyozása, jelen esetben a bibliai történelemkonceptiók ésszerűsítése, a tudomány igényeivel való közös nevezőre hozása, nem állt távol Jósikától. Például a történeti mondákat sem a néplélek kifejeződésének, hanem babonaságnak tekintette.

amellyel szemben a romantikus zseni-esztétika a teremtéssel éppen többletet vinne be a természeti világ és a képzelőerő közti zárt körforgásba.¹⁵

A képzelőerő mibenléte körüli reflexiók mellett a *Végnapok* szövegét az elbeszélői helyzet és a nézőpont ellentmondásos viszonyára vonatkozó fejtegetések is átszövik. A paradoxon abban áll, hogy az elbeszélő a jövőről beszél, de múlt időben, jóslatait már megesett történetként adja elő. Ezt az igeidők szembesítésével is hangsúlyozza:

Ha most valaki azt merné állítani, hogy ez századok múlva annyira *menend*, vagy mi állítjuk, kik e századokat álmainkban már túléltek, hogy annyira *ment*. (117, kiemelés nem az eredetiben) Oly mesterileg, oly istenien remekül *volt*, vagy szeretem mondani, *van* e világ alkotva. (140, kiemelés nem az eredetiben)

Az időviszonyok rendjének felbomlása az elbeszélő vagy az ábrázolt tudat számára beteges állapottal állnak összefüggésben, melyet a sebláz által előhívott látomások képviselnek. Innen nézve a jövő megjelenítése egyfelől álmoként adódik, de ez az álom ugyanakkor *emlékezés*. Az antik előképek közül tehát nem Arisztotelésznek az álombéli jóslásra adott fiziológiai magyarázatával hozható összefüggésbe,¹⁶ hanem Platónnak a *Phaidón*-ban és a *Phaidrosz*-ban kifejtett *anamnézis*-felfogásával. Ennek eszközeként a képzelőerő a tudás forrása, amely tudás valahai életeinkből, álmainkon át megőrződő és felidézhető *emlék*. Ezek az álmoképek úgy merülnek föl a múltból, mintha az álmodó már átélte volna őket:

Ha mondom, hogy nem Ailával együtt láttam egyedül e csudás világot, hanem éltem, jártam benne; ha mondom, hogy annak oly elevenen, oly világos képe áll előttem, mikép a legapróbb részleteire élénken visszaemlékezem: sokak előtt hihetetlen mondanok; de a költő lelke s kedélye érteni fog engemet: mert a költő lelke magasból szállt alá, s mert a költő kedélye egy szentély, hová a profanum vulgus lábai be nem térnek soha. (139)

A beszédhelyzet és a nézőpont sajátosan paradox viszonya tehát szintén a képzelőerő adott értelmezésével áll kapcsolatban. Az emlékezésnek felfogott imaginatív előrelátásnak fel kell oldania a minden narráció eredendő múlt idejűségéből a jövőről való

¹⁵ *Az ítélerő kritikájáról* írott elemzésében Derrida mutatott rá, hogy Kantnál aporetikus összefüggés köti össze a tiszta szépség elméletét és az abból következő politikai-gazdaságtani megfontolásokat. Egyfelől a korábban nem létezőt létrehozó mimézis ugyanis valamifajta esztétikai többletet termelve lendül túl a művész és a természet közti zárt körforgáson. Másfelől, ideológiai leleplezésként, Kant a szépművészetek politikai gazdaságtanán keresztül közvetve a fennálló társadalmi rendet igazolja, amikor a természetre hivatkozik. Jacques DERRIDA, *Economimesis*, trans. R. KLEIN, *Diacritics*, 1981/2, 3–25.

¹⁶ ARISZTOTELÉSZ, *Lélekfilozófiai írások*, ford. STEIGER Kornél, Bp., Európa, 1988, 247–274.

beszéd esetében adódó apóriákat. A fenti idézetben a költői képzelet felmagasztosításáról és tanúságtételének transzcendens hitelességéről van szó. A beszédhelyzet és a nézőpont viszonyának paradoxonát a beszély képzelet-elmélete annak nyomatékosításával oldja föl, hogy azért lehetséges a prófétikus „előemlékezés”, mert e képesség, mint a narrátor megjegyzi, „olthatlan vésővel” van „elménkbe edzve”. (129) A maga látomásaival tehát az isteni kéz által beírt, bevésített írást betűzi ki. Éppen alárendelt derivátum-voltában lehet tehát több pusztá kitalációnál, hiszen a képzelőerő eszerint szorosán véve *nem elképzel*, hanem *megjelenít*.

Erre nézve az sem mellékes mozzanat, hogy szorosán véve a *Végnapoknak* alig van cselekménye. A politikai, majd a természettudományi jövendölések is inkább értekező-jellegűek, történetmondás helyett a természeti vagy társadalmi viszonyok állóképszerű taglalását kapjuk. A végidők menetrendjében a szöveg a legutolsó jelig megy el, vagyis éppen a címben foglalt időpontról nem esik szó, csak a közvetlenül megelőző tartamról. A víziók a véget megelőző ezredekéről szólnak, magáról a végről a beszély nem szolgál tulajdonképpen látomással, legfeljebb a „végnapokról”, vagyis egy többes számmal feldúsított *tartamról*. A végidők lefolyásáról mint *eseményről* voltaképp semmit sem tudunk meg. Sőt, a zárlat úgy marad nyitott, hogy kifejezetten eloldja a történéseket a végidőtől mint beteljesedés előtt álló célképzettől. Az addig cselekménytelen szöveg éppen akkor kezd bele a lírai szerelmi történetbe, amikor mindjárt vége a világnak. Fonák módon pontosan a világ közeli végének isteni bejelentése után indul meg a voltaképpeni cselekmény, illetve nyílik meg lehetséges, jóllehet merő harmóniába torkolló történésekre.

A szövegnek ez a jellege nyilván nem szándéktalan, s újfent összefüggésben áll a képzelőerő sajátos karakterével. Kant szerint egyrészt a Föld pusztulásával a dolgok „természetes végére” kerül sor, mint amely „természeti okokból fakadóan szükség-szerű”.¹⁷ Másrészt viszont a dolog aporetikus ellentmondásokig bonyolítható. Mint Kant mondja, a „minden idők végezte” szükségképp a *képzelet* terepe. Emlékeztet rá, a *Jelenések* 10,5-6-ben azt olvassuk, hogy akkor „idő többé nem léssen” – vagyis nem lesz változás. Az „utolsó nap” ugyanakkor, noha egyfelől „véget vet minden időnek”, de maga még „időpont”. Mivel e napon „történik még valami”, ezért „az időben telik még”, hiszen nem tartozhat az örökkévalósághoz, amelyben „semmi sem történik immár”, lévén akkor „az idők folytatása volna”.¹⁸ A paradoxon tehát abban áll, hogy „a pillanatnak, mely az elsőbb világ végét teszi, a más világ kezdetének is kell lennie, ekként ezt amazzal egyetlen idősorba kerítve, ami is önmagának mond

¹⁷ Immanuel KANT, *Minden dolgok vége*, ford. MESTERHÁZI Miklós = Immanuel KANT, Jacques DERRIDA, *Minden dolgok vége*, Bp., Századvég, 1993 (Horror Metaphysicae), 102.

¹⁸ *Uo.*, 95

ellent”.¹⁹ A *Végnapok* ezt az apóriát jeleníti meg a maga módján. A szöveg kurtánfurcsán való *befejezése*, pontosabban *abbamaradása* vagy *véget érése* arra mutat, hogy idő híján nem lehetséges esemény és elbeszélés sem. A képzelőerő szerepe a „minden dolgok vége” kapcsán kizárólag negatív lehet. Mivel az, hogy „megszűnik minden változás (s ezzel megszűnik maga az idő is)”, olyan képzet, amelyen a *képzelőerő* szükségképp „felháborodik”.²⁰ A vég ugyanis mint *időtartam* az (emberi) idővel „egészen összemérhetetlen nagyság”, ennyiben „rémisztő és fenséges gondolat”, mégpedig elsősorban „homályossága” okán, amelyben a képzelőerő „elevenebben működik, mint átható fényben”.²¹ A *Végnapok*ban ugyanakkor éppen a lényeg marad homályban – a képzelőerő a végső jelentésekhez nem férhet hozzá.

Jósika beszélyében a költői erőnek az eszkatológia fényében kivitt apoteózisa éppen ezért a képzelőerő radikális *leértékelésébe*, alárendeltségének, derivátum-voltának a hangsúlyozásába fordítható át. Egyrészt hiányzik belőle a lázadás mozzanata, hiszen ha a képzelőerő el is vezethet az ember megszabadításához, megváltásához, de pusztán annyiban, hogy beletagozódik abba a rendbe, amelyből ered, amelyet képvisel. Amennyiben a képzelőerő pusztán másolatokat állít elő, nem léphet túl a maga képzeteinek utánképzés-jellegén. Másfelől pedig nem lehet képes kifogni az idő hatalmán, amennyiben a nem időben történő események a költő minden adományozott képesség ellenére is megjeleníthetetlenek maradnak. A romantikus költészetelmélet fogalmaival élve: a *Végnapok*ban a képzelőerő nem az *imagination*, hanem a *fancy*, nem az *Einbildungskraft*, hanem a *Phantasie* fogalmával rokonítható.

¹⁹ *Uo.*, 103.

²⁰ *Uo.*, 104.

²¹ *Uo.*, 94–95.

GÖNCZY MONIKA

Őrült beszéd – de van benne rendszer(?)
Kelecsényi József magyar mitológiája

A Kisfaludy Társaság 1846. február 8-án pályázatot ír ki¹ hazánk történetbúvárainak a régi magyarok vallásának kifürkészésére, határidő: 1847. november 20., a pályadíj ötven arany és egy ezüst emlékbillikom. A magyar ősvallás feltárására vállalkozó Kállay Ferenc (1790–1861) viszi el a pálmát, ám műve, *A pogány magyarok vallása*² csak halála után jelenik meg, s

hiába képviselte tudományos igénnyel az összehasonlító módszert, nemcsak a finnugor, hanem néhány török néppel kapcsolatban is, művéről alig vettek tudomást, mert ekkor már az asztalon feküdt Ipolyi Arnold (1823–1886) sokkal részletesebb, frissebb, nagyobb tehetséggel megírt *Magyar Mythológiája*, sőt vitatkoztak is róla.³

A centrumba kerülő Ipolyi-mű (és az egyre inkább megírhatatlannak tűnő téma iránti csökkenő érdeklődés) gyaníthatóan nemcsak a pályanyertes írást sodorja perifériára, hanem a többi – határidőre beérkezett, vagy éppen be sem küldött – munkát is.

Érdeklődésünk gyúpontjába most egy olyan mitográfia-kísérletet állítunk, melyhez hasonló munkák publikálását Ipolyi fölöttébb kártékonynak tartotta, minthogy

míg népünk hagyományos emlékeinek összegyűjtése, kifürkészése és tudományos vizsgálata igen kívánatos addig csinált népszerű felületes illusorius holmik, melyek csupán csak a phantáziában léteznek s a kritikát semmiképp sem állhatják meg, mint csupán tévuttra vezetőik teljesen kerülendőek, mert általuk még azon vékonyan csörgendező forrást is, mely fenmaradt tisztaságában megmérgezzük.⁴

¹ A Kisfaludy-társaság Évlapjai, 1830, Hetedik kötet, Buda, 1849, XLVI–XLVIII.

² KÁLLAY Ferenc, *A pogány magyarok vallása*, Pest, Lauffer, Stolp, 1861.

³ KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001, 68.

⁴ IPOLYI Arnold levele Kelecsényi Józsefhez, é. n. [1855 vagy 1856], OSZK Kézirattár. Hosszabb levélrészletet közölt DOMOKOS Mariann Kelecsényi mitológiai lexikonjának lényeglátó rövid ismertetése kapcsán *Adatok a Magyar Mythologia recepció-történetéhez: Kandra Kabos művének fogadtatása a korabeli sajtótermékek tükrében* című, Kandra Kabos halálának centenáriumi emlékülésén elhangzott előadásában. (Köszönet a megjelenés alatt lévő tanulmányának kéziratáért.)

Az OSZK Kézirattára őrzi hrabói Kelecsényi József (Nyitra) buzgó gyűjtő és régiségbúvár kétkötetnyi archaeomitológiai lexikonját. Az első kötet a vaskosabb *Regényészet kalászatok*,⁵ melynek címlap nélküliségét⁶ pótolja a második kötet – nevezzük *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház*-nak a kéziratári leírókarton nyomán – címlap-kavalkádja, s tulajdonképpen az egész vállalkozás megnevezését variálja.⁷ A *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* annyiban téveszt meg bennünket, hogy az első oldal alapcíme (betűméret, szövegrendezés, tintaszín) voltaképp a *Regényészet kalászatok* be nem fűzött címlapja is lehet(ne). Az első lapokon feltüntetett további (al)címek, mottók sokasága, a Kisfaludy Társaság jutalomkérdésének lemásolása, illetve az azt követő előszószerű *Nyilvánítvány* paratextusként egy álsorrendet implikálnak. Azt, hogy ez utóbbi kötet voltaképp kiegészítés a *Regényészet kalászatok*hoz, paratextusok, autotextusok és szerkesztési sajátosságok jelzik. A címváltozatokban kétszer is feltűnik, hogy pótlásról van szó: pótlékos ismétárnak, illetve a regényészet szókalászatok pótlék búvárkodásai címtárának nevezi a kötetet. A *Regényészet kalászatok* stílusosan

⁵ Quart. Hung. 2353 (A leírókartonon szereplő adatok: „Regényészet kalászatok.” 1846. Autogr. 459 f. 220×170 mm. OSZK 1926–51. Vége hiányzik.)

⁶ E rövid cím közvetlenül az első szócikk oldalán található.

⁷ Quart. Hung. 2354 A leírókartonon szereplő adatok: „Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház, vagyis Költői Történeti Régiségi búvárlatok Tantára. . .” (1846–1848.) Autogr. 315 f. 220×170 mm. Czövek Lajos, OSZK 1926–51. Vége hiányzik). – *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház*, vagyis *Költői történeti Pogány Régiségbúvárlatok Tantára*. *Archao-Mythologiai Őstós Szemletárza Képtári Csárnokkal Avult mondák és Népdalok, Jelszólatok, Virágok Választékos Szókalászatok Regék [olvashatatlan] ünnepek Szók Név és Czimtára. – az az szittyai sokféle (Ó ’s új regeszertű) Szokások – Szittyai hitű szertartások, Ős és jelenkori Szenthagyományok ’s Példázatoknak Pótlékos ISMETÁRA [1a]; Archao-Mythologiai historiai és poétikai Lexicon. [1b]; Régi Magyar Ős-Tős-Hős HitRegélyek ’s egyéb egyelések Szótantára. Vagyis: ’A Pogány Mythoszok, Ősi nevek, elvek – ’s jelvek, Néphitragományok, Ó ’s új erekhék; Regélő-Költői ’s történeti regeszertű Magyarázatok Tolmacskönyve. (Zsebszótára.) Őshitünk Tára azaz: Őseink, véreink ’s feleink Szókönyvei. A Hun és a Szittyai-Magyar Eleink, ’s azok Honi, Nemzeti Emlékeiknek Ismetára, Költészet és Mythologiai nevezetességeink Ősi Szógyűjtárával együtt. Mellyeket hiteles kéziratok, eredeti kútforrások, szóragományok, és egyéb Ismetári Tantárokbul regész fejtegetés magyarázatokkal értelmezé – egy igénytelen pályázat 1846/7-iki Években. Jelvel: „Nekemis maradt spicilegiumom.” Kazinczy Ferenc [3a]; Keleti és Nyugati Néphitregélyek és, az egyéb egyelések emléje, vagyis: A Magyar vallást értelmező Szógyűjtárának (Mythologiai Pogány Képcsarnokának Tolmács könyve. Ősi regék Emlény könyve. Szógyűjtáros:/ Gyűjteménye.) – A Kisfaludy Társaság által 1846. Febr. 8-án kibírdetett jutalom kérdésre versenyző pályáirat. „Quodlibet est in quolibet” (Elkészt.) jelvel. [4a]; Magyar Nemzeti Tár vagyis: Archao-Mythologiai Ősi Maradványok Szent hagyományok Szittyai hitű, pogány szellemű, Nemzeti elemű Költészet, művészet, történezet, ’s regényészet Szó-Kalászatok Potlék Búvárkodásainak Czimtára. Szónyomozó szépműtani fejtegetés magyarázatokkal kísérvé összeszedé ’s kiszemelgeté Kelecsényi József 1848 [6a]*

Ádám és Évánál kezdődik, ám az alfabetikus rend a *Talmudistáknál* véget ér, míg a *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* a teljes magyar ábécén végigmegy. Már néhány címszóból kiderül, hogy a másik kötet az előző, így például az *Arkangyal* esetében, mert itt utal az előzőben szereplő *Ádám és Éva* és a *Sánta ördög* passzusokra. A második kötet sokkal több történelmi személyt, korabeli vagy egy nemzedékkel korábbi hírességet (azaz tárgy- és szövegtestidegen elemet) vesz be eme sajátos mitológiába, egyes lapjain árulkodó kései dátumokat találunk, a 285. lap recto- és versójára írt (*Elő, és Zárszó*) *Kútfők és Segéd források* sorai pedig jóformán olvashatatlanok – az íráskép tanúsága szerint igen idős ember kézvonásáról van már itt szó –, az utolsó lapok [287a–315a] a *Regényészeti kalászatok* címtárgymutatója a *Pyrker képtár*ig.

Az alap- és kiegészítő kötetre egyaránt jellemző, hogy korabeli ábécé-rendben sorjázatot tematikailag eltérő szócikkeket, a fejezetjelző betűt általában inicializálja, s csaknem minden fejezethez (a pótlékos kötet pótfjezeteihez is) pótlékot fűz. Noha a *Nyilvánítvány* tanúsága szerint négy évig dolgozott az összeállításon, voltaképp évtizedek munkája a ránk maradt kézirat. A saját írás permanens újraolvasását bizonyítják az eltérő tintaszín, a beszúrások, a szavakat, félmondatokat olvashatatlanná tevő felülírások és az utólag odaírt dátumok. Ez utóbbiak közül a legmeglepőbb Kelecsényi mini curriculum vitae-jének javítása:

[. . .] Én ki mintegy Világrúl lemondó Karthauzi barát, Csaladi maganyomban czél nélkül*, hidegen éldegelek, unalmam, 's kinos jelenem elűzésére, irok, olvasgatok, jegyezgetek – 's a czélba vett Nemezeti Ismetári nagyszerű vállalatomhoz hímpor virágokat méhszorgalommal gyűjtögetve, tarka koszorúba füzögettem ^{1895-ig} [. . .].⁸

No nem a csillagjelzéssel ellátott, az akkori nőtlenségére⁹ utaló lapalji megjegyzés fontos számunkra, hanem a félévszázados gyűjtőmunkára utaló dátum.¹⁰ Az átértékelés klasszikus példájára pedig a *Görgey Arthur* szócikkre szent hozhatjuk kiváló mutatványként:

[. . .] a legtisztább érzésű hazafi (!) ki roppant hadászi tehetségei mellett élhal a szabadságért (:?:) ^{árvuló} honpolgár [. . .]¹¹ [kiem. G. M.]

⁸ *Kelecsényi József* = KELECSÉNYI József, *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház*, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2354 [147b, 148a]

⁹ Felesége Bacskády Alojzia, ezt NAGY Iván *Magyarország családai* kötetéből tudjuk, melynek füzetéhez a Kelecsényi-családról József is küld adatokat (Kelecsényi József – Nagy Ivánhoz, Család, 1853. február 7., 1859. február 15.)

¹⁰ Amennyiben valós. Kelecsényi József halálozási dátumát egyelőre nem találtam sehol.

¹¹ *Görgey Arthur* = KELECSÉNYI, *Közhasználatú. . . i. m.*, [102b]

Kelecsényi a szókészlet igen széles spektrumát vonultatja fel:¹² a Kisfaludy Társaság felhívásában szereplő hívószókat (*Ördög [Ürdüng]*, *Manó*, *Ármány [Abriman]*, *Lidércz* – különösen érdeklí, s hosszú oldalakat szentel a *Lapides* kérdéskörének), bibliai neveket, fogalmakat, eseményeket (*Abrahám fiai*, *Angyali üdvözlés*, *Bábeli nyelvzavar*, *Jezus* – gyakran a magyar népi biblikus történetek stíljében elbeszélve, például érdemes összevetni az *Ádám és Éva*, *Ádám csutkája* címszavakat a *Parasztbibliával*). Válogat a görög-római mitológia tárgyköréből (*Morfesus*, *Mars Isten és Herkó-pater*), körbejárja a pogány magyar mitológiához kapcsolódó neveket, fogalmakat (*Áldozó csésze*, *Álom isten*, *Csaba és Aladár*, *Hadisten*, *Ősi hitünk*, *Szittyá magyar hitvallás*). Szólás-mondások (*Beste Karaffia*, *Ebrűl ebre*, *paprul papra*, *Huj huj!*), játékos ikerszavak (*Csiribiri*, *Dinomdánom*, *Hokuszpokusz*) magyarázatára is vállalkozik. Jeles napokat (*Ebjesztő péntek*, *Ekebontó–Borbálya*, *Gergely doctor napja*), szokásokat (*Fehérgyász*, *Holdujtság imádat*, *Igézés*, *Pilatus verés*) ír le. Címszavazza Magyarország jeles tájegységeit, helyeit (*Agteleki barlang*, *Csörszárka*, *Debreczen*), a történelmi és lokális eseményeket (*Annabál*, *Budapesti árvíz*, *Kenyérmezzei ütközet*, *Forradalom legújabb története 1848 és 49*). Kalászol a nyelvészet, irodalomtörténet területéről (*Nyelvemlékek*, *Szittyabetük*, *Szótárírók*, *Magyarizmusok* – a költők rövid életrajzaiból külön kis tárházat lehetne összeállítani). Műfaji magyarázatokat ad (*Anagramma*, *Halottas beszéd*, *Kötény dalok*, *Mese mese mi ez?* – még rajzol is a *Képtalányok* bemutatásához), karakterologizál (*Czigányok*, *Drotos tótok*, *Fejér magyarok*). Lejegyez és leír közigazgatási-gazdasági műszókat (*Adóöntők*, *Gazdasági egyesület*), intézményeket (*Archaeologiai egyesület*, *Arany gyapjas rend*, *Kalandostársaság*, *Petőfi védő Társulat*, *Sarkány lovagrend*), szerepelteti a flóra és fauna jelesebbjeit (*Bajmóczi hársfa*, *Diófa*, *Fagyöngy*, *Kakuk*, *Kerecseny madár [Kelecseny]*, *Macska*), kalandozik a gasztronómia területén (*Bors és Paprika*, *Egri bor*, *Mádi bor*, *Nemzeti szakácskodás*). Valós történelmi személyek (*Kossuth*, *Széchenyi*, *Nádasdy*), legendássá vált történelmi alakok (*Angyal Bandi*, *Darvohya Anna*, *Sarvári boszorkány*) éppúgy szerepelnek e nemzeti tárházban, mint jellemtípusok (*Morgós szaju*, *Oktondi*, *Pernahajder*, *Sültparaszt*), figurák (*Ficzkó Poéták*, *Kávés nenikék*, *Rátóti ember*), mesealakok (*Bors Jankó*, *Sió [tündér]*, *Vasfogú bába és Vasorru boszorkány*), bábfigurák (*Höököm Jancsi*, *Bobó Misi*), csodás lények (*Chinai mumus*, *Fenikszmadár*). Természeti jelenségek (*Sóstói visszhang*, *Égi tünemények*), asztrológiai elemek (*Csillagászati jelek*, *Fiastyúk*, *Gönczöl szekere*) keverednek egyszerű használati tárgyakkal (*Sarló*, *kasza*, *Szatyor*), vagy épp jellegzetes tárgyakkal (*Fancsali feszelet*, *Festet tojás*, *Gönczi hordók*). A *Sakjátzó gép* és számos hangszer (*Czimbalom*, *Doromb*, *Hárfa*, *Pásztori síp*, *vagy urullya*) is megfér egy *Dalárdában*.

A mitológiai lexikonba saját magát kétszer is beleíró Kelecsényi („Én Ezen Magyar Nemzeti Archaeo-historico-poetico-mythico Lexiconnak búza Kalász szedő-

¹² Itt csak néhány példa szerepel a mintegy 3540 címszóból. Elkészítettem mindkét kötet tárgymutatóját, mely egy nagyobb munkám mellékletéül szolgál.

je”;¹³ „Jelen »Közhasználatú Nemzeti költői Történeti és regényészeti Kalászatok« rendezője”¹⁴) kéziratának felsorolásakor két művet is megnevez, melyeket látszólag zárt egységként kezel („Közhasználatú Népszótár Myriorammája 1844–1845. Ezt követé Összótár, vagy Magyar Költői Történeti hagyományok és Kalaszolatok című spicilegiumok Tárháza, [Hazai emlékeink, régiségeink, nevezetes ritkaságaink Tárlata.] 1846-7-ig.”),¹⁵ ám a két kötet kiegészítő szerkesztésmódjából, folyamatos felülírásaiból, beszúrásaiból és javítgatójaiból világosan kitetszik, hogy noha eredetileg teljes kötetkompozíció szándékával lép fel Kelecsényi, ezt az egyre bővülő, burjánzó, végző formába nem szerkesztett szövegkorpuszt is a gyűjtő alázatával valami nagyobb egységbe illeszthető előmunkálatnak szánja végül.

A lezárt opus létrehozásának képtelenségét bizonyítja, hogy előzetes jelentést ír egy kiadandó zsebkönyvről (*Hunnia. Hazai buvárkodások Költői-Történeti Emlékkönyve*),¹⁶ ugyanakkor Erdélyihez írt levelében a „Nemzeti Myrioramma”-t felajánlja a „Nagy szótár” létrejöttéhez,¹⁷ majd egy bő év múlva visszakéri, jelezvén, hogy egy nagyobb vállalkozásba kezd,¹⁸ gyaníthatóan a mitológiai pályázatra készül. A népszótár visszakérése, egy készülő nagyobb művel való kecségtetés, majd a tökéletlenséggel, hiányossággal mentegetőzés visszatérő eleme – a munkacímek folytonos másítása miatt sokszor nehezen értelmezhető – leveleinek.¹⁹

Szerencsém volt még 1845ik évben, némi nemű Történeti, és népéleti adatokkal tett „Népszótáromat” mint egy Nagyszerű Nemzeti Ismétárunk tükréhez felhasználandó próbalati-könyvterveműl, igen hiányos alakban bemutatni. – Im ezen Költői Történet Archaeo s Mithologiai fejtegetésekkel nagyra növekedét halmazom – most újból átdolgozva – egyengető kézre vár, – ámde ezen Mű emledelmi gyűtárom lényeges hi-

¹³ KELECSÉNYI, *Közhasználatu... i. m.*, [134a]

¹⁴ *Uo.*, [148a]

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ KELECSÉNYI József, *Előzetes jelentés egy kiadandó zsebkönyvről*, OSZK, Kézirattár, Analekta/24, Karo–Kir/2984

¹⁷ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1845. augusztus 14. = ERDÉLYI János *Levelezése*, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 (Az Irodalomtörténetírás Forrásai), I, 251.

¹⁸ „Van még Tekintetes úrhoz egy igénytelen kérésem: az Előszóban a küldemények sorozatában eréntet „Költői zsebszótárra”] mellynek czime „Népszótár” szükségem volna (mellyet én még m. é. Aug 21^{én} T. Garay János úrnak megküldöttem volt Terévténye mellet) egy „nemzeti Szótárhát” című ujabban gyűjtött kétszernél több adataimmal, egybeolvasztani [. . .]”, Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1846. november fogytán = ERDÉLYI, *i. m.*, I, 283.

¹⁹ L. ehhez a Kelecsényi József – Erdélyi János levelezést = ERDÉLYI, *i. m.*

ánnyairól meggyőződvn – csak magam használatául folytonos Szemlék
Tárházaul, s Iralmi [!] – Kalauzomul tekintem.²⁰

– írja Erdélyinek. Az önpozicionálás nagyon hasonló a *Nyilvánítványban*: az arra érdemesebb elméknek csak adatszolgáltató, ám rendkívüli forrásokat, ismereteket felkínáló közlő eleinte alkotói szándékkal lép fel,²¹ majd megrettenve tárgyának szétszalazódásától, a nyomok sokaságától, az összefésülés, koncepcióadás – bizonyára adatvesztéssel járó – feladatától. Korabeli metaforikával élve: szorgosan szedi a kalászokat, olykor kévébe kötözgeti, csűrbe gyűjti, de a kenyér kisütésére nem vállalkozik.²²

Mi sül hát ki mégis Kelecsényi lexikonjának forgatásából? Valóban csak egy túlbuzgó gyűjtő, régiségbúvár örületbeszédéről lenne szó,²³ a rendszerező elmét nélkülöző dilettánsról, aki hiába kopogtat az intézményesült tudósság képviselőinek (Erdélyi János, Ipolyi Arnold) ajtaján?

A tudományos diszkurzus, a nagy elbeszélés megírásának kerülése, az etimológia segítségül hívásának ritkasága, az írásos források enthuzionisztikus kompilálása, általában, a tárgya iránti túlzott lelkesedés, a tekervényes, tropikus nyelvhasználat inkább

²⁰ Kelecsényi József – Erdélyi Jánoshoz, Család, 1851, január 4. = ERDÉLYI, *i. m.*, 2, 24.

²¹ „[. . .] eltökéltem magamban török vagy szakad, nyerek v’ vesztek egy Regényészeti felelettel, a’ jutalom kérdésre, hazánk Történeti buvárival ’s mythologusaival, közremunkállani. Sokat mertem, midön e’ szövevényes, éles ítélő tehetséget, roppant olvasottságot kíváno. Ös hitű regélyek, s’ egyéb Nemzeti választékozot egyelékek czimyszótárához, (elég bő fejtegetés magyarázattal kísérve, állításimat mindenüt részletes idézetekkel értelmezve) hozzáfogtam.” KELECSÉNYI, *Közhasználatu. . . i. m.*, [8b]

²² „Végvalahára Költői Történeti Ismetárom buvárkodásait betűrendileg elrendeznem letisztáznom sikerül, de munka közben is átláttam: hogy e’kézbeli munkámnak olly széles feneket kerítettem, hogy azt mindenestől fogva kimeritenem csaknem éltem szük körében lehetetlen leende. Tettem, mitőlem telheték, mindent a kútfők és segédforrások megszerzésében, semmi költséget és fáradságot nem kiméltem – hiszemis: hogy ezen Archologiai Ismetári buvárkodásaimmal máris elfeledt sok ösi szokásokat, és Szent hagyományokat ujból megismértettem felderítettem, és új életre hozásokat sikerítettem; hogy némelly régi emlékezetes honi Történeti, és emledelmi ritkaságokat – okirati poros szekrényeimből is kiszemelve itt velős rövidséggel napfényre hoztam; és így a’ szépen felviruló Nemzeti regény és regélyi – Költői Történeti irodalmunk feldozására, bő anyagot – mint egy Nemzeti KincsTárházban letéve – Nemzeti Költőink és Történetiróink [olvashatatlan] kiszolgáltatték.” KELECSÉNYI, *Közhasználatu. . . i. m.*, [10b]

²³ „Az önmagát elfedő, hallgatag beszédként leírt örület nem tárja föl, nem is beszéli el egy mű születését (vagy valamiét, ami a szellem vagy a véletlen útján művé alakulhatott volna); kijelöli az üres formát, ahonnan ez a mű származik, azaz a helyet, ahonnan a mű állandóan hiányzik, ahol soha nem találjuk, mivel ott soha nem is volt.” Michel FOUCAULT, *Az örület, a mű hiánya* = UÓ, *A fantasztikus könyvtár, Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, vál., ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Pallas Stúdió, Attraktor Kft., 1998, 33.

arra mutat rá, hogy Kelecsényi a hagyományőrzésnek egy másik, nem éppen kano­nizálódó módját, módszerét választotta. Vállalkozása leginkább az egy nemzedékkel előbbi Szirmay népszerű munkáját veszi mintául,²⁴ nem véletlen, hogy gyakori hivat­kozási pont, nemzeti Pantheonjában két szócikkkel is szerep (*Szirmay [Szirmai] Antal Sebestyén, Szirmay végrendelete*). Nem vonatkoztatható-e (ha csak részben is) Kelecsényi József­re szintúgy az a megállapítás, melyet Csörsz Rumen István mond Szirmayról? „A délibábos ötletek mellett Szirmay számos olyan adalékot megőrzött az utókornak, melyekről csak általa van tudomásunk.”²⁵

Nem annyira forrásai teszik izgalmassá e kéziratot, hanem a parttalan-kontrollálatlan lejegyzés ellenére meg-megcsillanó felismerés: csak az írást kell-e vallatnia annak, aki a Szent Hagymányt akarja őrizni, s ha csak a textualizálás az egyetlen eszköz a kor számára, hogy el ne tűnjék, ami még maradt, hogyan kellene szövegszerűsíteni a nem szövegszerűt (orális hagyomány, dramatikus játékok)? Éles meglátásról tanúskodnak például az *Iván tűze* szócikk sorai:

[. . .] A Szent Iványi Ének, melly Dalköltészi Gyűjteményem, Jatek dalai közt egész terjedelmében a Kolonyi, Nyitra vármegyei Közmépszájá­ból lejegyeztetett (408 lapon olvasható.) – Ohajtható volna, barha az ilyen dal, tancz, s cselekménnyel egyesült Népregészeti játék szokások, és multságok, figyelemre méltatvan, regényészetileg lefejtetve – egy­begyűjtetnének.²⁶

Olykor indulattól sem mentesek felhívó megjegyzései. A lexikonban is hangot ad Erdélyi-kritikájának, ahol csak alkalom adódik rá, például amikor gyermekjátékokat ír le mondókákkal, dalokkal:

Illyen játék dalokra, a hazában ^{figyelni s} egybegyűjtteni kellene. Erdélyi Janos Magyar Népdalok és Mondák I. kötetgyűjteményiben vannak illy

²⁴ A latinul két kiadást meg ért *Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia et dictoria Hun­garorum*ról van szó (Buda, 1804; 1807). „Sok kéziratos másolat és egyes szövegrészek folklorizálódása jelzi viszont, hogy a *Hungaria* az 1820–30-as években is megőrizte olva­sottságát, jól lehet új kiadása nem jelent meg. Kelecsényi József és Rapos József mellett Szirmay hatásáról tanúskodik a Hunyad megyei Nagy László kézírata (1797–1817), aki az idézeteken túl hasonló gyűjtésbe kezdett a környékbéli román folklórból.” CSÖRSZ Rumen István, *Egy hegyaljai régiségbűvár a XIX. század elején* = SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka), 18.

²⁵ *Uo.*, 12.

²⁶ *Iván tűze* = KELECSÉNYI József, Regényészeti kalászatok, OSZK Kézirattár, 2353 Quart. Hung. [182b-183a]

játék és gyermek dalok is de ezeknek se czimjök, se fülök, se farkok – szándólag eredetiségükből kiforgatvák – mint a többi Népdalok is (mellyet a késő kor maga jellemző eredetiségükben »Nemzeti dalgyűjteménynek« (mint ennek lenni kellene) soha venni nem fog!... A dalok úgy mint többekből összeaklálva s megcsonkítva vannak, nem finomítvák, de elrontvák. »Csalódnék, aki másnak venné mint a mi.« = Erdélyi Népdalai.²⁷

A *Sodronybabuk* (és a hozzá kapcsolódó vándorkomédiás, bábjátékos címszók) pedig nem pusztán egy újabb hagyományhordozóra hívja fel a figyelmet:

[...] A magyar *a' maga Bobó Misijet*, Paprikás Jancsijat – koczfaló komédiásaival lábra kaptja. Az illy Fajankokat, mellyek az alsobb neposztály kedvenczei – a' Népköltési Gyűjteményünkbe a népbáhozatai 's tréfázásai közé fölvenni nemvolna fölösleges – a Kisfaludy Társaság Közleményei kozt bizonyosan illy Sodronybabus komedias alakosoktul előadatni szokott játékdaraboknak birtokaban foglenni – *ha nem volna egy kéis felszollitast az Alföldiekhez* – s' leend akárhánynak?... [Kiem. G. M.]²⁸

hanem máris generál egy kérdést: hová tűnt Bohó²⁹ Misi „[a]’ sodrony bábuk főszerepet vivő bohóca”³⁰ a maga fizikai valóságában? Rokona-e vagy csak névrokona a népmese, trufabeli Bohó Misinek? Őse-e Tatár Péter csínytevő ponyvahősének³¹

²⁷ *Játékok* = *uo.* [166a]. L. még: „Kár hogy Nemzetiségünk ezen Országossan összegyűjtött gyöngyeit kénye kedve szerint Ossziani modorban átdolgozta, hol kurtara szoritvan, hol három és négyből összeaklálván és így mi több tekintetekből igen sajnálatos maguk eredeti pongyolasagukbul kivetközve divatos arany gondolatokba, és cziczomás feszességbe bujtatván – Ősi szent hagyományainkat modosita. Csak a IIIik kötetben a »Magyar Népköltemények Gyűjteményében« az igazi és valódi népi szerkesztőt mint a küldemények hű kezelőjét a maguk természeti valóságukban, és cziczomatlan egyszerűségükben – üdvözljük, méltányoljuk”. Vö. GÖNCZY Monika, *Variációk egy témára: Erdélyi János: Népdalok és mondák I. – Kelecsényi József kéziratos gyűjteménye a Debreceni Egyetem kéziratárában* = „*Et in Arcadia ego*”: *A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005 (Csokonai Könyvtár, 36), 471–483.

²⁸ *Sodronybabuk* = KELECSÉNYI, *Regényészeti... i. m.*, [414b]

²⁹ „Bohó (bahó) Hihetőleg régi eleinknél valami apró cseprő istenkének. v. valami vigszeszélyű tréfás (trufás) versköltőnek neve. „Áldjon meg a’ bohó” – olvastam valahol. L. bohózat (posse) vígjáték.” KELECSÉNYI, *Közhasználatu... i. m.*, [38b]

³⁰ *Bobó Misi* = KELECSÉNYI, *Regényészeti... i. m.*, [41a]

³¹ TATÁR Péter, *Bobó Misi élete és csínjei*, Bp., k. n., 1896–1906 (1–3. rész); a részeknek korábbi kiadásai is léteznek (például a 2. részt Bucsánszky adja ki 1870-ben, Pogány Péter *A magyar ponyva tükkörében* feltételezi, hogy már 1857-ben is kiadták).

és a *Bobó Misi Nevettető Naptára*³² modernizálódott figurájának? Miért változtatják meg Goldsmith-Schröder *Minden lépés egy botlás* gyakran játszott vígjátékának címét 1807-ben Magyarországon *Bobó Misi de Hájás, vagy minden lépés egy botlásra*?

Ez csak egy apró kérdéssor, de messzire vihet. Például: nem kellene-e hozzáértőknek újra megnézni az egész Kisfaludy Társaságnak beküldött vagy eredetileg annak szánt, de ma máshol fellelhető anyagot? Mert nem mirioráma-e maga is a gyűjtemény, mely oly módon készített részekből áll, hogy azok a legváltozatosabb módon állíthatók egy képpé össze?

S mit kezdjünk a hol jókais „Írjunk mitológiát”-lendülettel,³³ a hol Arany János-i mindenbe kapaszkodó mégis lemondással: „Hol [...] a mitológia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik?”³⁴ Hogy értelmezzük Kelecsényi vanitatum vanitas-írását?

Lehet hogy a célba vett Ösiség eltörlesztése után a Költői Történeti műemlékeket tisztos Óságbuvaraink kevesei addigis annyi baj, költség meg kellemetlenség daczara jobban kibuvárlani fogják, s mit örökre elenyeszve gondoltunk, napfényre kihozandják. Addig is még ezen mesterséges köz kulcs elkészülend, énis Levéltárunk titkos kulcsainak birtokába jutvan (mennyre tölem telhete) néhány adalekokat, jelen Archeo Mythologiai buvarkodasaimhoz gyűjteni serénykedtem. Mennyre célomat értem itt az írás, forgassátok.

S mit sugalljon a *Közhasználatú Magyar Nemzeti Regetárház* első lapján az S iniciálé? Valóban csak a sárkány keblében jegyezhető le a Szent Hagyomány?

³² *Bobó Misi nevettező naptára az ... búfelejtő esztendőre*, Budapest, Rózsa, 1909–1918. L. még: *Bobó Misi: heti élclap*, szerk. BOHÓ Misi, Győr, Surányi János Ny., 1889.; *Bobó Misi*, Pápa, Goldberg Gyula Ny., 1891.; *Bobó Misi*, szerk. VÁGÓ Imre, Budapest, Anglo Ny., 1909–1910.

³³ Jókai *Az ércleány* című novellája kezdődik ezzel a mondattal a *Forradalmi- és csataképek*ben.

³⁴ *Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI: Levelezés, II), 382.

334
Gyermek. Kny.

Közhasznú
Magyar Nemzeti
Regénytárak. (Magyar)

öltői Történeti

Bogány Régiségbiwárlatok Tántára.

rehae. Mythologiai

Östör Emléttárcza a heptászónokial,
Aradi Mondák, Erdalok, Felvölátok, Borsos,
Valakéi, Székelyországok, György és György

zöldfű. és Chintára. - az a...
okjele (0 s új regeszené) Szokasok -
zittya, pitü Szokasok, és is jelepköny
Lehagyományok, Seldazolatoknál
Pótlékos

S.M.E.F.A.

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
Kéziratt. Növendekespló.
19 26 .év. 57 .sz.

IMRE LÁSZLÓ

Tompa Mihály vallási élményének tanulságai egykor és ma

Tompa Mihály kálvinizmusáról, aki már csak lekipásztori hivatása miatt is szembenézhetett a vallási érzés korabeli formáival és dilemmáival, mindmáig némileg leegyszerűsített kép él az irodalomtörténeti köztudatban. Mintha az élet nagy kérdéseire a vallás vigaszával (hogy ne mondjuk: közhelyeivel) adott válaszok szférájában megmaradva, a falusi pap képzetkörén és szemhatárán belül lelt volna nyugodalmat. Ez már csak elvileg sem lehet így, legalábbis ha hitelt adunk Klaus Douglas tételének, mely szerint a

protestantizmus megerőltető létforma. Egy katolikus egyház önértelmezéséből fakadóan képes rá, hogy külső formáit illetően is történelmet átfogó, univerzális és egységes maradjon. A protestantizmus ezzel szemben egészen másként működik. Állandóan meg kell újulnia [...] Ha közös hullámhosszon akar maradni korának emberével, alkalmazkodnia kell az éppen adott kor külső formáihoz.¹

Nos, Tompa nagyon is „közös hullámhosszon” kívánt maradni korának emberével, erre azonban politikai, nemzeti, irodalmi, ideológiai meghatározottságának keretén belül törekedett.

„Van, aki a vallásos kijelentés látnoki felismerőjének tartja, de van, akinek a szemében nem más, mint a racionlizmus hitetlen képviselője” – írta Tompa vallási élményének egyetlen monográfusa, Erdélyi Dezső 1940-ben.² Árvaságával, különböző természetű és szintű frusztráltságával magyarázta a költő vallási fogékonyságát, vitatható módon. Abban viszont igaza lehet, hogy az anyagi biztonság, a falusi parókia nyújtotta nyugalom igényének is szerepe lehetett abban, hogy a harmincéves, rendkívül sikeres költő a lelkészi hivatást választotta. Monográfusa ennek negatív következményeiről is szól:

hitének nincs igazi mély, egzisztenciális alapja, s így vallásossága elsekélyesedik, s hangulatkereszténységgé süllyed.³

¹ Klaus DOUGLASS, *Az új reformáció (96 tétel az egyház jövőjéről)*, ford. SZABÓ Csaba, Bp., Kálvin, 2002, 63.

² ERDÉLYI Dezső, *Tompa vallásossága*, Bp., Radó István, 1940, 3.

³ *Uo.*, 54.

Az ítélet azonban túlzottan szigorú, s nem számol kellő mértékben a 19. századi viszonyokkal, amikor a megingatatlan vallási meggyőződés együtt élt a felvilágosodás racionalizmusával.

Életrajzi tény, hogy Tompát a teológia nem nagyon érdekelte, ilyen tárgyú könyveket nem is szerzett be. Az egyházzal mint intézménnyel és feletteseivel sem sokat törődött, a neki felkínált esperességet nem vállalta el, egyházkerületi gyűlésekre, ha tehetette, nem járt el. Nagyon komolyan vett viszont nemes ideálokat, az evangéliumot leginkább etikai szempontok szerint magyarázta, s prédikációinak mai olvasója arra sem feltétlenül jön rá, hogy a szerző kálvinista. Így azután az ún. racionalista igehirdetők közé szokás sorolni, aki úrvacsorai prédikációiban inkább a kenyérről és a borról szól, mint a csodás átlényegülésről. Nemcsak a más vallásúak iránti ellenszenvnek nincs nyoma nála, hanem a *Haldokló mellett* című versében még hitetlen vitapartnerének igen rokonszenves voltát is hangsúlyozza: „Ösmertem a jámbor, becsületes, / Kevésszavú, de nyájas férfit.”

Hogy a 19. század derekán járunk, s hogy Tompa a közösséggel egy „hullámhosszon” van, az prédikációinak demokratikus indíttatásából is kiderül. *A templomban* című elmélkedésében írja: „Íme a gyenge s a nyomorék, a rongyokkal fedett koldus egyesíti imáját a hatalmaséval, az előkelőével. . .” *A könyv* című fohászában a vallás valamiféle egyetemes részvétellel válik azonossá:

Mily magasztos és emberhez méltó: midőn a szív mások szenvedését is átérzi, magáévá teszi: azt megosztani, enyhíteni kívánja, s erről mint kezes megjelenik a szemben a részvevő köny.

Nem parttalanítja, inkább közös hullámhosszra hozza vallási meggyőződését korának (egyébként roppant nemes és humánus) liberalizmusával. Egyik pünkösdi prédikációjában (*Lelki ittasság*) a reformkori közösségi magatartást emeli fel, szembeállítva a tunyasággal, közömbösséggel, eszménytelenséggel:

Beszélhetni aztán ennek, akár a szent apostolok első pünköshti nyelvén: hogy senki nem teremtett magának egyedül, hogy szeretnünk kell felebarátainkat; hogy áldozni a közjóért, hazáért, vallásért, jövőöért: kötelesség!

Olyannyira követi a legújabb eszmeáramlatokat, hogy *Határsértések* című egyházi beszédében még a szocialisztikus tanokkal folytatott polémiát is vállalja, bírálva a társadalmi rendet fenekestől felforgató, egyenlőség-eszmét hirdető tanokat.

Abban is a kor feltételezett *felvilágosult* keresztyénéhez szól, hogy nem a csodákra figyel, inkább olyasfajta irracionális-költői szférába emeli a vallási élményeket, amely nem zavarja a „tanult” embert sem. Az *Ima az év utolsó estvéjén* úgy fogalmaz, hogy ne dogmatikai, hanem élményi megközelítést adjon:

Oh megfoghatatlan valóság! mi vagy Te, s mik vagyunk mi? Te fény, mi árnyék. Te tökély, mi gyarlóság. Te erő, mi gyengeség. Te valóság, mi tünemény. Te tenger, mi buborék. Te függetlenség, mi korlátoltság. Te teljesség, mi hiányosság. Te harsogó szózat, mi gyenge visszhang. Te öröklét, mi a pillanat.

Tompa fő törekvése az, hogy senki ne idegenedjék el a vallástól, senki számára ne lehessen szembeállítható a vallás és a természettudomány igazsága. *Tudás, hit* című beszédében a terjedő vallástalanságra céloz: „Sokan azt mondják ma: a vallás a tömegnek való, én azon felül emelkedve vagyok.” Tiltakozik az ellen, hogy a tudományt, a technikát a vallással szembe lehessen fordítani, hiszen a vallás olyan igényeket elégít ki, amire a természettudomány alkalmatlan:

csak gyárákig, s gőzgépekig terjed-e a mindenség? megtalálja-e ezekben a lélek valódi helyét, célját, kielégítettését? Oh épen nem! sőt valamint érzem, hogy nem csupán érzék, ideg és vér vagyok, hanem valamely felsőbb erő: szellem, lélek lakozik bennem, mely nemcsak hogy egy részemet, de jobb részemet teszi [. . .] úgy tudom, hogy azon világon kívül, mely érzékeim alá esik, egy magasabb, tágasabb s tökéletesebb erkölcsi világ van, melynek lelkem által vagyok halhatatlan polgára.

Közel áll ez ahhoz a felfogáshoz, amely Gyulai tragikumelméletében, s általában az Arany–Csengery-kör egykor obektív idealizmusnak nevezett erkölcsi világrend eszméjében nyilatkozott meg, s amely a vallás transzcendenciáját nem tagadva erkölcscentrikus maradt. Amily kevésbé részletezik a felvilágosult világképnek látszólag ellentmondó képzeteket, éppoly ingerültté teszi őket a természettudományra hivatkozó ateizmus. Arany János a *Honnan és hová?* című versével vitatkozik a lélek halhatatlanságát tagadó „tudomány”-nyal, ahogy *Az ember tragédiája* is nyílt polémia a kortársi vulgáris materializmussal. A 20. században majd sokszor szóba kerül, hogy a legmagasabb színvonalú természettudományos szemlélet nincs ellentétben a keresztyén tanokkal, amit a legnagyobb természettudósok példája igazol Pavlovtól Einsteinig. Tompa érvelése hasonló: „Hogy tudás és hit szépen párosulhatnak, mutatja a tapasztalás, a történet: a legnagyobb bölcsék, kik magas tudással bírtak, hívők valának.” Tompa tehát – látszólagos egyszerű tradicionalizmusa mellett – sok mindent vállal a protestantizmus „megerőltető létformájá”-ból: megelevenít, aktualizál, racionálisan érvel, nem monoton módon ismételtet.

Lelkészi hitvallását úgy fogalmazza meg Hanván, 1851-ben tartott székfoglaló beszédében (*A pap a templomban és a templomon kívül* címmel), hogy céljaival bármely vallású, sőt világnézetű, politikai pártállású hívei is egyetérthettek. Vázlata: „Akarom I. hogy bölcsék legyetek a jó dolgokban, ártatlanok a gonoszokban, II. elmondom:

miképpen akarom ezt elérni? III. kiknek segedelmére számolok ebben?” Több versében, például a *Levél Pogány Karolinához* címűben is vall eme szándékáról: „Én az egyszerű nép őre vagyok.” A homiléta és a költő Tompa egészen átfedi egymást például a *Feddés* című költeményben és sok más esetben. Ugyanakkor természetes, hogy a lírai megszólalás magányában kételyei, vívódásai inkább megszólalhatnak, mint a szószéken. Ezenközben a 19. században sok szempontból meggyengülő, hatását veszítő igehirdetés költő voltától nyer ihletet. Ravasz László szerint a 19. századra

meghódította a lelkeket a természeti vallás, amelyet Kant óta valami komoly, száraz, de ragyogó moralizmus egészített ki. Eszerint az emberi léleknek kívánsága, öröksége, nemeslevele az, hogy megismerheti Istent, mint bölcs gondviselőt, s józan eszének, szívébe plántált nemes ösztöneinek sugalmazására magát szakadatlanul fejlesztve, az erény útján egy olyan erkölcsi tökélyre tehet szert, amely ideleln boldoggá teszi, az emberi nemet előbbre viszi, és a halál után az örök életet biztosítja. Ez maradt meg a 19. század elejére a reformáció roppant örökségéből. Pál apostol, Szent Ágoston, Kálvin, Luther, Pázmány ellentétektől feszülő, dinamikus és transzcendens tanításából megmaradt ez a néhány száraz levél, egy rendkívüli tenyészetből egy maroknyi herbatea.⁴

A költő Tompa valláshoz fűződő viszonya kezdettől tartalmazza a differenciált, az egyénített élmény többletét. A *Harangszó* című versben nagyszerű művészi telitalálattal a messzehangzás sokféleségéhez kapcsolja hitének polifóniáját. Egyrészt:

Teremtő Isten! hova tekintek,
Hol ne lássam hatalmatat.

Másrészt:

A kétkedés, e barna denevér,
Hozzám jöve s szárnyára vett.

Vallási élményének elevenességét tanúsítják szélsőségei, hogy gépiesen elfogadott és vallott/hirdetett tételek helyett olyan vehemenciával vívódik, mint majd félszázad múltán Ady. Aranyrak írja:

Én senki és semmi vagyok, de mégis vagyok valaki: mesterségem, kenyerkeresésem mártírja; a templomba kell járnom, papolnom, halottat temetnem! Dícsérem a halottat, beszélek az Isten jóságáról a szomorú

⁴ RAVASZ László, *Utóhang* = TOMPA Mihály *Összes Művei*, Bp., Franklin, é. n., 1482–1483.

feleknek: aki bölcsen tette, amit tett; vigasztalom a megkeseredett szívűket stb. stb.; aztán jót nevetek a sors e gyalázatos szatíráján, úgy hogy ez a legnyomorultabb, legszerencsétlenebb teremtés, akit én feleségemnek, szeretett feleségemnek nevezek: ijedten veti rám beesett szemét, gondolván, hogy tán megtévelyodtam.

Örök keserősége, két kisfiának halála (ami miatt többen Jóbhoz hasonlították) időnként elviselhetetlenné tette számára a szertartások motorikus elemeit. Lehettek nézeteiben és gyakorlatában az orthodoxiához közelálló elemek, de az azonosulás minimumától a maximumáig oda-visszajáró levélbeli és versbeli megnyilatkozásai az autonóm, felvilágosult 19. századi ember tépelődéseivel rokonítják.

Hangulati mélypontjait verseiben is igyekszik reménnyel és hittel ellensúlyozni, mint például a *Tornácomon* című versben, melynek halálvágya (erkölcsi mélypontként) akár az öngyilkosság szándékáig terjedhet:

Végtére elborul s nyomasztó nagy éj lesz;
A levert lélek egy sötét vágyat érez:
Nem élni, nem élni!
De egy-egy csillag gyúl a felhőkben távol,
Fellobanó fénye lelkünkig világol,
Remélni! remélni!

Halálvágyó versei (*Kedves vendég, Bár még. . . , Téli reggel, A kísértő*) hű barátját és levelezőtársát, Arany Jánost is megijeszítik, annál inkább, mert ő maga – szilárd kálvinizmusa mellett – hasonlóképpen jut el végletes ellehetetlenülésekhez, például a *Mint egy alélt vándor* című versében:

De kopár, sivatag jövőm láthatára:
Mért fussak felé, ha nem ígér enyhülést!
Megtompult kebellem, szemeim bezárva,
Óhajtom magamra a megsemmisülést.

Tompának már csak az ilyesféle szörnyűséges tusakodásai is amellettszólnak, hogy képtelenség őt a rutinszerű lelkipásztori életfelfogás egyhúrú poétájának tekinteni. A *Bár még. . .* című versének csakugyan megdöbbentő sorai vannak:

Hordoz mélység fölött, átkos kietlenen,
Magam oly egyedül s elhagyva képzelem!
Hánykódó lelkeket mi így meglátogat:
Semmisülni vágyó öngyilkos gondolat. . .

Arany erről írja a Tompa verskötetetéről szóló bírálatában a sokszor idézett óvását:

oly mélység fölött lebeg, hol féltjük – az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény felé, s óvakodjék ott járni.⁵

Hasonló módon szokatlanul, rendhagyó módon nyitott a *Haldokló mellett* című költemény. Egy hitetlen haldokló vitába száll az égi vigaszt kínáló lelkésszel, akin őszinte megrendülés uralkodik el. Szili József, aki egyébként is újszerű módon értekezik Tompa lírájának dialogicitásáról (ellentmondva a biedermeier felszínességéről hangoztatott elmarasztaló megítélésének) hit és hitelenség vitáját eldöntetlennek véli:

S az eseményt lezáró csendben, amely a költeményt a kérdés félelmetes csendjével köti össze, a változás széllebbenés képében jelentkezik, mely egyszersmind a túlviláginak sejthető jelenés bevezetése is: „S némán ülve az éji csendben ott / Széllebbenést gondoltam érzeni.” A költemény mesteri befejezése: a töredék gondolatok szétszórása, s a pont nélkül hagyott utolsó sor jelzése, hogy nincs, nem lehet vége a töprengésnek:

Elmémre sok nagy gondolat tolult,
Élet s halál, lélek s test, öntudat
Örök bíró. . . ítélet s fizetés⁶

Utóbb szóvá is tették, hogy Tompa halotti beszédeinek fogyatékosága, hogy „a feltámadás hite nem elég erős benne, s a halhatatlanság gondolata nem játszik központi szerepet.”⁷ Valójában – a 20. századi filozófia kopernikuszi fordulatát hozó hermeneutikai megközelítés szellemében – éppen hogy a különböző autonóm befogadók számára adja meg azt az esélyt, hogy mindőjük saját diszpozíciója felől értse meg a feltámadás és az örök élet kérdéseit. A keresztyénség alapelvei többféle, egymást ki nem záró értelmezésének 20. század végi felfogása annyiban nyer igazolást nála, hogy nem merev és szó szerinti, hanem lényeg szerinti interpretációra törekszik.

Egyik legizgalmasabb verse az *Isten akarátja*. A vallástól remél vigaszt, de bevallja: nem érti Isten szándékát. Kételyeit utóbb a „salak” lázadásának minősíti, hogy a vers a másvilági találkozás reményével enyhüljön meg a befejezésben. Arany ehhez is kongeniális kommentárt fűz: „első tekintetre csupa reflexiónak tűnik a téma fölött, meg kell nyugodjunk isten akarátában”, alaposabban olvasva azonban kiderül, hogy

⁵ ARANY János, *Tompa Mihály költeményei* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk., utószó, jegyz. S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998 (Csokonai Könyvtár: Források), 455.

⁶ SZILI József, *Hogy tempózz Tompa*, It, 1995/4, 501.

⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 51.

a költő csak *akar*, de *nem tud* megnyugodni, s hogy a költemény forrása nem a fejben támadt, hanem odalenn sötétlik egy a szív fenekén rejlő fájdalom, melyet semmi bölcsesség, még a hit sem képes eloszlatni: *fiát* siratja ez a bölcselkedő.⁸

(Dávidházi Péter a *Bár még* kapcsán rámutat, hogy „Arany nem valláserkölcsei, világnézeti értékek elbizonytalanodása fölött mond *ítéletet*, hanem az embert *félti*.”)⁹

S. Varga Pál líratörténeti monográfiájában *Kísérletek a világvesztés következményeinek elhárítására* cím alatt tárgyalja azt a manővert, amit *A tudatos önáltatás* címszó alá sorol. Ezen belül a *Haldokló mellett* című versét említi, melyről azt írja, hogy Tompa nem tud magabiztosan visszatérni a megtámadott világkép menedékéhez.¹⁰ Ravasz László az ilyesféle bizonytalanságot a korszak gyakorlatával magyarázza: a kor világnézete

élesen széjjeltartotta az Igét és az életet: az Igét a gyülekezeti istentisztelet keretei közé rekesztette, és mint valami beszédceremóniát, hallható szertartást, csíráatlanította. Az életet, a nyers, tragikus életet pedig nem Isten prófétái Igéjével, hanem a józan belátás, világos értelem, a fáradhatatlan felvilágosítás eszközeivel próbálta alakítani és kormányozni, természetesen igen kevés sikerrel.¹¹

Tompa eredményesen és komolyan végzett lelkipásztori munkája és hitvallása mellett levelezésében és verseiben nem hallgattatja el, ha a „nyers, tragikus élet” kér szót:

Ezernyi köny s nyomor mégis honnét van itt. . . !?

– Uram, nem érthetem a te akaratod! –

A *Biblia* természetesen költőként is meghatározó élménye; annak életigazságai és témái, költői eljárásai és szókészlete egyaránt döntő hatással van rá, ám a kifejtés legtöbbször aktuális, sőt politikai célzatú. Mindenki számára nyilvánvaló lehetett a *Herodes* című versének zsarnokellenessége, *A kísértő*-ben a Bach-korszak csábításaira, a *Sámsonban* az októberi diploma körüli viták idején a nemzet erejét fenyegető veszélyre, az *Új Simeonban* a szabadság eljövételének reményére utalt. Ezeknél a tematikai, allegorikus kapcsolódásoknál talán fontosabb, hogy

⁸ ARANY, *i. m.*, 455.

⁹ DÁVIDHÁZI Péter, „Húnyt mesterünk. . .”, *Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 269.

¹⁰ S. VARGA Pál, *A gondviselésbittől a vitalizmusig: A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1994 (Csokonai Könyvtár, 2), 114–115.

¹¹ RAVASZ, *i. m.*, 1484.

azon rejtett célzatok, metaphorás képek, meg-megáradó gondolatalakzatok, jelképes mondatok, symbolikus kifejezések, amelyek a bibliai előadást jellemzik, egyéni s költői lelkével valódi összhangot keresnek és találnak.¹²

Verseinek és vallási elmélkedéseinek közvetlen összefonódására mutat, hogy prédikációiba időnként beleszővi verseit, akár vers formában idézve, de arra is van példa, hogy prózai átiratban. Az *Olajág* című kötetében kiadott egyik fohásza például prózában ismétli meg *Őszi tájnak*. . . című lírai remeklésének gondolatmenetét:

erőszak nélkül válik el a megsárgult lomb az ágtól, fájdalmatlanul hajlik sírja felé a szép napokat átdíszlett virágbokor; a lét és nemlét közötti szomorú küzdelem ismeretlen itt; s mint az éneklő hattyút legédesebb dala közben lepi meg a halál: a föld haldokló szülőttihez enyelgve közelít a vég. Oh, lehet-e meghalni szebben?

(Ez utóbbi már szó szerint a verssor.)

Kétségtelen egyébként – mint erre többen rámutattak –, hogy megjelentetett prédikációi kora legkiválóbb egyházi szónokai közé emelték. Sikeresen elkerülte a mechanikus, visszatérő ismételtetések, például a világ korholásának veszélyét.¹³ Többnyire a keresztyénség általános erkölcsi elveit boncolgatja, felekezeti természetű megnyilatkozásai ritkábbak. (Korai, 1847–es, *A reformáció áldásai* című tanulmányában három dolgot emel ki: a lelkiismereti szabadságot, a tiszta erkölcsöt és a polgári jólétet.¹⁴)

Tompa Mihály említett megtorpanása, kételye mellett is, legkiterjedtebb életművű kálvinista költőnk, akinek megingásai igenlő álláspontját hitelesítik, mert megmutatják, hogy nem beletörődéssel hálálkodó mindenért, hanem autonóm módon eszmélkedő lélek. Nem jár meg Baudelaire-re, Verlaine-re emlékeztető mélységeket, a bűn és önundor poklait. Legtöbbször az értelmet is hite indoklásához hívja segítségül:

Hajolj meg a *változhatlan* előtt. –
A bűsz vihar, mint óriási bárd,
Kettészakasztja a dacos fenyőt,
De a meghajló fűszálnak nem árt.

(*Nőmnek*)

Bizonyossága nem magára erőltetett önfegyelem, hanem (legszebb verseiben) szárnyaló érzéseinek végtelenbe lendülése:

¹² VÁCZY János, *Tompa Mihály életrajza*, Bp., MTA, 1913, 103.

¹³ KÉKI Lajos, *Tompa Mihály*, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 136.

¹⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 41.

Isten magas, szép mennye. . . ! Majd ha
Repülni gát nélkül lehet,
Dicsőségét, titkát óhajtva
Oda lehellem lelkemet.

(Alant és fent)

A vallási bizonyosság szinte mindig természeti és emberi érvekbe, képekbe, kapcsolatokba fogózik:

Ha lelkem a sötét jövőbe néz:
Kiköltözik belőle hit, remény,
És pusztán áll, mint egy elhagyatott
Kápolna a vadonnak közepén.

Oh hölgyem! csüggedt lelkem boldogabb
Idők reményivel karoljad át, –
Miképp a repkény zölden folyja be
Az ó kápolna ingatag falát.

(Oh hölgyem. . .)

Az *Isten akarátja*, melynek vergődéséről oly tapintattal értekezik Arany bírálatában, végül is nem jut el a megnyugvásig:

Hogy a sír hús gyepén nyugtatva homlokom,
Higyjek, reméljek, s ezt lehessen mondanom:
Hogy elvesztettem itt, majd feltalálom ott. . . !
Legyen meg hát Uram, te szent akaratod.

Nincs ebben a megnyugvásban semmi hamis, a számára lehetséges egyetlen vigaszt addig a fokig tekinti megoldásnak, ameddig őszintén teheti.

Ez Tompa vallásos költészetének igazi értéke. A korabeli magyar vallásos költészethez (például Fejes Istvánhoz) képest igazi értéke önmagának felelő dialogicitásában lelhető fel. Mer beszélni kétségeiről és halálvágyáról, de nem restelli időnként megvallott, visszanyert bizonyosságait sem. Útja és hangváltásai jellemzőek a 19. századi keresztyén válságaira és bizonyosságaira, s mindezt alkatához igazodó módon, teljes szélességben szólaltatja meg. Nemcsak a magyar vallásos líra legbecsesebb darabjai közt van helye verseinek, hanem jelentősége olyasfajta mentalitástörténeti rekonstrukciók esetén is számba veendő, melyek az egyházi író és a költő megnyilatkozásait faggatva arra keresnek választ, amiről jó félévszázada nem nagyon esett szó.

KUSPER JUDIT

„egy betű a leányszív”, avagy (ön)olvasási stratégiák Mikszáth Kálmán
Az arany-kisasszony című novellájában

Férfimese

„Uraim” – szólal meg az elbeszélő rögtön *Az arany-kisasszony*¹ első szavában, így kétségünk sem lehet afelől, kik lennének mondandója címzettjei. A kedélyes, ám olykor iróniától sem mentes bevezetés az ördögi várostól messzire repíti a befogadót, holott a földrajzi távolság akár elenyésző is lehet: itt egy új világ teremődik, a maga kusza szabályaival, elképesztő szokásaival és fonákságaival. E mesebeli helyszínen mesebeli királykisasszonyai elevednek meg a rideg hegygerinceken, felbukkan a címben ígért arany-kisasszony, Krisztina és barátnője, a szomszédos Bohuska. E szomszédságnak ugyan van egy kis szépséghibája: hiába laknak egymástól alig húszlépésnyire, otthonaikat mély szakadék választja el egymástól, melyet – tényleges híd hiányában – csak jó másfél órás, le- és felvezető sétával lehet áthidalni. A szemfüles olvasó természetesen rögtön allegóriát sejt: bizonyára nem véletlen, hogy ily csekély távolságot ilyen körülményesen lehet legyőzni, e szakadék így magának a novellának egyik szervezőelemévé is válhat.

Szakadékok

Szakadékok hegycsúcsok között is húzódnak, a csúcson lakó emberek között is, ám domborzati anomália sem szükségeltetik ahhoz, hogy ember és ember között átjárhatatlan legyen a távolság. A novella hősei mind létrehozzák a saját, híd nélküli hegycsúcsukat, megteremtik a maguk világát, saját meséjüket, elbeszélésüket. Olyan zárt rendszereket alkotnak, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy valóban *hősei* legyenek egy történetnek, s ne mellékszereplői: egymás mellett bontakozik ki legalább öt párhuzamos világ, saját szabályokkal, rendszerrel és nyelvvel.

Az elbeszélő viszont nem könnyen árulja el magát. A három idősebb férfi, Csemez, Csutkás és Luppán barátságát bemutatva éppen azon csodálkozik, hogy Csemez nem esett szerelembe a másik kettővel egyszerre, „mert hiszen egy lélek voltak ők három testben, aztán soha a világ eleje óta nem merült föl köztük semminemű vitás kérdés, vagy nézetkülönbség, kivéven a burnót élvezetében”. (9) A komoly filozófiai

¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Az aranykisasszony* = UŐ, *A tót atyafiak: A jó palócok*, Bp., Diáktéka, é. n. A továbbiakban az oldalszámok e kiadásra vonatkoznak.

háttérrel kidolgozott burnótozási technikák és az őket követő narrátori vélemények valóban elbizonytalaníthatják az olvasót: a három férfi hasonlóságának hangsúlyozása ironikussá válik, különösen akkor, amikor belső tulajdonságaik után külső jegyeik is hasonulni kezdenek, igaz, ez egy parókának köszönhető. Az irónia alakzata bukkan fel akkor is, amikor a három férfi külsejének leírását ígérve Csutkás tavalyi útlevelének az adatait másolja be, Luppán leírása csupán arca alakjában tér el tőle, a harmadikat, Csemezt pedig nemes egyszerűséggel e kettő arányos vegyülékének tartja, így nem is vesztegeti rá a szót. Az elbeszélői naivitás árca mögött egyre inkább távolságtartást, sőt határátlépést sejtethetünk: a narrátor oly módon tetszeleg a mindentudó elbeszélő szerepében, hogy információi nem hordozzák a bizonyosságot, ugyanakkor mégis különös pozíciót tölt be, hiszen az olvasót éppen e tudás felettébb szokatlan tálalásán keresztül fogja elbizonytalanítani. Az iróniát nem viszi a végletekig, jellemkomikum mögé rejti, s csak a mű végére válik teljessé az ironikus olvasat s az általa kínált értelmezési lehetőség.

Párhuzamos világok?

Miből is épül fel egy *bűs* világa? Mi tekinthető párhuzamnak, esetleg azonosságnak vagy különbségnek? Az előbb már idézett, a három férfi külsejére vonatkozó leírás megtévesztheti a befogadót. Csemez Stevo gyengéje, mint a *Második fejezet* elején kiderül, az aranycsinálás volt, ami egy kémia professzortól akár még el is várható. Viszont e tevékenysége nem csupán szakmájában befolyásolja, hanem nyelvébe is belopja magát, „s minden fogalmat arannyal fejezett ki”. (15) „A májusi eső fölért neki egy mázsza arannyal”, „aranyat ér az esze és a szorgalma” (15) stb. A kifejezés észrevétlenül jelen van Csemez mindennapi életében, s már ő maga sem képes kontrollálni, hiszen emberi kapcsolatait is átszövi: számára két kártyacimborája „valóságos aranybánya” (15), Krisztinához „aranyos kívánságot” intéz (15), s lánya „elaranyosítása”, azaz tulajdonképpen eltárgyiasítása akkor történik meg igazán, amikor őt magát azonosítja – valami furcsa ellipszis folytán – e legnemesebb röggel – méghozzá Csutkásnak köszönhetően, aki egy elmés megjegyzéssel képes belépni Csemez világába és narrációjába: „No, te ugyan elérted, ami után vágyakoztál: aranyat kerestél teljes életedben s íme, meg is van egy nagy darab igazi arany, a – Krisztinka”. (16) Csutkás, mint a metaforák embere, bátran használja e kifejezést, nem is sejtve, milyen lavínát indíthat el vele Csemez világában, ahol a konvertálás éppen az ellenkező irányba működik:

Csakugyan arany. . . színarany ez a leány! Hehehe! Az emberek bolondok, s aranynak nézik a sarat. A sarat, az embert. S denique, ha az egész világ téved, az egész világnak mégis igaza van; ha az egész világ aranynak tartja Krisztinát, bizonyára aranyból van ő a kis körme hegyétől kezdve egészen a sarkáig. (16)

Itt éppen a feltételezett szólamok röpké találkozásának lehetünk tanúi: Csemez ugyan megpróbálja megérteni Csutkás bókját (amit rögvest az egész világ tudásának feltételez), de ezt csak úgy tudja megtenni, ha saját, mondhatni, materialista, aranycsináló világába berántja: Krisztina mértékegységgé válik. Csutkás egy későbbi megjegyzése („Ez a te aranyod mindig nagyobb, nagyobb. Maholnap menyecskévé női ki magát. Elviszik tőled!” [17]) csak erősíti a kislány anyag- és tárgyjellegét. Olyan tárggyá válik, amit birtokolni lehet, ami felett rendelkezni lehet, aminek értéke van, és ezzel az értékkel kereskedni lehet. S mindez talán a félreértett metaforák miatt alakult így: Csemez valójában nem érti őket, hiába is használja, nem férnek bele az ő narrációjába.

Éppen ezért értelmezhetjük veszedelmesként a különböző beszédmodok találkozását: az önmagába záródó vagy önmagához visszatérő narráció legfeljebb önvészélyes lehet, ám amint átlépik a határt és bemerészkednek egymás zónájába, akár közveszélyessé is válhatnak. Csutkás tanár úr narrációja is rendkívül szépen körülhatárolt, aprólékosan felépített: az öreg tanáron mindenki mulat, hiszen szavajárása, a „csüggnek rajtam” mögött nem észlelhető semmi, a tekintélyes pedagógusként bemutatott férfiú valójában nem dicsekedhetne tanítványai szeretetével, s legkevésbé azzal, hogy ő tanította Petőfit a poézisre. Kijelentései az elbeszélő rejtőzködő szólamában válnak labilissá, aki Csutkás bemutatását neutrális közlésekkel kezdi, melyek igazságtartalma nem kérdőjelezhető meg. Ám a későbbiekben – szintén leleményes jellemkomikum alkalmazásával – az addigi kijelentések átértékelődnek: az elbeszélő újra az orránál fogva vezette a befogadót, sőt, saját szavai igazságát teszi vitathatóvá. Hogyan is hihetnénk annak az elbeszélőnek, aki az egyik percben még teljes bizonyossággal tárja elénk a tényeket, ám egy ügyes retorikai fogás, az *anacoluthon* segítségével kibillenti az olvasót a passzív befogadás kényelméből, s önmaga és története *elbeszéltségére* hívja fel a figyelmet?

A narrátor hasonló eszközöket alkalmaz Luppán Demeter bemutatásakor is: házassága viszontagságait taglalja, nem áll tőle távol a tragikus hangnem, mígnem újra éles stílusváltás következik:

Pedig hát az egész dologból egyetlen szó sem történt meg, Luppán lovag múltját, gyermekségétől kezdve egész a mai napig, minden selmeci ember ismeri és bizonyára nagyon jól tudja, hogy sohasem volt felesége, következésképp gyermeke sem. (13)

A Luppán szólamát meghatározó világ képzelt családja köré szerveződik, az öregedő bányagróf mindent meghalt felesége és gyermekei köré épít föl és viszonyít, rájuk támaszkodva kívánja megindokolni lánykérése jogosságát is – ahogyan Csutkás sem tud mást felmutatni, mint hogy jövendőbelije csüggeni fog rajta.

Váratlan (sors/út)kereszteződések

De hogyan is képzelhető el a lánykérés egy olyan világban, ahol ilyen zárt rendszerek léteznek egymás mellett? Láttunk már példát a szövegben arra, hogy ideiglenesen (és nem túl eredményesen) az egyes szólamok találkozhatnak, sőt beléphetnek egymás metaforarendszerébe is. Hasonló történik akkor, amikor Csutkás – többszörös, meg nem értett célozgatások után – végre meg meri fogalmazni szíve óhaját. Mindehhez szükség van egy olyan nyelvre, amely valamelyest képes összekötni őt reménybeli apósával: ez a kártya nyelve lesz. Csutkás egy szép napon, kártyázás közben hajtja végre vakmerő tettét: a már elemelt paklit zsebre teszi, majd a kártyaasztalnál megkéri Krisztina kezét. Mindeközben ragaszkodni kíván egy metaforarendhez, de folyton elbotlik, nem találja az egyezéseket: diákjai szeretetére, a „szív”-re kíván építeni („Szívet keresek, uraim és kisasszonyom!” (19)). Luppán rögtön felveszi a fonalat, majd összefűzi saját szólamával („Mióta szegény megboldogult nőm...” [19]), Csemez pedig „Ugyan osszatok már!” felkiáltással rántja le a jelenetet a patetikus hangnemből az ironikusba. A pátosz pedig visszahozhatatlan, hiszen a két kérő érvelése olyannyira saját narrációjukra épít, hogy remény sincs arra, hogy más fedje le a világot számukra: mindketten saját módjukon kívánják Krisztinát berántani saját szólamukba: „boldoggá teszem, csüggeni fog rajtam” (19) – mondja Csutkás, Luppán érve pedig szintén kézenfekvő: „mennyire hasonlít szegény megboldogult feleségemhez”. (19) A lánykérés iróniáját csak fokozza, hogy a kiinduló nyelv, a kártya újra szerephez jut, ám ezúttal a kártyázás a lánykérés allegóriájává változik: „Uram! Ön a kártyámba nézett... Vagy igen, igen, mit is beszélek? Ön az én kártyámat önmagának akarja osztani...” – támad Csutkás Luppánra annak kinyilatkoztatása után.

A szépen építkező (nyelv)rendszer azonban összeomlik, hiszen a megkért leány más karjaiba rohan: a szomszéd fiút, barátnője bátyját tüntetné ki kezével. Mirkovszki Miklós, a *Bevezetésben* csak haszontalan fiúnak aposztrofált harmadik kérő Krisztina számára nem ismeretlen, hiszen vele „mindennap fecsegni szokott a szakadékon keresztül”. Lám, újra megjelenik a fizikailag áthidalhatatlan, ám a szavakkal legyőzhető szakadék képe: csak az nem derül ki egyelőre, mennyire bizonyul tartósnak egy ilyen híd.

Elaborátum

Krisztina a lehető legkisebb rosszat kívánja választani, hiszen egy fiatal, csinos fiatalember mégis szerethetőbb, mint a hóbortos és unalmas öregek. Ám Krisztina szólama ennél összetettebb: e választás is szenvedés számára, hiszen úgy érzi, csupán áldozatot hoz, Miklós nem az, akire vágyakozott. Titkos szerelme ugyan nincs, még ideálról sem beszélhetünk, csupán egy regényhősökből összetákolt vízióról:

én olyan férfiúról álmodom, aki szép legyen, mint Don Alvira a „Fekete nő” című regényben, és olyan vitéz legyen, olyan könnyelmű természetű, mint Athos a „Három testőr”-ben, úgy tudjon szeretni, olyan különösen, mint Gaston a „Hét aranyhajszál”-ban, aki annyit tudjon, mint Berend Iván a „Fekete gyémántok”-ban. (25–26)

Az anya nélkül nevelt, otthon unatkozó és romantikus könyveket bújó leány szerelemről alkotott képe igen deformált, s hasonlít Kemény Zsigmond *Özvegy és leányának* Sárájához: Sára sem volt képes a hús-vér emberbe szerelmes lenni, csak a színdarab által megformáltba, s Krisztina is csak a regényhőst keresi Miklósban.

Miklós világa valóban távol áll a regényességtől: Selmecre való hazatérése óta a társaságok hangadója, a női salonok kedvence, nagy reményű ifjú, aki igen szép karriert futhat be a bányavárosban. Lángoló természetű, aki először rendkívül meghatottnak, majd halálosan sértettnek érzi magát a felemás „legénykérés” közben. Ő az, aki a legnagyobb lépésre szánja el magát, s nem pusztán Csemez lehetetlen kérésének teljesítéséről van szó: megpróbál belépni Krisztina világába, egyszersmind hátrahagyni sajátját. Egyedül ő próbálja meg elolvasni a leányszívet (noha Csutkás érzi úgy, hogy professzorként ő „ösmeri e betűt”. [28]) Ehhez viszont szükséges egy újabb, szolamok közötti mozgás, melyet Csemez indít el: az aranycsináló, korábbi ideáját tökéletesítve és végletekig tágítva, lányát azonosítja az arannyal, s cserealkut kínál. Szerepe és követelése igen ellentmondásossá válik ekkor: nem tudni, hogy valóban ekkora darab színarany minden vágya (ami előéletéből még érthető is lenne), vagy csupán egy lehetetlen küldetést kínál föl, amit úgysem teljesít senki, így lánya örökre vele marad. Viszont e gesztussal akarva-akaratlanul ő is belépett lánya világába: „Az eszme regényes, de nem bolond” (31) – hiszen ha valaki mégis megpróbálkozik vele, valódi regényhőssé válhat – s éppen ez hiányzik lánya világából. Miklós kijelentése („meghozom, vagy – meghalok” [31]) meghozza a kívánt hatást, Krisztina rögtön érti a szót:

ez szép, regényes szó volt öntől. Ilyen nagyon szeressen. Úgy érzem most, mintha és is szeretném, én is olyan nagyon szeretném. (31)

Igaz, a valódi szerelem csak akkor bontakozik ki, amikor Miklós már tényleges elment, fizikai valójában távol került, igazi regényhőssé vált. Hús-vér emberként nem sok esélye volt a regényhősökkel szemben.

Ássa az aranyat

A novella legizgalmasabb és legtitokzatosabb része a *Befejezés*, melyben hosszú évek meséltetnek el, s az elbeszélő, aki eddig már többször is az orrunknál fogva vezetett minket, tökélyre viszi az olvasó elbizonytalanítását. Mirkovszki Miklós eltűnt, senki

sem látta többé, mindössze egy rövidke levél érkezett tőle, s egy Óperenciáról visszatért vándor hozott hírt felőle, mely szerint már fél mázsa aranya lenne Miklósnak – kár, hogy a csavargó személye ezt az információt is elbizonytalanítja. Krisztina pedig ha nem is regényhősnővé, de népdalhőssé változik, aki hűségesen vár jegyesére (melyre a tempus-gyűrű őt is kötelezi, ám más sem tehet lépéseket felé), eltemeti apját, s annak öreg barátaival tengeti változatlan napjait. A Miklós sorsát taglaló fikciók sora szinte végtelen: Amerikában, a lehetőségek hazájában természetesen áshatja az aranyat, reménykedve abban, hogy hamarosan összegyűlik a szükséges mennyiség. Ha kiment egyáltalán, akár új életet is kezdhetett, hiszen ami vezérelte, nem a saját narrációja volt, így igencsak kérdéses, hogy állandó megerősítés (és biztos eredmény) nélkül mennyi ideig volt képes irányítani egy olyan férfi életét, aki ennél könnyebben és gyorsabban érhet el sikereket. Ugyanakkor az is megfordulhat a fejünkben, hogy Miklós az arany megszállottjává vált, elvégre Csemez világába is kénytelen volt belépni, így akár az ő helyét is átvehette a narrációs rendben. A novellában kimondatlan kérdés, egyáltalán föl sem merül a lehetőség, hogy miért nem maradt Miklós Selmezbányán, ahol szintén lehet aranyat bányászni. Mint a bányászakadémia tanulója s reménybeli bányatanácsos élhetne e lehetőséggel is ahelyett, hogy rögtön Amerikába szalad. Természetesen e kérdés már Csemezzel kapcsolatban is érvényes lehet: miért csinálni akarja az aranyat, mikor az arany ott van – talán éppen az ő szakadékaiban is.

Csutkás és Luppán a lánykérés óta nem kísérleteznek elhagyni saját szólamukat, hiszen így is elégedettek sorsukkal, s bizonyítást nyert, hogy a saját szólam elhagyása rendkívül veszélyes lehet: egyszerűbb elbeszélniük a másik mellett, bezárkózva, biztonságban. Kár, hogy e tételük igazságát újra az elbeszélő szólama kérdőjelezi meg: a romantikus és tragikus hősnőből csak egy szánni való lesz, aki nem tudja hazahívni immár feleslegesen fáradozó jegyesét, eközben két, szálnalmas és nevetséges bohóccá lett öreg szórakoztatja keserű magányában. S hogy „a bizonytalanságnak valami fájó és mégis édes költészete van”? (38) Elképzelhető, de jelen esetben inkább fájó, hiszen a „Csemez Tini arcán / Mindenik fővenyszem / Egy rózsza hullása.” (37) nehezen közelíthető az édes költészethez. Ez nem lányregény, holott Krisztina úgy vélte, csak azok léteznek, ha már a regények világába lépünk. Persze lehet, hogy nem is férfimese, de abban talán egyetérthetünk, hogy mesteri iróniát felvonultatva a modernség egyik első történetévé válik.

TÖRÖK ZSUZSA

Úti jegyzetek és egy novellacsoport
a nemzetiségi és gazdasági kérdések kontextusában
Petelei István: *Mezőségi út*

Petelei István fennmaradt noteszeiben olvasható jegyzetei nemcsak az író meglátásairól szolgáltatnak adatokat, hanem lejegyzőjük mozgásteréről is.¹ A feljegyzések igen nagy részét az úti jegyzetek teszik ki. Ezek sok esetben tájleírások, a természeti táj mellett azonban Petelei különös megfigyelőképességéről tanúskodnak a belakott tájjal, településekkel és ezeken belül az épületekkel, emberekkel kapcsolatos meglátásai is. Ilyen típusú úti jegyzetei közül a *Mezőségi út* címmel publikáltak váltak ismertté. Bisztray Gyula tette közzé őket 1955-ben az általa szerkesztett *Lobbanás az alkonyatban* című novelláskötetben, majd később más Petelei-válogatáskötetekben is szerepeltek. A szöveg kézírata ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Oct. Hung. 1662-es jelzetű jegyzetfüzetben olvasható.

Bisztray szerint Petelei az útirajzot az Erdélyi Gazdasági Egylet pályázatára írta, de mivel a birtokos osztály egyesülete számára túlságosan is szókimondó volt a jelentés, ezért megjelentetésére nem volt lehetősége, így 1955-ig kéziratban maradt.² Bisztray ezt az állítását a jegyzetfüzetben az útirajz címét megelőző bejegyzésre alapozhatta: „Az erd gazd egyl. pályamunkája”.³ Lehet, hogy volt az Erdélyi Gazdasági Egyletnek a Mezőséggel kapcsolatos valamilyen irodalmi, publicisztikai pályázata, sőt a noteszben olvasható bejegyzés valóban erre enged következtetni, ám közlönyükben, az *Erdélyi Gazdában* semmilyen olyan pályázati felhívást vagy jelentést nem találtam, amely Petelei szövegéhez köthető lenne, annak ellenére, hogy a Mezőséggel sokat foglalkoztak a lapban. A szöveg kéziratban maradásához fűzött magyarázat azonban elgondolkodtató, hiszen Petelei megjelentethette volna a *Kolozsvári Közönyben*, amelynek 1884-ben, a *Mezőségi út* keletkezése idején⁴ munkatársa, sőt tárcarovatának

¹ A jegyzetfüzeteket részletesen ismertettem: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István jegyzetfüzetei*, ItK, 2005/4–6, 580–593. Petelei utazásairól, tájleírások és novellisztika kapcsolatáról: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István csavargásai = Az egzotikum*, szerk. FEJŐS Zoltán, PUSZTAI Bertalan, Bp., Szeged, Néprajzi Múzeum, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008 (Tabula könyvek 9.), 85–93.

² BISZTRAY Gyula, *Petelei István (1852–1910) = PETELEI István, Lobbanás az alkonyatban*, Bp., Szépirodalmi, 1955, 25.

³ OSZK Kt, Oct. Hung. 1662., 7. fol. v.

⁴ A füzet 7. foliójának versóján olvasható: „Mezőségi út. / 1884. / Aug. 6.”

szerkesztője volt, vagy később saját lapjában, a *Kolozsvárban*. De nem tette. 1884-es mezősegi útjáról közvetlenül az utazást követően egyetlen szöveg tanúskodik, mely ugyanazon év augusztusában jelent meg a *Kolozsvári Közlönyben*.⁵ Ez viszont távolról sem a szóban forgó *Mezősegi út*. A kérdés azért is érdekes, mivel Petelei 1884-et megelőzően is járt a Mezőségen, ezekről az útjairól viszont épp a *Kolozsvári Közlönyben* publikált Szunyog-tárcái tanúskodnak,⁶ terepszemléit tehát újságírói szerepkörének megfelelően nyomtatott szövegekkel dokumentálta.

A *Mezősegi utat* Bisztray a 19. század végi fontos, mert igen ritka faluszociográfiák egyik példájaként említi.⁷ A történettudományban és a néprajztudományban a korabeli Mezőség hiteles ábrázolásaként hivatkoznak rá.⁸ Bisztray szerint azonban Petelei

Parasztságábrázolása fogyatékos és sok tekintetben nem is helytálló. Nem látja meg a bajok mélyebb okait s a falusi nép életének, nyomorúságának, „fásult közönyének” összefüggéseit a kor politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaival. Nem hangsúlyozza ki eléggé azt a fontos körülményt sem, hogy ezúttal Erdély egyik legelhanyagoltabb, a civilizáció hatóköréből erősen kieső vidékéről szól.⁹

Azt, hogy a Bisztray által hiányolt összefüggések nem eléggé világosak, azzal is magyarázhatjuk, hogy a szöveget a jegyzetfüzetben olvasható változatában Petelei nem publikálásra szánta. A *Mezősegi út* viszont meglátásom szerint a gazdasági, társadalmi és politikai kontextus nagyon tudatos érzékelésével íródott, és utólag izgalmasan kapcsolódott össze Petelei egyik novellaciklusával.

Miközben ugyanis, főként a régióról szóló 19. századi, reprezentációkban¹⁰ a Székelyföldön Tündérország honolt, az erdélyi értelmiségnek igen szúrta a szemét, hogy „Erdélynek egyetlen része sincs annyira hátra maradvá”, mint épp az Erdély szívében

⁵ Szunyog [PETELEI István], *Abol az ember kezdődik*, Kolozsvári Közlöny, 1884/190, 1.

⁶ Szunyog [PETELEI István], *A temetőről (Etelkának)*, Kolozsvári Közlöny, 1882/55, 222; UÓ, *Falusi temetés*, Kolozsvári Közlöny, 1882/76, 308; UÓ, *Locsogások (Falusi gyönyörűségek) I–IV*, Kolozsvári Közlöny, 1882/182–184; 1882/186.

⁷ BISZTRAY, *i. m.*, 26.

⁸ A dzsentri életmód kapcsán említi: EGYED Ákos, *Az erdélyi magyar falu életmódja a XIX. század második felében és a XX. század elején* = UÓ, *Falu, város civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914)*, Bukarest, Kriterion, 1981, 247. A mezősegi utak kapcsán említi: KESZEG Vilmos, *A terep: a gyűjtő élményei* = UÓ, *Mezősegi hiedelmek*, Marosvásárhely, Mentor, 1999, 7.

⁹ BISZTRAY, *i. m.*, 26.

¹⁰ Erről, többek között Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* kapcsán: T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = UÓ, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press Korunk, 2008, 13–99.

fekvő Mezőség.¹¹ A Dés, Beszterce, Marosvásárhely és Torda által határolt, magyarok, románok és szászok lakta Mezőség így a 19. század utolsó évtizedeiben egyre akutabb problémája az erdélyieknek. A probléma 1867 után a nemzetiségi kérdés, az 1880-as években pedig egy ehhez kapcsolódó gazdasági kontextus szempontjából vált aktuálissá. Bár a Mezőség problémáiról a kor bármely helyi sajtóorgánumban számos írást találhatunk, a kontextus bemutatásához a Petelei által szerkesztett *Kolozsvárból* hozok példákat.

Mindjárt a lap megalakulása után, 1887 januárjában Dózsa Endre országgyűlési képviselő, később Kolozs vármegye alispánja kétrészes figyelemfelkeltő cikket írt a Mezőségen uralkodó állapotokról.¹² Az írásában felvetett legfőbb probléma, hogy a többségében románok lakta vidéken a román nép „elsatnyulásával” nemcsak satnyul a magyar lakosság is, hanem közben „eloláhosodik”. A folyamat legfőbb oka „a *közte élő magyar elem ősidőktől fogva rendszeres elhanyagolása*”,¹³ melyért Dózsa szerint nemcsak a kormány, a hatóságok, az irodalom és a napisajtó a felelős, hanem mindenekelőtt a mezősegi magyar birtokosság, mely ahelyett, hogy kezébe venné a „kulturális haladás fegyverét”, csak „ősi fringijába gyönyörködik”.

Dózsa cikkére a lap január 18-ai számában egy ismeretlen cikkíró válaszolt a megbántott mezősegi birtokosság nevében, felháborodott hangnemben, teljes mértékben elutasítva a rájuk háruló felelősséget.¹⁴ A hangnemhez és a cikkíró álláspontjához Petelei lábjegyzetben a következő szerkesztői választ fűzte:

Szivesen vesszük további fejtegetéseit a Mezőség kérdésében, a mely kérdésnél az erdélyrészi magyarság erősítésének egyik legfőbb feltételéről tanácskozunk. Ha a Mezőség virágzó és magyar – akkor egész Erdély virágzó és magyar lesz. De épen azért, mert a lapunkban folyó eszmecserénél egy ennyire vitális érdekről van szó: fölötte szükséges, hogy minden baj, minden hiány nyíltan elmondassék és szigoruan elbiráltassék. Mikor azonban a t. cikkíró ur olyan föltétlenül elutasít minden felelősséget a mezősegi magyar birtokosságról, – kétségkívül túlkedvezően ítél, a mi esetleg arra vezethet, hogy a felelősség érzete továbbra is nyugodalmasan szunnyadozni fog e birtokosság azon részénél, melynek eddigelé bizony legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy gazdaságának vitelében és befolyásának érvényesítésében a *nemzeti* érdekekre figyelemmel legyen. Nemcsak megengedjük, de tudjuk is, hogy a Mezőség magyar birtokosai közt sokan vannak, kik e tekintetben hazafias feladataikat értik és hiven

¹¹ [n. n.], *A marosludas-besztercei vasút és a Mezőség gazdasági viszonyai*, Kolozsvár, 1887/61, 1.

¹² DÓZSA Endre, *A mezőség állapotairól*, Kolozsvár, 1887/13, 2; 1884/14, 2.

¹³ Kiem. az eredetiben.

¹⁴ Mezősegi, *A Mezőség kérdése*, Kolozsvár, 1887/19, 1–2.

teljesítik. Hanem tudjuk azt is, hogy másrészt vannak olyanok, a kiknek ez iránt még csak érzékük sincs, s indolentiájukkal, tétlenségükkel – öntudatlanul – elősegítik a Mezőség dissolutióját, magyar nemzeti szempontból. Ilyen birtokosokat bizonyára a t. cikkíró ur is ismer; és midőn, helyesen s igazságosan, védelmébe veszi a kötelességteljesítő elemeket, rá kellene mutatnia azok hibáira is, a kiket mulasztás és közöny vádja méltán terhel. A további fejtegetéseket újból kéri

a szerk.

A szerkesztői megjegyzésből jól látható Petelei álláspontjának két nagyon fontos eleme: egyrészt, hogy a nemzetiségi kérdés kontextusában tartotta jelentősnek a mezőségi kérdés tárgyalását, másrészt a kialakult állapottal kapcsolatosan a mezőségi birtokosság felelősségét kiemelten fontosnak vélte. A „Mezőségi” név mögé rejtőzött cikkíró részéről azonban további fejtegetésekre már nem került sor.

Ugyancsak a birtokos osztály szerepét hangsúlyozta Kozma Ferenc Kolozs vármegyei tanfelügyelő mezőségi utazása nyomán írt háromrészes cikke, mivel, bár a Mezőség lakossága túlnyomórészt román, a földbirtokok kétharmada a magyar birtokos osztály tulajdonában volt.¹⁵ Kozma szerint a Mezőségen a 19. század vonatkozó évtizedeiben ázsiai állapotok uralkodtak, és ezek közül is a legsúlyosabb a mezőségi úthálózat kiépítésének a hiánya volt.¹⁶ Dózsa Endre a mezőségi román nép karakteréhez kötötte a kialakult helyzetet: a székelyekkel szemben kevésbé szorgalmas és életrevaló, annál inkább babonás, bigott, ábrándozó, magatehetetlen és önbizalomhiányos népként említi őket.¹⁷ A lap egyik, valószínűleg Petelei által írt vezércikke a közegészségügyi törvény megalkotása kapcsán a fejlettségi és vagyonosodási állapotok tekintetében említi a mezőségi falvakat a székely és a szász falvak negatív ellenpéldájaként.¹⁸

A *Kolozsvár* hasábjain a mezőségi és a nemzetiségi kérdés összefonódásának egyik konkrét példájaként került terítékre az elkeresztelések ügye.¹⁹ Mivel ugyanis római katolikus, unitárius, illetve református eklézsia csak elvétve létezett a Mezőségen, azokon a településeken, ahol egyáltalán nem volt, az újszülötteket a román nép vallása szerint görög katolikus vagy görög keleti vallásúvá keresztelték. A cikkíró a probléma jelentőségét nem a vallásváltoztatás, hanem a „nemzetiségből való kivetkőzés” szempontjából hangsúlyozta.

¹⁵ KOZMA Ferencz, *Levelek a Mezőségről. II. Ethnographia*, Kolozsvár, 1888/174, I.

¹⁶ KOZMA Ferencz, *Levelek a Mezőségről. I. Topographia*, Kolozsvár, 1888/173, I.

¹⁷ DÓZSA Endre, *Veszendő érdekek*, Kolozsvár, 1888/5, I.

¹⁸ [n. n.], *A falusi házak*, Kolozsvár, 1888/106, I.

¹⁹ [n. n.], *Az elkeresztelések*, Kolozsvár, 1887/81, 2.

Peteleinek a *Kolozsvárnál* való szerkesztősége idején, azaz az 1880-as évek végén a mezősegi kérdés gazdasági szempontból is aktuálissá vált. Több közlemény foglalkozott például az első mezősegi vasút építésével és ennek gazdasági vonzataival.²⁰ A Mezőséget észak-dél irányban átszelő marosludas–besztercei vasútvonal a dualizmus kori vasútépítés első nagy periódusának (1867–1900) második ciklusában épült. Az 1873-as gazdasági válság után, az 1880-as években megélénkülő vasútépítési projektek jelentős területe a Szamos völgye és a Mezőség volt.²¹ Így készült el 1888-ban a Marosludast Besztercével összekötő vasútvonal. 1888 júliusában, a vasútvonal ünnepélyes megnyitása előtt néhány nappal a *Kolozsvár* (valószínűleg szintén Petelei által írt) vezércikkben üdvözölte az eseményt.²²

A vasútvonal megnyitását több szempontból is jelentős mozzanatnak vélte a cikk írója a Mezőség életében. Először gazdasági jelentőségét hangsúlyozta: a vasút megépítésével végre sikerül Erdély legjelentősebb búzatermelő vidékéről a búzát kiszállítani, illetve a Mezőségre beszállítani „a föld kiadósabb művelésének eszközeit”. Másodsorban felhívta a figyelmet a vasút megépítésével a vidék turisztikai kiaknázhatóságára. Harmadsorban a vasút kulturális hatását hangsúlyozta: a gazdasági fellendülés és a nyomában beköszöntő jólét reményében a vasút békességet és civilizációt vinne a mezősegi lakosság körébe. A jobb megélhetés pedig a nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa is lenne, melyet a kereseti források gyarapításával és a népnek a nyomorból és a lelki sötétségből való kivonásával lehetne és kellene elérni. A mezősegi vasút ugyanakkor a helyi úthálózat kiépítésének lehetőségét is magában hordozta, az ehhez szükséges kavics kiszállításával.²³

Bisztray Gyula kiadása nem tette teljesen láthatatlanná, de nagy mértékben árnyalta, elmosta azokat a szempontokat (főleg a nemzetiségi kérdés kontextusát), amelyben Petelei útleírása megszületett. Finomításait azonban a kiadás időpontja teljes mértékben érthetővé teszi. Ez magyarázhatja, hogy a szöveg egyetlen későbbi hivatkozásában sem merül fel a nemzetiségi kérdéssel való szoros kapcsolata. Bisztray finomításait néhány, a kiadott szöveg és a kézirat eltéréseit mutató példával illusztrálom.

A Bisztray kiadásának mindjárt az elején szereplő, a mezősegi parasztember szegénységét és szomorúságát bemutató *Szomorú paraszt*²⁴ című résznek valójában *Szo-*

²⁰ [n. n.], *A marosludas–besztercei vasút és a Mezőség gazdasági viszonyai*, Kolozsvár, 1887/61, 1–2; 1887/62, 2; 1887/63, 2.

²¹ EGYED Ákos, *A vasúthálózat kiépülése Erdélyben és hatása a gazdasági életre: A vasutak kultúr-történetének egyes kérdései* = UÓ, *Falu, város civilizáció (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914)*, Bukarest, Kriterion, 1981, 148–167.

²² [n. n.], *A mezősegi vasút*, Kolozsvár, 1888/166, 1.

²³ [n. n.], *A mezősegi utak kavicsolása*, Kolozsvár, 1888/278, 1.

²⁴ PETELEI István, *Mezősegi út* = UÓ, *Lobbanás az alkonyatban*, Bp., Szépirodalmi, 1955, 97.

*morú oláh*²⁵ a címe. A *Sámsond* című rész kezdete Bisztraynál: „Ezeröttszáz ember. Ötezernégyszáz hold határ. A nagyobb falvak közé tartozik.”²⁶ A kéziratban:

Sámsond.

Az oláhot lehet szeretni de a románt nem.

Dolgos engedelmes, huzza az igát, jó és élni lehet vele.

A magyar gőgös urhatnám.

1500 ember fele oláh[.]

5400 hold határ. A nagyobb falvak közé tartozik. Madarasé nagyobb[.]

Sámsondon Szabédon [!] a védbástyái a magyarságnak Mvásárhely felé.

A mi azután következik oláh.

Szabéd magyar tisztán[.]²⁷

A Sámsondot követő Pagocsa leírása Bisztray kiadásában: „Határa hatezer hold. Nagybirtok a legtöbb. Teleki Miksáné grófnéé a legnagyobb. A birtokosok közül csak Szentkirályi lakik itt.”²⁸ A kéziratban:

Pagocsa

Határa 6000 hold

Az összes létszám 1087

Házlétszám 281 [öszekapcsolva]: majd 4 ember egy házra

A biro magyar. Panaszkodik az oláhosítás ellen. 90 magyar nevek rég oláhok. A cath. eloláhosodott a ref alig alig van 4 család.

Derzsi reform. Az öregek makognak magyarul. A gyermekeik nem tudnak egy szót sem.

A gabonát jó részben Régenbe viszik s onnan a szeszt ide.

A birtokosok közül csak Szentkirályi lakik itt[.]²⁹

Bisztray tehát egyértelműen a nagyon húsba vágó nemzetiségi problémákra való utalásokat hagyta ki vagy változtatta meg a szöveg 1955-ös megjelentetésekor. Petelei nemcsak a nemzetiségi kérdés, hanem különös, más vidékekhez képest feltűnő elmaradottsága és fejletlensége szempontjából is érzékelt, megfigyelte és leírta a Mezőséghez kapcsolódó problémákat. Ezek részint az utazással együtt járó nehézségekből,

²⁵ OSZK Kt, Oct. Hung. 1662, 8. fol. v.

²⁶ PETELEI, *Mezőségi út, i. m.*, 98.

²⁷ OSZK Kt, Oct. Hung. 1662, 9. fol. v.

²⁸ PETELEI, *Mezőségi út, i. m.*, 99.

²⁹ OSZK Kt, Oct. Hung. 1662, 12. fol. r.

az úthálózat kiépíttelenségéből és a sártengeren való átvergődés küzdelmeiből adódtak. A környezet, a tárgyi körülmények, a gazdasági viszonyok és emberi kapcsolatok leírásában meglátásai valóban szociografikusak.

A *Mezőségi út* és a *Kolozsvár* publicisztikáinak, illetve a mezőségi állapotok iránti *felelősség* álláspontjának a kontextusában azonban jóval izgalmasabb a téma kapcsolata egy másik szövegcsoporthoz. Bár a *Mezőségi út* (szándékosan vagy külső körülmények hatására) kéziratban maradt, a nemzetiségi kérdés és a gazdasági viszonyok mezőségi problematikáját Petelei megírta egy novellasorozatban is. Ezt az 1880-as években épp a *Kolozsvár*ban publikálta, a „vonaltól”. Ehhez a szövegcsoporthoz tartozik az 1887-ben megjelent *A vén nemes*³⁰ (azonos címmel publikált a *Jetti* című kötetben is egy novellát³¹), a *Jetta*³² (később *Jetti*), az 1888-ban publikált *Bucsu a régi háztól*³³ (később *Búcsu*), az 1889-es *A Csulakok*,³⁴ *A nagyasszony*,³⁵ illetve, bár nem szorosan, de ide sorolható az 1890-es *Alkonyat*.³⁶

Az említett szövegek mindenikében található valamilyen földrajzi vagy társadalmi-politikai utalás, amely a szóban forgó kontextushoz köti őket. *A vén nemes* Csethe Bálintja Medvés³⁷ szülötte, s a novella cselekménye is a Mezőségen játszódik a történetmondás idején. A *Jetti* című kötetben olvasható *A vén nemes* Kardos Dánielje, bár a Háromszék vármegyei Barátoson született, a novellában elmeséltek idején valahol épp a Mezőség környékén bolyong:

Ófalusi Kardos Dániel úr, minekutána harmincz esztendeig látogatásokat tett volna – igen elfáradott. A Mezőség kopár hegyei megnőttek előtte és meg az agyagos út göröngyei.³⁸

A *Jetti* című novellában konkrét földrajzi megnevezés nem, de számos, a vidék elmaradottságára, szegénységére utaló rész olvasható.

³⁰ PETELEI István, *A vén nemes*, Kolozsvár, 1887/11,1–2; 1887/12, 1; 1887/13, 1; 1887/14, 1.

³¹ UŐ, *A vén nemes* = PETELEI István *Összes novellái I–II. (Szerzői kötetek)*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2007 (Csokonai Könyvtár, Források), 268–272. (a továbbiakban: PIÖN)

³² UŐ, *Jetta*, Kolozsvár, 1887/232–248.

³³ UŐ, *Bucsu a régi háztól*, Kolozsvár, 1888/115, 1. (Mellékleten)

³⁴ UŐ, *A Csulakok*, Kolozsvár, 1889/122, 1–2.

³⁵ UŐ, *A nagyasszony*, Kolozsvár, 1889/133, 1–3.

³⁶ UŐ, *Alkonyat*, Kolozsvár, 1890/38, 1; 1890/39, 1; 1890/40, 2.

³⁷ Határnév a korabeli erdélyi Mezőségen. Ilyen nevű településről nincs tudomásom.

³⁸ PETELEI István, *A vén nemes* = PIÖN, 268.

A téli este sötétje elnyelte a kicsi fészkeket vedlett sárfalaikkal, fekete szalmazsup födelükkel, maroknyi ablakaikkal. Olyan szomorú volt a falu, mintha gyászolná az elmúlt őszt.³⁹

A béres lakodalmán már ették a lágyra főtt bornyuhust s az étékfogó mondta a rigmusait. A törpe, füstös, agyagos szobában alig lehetett mozogni s erős, rossz szag terjengett.⁴⁰

*A Csulakok*ban a Sajó⁴¹ vizét figyelő utazó narrátor is a Mezőség vidékén vadászik.

A földrajzi és tárgyi környezetre való utalásoknál azonban jóval erősebbek és gyakoribbak a novelláknak a több nemzetiség lakta vidékre való utalásai. A *Jetti*ben a zsidó lány és a magyar nemesifjú szerelmének lehetőségei problematizálódnak, s megtudjuk, hogy „oláhok” is laknak a vidéken. A Zöldi kúria gazdájának nagyapjáról például azt beszélik, hogy „oláh volt és béres volt”,⁴² a faluban pedig oláh temető is van. A *Búcsu* Drág ura a történetmondás idején az általa birtokolt nemesi udvarház tulajdonosa, korábban az kúria nagyságosának volt a jobbágya. *A Csulakok* pedig szó szerint tematizálja a nemzetiségi kérdést:

Valahogy szóba kerültek a zsidók. Az öreg Csulak így szólott:

– Ugyan! Annyi mindenféle ember él a világon, hát mért ne legyen zsidó is? Legyen. (Ezt nagylelkű elnézéssel mondta.) Csak nem kell közel eresztenünk, de legyen. Egy szál letelepedett Kövesdre. Kidobattam. Ennyi. Általában a nemzetiségi kérdés is tiszta örökség. Be kell záratni, a ki ugat – s csend.⁴³

A földrajzi és a nemzetiségi utalások mellett viszont a sorozat összes novellája érinti a birtokosság életmódjához és más társadalmi rétegekhez való viszonyulásának kérdését. Az életmódjukról kapott kép a történetek elmesélésének idején a kevésbé értékes, lomha, nosztalgizáló és a jelent elhanyagoló, elszegényedő és sokszor morális tekintetben is problematikus kérdések köré szerveződik.

A fent említett, eredetileg a *Kolozsvár*ban publikált szövegek közül négyből állította össze Petelei a *Vasárnapi Ujság*ban közölt *Alkonyati képek* című ciklusát (1889).⁴⁴ *Jetti* című kötetének (1893) is a fentiek teszik ki a nagy részét. A kötetbe szerkesztés ténye

³⁹ Uő, *Jetti* = PIÖN, 221.

⁴⁰ Uo., 237.

⁴¹ A Mezőséget a Kis- és Nagy Szamos, a Sajó, a Szamos és az Aranyos folyók határolják.

⁴² PETELEI István, *Jetti* = PIÖN, 228.

⁴³ Uő, *A Csulakok*, Kolozsvár, 1889/122, 2.

⁴⁴ Uő, *Alkonyati képek I. A vén nemes*, Vasárnapi Ujság, 1889/16, 251–253; *Alkonyati képek II., Búcsu*, uo., 1889/17, 270–271; *Alkonyati képek III., A Csulakok*, uo., 1889/18, 282–283; 1889/19, 299; *Alkonyati képek IV., A nagyszonny*, uo., 1889/20, 315; 1889/21, 331–332.

azért igen fontos mozzanata a novellacsoport történetének, mert a *Jetti* című kötet recenziói említették először azt, hogy Petelei a pusztuló erdélyi udvarházak írója lenne.⁴⁵ Megállapításukat később Gyalui Farkas, Petelei első életrajzírója is átvette, s a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet Petelei-fejezete is ezzel a felütéssel kezdődik.⁴⁶

Bisztray Gyula talán az egyetlen, aki ezt a megállapítást határozottan tagadja. Szerinte Peteleit származása és körülményei egyaránt a polgársághoz, közelebbről pedig a marosvásárhelyi kereskedő és iparostársadalomhoz fűzik. „Novelláinak szám- és súlyaránya is a polgárság jellegzetes írójaként mutatja.”⁴⁷

Petelei novellisztikáját nem céloz kifejezetten egyetlen társadalmi csoporthoz sem kötni, annak ellenére, hogy úgy gondolom, a környezet jelentős szerepet játszik az egyes írói életművekben az irodalomhoz való viszonyulás módjában. A felvázolt kontextus azonban magyarázatot ad a pusztuló erdélyi udvarházak témakörébe tartozó sorozat jelenlétére Petelei novellisztikájában. Írásainak valóban nem a hasonló tematikájú szövegek teszik ki túlnyomó részét, és mondhatni, hogy a szövegcsoporthoz egyedi jelenség életművében. Peteleit a pusztuló udvarházak kérdése az 1880-as években konkrét eset, és pedig a mezőszéki viszonyok kapcsán érdekelte. Miközben a *Mezőszéki út* a jegyzetfüzetben megmaradt írásgyakorlatnak, a *Kolozsvárban* a publicisztika szintjén nyíltan kifejtett problémát és állásfoglalást szépirodalommá írta, és egy novellasorozat, majd ciklus formájában is közzétette. Petelei István tehát nem az erdélyi, hanem egész pontosan a „mezőszéki udvarházak költője” az 1880-as években. A novellacsoport ugyanakkor ebben a kontextusban a szépirodalom nem kifejezetten esztétikai célú használatának példája is Petelei István életművében.

⁴⁵ [ERDÉLYI Pál], *Jetti*, Fővárosi Lapok, 1893/318, 2618; Adalbertus [RÓNA Béla], *Uj könyvek*, Magyar Génius, 1893/46, 318.

⁴⁶ DIÓSZEGI András, *Petelei István (1852–1910) = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 787.

⁴⁷ BISZTRAY, *i. m.*, 27.

TESLÁR ÁKOS

„Istenes ördög”

Az Ady-kultuszok elfeledett Janus-arca

Az egyik legismertebb művésznovella, a *Tonio Kröger* 4. fejezetének művészetelméleti párbeszédében két gyökeresen eltérő álláspont feszül egymásnak. Mint emlékezetes, a párbeszéd Lizaveta Ivanovna müncheni műtermében zajlik a címszereplő és bizalmasa, a festőnő között. Tonio Kröger aránytalanul többet beszél, Lizaveta Ivanovna – záró, csattanószerű megállapítását leszámítva – leginkább csak rövid kérdéseket vet közbe, de álláspontja néhány mondatból is világos lesz. Beszélgetésük a művész jellemzőinek, a művészet valódi természetének megtalálására irányul.

A címszereplő szerint: „Az irodalom általában nem hivatás, hanem átok, ha tudni akarja”, „egy jóra való, egészséges és tisztességes ember egyáltalában nem ír, nem színészkedik, és nem komponál”, „A stílus, a forma, a kifejezés képessége már eleve feltételezi ezt a hűvös, válogató viszonyt az emberihez, mi több, föltételez egy bizonyos emberi elszegényedést és elsatnyulást. Mert az egészséges és erős érzésnek, már ez így van, nincs ízlése.”¹ Kröger szerint míg a közönség, a műkedvelő egészséges, a művészet lényegileg beteges, a *Trisztán és Izolda* például „beteges és mélyen szép értelmű mű”. Saját addigi életútja is nagyjából ennek az „elátkozott” sémának feleltethető meg, a fizikai gyengeség, betegség, érzékenység, kívülállás és persze a mámor összetevőiből épül fel. Az előző – meghökkentően szűkszavú – fejezetből tudjuk, hogy „amely mértékben gyengült az egészsége, azonmód finomodott a művészete, lett választékossá, előkelővé, értékessé”, hogy „szíve halott volt és szeretet nélkül való, a hús kalandjaiba bonyolódott, mélyen lesüllyedt a kéj, a forró bűn örvényeibe, és mondhatatlanul szenvedett emiatt”, valamint hogy „rikító ellentétek sodrában, fagyos szellemiség és emésztő érzéki tűz közt talajtalanul ide-oda hányódva, a lelkiismeret gyötrelmétől lankadt életet élt, elvetemült, kicsapongó és rendetlen életet.”²

Ezzel szemben Lizaveta Ivanovna egy régebbinek tűnő megközelítés lehetőségét veti fel:

Más oldalról is ugyanolyan alaposan szemügyre lehet venni, Tonio Kröger. [. . .] Ugyan mondja, az irodalom megtisztító, megszentelő hatása, a szenvedélyek kiirtása megismerés és szó útján, az irodalom mint út a

¹ Thomas MANN, *Tonio Kröger*, ford. LÁNYI Viktor, = Uő, *Válogatott elbeszélések*, Bp., Európa, 1973, 135–136.

² *Uo.*, 129–130.

megértéshez, a megbocsátáshoz és szeretethez, a nyelv megváltó hatalma, az irodalmárszellem mint az emberi szellemnek általában legneme-
sebb megjelenési formája, az irodalmár mint tökéletes ember, mint szent
– aki így látja a dolgokat, az maga szerint nem eléggé alaposan látja?³

A felsorolásban az arisztotelészi, indulatszublímáló katarziszelmélettel jól megfér a keresztény képzetkör, a megbocsátás és a szentség hangsúlyozásakor. Az előbbi démoni felfogással szemben ez a művész és a művészet céljának „angyali” toposzokkal írt változata.⁴

Csábító megoldás lenne az előbbit egyszerűen a modern, az utóbbit pedig a klasszikus költőfelfogásnak nevezni, és nem is lenne teljesen alaptalan: a modern költészet dekadens, diabolikus, beteges, mámoros, önpusztító, életidegen költőjéhez képest a másik, egészséges és hasznos, szórakoztatva tanító stb. költő valóban klasszikusnak tűnik – a szembenálló elképzeléseket mégsem volna helyes most naivan időbeliesíteni. Szintén csak szimbolikusan használható az a magyarázat is, amelyet Tonio – és az égtájszimbolikát igen kedvelő Mann – a beszélgetésben ad, s amelyet az előbbivel szemben térbeliesítőnek nevezhetnénk:

Magának joga van így beszélni, Lizaveta Ivanovna, mégpedig a maguk költőinek alkotásaira gondolva, az imádandó orosz irodalomra, amely a legvalóságosabban képviseli azt a szent irodalmat, melyről az imént beszélt.⁵

Az északit a délitől rutinosan megkülönböztető (és azt éppen Tonio Krögerben találkozni látó) Mann-olvasó számára egy (dekadens) Nyugat vs. (ősi, tiszta) Kelet szembenállás ködlik fel (ehhez már Adynak is köze van). Helyesebb lesz mégis tartani magunkat a legkevésbé általánosító tényekhez, s a két felfogást – ellentétük erősségét nem feledve – két lehetséges, választható szerepnek tekinteni a sok közül.

³ *Uo.*, 139.

⁴ A festőnő nyugodtsága (író vendégének heves ségével szemben) őt mutathatja bölcsőbbnek – s mintha az elbeszélés végére Tonio álláspontja közeledne az övéhez, miután lezárja addigi (saját, szenvedélyesen ismertetett véleményét alátámasztó) életútját. Miután „látta magát [. . .] kirívó ellentétek sodrában, szentség és gerjedelem közt ide-oda hajszolva, túlfinomulva és elszegényedve, [. . .] eltévedve, letarolva, szétszaggatva, betegen – és zokogott a bánattól és a honvágytól”, azt írja levélben Lizavetának: „Én bámulom a büszkéket és hidegeket, akik a nagy, a démoni szépség ösvényein kalandoznak [. . .] – de nem irigylem őket!”, s végül ezt: „emberi alakok árnyékai nyüzsögnek előttem, integetnek, hogy varázsoljam el és váltsam meg őket”. Ez nem tartozik szorosan vagy lényegileg jelen témánkhoz, azzal legfeljebb alaki hasonlóságot mutat. *Uo.*, 177–179.

⁵ *Uo.*

A Tonio Kröger csak az egyik, talán legismertebb dokumentuma annak az áttekinthetetlenül kiterjedt diskurzusnak, amelyben a 19. század második felétől az elátkozott és a megáldott, a démoni és a szent, a betegség és az egészség és még több ellentétpár hirtelen jelentéshez jutott a költészet (ön)értelmezésében. Mindkét szerepfelfogás szinte közhelyszinten rendelkezésére állt Adynak, és ő életművének más-más vagy nem ritkán egyazon szeletében, aspektusában választotta is mindkettőt. A kettő közt feszülő ellentmondás jól beilleszkedett az ellentmondásokat halmozó gondolatvilágába. Ismert metaforáját önmagára alkalmazva „komp-művésznek” nevezhetnénk őt, aki oda-vissza jár Nyugat és Kelet, modern és archaikus és sok más között, „kirívó ellentétek sodrában, szentség és gerjedelem közt ide-oda hajszolva, túlfinomulva és elszegényedve, [. . .] eltévedve, letarolva, szétszaggatva, betegen” stb. Sőt, világosan látható, hogy már igen korán új értelemegység létrehozására törekedett ebből a termékeny ellentmondás-halmazból.

A penna. Mít akar ez a rongyos, acélhegyű kis diabólus? [. . .] Miért kenyér és grádusokra emelő eszköz az egyiknek, s miért űző démon, szent örület, mártírium a másiknak? [. . .] hív a gyilkos, az acélhegyű ördög. . . Az istenes ördög. . . És akkor csupa hit a világ, csupa szerelmes lángra érdemesség az élet. És ilyenkor beleverjük, belekorbácsoljuk nyomorult testünket, összetépett idegeinket e nagy szerelembe. A jobb életért, a becsületesebb világért.⁶

1903-ban jelentek meg először ezek a sorok, s jelentőségüket nem csökkenti, hogy Ady a penna metonímiával az akkoriban még identitásában elsődlegesnek tudott újságírói hivatását jelölte. Az írás ördöge az „istenes” jelzõt kapja, a két képzetkör érzékletes oximoronban egyesül. A két álláspont, amelyet itt Tonio és Lizaveta beszélgetése körvonalaz, elkülönülõ toposzkincsével kétféle Ady-kultusz alapját jelenti, találkozik az Ady személye és műve iránt megnyilvánuló tisztelet kultikus aktaiban. A személyi kultusz előtti időben a kultusz még nem egyértelműen negatív hangzású fogalom, nem olyasmi, amit az utókornak le kellene vagy lehetne lepleznie. Például az

⁶ ADY Endre, *Levél az apámhoz* = ADY Endre *Összes prózai művei IV: Újságcikkek, tanulmányok: 1905. január–szeptember*, (s. a. r. VARGA József), Bp., Akadémiai, 1964 (Ady Endre *Összes Művei*), 44–46.

Athenaeum életműkiadása⁷ vagy az *Ady-Múzeum*⁸ megszerkesztése deklaráltan a pozitívan értett kultuszt kívánja szolgálni, bár ennek kezdettől fogva vannak erős bírálói, Karinthy Frigyes, később Négyesy László, Kosztolányi Dezső és mások személyében.

A kezdettől (illetve kb. az *Új versek* megjelenésétől) kultikus és ellenkultikus hevületű recepcióban eleinte erős a dekadens költő halálvágyára, mámoréhségére rájátszó kultikus gesztus. Személyes környezete is démoni vonásain ironizálva becézhetette Adyt Belzebúbnak – ez a romlástól, pusztulástól elválaszthatatlan, ugyanakkor mámoros költő-kép, amelyben mitológiai és keresztény gondolatok keverednek, Ady propagált én-képétől sem volt messze, már a nagyváradi *urbanizációs fordulat* eleje óta. *A szérum* című kedélyeskedő írásban 1900-ban így fogalmaz: „Életfilozófiám szilárd és régi: jobb egy pohár bornál – két pohár bor”, az ezután következő fiktív történetben pedig természetesen megtalálható a mámor kurrens toposza: „egyikük megkínált egy pohár abszinttel.”⁹ Az *Egy kis séta* miatti bírósági ügyben felmerülő *betegsége a Tiszántúl* cikk-írójával folytatott nyilvános vitában előbb szellemi, majd szellemtörténeti kontextusba helyeződve válik egyre fontosabbá és általánosabbá. A névtelen cikkíró tréfájára („Ady Endrének pedig – aki az ellene indított rágalmozási perbe belebetegedett – elég legyen annyi, hogy írása tanúság reá, hogy csakugyan beteg ő, beteg nemcsak testileg, hanem szellemileg is.”) Ady öntudatosan válaszol: „A szellemi betegségre tett bárgyú viccre pedig nekem ismét csak a vatikáni indeksz a tanúm. Akik arra kerültek, mind betegek voltak az Önök szemében.”¹⁰ Marxot kiforgatva mondhatjuk, hogy ami először csak komédiaként történik, tragédiaként tér vissza a későbbiekben, amikor Adynak mind a mámorhoz, mind a betegséghez való viszonya összetettebbé és súlyosabb kérdéssé

⁷ *Az Athenaeum busz esztendeje* című közlemény szövege: „az Athenaeum akkor lesz igazán az új magyar irodalom vezérkiadója, mikor megszerzi Babits Mihály és Móricz Zsigmond, majd nemsokkal később Ady Endre összes műveinek kiadási jogát. Ettől az időponttól kezdve az Athenaeum összkiadásai révén terjed e három nagy író kultusza.” Nyugat, 1927/1. Itt és a későbbiekben a folyóirat szövegeinek forrása: *Nyugat 1908–1941, Egy irodalmi legenda – digitálisan* (CD-ROM), Bp., Arcanum, 2000.

⁸ *Ady-Múzeum*, szerk. DÓCZY Jenő, FÖLDESSY Gyula, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1924. A szerkesztők programjukban egyik céljukként azt jelölik meg, hogy Ady „kultusza elfoglalja az őt megillető helyet a nemzet köztudatában.” (Csak az önmaga ellenében is értelmezhető mondatok kedvelőinek hívom fel a figyelmét: a mondat ebben a formában úgy is olvasható, hogy az írók szándéka szerint Ady kultuszának kell az Adyt megillető helyet elfoglalni a köztudatban. . . S hát, valami ilyesmi történt.)

⁹ ADY Endre, *A szérum* = ADY Endre *Összes prózai művei I: Újságcikkek, tanulmányok: 1897. szeptember – 1901. május*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1990 (Ady Endre Összes Művei), 229–230.

¹⁰ A vitát ismerteti: PÉTER I. Zoltán, *Ady Endre regényes életrajza Nagyváradon*, Bp., Noran, 2007, 174–175.

válí, méltóbbá a dekadencia tárgykörének korábbi nagyjaihoz, például a *Magyar Pimodan* sorozatában, ahol Tas Péter név alatt a mámor és az átok szerepéről értekezve, többszöri használatával kiemeli és újra jelentéssel tölti fel a „költő, vagy mi az ördög” töltelékszavát.¹¹ Ezeket a toposzokat használja és népszerűsíti a *Nyugat* – kultikus és kanonizációs szempontból kiemelkedően jelentős – 1909-es dupla Ady-száma is. Fenyő Miksa például költészetének alapjaként említi a halál élményét, és Barrés egy idézetét kölcsönzi érzéseinek megvilágítására:

„Eltemetve lenni, nem a legmelancholikusabb sorsa valamely kincsnek. Azonban annak a megismerése, hogy valamely csodálatos mű elmúlóban van, eltűnik, ez minden kéjt lázzá fokoz. Mulandónak lenni az értékek legértékesebbje. Karjainkban tartani és naponta látni: hogy hervad el a szeretőnk, ez valami hasonlíthatatlan melancholiával teszi teljessé az élvezetet, melyet szeretőnk nyújt. Nincs olyan igazi fokozott érzés, melybe a halál eszméje nem vegyült volna.” Barrésnek ez a mondata jutott eszembe, mikor Ady Endre szerelmi verseiről gondolkoztam.¹²

Kéri Pál is leszögezi: „Ady Endre beteg, nagyon beteg. [...] hisztériás, extatikus, vizionárius, féktelen erupciókban kitörő hangja csak fokozása annak az áldott betegségnek, amely valakit költővé bélyegez.”¹³ Móricz Zsigmond a mámor költőjeként mutatja be, és a *Vér és arany*ról ezt írja: „Olvassátok ezt a könyvet, hét szilvafa árnyékából kinőtt kultúrmagyarok s ezer zibbadt érzésetek pezsdül föl. Fizikai részegség fog el s vele erkölcsi, lelki, szívbeli; a mámor fejedelem itt zongoráz, tépve, cibálva, a lelkünkön és bolond, boros szívünknek vére, amely nem fogy el, csak a fajtánk kialudtán, kiömlik az ő ütemére.” Tanulságképpen a mámor transzcendens voltát állítja: „Szégyellitek magatokat tegnapi részegetek. De akkor megistenülve éreztétek satnya lényeteket.”¹⁴

Emellett már e kezdetektől jelen van a kultikus méltatásnak egy zömmel keresztény toposzokból építkező vonulata, amely „az irodalmi kultusz” tankönyvi példájának tűnhet. Ugyanebben a gyűjteményben Tóth Árpád egész költeményét Ady és Jézus párhuzamára építi fel, például egy versszak: „Áldlak, mivel szilaj vagy s szelíd, mint ama Másik, / Kinek kemény kezétől a templomi kufár-had / Üvölt vala. . . s ki szólt: Ha ki szívében fáradt / Énhozzám jöjjön el s lel megnyugasztalást itt. . .”¹⁵ Schöpflin Aladár is jellegzetes kultikus gesztussal él, amikor hitet tesz Ady mellett, és utal arra, hogy esetében nem a kritikus méri meg a művet, hanem a mű a kritikust:

¹¹ ADY Endre, *A Magyar Pimodan: Vallomások és tanulmány*, Nyugat, 1908/1–4.

¹² FENYŐ Miksa, *Ady Endre*, Nyugat, 1909/10–11.

¹³ KÉRI Pál, *Ady Endre szociális gyökerei*, Nyugat, 1909/10–11.

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond, *Én mámor-fejedelem*, Nyugat, 1909/10–11.

¹⁵ TÓTH Árpád, *Ady Endrének*, Nyugat, 1909/10–11.

E sorok írója, aki sokszor és sok nehézséggel küszködve exponálta magát nyilvánosan és magánkörökben Adyért, maga is azok közé tartozik, akiket kezdetben idegenkedés fogott el ezeknek a furcsának, idegenszerűnek, homályosnak látszó verseknek láttára. Temperamentum, életmód, életkór, sőt világfelfogás fontos különbségei is elválasztották tőle. [. . .] Szóval: a hiba javarészt én bennem volt, az én készületlenségemben. Amint ezen túlestem, meggyőződéssé érlelődött bennem az a sejtelem, hogy irodalomtörténeti esemény, a magyar líra egy új fordulatának kiinduló pontja van előttem.¹⁶

Az elátkozotthoz és a szenthez kapcsolódó toposzok határozzák meg leginkább az Ady-kultuszok retorikáját, ám ezen belül számos lehetőség adódik: Ady mint hős, hérosz, títán,¹⁷ vagy akár Ady mint Faust is elbeszélhető és tisztelhető lesz, az egyik 1945-ös iskolai irodalomtörténet Ady-leírásában például: „Ezért a merészségért Ady egy eltékozolt étellel fizetett. Mindent meg akart ismerni és érteni.” „A Léda-dalok a szenvedélynek szinte pokoli mélységét és izzását tárják fel”.¹⁸

Az idő múltával a démoni elemeket nem használó vagy háttérbe szorító kultusz válik a (máskülönben igen sokszínű) befogadástörténet fő szólamává – ahogy például Gaál Gábor korán kifogásolja: „Ady egykori elevenségének démoni káprázata már csak itt-ott csap fel olykor [. . .] helyette a köztudatban mindinkább ágál és lármáz egy hamis és idegen, kenetes-papos, néptanító, legényegyletes ál-Ady Endre”.¹⁹ A tengernyi példából csak néhány gyöngyszem: Földessy Gyula egyik titokfejtő tanulmányát a következő – kereszténység előtti időkre visszautalható – kvázi imával zárja, amelyben hálát ad, és bocsánatot kér a költőtől, hogy titkait megítélése szerint megfejtette:

Legkedvesebb költőm, Te hős célba tekintő gőgös Ady Endre, ki úgy szeretted Magad befelhőzni, köszönöm, hogy egész voltodban megnyilatkoztál nekem és bocsáss meg érte, hogy így kitalartalak a Téged nem értők és nem szeretők szemei előtt, hogy prédájára bocsátottalak azoknak, akik nem ismertek meg, bár közöttük fényeskedtél. Te legdelibb vőlegénye, napsugárlelkű királyfia az Életnek és diadalmas leigázója a

¹⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *Levél Osvát Ernőnek*, Nyugat, 1909/10–11.

¹⁷ Például: „Ady Endre pedig títán, de költő és semmi más.” HEGEDÜS Loránt, *Ady és Tiszta*, Bp., Nyugat, 1940, 44.

¹⁸ BARTA János, KOVALOVSKY Miklós, WALDAPFEL József, *Magyar írók Petőfitől József Attiláig*, Bp., Cserépfalvi, 1945, 198. Az Adyról irodalomtankönyveinkben adott kép történeti alakulásáról részletesen I. TESLÁR Ákos, *Tankönyvi példa: Ady-képek az irodalom tankönyvekben*, *Literatura*, 2006/3, 346–378.

¹⁹ GAÁL Gábor, *Bevezetés = Arvok és harvok Ady körül*, szerk. GAÁL Gábor, Kolozsvár, Lantos A. könyvkiadó jogosítványa, 1928, 4–5.

Halálnak, Te nagyságos prófétája a magyar és emberi Sorsnak, ne fájjon Néked, hogy életed értelme ilyen hamar tárul fel, hogy, íme, mindenki értője lesz a Te esztelen szépségeidnek és érzője a Te szent forráságodnak.²⁰

Hogy egy gyökeresen más eredetű példát is hozzunk: Révai József Ady-könyvében, az elemző rész zárlatául az addigi ideológiai kritikai hangot félretéve leszögezi:

Ady népiességét és népszerűségét nem lehet megítélni a mai nap, az utolsó húsz év tapasztalataiból. Az ő költészete kristály, melynek sugártörése változik a szerint, hogy éjjel van-e vagy nappal, alulról vagy felülről esik-e rá a fény, hogy valamennyi oldala vagy csak egyes lapjai verik-e vissza a valóság sugarait. [. . .] És minél szebb, szabadabb, emberibb lesz a világ, annál többet fog felismerni önmagából Ady költészetében.²¹

Míg Révai korábbi kritikája a történelem egy bizonyos konstellációjában helyezte el és bírálta a költőt (hogy mennyire megalapozottan és hogy általunk elfogadott szempontból-e, most mindegy), ez a zárlat kívül helyezi a történelmi folyamatokon, azok végpontjába. Az idézett rész szerint Ady költészete egyfajta végső bölcsesség, amely az emberiség felnövekedésének befejezésekor válik majd teljes igazságában szemlélhetővé. (Ezt mondja az idézet, még ha ezzel maga Révai sem érthetett egyet.)

De ha a kezdeti Ady-kultusz túlzás nélkül a modern nyugati *elátkozott költő* meghonosítási kísérleteként is értelmezhető, mivel magyarázható, hogy végül ez a szólam drámaian háttérbe szorul, és a hivatalosság valamely szintjére eljutó Ady-kultuszok a másik utat választják? A választ a nacionalizmus logikájában vélem megtalálni, illetve abban, hogy a magyarországi (vagy a kelet-európai?) nacionalizmus az irodalmi kultuszt hagyományosan szorosabban akarja integrálni a saját ideológiai szövetébe és nagyobb terhet ró rá, amikor nagyobb szerepet szán neki a közösségépítő logikájában.²² Az Ady-recepció története során minden kultikus szempontú megszólalónak szembe kell néznie a hazafiság/hazafiatlanság kérdésével, sok esetben a témát eleve saját hazafiság-felfogásuk kifejtésére használják a megnyilatkozók, így ez az ellentétpár a fentebb említett ördögi/istenes, beteg/egészséges ellentétpárok közé íródik.

Csak egyetlen példával:²³ hazafiságfelfogások csatája kerekedik a Berzeviczy Albert által indított kultikus-ellenkultikus vitájából a kettészakadt irodalomról – hiszen az

²⁰ FÖLDESSY Gyula: *Ady Endre = no.*, 82.

²¹ RÉVAI József, *Ady Endre = Uő, Ady*, Bp., Szikra, 1952, 88.

²² Ennek a témának néhány részletét már megkísértem részletesen, a kultuszkutatás problémáival való összefüggésben megvilágítani: TESLÁR Ákos, *Ady-kultuszok és nacionalizmus*, Regio, 2005/4, 32–52.

²³ Lábjegyzetbe számúzva a még nyilvánvalóbbakat, mint Szabó Dezső hadba hívó előszavát a népi irodalom reprezentatív gesztusának számító 1928-as Adyra emlékező gyűjtemény-

irodalom eleve nemzeti szempont alapján volna kettészakadva. Berzeviczy a Kisfaludy Társaság előtt mondott elnöki beszédében konstatálja az irodalom kettészakítottóságát, konzervatív-nemzeti és merészen újító táborra, mely utóbbi „nem szeret különbséget tenni hazai és külföldi befolyás, példa, szellem között”, ennek legjobbjaként úgy dicséri Adyt, hogy ugyanakkor vádolja is, ahogy irodalmi táborát (magyartalan internacionalizmussal) és olvasóközönségét (dekadenciával), sőt még a konzervatívokat is (amiért nem fogadták be).²⁴

Az Ady-probléma a költő cinizmusának őszinteségén vagy tettetett voltán fordul meg.

Ady vérszerinti magyar volt, [...] és sokat tartott erre, bár nemzetéről alig mondott valaha valami jót. El kell neki hinnünk, hogy magyarul érzett. Mármost a magyar nemzeti jelleg semmivel sem ellenkezik oly mereven, mint a cinizmussal. [...] Ady, mikor ez ellen sokszor vét, határozottan magyartalan; honnan veszi ő, lelkéből meríti ezt a cinizmust?²⁵

ben, az *Ifjú szívekben életem*, amely alig foglalkozik Adyval, helyette magától értetődően saját mozgalmáról és egy újabb magyarság-elképzelésről beszél, mintegy Ady szelleme-ként, önjelölt utódjaként, rendkívüli sűrűségben és abszolút magyarázatra nem szoruló-ként használva a *magyar* szót, például: „Ez a magyar psziché szerint, magyarokban magyar célokért megvalósuló demokrácia a magyar fajnak, a magyar magyaroknak ad számának és történelmi jogainak megfelelő érvényesülést és irányítást az élet minden terén.” Ebben a mozgalomban a vallásos és a nacionalista elemek nagyfokú keveredése nemzetvallást ad ki: „Új hitre, új honfoglalásra, új történelmi alkotás heroizmusára hívok minden magyar ifjut. [...] Szeretetünk, gyűlöletünk fakasztó oka, értelme, célja, új korszakot teremtő lelkünk szent terhe: a magyarság.” SZABÓ Dezső, *A jövő felé = Ifjú szívekben életem: A magyar fiatalág hitvallása Ady Endre költészetének történelmi tanulságai mellett*, összeáll. HAJDÚ Dénes, BALOGH Edgár, Bp., A Híd kiadása az Egyetemes Magyar Ifjúság közös Ady Endre ünnepe alkalmából, 1928, 3–4.

De Révai József egy emlékbeszédében is a nemzetszeretet mintája Ady, aki a nacionalizmus helyett a hasonló értelmű s szerepű patriotizmust testesíti meg, természetesen igen manipulatív módon: önmarcangolóan bírálja a népet, hogy felébressze elmaradottságából – „Így volt hazafi Lenin, így voltunk hazafiak mi, magyar kommunisták, így volt hazafi Ady Endre. Fáj ma is, hogy a mi népünk elmaradt, és azért fáj, mert mi szeretjük legjobban hazánkat.” (RÉVAI József, *Ady Endre halálának huszonhetedik évfordulójára = i. m.*, 114.) Ki naivabban, ki teljesen pragmatikus felfogásban, de minden megszólaló a nacionalizmus rendszerén belül mozog, és saját nemzetfelfogásának lobogójaként használja Adyt.

²⁴ BERZEVICZY Albert, *Irodalmunk és a Kisfaludy-társaság*. Az ügy dokumentumaiból gyűjteményt közöl: *Viták Adyval és Adyról: Szemelvények a két világháború közötti Ady-viták dokumentumaiból*, szerk. KOVÁCS Géza, Bp., A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Irodalmi Választmányának kiadványa, 1977, 7–11.

²⁵ *Uo.*, 9.

Berzeviczy válasza nem irodalomtörténeti mélységű, nem esik benne szó a démoni költőszerepről, inkább irodalompolitikai kirohanás, enyhe antiszemita felhangokkal:

Lehet, hogy tévedek, de bennem az Ady verseinek olvasása azt az érzést kelti, hogy az ő végletes cinizmusa nem saját lényéből fakadt, hanem annak az irodalmi körnek a ráhatásából, amelynek ő – mindenesetre a saját hibájából is – egészen odaadta magát.²⁶

Míg Fenyő Miksa például annyival intézi el a támadást az Esti Kurírban, hogy „vakondhorizont” a Berzeviczyé, és Adyt mindez nem érinti, hiszen

[h]ol jár ő már csúfolóitól! Micsoda alpesi magasságokban, milyen glóriákkal homloka körül és akik felnéznek rá, akik minden igéjét lesik, akik verseiből a magyar sors, a magyar elhivatás orgonabúgását hallatják: az az egész magyar fiatalság,²⁷

addig Babits alapos választ ír a Nyugatba *A kettészakadt irodalom* címmel. Ebben megállapítja, hogy „Az elnöki beszéd kritikája a költő helyett az embert éri – az embert és hazafit”, visszautasítja a „rossz társaság” teóriát. Érzését – jellegzetes kultikus gesztussal – túlbiztosítja, amikor egyszerre tagadja és láttatja természetesnek Ady cinizmusát: „Dehát Ady sohasem volt cinikus! [...] Nincs a világnak oly költője, akinek műveiből hajmeresztő cinizmusokat ne lehetne idézni.”²⁸ Káll Ady ideológiától független költői értéke mellett: „Ady a világirodalom egyik legnagyobb költője; Ady egyszerre mind a magyar nemzet egyik legméltóbb büszkesége is”, „mert mit számítanak pártok és ellenpártok az örökkévaló Szépség és Szent Magyarság csodálatos lehellethez képest, mely Ady lapjaiból mindenütt megcsap bennünket?”, és végül határozottan visszautasítja a hazafiatlanság vádját: „Lehetünk rossz írók, s erről mindenkinek joga van ítélni; de a hazaárulás rettenetes vád, s nem is irodalmi fórumra tartozik.” Valójában – az irodalompolitikai ízlés- és érdekharcokon és az addigra már több évtizedes személyes konfliktusokon túl – arról van szó, hogy két nemzetfelfogás ütközik: a konzervatív elnök számára a hazafiság kizárja az internacionalizmust, míg a nyugatosok számára a kettő között nincs elsimíthatatlan feszültség: Babitsnál Ady egyszerre a világirodalomé és a nemzeté, Földessy szerint is „Ady, a magyarság és az emberiség prófétája”,²⁹ egyszerre magyar (fajiság) és internacionális (egy-emberiség) költő, akinek internacionalizmusa magyarságából indul ki.

²⁶ *Uo.*, 10.

²⁷ *Uo.*, 12.

²⁸ BABITS Mihály, *A kettészakadt irodalom*, Nyugat, 1927/7.

²⁹ FÖLDESSY, *i. m.*, 37.

A mi költészetünkben Petőfi világnézete az első fényes bizonyosság rá, hogy az egy-emberiség és a nemzeti eszme közötti ellentétet át lehet hidalni. [. . .] Petőfi legnagyobb eszméje: a világszabadság [. . .] s ebbe mint faji fogalom beletartozik a népek (s az egyéniség) felszabadulása, ezért kell küzdenie minden nemzetnek³⁰

Zárásként és hasznos példatárként térjünk vissza a Nyugat első Ady-számához, egy korábban szándékosan kihagyott közös mozzanathoz: ahogy az értekezők a dekadens költőt és a mámort, betegséget a nemzeti diskurzushoz és a haladás, haszon képzetéhez kapcsolják, melynek során dekadens, démoni alakját az ellenkezőjébe is fordíthatják. Ez nem teljesen váratlan, ha felidézzük, hogy Adynál a költő és a messiás is evidensen egy nemzeti keretrendszer része, vagy hogy a bonyolult, csapongó *Magyar Pimodan* feljegyzéseiben is nemzeti összefüggésekbe ágyazva tárgyalja az alkoholfogyasztás okait:

Én a magyar Pimodánról akarok írni most, arról a kényszerről, mely a tatáros, turkos magyarokat, ha magyarok s egy kicsit zsenik, beleviszi az ivásba. [. . .] A magyar fajtában öntudatlanul és rettenetesen él egy átok sejtése, azé a kielégülhetetlenségé, mely a féllekek átka. [. . .] A művész, aki egy kicsit zseni és magyar, természetesen ezer métermázsával súlyosabb teherként cipeli lelkén ezt az átkot”, és ha előle nem menekül az alkoholizmusba, érzékenysége őrületté fokozódik: „még ma is jobban szeretem az életet egy-két negyedóraig valaminek látni, mintsem elengedjem magam a mámor turista-kötele nélkül a meredélyen.³¹

Az Ady *betegségét* leíró Kéri Pál a kórnak szintén nemzeti magyarázatát adja:

Egészséges, a lehetőségig normális költője csak egészséges országoknak és koroknak lehet. [. . .] ez a rendetlen, hisztériás, beteg ország és kor nem találhat kifejezőbb és szuggesztívebb költőt Ady Endrénél. / Azonkívül pedig Ady Endre betegsége tősgyökeresen annak a társadalmi rétegnek a betegsége, amelyből kinőtt.³²

Móricz a magyar messiásról megállapítja:

A munka nagy, nagy, áldásos kincstermése hiányzik belőle. Az a pozitív haszon, amely az emberiségnek a semmiből ingyen hoz megbecsülhetetlen, örömadó ajándékot.

³⁰ Uo.

³¹ ADY, *A Magyar Pimodan*, i. m.

³² KÉRI, i. m.

De hát az nem haszon, ha valaki elsírja a mi bánatunkat? elátkozza helyettünk a világot? ha elissza előlünk a borunkat? S a maga szívébe, lelkébe, fejébe szed minden keserűséget, csüggedést, mámort; és ő egymaga megy tönkre attól a sok méregtől, ami egy nemzet lelkéből gyült belé?³³

Hatvany Lajos leírásában a bohém életvitel hosszabb távon a társadalom haladását szolgálja:

Hit, állam, kötelesség, bűn, szerelem, család fogalmai, művész agyokban alakulnak, újulnak s az eleinte paradoxnak érzett bohéme-műveltség után csúszik-mászik lustán az egész társadalom. Igaz, hogy a műalkotás esztetikai hatásában él úgynevezett „örök életet”, de a kortárs művészek, ha ugyan nem pusztán virtuóz, még etikai hatása, egész csomó felelőssége, kötelezettsége van. Felelős az összes vele élőkért, kiket alakít, nevel, lendít, kik rajta keresztül látnak, benne élnek, kiket önmaga s ez által önmaguk felé visz – kik végül vele kerülnek az utókor színe elé.³⁴

Fenyő Miksa, miután megállapította, hogy Ady költészetének középpontjában a Halál áll, kijelenti, Ady mégsem pesszimista: „Aki ezekből a versekből szól mély sóvárgással: alázatos koldusa az Életnek.”³⁵ Babits értelmezésében már nem is a költő betegsége fordul át az egészségbe, hanem az utóbbi az alapvetőbb:

Ady naivul és ősmagyar egészséggel hüpermodern, minthogy Petőfi egész naivul volt királyellenes és forradalmár. [. . .] Ez a naiv dac, ha az életfelfogásra applikálódik, minél különcebb, a nyárspolgárnak mennél kevésbé tetsző életfelfogásban tetszeleg: s így történik, hogy a legnaivabb, legegészségesebb lelkű költőnél perverz, beteg érzelmek akart szenvelgését találjuk. Ady alapján igen egészséges magyar lélek és vágyai a legegészségesebb és legvidámabb életvágyak. Ő nem a halál rokona, bár annak mondja magát.

Sok rosszat lehet tehát mondani a későbbi, kultikus jobboldali Ady-recepció³⁶ kisa-játító jellegéről, de annak szellemi alapjait már a nyugatos Ady-kultuszban is tetten érhetjük, egy fontos különbséggel: itt még egyszerre jelenik meg az átkozott és a

³³ MÓRICZ, *i. m.*

³⁴ HATVANY Lajos, *Indulás*, Nyugat, 1909/10–11.

³⁵ FENYŐ, *i. m.*

³⁶ Vö. TESLÁR Ákos, *Betegség és kultusz. Ady utóéletében = Amibez mindenki ért. . . Kultúratudományi tanulmányok*, szerk. MENYHÉRT Anna, VADERNA Gábor, Bp., JAK, L'Harmattan, 2006 (JAK Füzetek), 106–115.

szent, a beteg és az egészséges. Az „elátkozott költő” kultuszát alig találhatjuk meg vegytiszta formájában, a démoniség kezdetétől a „haza és haladás” koordinátái között értelmeződik, az Ady-féle „istenes ördög” oximoron szellemében – aztán a későbbi kultuszokból a démoni káprázat (bizonyára mint a nemzet szempontjából haszontalan) kikopik, s az ellentmondások egyensúlya felborul, amint az irodalmi kultusz visszatér otthonos terepére, a szentek és próféták közé.

PÓR PÉTER

Doppelte Defiguration
Rilkes Gedichte: *Der Geist Ariel, Der Magier*¹

Margócsy Istvánnak,
Minden Szarkazmus Mesterének és
Hívének

Das allgemeine Gedichtmodell der *Duineser Elegien* ist durch die Engel-Fiktion bestimmt. In dieser Engel-Fiktion eignet sich Rilke die archaische und auch stark christlich geprägte Excelsior-Vorstellung an: Indem das elegische Wort ein Engels-Dasein in die oberen „Ordnungen“ (oder in die „Himmel“) des „Raum[es] (oder der „Leere“) setzt, bringt es eine Welt mit einer linear-uranischen Teleologie hervor; sie wird gleich als eine gegenseitige linear-uranische Teleologie, besser: als quasi-Teleologie zwischen Dichter und Engel beziehungsweise Wort und Dasein ausgelegt. Jedes „Ding“, ob personenhaft (wie Linos, Simson, der „Tänzer“ oder „die ältere

¹ Der vorliegende Aufsatz fügt sich in die Reihe von Schriften ein, in denen ich Rilkes Lebenswerk erörtere. Unter ihnen verweise ich vor allem auf meine Bücher, in denen ich meine Auffassung über Rilkes erste und zweite Periode systematisch darlege: *Die orphische Figur: Zur Poetik von Rilkes „Neuen Gedichten“*, Heidelberg, C. Winter, 1997; *„Zu den Engeln (lernend) übergeben“: Der Wandel in Rilkes Poetik zwischen den Neuen Gedichten und den Spätzyklen*, Bielefeld, Aisthesis, 2005. Als Fortsetzung dieser Bücher habe ich eine Reihe angefangen, in der ich versuche, die zehn *Elegien* einzeln zu erklären. Davon sind inzwischen erschienen: die Erörterung der *Ersten Elegie* in der Revue *Recherches Germaniques* (31[2001], 113–44.), der *Dritten Elegie* in *Colloquia Germanica* (34[2001], 119–44.), der *Fünften Elegie* in dem *Neohelicon* (31[2004], 239–77.), der *Sechsten Elegie* in *Colloquia Germanica* (38[2005], 195–222.), und der Aufsatz *Ein Ausblick auf die historische Stellung von Rilkes Zehnter Elegie im Vergleich mit Baudelaires Le Cygne, Apollinaires Le musicien de Saint Merry und T. S. Eliots The Waste Land* (*Arcadia*, 2007/2, 323–351.); *Rilkes Zwetajewa-Elegie: eine ars poetica der metaelegischen Schöpfung* (*Modern Austrian Literature*, 42[2009], 23–40.). – Rilkes Werke werden zitiert nach: Rainer Maria RILKE, *Sämtliche Werke in zwölf Bänden*, Hrsg. Rilke-Archiv in Verbindung mit Ruth SIEBER-RILKE, besorgt durch Ernst ZINN, Frankfurt/M, 1976, jeweils mit Band- und Seitenangabe im Text. Um Mißverständnisse zu vermeiden, wird für die Gedichte aus dem zweiteiligen Zyklus *Sonette an Orpheus* jeweils die römische Ziffer für Teil I bzw. II hinzugefügt. Die *Elegien* zitiere ich mit Nummer und Zeilenzahl.

Klage“) oder tierhaft (wie der Vogel, die Löwen oder die Mücke) oder objektal (wie die Straße, Rom, der Schrank, der Feigenbaum oder der Dom), letzten Endes ebenso das dichterische Ich-Wir wie der Engel/die Engel selbst ist in diese gegenseitige Ausrichtung gestellt und erhält in ihr ein elegisches Wort-Dasein: dies ist ihr Gesetz. Im Sinne dieses Gesetzes sind sie alle wesensgleich; die elegische Welt ist einheitlich und kohärent. Im Hinblick auf den Text, auf die Worte lautet dasselbe Gesetz folgendermaßen: Jedes Wort ist wesensgleich, indem es in eine elegische Konstellation der gegenseitigen quasi-teleologischen Ausrichtung (technisch gefaßt: in den Seinsfall des *Lativus absolutus*)² eingefügt beziehungsweise in ihr angewendet wird. Alle sind einheitliche Zeichen dieser Weltkonstellation, die in der quasi-teleologischen, steten und gegenseitigen Ausrichtung ihrer Elemente besteht (und gerade deshalb nie besteht, sondern z.B. „hinreißt“): sei sie eine kürzere Konstellation (wie beispielsweise mit der Mutter des Simson, die in ihrer Person die ganzen Kräfte, die zur Zeugung des Helden drängten, verkörpert, das heißt, daß sie das alttestamentarische Schicksal ihres zu zeugenden-gezeugten Sohnes und auch das Schicksal aller ihn liebenden Frauen zeitlos verkörpert) (*Sechste Elegie*); oder sei sie die Konstellation einer ganzen Elegie (wie beispielsweise jene Konstellation, die sich durch den Weg der Frage und der Suche zwischen dem allerersten Schrei „Wer“ und dem letzten Verb „hilft“ oder zwischen dem ersten Ausruf „Werbung“ und dem letzten Adverb „hinauf“ verzeichnet) (*Erste Elegie, Siebente Elegie*). Wenn man den Zyklus als reine Mystik liest, so ist es nicht unbegründet, ihn als „initiatische, sakrale Dichtung“³ zu bestimmen.

„Sag ihm die Dinge“ (9. El. 57): mit dieser konzisen Formel spricht der Dichter sich selbst an, damit er mit sich selbst den Engel und die Dinge in den Raum setzt, das heißt den Kosmos hervorbringt; die Formel bestimmt die Schöpfung der Welt nach dem Gesetz des elegischen Bezugs vom Wort zum Dasein und vom Dasein zum Wort.

Wie nicht selten in seinem Werk, hat Rilke selbst das Prinzip seiner Schöpfung am schärfsten beleuchtet, indem er es in einer beinahe parallelen poetischen Gestalt umgedeutet und teils zu seinem thetischen Gegensatz, teils zu einem ihm fernen und fremden Prinzip umwendete. Die reine vollkommene elegische Welt stand nach der Verfassung der ersten beiden Elegien so endgültig da, daß Rilkes Inspiration in Stocken geraten war. Es kamen noch die authentischen Ansätze, die teils im nächsten Jahr, die wichtigsten aber erst ungefähr zehn Jahre später (in der *Neunten Elegie* und

² Rilke hat eine spezielle Grammatik für den Ausdruck der reinen Ausrichtung erarbeitet; dies bezeichne ich mit diesem Terminus. S. POR, *Zu den Engeln*, 240–254, wo ich die sehr diverse, und letztendlich einheitliche Anwendung dieses Seins-Falles erörtere.

³ Gisela DISCHNER, *Wandlung ins Unsichtbare: Rilkes Deuten der Dichtererexistenz*, Berlin, Philo, 1999, 21.

in der *Zehnten Elegie*) unverändert fortgesetzt werden konnten, und es kamen noch die für den Zyklus fehlgeratene(n) Fragmente. Die stürmische Inspiration brach aber unverkennbar ab. Noch relativ am Anfang dieser lange anhaltenden Krise hat Rilke das Gedicht *Der Geist Ariel* (3/50) geschrieben. Es entstand am Anfang des Jahres 1913 in der Stadt Ronda, also an dem Ort, wo Rilke beim Anblick des irdisch-himmlichen, dies- wie jenseitigen (Landschafts-)Universums, das ihm nun als einheitlich erschien, „die Realität der Engel“, „sinnlich“-„übersinnlich“⁴ erfahren haben wollte.

Das Gedicht läßt aber das überirdische Wesen ganz anders erscheinen, *fortwähren, abtun*. Es wird wegen der vielfachen offensichtlichen und versteckten Hinweisen überwiegend in Bezug auf seine Quellen ausgelegt. Der Text ist durchgehend, mit einem alten Terminus gesagt, als Paraphrase von Prosperos Monologe, mit einem modernem Terminus gesagt, nach dem Hypotext von Shakespeare's *Sturm* verfaßt, aber man kann auch andere Vorbilder wiedererkennen, so Browning und Hofmannsthal, vielleicht auch Valéry. Judith Ryan geht so weit, daß sie für die gesamte diskursive Komposition die Kategorie von „pastiche“ anwendet.⁵ Wenn aber das Gedicht eine „pastiche“ ist, dann nicht von den fremden Texten (die lediglich als außergewöhnliche Vorwand dienen) sondern eine „pastiche“ von der eigenen elegischen Schöpfung. Die erste Aussage bestimmt den ganzen Text, gerade weil sie semantisch und erst recht in ihrem Gefühlswert sich kaum festsetzen läßt: „Man hat ihn einmal irgendwo befreit [. . .] weg von jeder Rücksicht.“ Erst später kann man vage verstehen, daß hier Prospero noch darüber meditiert, wie er ehemals Ariel von einer bösen Macht *befreit* und zum Dienst seines Zaubers angebunden hatte; in der Folge meditiert er darüber, wie er bald Ariel nun von diesem Zauber *befreien* wird; und am Abschluß soll dann als dritte die *Befreiung* von Prospero selbst von seiner eigenen welt schöpferischen Macht folgen. Rilke verwendet den erzählerischen Rahmen Shakespeare's überaus enigmatisch (Ryan schreibt von „indefinite location“ bzw. von „Ambivalenz des Sprechers“),⁶ gewiß damit seine eigene Aussage über die *Befreiung*, die die frühere Schöpfung willentlich soweit abschafft, daß niemand sie mehr sehen kann („Rücksicht“!), in ihrer ganzen Enigmatik erscheint. Das Gedicht zielt nicht darauf ab, den Text von Prosperos Schöpfung aus Zauberbüchern zu *befreien* (dies wird lediglich erzählt), sondern darauf, die eigene elegische Schöpfung zu beschwören, so zweideutig,

⁴ *Taschenbuchaufzeichnung*. Ronda kurz nach dem 14. Januar 1913, zit. nach *Rilke in Spanien: Gedichte, Briefe, Tagebücher*, Hrsg. Eva SÖLLNER, Frankfurt/M, Insel, 1993, 90.

⁵ Judith RYAN, *Pastiche und Kontrafaktur bei R. M. Rilke* = Manfred ENGEL – Dieter LAMPING, *Rilke und die Weltliteratur*, München, Artemis, 1999, 107–122. S. auch die ähnliche Erörterung in: dies.: *Rilke, Modernism and poetic tradition*, Cambridge, Cambridge UP, 1999, 128–137. Früher, auch nicht ganz unähnlich: Frank WOOD, *Rilkes „Der Geist Ariel“: An Interpretation*, *The Germanic Review*, 32(1957), 35–44.

⁶ RYAN, *Rilke, Modernism and poetic tradition*, 131; 115.

wie Rilke sie in diesem besonderen Zeitpunkt empfunden hatte, in ihrer Höhe und zugleich in ihrer Krise. Es fällt auch gleich auf, daß Rilkes Prospero seine paraphrastische Meditation durch eine unregelmäßige, aber konsequente Anreihung von elegisch geprägten Wörtern, Wortbildungen und Vorstellungen durchführt, – angefangen von jenen, die in den ersten bereits fertigen Elegien und in den fragmentarischen Ansätzen so oder ähnlich vorkommen (wie „Atmens Raum“, „Mund“, „Ruf“, „[a]uflächelnd“ und „[a]ufweinend“, „vollzählig“, „unfaßlich“) bis zu jenen, die erst in später verfaßten Elegien so oder ähnlich vorkommen (wie „große[r] Umgang“, „fortwollte“ und dann die Vorstellungen von den „Draht“ gezogenen „Figuren“ und des „bloße[n] Dastehn[s]“). Die konsequente Wiederkehr (und besonders durch die Motive, die erst später in den Zyklus hineinkamen) besagt das eigentliche Thema des Gedichts: Prosperos / Rilkes *Befreiung* von der elegischen Schöpfung. Der Zyklus ist nach dem allgemeingültigen Prinzip des quasi-teleologischen Bezugs verfaßt, das in jedem Satz bestätigt wird, oft schreiend-euphorisch, aber auch durch seine schmerzliche Verneinung oder Depravierung. Im Gedicht hingegen ist in jedem Satz die einzige Aussage von einer zauberischen Schöpfungsmacht immer weiter variiert, die sich selbst jetzt bar jedes ehemaligen und auch künftigen Bezugs stellt, mit einigen besonders deutlichen Formeln gesagt: „weg von jeder Rücksicht“, „dennoch [...] fehlt“, „nicht mehr zaubernd“, „ohne Spannung, nicht mehr verpflichtet“, „länger nicht begabt“, „Abtun“. Jeder Satz besagt noch die zauberische Macht und jeder verspricht auch noch eigentlich eine andere, *befreite* Schöpfung. Die Paraphrase klingt so, als ob in ihr das Universum von Prosperos Zaubersprüchen zum Neuen beschworen wäre. „[D]ennoch“ richtet sich kein einziger Satz nach einem (angelischen) Telos-Punkt aus. Es wird in ihnen jeweils die schöpferische Syntaktik angedeutet, dann aber resigniert aufgegeben, die Sätze werden oft diminuendo, durch eine reflexive Feststellung abgeschlossen. Die Macht des Beschwörers erschafft kein Universum der Bezüge oder des einzig geltenden Bezugs mehr, vielmehr ist es ohne jegliche Ausrichtung, es sei denn nach sich selbst, nach „seine[r] Freiheit“ (anders: nach der „Luft“, nach dem „Atmens Raum“, nach „Duft“), die mittels des dreifachen erzählerischen Geschehens erreicht werden muß. Im Vorgang oder im *Fortwollen* dieses Geschehens erweist sich zunehmend deutlich, was auch so viel heißt wie zunehmend resigniert, daß der *Befreiungs*-Telos Negatives, das *Fehlen* („fehlt in der Luft“) bedeutet. Die Paraphrase wird durch einen getrennt gesetzten „Epilog“ abgeschlossen, der kaum mehr Gemeinsames mit seinem Shakespeare’schen Modell hat, es sei denn, daß dieses Modell „weg von jeder Rücksicht“ umgestaltet, im wahrsten Sinn defiguriert wird. Die bisher erzählerische Rede wird zu einer Rede gewendet, die Prospero an sich selbst, besser: gegen sich selbst, gegen seine eigene, anfangs als „ich“ angeredete, dann in dritter, stark verfremdeter Person der „Herzog[s]“-„Figur“ („dieser Mann“), richtet. Er führt diesmal seine Beschwörungsformeln nicht aus Zauberbüchern, sondern aus Rilkes Büchern

an: er verweist auf die besonders harte und schmerzliche Episode aus dem *Malte-Roman* mit dem verrückten Herzog, der dem Tod verfällt (11/890), und er nimmt Schlüssel motive aus den beiden, noch nicht verfaßten düsteren Elegien vorweg, das Motiv des auf dem Draht gezogenen Puppen-Lebens aus der *Vierten Elegie* (26-29) und das Motiv des sinnlosen „Dastehn[s]“ des depravierten Straßenkünstlers aus der *Fünften Elegie* (13). Nicht daß der Text hier in der Selbstanrede einer grotesken Zersetzung nahekäme: er ist reflexiv strukturiert, es folgen einige emblemhaft-begrifflich erstellte Aussagen, die noch immer aus der Perspektive der „vollbrachte[n] Herrschaft“ erstellt und aneinander gereiht werden. Es wird aber das „Abtun“ jedweder schöpferischer Ausrichtung, das „bloße Dastehn“ gesagt, und die letzten Worte des ganzen Gedichts sind eine Shakespeare entlehnte Formel des resignierten Diminuen-do: „und das ist wenig.“⁷ In der Rede und Selbstanrede von Rilke-Prospero wird eine ganze Welt erschaffen, aber im „Geist“ der enigmatischen (oder *zauberischen*) *Befreiung* seiner oder ihrer beiden eigenen, nirgendwo hin mehr ausgerichteten schöpferischen Kraft. Der Engel beziehungsweise die engelische Perspektive der Elegien läßt die Welt und jedes Seiende in ihr immer in einer steten quasi-teleologischen Ausrichtung, in der chiasmatischen Wirkung und Rückwirkung zwischen dem Irdischen und Himmlischen, anders gefaßt, zwischen Klang und Klage, abstrakt gefaßt, zwischen Wort und Dasein, erscheinen. Im elegischen Text wird diese poetische Zielsetzung selbst verkündigt, und durch diese Verkündigung selbst, auch errichtet, etwa *übertönt*. Die elegische Inspiration ist, wie der herrschende Ton des Zyklus es bezeugt, im voraus zum engelischen Triumph vorherbestimmt, und nicht obwohl, sondern weil sie jede Version des zwei-einen Telos als unerreichbar setzt. Das Gedicht *Der Geist Ariel* stellt, in seiner Zweideutigkeit, eine Art pathetischen Pastiche des elegischen Schöpfungsprinzips dar: Rilke-Prospero bringt eine Welt durch eine gegen sich selbst gewendete *Befreiung* dieses Schöpfungsprinzips hervor, was auch so vieles heißt, daß er es *abtut*.

*

Das allgemeine Gedicht-Modell der *Sonette an Orpheus* ist durch die Orpheus-Fiktion bestimmt, die nichts von persönlicher Erfindung hat (wie der Engel doch einigermaßen), sondern archaisch belegt ist. Dennoch hat Rilke zu Recht für nötig gefunden, das Verhältnis seiner späten Lyrik zu der „Tradition“ in einem besonders begeisterten Selbstkommentar zu diesem Zyklus zu erörtern. Man erinnert sich an die Sprüche aus der Pariser Briefreihe, vor der Verfassung der *Neuen Gedichte*: „gegen alles Ererbte

⁷ Judith Ryan setzt die Formel: „some degree of dismay“. RYAN, *Rilke, Modernism and poetic tradition*, 137.. Ich versuche die Eigenart des Gedichts noch stärker zu fassen.

muß ich feindsällig sein [. . .] ich bin fast ohne Kultur.”⁸ Hier hingegen bestimmt eine zweideutige Haltung eines Bewahrens, das allerdings nichts vom Oberflächlichen übernehmen will:

In der Tat, je mehr uns die Tradition äußerlich abgeschränkt und abgeschnürt wird, desto entscheidender wird es für uns, ob wir fähig bleiben, zu den weitesten und geheimsten Überlieferungen der Menschheit offen und leitend zu bleiben. Die Sonette an Orpheus sind, so verstehe ich sie immer mehr, ein im letzten im Gehorsam geleisteter effort in dieser tiefen Richtung. . .⁹

In seiner Orpheus-Fiktion eignet sich Rilke den archaischen Mythos als den Mythos eines überall gegenwärtigen, nirgendwo und auf keiner Weise festsetzbaren Demiurgen an. Indem das Sonetten-Wort (oder das „Atmen“) ein Orpheus-Dasein in den ungeteilten und multidimensionalen, dies- und jenseitigen, innerlichen-äußerlichen Raum setzt („Aus beiden Reichen“, „An der Kreuzung zweier Herzwege“, „um das eigne / Sein rein eingetauschter Weltraum“), und auch noch kühner vorgestellt, in einen ungeteilten-multidimensionalen Zeit-Raum setzt („Spiegel [. . .] mit lauter Löchern von Sieben / erfüllten Zwischenräume der Zeit“, „Sei allem Abschied voran“ und auch „Sternbild unsrer Stimme“), bringt es eine Welt mit einer Teleologie von unbestimmbar vielen Ausrichtungen hervor, die gleich von dem ersten Wort (oder dem ersten „Atmen“) an auch als eine adimensionale Teleologie der Leere und des Vergänglichen („Ein Hauch um nichts“) ausgelegt wird. Jedes „Ding“, ob göttlich (wie Orpheus und Apoll), oder menschlich (wie Eurydike, die Tänzerin oder Esau), oder tierhaft (wie das Pferd oder der Einhorn) oder objektal (wie der Spiegel, die Glocke, der Milch und der Fingerring), letzten Endes der singende-angesungene Demiurg selbst soll in diesem multi-wie adimensionalen Zeit-Raum ebenso erscheinen wie „schwinden“ (I/5), *halten* (I/8, I/11) wie *sich entziehen* (II/12, II/23): das Wort-Dasein der Orpheus-Sonette ist in jeder „Stelle“ (u.a. II/10) absolut („die unerhörte Mitte“) (II/28) und hypothetisch, gleichermaßen „Felsen“ oder „Eichen“ wie „unendliche Spur“ oder „Zeichen der Lüfte“ (I/26, II/25). Es ist kontingent, „nur immer mit der Möglichkeit: es sei“ (II/4), wie Rilke dies mit erstaunlicher begrifflicher Genauigkeit verfaßt, es ist jeweils „ein Widerschein“ (II/2), wie er es in einem unersetzlichen

⁸ Brief vom 10. August 1903 = Rainer Maria RILKE – Lou Andreas SALOMÉ, *Briefwechsel*, Frankfurt/M, Insel, 1979, 106.

⁹ Brief vom 1. Juni 1923 = Rainer Maria RILKE, *Briefe an Gräfin Sizzo*, Frankfurt/M, Insel, 1985, 68. Ich erwähne ganz kurz, daß ich dieser doppelten Adjektiven: „geheimsten“ / „offen“, die Rilke in mehreren Versionen wiederholt hat, eine außergewöhnliche Bedeutung für das Verständnis des Spätwerks zumesse.

Substantiv faßt. Im paradoxalen („doppeldeutig[en]“) (I/13) Sinne dieser Kontin-
genz ist jedes Wort wesensgleich: indem es in einer der jeweils selbsterstandenen-
selbstentzogenen Konstellationen ausgesagt wie verweht wird, verzeichnet es die
Welt von einer totalen Entsprechung wie auch von einer totalen Inkongruenz, sei
sie die kürzere Konstellation eines Sonetts (wie beispielsweise mit dem Hammer und
der Daphne, die gar nicht unterschiedlicher beschaffen werden könnten, die aber
hier beide Zeichen für das eine, aus der „Ferne“ *auszubolende*, „in Wind“ zu *lorbeerende*
„Ding“-Werk sind) (II/12), sei sie Konstellation des ganzen Doppelzyklus (zwischen
der objektalen Behauptung der allerersten Zeile: „Da stieg ein Baum“ (I/1) und die
existenzielle Aussage in der allerletzten Zeile: „Ich bin“) (II/29); wobei nach der
Selbstbestimmung des Textes der „Anfang oft schließt“ und das „Ende beginnt“
(II/12). „Tanzt die Orange“ (I/15): die demiurgische Formel sagt aus und sie *ver-
windet* die Schöpfung einer Welt von einer absoluten und deshalb auch unmöglichen
Verbindungs-Einheit („Auch die sternische Verbindung trägt“) (I/11) von Wort und
Dasein, wo jede Konstellation absolut und zugleich variativ ist, „als sei [sie] das
Ganze“ (I/16).

Man kann wieder ein Gedicht entdecken, in dem Rilke das poetische Prinzip des
Zyklus von außerhalb beleuchtet: das Gedicht *Der Magier* (3/150), das er ungefähr
zwei Jahre nach dem Abschluß der *Sonette an Orpheus* verfaßt hat. In ihm hat er den
Zyklus von seinem äußersten Rande her beleuchtet, der Text thematisiert das Umkip-
pen der Magiers-Macht, sei es zu ihrer Verminderung, sei es zu ihrer Verstärkung. Die
Annahme liegt nahe, daß Rilke an das frühere Gedicht *Der Geist Ariel* (3/50) über die
zweideutige *Befreiung* von der zauberischen Macht anschließen wollte. Allerdings hat
er hier das gemeinsame Thema sowohl in seiner Syntax wie in seiner Aussage radika-
ler, gebrochener gestaltet, als in dem früheren Gedicht. Dort hat er „verführend fast“
immerhin die feerische Erhabenheit der Shakespeare’schen Vorlage bewahrt. Man
erkennt auch im späteren Gedicht die (leicht epische) Vorlage einer gewöhnlichen
Magie-Produktion, mit dem (Sprach-)Gestus des Hervorzauberns, der Spannung und
dem verfestigten Schein; man erkennt aber auch gleich, daß dieses, in den drei Stro-
phen geteilte Geschehnis in der Tat lediglich als Vorlage dient, daß zwischen den
beiden lakonischen Aussagen am Anfang und am Ende: „Er ruft es an.“, „Gebunden
ist auch er“, Rilke eine Parabel des gefährdeten-*gefallenen* Magier-Daseins auf einer
Welt-Szenerie gestaltet.

Dem Gedicht stehen zwei kurze Widmungsgedichte *Für Hans Carossa* (3/259),
Für Gertrud Ouckama Knoop (3/259) und zwei Entwürfe (3/483) voran. In ihnen allen
hat Rilke die eine und dieselbe Idee variiert, wie eine Welt und in der Welt ihr Schöpfer
Gestalt annimmt, wenn dieser Schöpfer seine eigene Macht nicht (mehr) beherrscht.
In einer „heil“-geometrischen Version verzeichnen die „Kreise“ der immer „blei-
benden“ Schöpfung „*unser[en]*“, gemeint ist: des Schöpfers Ort wie des Schöpfers

Person; in einer anderen (dramatischer betonten) Version möchte zwar der „er“-Schöpfer des unbegrenzt *herumschwebenden Blumen*-Universums alle Namen kennen, die er selbst gab und gibt, kann es aber nicht mehr. Und in den beiden Entwürfen, die selbstverständlich dem Gedicht auch wörtlich nahestehen, sucht Rilke die Vorstellung einer schöpferischen *Bindung*, wo der Schöpfer sich selbst als Emblem-Bild seines äußersten, bis ins „Weigern“ gehenden Vermögens – was auch so vieles heißt wie Unvermögens – (un)gestaltet, und damit auch als Emblem-Bild des Universums, das jeglicher Gestaltung des Schöpfers entgeht. In dem Bild des „Antlitz[es]“ mit „verdeckten Zeiger[n]“ verwirrt Rilke „offenbar“ die tradierten Zeichen-Vorstellungen (Gesicht / Zeigefinger – Zifferblatt / Zeiger), damit ihre Konstellation nichts anderes als die absolute „Mitternacht“ der Null-Zeit und Null-Figur (un)verzeichnet.

Anders als diese Begleittexte, die alle *conchetto*-artig verfaßt sind, wird im Gedicht *Der Magier* das Verfahren selbst einer szenischen Produktion thematisiert, die der Magier-Schöpfer nicht mehr beherrscht, die ihn *überwiegt*. Der dreistrophige, epische Vorgang des Textes ist von der ersten Zeile an („Er schrickt zusammen“) bis zur anthitischen Pointe des Abschlusses überaus dramatisch geprägt. Im Mittelpunkt des Vorgangs steht der Magier, der allerdings so wenig ein allmächtiger Demiurg ist, daß er beziehungsweise seine Darbietung durch eine äußere, sehr distanzierte Instanz beschrieben, angesprochen und resümiert wird. Eigentlich ruft er nicht hervor, sondern er wird hervorgerufen, damit er seine Darbietung hervorzaubern kann; und es wird auch nicht der epische Verlauf der spektakulären Darbietung *stricto sensu* mit ihrem Schöpfer beschrieben beziehungsweise angesprochen, sondern vielmehr ein von Anfang an abstrakter, am Ende metaphysisch pointierter Verlauf dargestellt, in dem gerade das eigene *gebundene* „Magier“-„Gesicht“ als Emblem für die Unbeherrschbarkeit des Welt-Spektakels hervorgezaubert und erkannt werden soll. Kaum fängt die Beschreibung der Darbietung durch einen sachlichen Satz an, sogleich wird sie sehr spekulativ ausgelegt (Schlüsselwörter: „Das Andre“, „nicht er ist“, „Wesen“, „mehr ist“), was so viel heißt, wie in Frage gestellt und zur rein geistigen Erfahrung des begrenzten, auch *erschrockenen* Daseins des Schöpfers gegenüber dem *abgedrehten* „Antlitz“ seiner eigenen Magie-Schöpfung defiguriert; und die beschreibende Instanz führt (mittels einer kosmischen Anwendung des „Doppelgänger“-Motivs) diese dramatische Gegenüberstellung bis zur Erscheinung (zum Hervorzaubern) eines thetischen Selbstwiderspruchs. Bereits in dieser Strophe wirkt der Diskurs unruhig, stellenweise gehackt artikuliert. Seine Unruhe ist in der nächsten Strophe durch einen emphatischen Ausrufe- beziehungsweise Anredesatz noch hervorgehoben. Es spricht die Instanz; und sie ruft auf beziehungsweise sie redet an zur Schöpfung („Schaff [...]“) einer äußersten spekulativen Spannungs- wie „Gleichgewichts“-Darbietung zwischen den emblematisierten „Wesen“ (beispielsweise „Magier“ vs. „Haus“ oder das Pronomina „dich“ vs. relationale „Angewachsne“) auf der Welt-Szenerie (auch

dies emblematisch: auf der „Waage“ der Welt-Szenerie). In der dritten Strophe, wo das magisch verfestigte Dasein beschrieben werden sollte, folgen Indikativsätze nacheinander, sie besagen aber thetisch eine Darbietung beziehungsweise eine universelle Schöpfungskonstellation in ihrem ganzen Selbstwiderspruch. Die Darbietung, viel abstrakter: „die Bindung“ gelingt, weil und obwohl sie ihren Schöpfer *überwiegt* (im Rückverweis auf das vorherige „Waage“-Emblem); dieser Magier-Schöpfer, das heißt sein „Gesicht“ erscheint auch (wie aus der Entwurfs-Strophe bereits bekannt) als Emblem seiner Verdunkelung in der Null-Zeit und in der Null-Figur; und nach einem klaren Bruch in der Syntax „steht“ („Was steht?“, so hieß es noch am Anfang des Textes) etwa als Aufschrift des emblematischen Magie-Geschehens die offensichtliche paradoxe Gesetzesformel für eine Welt, die auch ihren Schöpfer „in ihren Kreis“ *verschließt* (so hat es Rilke in einem Entwurf formuliert), da der „Magier“ sie lediglich hervorrufen, aber nicht beherrschen kann, da im Grundakt der „Magier“ selbst durch Worte hervorgezaubert wurde: „Gebunden ist auch er.“

Nicht aber, daß diese emblematische Weltschöpfung mit der *bindend-gebundenen* „Magier“-Figur und mit ihrem gleichwie sibyllinischen Resümee resignativ oder gar negativ belegt wäre (so wie das ferne parallele Gedicht *Der Geist Ariel* (3/50) unverkennbar zum resignativ-negativen neigt, es ist aber auch in einer Krise der Inspiration entstanden). Der wesentliche Selbstwiderspruch des Textes mag darin bestehen, daß in dieser Szenerie um die „Bindung“ letzten Endes die *Befreiung* (um wieder auf das parallele Gedicht hinzuweisen) der poetischen Schöpfung im Namen eines überindividuell-kosmischen Gesetzes veranschaulicht und verkündet wird.¹⁰ In der Tat, hat Rilke ein paar Tage später in einem Vierzeiler das „adelig“-„bleibende“ Welt-Emblem für dieselbe unbeherrschte Schöpfung entworfen: die allbekannten Vorstel-

¹⁰ F. B. WAHR legt eine ganz andere Deutung vor. In seiner Lektüre geht er von der französischen Version des Gedichts *Le magiciens* (4/649) aus und überträgt seine (auch nicht unbedingt unbestreitbare) Deutung, nach dem der Text ein gefährdetes-mörderisches Geschehen darstellt, auf das deutsche Gedicht. Ich meine, daß selbst wenn die französische Version ihre Glanzformeln hat (besonders in der ersten Strophe), ist sie gerade in ihrem Ausklang wesentlich simpler als die deutsche (wie beinahe immer in Rilkes Werk). Damit will ich nicht das Interesse von Wahrs Analyse, besonders die Darlegung vieler motivischer Zusammenhänge, verleugnen. Der Magier *as an interpretation of Rilke's later thought*, *Journal of English and Germanic Philology*, 46(1947), 188–198. Vgl. auch Werner KOHLSCHMIDT, *Hofmannsthal's Ein Traum von großer Magie und Rilkes Der Magier*, DERS., *Die entzweite Welt: Studien zum Menschenbild in der neueren Dichtung*, Gladbeck, Freizeiten, 1953, 69–76. Durch die Gegenüberstellung hebt er den konfliktuellen Charakter in Rilkes Gedicht hervor; seine Zusammenfassung steht aber meiner Auslegung sehr nahe (Stichworte: „Eigending“, das sich „dem Magier[s]“ „Zugriff“ „entzieht“; das von ihm Gebannte und Besessene“, „ihn selbst verleibeignet“ (76).

lungen, so des „Einhorn[s]“ *vertreten* (das Verb ist auch im fingierten Sinn zu lesen: „einer Person oder einem Ding ver-treten“), wie sie verzeichnen eine überzeitliche Figur (*Zu fühlen wie das flüchtigste Gebilde*) (3/483). Und noch immer in der Inspiration dieser Tage hat er im Gedicht *Eros* (3/158) ein Universum dargestellt, besser: heraufbeschworen, das nichts mehr von dem Konflikt und dem vielleicht zu *haltenden* „Gleichgewicht“ zwischen „Magier“-Figur und *überwiegender* Schöpfungs-Darbietung kennt; sondern es ist, wie aus dem ekstatischen Anfang gleich zu vernehmen ist, durch eine allwesende Macht namens *Eros* bestimmt. Der Text wird zwischen den extatischen Ausrufe des Anfangs („Masken! Masken“) und dem dramatischen Abschluß („wand sich“ – „ward“ – weint“) in einem feierlichen Ton gehalten, gewiß dieser Macht zur Ehre. Die menschlich-poetische Schöpfung wird nicht erwähnt, nicht einmal das menschlich-poetische Wesen, es bleibt „namenslos“, höchstens „Wer“, „sie“. Seine metonymischen Erscheinungen werden heraufbeschworen („Vorspiel“, „Geplauder“, „Leben“, „Schicksal“), die alle gleich durch ein ungemein starkes und direktes Verb („unterbrich“, „schrie“, „wirft“, „wand sich“, weint“) in ihrer Substanz („Schauer / wie ein Tempelinneres“) zu metonymischen Zeugnissen der „Eros“ geändert oder als solche Zeugnisse „verloren“ werden. Der Text folgt vage der Beschreibung der ersten sommerlichen Liebesnacht eines Mädchens. Dargestellt ist allerdings eher in ihm vielmehr ein Universum, das ohne menschliches Zutun entstanden ist, als der Mensch es und sein eigenes Dasein in ihm nur ekstatisch-feierlich, *schreiend-weinend* überhaupt *ertragen* beziehungsweise heraufbeschwören kann. Das poetische Universum entsteht nicht (mehr) durch die Vorstellung irgendeines Schöpfers, sondern durch die Vorstellung eines außerindividuellen göttlich-kosmischen Gesetzes. Alle Erscheinungen sind ihrem (eventuell äußerst untradierten) Wesen nach Hervorbringungen dieses Gesetzes, beziehungsweise sie ordnen sich (anscheinend aleatorisch) in Bezug auf dieses Gesetz, an. In diesem Gedicht ruft das *Eros*-Gesetz noch innerhalb eines vage angedeuteten dramatischen Geschehens eine ziemlich einheitliche Folge von Emblem-Erscheinungen hervor („Gesicht“ – „Tempelinneres“ – „Quell“). Ein paar Monate später hat Rilke das *Ars-poetica* Gedicht *Wie die Natur das Wesen überläßt* (3/261) verfaßt. In ihm hat er ein Schöpfungsmodell dargestellt, in dem jede, oft auch sehr divers kontingente Erscheinung Zeichen des *Seins* von einem Kosmos ist, den man sich an jedem seiner Orte und in seinem Ganzen als stets inkongruent und stets harmonisch vorstellen werden soll.

„Gebunden ist auch er“ (*Der Magier*) (3/150): der Sinn der sibyllinisch gesetzten Formel über den „Magier“ den seine eigene Darbietung *überwiegt* besagt die radikale Änderung in der schöpferischen Weltvorstellung gegenüber dessen, was in den Sonetten-Zyklus (noch sibyllinischer) in der Formel als „die unerhörte Mitte“ (SO. II/28) gefaßt ist. Im Zyklus beherrscht die Orpheus-Fiktion seine eigene Schöpfung und seine Demiurgen-Figur verschwindet keineswegs in einem unbestimmbaren Null-

Punkt des Kosmos, den ein ihr fremdes Gesetz bestimmt; sondern indem er seinen eigenen Gesang über seine eigene Person und an sich selbst richtet, *übersteigt* (so im I/1) er sich selbst zur erhörten-unerhörten „Mitte“ (II/28) eines eigengesetzlichen, dies-wie jenseitigen Kosmos, wo alle Erscheinungen wie durch ihn erschaffen und auf ihn bezogen erscheinen (oder verschwinden), und wo ihr Wesen durch ihn selbst bestimmt ist. So zerstreut und aleatorisch, so kontingent auch die einzelnen Erscheinungen wirken mögen, letztendlich erweisen sie sich einheitlich, wie auch letztendlich die Reihe der Sonette, mit all ihren voneinander völlig abweichenden Themen (das Martyrium des Orpheus, das Gold in den Banken und die Tanzfigur des toten Mädchens) sich als eigengesetzliche, einheitliche und harmonische Schöpfungen einer demiurgisch-poetischen Person erweist.

Ob Rilke durch sein enigmatisches Adjektiv „unerhörte“ auch mit andeuten wollte, daß diese Schöpfung außergewöhnlich, weil nicht mehr möglich ist? Er hat kein einziges weiteres Gedicht mehr über seinen stetesten (oft unverhohlenen, noch öfter verhohlenen) Held seiner Lyrik verfaßt, und auch noch mehr, seiner Lyrik auch jegliche Art persönlicher Anwesenheit zunehmend weggenommen (man stelle das *Magier*-Gedicht und das *Eros*-Gedicht einander gegenüber; oder die trübste *Achte Elegie*, wo das doch „wir“-Dasein leidend *umgedreht* wird, und die nachgetragene *Zwetajewa*-Elegie, wo zwar gefeiert wird, aber ein unpersönliches Gesetz und durch einen „Zeichengeber“-Dichter.) (3/271). In den nachzyklischen Gedichten hat sich Rilke immer mehr zur Bedichtung kosmischer Konstellationen von überindividuellen Gesetzen zugewandt; und er hat diese Konstellationen zunehmend verdinglicht, manchmal (beispielsweise wie einen *Gong*) (3/186), besonders originell, musikalisch-verdinglicht, begriffen. Wie so oft in seinem Lebenswerk, indem er der Logik seiner poetischen Ideale folgte, hat er sich auf eine besonders geprägte Art in die allgemeine Tendenz der europäischen Lyrik eingefügt.

EISEMANN GYÖRGY

Steinmann

Karinthy Frigyes: *A jó tanuló felel*

„Az ő neve nem tisztán egy ember jelzésére szolgál – szimbólum ez a név” – olvassuk a *Tanár úr kérem*-ciklus¹ talán leghíresebb szereplőjéről.² Hogy Steinmann neve szimbólum, távolról sem problémátlan kijelentés. Akár irodalomelméleti axiómának vehető ugyanis, hogy a konkrét személyes identitást jelölő név és a konnotációkat halmazó sejtelmes szimbólum éppen egymással ellentétes irányú szemantikai alakítások. Amennyiben a név szimbólummá válik, vagy akként kerül használatra, akkor legelőször éppen nominatív jellegét veszíti el, s valóban megszűnik „egy ember jelzésére szolgálni”. Így elvileg a szó nem lehet egyszerre konkrét név és szimbólum. De mi történik akkor, ha egy szövegben mégis létrejön ez az egyidejűség, s a szimbólumot kihívják felelni? Mit jelenthet ekkor, és hogyan következhet be valamiképp szimbólum és név egymáshoz rendelése? E kérdések nem csak elvont elméleti-poétikai felvetések, mivel innen kiindulva a Karinthy-mű egész világképének, kulturális távlatának nyelvi feltétele és genezise artikulálható.

A fikció, mely tehát ugyanazon jelölővel érzékelteti a nyelv tulajdonnevekben rögzülő anyagszerűségét és szimbólumokkal totalizálható szellemiségét, akár átfogón is jellemezheti a modern kultúra néhány alapvető vonását. Egy egész világrend-vízió – nevezzük episztémének – fejeződik ki abban, miszerint léteznek olyan pontok a nyelvben (egy kultúra centrumaiként), amelyekben anyag és szellem, matéria és értelem, jel és jelentés konszenzuálisan találkozhatnak egymással, együttlétük megkérdőjelezhetetlenül, általános alapelveként kerül társadalmi elfogadásra. A szimbólumhasználat ilyen esemény. A modernitást ezért paradox módon akár merőben konzervatív periódusnak is tarthatnánk „előzménye” és „következménye” között – ahogy Paul de Man egy ritka historizáló pillanatában elhelyezi a korszakot³ –, azaz visszalépésként a romantikus nyelv dekonstruktív (önnön szemiológiájától elszakadó) retoricitásához

¹ A novellaciklus – mint annyi más hasonló műfaji szerveződésű modern alkotás – természetesen regényként is olvasható, l. VALACZKA András, *Olvasmánynapló Karinthy Frigyes: Tanár úr kérem című regényéhez*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008.

² A műből vett idézetek forrásaként – Karinthy Frigyes művészetéhez talán stílszerűen – hadd álljon itt a sok közül az egyik digitalizált változat lelőhelye: <<http://mek.oszk.hu/00700/00719>>

³ L. Paul DE MAN, *Lyric and Modernity* = UÓ, *Blindness and Insight*, Minneapolis, Minnesota Press, 1983, 166.

képeket, melyet eszerint nem a modernség, inkább annak utómodern-posztmodern radikalizálása képes újra termékenyen allegorikus távlatra helyezni. De Steinmann alakját illetően, az általa használt és az őt elbeszélő nyelvben az anyag és a jelentés viszonya (mint a Gadamer-től is sokat emlegetett görög cserépszavazatoknál)⁴ kiiktathatatlanul szimbolikus relációt képez. Ezáltal a novella olvasatának legelső tapasztalata, hogy a név és a szimbólum nyomatékosan kiemelt összekötésével a szöveg poézise ellenállni látszik minden allegorizáló távlatnak. Vagyis újraértelmezésének aktualitását éppen egyfajta inaktualitás reflektálása és kidomborítása eredményezheti. A szöveg természetesen nem cövekelhet le saját hatástörténetében, de módjában áll *tiltakozni* egy bontakozó tendenciával szemben. Ez már-már az abszurditás szemantikáját vetíti elénk – nem véletlen Franz Kafka érdeklődése Karinthy e műve iránt.⁵ Semmiképp sem valamilyen avított és önmagát túlélt nyelvi forma rögzítéséről van szó, inkább egy olyan eleven és hatni képes szövegről, mely viszont éppen azzal az érdekes mozdulattal bucskázik át saját nyelve történeti feltételeiből egy másik feltételrendszerbe, hogy sorozatosan és játékosan nemet mond a változásra. A novella modern nyelvisége úgy válik utómodern és posztmodern horizonton is megszólalóvá, ahogy konstatíve elutasítja az ilyen megszólalás lehetőségét. Nemet mond a saját jövőjére, mégis reflektál recepcióbeli sorsára. Név és szimbólum kötődése benne olyan, mint a kőbe vésett írás és a felhangzó szó kapcsolata. Mégsem a sírfeliratéhoz hasonlít, ahol a kőbe vésett írás olvasója „ad hangot” az emlékeknek – Paul de Man megjegyzésénél maradva. Steinmann neve beszélő név,⁶ és éppen azt mondja el öntükrözően, „önprezentálón”,⁷ hogy a kő (Stein) emberként beszél, s ezzel szavait természeti jelenségként antropomorfizálja.

Némileg bonyolítja, s manapság, a társadalmi nemek vizsgálatának fellendülésekor kielemezi ezt a paradox nyelvállapotot, hogy benne anyag és szimbólum, név és szellem kötődése egy kizárólag patriarchális nézőpontból látszik egyáltalán elképzelhetőnek: „ahány fiú az osztályban, annyi apa ismeri otthon ezt a nevet.” Steinmann tehát csak

⁴ Vö. Hans-Georg GADAMER, *A szép aktualitása*, ford. BONYHAI Gábor = Uő, *A szép aktualitása*, vál. BACSÓ Béla, Bp., T-Twins, 1994, 51–52.

⁵ Vö. GYÓRFFY Miklós, *Kafka és Magyarország*, Alföld, 2008/8, 76–85. A tanulmány Kobi Freund állítására hivatkozik, miszerint „Kafka *Ábrahám*-parabolája, amely a Klopstockhoz 1921 júniusában írt levelében olvasható, felhasználta Karinthy *Tanár úr, kéremjének*, közelebbről a *Jó tanuló felel, A rossz tanuló felel* és a *Röhög az osztály* című írásoknak bizonyos elemeit, éspedig annak nyomán, hogy Kafka asszisztálásával Klopstock lefordította németre Karinthy művét.”

⁶ A *Tanár úr kérem* névadási gyakorlatáról lásd FRÁTER Zoltán, *A Karinthy élet-mű*, Bp., Fekete Sas, 1998, 16; TAKÁCS Edit, *Karinthy Frigyes írói névadása a Tanár úr kérem című írásában*, Névtani Értesítő, 1999, 283.

⁷ A fogalom teoretikus kidolgozásához l. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Metapoétika: Önprezentáció és nyelvészemlélet a modern költészetben*, Bp., Pozsony, Kalligram, 2007.

az apák és a fiúk ismerik igazi valójában, a lányok és az anyák előtt lényé titok marad. Mint ahogy a lányok és az anyák lényé is titok ekkor még a fiúk számára. Ezt a titkot Steinmann és a többiek (mint a ciklus egy másik, *A lányok* című szövege mondja) csak később fogják megérteni. Azon a napon viszont – ahogy a narrátor közli magáról – „el fogom felejteni az Osztályt, a Leclanché-elemet, növénygyűjteményemet, és el fogom felejteni önmagamat.” Az önmagát elfelejtés akár egy paradigmátikus vonása lehet a későmodern nyelv énjének, s ekkor párhuzamosnak mutatkozik a másik nem megismerésével mint egy titok megértésével.

Fegyelem, sőt vasfegyelem, mely a „francia rémuralom” történeti epizódjához hasonlítható: „mikor a Conciergerie foglyai közül előszólítják a halálraítélteket: mindig csak így tudtam elképzelni.” Ezt a tudást a francia forradalom diktatúrájáról pedig éppen az iskola, vagyis maga a diktatúra metaforája szolgáltatja. Így az iskola (metaforikus) értelmezése az ott tanultakkal lehetséges: ez a diszkurzus az egyetlen nyelv, mellyel akár ő maga is jellemezhető. S az önmagára vonatkoztatott jelentéshálózatból nincsenek kifelé vezető utak. Ennek a nyelvnek a világa az iskola, s határai – Wittgensteinnel szólva – ennek a világnak a határait jelentik.⁸ Nem tűr metanyelvet: mindent és mindenkit magába vonz, ami és aki megérinti vagy megszólítja. Az emlékezőt is, aki kénytelen feladni az emlékező státuszát, a visszatekintés nézőpontját, s felnőttkori énjét elveszítve zuhan gyermekkora totális rendjébe. Az olvasónak azonban a szöveg annál inkább felkínálja a metapozíciót, minél erőteljesebben olvad bele az elbeszélő önnön narratív perspektívájába. Ő ugyanis a saját mnemotechnikája kényszerű feladásával – az elbeszélteknek mint memóriatartalmaknak a tagadásával és jelenként interpretálásával – ösztönzi a befogadót a saját emlékezésének működtetésére, mivel a nyelvi terrort és annak következményét az olvasó mégiscsak távolságot tartva (arra akár a saját múltjaként gondolva) képes szemlélni. A narrátor nemcsak a visszatekintés beszédhelyzetét veszíti el; egyúttal eltűnik az általa elbeszélte világ jövője is: nézőpontjában egyedül a cselekménynek végleges és statikus *mostjába* szorított szemiózisa bontakozik. A végleges és statikus jelenbe szorított – pontosabban szorítani akart, atemporális indexű – szemiózisz pedig az abszurditás nyelve maga. A jó tanuló felelete például nem egyszerűen válasz a tanár kérdéseire, hanem a már létező, tankönyvekben is jól megírt vagy a tudományos diszkurzus magasztosságából lehívott

⁸ A magyar irodalom filozófiai karakteréhez e mű is adalék lehet. „A XX. század folyamán a filozófiai kultúra, elsősorban a Nyugat hatására, a megelőzőknél jóval szervezettebben kapcsolódott be az irodalmi termelés és interpretáció nagy áramába (az olyan írók, költők filozófikus beállítottságát, mint Kosztolányi, Karinthy, József Attila, Szabó Lőrinc, Füst Milán stb. még ideologikus ellenfeleik sem vonhatták kétségbe – legfeljebb helytelenítették).” MARGÓCSY István, *Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?* Világosság, 2007/6, 123.

formulák egymásutánja. Először még nem is alakul ki közöttük dialógus; lényegében mindketten egy ionescoi „nyelvlecke” kliséihez hasonlóan beszélnek, akár az etikett-hez alkalmazkodó arisztokraták, egy gróf és egy grófnő. („Vegyünk egy kúpot. . . – mondja a gróf. – Egy kúpot – mondja Steinmann, a grófnő.”)

Az iskolapadban ülők rettegése pedig valóban az élet határhelyezeteit idézi, majd-hogynem a halállal szembenezés perceinek vívódásaiként ecsetelve a tanár lapozgatását az osztálynaplóban. A diákok egyike elbújik az előtte ülő háta mögé, másika szembenéz végzetével, szuggerálva a tanárt – mintha az ítéletükre várnának. Talán véletlen karkai egybeesés, hogy a félelem a K. betűnél tetőződik, főleg az egykori Altmann-nál, aki „az év elején Katonára magyarosította a nevét”. A névcsera a szöveg poétikája szerint is rossz ómen: annak a szimbolikus rendnek szolgáltatja ki a név alanyát, mely részvétlenül játszhat önnön anyagával. A legkevésbé bátor „Katona” fél tehát a legjobban, de öregemberes „Altmannként” megúsza volna az izgalmakat.

Steinmann nevének tanári kimondása a felszabadulás élményét jelenti az osztálynak. A várakozás csendjében a világ rendje eléri az osztályt, megidéződik az abszolút tudás, megszólal a kőbe vésett írás. Az idea megérinti az evilági materiát. Megkönnyebült sóhaj szakad fel a diákokból, az osztály elérte rendeltetése és létezése tetőfokát, bekövetkezett a tanulmányi idők teljessége, legalábbis ünnepnapja. „Kivételes, ünnepi hangulat. [. . .] Maga a tanár is ünnepélyes.” Az ünnep ismétlő emlékezés: nem a lineárisan felfogott, hanem a körkörös – vagy inkább spirálisan – jelölhető időiség velejárója. Ilyen rituálé a szövegben a „nagy esemény”, Steinmann kivonulása az osztály elé. Ahogy a szertartásokon lenni szokott, mindenki tudja, mi fog következni, kottából játszanak. Az ünnepelméletek majdnem olyan gyakoriak a modernségben, mint a játékelméletek, sok hasonlóság akad közöttük. Mindkettő a szubjektum feloldódását implikálja mint annak egy eredendő közösséghez vagy nyelvhez tartozását. Ahogy tudvalevőleg nem a játészó játszik, hanem a játék, úgy nem az ünneplő ünnepel, hanem az ünnep.

Kérdés azonban, az ünnep mint rituális megmutatkozás hívja-e létezésbe ezt a tudást (azaz a létezés mint tudást, mint értelmezést tételezi), avagy pusztán leképezi annak vélelmezett eredendőségét?

Amennyiben Karinthy szövege egyfajta modern-szimbolizáló ellenszegülés magával a modernizációval (annak további történetével) szemben, akkor szükségképpen részesednie kell az utóbbi – akár platonikusnak nevezhető – eszmetörténeti hagyományból.⁹ A tanár és Steinmann párbeszéde „éter-i légkörben” szárnyal, de nem ők alkotják meg fausti kutatással a magasabb Tudást, hanem elérkeznek hozzá és része-

⁹ Karinthy művészi világképének és prózapoétikájának újabb értelmezéséhez l. PÁLA Károly, *A szkeptikus Karinthy*, ItK, 1989/1–2, 91–96; *Bíráló álruhában: Tanulmányok Karinthy Frigyesről*, szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Maecenas, 1990.

sednek belőle: külön nyelvük van, melynek szárnyán az örök ideákhoz emelkednek. Steinmann a pompeji katona hűségével tart ki megbízása mellett: mandátummal rendelkezik, s történjék bármi, egészen bizonyos, hogy ő meg fog felelni feladatának. A függő beszédben elhangzó monológ-töredék egy groteszk esküként jellemezhető:

Én, Steinmann, a legjobb tanuló az egész osztályban, veszek egy kúpot, mivel engem, mint az erre legalkalmasabbat megbízott a társadalom. Még nem tudom, miért vettem a kúpot, de nyugodtak lehetek mindannyian, bármi történjék ezzel a kúppal, én is ott leszek a helyemen és megbirkózom vele.

De ha mindez – legalábbis a 19. században kialakult kulturalitás felől – hasznosnak és optimálisnak tartható, akkor mégis miért és hogyan keltheti mégis abszurdítás benyomását az iskolai szituáció? Miért látszik kialakulni benne egy véglegességre és állandóságra (vagyis alkalmazói felett totális uralomra) törő nyelvhasználat? Mi a viszonya az iskolai törvény abszurdításának a kultúraalkotás szabadságához?

A későmodern művészet egyik jellegzetes formációjának, az abszurd nyelvezetnek a sajátja, hogy nem érzékeli önmaga abszurdítását – természetesen belül van nyelve határain, vagyis az abszurd tapasztalása maga e határokon kívül, a bezártságra vetett pillantás nyomán keletkezhet egyáltalán. Ez akár ellentmondásnak is nevezhető: az előre gyártott jelentésképzés monotóniája szükségképp reflektálatlan e nyelv használóinál, de reflektált e nyelv befogadásában, azaz színre vitele által kiváltott érzékelésében. Így az abszurdítás teóriáját és esztétikai gyakorlatát illető legnagyobb dilemma az abszurd észlelésének módjában rejlik, hiszen lényege szerint – saját nyelven belül – az abszurd mint olyan nem mutatkozhat meg. Ha az abszurdítás az olvasásra is kiterjedne, éppúgy érzékelhetetlenné válna. Első közelítésben látszólag felhozható itt az ironia logikája: a végtelen tagadás, a lezáratlan reflexiók sorozatának képlete. Csakhogy ez a jelentésképzés temporalitásának egyik esete lenne, mely éppen az abszurd lényegét – a jelen idő abszolutizálását – tagadná, vagyis fogalmi és poétikai ellentmondást, megvalósíthatatlan művészi gyakorlatot jelentene. Hogy tehát a befogadónak nyelvi metahelyzetben kell lennie ahhoz, hogy egy megformált nyelv abszurdítását érzékelje, az akár az abszurdítás ellentmondásos esztétikájának kritikájaként – e kritika talán első érveként – is felfogható.¹⁰ Az abszurd ugyanis ezek szerint (intenciója ellenére) nem egy egész világot, hanem csak egy olvasott szöveget hatna át – befogadásának a lehetősége maga tagadja ontológiai általánosíthatóságát.

¹⁰ Ezzel részben összehangozhat a szöveg irodalomtudományi paródiaként olvasása, vö. TIMÁR Borbála, „A jeles és szekundáns dolgozatok ballatlan bájú bombasztjai”: *Az irodalmi kultusz mint laikus olvasásmód; az irodalomtudomány paródiája a, Tanár úr kérem?-ben*, Iskolakultúra, 2004/8, 73–80.

A jó tanuló felel narrátora, láttuk, egyé olvad témája horizontjával, ám éppen ezzel figyelmezteti olvasóját a befogadói horizont kívülségére. Vagyis az abszurdnak tekintethető helyzet – az iskolai hatalom és a totális-félelmetes rend zárt törvényeinek jövőtlen állandósága – nem válik a külvilág modelljévé. Nem az *Iskola a határon*-típusú, nem a Musiltól Goldingig húzódó, a kamaszkort a létezés mintája – vagy fordítva – formáló tükröztetésekről van szó, hanem az abszurdot felvillantó és állandóan meghaladó távlatról, mégpedig annak kulturalitásba oldódásáról, ekként megvalósuló értelmezéséről, azaz egy értelemadó folyamat fölényéről. Így nem az abszurd szünteti meg a jelentések temporalitását, hanem fordítva: az értelmadás időisége oldja szét az abszurd önkényét. Ez itt az *iskola* és az *élet* kapcsolatának kulturális dinamikája.

De ezen temporalitás a szövegben, paradox módon, részlegesen éppen a modernizációnak, annak egy bizonyos történelmi alakulásának ellenszegülő attitűd velejárója. Az ellenszegülés azt a folyamatot illeti, mellyel az iskola mintája társadalmi sablonná válik és magán túl terjeszkedik. Amennyiben ugyanis az Osztály rendje modellt képezve válna véglegessé, átjárná és meghódítaná egy társadalom kultúráját, akkor olyan totális hierarchiát teremtene és jelölne, amilyen a későmodern diktatúrákban a 1920–30-as években létrejött. De amennyiben az önmagától távolodás kreativitására is lehetőséget nyújt, akkor a kulturalitás hallatlan mértékű – mondhatni egyedül versenyképes, ilyen tekintetben mégis modern – teljesítményére ösztönöz. Sőt: amennyiben szabadság és rend viszonyát egy kultúra szerkezetébe írotnak tekintjük, akkor mindenfajta kultúrának – az alávetettség relatív legyőzésének, a „Conciergerie halálraítéltei” fölszabadulásának – egyenesen az előfeltétele az Osztály fegyelme. S hogy ez a fegyelem ne váljon össztársadalmilag improduktív és diktatórikus kényszerűséggé, ahhoz arra a nyitottságra van szükség, melyet a szöveg éppen a modernitás bírálataként jelenít meg, pontosabban amely abból ilyen bírálatként kiolvasható. (Példázza egyébként azon nézeteket, melyek a modernitás paradigmájaként tartják nyilván annak állandó kritikáját: eszerint a modernség egyik legsajátabb vonása önmaga cáfolata.)¹¹ Ezért az Osztály rendje távolról sem előlegzi a társadalmi diktatúrát és annak abszurditását, inkább megelőzésének feltételeit teszi elérhetővé.

Hogy ez a nyitottság mennyire a kultúraalkotás (értelemadás) rendjének, sőt, roppant szilárd, az iskolában érvényesített etikai fegyelmeinek az attribútuma, arra Steinmann és társai magatartása, szocializáltsága figyelmeztet elsősorban. A rituális fegyelem legfőbb kifejeződése pedig – a társadalmi haladás racionalista utópiája és a félreértett modernizáció szempontjából provokatív módon – éppen a formalizáltság. Az különbözteti meg az abszurdítás üres szabályaitól, hogy reflektálást feltételez

¹¹ E Walter Benjamintól Reinhardt Koselleckig tárgyalt tendenciáról l. például Jürgen HABERMAS, *Filozófiai diskurzus a modernségről*, ford. NYIZSNYÁNSZKI Ferenc, ZOLTAI Dénes, Bp., Helikon, 1998, 16–18 skk.

önmagára és arra is készlet, vagyis temporalitása révén túljuttat önmagán, a továbblépés gyakorlatilag egyetlen hatékony kiindulópontját képezve. Ezáltal lehet maga a kulturális tevékenység formaalkotás: egyszerre dekonstruktív és konstruktív gesztus – ahogy közismerten minden *leépítés* egyben *újjáépítés* is lehet. Az osztályban mindenki tudja, a legjobban a tanár, hogy Steinmann kisujjában van az egész tananyag. Őt feleltetni tulajdonképpen teljesen fölösleges. „A Steinmann mindent tud előre, még mielőtt megmagyarázták volna. Matematikai lapokba dolgozik és titokzatos szavakat tud, amit csak az egyetemen tanítanak.” A tanár úr mégis kihívja felelni, mert ő is egy tanuló a sok közül, s vele sem kivételeznek. Ha Steinmann megkapná a Nobel-díjat, a professzor akkor is kihívna a táblához, mert itt ez a mindenkire vonatkozó szabály, a jó tanuló pedig akkor is fegyelmezetten teljesítené iskolai kötelezettségét. Ez az az etikai formalizmus, melyen a 20. század első felének káprázatos világkarrierék sorát nyújtó magyar oktatása is alapult.

A zsenialitásnak mindez olyan értelmezését nyújtja, mely nyilvánvalóan ellentmond az igehirdető próféta, a rendkívüli szellemi nagyság, az extravagáns génusz mind romantikus, mind koramodern felfogásának és a lelkesült bámulat már-már kötelező érzésének. Steinmann zsenialitása nem az öntetszelgő tehetség különködő teatralitása, nem a devianciájával tüntető, a környezetével ütközést a saját nagysága bizonyítékául reklámozó pózolás kiváltója. Őt nem kell önjelölt rendkívüliségében megérteni, mivel éppen azért tehetséges, mert ő képes megérteni másokat. A szövegnek az egyfajta bamba, máig ható zsenikultusztól elforduló karaktere így akár a későmodern individuuskritika távlatára is illeszthető. Ugyanakkor a receptivitására tett említett felszólításai-ajánlatai révén bár megidézi, de teljesen elkerüli a második modernségben feltűnő abszurd irányzatot, amely a *nyelvi fordulatot* egy nyelvi mechanizmus totalizációjaként értette félre. Ezúttal éppen ennek mond ellent a narratíva azzal, hogy Steinmann nevét szimbólumként kezeli, vagyis a nyelv anyagát és szimbolikus jelentését nem szakítja szét egymástól. Ám nyomatékosan és megkerülhetetlenül a recepció tevékenységéhez utalt időisége mégis végrehajtja a szigorú rend, a kikezdhetsen szabály újrakontextualizálását és az allegorizáló múltba helyezése révén egy jövő felől történő átértelmezését. Ez a jövő – a befogadói visszatekintés jelene – lenne az a kulturális horizont, amely visszaigazolja az edukációt. A visszatekintés jelene tehát a saját kulturalitása révén temporalizálja mégis név és szimbólum időleges szintézisét: így őrződik meg az emlékezetben az iskola fájdalmas szigora és felejthetetlen varázsa. Európában ez a temporalitás lényegében maga a kulturalizáció közege.

A *Tanár úr kérem* (1916) így a kultúra megalkotásának-megalkotódásának olyan állapotára is utal, amelyben – a modernizáció adott szakaszában – már megkezdődött e reláció fentebbi formájának a felszámolása. A 20. század kataklizmái egyszerre élezték ki a Conciergerie körüli terror abszurditását és a vezérek kultuszát. Az edukáció a mondott értelemben reflektálhatatlanná vált, eltűnt a visszatekintés kreatív

pozíciója, lefagyott a kultúraalkotás – formalizáltság–nyitottság dinamikájú – temporalitása. Ahol ez a szakadás és megdermedés bekövetkezik, ott Steinmann neve olyan szimbólum lesz, melynek egyes használói immár elfelejtik, hogy ez a név egy ember jelölésére szolgál.

A recepció visszatekintő funkcióját szóba hozva könnyen megállapítható, hogy Steinmann az így megvalósult történelmi folyamat áldozata lesz. Sőt, lényegében az egész osztály, az egész iskola is. Az erkölcsi formalizmus kategorikus imperatívuszából ekként lesz barbár parancsuralom és vak engedelmesség. De láttuk, óriási hiba és kontraproduktív félreértés lenne ezt a váltást szükségszerűnek vélelmezni, s az előbbit kiűzni az iskolából – éppen az utóbbtól való félelem miatt és arra hivatkozva. Ha ez megtörténne, az annak a barbárságnak a legteljesebb győzelmét jelentené, mellyel a civilizáció (remélhetőleg) szembeszállni igyekszik. A *Tanár úr kérem* mai olvasata szerint Steinmann – mint egykori név és szimbólum – persze egy letűnt világ alakja, a régmúlt hőse. Ám a kultúra európaiságának feladata, hogy bár változó és dekonstruálható formában, de folyvást újraalkossa név és szimbólum temporalizálható-allegorizálható szintézisét, a *Tanár úr kérem* iskolájának hagyományát, miáltal Steinmann, a tanár, a többi tanuló és az olvasó valamiképp továbbra is *korunk hősei* maradhatnak.

ÁCS PÁL

Fattyazás

Illyés Gyula: *A faj védői*

Szerencse vagy véletlen, nem is tudom, mindenesetre tény, hogy huszonnyolc éves koromig semmilyen személyes tapasztalatom nem volt az antiszemitizmusról, zsidózni sem hallottam soha senkit. Úgy voltam ezzel, mint a trópusokon élő ember, aki így-úgy persze, hogy értesül a hóról, de mivel saját szemével mégsem látja, ezért igazán elképzelni sem tudja, milyen az a maga valójában.

A rámpán

Ezért is érthető, hogy mély nyomot hagyott bennem, amikor – 1982-ben – először életemben arra lettem figyelmes, hogy a mellettem álló ember bizony-bizony, kétségbevonhatatlanul a zsidókat szidja. A *Kortárs* folyóirat vidéki hahnijáról hazajövet történt, a gyulai pályaudvar álmós délutánján, hogy az akkor még ifjú (ám nálam mégis csak idősebb) költő, Nagy Gáspár egyszer csak váratlanul belekezdett. (Azt gondolhatnánk, hogy egy jelentős személyiség, a szavak érzékeny mestere képes e tárgyban is újat mondani, vagy ha nem, legalább szokatlan tartalommal tölti meg a kiüresedett közhelyeket, de legnagyobb meglepetésemre csak azt hallottam vissza, amit magam is *tudtam*: a zsidók mérhetetlenül eluralganak, elszemtelenednek, pofátlanok, paraziták, szívják a nemzet vérért, most már aztán végképp túrhetetlen, amit megengednek maguknak, hát el is mentünk *gyulabácsiboz*, megkérdeztük tőle, hogy szerinte mi a teendő *ezekekkel* most, hogyan kell bánni velük, de ő csak annyit válaszolt: *hogyhogy hogy?* hát úgy, ahogyan mi csináltuk annak idején.)

Ez a történet nem róla, nem Nagy Gáspárról szól. Hanem rólunk, akik ott álltunk körülötte, és hülyén heherésztünk, vakaróztunk, a galambokat számlálgattuk, szégyenkezve lesütöttük a tekintetünket, magyarán – egy veretes Németh László-i kifejezéssel élve – lapítottunk.

Miért is? Miért nem lehetett ott rögtön cselekedni? Elhallgattatni. De legalább mondani valamit. Nem tudom. Mások nevében (többen halottak már azóta) nem beszélhetek, nyilván kinek-kinek megvolt erre a maga oka. Engem megbénított a meglepetés ereje, valamint egy furcsa, homályos, alig megfogalmazható érzés: *Mi van, ha mégis igazán van?* No nem úgy általában, de ebben-abbán, valami olyasmiben, amiről nekem fogalmam sincs, de nem is lehet, mert egyszerűen ebben a kérdésben tudatlan vagyok. Nagynéném mondása járt az eszemben. (Kiválasztott volt. Fiatal, életerős lányként kiválogatták a halálra szánt satnyák közül, és az auschwitzi rámpáról az életet

jelentő lőszergyárba vitték annak idején, túlélte a háborút, ezért ismerhettem.) „Ti ezt egyáltalán nem értitek. A zsidók a hibásak mindenért. Maguknak keresték a bajt.”

Szellemi fajvédelem

Hogy is van ez tehát? Vagy hogy is volt? Tisztázni szerettem volna a dolgot, ha mással nem is, legalább *gyulabácsival* kapcsolatban.

Apám (a harmincas évektől fogva katolikus keresztény, munkaszolgálatosként szintén túlélte az üldözést, miközben szinte az egész népes családját – beleértve feleségét és apró gyerekeit – kiirtották), művelt vasúti tisztviselő, szerette, sokat olvasta Illyést, még azokat a műveit is, amelyeket ma már senki sem olvas, azok sem, akik a „nemzeti költő” némely versét amúgy zászlóként lobogtatják. Erősen foglalkoztatta apámat Illyés 1962-ben megjelent szonettje:

A faj védői

Ady dúlt örmény-arca, Babits és Zrínyi horvát
koponyája, Petőfi szlovákos fekete
s Péterfy és Tömörkény németes kék szeme
s a bulyba-tárász Móricz s a Cyrano nagy orrát
hordó Vitéz Mihály (s Mátyás király) s a hajdu
vagyis – hajjaj! – balkáni Arany János, Veres
Péter s a Don Quijote Krúdy, a lengyeles
Lőrinc, a mongol Áron s Gyuri, a hindu ajku;
s a janicsár Szabó Pál, a szép-finn Kosztolányi
(a szép-olasz Széchenyi és a szép-kurd királyfi:
nagy Rákóczi Ferenc!) s a fél-kún, fél-román
Attila (meg Erdélyi) s én, a fél-besenyő –
– Belül épp ettől oly más s pompás a gyuromány,
mit kelt örök kovászod, páratlan Tekenő!

Hát lehet ennél fényesebb bizonyítéka annak – kérdezte apám –, hogy Illyés nem volt fajvédő? Sokféle, egymástól szembeszökően elütő fajták keveréke a magyar – erről szól a vers. Iróniával átszótt szöveg ez, bőszéggel épít a köznapi ember spontán megfigyeléseire is: nézd, ennek micsoda horgas orra van, emez meg olyan, mint valami török stb. Természetes dolog ez, naponta megesik. Ráadásul arra fut ki itt minden, hogy a legnagyobb magyarok közül sokan nem is hasonlítanak a törzsökös *alföldies* fajtára, Berzsenyi, Vörösmarty, Deák típusára, mégis – szellemi értelemben! – ebből az ilyen-olyan, szedett-vedett társaságból kerülnek ki „a faj védői”. Aki ilyen tágan értelmezi a magyarság fogalmát, az nem is lehet antiszemita. Ha esetleg írt, mondott

is valamit valamikor régen, a népiesek és urbánusok csetepatéjában, azt „nem úgy értette”.

Nem általában véve nyilatkozott a zsidóságról, csak annak egyes képviselőit marasztalta el. „Abban a helyzetben” azt kellett mondani, mert az ország, a nép érdeke úgy kívánta. Csak azt nem értem – töprengett apám –, hogy miért nem emelt be ebbe a tarka-barka nemzeti panteonba legalább mutatóba egy zsidót is? Azért találhatott volna valakit. De – legyintett végül –, így mégis jobb. Úgy meg csak félreértenék, félremagyaráznák. Kinek lenne jó az? Tökéletes ez, ahogy van. Remek.

Nem vethetem apám szemére, hogy a „hindu ajku” (azaz szefárd kinézetű) „Gyuri”-ban nem ismert rá Sárközi Györgyre, Illyés költőtársára, a népi írók meggyőződéses támogatójára, a *Válasz* szerkesztőjére. Különös egybeesés, hogy a hindu herceget formázó – Ortutay Gyula 1939-es naplója szerint „egyiptusi arcú” – Sárközi apámhoz hasonló módon volt katolikus, ám nem élte túl a háborút: egy haláltáborban pusztult el. A felismerés elmaradása elleplezte apám elől a vers valódi üzenetét – erre azonban csak jóval később ébredtem rá, szégyenteljes gyulai hallgatásom után, amikor ismét elővettem a verset. Sajnos ekkor már nem beszélhettem meg apámmal, hogy mire is jutottam az újraolvasás során.

Addigra már tudtam: nemcsak hogy benne vannak ebben a versben a zsidók, hanem hát – végső soron – róluk szól az egész, mindenestül. Meglehet, ez a mondandó alaposan be van csomagolva az Illyés-féle „szellemi fajvédelem” göngyölegébe. Szabó Dezsőé volt az *érdem*, hogy elsőként kezdett rasszista nyelven beszélni társadalmi konfliktusokról. Illyés sem talált új kifejezőmódot, ezt folytatta, ami, szó ami szó, némi szellemi tunyaságról árulkodik, hiszen annyit éppenséggel megtehetett volna, hogy más szavakat használ. De nem tette. Ragaszkodott a „magyar alkat” elvont, és mégis biológiai gyökerű fikciójához, nem zavartatva attól, hogy a faji gondolkodás eme szalonképesnek hitt változata tudománytalan sületlenség, fából vaskarika.

Ez a vers is az. Briliáns zsonglőrködés a faji jellegzetességekhez – az arc, koponya, szem, orr, ajak formáihoz – tapadó, tűnékeny mítoszokkal. Vajon mi végre eleveníti fel Illyés 1962-ben ravaszul, körmönfontan bár, de mégiscsak szembetűnően a szellemi fajvédelem régi programját, egészen pontosan: az asszimilációról vallott *klasszikus* nézeteit, vagyis, hogy magyarnak lenni valami csodás dolog, hatalmas, jótékony keverődény a magyarság, csak nyer, gazdagodik, aki belecsöppen és eltűnik benne. Tegyük hozzá: az első világháborút követően valójában már csak a zsidóság asszimilációja jelentett valós problémát (a negyvenes évek előtt esetleg még a sváboké, de hát róluk aligha volt elmondható, hogy „magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog” – miként Illyés fogalmazott).

A „páratlan Tekenő”

Azt sem vehetjük komolyan, hogy örmény, horvát, szlovák, török, olasz, kurd vagy netán besenyő kérdések körül forog a beszéd itt, még akkor sem, ha tudjuk, hogy saját besenyő származását fennen hirdette, mitizálta és ideologizálta Illyés, átörökítve ezt a titkos besenyőséget próféta utódjára, Csoóri Sándorra is. Valami olyasmit akart mondani ezzel, meglehetősen zavarosan, hogy Saulusból Paulus válik, rablóból lesz a legjobb pandúr, az egykori ellenség soraiból jön a nép igaz fia.

Így esett a dolog Petőfivel is. Szlovák anyától született, mondja Illyés, „a kis Hruz Mária nem mindig ejtette tisztán a magyar szót”, fia azonban méltán írhatta: „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én”. Erről nagyjából-egészében mindenki értesült korábban is. No, de amit Petőfi szeméről itt megtudunk! Az valódi, hallatlan újdonság! „Szlovákos fekete”. Tehát innen látszik, hogy vér szerint nem volt magyar, ha az lett volna, nem ilyen szeme lett volna. Aztán, a magyarság „páratlan Tekenőjébe” dobva, jól összekeveredve a törzsökös gyurománnyal, ez a szlovák fekete szem magyarként csillog – idővel. Megváltoztatva a megváltoztatandót – valahogy így képzelem a dolgot: Petőfi belenéz a tükörbe, egyenesen a saját szemébe, és így szól: „Egy kicsit *szlovákos*, de én nem szégyenlem”.

Igazi Illyés-féle duplafenekű példabeszéd ez. Egyik szavával elutasítja a fajvédelem eszméjét, a másikkal – finoman megemelve – mégiscsak elfogadhatóvá teszi. Hogy miért érzett erre indíttatást 1956 után – ki tudja? Csak találgatni lehet. Érték őt ekkor bizonyos támadások. Például a *Társadalmi Szemlé*ben felrötták neki faji elvekre épülő gondolkodását. Egyszersmind új lehetőségek nyíltak előtte. 1961-től tevékenyen részt vett a *kádári konszolidációban*. 1962-ben megjelent *Új versek* című verseskötete, melyben *A faj védői* is helyet kapott, ennek a kölcsönös kiengesztelődésnek a jegyében látott napvilágot. Adott is, kapott is valamit. Ahogy korábban a *Lobogónk*, *Petőfiben* (a hírhedt könyv címe is Illyésre utal!) megvédte őt a *kommunista* Horváth Márton a *zsidó* Zsolt Béla támadásaitól, úgy vonta most keblére Aczél György. Kiválasztott volt, egyszersmind neki is megvoltak a maga választottjai.

Ki a magyar című régebbi (1939-es) esszéjében, a *Mit mond a vér* című fejezetben egy helyütt így ír: „De hát akkor milyen a magyar fajta? Miben különbözik a többitől? Mert fajtának csak azt a népcsoportot nevezhetjük, amely minden más csoporttól elüt, amelyből csak egy csoport van a világon. Van ilyen csoport a magyarságban? A tudósok szerint van. [. . .] 166 centiméter nagyságú, feje kerek, homloka magas és domború, arca piros-barna és széles, szája és füle aránylag kicsiny, szeme élénk és leheletnyileg ferdeállású.” Néhány lappal alább pedig így folytatja: „Mert egy nemzet egységét, az igazi fajtát úgysem az ilyen külsőség teszi [. . .]. Képzelnék el, mit szolt volna Petőfi Sándor, ha valaki kétségbe vonja magyarságát, sőt magyar származását, csak azért, mert apját Petrovicznak hívták.” Hogy is kell ezt érteni? Úgy, ahogy

mondja. Minden negyedik magyar ilyen kerek fejű, 166 centis turáni. Nekik semmit sem kell csinálni, úgy jók, ahogy vannak. A többi három nem ilyen, azok önként állnak a kerekfejűek közé, és lélekben hasonulnak hozzájuk, addig-addig, míg bensőleg kerekfejűbbek lesznek a törzsökös turániaknál is.

Pályatársai és barátai közül többen is jól látták, hogy Illyés egészen belevadult ebbe a „mélymagyar” hóbortba – ezt jegyezte föl róla Ortutay Gyula 1943-as naplójában. Ortutayban mély elkeseredést váltott ki Illyésnek a *Magyar Csillag*ban megjelent naplójegyzete, ahol a következőket olvasta: „Magyarságra engem csak magyar oktatathat ki. Igen, úgy értem, hogy fajmagyar, legalábbis annyira az, mint én. Akiben csak egy ükanyával több az idegen, mint bennem, az alkalmazza magára a törvényt, hogy a több magyarság több igazság, és fogja be a száját”. És ez nem a *Virradat*ban vagy a *Magyarságban* vagy más hasonló fajvédő orgánumban olvasható, borongott Ortutay, levélben tiltakozva Illyésnél, aki „kitérő, ravaszkodó” választ adott, utalva arra, hogy Ortutay – többszöri olvasás után is – félreértette a szöveg sajátos humorát, ami valójában az idegenből jött magyarkodók kicsúfolása. Ezen a viccen, úgy látszik, Auschwitz előtt sem volt képes *mindenki* nevetni.

Nem szabad persze összemosni Illyésnek a zsidóságról vallott, háború előtti nézeteit a háború utániakkal. 1945 után már finomabban fogalmazott, vagy jelentősebben hallgatott. Olykor-olykor azért elejtett egy-két keresetlen szót. Állítólag Aczél György előtt is szidta Izraelt és a cionistákat, a „zsidó fasisztákat”. Hogy gondolatai a lényegüket tekintve alig változtak, ahhoz nem szükséges a Történeti Hivatalból újabban előkerült kompromittáló dokumentumok közt keresni bizonyítékot. (Az Illyésre ráállított ügynökök nyilvánvalóan *utazták* a költő antiszemita kijelentéseire.) Elég elolvasni, és jól megérteni ezt a verset.

A példázat valójában a „hindu ajku”-akhoz szól. Ez a leginkább kódolt, a legnehezebben felfejthető utalás, egyszersmind az egyetlen igazán lényeges. A többi mind poétikus mellébeszélés. Illyés a zsidókhoz fordul tehát. Két részre oszlanak ők, nézete szerint: jókra és rosszakra. A jókat, az önként beolvadókat („Unsere Juden”) – hindu ajak ide vagy oda – magához öleli a nemzet, az „igazi fajta”. A rosszakat, az idegenszívűeket kiveti magából. „A fajt [értsd: a zsidót] semmi sem tartja meg különül, mint a kiközösítés. De éppen ezek nem akarják vállalni a kiközösítettek sorsát [vagyis a gettósodást]. Hát akkor?... Ha egy helyzetet már választottál, a másiktól le kell mondanod. Népek versengésében kétfelé nem nyújthatod ki a kezed sem segítségért, sem haszonért” – írja híres, 1935-ös vitacikkében. Illyés a „szellemi fajkutató” (saját kifejezése ez) jegyében teljesen elképzelhetetlennek tartja a kettős vagy többszörös identitást. Tudományosnak, antropológiainak szánt köntösbe bújtatott szubjektív spekulációval a törzsökös faj irányába mutató népnemesítés végtermékeként képzeli el „a jövő magyar”. „A munkát, a fattyazását: a nemesítő »destrukcióét« nekünk kell elvégeznünk; úgy kell néznünk a nemzetet, amelyhez tartozunk, mintha kívülről

néznénk; úgy kell magunkba tekintenünk, mintha idegen szemmel tekintenénk” – teszi hozzá 1938-ban.

Azt hiszem, erre a régi fattyazásra (hajtásválogatásra) gondolt (vissza?) talán Illyés, amikor nem sokkal halála előtt tanácsokkal láthatta el Nagy Gáspárékat. Maga Nagy Gáspár is alighanem így vélekedett, különben nem hozakodott volna elő *ezzel* a mondandóval *ilyen* társaságban. A legcsodálatosabb ebben a dologban az, hogy az illyési személyválogatás programjával nagyon sok zsidó is azonosulni tudott valamiképpen. Többek közt a „hindu ajku” Sárközi György, Auschwitzban kiválogatott nagynéném, valamint apám is – ezért sem értette meg a verset.

FELDMÁJER BENJÁMIN

Wass Albertről olvasok

Az újabb Wass Albert-recepció kapcsán nem a kultikus attitűd dominanciája a legérdekesebb, hanem az a diszkurzív tér, amelyet ez a kultikus befogadás létrehozott, és ami a mai napig erőszakosan kijelöli azokat a pozíciókat, amelyekből bármely Wass Alberttel kapcsolatos témáról beszélni lehet. Nem is az a meglepő, hogy a recepció könnyedén bináris oppozícióba rendezhető/rendeződik. Akár a kritikaival szemben határozzuk meg a kultikus befogadást valamiféle pozitívista falszifikálhatóság/verifikálhatóság alapján,¹ akár a kritikus pozíció interpretációt kijelölő professzionalitását állítjuk szembe az egyéb nem-professzionális beszédmódokkal,² hasonló ellentét alakul ki. Érdekes, hogy a Wass-recepció egy olyan diszkurzust hoz létre, amely nemcsak hogy nem kizárólagosan az irodalom mint önálló társadalmi alrendszer diszkurzív terében zajlik,³ hanem szinte teljes egészében azon kívül, tétje mégis ezen alrendszeren belüli. A témával kapcsolatban rengeteg, elvileg megfogalmazható irodalmi kérdés van, s a párbeszédben (vagy inkább egymás mellett elbeszélésben) számos irodalmár/kritikus részt vesz, a szövegek vajmi ritkán foglalkoznak ezekkel.

Bár Magyarországon Wass Albert és művei nem voltak ismeretlenek halála előtt sem, azonban a kultuszban gyakran hangoztatott közhellyel ellentétben az áttörést nem a rendszerváltás hozta, hanem az író halála.⁴ Ezt látszik alátámasztani az, hogy a szövegkiadások száma 1998-tól ugrik meg észrevehetően, s míg a korábbi évtizedekben átlagosan 10 kötet jelent meg a szerzőtől egy dekád alatt (többnyire alacsony példányszámban, külföldön), addig 1998-tól 2008-ig közel 130. A kiadás ilyen hirtelen felfutását számos tényező együttállása okozta, melyek közül a jogi, a politikai és a gazdasági együttesen határozzák meg a később kialakuló kultikus teret. Bár a Kráter Kiadónak már a kilencvenes években lehetősége volt a Wass-szövegek kiadására, mégis csupán két kötetet adott ki 1993-ban,⁵ illetve 1997-ben.⁶ A Mentor

¹ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Egy irodalmi kultusz megközelítése = Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*, szerk. TAKÁCS József, Bp., Kijarat, 2003, 116–118.

² RÁKAI Orsolya, *Kultusz paradoxon, endoxa = Kultusz, mű, identitás*, szerk. KALLA Zsuzsa, TAKÁTS József, TVERDOTA György, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 31–46.

³ A luhmanni értelemben.

⁴ 1998. február 17.

⁵ WASS Albert, *Jönnek! Adjátok vissza a hegyeimet*, Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1993.

⁶ WASS Albert, *Jönnek! Adjátok vissza a hegyeimet*, Bp., Kráter Műhely Egyesület, 1997.

Kiadó is két kötetet jelentetett meg a szerző életében,⁷ halála után azonban hozzájutott az életmű kiadásának jogához, s még abban az évben meg is kezdte annak kiadását. A kiadó 1998–1999-ben nyolc Wass-kötetet jelentetett meg, ami egyrészt az eladhatóságot jelzi, másrészt népszerűséget implikál, vagyis lehetőséget a jövőbeli eladásokra. Nyilván nem független ettől, hogy a Kráter 2000-től a kiadói jogokat már 1989 óta birtokló Szász Lóránttal kötött szerződés után gőzerővel veti magát a kiadásba, s ettől kezdve a két kiadó mintegy egymással versengve jelenteti meg a köteteket. Eközben jogi vitát folytatnak a szerzői jog birtoklásáról, melynek csupán egy 2004-es legfelsőbb bírósági döntés vet véget, mely mindkét kiadó számára biztosítja a kiadás lehetőségét.⁸ A szövegek kiadásának gazdasági motiváltsága azért döntő fontosságú, mert egyfelől a két kiadó emiatt nagy példányszámban adja ki és terjeszti a köteteket, ami pozitív visszacsatolásként növeli a népszerűséget, másfelől megindul egyfajta marketingkampány, mely a kultusz kialakulásának fontos eleme. A fentiek azonban csupán technikailag magyarázzák a népszerűség változását, és cseppet sem fundamentálisan. A Wass-szövegek népszerűségének fundamentális okaival eddig csupán egyetlen szerző foglalkozott, s ő is csupán annak ideológiai oldalával. Ágoston Vilmos rámutat, hogy milyen ideologikus/kultikus hagyomány készíti elő a Wass-művek népszerűségét,⁹ illetve milyen neuralgikus pontokra tapintanak rá ezek a szövegek, melyek a mai olvasók gondolkodásában is jelen vannak.¹⁰ Az időzítés szempontjából mindenképp tekintetbe kell venni a társadalom 1998–2002-es Fidesz-érára jellemző polarizálódását, illetve az új *nemzeti ébredést*. Nem csupán a feléledő nacionalizmus-trianonizmus miatt, melynek *hívői* mintegy irodalmi igazolásukra találnak rá, hanem a politikai támogatottság kialakulása miatt is, mely mintegy kiemeli a Wass-szövegeket az irodalom mint társadalmi alrendszer területéről, s a róluk szóló diszkurzust politikai térbe helyezi. A fenti három tényező közül én a gazdaságit tartom a legfontosabbnak, a jogit csupán mint ad hoc lehetőséget tekintem, a politikait pedig mint kontextusteremtőt, mely a későbbiek során egyre fontosabbá válik, s a Wass Albertről szóló beszédet alapvetően politikaivá teszi. Ezekon kívül azonban van még egy nagyon fontos összetevő, melyet nevezhetünk írástechnikáinak, esetleg hatásesztétikáinak,

⁷ WASS Albert, *Kard és kasza*, Marosvásárhely, Mentor, 1996; UÓ, *Farkasverem*, Marosvásárhely, Mentor, 1997.

⁸ Az ítélethirdetés 2004. május 5-én volt. „A Legfelsőbb Bíróság – felülbírálván a Fővárosi Bíróság 2002. március 12-i ítéletét – igazoltnak és hatályosnak látja, hogy Wass Albert *egyszerre két jogtulajdonosnak* adott időbeli, térbeli és nyelvben korlátlan kiadói jogot.”, TURCSÁNY Péter, *Két elismert kiadási jog a Wass-perben*, Internet: <[http://www.krater.hu/krater.php?do=aloldal&action\[I\]=620](http://www.krater.hu/krater.php?do=aloldal&action[I]=620)>.

⁹ ÁGOSTON Vilmos, *A kiséjtített tér*, Bp., Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Köz-alapítvány, 2007, 104–105. A kötetben vázlatosan bemutatja a kultusz alakulástörténetét.

¹⁰ *Uo.*, 12–27; 105.

vagyis az irodalomtudomány szakmai választ kellene adjon arról, hogy miért szeretik az olvasók Wass Albert műveit olvasni, hiszen például legnépszerűbb regényére, *A funtineli boszorkányra*¹¹ igen nehéz lenne ráfogni, hogy a magyar nemzettudat neuralgikus pontjaira tapint rá, esetleg ideológiai törésvonalakat elevenít fel. A diszkurzus sajátossága éppen az, hogy ilyen kérdésekre hiába keressük a választ a szövegeiben.

A Wass Albert-kultusz gazdasági eredete azért igazán jelentős, mert megmagyarázza a kialakuló diszkurzus egyik legfőbb sajátosságát, mégpedig annak nem-irodalmi voltát, egypólusosságát és ezzel összekapcsolódó nagyfokú belterjességét. A Kráter Műhely 2002-ben kezd erőteljes marketingkampányba, melynek során a hagyományos eszközökön kívül (könyvismertető, reklámok) igénybe veszi a kultuszépítést is. 2002-től állandó rovat indul a *PoLíSz* című folyóiratban a Kráter Műhely Egyesület „irodalmi és kulturális lapjában”, mely „[a] megújuló magyar és keresztény hagyomány fóruma”, *Wass Albert emlékezete* címen.¹² Ez a rovat, mely címében is árulkodó, vegyesen tartalmaz Wass Alberttől származó, róla, illetve hozzá szóló szövegeket, hozzávetőlegesen 2:3 arányban.¹³ 2002-től 2008-ig az egyesület állandó intenzitással 63 Wass Albert-rendezvényt szervez Magyarországon, illetve Erdélyben, ugyanezen idő alatt 25 szobrot és 18 emléktáblát avatnak részben az egyesület kezdeményezésére, részben annak támogatásával.¹⁴ Míg a rendezvényszervezés és a szoborállítások nyilvánvalóan kultikus attitűdjük és politikai vonatkozásuk miatt fontosak mint marketingeszközök, addig a *PoLíSz* Wass-rovatát érdemes alaposabban szemügyre venni. A rovat nyilvánvalóan a könyvkiadáshoz kapcsolódó reklámként jött létre – ezt mi sem tanúsítja jobban, mint az esszének/tanulmánynak álcázott könyvismertetések, a szerzőt népszerűsítő Wass-szövegek, illetve a rajongói tábor demonstrálandó hozzá írott versek – de sokkal gazdagabb funkciót tölt be. Mivel a Kráter életműsorozatot készít, mindennél fontosabb számára a jogilag Wass Alberthez köthető szövegek egyetlen szövegegyüttessé való összekapcsolása, mégpedig a szerzői név segítségével. Így lesznek a kéziratok, hivatalos és magánlevelek, mindenféle publikációk, versek, novellák, mesék, tanulmányok, kiadott és kiadatlan regények mind Wass Albert-szövegek. Ez azonban még nem elegendő: a szövegeket egyformán értékesé is kell tenni, hiszen nem csupán a szövegek kiadása a cél, hanem elsősorban a kötetek értékesítése. Ahhoz, hogy ez elérhető legyen, a rovat egy a laikus olvasóknak ismerős,

¹¹ WASS Albert, *A funtineli boszorkány*, Marosvásárhely, Mentor, 1999. A kötet a 2005-ös A Nagy Könyv felmérésben a legnépszerűbb Wass-regénynek bizonyult.

¹² Az első rész a 2002. február-márciusi 63. számban jelenik meg, ekkor még számozás nélkül.

¹³ Azért hozzávetőlegesen, mert sokszor a Wass-szövegek egybefűzve jelentek meg. A rovat 2002–2006 közt hozzávetőlegesen 110 cikket tartalmazott.

¹⁴ TURCSÁNY Péter, *Wass Albert: A boldog szomorú ember*, Bp., Kráter, 2008, első és utolsó számozatlan duplaoldal.

a kultusz szempontjából pedig alapvető prefoucault-iánus szerzőképhez nyúl vissza, vagyis a szerző és a biográfiai Wass Albert tökéletesen azonosítódik.¹⁵ Ez nem csupán technikai fogás, amellyel a kiadó garantálja a szövegegyüttes koherenciáját és értékét, hanem egyúttal a szövegek nem-esztétikai befogadására bátorít. Egy ilyen szerzőfelfogás egyúttal szükségessé teszi az életrajzi kontextus minél alaposabb feltárását, illetve a szerző minél alaposabb, egységes személyként való rekonstruálását. Ugyanígy fontossá válik a szövegekben található kijelentések és a biográfiai szerző közti minél erősebb referenciális kapcsolatok kiépítése. A rovatban megjelenő írások ennek megfelelően többnyire a szerző életrajzával, személyiségével, hivatástudatával, kiválasztottságával, politikai tevékenységével foglalkoznak.¹⁶ Emellett interjúk, visszaemlékezések, levelek, versek, beszédek teszik ki a másik nagy csoportot. Ritkán található a publikációk közt valamely Wass-regénnyel foglalkozó *tanulmányok* (nem számítom ide az említett kötetismertetőket), ezek azonban többségükben nem tesznek eleget a műfajjal kapcsolatos alapvető elvárásoknak. A szerző vitatott életrajza és politikai tevékenysége azonban számos olyan problémát vet fel, melyek még a szokásosnál is bonyolultabbá teszik egy ilyen egységesítő aktus végrehajtását. Részben gazdasági-kultikus okból, részben a Kráter Műhely Egyesület politikai-ideológiai álláspontja miatt, nem képzelhető el olyan életrajzi mozzanat vagy a művekben megjelenő kijelentés, mely igazoltan támadhatóvá tenné Wass Albertet, s így kevésbé eladhatóvá tenné a kiadványokat. Így a Kráter/Polisz egy olyan diszkurzust indít, mely részben megpróbálja kiostálni a vitatható mozzanatok az életrajzból, részben pedig olyan interpretációkat nyújt, melyekben a vitatható életrajzi elemek, illetve szövegbeli kijelentések ártatlanként vagy még inkább becsülendőként jelennek meg. Így indul meg a párbeszéd – vagy inkább egymás mellett elbeszélés – Wass Albert háborús bűnösségéről, vaskeresztjeiről, dezertálásáról, emigrációjáról, antiszemitizmusáról, hungarista voltáról, románellenességéről, arisztokratizmusáról, hűtlenségéről, haza nem jöveteléről, állampolgárságáról és lehetne még sorolni. Bár a párbeszéd intenzitását tekintve egypólusú marad, hiszen a Kráterhez köthető fórumokon megjelenő szövegek (és a jobboldali napilapokban publikált pár cikk) számban messze felülmúlják a másik oldal szétszórtan megjelenő szövegeit, a diszkurzus szempontjából bináris oppozíciókat alkotnak.¹⁷ Ezek a pozíciók azonban többé már nem csupán (sőt nem is elsősorban) institutionálisak vagy szakmaiak, hanem elsősorban politikai-ideológiaiak. Így a pár-

¹⁵ Vö. Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* ford. ERŐS Ferenc, Világosság, 1981/7, Melléklet, 30–33.

¹⁶ A *tanulmányok* jelentős része megjelenik későbbi Kráter kötetekben melyeket még említék.

¹⁷ A szövegek egy része összegyűjtve megtalálható: *Wass Albert utóélete: Isten kenyere*, szerk. TURCSÁNY Péter, Bp., Kráter, 2004; *TURCSÁNY Péter, Wass Albert emlékezete: A kő marad*, Bp., Kráter, 2004; *Magyar író a huszadik században, Wass Albert*, szerk. NAGY Pál, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2005; *A gróf emigrált, az író itt-*

beszéd is politikai-ideológiai, s a legkevésbé sem szakmai térben zajlik, amit nagyban elősegít a kultikus események irodalmon kívüli státusza. Wass Albert ilyen típusú szétírása – egybekapcsolva a kultusz önmozgásával – sajátos eredménnyel jár, amire később visszatérek.

A diszkurzus belterjességét az intézményhez köthető gazdasági eredet és a politikai-ideológia tér együttesen okozzák. Egyfelől a Wass Alberttel foglalkozó írások túlnyomó része a PoLíSzbán jelent meg, vagy a Kráter Műhely Egyesület tagjaihoz köthető. Másfelől a reflektálatlan értéktulajdonító attitűd legalább annyira akadályozza a vitába való szakmai bekapcsolódását, mint a szerzők hozzá nem értése vagy a diszkurzus átpolitizáltsága. Vagyis, bár a párbeszéd egyrészt nagy nyilvánosság előtt zajlik, hiszen felolvasóestek, pártkiadványok,¹⁸ tévéműsorok,¹⁹ filmek,²⁰ napi- és hetilapok foglalkoznak Wass Alberttel, illetve kultuszával, másrészt szakmai szempontból a legkülső periférián, hiszen komoly szakmai kiadványban nem jelennek meg szövegek.²¹ Vagyis szakmai párbeszéd egyáltalán nincs, és azok a szakmabeliek, akik mégis részt vesznek a diszkurzusban, többnyire kibeszélnék a szakmából, részben a kultikus éltetéshez, részben valamelyik ideológiai pozícióhoz csatlakozva.²² A szakmai párbeszéd hiánya, a hatalmas népszerűség és a politikailag megtámogatott, növekvő kultusz azonban együttesen kanonizációs problémákat generál.

A Kráter részéről sejtetően kezdettől jelen volt a kanonizációs vágy, illetve a diszkurzus szakmai berkekre való kiterjesztése csakúgy, mint a rajongók részéről. Erre enged következtetni, hogy Szücsné Harkó Enikő már 2003-ban doktori disszertációt védett Wassból.²³ Ez a vágy tökéletesen érthető, hiszen egy a szakma hatalmi pozíciójából mondott ítélet legitimitációt jelentene a Wass-kultusz számára, s így hosszú távon fellendíthetné az eladásokat is. 2004-től azonban fokozottan jelen van egy hasonló kanonizációs vágy, amelyet már nem lehet tisztán gazdasági okokkal magyarázni.

hon maradt: Wass Albert igazsága, szerk. RAFFAY Ernő, Bp., Szabad Tér, 2004; Internet: <<http://www.ahet.ro/dossziek/wass-albert/>>.

¹⁸ 2004-es Jobbik-pályázat „A magyarság sorsproblémái Wass Albert regényeiben”, a nyertes pályamunkát közli a PoLíSz, 2004 augusztus; 2008-as Jobbik brossura.

¹⁹ 2006. január 7., Duna TV, Wass Albert emléknep, de számos Wass Alberttel kapcsolatos műsort ad a Duna TV; 2007. augusztus 27., RTL klub, XXI. Század, Wass Albert élete és halála etc.

²⁰ KOLTAI Gábor, *Adjátok vissza a hegyeimet*, 2007, 115 perc.

²¹ Itt persze lehet vitázni, hogy mi számít szakmai kiadványnak és el kell ismerni, hogy pár szöveg megjelent kevésbé mainstream folyóiratokban, mint például a *Confessio*.

²² Csupán pár név a teljesség igénye nélkül: Takaró Mihály, Szakács István Péter, Lisztóczy László, Kabdebó Lóránt, Bertha Zoltán, Ortutay Péter, Balázs Ildikó, Szücsné Harkó Enikő, Pomogáts Béla etc.

²³ Ezek szerint ha három éves kutatással számolunk akkor már 2000-ben elkezdte a munkát.

Nyilván a kultusz fokozatos előretörése, egyben a politikai támogatottság erősödése vált ki legitimációs vágyat az olvasók és a diszkurzus jobboldali pozícióját elfoglalók körében. Mivel Wass Albert elsősorban író volt, s mivel a baloldali pozíciótól hiába várják a megképzett biográfiai Wass Albert („a nemzetet vezető vátesz”) elfogadását, így a hangsúly a szakmai elismerésre, s ennek gesztusaként a kanonizációra helyeződik. A diszkurzus kiterjesztése az irodalomtudomány/irodalomtörténet területére azonban sokáig nem sikerül. Hiába jelenik meg 2004-ben Szücsné disszertációja,²⁴ Takaró Mihály (minősíthetetlen) könyve,²⁵ Balázs Ildikó Wass-bibliográfiája²⁶, két kötet, mely a sajtórecepciót mutatja be,²⁷ egy kevert műfajú tanulmánykötetfeleség²⁸ és egy ennél valamivel komolyabb tanulmánykötet,²⁹ a szerzők nem képesek kilépni a kontextusvázoló-kultikus pozícióból, így a szakmai-kritikai visszhang elenyésző, illetve elítélő.³⁰ A 2005-ben megjelenő tanulmányválogatás³¹ ugyanúgy visszhangtalan marad, mint a *PoLíSz*-ban 2006-tól „irodalmi tanulmány”,³² illetve „irodalomelméleti elemzés”³³ alcímmel megjelent írások. Nem csupán arról van szó, hogy az írások nem ütnek meg a szakmai színvonalat, bár többségükről elmondható ez. Balázs Ildikó írásai közt ugyanis vannak filológiailag helytállóak és szakmai szempontból megfelelőek.³⁴ A diszkurzus azonban, melybe bekapcsolódik, eleve lehetetlenné teszi, hogy szakmailag

²⁴ SZÜCSNÉ HARKÓ Enikő, *Wass Albert írói pályaképe*, Dunaújváros, Meritum text, 2004.

²⁵ TAKARÓ Mihály, *Wass Albert regényeinek világa: a XX. századi Erdély krónikása a világban*, Bp., Masszi, 2004.

²⁶ BALÁZS Ildikó, *Wass Albert: életmű-bibliográfia: 1923–2003*, Pomáz, Kráter, 2004. Egyébként a kötet használhatatlan.

²⁷ *Wass Albert utóélete. . . , i. m.*; UÓ, *Wass Albert élete: Töretlen hittel ember és magyar*, Bp., Kráter, 2004.

²⁸ TURCSÁNY, *Wass Albert emlékezetére. . . , i. m.*

²⁹ *A gróf emigrált, az író itthon maradt, i. m.*

³⁰ MÁRKUS Béla, *Hozsanna néked, Wass Albert (Két dokumentumkötet margójára)*, Internet: <<http://www.ahet.ro/dossziek/wass-albert/hozsanna-neked-wass-albert-ket-dokumentumkötet-margojara-2051-101.html>>; eredetileg: Kortárs, 2005/3, 114–128; DEMÉNY Péter, *Egy rajongó munkája*, Korunk, 2005/7, 132–134.

³¹ *Magyar író a huszadik században, i. m.*

³² TUSNÁDY Mária, *Két világ között az ellentét feloldásának lehetetlensége*, *PoLíSz*, 2006/97, 40–47; BALÁZS Ildikó, *Wass Albert: Egyedül a világ ellen című kisregénye*, *PoLíSz*, 2006/97, 47–51.

³³ TUSNÁDY Mária, *Wass Albert Mire a fák megnőnek című regényének magyarságszimbólumai*, *PoLíSz*, 2006/94, 54–59. A tanulmány szakmai színvonala egy átlagos szemináriumi dolgozaté alatt van.

³⁴ Főleg későbbi disszertációjának részletei, mint például BALÁZS Ildikó, *A nagy íróvá érés kora = A gróf emigrált, az író itthon maradt, i. m.*, 93–146; de számos más szövegére is igaz, hogy többnyire teljesülnek a szakmaiság kritériumai.

fogyasztható szövegeket hozzon létre.³⁵ A kritikátlan rajongás, a hit a biográfiai szerző által létrehozott egységes életműben, illetve a markáns politikai állásfoglalás mint előfeltevések elfogadása, rögzítik pozícióját, s ezzel nem folytatható szakmai párbeszéd. Bár a 2008-as Wass-émlékév alkalmából rendezett konferencia³⁶ lehetőséget nyújthatott volna a szakmai megszólalásra, ennek alig pár résztvevő volt képes eleget tenni,³⁷ ami kellően példázza a diszkurzus *befagyottságát*. Ugyanakkor a kanonizációs vágy nem csökken, s a Kráter által kialakított pozícióból szólók nem képesek átlátni vágyuk paradox jellegét.³⁸ A Wass-korpuszt egyben kezelő, azt szorosán a szerzőhöz kapcsoló előfeltevés ugyanis nem csupán technikailag teszi lehetetlenné a szakmai párbeszéd kialakulását, hanem fundamentálisan is, mint azt hamarosan kifejtem.

Eddig, ha szakmaiságról beszéltem, mindannyiszor az irodalmárokat értettem mint a kérdésben elsősorban illetékes szakembereket. Ugyanakkor a diszkurzus aszimmetriáját jelzi, hogy míg az egyik diszkurzív pozícióból szóló szövegek közt alig találni tudományos igényűeket, addig a másik oldal produkált ugyan tudományos szövegeket, ezek azonban nem képesek elszakadni a kultusz által kijelölt kérdésektől. Bár Szemenyei-Kiss Tamás írásai³⁹ s még inkább Ágoston Vilmos kötete⁴⁰ tudományos szempontból összehasonlíthatatlanok akár Szücsné disszertációjával, akár Turcsány Péter kritikán aluli Wass-életrajzával,⁴¹ ugyanakkor nemhogy elősegítenék a szakmai párbeszéd kialakulását Wass Albertről mint íróról, hanem épphogy gátolják azt. Gátolják, mivel továbbírják azt a diszkurzust, mely a Wass-jelenséget az alapvetően irodalomtörténeti/elméleti szakmán kívülként kezeli, vagyis nem szakmaiak.

Véleményem szerint szakmai párbeszéd csupán a fentiekől függetlenül alakulhat ki. Először: az irodalmi művekről való beszédhez szakmai interpretációk szükségesek, vagyis olyan szövegelemzések, melyek valamely elméleti háttér nyomán hoznak létre olvasatokat ezzel teremtve meg a szakmai kontextust. Ez azonban csupán akkor lehetséges, ha az adott szövegekkel kapcsolatban szabadon lehet értékítéletet

³⁵ Így, bár disszertációja alaposnak tekinthető, de az előszó eleve hitelteleníti a munkát. BALÁZS Ildikó, *Wass Albert Erdélyi korszaka: 1923–1944*, PhD disszertáció, kéziratban. Ehhez hozzá adódik, mint kontextus, hogy aktív szerepet vállal a Wass kultusz építésében, mind adminisztratív módon, mind számos írásával, melyek a PoLiSzban jelentek meg.

³⁶ Anyaga megtalálható a PoLiSz 2008-as áprilisi, 113. számában, illetve egyéb tanulmányokkal együtt a *és lésszen csillagfordulás*, szerk. TURCSÁNY Péter, Pomáz, Kráter, 2009.

³⁷ Például MÁRKUS Béla, „*Wass Albert kezében lesz feladata a tollnak*” = *és lésszen csillagfordulás*, *i. m.*, 107–116; BALÁZS Ildikó, *Wass Albert elbeszélései a Pester Lloydban = Uo.*, 207–212.

³⁸ BALÁZS Tibor, *Wass Albert kanonizációjának kérdése = Uo.*, 281–288.

³⁹ SZEMENYEI-KISS TAMÁS, *Ki menti meg Wass Albert lelkét?... I–III.*, Internet: <<http://www.ahet.ro/dossziek/wass-albert/>>.

⁴⁰ ÁGOSTON, *i. m.*

⁴¹ TURCSÁNY, *Wass Albert: A boldog szomorú ember, i. m.*

megfogalmazni, amit jelentősen gátol egy kultikus attitűd. Másodszor: a szakmai diszkurzusnak filológiai és életrajzi pontosságra kell törekedni, ezt viszont lehetetlenné teszi a meggyomlált életrajz elfogadása. Harmadszor: az elvakult kanonizációs vágy megakadályozza az életmű diffúz kezelését, vagyis a szövegek esztétikai stb. értékítélet alapján történő rangsorolását, illetve azok csoportosítását, mint például a költő Wass Albert, a prózáíró Wass Albert és az értekező Wass Albert szétválasztását. Negyedszer: Wass Albert biográfiai szerzőként való kezelése és kultikus tisztelete reménytelenné teszi olyan posztkolonizációs, ideológiakritikai, feminista, ökokritikai olvasásmódok működtetését, amelyek felől bizonyos Wass-szövegek ha nem is értékesnek, de legalább termékenynek bizonyulhatnak. És végül ötödször, ami talán a legfontosabb: a Wass-művek értékesként, a nemzeti hagyomány kiemelkedő alkotásaiként való elismertetésének vágya, ami szorosan összekapcsolódik a kanonizációs vágygal, megakadályozza a szövegekkel mint nem magas irodalmi termékekkel való foglalatosságot. Így bár ezek talán a legolvasottabbak napjainkban, mégis kutatónak, aki komolyan foglalkozna velük.

Végül fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár a kialakult diszkurzus szinte tökéletesen zárt, mégis van olyan résztvevője, Márkus Béla, aki szakmailag foglalkozik Wass Alberttel, s többnyire kívül áll a fenn vázolt dichotómián. A probléma csupán az, hogy nincs kihez beszélnie.

GEROLD LÁSZLÓ

„Mesélni igaz történeteket”
Kánon, regionalizmus, hagyomány, világkép és műfaj
Gion Nándor opusában¹

Margócsy Istvánnak barátsággal

Gion Nándor életművének összegző áttekintésekor szükséges és elkerülhetetlen szembenézni olyan kérdésekkel, mint az opus helye a magyar és a vajdasági prózában, kánon(ok)ba történő besorolása, a regionalizmus és tradicionalizmus, illetve a műveket átszövő, az írói világképet meghatározó motívumok kérdése, valamint a prózapoétika körébe tartozó jellegzetes szövegszerkezési, narrációs eljárások és műfaji jegyek.

Hogy egy több évtizedes prózaopus az idő során többféle megítélésben részesül, az természetes: egyrészt változik a prózaeszmény, másrészt más a művek olvasata, aminek következtében változnak a szakmai befogadás aspektusai. Gion Nándor életművének mintegy négy évtizednyi alakulása során mindkét vonatkozásban jelentős változások játszódtak le a magyar prózában.

Színrelépése, mindenekelőtt sorrendben második regénye, a *Testvérem, Joáb*, könnyen kapcsolatba hozható a hatvanas–hetvenes évek azon trendjével, amely inkább szellemében, mint forma tekintetében hozott jelentős változást. Olyan művekre kell többek között gondolni, mint Sarkaditól *A gyáva*, Fejestől a *Rozsdatemető*, Sántától a *Húsx óra*, *Az ötödik pecsét*, Somogyi Tóth-tól a *Próféta voltál, szívem*, melyek írói a hatalom és erkölcs viszonylatában addig ki nem mondható társadalmi igazságokat fogalmaztak meg, lényegében a magyar realista prózahagyományt követve. Ugyanakkor már érlelődött az a prózadikció, amely távolodást mutat a

szimulatív, illetve a közvetlen valóságképző modellektől, egyre inkább csökkentette a valóságanalóg beállítottságú, a szociológiai természetű referenciát kitüntető értésmódnak való kiszolgáltatottságot.²

¹ A szerző Gion-monográfiájának utószava.

² SZIRÁK Péter, *Folytonosság és változás a 80-as évek magyar prózájában = Csípesszel a lángot: Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról*, szerk. KÁROLYI Csaba Bp., Nappali Ház, 1994, 24.

Alakulóban volt a fordulat, amely a magyar prózát a világszerűtől a szövegszerű felé irányította. A regényt – elsősorban a francia nouveau romanon okulva felbuzdulva – már nem csak az adott kor világa érdekl, hanem saját formaproblémái is foglalkoztatják. S hogy ez nem merő formalizmus, arra a művekről írt kritikák s az ezek nyomán formálódó elmélet igyekezik felhívni az olvasók figyelmét, hangsúlyozván, hogy a műfaj formakérdéseivel való szembenézés világlátási kérdés. Ahol ezt nem ismerik fel, ott

[b]eláthatatlan rés tátong a valóban időszerű emberi, társadalmi, pszichoszociális, szenzibilitásunkat és intellektusunkat mélyen érintő problematika és prózánk világa, világlátása, világláttatása között: inadekvátnak érezzük a prózának a saját realitásalapjához való viszonyulását.³

Így írt a kritikus, aki a létélmény és regényforma viszonyát éppen az új jugoszláviai magyar regény vonatkozásában elemezte, s aki a magyar próza ezen szegmensében vizsgálódva Tolnai Ottó (*Látszott rajta, hogy nem őslakó*, 1965; *Rovarhász*, 1968), Végel László (*Egy makró emlékiratai*, 1967), Domonkos István (*A kitömött madár*, 1968) és Balázs Attila (*Cuniculus*, 1979) regényeiben, illetve Juhász Erzsébet (*Fényben fénybe, sötétben sötétbe*, 1975) és Bognár Antal (*Textília*, 1976) novelláskötetében fedezi fel az új jugómagyar prózában fordulatot hozó, irányváltást jelentő műveket. Gionról említést sem tesz. Hogy ez mivel magyarázható, nem tudni, ahogy az sem, hogy Thomka több évtizedes, példásan alapos prózaelméleti és -kritikai vizsgálódásai során miért mellőzte ezt az opust. Számomra azért is érthetetlen, mert például az *Ezen az oldalon* (1971) vagy az *Olyan, mintha nyár volna* (1974) című Gion-kötetek, az előbb említettekhez hasonlóan, szintén felvetik a formaproblémának a világlátással, illetve -láttatással való összefüggését, akár csak Gion későbbi művei közül *Az angyali vigasság* (1985), az *Izsakbár* (1994) vagy a *Mint a felszabadítók* (1996). Ugyanakkor más művei valóban nem hozhatók fel példaként ezen összefüggésre. Tény, hogy Gion esetében, bár több kötete utal rá, nem állandósul a műfaji kérdésekkel való szembesülés, de talán épp ez az ingadozás jelezheti Gion ilyen jellegű alkotói dilemmáját, hogy tudatában volt a fontos, nem kizárólag prózapoétikai kérdés megkerülhetetlenségének, illetve, hogy ezt nem sikerült egyértelműen letisztázni.

Thomka szemléletével rokon az 1945 és 1991 közötti időszak magyar irodalmát áttekintő történeti munka,⁴ amely a metonimikus (= szimulatív) elbeszélés változatai között említést tesz a gioni prózáról. A könyv Németh László, Szilágyi István és

³ THOMKA Beáta, *Létélmény és regényforma: Az új jugoszláviai magyar regény formaproblémái* = UŐ, *Narráció és reflexió*, Újvidék, Forum, 1980, 81–82.

⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993 (Irodalomtörténeti Füzetek, 130).

Domahidy András *társaságában*, az *Alakrajz és lélektaniség* című fejezetnek mintegy függelékeként tartalmazza a Gion-opusról írt sorokat. Ebben a szerző a metonimikus elbeszélés vonulatához közelítő példaként hozza fel Gion prózáját, miszerint „hősei világát a lélektani artikuláltságú ábrázolás jelképi-szimbolikus tartalmaival felerősítve igyekszik megjeleníteni”, következésképpen – mivel „a tapasztalati világ metonimikus elbeszélhetőségébe vetett kételyei ellenére jelentősebb művei egyikében sem adja fel a környezet fiktív világalkotó funkcióit” – Gion „elbeszéléseinek poétikai karakterét a konkrét tapasztalatiság és egyfajta különös, képzeleti-vizionált valóság atmoszférájának keveredése alakítja ki”. S erre példaként a szerző a *Virágos katona* (1973), a *Latroknak is játszott* (1976) és a *Sortűz egy fekete bivalyért* (1982) című köteteket nevezi meg.

Kétségtelenül igaz, hogy a Thomka és Kulcsár Szabó igényelte prózafordulat törekvéseinek a gioni próza nem vagy alig, műveinek kisebb hányadában tesz eleget, s hogy Gion nem tartozik a prózát radikálisan megújító írók közé (de az említettek közül Végel, sőt Domonkos sem!), akik a műfaji gondokkal párhuzamosan új világlátásukat is befolyásolnák. Ugyanakkor az sem vitatható, hogy prózája más, mint a vajdasági magyar irodalomban a Herceg János és Majtényi Mihály művelte hagyományos, meseközpontú narráció. Valahol a kettő között van. Őrzi és folytatja a hagyományt, elsősorban azzal, hogy történetet, legtöbbször lineárisan előadott történetet mond, de ebbe olyan elemeket sző, amelyeket a hagyományos történetmondó realista próza nem alkalmaz. Ahogy Herceg János észrevételezi, Gionnál „átvilágító látomásokban” megjelenő „infantilis emlékek emelik ki és kapják szárnyra a realitás” sűrű közegéből a mese fonalát.⁵ Nem véletlen tehát, hogy kritikáiban a gioni dimenzióváltás miatt, amely a „szemlélődés és az álmodozás”⁶ között történik, éppen Herceg János pörlekedik, olyan észrevételeket tesz, hogy „a bosszantó eseménytelenség és a következetes egy helyben topogás kissé patológikus hatást kelt”,⁷ hogy sem akció, se dinamika nem sürgeti indulásra a mesét. Az sem véletlen, hogy a mesélést és cselekményességet Herceg a tetralógia két első kötetében érzi magához, saját prózaeszményéhez közelinek, aki a *Virágos katonában* és a *Rózsamészben* ismeri fel a maga prózaideálját, s lelkesen üdvözöli a fiatal pályatárs remek teljesítményét. Bár Gion „nem követi a klasszikus kompozíció törvényeit”, a történet „előadása végig nyugodt és egyenletes, mint egy síkvidéki táj”, hangját „egyforma magasságban” tudja tartani, ami szerinte „a Lust zum fabulieren egyenletes folyásából ered”, miközben a „mese háttérében” tájakat és alakokat felvillantó „éles pillanatfelvételek” jelennek meg.⁸

⁵ HERCEG János, *A Gallaiak és a többiek*, 7 Nap, 1977. május 13., 16.

⁶ N. TÓTH Anikó, *Szabad ég alatt járkalni: Gion Nándor: Ez a nap a miénk*, Kalligram, 1997/II–12, 135.

⁷ HERCEG János, *Hazai tükrökben*, 7 nap, 1968. december 20., II.

⁸ HERCEG János, *A Gallaiak és a többiek*, i. m., 16.

A fentiek alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gioni opus nem épül(t) be teljes mértékben a vajdasági magyar próza két meghatározó kánonjába. Sem kifejezetten, radikálisan újító, mint például Tolnai, sem teljes mértékben tradicionális, mint Herceg vagy Majtényi. De mindkét trenddel vannak érintkezési pontjai. Elsősorban az *Ezen az oldalon* és az *Izsakbár*, de valamelyest az *Olyan, mintha nyár volna*, *Az angyali vigasság* és a *Mint a felszabadítók* is, amelyek több-kevesebb intenzitással tematizálják az alkotási folyamatot, ily módon felvetik az ebből adódó műfaji kérdéseket, s ilyképpen az előbbivel tartanak rokonságot, a tetralógia és az ifjúsági regények pedig az utóbbival.

Ha már a kánon említődik, nem hagyható szó nélkül az a szemlélet, amely a Gion-opus megítélésében a kilencvenes évektől, a rendszerváltástól erősödik fel, s amely elsősorban az életmű csúcának tartott tetralógiában (van, aki ezt vitatja!) kisebbségi vonatkozású létkérdéseket lát és hangsúlyoz – ehhez Gion Magyarországra való költözése után adott, ilyes elvárásokat kielégíteni kívánó interjúi, illetve mindenekelőtt a trilógia harmadik kötetében felerősödő, „sokszor laposan patetikus nemzeti öntudat”⁹ megnyilvánulásai is hozzájárultak –, megfelelkezve arról, hogy a tartalmi jegyek, akárha a kisebbségi sorssal kapcsolatosak is, nem tekinthetők esztétikai értéknek, lévén hogy tartalmi vonatkozások alapján egyetlen mű sem sorolható be esztétikai szempontok szerint kialakított kánonba. Másfélbe igen. Olyanba például, amely a nemzeti vagy éppen kisebbségi tartalmi ismerveket preferálja. Ebből adódóan, úgy tűnik, mintha Gion életműve, legalábbis ennek egy, nem is kis része azon tévhit áldozatává válna, amely szerint „ha valami nemzeti, akkor egyből fogadjuk el esztétikai értéknek”.¹⁰

Az esztétikai kódokat és a nemzetiségi elvárásszinteket nem lehet egybemosni, mert másféle minőségekről van szó. A Gion-próza esetében pedig az újabb, elsősorban magyarországi tanulmányokban, kritikákban (Görömbei, Márkus, Elek, Pécsi stb.) ez figyelhető meg. Ennek következménye, hogy háttérbe szorul művei immans irodalmi jegyeinek, értékeinek s hibáinak kellő mélységű szakmai vizsgálata, ami viszont inkább jellemző (volt) a vajdasági magyar kritikára (Bori, Bányai, Utasi).

Nem törvényszerű, de gyakorta előfordul, sőt szinte szükségszerű, hogy a kisebbségi léttel azonosított „nemzeti azonosságtudat problémája”¹¹ a regionalizmus kérdésköréhez kapcsolódik. A tetralógia vonatkozásában az utóbbi az előbbi által

⁹ GÁCS Anna, *Latroknak is meg nem is: Gion Nándor: Ez a nap a miénk*, Élet és Irodalom, 1997. június 6., 14.

¹⁰ RÁKAI Orsolya [hozzászólása] = SZILÁGYI Ákos, KÁLMÁN C. György, BAZSÁNYI Sándor, MARGÓCSY István, RÁKAI Orsolya, *Vita a nemzeti kánonról*, Magyar Lettre Internationale, 71(2008. tél), 8–9.

¹¹ N. TÓTH Anikó, „Én csak a művészetekbe szököm” = *Kísérlet megszólalásra és elnémulásra*, Pozsony, Kalligram, 1999, 151.

értékelődik fel, újabban nagyobb figyelmet kap a regionalizmus, mint kapott például a vajdasági kritikában az első két könyv megjelenésekor. A zömmel Szenttamásra fókuszáló Gion-opus esetében a regionalizmus nem csak a nemzeti tudatot erőteljesebben preferáló tetralógiával hozható kapcsolatba, hanem szinte az egész életművel.

A Szenteleky Kornél által couleur locale-ként nevezett regionalizmus a vajdasági magyar irodalomban már ennek konstituálódásától, a húszas évektől irányadó elv, szinte követelmény. S ez is maradt évtizedeken át egészen a hatvanas évekig, sőt majdnem napjainkig, annak ellenére, hogy a Symposion-mozgalom támadásainak egyik célpontja volt. Kezdeti szépirodalmi szárnypróbálgatásaiban, bibliai témájú novelláiban, majd első két regényében (*Kétéltűek a barlangban*, 1968; *Testvérem, Jóáb*, 1969) Gion is került a felismerhetően azonosítható földrajzi és egyéb lokalizmusokat, ami – ahogy a kritikák tanúsítják – nem egészen sikerült. Akkor azonban, amikor felismerte azokat a számára kínáló lehetőségeket, melyeket részben mesefa-nagyanyja tárt elé, részben pedig a nyári munkák során hallott történetekből ismert meg, kapva kapott az alkalmon, és legtöbb művében maximálisan kihasználta a szülőfaluja, Szenttamás regionális vonatkozásait. Ez a valóságkép, amely a maga realitásában először az *Ezen az oldalon* című novellaregényben jelentkezett, a tetralógiában vált teljessé, de részben ifjúsági regényeiben és más műveiben is kimutatható. (Magyarországon írt novelláiban Gion a kilencvenes évek háborús eseményei hatására a regionalizmus pesti/balkáni változatával próbálkozott.)

Mi jellemzi a gioni regionalizmust, ez miben különbözik a vajdasági magyar irodalomban előfordult/élő változatoktól, s miben hasonlatos velük?

Gion realitásigénye, kivált a tetralógiában, maximális. Térképhű. Hiteles a szülőfalu rajza, felismerhetőek a színhelyek, s legtöbb esetben a személyek is. A „tér valódi, a szereplőket is az életből vette”,¹² illetve a múltat idéző nagyanya emlékeiből s a hallott történetekből, később pedig saját élményeiből. A hitelesség azonban nem jelent egyszersmind szociográfiai pontosságot is. Ezt felülírja a valóság mitologizálása, amit Gion a kritika által rendre dicsért sajátos narrációs technikával teremt meg. Egyfelől mind a makro-, mind pedig a mikroközösségeket a maguk hamisíthatatlan realitásában mutatja be, másfelől pedig szinte meseszerűnek ábrázolja ezeket az egyaránt zárt közösségeket. A nagyobb formációt, a falut történelmi sorsfordulók pillanatában jeleníti meg, a kisebb egységeket, a családokat (Krebséket, Törökéket, Rojtos Gallaiékat, Gionékat), egy utca (a Zöld, a Kálvária utca), egy negyed (a Tuk) lakóit, egy szociális réteget (a nincsteleneket) vagy egy-egy nemzetiségi csoportot (svábokat, magyarokat) pedig az ünnepnapok (névnap, karácsony stb.) pillanatában ábrázolja. A falutabló rajzában inkább a tényszerűség dominál, míg a mikroközösségek valóságképét a megértés lírájával vonja be, s így ezeket megemeli a nyomorúságos realitás talajától.

¹² *Uo.*, 138.

A térség és az irodalom sajátos szimbiózisát hozza létre, melyben egyszerre képződik meg a valóság és ennek meseszerűvé színezett, mitologizált egysége. Hasonló jelenség ez, mint amit Tolnai (újabb) prózájában látunk, bár másféle dikció útján. Tolnai saját szerteindázó, majd egy pontban találkozó asszociációit szervezi irodalommá, Gion pedig a múltat, túlnyomórészt a hallott, a mások által megidézett emlékeket. Hogy a falu és a kisközösségek egységes műegésszé formálódnak, azt Gion a szenttamási sagában a két entitást összekötő, mindkettőben jelen levő (fő)szereplő(k), Rojtos Gallai István és Török Ádám mozgatásával éri el, illetve azzal a narrációs eljárással, amely a belülről és kívülről látás/láttatás útját követi.

A valóságot és ennek lírai ködképét egységesítő regionalizmus sajátos gioni realizmussal szólal meg, amit hol mágikusnak, hol (mint ő) dúsitottnak neveznek, így jelezve azt a kettősséget, ami a gioni prózanyelvet jellemzi, s amit műveinek nyelvi megformálása példáz.

Míndezenek után magától adódik a kérdés: hol van ebben a prózavilágban az író, s hogyan viszonyul az általa teremtett irodalmi valósághoz?

Megválaszolására támpont lehet a beszédhelyzetek és nézőpontok közötti kapcsolat, valamint a szereplők különféle magatartása a főmotívumok vonatkozásában. Az előbbi szempontjából megkerülhetetlen az a mozzanat, hogy Gion történetei sohasem nélkülözik a személyes érintettséget, hogy – főként a tetralógia első két kötetében – kifejezettebben számára ismerős, közeli történeteket ad elő zömében általa ismert szereplőkről, eseményekről. Ha ezekhez nem is kötik személyes élmények, de az általa eszményített nagypapa és nagyanya, Rojtos Gallai István és Rézi elbeszélései által, személyesen megéltekként adhatja át őket. Ebből következik, hogy a művekbéli elbeszélő és a szerző személye legtöbbször azonos, vagy azonosnak tekinthető. A hagyatékban található, a *Virágos katonára* vonatkozó jegyzet szerint, amint ezt a narrátor fejezetről fejezetre történő pontos megjelölése mutatja, Gion végiggondoltan, tudatosan szerkeszt. A történet alapjait adó első négy fejezetben fejezetekként változik a megszólaló, ahogy írja, az „ő” és „én”, majd az ötödiktől a kilencedikig váltakozva szólal meg a két „hang”, az utolsó négy fejezetben pedig csak az egyes szám első személyű narráció érvényesül. A fennmaradt jegyzet menetétől a regény narrációs struktúrája némileg eltér: az ötödik fejezettől végig az „én” és az „ő” megszólalása váltja egymást. Ez nem véletlen, mert a beindult folyamat logikája szerint a narrációnak a „Folytonos közelítés és távolítás”¹³ elve alapján kell működnie. (A regény írja önmagát!) Lényegében Gion minden művét – regényeit és novelláit egyaránt – ez az elbeszélési technika jellemzi: vagy valaki által elmond egy történetet, melyben időnként maga is részt vesz, jelen van, vagy a saját történetét adja elő, melyben alanyi

¹³ *Uo.*, 139.

jogon a szereplők is megszólalnak. Így elválaszthatatlanul egybefonódik az elbeszélő helyzet és nézőpont közötti viszonyra jellemző objektív és szubjektív beszédmód.

Hogy Gion íróként egyszerre lehet regényein, elbeszélésein belül és kívül, az nem zárja ki szinte teljes azonosulását szereplőivel, mivel műveinek alapmotívuma az erkölcs, melyhez íróként Gion hőseivel azonos módon viszonyul, pontosabban hősei erkölcsi magatartása határozza meg az író szemléletét. Erre az ad lehetőséget, hogy Gion legtöbb hőse nem fiktív, hanem a valóságban is létezett, tehát eleve határozott erkölcsi szemlélettel rendelkezett, amit az író magáénak vall. Olyan élethelyzeteket hoz létre, melyekben szereplőinek erkölcsi jellegű megnyilatkozásai felerősödve érvényesülnek.

Gion történetei zárt világban játszódnak, melyben az erkölcsi normák különösen fontos szerepet kapnak, akár ha tágabb értelemben a hatalom és a kisember kapcsolatáról van szó, akár a kisközösségekben élő emberek viszonyáról. Az erkölcs Gion szövegeiben sohasem elvontan jelentkezik, mindig konkrét, mélyen személyes emberi vonatkozásai vannak, mert olyan kíséző motívumok kötődnek hozzá, mint a boldogság, a szegénység, a félelem, a szorongás, a vágy, a csalódás, a kirekesztettség érzése, az anyagi felemelkedés igénye, a szeretet, a mások megsegítése stb. S mivel Gion tiszteletben tartja ezeket a személyes vonatkozásokat, megértésükre törekszik, talán nincs egyetlen olyan negatív szereplője sem, akit ne próbálna megérteni. Nem szereti, de ördögnek sem láttatja őket. Ha olykor érződik is írói ábrázolásukban az ironikus szándék, ezt vagy szenvtelen tárgyilagos közléssel szorítja háttérbe, vagy elnéző líraisággal írja felül. Hiába történnek borzasztó, elítélendő dolgok, a Gion ábrázolta világ mégis elviselhető, túlélhető. Ahogy ezt egész fiatalon tanulta azoktól a kőművesektől, ácsoktól, akikkel nyaranta járt tanyákat, kocsiszíneket bontani, traktoroknak fészereket, a szövetkezeteknek dísznóákat építeni, s akik a nehéz munka ellenére általában derűs és jókedvű emberek voltak.

Végezetül, de nem függetlenül a fentiektől, jogosan merül fel a kérdés: koherens-e a gioni életmű, ez az autentikus valóságkelemből építkező mesevilág?

Tematikáját és dikcióját tekintve igen. Ezt egyrészt a művekben fölépített és ábrázolt világhoz való viszonyban megmutatkozó írói világkép támasztja alá, amely az opust átszövő motívumhálón nyugszik, középpontjában az erkölcs kérdésével és a vele szoros kapcsolatban álló akcidentális motívumokkal. Másrészt az a strukturáló elv, melyet a reális és irreális mozzanatok váltakozása teremt meg, létrehozva a realista ábrázolás szenvtelen tárgyszerűséget és költészetet ötvöző, sajátos gioni változatát, továbbá a szereplők és motívumok szövegből szövegbe történő vándorlása. Számomra az életmű koherenciáját bizonyítja a Gion-recepciót leginkább megosztó műfaji kérdés is. Ha valaki műfaji leltárt készítené az opusról, akkor a következő sor alakulna ki: folyóiratban közölt novellák, három regény (*Kétéltűek a barlangban; Testvérem, Joáb; Engem nem úgy hívják*), majd egy hol novellafüzérnek, hol regénynek is

nevezett mű (*Ezen az oldalon*), ami után váltakozik a három prózaforma, melyek közül a novellák rendezetlenség helyett a hol lazább, hol szorosabb összetartozás elve szerinti ciklusokat képeznek. Bár többé nem írt „folyamatos egészként megalkotott”¹⁴ elbeszélésciklust, mint a hat fejezetből álló, egyenként négy-négy novellát tartalmazó, szigorúan szerkesztett *Ezen az oldalon*, de ciklussá rendezett/rendezhető szövegeket igen. Ezek között található az író által ciklussá rendezettek, mint az *Izsakbár*, melynek könyvbeli változata, amint a hagyatékban található kötetvázlatokból látni, többszöri nekifutás, kihagyás és hozzáírás után alakult ki, továbbá olyanok, amelyeknél a látható szándék ellenére sem működött kifogástalanul ez a rendezési elv. Mivel vagy közös szereplők által csupán néhány szöveg kapcsolható egybe (*Olyan, mintba nyár volna*), vagy a nyitó keret nem zárul be a kötet végén, s ezért a ciklus befejezetlen marad (*Az angyali vigasság*) – ebből adódóan mindkét kötet felbontható, ahogy a válogatott novellákat tartalmazó *Jéghegyen, szalmakalapban* (1998) című összeállítás bizonyítja –, vagy mert a szövegek között a közös, háborús tematika ellenére folyamatosság helyett csak távoli kapcsolat létezik (*Mint a felszábadítók*). De hogy mindennek ellenére a gioni prózaopus koherenciáját a szövegek ciklusba rendezése, illetve rendezhetősége is alátámasztja, azt a *Mit jelent a tők alsó?* (2004) címet viselő kiadvány igazolja. Itt a szerkesztőnek sikerült eddig kötetbe fel nem vett novellák és elbeszélések közül néhányat ciklusszerűen közös fejezetbe csoportosítani.

Hogy miért kedvelte Gion a regénynél nyitottabb ciklusstruktúrát, arra talán a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy így sikerült elkerülnie a folyamatos, ok-okozati összefüggéseken alapuló történetkonstruálással járó csináltság veszélyét; inkább megőrizhette a természetesség számára oly fontos látszatát. Azt, hogy az irodalom formált történetek valóságreferenciái hitelesek.

Ahogy egyik interjújában Gion Nándor nyilatkozta: „Szeretek mesélni. Leginkább igaz történeteket.”¹⁵

¹⁴ HAJDU Péter, *Az elbeszélésciklusok elmélete*, Literatura, 2003/2, 163–184.

¹⁵ BÁLINT Sándor, *Mesélni: igaz történeteket*, Magyar Szó, 1987. október 31., 13.

BÓDI KATALIN

A szerelem archeológiája

A *précieuse*-szerelem és Foucault Umberto Eco *A tegnap szigete*
című regényében

(a *sziget-olvasás*) Annak, aki szerelmes, *A tegnap szigete* a legszebb regény, hiszen a vágy beteljesületlenségéről, vagyis a szerelem örökké megőrzéséről is szól. A sziget mint a szerelem allegóriája persze kicsit leegyszerűsítőnek és túlságosan egyértelműnek tűnhet, a szerelmesek számára viszont a legszebb alakzat. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Ecónak a harmadik regénye is elsősorban a diszkurzív és narratív megalkotottság, a folyamatos hermeneutikai játék, a posztmodern regényalkotási technikák, illetve a tudományos teóriák megfejtése révén nyílik fel az olvasásnak. Ezek az interpretációs irányok szükségképpen korlátozzák *A tegnap szigete* befogadását, hiszen a korábbi regényeknél már bevált kérdésfeltevések használatával figyelmen kívül maradhatnak a kizárólagosan itt érvényesíthető értelmezési szempontok.¹ Ha viszont lemondunk a totalitás illúziójáról, és a szerelem témáját emeljük be egy kiindulásában tematikus interpretáció középpontjába, lehetőségünk nyílik ebből a fókuszról felismerni, de illúzióink szerint nem rögzíteni a szöveg beláthatatlan rétegzettségét.

Az elbeszélő egy spanyol férfi, Roberto életét szeretné megírni a hőse önértelmezéseit, leveleit és formálódó regényét tartalmazó kézirat töredékekből. A szövevényes eseményeket két idősíkban futó történetben próbálja rekonstruálni. A szövegalkotás folyamata azonban világossá teszi a konstruálásban rejtőző destruktív mechanizmusokat, így a mű a megírhatatlanság felismerésével zárul.² A végül darabjaira hulló történetet a Roberto életének narrátoraként megszólaló hang kezdetben két, időben elválasztott, majd rendre összegabalyodó eseményszálra fűzve alkotná meg. Az egyik elbeszélés a Roberto hajótörését követő eseményeket, a szigetre való átjutás előkészületeit beszéli el, a másik pedig Roberto múltját, mindenekelőtt a harcban és a szerelemben férfivá érő ember élettörténetének fontosabb momentumait próbálja összerakni. Az elbeszélés nehézségei adóttak, hiszen a narrátor-szöveggondozó olyan

¹ Ilyen kategorikus értelemadásként olvasható Láng Benedek tanulmányában a három Eco-regény meghatározásának összegzése: „A rózsza neve, A Foucault-inga és A tegnap szigete a világ három nagy megjelenési formájának, a nyelvének, a térnek és az időnek e mindenütt jelenlévő és sehol nem található referenciapontjairól kapta címét.” LÁNG Benedek, *Eco szigete, avagy a partraszállás veszélyei*, Café Babel, 36(2000), 21.

² Vö. TÖRÖK Lajos, *Az olvasás regénye: Umberto Eco: A tegnap szigete*, Prae, 1999/1–2, 151–154.

anyagból dolgozik, amelyet Roberto egyszerre ír saját jelenéről és múltjáról, s integrálja tervezett regényének töredékeit is. A módszeres elválasztás pedig hamar kudarcot vall éppen az elbeszélő és az elbeszélői én pluralizálódása, átfedése és elkülönöződése miatt.

A szerelemnek a szigeten megtestesülő allegóriája – amely jelen olvasat keretét alkotja – a hatodik fejezetben rögzül, vagyis egy olyan szakaszban, amelyben világossá válik Roberto jelenének és múltjának összecsúsítása, s az, hogy azok szétválaszthatatlanok az elbeszélésben. Roberto a szeretett nő figuráját egyrészt az elérhetetlen szigeten rögzíti, másrészt a megismerhetetlen hajóban, ám ezek az alakzatok nem Roberto lírai leleményei, hiszen hamarosan világossá válik, hogy ez az érzelm mindenekelőtt a précieuse-ök tragikus létélményt integráló sajátos szerelemkoncepciója által preformált. A sziget, amelyre a hajótörött férfi szenvedélye kivétel, azonban már jóval azelőtt létezik, hogy Roberto a tegnapot a mától elválasztó vonalon, a tengeren megpillantaná, hiszen éppen ő teremti meg képzeletében, Casale ostromának idején:

Ekként rajzolta meg Casale érzelmes mását, a sikátorokat, a kutakat, tereket Vonzalom Folyójává, Közöny Tavává vagy Megvetés Tengerévé változtatva át; így avatta a sebzett várost az ő csillapíthatatlan Vágyának Honává, így tette (már akkor, látnokian) szigetté: magányának szigetévé.³

(*Roberto, a précieuse*) Nem is történhetett ez másként, hiszen Roberto a híres Rambouillet-palotában szocializálódik a szerelemre, annál az Arthénice-nél, aki a legendás *Astrée* című pásztorregény nyomán alakítja ki szalonját, a viselkedés és a társas érintkezés etikettjét, mindenekelőtt a kommunikációban.⁴ A Rambouillet-szalomban ismeri majd meg Liliát, akinek az elérhetetlen alakjában a hosszadalmas tanulás végeztével megélhető a rendkívül erősen preformált szerelemélmény (150).

A tegnap szigete, akárcsak Eco korábbi regényei, bátran olvasható tézisregényként, ebben az esetben a 17. századi francia *précieuse*-szerelem filozófiai tanregényeként.⁵ Éppen ez az erős kódoltság, az elbeszéléssé nem zökkenőmentesen transzponált tanítás teszi a szöveget egyrészt nehezen befogadhatóvá, egyúttal azonban rendkívül izgalmas játékká, amennyiben megtaláljuk (ezt) a bejáratot a szövegbe. Ez a bejárat pedig nem más, mint a szigetté váló női test vagy a női testté váló sziget, azaz a

³ Umberto ECO, *A tegnap szigete*, ford. BARNÁ Imre, Bp., Európa, 2002, 121. (12. fejezet) A későbbiekben is erre a kiadásra hivatkozom, de már csak oldalszámmal, adott idézet után.

⁴ Claude DULONG, *A szerelem a XVII. században*, ford. DÁNIEL Anna, Bp., Gondolat, 1974, 68.

⁵ Vö. MARGÓCSY István, *A nevek és a dolgok (Umberto Eco: A rózsza neve)*, Nagyvilág, 1989/2, 290–293., UÓ, *Umberto Eco/A Foucault-inga (Margináliák)*, 2000, 1994/4, 59–63.

Madeleine de Scudéry által megteremtett Carte de Tendre.⁶ A szerelem térképe tehát egy topografikus allegória, amelynek a jelentése a távolságban, a vándorlásban és az elvágódásban rögzíthető: a beteljesülés végtelen elodázásában, vagyis az eszmény megőrzésében. A Szerelm Városába nem könnyű feladat eljutni, rendkívül sok veszély leselkedik az utazóra a három folyó (Hajlandóság, Becsülés, Hála) mentén vezető utakon, például a Közöny Tava vagy az Ellenségeskedés Tengere.

A *précieuse* melléknév éppen nőnemű végződése miatt illik kiválóan Robertóra, hiszen, ahogy erre Láng Benedek is utal,⁷ minduntalan a férfi nőiességével szembe-sülünk. Passzivitása, rejtőzködési vágya és a befogadásra való nyitottsága mellett a levélírás teszi a leginkább férfiatlanná; a szerelmi vallomás írásos rögzítése világossá teszi a *précieuse*-nyelv, egy *per definitionem* női diskurzus tökéletes ismeretét és használatát. A burjánzó szóképeket és alakzatokat halmozó levelek a *précieuse* szerelem paradoxonát illusztrálják:

Ha olyan gyógyír a szerelem, mely minden fájdalmat még nagyobb fájdalommal orvosol, nem lehet-e, hogy kinnak lássam, mely szerfelettsége folytán öl meg, s ekként gyógyít minden más kint, kivéve egyet: önmagát?
(68)

Ez a szerelem szenvedély és szenvedés, sőt elszenvetés,⁸ integrálva a *passion* jelentéseit, amelynek a lényege éppen az elodázásban, a vágyak be nem teljesülésében, ezáltal a tiszta érzelm idealisztikus megőrzésében van. A szinte irreális önuralomban erőteljesen jelen van egyfajta rezignáció, ami végeredményben az ember biológiai meghatározottságának visszaszorítása felett érzett szomorúság.⁹

(Roberto, a férfi) A Carte de Tendre,¹⁰ amelyet a fordító a tizenharmadik fejezet címében *A gyengédség térképének fordít* (I22), persze sokkal izgalmasabb (és álságo-

⁶ Madeleine de Scudéry (1607–1701 [!]) a *Clélie, histoire romaine* (1661) című regényében dolgozza ki a szerelem térképének ötletét, a saját életében megélt tiszta szerelemélménye nyomán, vö. DULONG, *i. m.*, 179.

⁷ LÁNG, *i. m.*, 23.

⁸ Vö. Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Jászöveg Műhely, 1997, 17–90; különösen: 48.

⁹ Vö. Edgar MORIN, *Az ember belső megkettőzöttsége = Antropológia az ember halála után*, szerk. Dietmar KAMPER és Christian WULF, ford. BALOGH István, Bp., Jászöveg Műhely, 1998, 15–27.

¹⁰ Már a neve is gyanút kelthet, hiszen Madeleine de Scudéry új szót vezet be a szerelem megnevezésére, elválasztja a fogalmat az *amour*tól, ami a baráti és a családi viszonyok, vagyis a szeretet megnevezése, és a gyengédséget jelentő melléknévvel fejezi ki a nő és a férfi között kialakuló érzelmi köteléket. A gyengédség szó elsődleges jelentésében ráadásul alapvetően a fizikai kontaktus természete található meg, aminek intenzitását és érzékiségét a főnévi igenévként is létező hangalak és szó jelentése, a *feszíteni* tovább fokozza.

sabb) annál, hogy csupán a testtől módszeresen elválasztott, csak a tudatban és a nyelvben megélt szerelem allegóriája legyen. Saint-Savin, Roberto szabadgondolkodó tanítómestere fogalmazza meg Robertónak a précieuse szerelem önmegsemmisítő, ugyanakkor rendkívül izgalmas karakterét, miszerint a vágy elodázása mindig az élvezet fokozódását generálja:

Tehát ön szeret, következésképp vágyik is meg nem is. A szerelem önmagunk ellenségévé tesz. Ön fél, hogy kiábrándul, ha eléri célját. In limine élvezkedik, ahogy a teológusok mondják, ön a késelemben leli örömét. [...] A szerelem táptalaja a várakozás. A Várakozás az Idő tágas terein lépeget az Alkalom felé. (114)¹¹

Azok a folyómenti utak, amelyek a Szerelem, pontosabban a Tendre városaiba vezetnek Madeleine de Scudéry regényében, tovább kígyóznak a Veszélyes Tengerig, amelyben hatalmas sziklák keverhetik bajba azokat a szenvedélyük okán meggondolatlan hajósokat, akik az Ismeretlen Birodalomba igyekeznek. A testi szenvedélyek ezzel a szemérmes megnevezéssel válnak a lélekben megélt tiszta szerelem elválaszthatatlan részévé. A tenger félelmet keltő végtelenségében elhelyezkedő terület méltán képzelhető el szigetként, ahogyan az a regényrészlet nyomán készült metszeten is jól kivehető.¹² Roberto azonban vágyakozásában áthágja ezt a lényegében igencsak ingatag határt azzal, hogy a hajón¹³ talált térkép, amelyen a szárazföld azonosítható az elérhetetlen szigettel, vágyának megtestesítőjévé válik:

Robertót azon kapjuk, hogy ott ábrándozik a térkép fölött, mely időközben a sóvárgott asszonytestté változott át. [...] Vágyakozva bukott a térképre, süllyedő ajakkal szívta a kéj-óceánt, emitt egy földnyelvet csiklandott, amott egy szorosba félt behatolni, arcát a papírra szorítva szíttá a szelek leheletét, szeretett volna felhőrpölni forrást és eret, szomjasan elheverve deltavidéket szikkasztani, napként csókolva végig a partokat, tengerárként csucsujgatni a torkolati rejtelmeket. . .

(125, *A Gyengédség Térképe* című fejezet)

Az Ismeretlen Birodalom szükségképpen elérhetetlen a 17. századi précieuse irodalomban, hiszen a szerelem illetén beteljesülése egyúttal az eszmény elvesztésével is

¹¹ Az utolsó mondat nagybetűs főnevei szintén a Carte de Tendre allegorikus helységnevei.

¹² Az interneten megtekinthető többek között itt: <<http://lettres.ac-rouen.fr/francais/tendre/tendre.html>>, illetve a párizsi Bibliothèque Nationale de France-ban.

¹³ A hajó neve Daphné, amely természetesen szintén felkínálkozik az elemzésnek, ám ezen a ponton is már rendkívül erősen érzékelhető a regény túlkódoltsága, ami persze érzékelhető a regényben végig jelenlévő iróniát az olvasó teljesítménye irányában.

együtt jár, éppen ezért az igazi élvezet forrása az elérhetetlenség: „De kéjének forrása nem a birtoklás, hanem a nélkülözés volt.” (125)

A térkép allegóriájában felkínálkozó és megnyíló nő előképe maga Arthénice, aki szalonja vendégeit az ágyon heverve, de mégis nehezen hozzáférhetően fogadja:

Arthénice fekve fogadta barátait, szobájában paravánok és vastag szőnyegek óvták a vendégeket a hidegtől: ő maga nem bírta sem a fényt, sem a parázstartók melegét. A tűztől meg a nappali fénytől felfűlt a vér az ereiben, s ez nála eszméletvesztéshez vezetett. (149)

A szerelem lelki meghatározottsága, de testi beteljesülésének vágya elválaszthatatlan és egyesíthetetlen kettősséget jelent Roberto figurájában, aki mind a szeretett nő kiválasztásában, mind pedig a szerelmi vágy megélésében ezt a sajátos kétosztatúságot mutatja. Ennek a tézisért olvashatjuk a *Hadtudományi traktatus* című tizenegyedik fejezetben:

A szerelem csak akkor szellemül át, ha a test vággyal van teli, s a vágy semmibe vétetik. Ha a test siralmas és vágyra képtelen, akkor nyoma vész a szellemiségnek. (129)

A szükségképpen elérhetetlen *précieuse* Lilia mellett Roberto egy másik nő iránt is vágyat érez, aki elsősorban érzékeire van hatással. Francesca erőtől feszülő teste, harciassága mindenekelőtt maszkulin természetű: „Ez a szűzi alak, természetes szépségnek és harcingernek eme kvintesszenciája, melyet az iménti sértés a paráznaság gyanújával tett még ékesebbé, legott felkorbácsolta Roberto serdülő érzékeit.” (112) A Saint-Savinnel folytatott beszélgetésben ezt a Francescától származó, a spanyol katonáknak címzett „sértést” idézi fel Roberto, amikor a tervezett levél megszólításában a Liliára utaló „Úrnőm” aposztrófét hirtelen kitörli az emlékezés, és a szerelmes férfi a vágyott nőre vonatkoztatja ki ezeket a szavakat: „Puta de los franceses”¹⁴ (114, 115) A szemiózis folyamatának radikális megváltozása nyilvánvalóvá teszi a Robertóban egyszerre jelenlévő kétféle szerelem diskurzusfüggőségét. Fentebb már láttuk, milyen szerepe van a *précieuse* szerelemben az írott szövegek által szigorúan rögzített szerelmi diskurzusnak, amely gyakorlatilag a szerelemérzés generálója is egyben. Talán első megközelítésben nem egyértelmű, de Eco regényéből az olvasható ki, hogy az érzésekben feltámadó szerelem éppúgy a diskurzus függvénye, hiszen az elhangzó szöveg amiatt válik a test felzaklatójává, mert kimondja és rögzíti a testi vágyat. Akárcsak a *précieuse* szerelem esetében, nyilvánvaló, hogy a szöveg (amit nevezhetünk akár diskurzusnak, akár beszédnek, akár írásnak stb.) mindig része a szerelem születésének, a vágy felkeltésének és természetesen magának a csábításnak.

¹⁴ am. 'franciák kurvája'

A szerelemfogalom kettősségének megmutatása együtt jár a szerelem megélési módjainak leírásával, ami további lényeges belátásokkal szolgálhat a kétféle szerelem megértéséhez. Robertónak a hódítás és a legyőzés retorikája által meghatározott érzelmei érzéki álmodozásaiban összegződnek, amelyek középpontjában az erőszak áll, összekapcsolódva az írással, a diskurzus csábító hatalmával:

Történeteket képzelt el, melyekben a lány a landsknechek elől menekülőben a karjaiba hanyatlik, mire ő kardélre hányja az ellent, az ájult leányt pedig egy kertbe viszi, s ott eltöltekezik szilaj hálájával. Ilyetén álmodozásokba ringatta magát az ágyán heverve, hosszas alélásaiból magához térvén pedig nekiült, és szonettekét írt az ő szerelmeséhez. (123)

Roberto nőiessége azonban a férfihatalom hagyományos megnyilvánulását jelentő erőszak ellenére sem kétséges, hiszen megint csak a fantáziájában, az álmaiban és a szövegeiben, nem pedig a cselekedeteiben nyilvánítja ki vágyait. Ferrante, a Robertóval folyamatosan rivalizáló virtuális testvér alakjában valósul meg „igazából” az a maszkulin identitás, ami Robertónak csak a vágyaiban létezik, ugyanakkor világos, hogy az írásnak szintén kulcsszerepe van a hódításban:

[...] Ferrante óhatatlanul elkövetett egy ballépést. Megbízta a gazdája, hogy készítse elő a számára egy derék nemesúrnak már elígért, előkelő szűz leány elrablását, s ő megbízza nevében egy darabig szerelmes levelekkel zaklatta azt a leányt. Aztán egy napon rátört a hálószobájában, és erőszakkal töltvén be rajta vágyát, meggyalázta szegényt. (348)

Roberto számára tehát a Ferrantében megélt férfiasság, az allegóriák életre keltése, a fantáziálás és nem utolsósorban az írott vagy a beszélt szöveg válik mind a testi, mint a lelki szerelem megélésének alapformájává. Ezek éppen azáltal rögzülnek, hogy örökre elodázódik a találkozásban remélt beteljesülés – a sziget esetében mindenekelőtt az idő Roberto gondolataiban megkonstruált játékaival.

(Eco – *abogy Foucault-t olvassa*) Az ilyenformán a *précieuse*-szerelem tézisregényeként olvasható szöveg integrál még egy olyan, szintén erőteljesen kódolt diskurzust, amely ugyancsak a 17. századi gondolkodást figurálja a lehető legnyilvánvalóbban, a didaxisnak minden pozitív és negatív velejárójával. Míg a szerelemről való beszédben – annak diszkurzív meghatározottsága miatt – számtalan lehetőség van a tézis kifejtésére, addig a gondolkodástörténeti tételek kifejtése nyilvánvalóan nehézségekbe ütközik, jelenlétük sokkal inkább kódolt. Már a második fejezet rögzíti azt a teoretikus keretet, amelyből kiindulva felismerhetővé válik, hogy Roberto gondolkodásában a Michel Foucault által klasszikusnak nevezett episztémét megelőző, vagyis a szilárd

és titkos kapcsolatokból kibontható hasonlóságon alapuló tudás a meghatározó.¹⁵ Egy karmelita szerzetes vezeti be a hasonlóságon alapuló orvostudomány tanításaiba, amikor is az öreg Pozzónak a karddal megvágott kezén lévő sebet úgy gyógyítja, hogy a sebet vágó kardpengéjét kezeli a *Sympathia*-porból készített oldattal, a következő magyarázattal indokolva:

Arra a kérdésre, hogy vajon miért a sebet okozó kardpengére kell szórni a port, miért nem a sebre, azt válaszolta, hogy ekképpen működik a természet, melynek egyik legfőbb ereje a távolba hatásokat irányító egyetemes *sympathia*. [. . .] Ekként vonzza magához a fegyverkenőcs is, ha jól a kardpengére tapad, a vasnak mindazon erőit, melyeket a kard a sebben hagyott, s amelyek akadályozták a gyógyulást. (25)¹⁶

A *Sympathia*-tan Roberto számára a szerelem értelmezési keretként, megerősítő és működtető funkcióban válik befogadhatóvá.¹⁷ Akkor sem merül fel benne a gyanú az általa birtokolt tudásrendszer működésképtelenségével szemben, amikor a Daphnén a Betolakodót üldözve megsebesül a karja:

Alighanem a saját kardjával vágta meg magát. És mit tesz erre Roberto? Nem a sebbel törődik, hanem visszaereszkedik a tűzifaraktárba, izgatottan megkeresi és előkotorja véres fegyverét valamelyik gerendaközből, felviszi a tatfedélzetre, és pálinkával locsolja meg a vasát. De nem használ, így hát felrúgva a saját bölcs tanait, végül a karjára is locsol a nedűből. (191)

A hasonlóságon alapuló episztémé érvényvesztése végeredményben a regény alapvető történetsszervező elemévé, tézisévé válik, amely az események magyarázatául szolgál. Hiszen a Punto Fijót kereső hajón utazó Roberto is azért lesz hajótörött, mert

¹⁵ A hasonlóságon alapuló és a klasszikus episztéméről I. Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2000, elsősorban: Első rész, II. és III. fejezet, 35–98.

¹⁶ Az *Értekezés a Sympathia-Porról* című tizenhatodik fejezetben D'Igby szintén kinyilatkoztatja és nevéen nevezi a hasonlóságon alapuló orvostudomány alaptézisét: „Agrippa azt mondja, hogy egy csillag hatását azzal lehet előidézni, ha a hozzá hasonló, tehát a befolyása alatt álló dolgokhoz folyamodunk. És a dolgok kölcsönös vonzalmát *sympathiának* nevezi.” (157)

¹⁷ „A rokonvonzalmak szerint egyesülő fluidumokkal teli univerzumban ő a szerelem allegóriáját látta [. . .]. A szeretett lény szíve olyan, mint a lant, melytől egy másik lant húrjai is megzendülnek, vagy mint a harangszó, mely megfodrozza a vizek felszínét, kiváltképp éjnek idején, mikor egyéb zaj nem hallatszik, s ugyanúgy mozgatja meg a vizet, ahogy a levegőt is megmozgatta.” (163)

az Amarilli expedíciója az érvénytelen világmagyarázó elvhez folyamodva keresi a hosszúsági fokok meghatározásának módját.¹⁸ Ezt a módszert Roberto örömmel ismeri fel az Amarillin utazva, hiszen ő maga is tapasztalja működését a dolgok magyarázatában:

De Roberto nem lett nyugodtabb, viszont levont egy-két következtetést: ugyanabban a pillanatban, amikor Lilia a kezéhez ért, valahol másutt államellenes összeesküvésen kapták. (173)

A hasonlóságon alapuló episztémé működésképtelensége Roberto sorsának beteljesítőjévé válik, de ez a sors korántsem tragikus, hiszen örömmel és vágyakozással teli, mivel segít megőrizni az Úrnő (nevében egyesülő Francesca és Lilia) iránti szerelmet, és a sziget alakjában felkínálja a beteljesülés lehetőségét:

Nem kellett volna hálásnak lennie, amiért az üdvösség nélkül való világból kikerülvén, itt valódi üdvére lett? A hajótöréstől a legtöbbit kapta, amit kaphatott: menedéket és Úrnőt, akit immár senki sem vehet el tőle... (213)

Eco regényének olvasása tehát a távoli 17. században rejlő idegenség felismerésében is működtethető, ami legfőképpen a szerelem és az azt létesítő diskurzus interpretációjában valósulhat meg.

¹⁸ Az Amarillin egy felnyitott hasú kutyát szállítanak, akit folyamatos megfigyelés alatt tartanak, s a fájdalmas nyüsztések (miért is ne tenné folyamatosan – halljuk szinte azonnal az ironikus megjegyzést) időpontját feljegyezve következtetni próbálnak a Londontól való távolságra, illetve a hajó által metszett hosszúsági fokra: „Londonban pedig valaki napon-ta mindig ugyanakkor csinál valamit a sebet vágó pengével vagy az állat vérével átitatott ronggyal, amitől a szerencsétlen vagy megkönnyebbül, vagy épp még jobban szenved – elvégre Byrd doktor maga mondta, hogy a *Weapon Salve* ártani is tud.” (209)

CSEHY ZOLTÁN

Orpheusz teste
A mitológiai referencialitás szerepe Kovács András Ferenc
kavafiszi versében

A halál, a művészet és a szerelem az Orpheusz-narratívákban afféle sematikus problémaháromszöget alkot, mely minden elem szabad kombinációját (például a szerelem halála, a halál szerelme, a művészet halála, a halál művészete) és helyettesíthetőségét (például a szerelem / a művészet a halálon nyert diadal) lehetővé teszi. Ez törvényszerűen túlmutat a pusztá retorikai megfogalmazás mindenkori bravúrjain, és magára a létezés lényegére kérdez rá.¹ Orpheusz mítosza mágikus erejű: aki Orpheuszról beszél, az a mindenkori létszorongatottság kulcsproblémáiról kénytelen szólni egy olyan eszközzel, mely a szabad szólásé: maga a nyelv, mely eredendő bizonytalansága és sokértelműsége miatt behatárolja a mondanivaló lehetőségeit. A nyelv csak egyik aspektusa Orpheusz énekének, a nyelvet zenével és játékkal kell egybekapcsolni, hogy harmóniateremtő ereje egyértelmű legyen.

A thrák dalnok történetének varázsa mit sem veszített vonzerejéből: több vaskos kötet sem lenne elegendő feldolgozni modern hatástörténetét.² A 20. századi magyar irodalomban elég Weöres Sándor rilkei fogantatású szövegeit vagy Tolnai Ottó korszakos jelentőségű vidéki Orpheuszát megidézni, illetve Balla Zsófia és Beney Zsuzsa költeményeit, a közelmúltból pedig Orcsik Roland *Pornó Eurydice* című versciklusát. Írásomban ezúttal Kovács András Ferenc (a továbbiakban: KAF) Kavafisz maszkjában megalkotott *Orpheusz* című költeményének egy lehetséges olvasatát szeretném *elkészíteni*.³

Kavafisz költészetének egyik markáns jellemzője, hogy verseinek feszültsége egy kiélezett dichotómia erőterében vibrál, legyen az a határhelyzetek cselekvésre ösztökélt létszorongatottsága vagy épp az egzotikus létezés kiváltságából adódó konfliktus. KAF *Orpheusz* című költeménye erre az alapsémára írt variáció, mely szinte a végle-

¹ Charles Segal kitűnő Orpheusz-monográfiája Orpheusz mítoszának varázsát elsősorban abban látja, hogy egzisztenciális kérdéseket fogalmaz meg, miközben a művészet lényegét is feszegeti. Charles SEGAL, *Orpheus: The Myth of the Poet*, Baltimore, London, The Johns Hopkins UP, 1989, 1–35.

² Tömör összegzés: SEGAL, *i. m.*, 155–198. A. Walter STRAUSS, *Descend and Return: The Orphic Theme in Modern Literature*, Cambridge, Harvard UP, 1971.

³ KOVÁCS András Ferenc, *Hazatérés Hellászból: Kavafisz-átiratok*, Bp., Magvető, 2006, 229–230.

tekig fokozza magát a felismert alapelvet: Himerosz, az egyik utolsó pogány költő titkos eposzt ír Orpheuszról, akit éppúgy szaggattak szét a thrák nők, mint ahogy őt magát a fanatizált keresztények.⁴ Az eposz tárgya a főhőssel való azonosulás mellett eleven életté, megélt valósággá válik, anyagiságot teremt. Először visszafordítja a szokásos sémát: a fikció válik valósággá, és nem a valóság fikcióvá, majd a szemtanú, a narrátor helyreállítja azt. Orpheusz halála nemcsak a költő halálának anticipációs rítusa és nyelve lesz, hanem a mű halála is, a szövegében meg nem született főmű katasztrófája, mely egyszersmind a költő testen túli szöveglétét is meghatározza. A hol szenvtelen, hol felvállaltan elfogult narrátor Himerosz sorsában Orpheusz történetét mondja újra, holott végig Orpheusz hiányáról beszél. Orpheusz mint mű azonban nem potenciális szövegiségében, hanem Himerosz beteljesedett orpheuszi sorsával lesz önazonos. A létezés nyelve tehát Himerosz egzisztenciális meghatározhatóságában költői teljesítmény is, az ő műve: Orpheusz megélése a totális azonosulásban. Hármasképet kapunk, jobban mondva Orpheusz mitológiai lényének kettős lenyomata jelenik meg előttünk: Himeroszé és Kavafiszé. KAF könyvének Himerosza ugyanis maga Kavafisz, akinek *Két athéni füzet*e Kavafisz titkos, ismeretlen remekét tartalmazza. KAF ráadásul a költeményt 1931-re datálja: a gégerák diagnosztizálása elé, így a pokoljárás kezdőpontjává teszi.

Mielőtt ezt a kusza szövevényt átláthatóbbá tennénk, érdemes kitérni a szerzőség kérdésére. Az átköltés, átirat és fordítás határai történetileg mindig is rugalmas határok voltak (szinte határtalanságok), a pretextushoz való viszony pedig irodalomtörténeti távlatból nagyrészt inkább etikai kérdésként fogalmazódott meg. Kérdéses, hogy például Balassi Bálint Angerianus-, Gyöngyösi István Ovidius-fordító volt-e vagy inkább kivonatos parafrázisok létrehozója, mindent önmagán átlényegítő nyelvbűvész. A megítélés koronként változik, aszerint, hogy a fordítást alsóbbrendű vagy egyenrangú művészi megnyilvánulási formaként értékeljük-e. És mi a helyzet a fordítások fordításaival? Törvényszerű-e, hogy a fordításláncolat végén olyasmi kerül ki, mely már az önálló alkotás kritériumait is (ha vannak ilyenek) kielégíteni látszik – vagy valószínűbb, hogy épp így jut el egy szöveg oda, ahová egy Ady-vers az oda-visszafordítgatási lázban?⁵ Különösen összetett probléma ez KAF Kavafisz-könyvének esetében, mely tudatosan játszik e minőségek elbizonytalanításával. Kavafisz több-e, mint egy újabb szerepartikuláció, egy újabb szín a palettán? „Kovács szerepei nagyszerűek, impozánsak, figurálisan igencsak figyelemreméltóak: csupán egyetlen, valóban csekély megjegyzés fűzhető hozzájuk, mégpedig az, hogy rendkívü-

⁴ A szétszaggatás és a keresztény Orpheusz-kép bonyolult viszonyrendszeréről l. Patricia VICARI, *Sparagmos: Orpheus among the Christians = Orpheus: The Metamorphoses of a Myth*, ed. John WARDEN, Toronto, University of Toronto Press, 1982, 63–82.

⁵ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, Bp., Szépirodalmi, 1969, 348–350.

li mértékben hasonlítanak egymásra” – írja Margócsy István.⁶ Elvben talán Kavafisz lehetett volna a kivétel, hiszen nehéz KAF nyelvi varázslataival ellentétesebb, anti-poétikusabb beszédmódot szembeállítani, mint épp a görög irodalom e nagyságának világát. A kötet ambivalens fogadtatása főként a Margócsy által megfogalmazott törvényszerűségből, illetve a két költői világ önkéntelen közelítéséből fakadt, illetve a fordítás és pszeudofordítás viszonyának világossá válásából, mely nagyrészt a Déri Balázs nevével fémjelzett, *Alexandria örök* című, filológiai hitelességű Kavafisz-kötet tekintélyének köszönhető.⁷ Tanulmányozható a pretextussal bíró Kavafisz-művek vagy átiratok egymáshoz és a görög szöveghez való viszonya, ám a két könyv teljesen más regisztert képvisel: az egyik fordításkötet, a másik részint közvetítőnyelvből készült magyarítás, részint a szerepjátszó poézis megnyilvánulása. Míg az egyik könyv a hiteles, a megbízható és az eredetihez való minden ponton követhető viszonyában értelmeződik, a másik egy KAF névvel ellátott költői szöveggenerátor terméke, a KAF-panoptikum integratív része.

Az *Orpheusz* című, Kavafisz-protoszöveg nélküli vers is KAF-féle átirat, mely a Kavafisz-maszkot ölti magára, mégpedig a Somlyó–Vas fordítópáros kanonizált nyelvezetéből kiindulva. KAF a pszeudokavafiszi szövegeket szétszórta a pretextussal bíró (ám azok filológiai univerzumával nem minden ponton „etikusan” egyeztethető) versek közt. Ezek a szórások a személyteremtés, a biográfia-módosítás szempontjából érdekesek: szinte prózáirói eljárásról van szó: Kavafiszt nem visszatükrözi, hanem megalkotja. Kétségtelen, hogy ez a feladat nagyrészt muzeológusi jellegű, vagyis a dokumentum, a lelet látszatát kelti makulátlan, elvárásainknak megfelelő, kanonikus nyelven.

Az *Orpheusz* is efféle muzeális darab, akár hiteles Kavafisz-vers is lehetne. Portré és a portrét létrehozó anekdota közt oszcillál: ez a műfaji kettősség a beszélő retorikai szándékának rendelődik alá, hiszen a feszültség az epideiktikus beszéd arcteremtő karakterében oldódik fel. Az önreflexív költészet maszkos játéka közt kiemelkedő hely illeti meg Orpheusz és Pán alakját, a költészetről szóló költészet megszólaltatott arcait.⁸ A két persona ellentétes funkciót tölt be, melyben éppúgy ott feszül az apollóni–dionüszoszi dichotómia, mint a kultúra két, ideológiailag radikális (anyagközpontúan tapasztalati és eredendően transzcendens) felfogása.

⁶ MARGÓCSY István, *Hajóvonták találkozása: Tanulmányok a mai magyar irodalomról*, Bp., Palatinus, 2003, 76.

⁷ Konsztandinosz Petrosz KAVAFISZ, *Alexandria örök: Válogatott versek*, vál., jegyz. utószó DÉRI Balázs, ford. DÉRI Balázs et. al., Pozsony, Kalligram, 2006.

⁸ Vö. DOROTHY ZAYATZ BAKER, *Mythic Masks in Self-Reflexive Poetry: A Study of Pan and Orpheus*, Chapel Hill, London, The University of North Carolina Press, 1986.

Az arctulajdonítás e versben többrétegű, s lényegében azt a retorikai folyamatot követi, melyet Bettine Menke a prosopopoiia materializálódásában lát: „Az alakzat, amely révén a halott, a jelen nem lévő, a néma beszélővé és megpillanthatóvá válik, a prosopopoiia – mint a valakihez való címzettség trópusa – létrehozza az eljárás ’énjét’ és a szöveg hangjának arcát”.⁹

Kicsoda ez a triviális nevű Himerosz? Maga a vágy, hiszen a név ezt jelenti. Sőt, Hésziodosznál Himerosz a szerelme istene. A „kulturált s fogékony / keresztény” városban mint idegen testben megjelenő nosztalgikus vágy ölt testet: ráadásul a beazonosítható vágy mint a hatalomnak kiszolgáltatott egzisztencia megbélyegződik. Ő az érzékiség maga („hát persze, hogy pogány volt”), illetve az idegenség vonzása, melynek alaptermészete, hogy itt csakis nosztalgikusan válik termékennyé. Valamiféle aranykorképzetet kelt, akárcsak Orpheusz éneke, elszigetesi a teret és az időt, lényegében kiszakítja a jelenből, de mégis annak részeként láttatja.¹⁰ Ez utóbbi csak akkor lehetséges, ha a feszültség fenntartható, ha az ütközőtér tágas. Kavafisz nagy erénye, hogy nem kedveli a nagy allegorikus csetepaték teatralitását, operai konfliktusát, hanem az anekdota intimitását és retorikai koherenciáját hívja segítségül: a történet hitele retorikai és nem irodalomtörténeti kérdés.

Himerosz idegensége szintén legalább annyira rétegezett, mint a központi kódként funkcionáló, az alcímbe is beiktatott Alexandriaé („Alexandria, Kr. u. 414.”). Edmund Keely 1976-os monográfiájában kifejezetten az Alexandria-motívumon keresztül értelmezi Kavafisz költészetét, s így érzékenyen feltárja a test érzékiségének városaként megjelenített mitikus teret is.¹¹ Himerosz többszörösen definiált figuraként jelenik meg: „helybéli költő, filozófus és tanító” (funkcióit tekintve vérbeli orpheuszi karakter), „hellén poéta”, aki 414 táján él. Identitása egy rideg lexikoncikkszerű biográfia és a kulturális átörökítést radikálisan megváltoztató keresztény ellenségkép sejtéseiben bontakozik ki. Titokban olvassák, a vers narrátora e titok (a beavatás rítusa) részese, s így magát az írást, a költészetet, Alexandria ősi hagyományát szakralizálja. Belső ünnepet teremt, amely a szó tombolásának, orgiasztikus vágykivetüléseinek tiltott boldogságát hordozza. Maga Himerosz „elvonultan élt”, s így a nyelvben felismerhető démoni, függőséget okozó vágy visszavonulását jelképezi az intim szférába. Ezt az orpheuszi elvonultságot játssza ki ellene a beavatatlan tömeg, a mássága magasabbrendűségében biztos, rideg, ítélkező kereszténység a pogány érzékiség foghatatlan csodája

⁹ Bettine MENKE, *Ki beszél? A beszélő arc alakzata a retorika történetében*, ford. TÖRÖK Ervin = *Figurák*, szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Bp., Szeged, Gondolat – Pompeji, 2004, 110.

¹⁰ Fritz GRAF, *Orpheus: Poet among Men = Interpretations of Greek Mythology*, ed. Jan BREMMER, London, Croom Helm, 1987, 80–106.

¹¹ Edmund KEELEY, *Cavafy's Alexandria: Study of a Myth in Progress*, Cambridge, Harvard UP, 1976.

iránti érzéketlenség gyáva diadalakor, melynek végeredménye Himerosz agyonkövezése. Már a második strófa katalógusa rávilágít Himerosz majdani sorsára, holott látszatra csupán az antik katalógusversek enumerációs gesztusait testesíti meg:

Himerosz megénekelte	Hüakinthosz és Apollón
Szerencsétlen szerelmét,	s Héraklészét Hülással,
Narkisszosz és Ameiniosz	történetét is többször
Átírta, mert tünékeny,	hosszan csiszolt szavakkal
Igézett égi vágyat –	Endümiónt a Holddal. . .

Ez tehát Himerosz költői korpusza, ám a főmű egy Orpheusz-eposz, melynek fájdalmas hiányában oldódik fel majd a vers végén a költő halála. A fentiekből világossá válik, hogy a vers szempontjából Orpheusz mítoszának mely része releváns: a sikertelen alvilági vállalkozást követő második lemenetel, a halál. A két legismertebb antik költői mítoszfeldolgozás, Vergilius és Ovidius variánsai közül az ovidiusi szövegvilág aspektusai töltődnek fel elsősorban jelentéssel.

D. E. Hill a két feldolgozást összevetve megállapította, hogy minden olyan elemet, melyet Vergilius mellőz, Ovidius beiktat és kiemel, s minden olyan helyet, melyre Vergilius erőteljesen fókuszál, Ovidius sokszor mellőz vagy megváltoztat.¹² Így válik Ovidiusnál hangsúlyossá többek közt a fiúszerelmet meghonosító Orpheusz képe:

ille etiam Thracum populis fuit auctor amorem
in teneros transferre mares citraque iuventam
aetatis breve ver et primos carpere flores
(10, 83–85.)

Sőt ő volt, ki a thrák nép közt bevezette a zsenge
ifju fiuk szeretését, és hogy az ifju korról
szedjék már le a kurta tavasznak zsenge virágát.
(Devecseri Gábor ford.)

Míndez e logika szerint a Georgicába illesztett „nulla Venus” ovidiusi bővítményeként is értelmezhető a már vázolt *oppositio in imitando* technika nyomán. Hill azonban megfélekedzik arról a tényről, hogy Ovidius ismerhette a görög Phanoklész mitológiai eposzát is,¹³ mely a fiúszerelmek katalógusa, elégikus epüllionfüzére lehetett, s mely

¹² D. E. HILL, *From Orpheus to Ass's Ears. Ovid, Metamorphoses 10. 1. –11. 193 = Author and audience in Latin Literature*, ed. Tony WOODMAN, Jonathan POWELL, Cambridge, Cambridge UP, 1992, 125.

¹³ L. még John F. MAKOWSKI, *Bisexual Orpheus: Pederasty and Parody in Ovid*, *The Classical Journal*, 1996/1, 25–38.

először ábrázolta – a korábban legfeljebb nőiesnek titulált – Orpheuszt homoszexuálisként. A műből épp az Orpheusz halálát (és a tetoválás szokását) megörökítő rész maradt fenn, ráadásul néhány helye erőteljesen hasonlít Ovidius megoldásához, például: „Ő volt az, ki a trákok közt a fiú-szerelemre / szított, és kit a nők kéje sosem hevített.” (Franyó Zoltán ford.) Phanoklész a halál okaként egyértelműen a vágy transzformációját jelöli meg, mely Orpheusz és a szárnyas Kalaisz szerelmében testesül meg. Szerelmük allegorikus viszony: a kimondott szó és a szárnyra kelt szó összefonódása, az ének és az ének terjesztésének, szárnyalásának egysége.

Különösen fontos lehet ez a Phanoklész-hely azért is, mert KAF szintén a *Két athéni füzet (1901–1933)* versanyagába iktatta a *Kalaisz, Alexandria fia* című költeményt, mely az Orpheusz-költemény párjaként értelmezhető. Kalaiszban „szépség, tudás, tehetség” egyesült, és költőóriás volt, aki többször született meg „mint más halandók, mert szó s költészet által / többszörös születésük – s csak egyetlen haláluk”.

Célszerű e ponton számba venni még egy sajátos allegóriát, melyet Fulgentius *Mitologiae* című műve terjesztett el pszeudoetimologikus alapon. Eszerint Orpheus és Eurydice szerelme a zene két aspektusának elválaszthatatlanságát példázza: a szavak erejének és a hangok misztikus harmóniájának egységét. Így válik fokozatosan Orpheus (oraia phone, pulchra vox) és Eurydice (eur dike, profunda inventio) misztikus egysége a bölcsesség és az ékesszólás művészi kritériumává.¹⁴ KAF Himerosza az Orpheus és Eurydice elveszett egységére irányuló retorikai-nyelvi vágyat reprezentálja, mely szintúgy beteljesületlen, kielégítetlen és terméketlen marad. A szerelmi költő prototípusát képviselő Orpheusz részben a szerelmi tárgy hivatott költőjeként ismert Ovidius énjére is rákopírozódik.¹⁵

Olyasmint jelez a vers, amiről Maurice Blanchot a következőket írja egy Rilke-sor kapcsán:

A költő, a művész fülében mindig ott cseng a felszólítás: „Légy Eurüdiké-halott!” E drámai követelést nyilván megnyugtató módon kell kiegészítenünk: légy mindig Eurüdiké-halott, hogy Orpheuszban élj!¹⁶

Dramaturgiai szempontból megkerülhetetlen Ovidius hangsúlyozottan biszexuális Orpheusz-képe. Az epüllionfüzér bravúrjaként épp az „isteni dalnok” (a versben „sok isten dalnoka”) éneklé el a legbizarrabb szerelmi történeteket, sőt Jupiter és

¹⁴ Vö. John BLOCK FRIEDMAN, *Oraia-phonos and Eur-dike in Hell* = Uő, *Orpheus in the Middle Ages*, Cambridge, Harvard UP, 1970, 86–145.

¹⁵ Vö. GLOVICZKI Zoltán, *Ovidius ars poeticája*, Bp., Akadémiai, 2008 (Apollo Könyvtár, 27), 93.

¹⁶ Maurice BLANCHOT, *Az irodalom és az eredeti tapasztalat*, ford. LŐRINSZKY Ildikó = Uő, *Az irodalmi tér*, Bp., Kijárat, 2005 (Figura), 203.

Ganymedes viszonylatában legitimálja is majdani, Eurydice elvesztése utáni nemi identitásának misztifikált természetességét.¹⁷ Orpheusz mássága inkább mások számára feldolgozhatatlan idegenség: a női nem iránti közöny a reproduktív testiség iránti közöny is, mely a potenciális fizikai átörökítés lehetőségének kiiktatásával jár. A kultúra, a művészet ösztönösségének kiiktatása a mítosz e pontján legalább olyan erős, mint KAF versében a pogány–keresztény kontraszt, sőt a két ellentét szoros metaforikus összefüggésben áll egymással. Makowski felhívja a figyelmet arra is, hogy a kilencedik könyv zárlatát képező Iphis-történet mintegy ellenpontot alkotva készíti elő Orpheusz mítoszának elmesélését: egy lesbikus affér heteroszexuális feloldása feszül itt szembe egy heteroszexuális affér homoerotikus feloldásával.¹⁸ Előbb a sikeres betagozódás biológiai programja győz, majd pedig a terméketlen vágy válik transzcendenssé, mintegy kijátszva az emberi fiziológia anyagi természetét.

Kétségtelen, hogy Orpheusz biszexuális beállítása és az *oppositio in imitando* elvének markáns jelenléte sokban járult hozzá Ovidius Orpheuszának parodisztikus olvasatához, illetve ahhoz, hogy Ovidius életművét heroikus viszonylatban hagyományosan alárendeljék Vergiliusénak. Orpheusz mint tragikus szerető, mint az orphikus misztériumok alapítója azonban nemcsak (ahogy a szakirodalom előszeretettel hangoztatja)¹⁹ Vergilius és Ovidius egybeolvasásakor kerül szembe egy nőies, nőgyűlölő, pederaszta Orpheusszal, hanem – ami sokkal fontosabb, és ami Ovidius retorikai zsenialitását mutatja – Ovidiuson magán belül is. KAF és általa Kavafisz olvasatában szó sincs paródiáról vagy tudatos értékevalválásról: Orpheusz identitása már a katalógus összeállításakor evidens és meg sem kérdőjeleződik.

A KAF-vers kiskatalógusában szereplő történetek közül itt szerepel Hüakinthosz és Apollón szerencsétlen szerelmének története is. KAF phanoklészi katalógust kínál: homoerotikus mítoszok tárházát vonultatja fel, amelyek éppúgy magukban hordozzák a homoerotikus vágy számos alakváltozatát, mint a rájuk rakódó allegorikus történetek jelképes sokaságát. A lista Apollón szerelmi történetével indul, mely Ovidiusnál Orpheusz szájából hangzik el, ezután a félisten Héraklész következik, akinek fiúszeretőjét a forrásnimfák ragadták el, majd a Narkisszosz és Ekhó mítosz homoerotikus variánsa, melyben Himerosz Ekhó helyébe Ameinoszt tette, s így sajátos szempontú mítoszkorrekciót hajtott végre, miközben megőrizte az önmagára irányuló vágy ambivalenciájának kérdéskörét is. A művek helyén azok tárgya áll: egy árkádikus világ kultúrtörténeti makettje, melyet annak metatáj jellege tesz igazán izgalmassá. Egy

¹⁷ Vö. még: Adolf PRIMMER, *Das Lied des Orpheus in Ovids Metamorphosen*, Sprachkunst: Beiträge zur Literaturwissenschaft, 10(1979), 123–137.

¹⁸ MAKOWSKI, *Bisexual Orpheus*, i. m., 32.

¹⁹ Vö. William S. ANDERSON, *The Orpheus of Virgil and Ovid: flebile nescio quid = Orpheus. The Metamorphoses of a Myth*, i. m., 1982, 25–50; UÓ, *The Artist's Limit in Ovid: Orpheus, Pygmalion, and Daedalus*, Syllecta Classica, 1(1989), 1–11.

koherens mitográfia rugalmas rendszerét kapjuk itt, mely a hangsúlyozottan pogány értékrend hierarchiájának csúcsát jelenti. Himerosz-Orpheusz mondta el ezeket a történeteket, melyek után most végre saját történetét készül eposzba önteni. A saját narratíva is csak retorikai távolságtartással valósulhat meg; világosan utal erre a listába iktatott alkotástörténeti passzusok, közbevetések rendszere: „történetét többször / is átírta”, „hosszan csiszolt szavakkal / igézett égi vágyat”. E kettősség, mármint a mitológiai tárgy és az írás gyakorlati megvalósulására tett célzások együttese a kallimakhoszi, az alexandriai és ezáltal a kavafiszi tudós költészeti-esztétikai modell.

A hellénista Kallimakhosz egyik alapszabálya, a „bizonyítatlanul semmiről se dalolj” vélhetőleg Himerosz virtuális színházának szereplőit is meghatározta. Ugyancsak kallimakhoszi alapelv a folytonos csiszolás, mely nem pusztán egy életműre terjed ki, hanem a kultúra átörökítésének egyik modelljét is jelenti: az eredetiség-elvetése a hagyomány folytonos újjáírását eredményezte, melynek köszönhetően az antikvitásban gyakorlatilag alig akad társtalan mű, sokszor van olyan érzésünk, mintha egyetlen, közös nagy könyv különböző szövegeiről beszélünk. Az anyag állandósága a nyelv foghatatlanságával és pontatlanságával összekapcsolva olyan termékeny paradoxont eredményezett, mely az eredetiséget a hagyomány jelenné varázslásában látta annak tagadólagos elsöprése helyett. Ez az alexandriai költészeti-esztétikai modellálja a vers ideologikus horizontját is: az új betörése kivédhetetlen agressziót szül, és felszámolja a művészi tökély, az örökös reinterpretáció termékeny lehetőségét.

Alexandria tehát a költészet túlélési technikáinak metaforája lesz. Megítélésem szerint ez a túlélési technika kicsiben Kavafisz költészetére is jellemző, kivált (ál)történelmi anekdotáiban, amelyekben egy-egy komoly(nak vélt) eszme bukásának emberi léptékű megjelenítésére vagy két szemlélet ütköztetésének leírására szorítkozik. Ezek vagy pusztán szükségszerűségnek érzékelik a történelmet, vagy egyfajta kombinatorikus rend megnyilvánulásainak, amelyben az ember lényegében a nyelv, a retorika, illetve a rituális szerepjátszás által létezik. KAF versében a szexualitás válik nyelvvé, de legfőképpen maga a vágy (himerosz). A pogány, hellén poéta („rendhagyó tehetség”) jelenléte és a szövegből deriválható nemi identitása is normaszegő. A „rendhagyó” jelző már Vas és Somlyó fordításai nyomán a homoszexualitás kódjaként funkcionál. Kétségtelen, hogy KAF Kavafisz-átiratainak nyelve szinte minden kardinális vonatkozásban a Vas és Somlyó által kialakított struktúrákhoz igazodik, leszámítva az elburjánzó dekorativitást. A költemény vizuális megvalósulása részint a szétszaggatást idézi, részint zenei-verstani természetű.

A Kavafisznál is oly erőteljesen jelenlévő *mi*-struktúra az Orpheusz-versbe is belépődik, nevezetesen a narrátor révén, s egy magasabb rendű esztétikai értékhorizontot testesít meg a „szent erényüzérek, vakbuzgók”, valamint a potenciális és valós gyilkos „Kürillosz által ismét / fölhergelt söpredék” oppozíciós *ők*-struktúrájával szemben.

A megőrzött identitás, a *mi*-struktúra kavafiszi hitelessége a szétszaggatás, megkövezés után is fennmarad, mégpedig a pokoljáró vers orpheuszi erejének köszönhetően.

Orpheusz elsősorban tárgyként jelenik meg, hiánya mégis kitölti a vers tereit, így a műalkotás tárgya a textuális megalkothatlanság, a nem létező mű maga lesz. Ez a szöveg azért kulcsfontosságú a *Hazatérés Hellászból* szövegüniverzumában, mert kicsiben modellálja a kötet egyik kulcsproblémáját is, mely indirekt módon a felvonultatott Kavafisz- vagy Kavafisznak tulajdonított művek létmódjára kérdez rá.

3. fejezet

Petőfi

Petőfi költeményeinek patholinguisticája

0. Bevezetés

A patholinguistica fiatal tudományág,¹ az általános nyelvészetnek, a psycholinguisticának és a neurolinguisticának a nyelvi zavarokkal foglalkozó ágait egyesíti. Nem tekinthető önálló diszciplínának, hiszen a nyelvi zavarokat mindig csak nyelvészeti, psycholinguisticai vagy neurolinguisticai szempontból tekinthetjük, mégis különálló annyiban, hogy tárgya kifejezetten a (szerzett vagy öröklött) sérülésekből származó zavart nyelvi viselkedés. Az alábbiakban Petőfi Sándor költészetét közelítjük meg a patholinguistica nézőpontjából.

Petőfi esetében a műszeres vizsgálatok és kísérletek lehetetlensége nehezíti akár a diagnosis felállítását, akár az aetiologiai analysisist. (A költő corpusának hiányában csak a szövegcorpusra hagyatkozhattunk; pathologiai vizsgálatok sem voltak lehetségesek.) Ezekkel kapcsolatban még sejtéseket sem kockáztathatunk meg annak alapján, amit a költeményei – mint alább kimutatjuk – egyértelműen mutatnak; csak annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy valamely lesio vagy geneticai disturbatio állhat a különös nyelvi viselkedés hátterében.²

Előrebocsátjuk, hogy az általános nézet szerint a költemények (a licentia poetica nevű syndroma fedőtünetei miatt) nem szolgálhatnak conclusiv diagnosis alapjául, ezért a kutatók általában előnyben részesítik a prosai vagy akár spontan szövegproductio exploratióját. Ezt a nézetet, mint tudományosan nem bizonyított, heuristicus intuitiót, vissza kell utasítanunk. Minden további nélkül elképzelhető ugyanis, hogy a patiensből éppen a poesisnak nevezett lelkiállapot váltja ki azokat a tüneteket, amelyek a legjobban árulkodnak a rendellenes működésről.³ Petőfi esetében különösen indokolt, hogy ne zárjuk ki ezt a lehetőséget, mert a poesis nála szinte állandósult lelkiállapotnak, mintegy abususszerű addicciónak tűnik (*Dalaim*, 1846). Az Etelke-versek (a *Cipruslombok Etelke sírjáról* című ciklus) pedig kifejezetten arra utalnak, hogy a költő autotherapeuticus célra is használta a poesist,⁴ ami szintén az addicciókkal rokon jegy (például *Javulási szándék*; *Betegségemben*, 1844).

¹ Noam CHOMSKY, *Patholinguistics: A new perspective*, Cambridge (MA), MIT Press, 2009, 25.

² Charles GRAVEYARD, *Cadaver or Corpus? A methodological approach to Patholinguistics*, Oxford, Oxford UP, 2007, 346–416.

³ Cindy ARISTOTLE, *Pathopoetica*, Kézirat, 2005.

⁴ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink).

Az általunk vizsgált mintát Petőfi lírai költeményei alkották. A felületes olvasónak is nyilván feltűnt, hogy Petőfi nemcsak a korában megszokott nyelvváltozatot használja, hanem teljesen váratlanul és véletlenszerűen alkalmaz akkor már évszázadok óta nem használatos formákat. Kizárható, hogy Petőfi jól ismerte és használta volna ezeket (l. a kétféle múlt idő teljesen következetlen váltogatását); ez a symptoma szintén utalhat patholinguisticai háttérre,⁵ de ennek vizsgálata nem képezi írásunk tárgyát. (Egyesek arra gyanakszanak, hogy ezt egyfajta kordivattal lehet magyarázni, amelynek Petőfi és kortársai is hódoltak. Mi ezt elégtelen magyarázatnak tekintjük. Meglehet, az atavismus a korszakban általánosan megfigyelhető patholinguisticai jellegzetesség volt; ez esetben akár környezeti, akár genetikai hatások is szóba jöhetnek.)

Ha a régieskedő nyelvhasználat magyarázatát megtalálnánk, az nyilván megvilágítaná a legtöbb lexikai és morphologiai abnormitas okait is, bár az olyan alakok, mint a hajdanta (*Miért tekintesz be szobámba?*, 1845), vagy az én enyéim (*A bonvéd*, 1849) még ilyen módon sem magyarázhatók, és hasonlóképpen nem magyarázhatók historikusán az olyan lexikai anomáliák, mint engemet gyötörni általam levének (*Elmondom, mit eddig. . .*, 1845); Hova veled vőlegényként egykor jőni hittem (*Jaj, be bús ez a harangszó!* 1845); Tudom, hogy a golyó nekem nem vét (*Bizony mondom, hogy győz most a magyar. . .*, 1849). Ráadásul a lexikai és morphologiai megformálás meglehetősen automaticus mechanizmusok productuma,⁶ míg a syntacticai structurában tudatosabb tervezés is részt vesz. Így a syntacticai abnormitasok sokkal kézzelfoghatóbb bizonyítékot szolgáltathatnak a magas szintű cerebrális tevékenységek deficitjeinek természetéről.⁷ Ezért mi a továbbiakban a syntacticai abnormitasokat vesszük górcső alá.

A költeményeket syntacticai analysisnek vetettük alá, inspectiós és introspectiós eljárást alkalmazva.⁸ Összegyűjtöttük a lírai szövegcorpus defectusra utaló részeit, és ezeket csoportosítottuk typicus nyelvi tünetek szempontjából (módszereink egy részét Cindy Aristotle idézett kézírata inspirálta). Ezeket adjuk közre az alábbiakban.

I. Exploratio

I.1. A verbum finitum indokolatlan hangsúlyozása

A patholinguisticai gyakorlatban igen súlyos tünetnek számít az igék indokolatlan, sokszor agrammaticus hangsúlyozása. Ez a tünet Petőfinél egyáltalán nem mondható izoláltnak, végighúzódik az egész életművön. Megjelenik már a legkorábbi versekben,

⁵ GRAVEYARD, *i. m.*, 123.

⁶ Vö. PETŐFI Sándor, „*Margócsy István*”, Bp., Honderü, 1899.

⁷ CHOMSKY, *i. m.*

⁸ GRAVEYARD, *i. m.*

és makacsul tartja magát a legutolsó textusokban is. Egy rövid latentia kivételével (1845–47) – amelyre az alábbiakban megkísérelünk magyarázatot adni – általánosnak mondható symptoma.

A jelenség lényege, hogy – vélhetően valamely lesio következtében – a beszélő a hangsúlykerülő igéket is hangsúlyos helyzetben használja, felborítva ezzel a semleges mondat szórendjét. A hangsúlykerülő igék (ahogyan a nevük is mutatja) nem kerülhetnek a mondat hangsúlyos helyére. A magyarban a semleges mondatokban a hangsúly mindig a komment elnevezésű összetevő elejére esik. A hangsúlykerülő igét tartalmazó mondatokban a ragozott ige nem állhat a komment elején, őt valamely összetevőnek (igekötőnek, bővítménynek) meg kell előznie. A pathologicus nyelvhasználatban ez a mintázat átalakul. A corpus tanúsága szerint az ilyen igék a komment elejére kerülnek, és erős hangsúlyt kapnak; így jönnek létre az alábbi bizarr szerkezetek:⁹

Vagyon a nap épen lemenőben.
(*Járnak, kelnek sokan zöld erdőben. . .*, 1842)

De veszik ők mindezt csekélyebbnek,
(*Járnak, kelnek sokan zöld erdőben. . .*, 1842)

S mi szenvedünk éhségi kínokat.
(*Farkaskaland*, 1843)

A ház mögött pedig terül az ól,
(*Farkaskaland*, 1843)

Ott a vityilló pusztaközepen,
Él a juhász és felesége benn.
(*Farkaskaland*, 1843)

Nem kell a színpadot
Tekinteni csak úgy,
Mint hol mindennapi
Kenyérhez nyílik út;
(*Az első dal*, 1843)

Valami jutott eszembe!
(*Szomjas ember tünődése*, 1844)

⁹ A szöveccorpusra az alábbi kiadás alapján hivatkozunk: PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, Bp., Szépirodalmi, 1970.

Szerettelek lánykorodban,
Szeretlek most százszor jobban,
(*Feleségek felesége...*, 1848)

Mikéntha fonna szemfedőt magának...
(*Szeretlek én, szeretlek téged...*, 1848)

Nézz arra lefelé,
Amerre tetted útadat,
(*Adorján Boldizsárhoz*, 1848)

Ha volnék a világlátó nap:
Ott hagynám az eget,
(*Szeretlek én, szeretlek téged...*, 1848)

Ugy mentenek a halál útjára,
Míntha mentek volna lakomára.
(*Péter bátya*, 1849)

Igen, pirúltam, de nem magamért,
Pirúltam a magyar sereg miatt,
(*Egy goromba tábornokhoz*, 1849)

Szívem sem az enyém,
Rég bírja galambom.
(*A huszár*, 1849)

Véreteket issza most, mint eddig itta
Saját népe könnyét!
(*Föl a szent háborúra!* 1849)

Féljenek ők, kik viselik
Magokat oly galádul,
(*Föl a szent háborúra!*, 1849)

És ha volnánk kevesebben,
Mint azok:
(*Föl a szent háborúra!* 1849)

Nem kell ahhoz philologusnak lenni, hogy észrevegyük, hogy az 1845 és 1847 közötti időszakban nem találjuk meg az itt vizsgált, defectusra utaló tünetet. (Az alábbiakban arra is ki fogunk térni, hogy más tünetek ezen időszakban hogyan alakultak.)

1.2. Topicalisatiós anomaliák

A symptomák során tovább haladva a következő, szintén a szórenddel összefüggésben álló tünet a lehetetlen (és gyakran agrammatismust okozó) topicalisatio. Meglétét végigkövethetjük az egész corpuson. A korai versekben még csak elvétve találjuk meg ezt a tünetet, az 1845-ös év azonban ennek alakulásában is fordulatot hoz: azt kell mondanunk, a topicalisatio terén a beteg ebben az életszakaszában significansan rosszabbul teljesít, mint akár az előző, akár az ezt követő szakaszban.

A topicalisatiós anomaliák lényege, hogy a *patiens* olyan constructioakat topicalisál, amelyeket grammaticailag nem lehetséges, vagy (enyhébb formában) olyanokat, amelyek a *contextus* alapján nem indokolt topicalisálni. Csak a többi tünettől együtt való vizsgálata világíthat rá, hogy pusztán szórendi anomaliáról, vagy inkább functionalis defectusról (a topicalisatiós *functio identificatiójának* sérüléséről) van szó.

Lyány! temetve mindörökre
Legyen emléked bele,
(*A bujdosó*, 1842)

A pásztornéra titkon foga fájt
Az úrfinak, s én éhezem a nyájt.
(*Farkaskaland*, 1843)

Most már őt húzni nem deresre:
Akasztófára kellene!
(*A nemes*, 1844)

Boldogúlni nem lehet vele!
(*Vándorélet*, 1844)

Azt mondja, hogy még megjön az idő,
Hol fűtetlen szobában nem lakom,
(*Két testvér*, 1845)

Különböző csak a nevök.
(*Apám mestersége s az enyém*, 1845)

De más szobából titkosan
Rám gyakran pillantottál.
(*Ha ébren meg nem látogatsz...*, 1845)

Honnan ki nem fog út vezetni, melyben
Elátkozottan él a fájdalom.

(*Panaszkodom hát?...*, 1845)

Mérget kellett mindenkor innia,
Ki sebeinkre önte balzsamot.
(*Isten csodája*, 1846)

Ha valóban indokolatlanul topicalisált a sebeinkre, akkor itt a hangsúlykerülő önte is indokolatlanul hangsúlyos; lehet azonban, hogy a sebeinkre focusként értelmezendő, akkor viszont értelmileg indokolatlan a focus.

De, mint a madár, ez nem tér többé vissza.
(*Elvándorol a madár...*, 1846)

Felhő alakjába lelkem átöltözik,
(*A magyar ifjakhoz*, 1847)

1.3. Extrapositio sine foco

Valószínűsíthető, hogy ez az érdekes tünet nem pusztán szórendi anomalia (ahogy a topicalisatiós anomáliák alapján gondolhatnánk, hiszen az nagyon sokszor agrammatismust is eredményez), hanem egy logikai functio használatának defectusa, esetleg teljes kiesése.

Megsiratnom kell árva magamat.
(*Járnak, kelnek sokan zöld erdőben...*, 1842)

Lyány! temetve mindörökre
Legyen emléked bele,
(*A bujdosó*, 1842)

Hogy ne légyen semmi jel,
Mely a multat, érzeményim
Háborítani, költse fel.
(*A bujdosó*, 1842)

Koporsód van itten!
(*Jaj, be bús ez a harangszó!* 1845)

Sirtak-rítak, mint az őszi felleg,
Fiaiknak hogy elmenni kellett,
(*Péter bátya*, 1849)

Az indokolatlan focushasználat szintén nem gyakran megnyilvánuló tünet Petőfinél, de rányomja bélyegét az egész corpusra.

I.4. Genitivus interruptus sine dativo

A költemények alapján elszigetelt tünetnek látszik, de a lesio súlyosságáról tanúskodik. Megkockáztatjuk, hogy a corpus kiterjesztésével újabb példákat találunk erre az anomaliára. Agrammatismust (és a befogadó számára megértési nehézségeket) okoz. Szintén a korai korszakból való a symptomahordozó textus:

S mégis, ki hittem sугarának,
Haj engem mégis megcsala!
(*Vadonban*, 1842)

I.5. Omissio articuli

Jellegetes symptoma, amely a betegség lefolyásának középső korszakára jellemző. A tünet elsősorban az articulus teljes omissiójában áll, ritkább esetben pedig annak nem megfelelő megválasztásában.

Boncidáig folyjon a bor, mint tenger,
(*Üresen áll már a kancsó. . .*, 1843)

Szellem bejárja a földet és eget.
(*Emlény*, 1843)

Mérthogy olyan sárga képem?
(*Halvány katona*, 1844)

Majd megkerül még tőke és kamat.
(*Két testvér*, 1845)

Ott foly Sajó. . . oly görbén kanyarog,
Mint ember, aki görcsben haldokol;
(*Isten csodája*, 1846)

S így éltük által az egész tavaszt,
Ajk ajakon, kéz kézben, szív szíven.
(*Tündéralom*, 1846)

I.6. Coordinatio qua simplex nomen

Ennek a symptomának a lényege, hogy – mintegy linguistikai atavismusként – egyes suffixumok csak egyszer, a koordinált constructio végén jelennek meg, mintha nem suffixumok, hanem önálló szavak lennének, illetve mintha a complex constructio simplex volna:

Csak ember és állatnak nincs nyoma. . .
(*Farkaskaland*, 1843)

Bú- s kéjnek egyaránt feltárja kebelét,
(*Emlény*, 1843)

Melyekkel a tört szív örökre búcsut mond
Remény- vagy élvezetnek.
(*Hatalmas orvos az idő. . .*, 1845)

Azért szeretném most, midőn hűlt kebelem
Vágy-, s kívánságtalan,
(*Hatalmas orvos az idő. . .*, 1845)

1.7. Omissio verbi finiti

A lesio korai meglétét és súlyosságát mutatja, hogy már 1843-ban producál a patiens – természetesen csak secunder tünetként – verbum finitum nélküli mondatot:

Mért reám e jégtekintet?
(*Halálhagy*, 1843)

1.8. Extrapositio complementorum nominis

Olyan agrammatismusról van szó, amelyben a nomen verbale részben verbum finitumként működik, complementumait amennyiben extraponálni lehet:

A mag termő legyen
Gazdag kalászokat?
(*Az első dal*, 1843)

Ki bagóz, ki füstöt ereget,
Képezőleg terhes felleget,
(*Vándorélet*, 1844)

Tán szellem, égbe szálló a pokolból,
Hol büntetését már átszenvedé? . . .
(*Tündéralom*, 1846)

1.9. Focus-anomaliák

Csakhogy a halottra könyet

Ejteni szokás; [értsd: nem vizet]
(*Víz és bor*, 1843)

1.10. Extractio e subordinato

De én nem mondom senkinek,
Ki nem kiáltom:
Legkedvesebbem hogy te vagy
A nagy világon.
(*Honfidal*, 1844)

1.11. Kérdőszóval kapcsolatos anomaliák

S volt a panasz végtére is miért?
(*Panaszkodom hát?...*, 1845)

Voltak barátim, jó embereim...
Oh mért meg nem halának!
(*Voltak barátim...*, 1846)

Miért az eke mellett nem hagyál?
(*Szomorú éj*, 1847)

miért
Meg nem halok? vagy mért vagyok beteg?
(*Ujjonnan visszajött a régi baj...*, 1847)

2. Analysis

Tekintsük a hangsúlykerülő igék hangsúlyos használatát. Mint említettük, 1845 és 1847 között ez a tünet latens volt. Ma már patholinguisticai közhelynek számít, hogy nagyobb stresszt okozó élethelyzetekben, psychoticus vagy neuropathologicus állapotokban a beszédproductio átmeneti javulást mutat. Bizonyos szokásos tünetek eltűnnek vagy más formában jelennek meg, majd a psychoticus vagy stresszes állapot megszűnésével a tünetek újra (gyakran súlyosabb formában) újból előjönnek. Petőfi esetében is erről lehet szó: az Etelke elvesztése felett érzett fájdalom, a gyász állapota átmenetileg lappangóvá tette az igék hangsúlyos helyzetűvé tételét.

Látható tehát, hogy Etelke elvesztése patholinguisticai szempontból jelentőséggel bír, hiszen találtunk olyan tünetet, amely a gyász periodusa alatt megszűnik. A topicalisatiós anomaliák mintegy ezek antagonistáiként működnek, mennyiségük radicalisan

megnő ebben az életszakaszban. Minthogy a hangsúlyos *verbum finitum* nem zárja ki az indokolatlan topicalisatiót, linguisticai értelemben nincs exclusiv viszony a kettőjük között, ezért a két abnormitás complementaris viszonya patholinguisticai szempontból különös jelentőséggel bír. Hosszabb, instrumentálisan is megerősített vizsgálatokat igényel annak a hypothesisnek a vizsgálata, vajon mely cerebrális régiók és functionális egységek felelősek a két mechanizmus működéséért, és hogy van-e neurologiai alapja a kétfajta anomalia alternációjának.

A topicalisatiós anomaliák exploratóriója nem zárja ki azt az analysisist, hogy Petőfi Sándor esetében a lesio olyan agyi területet érintett, amelynek egyik funkciója a szórend megfelelő kialakítása. Az indokolatlan (és sokszor önkéntelen) focusálás is ebbe a symptomacsoportba illeszkedhetne. Nem ismeretlen jelenség ez a patholinguisticában: számos kortárs újságírónál megfigyelték, és aetiologailag pontosan leírták ezt a tünetet. A beteg a lesio következtében képtelenné válik arra, hogy a *verbum finitum* előtti kitüntetett positiót annak funkciója (a focusálás) szerint használja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ilyen defectussal élő számára a functio hirtelen átalakul, csupán a hangsúlyozást, a kiemelést szolgálja, logikai funkciója megszűnik, ami a beszédproductióban bizarr constructiókhoz vezet.

Petőfinél azonban sokkal kiterjedtebb syndromáról kell beszélnünk, mint a jól ismert spontan zsurnalisztikai focus, hiszen a topicalisatiós anomaliák hasonló semantikai-logikai defectusra utalnak, mint ez, márpedig azok az ún. újságíró-betegségekre nem jellemzőek. Az egyéb focus-anomaliák jelenléte is erre utal (például könyvet ejteni a focusban, könyvet helyett). Véleményünk szerint ennek fényében kell megközelítenünk az interrogativummal kapcsolatos abnormitásokat is, hiszen a magyarban a kérdőszók syntacticusan a focusszal mutatnak igen közeli rokonságot.

A dativus omissiója a genitivus interruptus constructióban szintén igen korai tünet, így bizonyítottan látjuk, hogy a kiterjedt syndroma már az első poeticus állapotokban is fellépett. Sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre ezeknél korábbi corpus, ezért annak bizonyítása nem lehetséges, hogy a symptomák veleszületett deformitas következményei lehettek.

Az articulus omissiója semmiképp nem tekinthető primer tünetnek. Olyan secunder symptomával állunk szemben, amely a betegség első szakaszában nem jelentkezik. Ugyanakkor nem is a terminalis phasis jellegzetessége: ebben a közbülső szakaszban már a tünetek összessége jelen van, de a beteg ekkor még nem szokhatott hozzá a rengetegféle defectushoz, a számára nehézséget okozó constructiók számának drasticus növekedéséhez. Régi, adatolt patholinguisticai megfigyelés, hogy a beteg ekkor kezd el stratégiákat kialakítani az agrammatismusok számának csökkentése érdekében (hogy meg tudja értetni magát környezetével). Valószínű, hogy Petőfi esetében is az egyéb agrammatismusok elkerülésére kialakított strategia következménye az articulus omis-

siója. A *patiensnek* mintegy nem marad elég *concentrations potentialja* az aprócska *articulusok* kitételére (ritkább esetben: megfelelő megválasztására).

A *complex constructiók* *simplex*ként való kezelésének *primer* vagy *secunder statusa* vitatható. Sőt, néhányan azt is megkérdőjelezhetik, hogy *symptoma-e* egyáltalán, ugyanis ezek a *constructiók* tekinthetők pusztán *archaismusoknak*, amelyeknek alkalmazásakor a *poeta* a távoli múltba tekint, és az ómagyar kort megelőző nyelvéllapotot idézi meg, amikor a mai *affixumok* ősei még *postpositiók* voltak. A *secunder* *mi- voltra* utalhat, hogy a *coordinatio qua simplex nomen* (ahogy a neve is mutatja) az egyszerűsítésre kialakított stratégia lehet. Ezzel a nézettel azonban nem tudunk egyetérteni, hiszen a *complex structurát* valóban *simplex*nek tekinti a *productióban*, de ez a *simplex structura* több *memoriát* igényel egyfelől, előzetes tervezést feltételez másfelől. Tudvalevő, hogy az *aphasiások* éppen e kettőre nem képesek. Az is tudvalevő, hogy még a *terminalis stadiumú agrammaticus aphasiában* szenvedők is képesek ugyanannak a *morphemának* a megismétlésére. Ilyen alapon tehát az ún. *secundertünet-elméletet* elvethetjük. Bizonyítottnak látjuk tehát, hogy a *coordinatio qua simplex nomen* nem lehet más, csak *primer symptoma*. Azon kevés *primer morphosyntacticai tünetek* egyike, amely megerősíti azt a feltételezésünket, hogy *Petőfinél* a *lesio* nagyobb területet érinthetett, mint a *syntaxisnak* a szórend kialakításáért felelős része.

Köztudott, hogy az *agrammaticus aphasiában* az egyik legnehezebb feladat a *verbum finitum* megfelelő *productiója*. Gyakori, hogy a beteg ezért el is hagyja azt a mondatból, ha a *contextus* és a *communicációs partnerek felkészültsége, cooperatiója* ezt megengedi. A *lyricus szövegben* való megjelenés szokatlan, talán példátlan. Nem olyan érthetetlen azonban, ha számításba vesszük a *poema* *themáját* is. A *halálvágy, a küzdelem feladása, az életöszönök lankadása* szintén magyarázhatja a *verbum finitum omissióját*. Mindez a többi *symptoma analysis*ének fényében arra utal, hogy nem a szokásos *lesiós, illetve apoplexiás aphasiával* állunk szemben, hiszen a *psychológiai factorok* ilyen erős befolyása azoknál nem ismert.

A *nomen verbale complementumainak extrapositionja* első látásra éppen úgy a *verbum finitum* súlyos érintettségéről tanúskodhat, mint a *verbum finitum elhagyása*. (Feltárandó, hogy ide tartozhatnak-e a *hangsúlykerülő és hangsúlykérő verbum finitumok anomáliái* is.) Ebben az esetben *atavismusról* (vagy a korszakban divatos néven: *archaismusról*) nem beszélhetünk, hiszen valószínűsíthető, hogy a *participiumos constructiók* *normalis szórendje* az eredetibb, ősi a magyarban, a *verbum finitum complementumainak flexibilitását* ettől való későbbi *deviationak* foghatjuk fel.

A többi *symptomával* együtt tekintve, a *differentialis diagnosis* szabályait követve azonban egy általánosabb kép bontakozik ki. Vegyük észre, hogy a magyarban a *participium* az őt megelőző *complementumokkal* egyetlen *indivisibilis regiót* alkot,

éppen úgy, ahogy a subordinált tagmondatok vagy a dativus nélküli genitivusos szerkezetek, s Petőfinél mindezek esetében megtaláljuk a *parasiticus extractio* jelenségét, míg a subordinációnak egyetlen simplex egységként való kezelése ennek a tünetnek az antagonistája, hiszen itt egy több régióból álló constructióból keletkezik egyetlen oszthatatlan regio. Még az sem kizárható, hogy a topicalisatiós és a focussal kapcsolatos anomáliákat is a zárt régiók határainak megbomlása magyarázhatja. Későbbi kutatások tárgyát képezheti, és instrumentálisan is explorálandó, hogy esetleg egy és ugyanazon cerebralis regio felelős-e a különböző syntactikai régiók határainak identificációjáért. Ha igen, akkor Petőfinél ennek a régióknak a functionális vagy lesiós defectusát vélelmezhetjük.

3. Conclusio

A Petőfi költeményeiben megfigyelhető, viszonylag nagy állandóságot mutató *symptoma-együttes aetiologiai*lag functionális természetű syndromára utal, hiszen megfigyelhető a *psychologiai* tényezők, mindenekelőtt a *poeticus* lelkiállapot döntő hatása. Vélelmezhető, hogy a *defectus* olyan régiót is érint, amely felelős azért, hogy egyes constructiókat zárt, *indivisibilis* régióként identificálunk, míg másokat nyíltként, amelyekből *extrapositio* lehetséges. Ugyanakkor a topicalisatióval és a focusálással kapcsolatos anomáliák *semanticai-pragmaticai* érintettségre is utalhatnak; a kettő *universalis* összefüggése sem kizárható. Ha ez a *hypothesis* igazolható, akkor Petőfi költészete a *patholinguistica* fejlődéséhez valóban értékes hozzájárulást szolgáltathat.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Petőfi és a nemzeti ősbűn
Ünnepi beszéd a pozsonyi Petőfi-szobornál
2009. március 15.

Margócsy István barátomnak
szeretettel, egyúttal kellő alázattal,
hiszen ő már olyan sok
Petőfi-émlékbeszédet bírált meg,
megsemmisítőleg. . .

Tisztelt Ünneplők!

Szívből köszönöm, mert nagyon nagy megtiszteltetés nekem, hogy meghívottként együtt ünnepelhetek Önökkel, Pozsony lakóival vagy vendégeivel, Petőfi napján, a költő sok viszontagságot megélt szobránál, amelyről még 1936-ban így írt a stószai remete, Fábry Zoltán: „Az egyik jelkép, a költőzseni, minden nép szabadságának megkiáltója, talapzatáról ledöntve, egy istállóban várja feltámadását.” (*Egy szobor halálára*) Most itt áll végre. Szükséges, feladatot teljesít. Kölcsényt idézhetjük: „Minden kő, régi tettek helyén emelve, minden bokor, régi jámbor felett plántálva, minden dal, régi hősről énekelve, minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve: megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni, érzelmeiteknek, gondolataitoknak s tetteiteknek több terjedelmet, tartalmat és célrahatást szereztetni, s egész lényetekre bizonyos nemesítő, saját bélyeget nyomni, mely nélkül mind az emberek, mind a nemzetek sorában észrevétlen fogtok mint parányi vízcsepp az Océánban tolongani.” (*Mobács*, 1826. aug. 29.) Beszéljünk tehát a szobor által ideidézett költő, hajdani pozsonyi baka, diák, kéziratmásoló, vándorszínész meg kezdő poéta „régii tetteiről”.

Az 1848. március 15-i pesti forradalom egykorú hatásáról olvasva a korabeli sajtóban és egyéb dokumentumokban, egyértelműen kiviláglik, hogy a forradalmat, azaz a sajtó felszabadítását, a rab író kiszabadítását és a Kossuth által Pozsonyban megfogalmazott március 3-i követelések alapján klasszikus, lapidáris stílusban Irinyi által összefoglalt deklarációt, a 12 pontot a *Nemzeti dal* elképzelhetetlen, leírhatatlanul mozgósító hatása segítette diadalra. (Ez a hatás futótűzszerűen a vidéki városokban is megismétlődött.) Nem tudunk mosolyogni még azon a jámbor és dőcögő verses ponyvanyomtatványon sem – címe *Örömkönnnyek* –, amely a forradalom után pár

nappal, március végén (a Petőfi név akrosztichonos magasztalásával) Petőfinek mint egyenesen az égből leszállt angyalnak tulajdonítja a rögtöni és csodás győzelmet:

Porban hevert szegény hazánk,
Még néhány hetek előtt,
Egy jó angyal jött le hozzánk,
Megállott a nép között.

Talpra magyar! Szólt az áldott,
S minden fül megértette:
Örömmel fegyverbe állott
Árpád dicső gyermeke,

Felébredt a magyar nemzet,
Levetette rablánczát,
Igen! Felébredt a nemzet,
Szabadítá hazáját.

Pozsonyba március 17-ére virradó éjjel jutott el a vers, a két órakerkező gőzhajóval. A fiatal humorisztikus újságíró, a bécsi Josef Weyl (később Bécsben rendőrtisztviselő és színikritikus) fordította németre. (Tudjuk, a kétharmad részben német lakosságú Pesten is egyszerre jelent meg a magyarral a német változat, Hoffmann Károly műve, aki később ült is ezért és más Petőfi-fordításaiért két évet.) Weyl fordításának egy félreértése közelebb juttathat minket annak a rejtélynek a megoldásához, hogy miért volt félreérthető és részben ma is miért félreérthető a vers, különösen a második versszakban.

Sklaven sind wir nur gewesen,
Die von einst'gen Heldnthum
Uns'er Vater nur gelesen,
Nie trägt Sklavenboden Ruhm!

(Prózai fordításban: „Mi csak rabszolgák voltunk, akik atyáink egykori hősiességéről csak olvastunk, a szolgaföld sosem terem dicsőséget!) Josef Weyl e fordítását később egy verskötetébe is fölvette, és – becsületére legyen mondva – kijavította e strófát.

Uns'ere Ahnenväter rießen,
Zürnend mahnt ihr bleicher Mund,
Dass sie schon zu lange schließen
In der Slavenerde Grund.

(Prózai fordításban: Ősatyáink hívnak: dorgálva figyelmeztet ólomszínű ajkuk, hogy már túl sokáig alszanak a szolgaföld mélyén.)

Tehát e javított változatból a pozsonyi német anyanyelvű olvasók már megértették, hogy az ősatyák méltatlankodását közvetíti a vátesz, a kísérteties ólomszín ajkokról felröppenő tiltakozás még így is kevésbé erőteljes, mint Petőfi eredetije. Ő ugyanis valóságos víziót tolmácsol, a kárhozott, azaz a sírban nyugalmat nem találó szabad magyar ősök kísértet-létre vannak ítélve, leszármazottjaik bűne miatt!

A *Nemzeti dal* eredetileg 1848. március 13-án, egy hét múlva tartandó pesti reformlakomára írta Petőfi. Két nap múlva azonban egy vértelen forradalom elindítója, majd azóta ennek a csodálatos napnak örök emléke lett. Sokszor halljuk, talán mégsem értjük igazán. Talán az első jel arról, hogy nem mindenki értette már akkor sem, Bangó Pető március 22-én kelt aradi levele (*Pesti Divatlap*, ápr. 18.). Az aradi színházban ugyanis már március 18-án elszavalták a verset, „csak azt sajnáljuk, hogy *értbetetlenül* szavaltatott el.”

A vers ízig-vérig színpadias. Petőfi sosem temette el magában egészen a színészt, arról pedig, hogy hogyan szavalta ezt a verset március 15-én, szerencsére ránk maradt a kor legnagyobb színészenek, Egressy Gábornak a leírása, amely szerint Petőfi mint sírból kikelt szellem üvöltötte el *Nemzeti dal*át. (Egressy leírása, márc. 26. Életképek, 14. sz. 405.) „Ekkor Petőfi fölemelkedik, mint egy túlvilági alak, mint megtestesült népszenvedés, mint egy ezeréves tantalusi szomjúság, – mint végítélet halálangyala. Elüvölti nemzeti dalát. – E hangok leírhatatlanok. Most is hallom és látom azokat, és örökké fogom látni és hallani, mert e kép és hang elválaszthatatlanok. Leírhatlan e dalnak hatása a népre, melly nőttön nőtt. – s megesküvénk isten szabad ege alatt.” (Tehát a *dal* ugyanúgy laza cím, talán mint a *nemzeti* helyett *bonfidal*, *forradalmi költemény*, *bazafi dal* formában emlegetett, egyszer magyar Marseillaise-ként aposztrofált műfaj, Egressy megfigyelésének a néhány kortárs által címként használt Eskü felel meg legjobban.) Ez annyit tesz, hogy a vers virtuális színpadának szereplői közül a költő – mint előadóművész – a kárhozott ősapák szerepét vállalta! Ezen ősapák egyébként, akik a szolgaföldben nem nyerhették el végső nyugalmaikat, és ezért kísértetként kénytelenek riogatni leszármazottaikat, a Petőfi és az egész reformkor által bálványozott Zrínyi Miklós képkincséből származnak, aki a maga korában úgy látta, hogy a régi dicső magyarok – azaz a világhódító hun ősapák – hangja korholja a rabságba dőlt kései, korcs nemzedékeket. Zrínyi:

Magyar vitézeknek dicsőséggel földben temetett csontjai és azok nagy lelkeinek árnyékjai, akik egyik világ szegletitül az másikra vitézséggel a magyarokat és egyik tengertül a másikig sok száz esztendeig csináltak kard élivel békeséges megtelepedést nekik, nem hagynak nékem alunnom, mikor kívánám, sem henyélnem, ha akarnám is. Igen szeretője vagyok az ő dicsőségüknek, hogy én elmulassam az ő intésüket, kiket nemcsak

nappalbéli elmélkedésben juttatnak, de még éjszakabéli elmében is előmben tüntetnek, mondván: Ne aludjál, ne keresd a gyönyörűséget! Látod-é romlott hazánkat, melyet mi annyi vérontással, verésekkel és untalan való fáradsággal nyertünk, oltalmaztunk és sok száz esztendeig megtartottunk? Kövesd az mi nyomdokunkat, ne szánd fáradságodat, ne szánd véredet, ne szánd életedet!

(*Dedicatio*)

És ugyanő, a *Vitéz Hadnagy* ajánlásában, teológiai kétségbeeséssel:

[b]izony, minnyájan látjuk, hogy alábbszállunk, és mintha látnánk, elég volna vesztég henyélnünk és nyelnünk keserűségét hazánk nyomorgatásának. De bizony még jobban fogják nyelni az mi maradékaink, és ez a mi ociumunk (= tunyaság) őrajtuk is originális makula (= ősbűn, peccatum originale) léssen, amint miránk is maradt.

(*Az olvasónak, 1*)

Vagyis: a magyar nemzet tunyasága, amely végül is szolgaságba süllyesztette, ugyanolyan ősbűn, mint az első emberpár engedetlensége Isten iránt a Paradicsomkertben, és ugyanúgy száll utódaikra, eredendő bűn gyanánt.

Ami pedig a „szolgaföldet” illeti, az egyenes idézet Silius Italicusnak a II. pun háborúról írott, *Punica* című eposzából, a 2. ének 592–594. sorából:

Tum uero excussai mentes, ceu prodita tecta
expulsi fugiant manes umbraeque recusent
captiuo latuisse solo, [. . .]

Magyarul, prózai fordításban: „Akkor pedig a felriasztott lelkek úgy menekülnek el minthogyha házuk omlott volna össze és az árnyak megtagadják azt, hogy szolgaföldbe rejtőzzenek”. Zrínyi ismerte a római költőt, Petőfi is bizvást ismerhette. Az eposzbeli engesztelhetetlen Hannibál az idegen hódítók elleni kitörő szabadságvágya mindenesetre lenyűgözhetette. . .

Kölcsey volt az, aki előbb már idézett történetfilozófiai írásában, a reformkor legnemesebb nemzettudatát megalapozó *Mohács* című szenvedélyes esszéiben újra meghallotta és közvetítette az ősök hangját.

Rang és birtok egyesek sajátja: a nemzet és haza nevében mindenki osztozik. // De ti mindezzel nem gondoltok, ti egyenként külön világgá teszitek magatokat, s parányi köreitekben elszigetelve kerengetek. Jön a költő, s énekét a hajdanról elzengi, de ki hallgatja őt? Jön a szónok, s említi őseiteket, de beszéde kiáltó szó a pusztában. Mit akartok? Azt

várjátok-e, hogy a halottak sírból felszálljanak? Hogy rémletes arccal jelenjenek meg álmaidoknak? És mit fognátok felelhetni, ha szavaikat felemelnék? Mondván: – „Nép, mi vagy? hol a bizonyosság, hogy tőlünk származtál? Hazát alkotánk, s te reánk nem emlékezel, hidegen taposod győzedelmeink mezeit, s a pusztákon, hol ezrenként hullánk el, sírhalmainkra nem vetsz tekintetet. Jaj, neked! A meg nem hálált örökségen átok fekszik, melyet csak hosszú megbánás törülhet le.”

A három idősíki közül a múltat tehát a szabadság és a nagyság, a jelen a rabság és a törpeség jellemzi. A jövő csupán akkor lehet ismét méltó a múlthoz, tehát akkor áll helyre majd a magyar történelem igazi folyamatossága, ha a jelen nemzedék egy hirtelen hősiessé döntéssel kivívja a szabadságot, és ezáltal méltó lesz őseihez és kiérdemli utódai hálóját. A versnek a kihívást hangoztató ősapákon, valamint a kortársakon és az elképzelt unokákon túl van két láthatatlan szereplője is. Az egyik a Haza, amely azonnal cselekvésre hív. Ősi költői kép, többnyire nőalakban személyesítették meg, a római költőknél gyászoló matróna volt a hűtlen fiaitól meggyötört Róma, 1845-ben Arany Jánosnál is szegény Anya, akire hűtlen gyermekei orvul rátámadnak. A romantika nagy költőnemzedéke egész Európában ilyen nőalakokban ábrázolta a szenvedő és felszabadulásra váró Itáliát, Germániát, Hiberniát (Írországot), Polóniát vagy Hungáriát. A másik láthatatlan szereplő az esküt garantáló transzcendens lény, a magyarok istene. Nem kell valamifajta eretnek nacionalizmusra gondolnunk, hiszen a kifejezést megalkotó Dugonics András igazán jó keresztény volt, piarista szerzetes, aki e fogalommal arra célzott, hogy a magyarok már a kereszténység felvétele előtt is a monoteizmus valamely válfajának hívei voltak, ez az isten úgy a magyaroké, ahogyan a választott nép Urának egyik elnevezése Ábrahám, Izsák és Jákob, vagyis az ősatyák istene. A magyarság kiválasztott népként való felfogása pedig a magyar történelmi gondolkodást és költészetet mind katolikus, mind protestáns oldalról igen régről áthatotta. Ez a „nemzeti” isten valójában a szabadság istene, tehát a magyarság a szabadságot legfőképp elvként valló emberiség része kíván lenni, amikor urának vallja.

Ezt igazolja az is, ha átnézünk néhány Petőfi-verset a *Nemzeti dal* előtt: ezek ráadásul Petőfi életében soha nem jelentek meg! Ezek a rejtelmes, úgynevezett – Lukácsy Sándor kifejezése – februári versek a *Nemzeti dal* teljes látomásos gondolati anyagát tartalmazzák, csak amannál sokkal vadabb, robbanékonyabb, remekműű formában. A *Van-e egy marék föld* a haza fiait vádolja, hogy szülőföldünkre rákente a gyalázatot, az őseit szólítja, akik elrémülnének, a halálból most feltámadnátok, kétségbeesve állapítja meg, hogy tengünk, mint az állat. A palermói forradalom hírére írott *Olaszország* című versben kard és lánc cseréjéről beszél, a feltámadt Brutussal lelkesített honfitársait, s a refrénben a szabadság istenéhez fohászkodik; *Az országgyűléshez* intezett költeményben a Pozsonyban ülő testületnek legelőször is a sajtószabadság kivívását

ajánlja, amely nélkül rabszolga a magyar; végül a prófétai hangütésű *Kemény szél fúj* című versben, amelyben a hazára támadó pusztító háborúra utal, a *Magyarok istenéhez* fordul segítségért.

Ha mindezt összegezzük, akkor megértjük, Petőfi miért semmisítette meg a parasztháború borzalmait ecsetelő vers, a *Dicsőséges nagyurak* szörnyű szociális fenyegetését, miért tompította le és egyúttal emelte a heroikus és a szakrális nyelv fogásaival a lehető legmagasabbra és a többség, a lehető legtöbb honfitárs számára elfogadható közös eskü- és imaverssé a *Nemzeti dalt*. (Amelynek refrénjéről egyébként már március 18-án azt mondta Királyi Pál, hogy „mint polgári [azaz: laikus] miatyánk imádkoztatik”. Azt a legerősebb költői varázst alkalmazta, amelynek nevében 1848. január 6-án a felvidéki barátjához, *Adorján Boldizsárhoz* írott episztolában lelkesítette őt a felhagyott költői munkássága folytatására:

Amely föld pusztulóban,
Haldoklófélben van, amelynek már
Nem használ sem eső, sem napsugár:
Az a költő könnyhullatásitul
S mosolygásától újra fölvirul.

És – megértvén tehát, igyekezetünk szerint – a vatesz szándékát, most, 1848. március 15-ének 161. évfordulóján gondolkozzunk el, milyen közel van és mégis milyen távol tőlünk e nap. Közel, mert szeretjük és eltölt, távol, mert 161 évvel előbb, 1687-ben még füstölgő romhalmaz volt az ország, Budát csak egy éve szabadította fel a török alól az egyesült keresztény sereg, azelőtt újabb 161 évvel pedig a mohácsi vész törte derékba Magyarországot. Tehát fele annyi idő eltelt már a pesti forradalom óta, mint a *Nemzeti dal*ban felelegetett, gyalázatot hozó századok időtartama. És micsoda évek voltak! Világos, Arad, I. világháború, Trianon, II. világháború, német megszállás, szovjet megszállás, Párizs, kommunista diktatúra. A sötétségben csak 1956 világít, és a fény újra csak 1989 óta dereng.

A jelent a vers szétválaszthatatlanul összeköti a múlttal, és ezáltal teremti meg a jövőt. Ha üzenetét igazából hasznosítani akarjuk, emlékezzünk meg azokról, akik ezt az üzenetet először utasították el – például azokról a sehonnai bitangokról, akik itt, Pozsonyban 1849. május 27-én a hazájuk elleni fegyverfogásra lelkesítették (különbösen eredménytelenül) a megyeházán a pozsonyi polgárokat, ez a gúnyos latin szóval gyülesecskeként (*conventiculum*) nevezett vállalkozásuk még a késői utódokból is undort váltott ki, mint Mikszáth tanúsítja egy novellájában (*A halál után*), de főleg azoknak mondjuk el szent neveit, akik meghaltak Hungaria szabadságáért, maga a szent név kifejezés ugyanis a haza földjének szentségére utal, Vörösmarty *Szózata* nyomán. Itt Pozsonyban természetesen a pozsonyi vértanúk szent neveit mondjuk el.

Tehát mártírhaláluk sorrendjében: Daniel Christian Dressler (1815–1849. jan. 18.), pozsonyi német színész, Giovanni Baldini (1819–1849. márc. 27.), capodistriai (= ma a szlovéniai Koper) olasz vasúti mérnök, Petőcz György (1805–1849. máj. 29.) eberhardi magyar nemes, Pozsony megyei másod-alispán, Nimnichter János (1815–1849. máj. 31.) loconci magyar (lengyel?) pék, Gruber Fülöp (1819 v. 1820–1849. jún. 5.) pesti német születésű tüzérszázados, báró Mednyánszky László (1819–1849. jún. 5.) honvédőrnagy, Lipótvár erődítési igazgatója, Rázga Pál (Pavol v. Paul), szlovák családból született, német nyelvű evangélikus lelkész (Bazin, 1798–1849. jún. 18.), Mészáros Dávid (1799–1849. júl. 16.) esztergomi egyházmegyes katolikus pap, sopronyai plébános, Stift József (1824–1849. júl. 20.) sarluskai születésű, kisrippényi birtokos, azután Bugyik József, Tóth József és Trexler Ferenc, három földműves, a tardoskeddi vértanúk (1849. júl. 23. Golyó által, a hóhér nem volt jelen). Végül Gasparich Kilit, a Zala megyei Cirkovlyán községben született, horvát származású ferences szerzetes, tábori lelkész, akit 1853. szeptember 2-án végeztek ki. (13 + 1 mártír, mint Aradon.)

A síroknál leboruló unokák imája a *Nemzeti dal* romantikus látomása szerint helyreállítja a világrendet, Istent kiengesztelve, a szabadságot helyreállítva, a gyalázatot lemosva. A Nyugat nagy kritikusa, Schöpffin Aladár, a pozsonyi ligetben kisiskolás korában egy kék kötetből vérvé olvasott Petőfi-költeménynek tulajdonított mindent, amit megtudott.:

Azért mondom el ezt az élményemet, mert azt hiszem, tipikus élmény, nagyon sok fiatal ember élte át előttem és utánam is. Hetven egynéhány év óta ezrei a magyar fiúknak nyitották meg ilyenformán a szívüket Petőfi előtt, és ezer meg ezer fiatal léleknek nyitott a költő kaput egy eddig elzárt világba.

Juhász Ferenc, az idén nyolcvan éves költő pedig így tanít:

Petőfi: a nemzeti önismeret alapja, de ő egyben a magunk-megismerésének és a magunk-megtisztulásának alapja is. Nincs nála tisztább költő és nagyobb-hitű ember. Ő úgy beszél, olyan egyszerűen és érthetően és olyan ragyogással a legfontosabb dolgokról, hogy mi azóta is csak dadogva, kerülő-utakkal és keservesen kigörgetve magunkból a szavakat tudjuk elmondani egy törmelékét az ő szavainak. Petőfi: a forradalom és az ifjúság, az emberiség legszebb álma. Aki az ő verseit veszi kezébe, sohase felejtse: ő az út önmagunk és a jövő felé. –

Hajdani szerkesztője, Vahot Imre föltehetőleg igazat mondott: „Higgyétek meg barátaim! Petőfinek nemzeti dala sokkal jobb és több – mint az egész pesti forradalom vala.”

Végül pedig mindenkinek figyelmébe ajánlom a *Márczius Tizenötödike* című lap 9. számában, 1848. március 27-én megjelent híradást: „Petőfi felkívánja Pozsonba üzenettni, a tízparancsolatnak valamely pontját ezen módosítással hirdessék ki: Tiszteljed a jogegyenlőséget, hogy hosszú életű lehess e földön. —”

KOROMPAY H. JÁNOS

A szövegközlés megbízhatósága
A Petőfi–Arany-levelezés kritikai kiadásairól

E nevezetes és Arany László óta számos kiadást megélt, sokak által idézett levelezés első teljes, csonkítás nélküli szövegét Kiss József jelentette meg először *Petőfi Sándor összes műveinek* VII. kötetében (Akadémiai, 1964); másodsor Sáfrán Györgyi rendezte sajtó alá *Arany János összes műveinek* XV. kötetében (Akadémiai, 1975). Mivel az Osiris Kiadó diákkönyvtár-sorozata közzé fogja tenni ennek népszerűsített változatát, el kellett dönteni, hogy mi legyen a szövegközlés alapja. A két kritikai kiadást összehasonlítottam egymással és a kéziratokkal. Nem az eltérések teljes listáját, hanem csak a fontosabbakat sorolom fel (PSÖM VII.: felső index; AJÖM XV.: alsó index; kézirat: félkövér).

„Tüske közöl szedtem e^g_n ynehány virágot”. (Petőfinek, 1847. február 11. PSÖM VII. 44:22; AJÖM XV. 52:20 – **egynehány**)

„Nem épen homályosan futott iskolai pályám derekáról ábrándim színész csoporthoz vezettek, mellynek mű^ü_üvészete, mint nyakon öntés jeges vízzel, akárkit is kiábrándított volna.” (Uo. PSÖM VII. 44:51–54; AJÖM XV. 53:50–53) – **művészte**

„és én, részemről nem szoktam e szót mindennapi értelmében használni, s reméⁿlem, te sem így alkalmaztad reám.” (Aranyinak, 1847. február 23. PSÖM VII. 47:8–10; AJÖM XV. 55:7–9) – **részemről,; remélem**

„Ezt természetesen csak a nemzettől fogadnám el,” Uo. PSÖM VII. 48:64; AJÖM XV. 57:64) – **nemzettől**

„De tudod-e hogy ama rómaiak egyike mindig gyarlóbb volt s vagy idő előtt elbukott, vagy a többinek ját^[ek]szerévé lön?” (Petőfinek, 1847. február 28. PSÖM VII. 50:35–37; AJÖM XV. 58:35–37) – **játszerévé**

„Ha én valaha népies epos írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat.” (Uo. PSÖM VII. 51: 57–58; AJÖM XV. 59: 57–58) – **fejedelmek**

„Hol találhatnék keblet, mellyben érzetim olly rokon érzést gerjeszthetnének, mint a tiedben; melly felsirna a nép inségén – és, a mivel az alamizsnázó gazdagok nem, – részvét könyvével hinte^zné fájdalmának égő tüzét?” (Petőfinek, 1847. április 21. PSÖM VII. 57:3–6; AJÖM XV. 85:2–5) – **hintezné**

„Ez méginkább megölés reményemet; mert a déli tűz csak háránt szolgált lakomra: de ez egyenesen annak tartott.” (Uo. PSÖM VII. 58:46–48; AJÖM XV. 86:45–47) –

háránt

„Tegyünk úgy avval a falusi emberrel mint a kis kutyával; előbb csipkedjük a szőrét, ha akkor fogat vicsorít, huzzunk végig horpaszán egy doronggal: majd elül.” (Petőfinek, 1847. május 27. PSÖM VII. 62:28–30; AJÖM XV. 89:28–30) –

előbb; fogat

„Igy huzza be az embert a remény; így huzott be engem is a ‚vertatur’: fordítani akarok s nincs hova tehát más papirt fogok be, mit ha egy huzamban elolvasni nincs türelmed, letehet d ad graecas calendas.” (Petőfinek, Uo. 27. PSÖM VII. 64:91–94; AJÖM XV. 90:92–95) –

elolvasni
„Bizony szép! illik így tenni bátyáddal!” (Uo. PSÖM VII. 64:114–115; AJÖM XV. 91:115–116) –!

„Már nem megyek a külföldre; nincs annyi lelkem, barátom, hogy Juliskámat olly távol hagyjam, nem lehet;” (Aranyak, 1847. június 18. PSÖM VII. 67:10–11; AJÖM XV. 96:9–10) –

hogya
„Ha egy szót sem írt volna többet, ebből ki lehetne ismerni veséjéig és májájáig.” (Uo. PSÖM VII. 67:26; AJÖM XV. 97:25) –

májájáig
„N^B_b. »Ilyés uram« a Szalontán fogadott kocsis.” (Arany jegyzete, 1847. jún. 18. PSÖM VII. 356; AJÖM XV. 97:35) –

Nb.; Ilyés
„hanem e^az a kapczáskodó komisz pater Tompa mindig dühbe hoz.” (Aranyak, 1847. július 5. PSÖM VII. 71:15; AJÖM XV. 104:14) –

ez
„Arany János s^mk.” (Petőfinek, 1847. augusztus 5. PSÖM VII. 74: 40; AJÖM XV. 110:40) –

sk
„El ne feledje a barna Laczit s^a szóke Julist, e Kedves gyermekeket.” (Aranyak, 1847. augusztus 6. PSÖM VII. 75:40–76:1; AJÖM XV. 112:38–39) –

a
„Ugyhiszem, azóta körmöd közt van.” (Petőfinek, 1847. augusztus 11. PSÖM VII. 84:119–120; AJÖM XV. 117:118) –

körmöd
„ő mint új gazda nem dolgozhatik 7 ft 30^x_kr-ért,” (Aranyak, 1847. augusztus 17. PSÖM VII. 86:11; AJÖM XV. 119:10) –

xr-ért
„7 ft 30^x_kr-t” (Uo. PSÖM VII. 86:15–16; AJÖM XV. 120:15) –

xr-t
„mert ut^o_{ol}só kinnlétemben” (Uo. PSÖM VII. 87:50; AJÖM XV. 120:50) –

utósó
„A mi engem_{et} illet;” (Petőfinek, 1847. aug. 25. PSÖM VII. 89:9; AJÖM XV. 124:8) –

engem
„Hogy a nép_̄ – sőt nemzeti költészet felvirágzását nálam valaki jobban óhajtsa azt te sem hiszed;” (Uo. PSÖM VII. 89:12–13; AJÖM XV. 124:11–12) –

nép-

„Aztán még e boldogság is csak viszonylag, a családi életet illetően, – létezik,” (Petőfinek, 1847. szeptember 7. PSÖM VII. 95:39; AJÖM XV. 139:39) – **meg**

„Hogy Toldival olly-annyira rontod szemeidet, igen sajnálom, jobb volna [ha] a P. Horváth Lázár a-b-c-jét olvasgatnád, mit én ugyan nem olvastam, de annyit mégis tudok, hogy csekély magamat is bele vetett rostájába,” (Uo. PSÖM VII. 96:72–75; AJÖM XV. 140:73–76) – **[ha]** nélkül; **annyit**

„Téged titeket azonban mód és szer felett tiszteltet, köszönt és csókol,” (Uo. PSÖM VII. 98:1–2; AJÖM XV. 142:155–156) – =

„Megkövetem csak mulatunk.” (Uo. PSÖM VII. 99:201; AJÖM XV. 143:206) – **mulatunk**

„O nem! Én érzem, én tudom, én hiszem, én meggyőződve vagyok, hogy barátságunknak meg kell szünnie!” (Petőfinek, 1847. nov. 11. PSÖM VII. 107:31–33; AJÖM XV. 151:31–33) – **Én**

„Ne félj csak, menjte k Pestre, azért hogy olly obscurus ember vagy, felkereslek és kiéllek esztendei jövedelmedből.” (Petőfinek, 1847. december 13. PSÖM VII. 113:10–12; AJÖM XV. 158:10–11) – **menjek**

„Koszorús Jankó(ficz)!” (Aranyanak, 1848. január 2. PSÖM VII. 116:1; AJÖM XV. 162:1) – **Jankó(ficz)!**

„de ő velem akart versenyezni” (Uo. PSÖM VII. 117:42; AJÖM XV. 163:41) – **versenyzeni**

„Szeretném, ha ezt szóról szóra megírnád neki;” (Uo. PSÖM VII. 117:55–56; AJÖM XV. 163:55) – **szóról**

„Isten megáldjon kedves barátom” (Petőfinek, 1848. január 7. PSÖM VII. 121:50; AJÖM XV. 165:49) – **megáldjon**

„V[ahot] I[mre] csakugyan meg akarja velem ismertetni az ő jellemét. Rózsa és Ibolya a Keresztfűvel együtt tesz egy ívet ő szerinte bőven, az 25 ft_r – ezen k₁vűl 6 apró vers, mellyekért levelében ígért négy-négy forintot, ez tesz huszonnégy forintot összesen kellett tőle kapnom 49 ft.e. p.” (Uo. 1848. január 7. PSÖM VII. 121: 55–59; AJÖM XV. 165:165:54–58) – **tesz; ft; kívűl**

„Élj boldogul!” (Petőfinek, 1848. január 8. PSÖM VII. 124:91; AJÖM XV. 168:91) – **boldogul**

„Rendeteg zűrzavar uralkodik Európában,” (Aranyanak, 1848. január 29. PSÖM VII. 125:7; AJÖM XV. 174:6) – **Europában**

„ez különben Csengery Antal észrevétele (kivel közlöttem a dolgot) és helyes[ül].” (Uo. PSÖM VII. 126:37–39; AJÖM XV. 174:36–37, 175:38) – **helyes**

„Jelen költemény méltó utóda dicsekszik lenni a »Didó panaszána«,” (Petőfinek, 1848. február 6. PSÖM VII. 127; AJÖM XV. 176) – **a** nélkül

„Olyan formában nyomják, mint János vitéz első kiadása, ivét 22 pengőért s szép velinpapiroson 1,000 példányban.” (Aranyak, 1848. február 10. PSÖM VII. 130:17–19; AJÖM XV. 182:16–18) – **s** nélkül

„Én Coriolanon kívül még okvetetlen lefordítom Romeót, Othellót, III. Richardot; athenei Timont, Cymbelinet s talán IV. Henriket és a téli regét; Vörösmarty Lear^e n kívül Macbethet, Hamletet, Violát, a nyáréji álmot s még nem tudom mit.” (Uo. PSÖM VII. 130:28–31; AJÖM XV. 182:27–31) – **Learen**

„Toldi estéjét ajánlottam a könyvkiadó társulatnak, de ^e z fölfüggesztette működését egész júliusig,” (Aranyak, 1848. április 18. PSÖM VII. 140:52–54; AJÖM XV. 199:52–54) – **ez**

„Fölmentem ^e a levél folytán Pestre,” (Arany jegyzete, 1848. május 5. PSÖM VII. 416; AJÖM XV. 206) – **e**

„Pers^z^e, [!]” (Petőfinek, 1848. jún. 27. PSÖM VII. 147:15; AJÖM XV. 211:14) – **Perszé [!]**

„márt^l yrkodott” (Uo. PSÖM VII. 147:21–22; AJÖM XV. 211:21) – **mártyrkodott**

„Hatottak elannyíra, hogy a bírák által 5 pft büntetés terhe alatt mindenkinek megparancsoltatⁿék Szalontára elmenni,” (Uo. PSÖM VII. 148:54–56; AJÖM XV. 212:54–55) – **megparancsoltatnék**

„s követelé, hogy <más> ^{negyedfélórai} negyed félórai ácsorgás^át tekintetbe véve, ő bocsátassék előbb szavazatra.” (Uo. PSÖM VII. 148:73–74; AJÖM XV. 212:73–74) – **<más> negyedfélórai ácsorgását**

„Ah! én még a sir szélén is emlékszem arra, egész ^{háznépestül} ház népestül” (Uo. PSÖM VII. 150:150–151; AJÖM XV. 214:148–149). – **én; háznépestül**

„egyébiránt ezzel nem azt akarom mondani, hogy te bocskor vagy, a Toldi estéje pedig ^v Varga.” (Aranyak, 1848. július 1. PSÖM VII. 152:39–40; AJÖM XV. 218:38–40) – **varga**

„^{te} Az exkövet, vagy Vahot Imreként ekszkövet!” (Uo. PSÖM VII. 152:59–60; AJÖM XV. 218:59–60) – **te**

„Mentem Heckenasthoz, hogy az Életképek szerke^sztéseért előlegesen fölvegyek 200 pengőt,” (Aranyak, 1848. július 14. PSÖM VII. 157:12–13; AJÖM XV. 219:11–12) – **szerkeztéseért**

„átalában igen lelki^ö smeretes volt az ilyenekben” (Arany jegyzete, Uo. PSÖM VII. 430; AJÖM XV. 220) – **lelkiösmeretes**

„s dolgainak kifejl^lését idő szerint folytonosan kísérhesse;” (Petőfinek, 1848. aug. 12. PSÖM VII. 162:21–22; AJÖM XV. 222:20–21) – **kifejlését**

„mielőtt a harc_zok fergetege hetedhét országon túl sodor, mint a leszakított nefele^c_tset. [!]

” (Aranynak, 1848. okt. 31. PSÖM VII. 172:12–13; AJÖM XV. 228:11–13) – **harczok; nefeletset [!]**
„Hogy pe^d_giglen [!] O-^A_arad felé olly könnyen ki ne törhessenek,” (Petőfinek, 1848. november 7. PSÖM VII. 174:20–21; AJÖM XV. 231:19–20) – **pegiglen [!]**
O-Arad

„Berger ur többet lö^ö_{ki}vetett e 4 óra alatt 500-nál, granát golyókkal is sokat, de mégsem gyújtott semmit.” (Petőfinek, 1848. november 19. PSÖM VII. 176:16–18; AJÖM XV. 233:15–17) – **lövetett**

„Napam is haza fog menni, mert tennap úgy összevesztünk, hogy csaknem pofozásra került a dolog sőt ennél¹s többre. Feleségem tehát egyedül maradhat itt gyermekével, s egyik olly tehetetlen, mint a másik, és nem lesz senkiök egész Debrec_zenben.” (Aranynak, 1849. január 7. PSÖM VII. 193:23–27; AJÖM XV. 240:23–27) – **is; s; Debreczenben**

„s Arad netaláni elfoglalása után (honnan most semmit sem hallani) a Várad vagy Debrec_zen felé nyomuló ellenségnek épen^{tor}_{sar}kában vagyunk.” (Petőfinek, 1849. január 12. PSÖM VII. 196:65–67; AJÖM XV. 243:66–68) – **Debreczen; torkában**

„tennap és t^e_annap [!] előtt a feleségemnek írtam,” (Aranynak, 1849. április 21. PSÖM VII. 202:3; AJÖM XV. 248:2) – **tannap [!]**

„lehet hosszab^b [!] ideig” (Petőfinek, 1849. május 23. PSÖM VII. 208:20; AJÖM XV. 252:19–20) – **hosszab [!]**

„Az atyai szeretet fog veled eszközt és módot találtatni, melly által^e_a bajon segítve legyen.” (Uo. PSÖM VII. 208:36–38; AJÖM XV. 253:35–36) – **e**

A két kiadás közötti eltérések közül legtöbb az általában problematikus esetekhez kötődik (ékezés, egybe- vagy különírás, kis- vagy nagybetű), de voltak kimaradt vagy különbözőképpen olvasott, esetleg elhagyott betűk vagy szavak is. Az én értelmezésem az esetek többségében a Petőfi-kiadásnak ad igazat.

A biztonság kedvéért összeolvastam a teljes szöveget a kéziratokkal: hátha Kiss József és Sáfrán Györgyi egyforma eredményre jutottak, én pedig mást látok. Akadt erre is példa (itt is a félkövér az enyém):

„1858. jan. 2. **AJ.**” (Aranynak, 1847. március 31. PSÖM VII. 336; AJÖM XV. 75:115)

„a B. P. Hir^a_{ádo}ó^t” (Petőfinek, 1847. május 27. PSÖM VII. 62:18; AJÖM XV. 89:7)

„Örűlsz-e, vagy busk^o_{ódo}l” (Petőfinek, 1847. augusztus 5. PSÖM VII. 74:10; AJÖM XV. 109:9)

„Nézesd meg a postát előre, hé, nehogy *eltévedjen ezen levelem, mert nem szeretném ezen levelemnek eltévedését* stb.” → „**Nézesd meg a postát előre, hé, nehogy eltévedjen ezen levelem, mert nem szeretném ezen levelemnek eltévedését stb.**” (Petőfinek, 1847. augusztus 11. PSÖM VII. 85:184–185; AJÖM XV. 118:181–182)

„Hogy jelen körülményid közt hozzám nem farsangolsz, azt igen jól teszed; nagy önzés is volna’ [itt nincs vessző] tőled, [ide kell vessző] olyasmit kívánnom, kivált midőn én még teérted a kiskapuig sem mentem.”(Petőfinek, 1847. augusztus 25. PSÖM VII. 90:39–41; AJÖM XV. 125:38–40)

„Ha pozitív törvény a lélek és szív törvényeivel hozatik összeütközésbe, mint Tompánál eskü és szerelem, [ide vessző] (nálunk csak önkénytesen felkarolt) [ide a bezáró zárójel] pártérdek és önkénytelenül támadó szerelem – férfiaszkodás és nőiség hozatik küszdésbe, az utolsó győz, győznie kell, a cél el van érve, tehát semmi tragicus vég, sőt triumphus ^D], ott, ha az utolsó győznek, tragicus vég kell.” (Petőfinek, 1848. január 8. PSÖM VII. 123:53–59; AJÖM XV. 52–58)

„Édes öcsém, be vagy-e te avatva ^aez^oen titokba:” (Petőfinek, 1848. augusztus 12. PSÖM VII. 164:133; AJÖM XV. 224:130–131)

Arany jegyzetének vége hiányzik: „**Ez csak később történt, lásd a kövv. [!] leveleket.**” (Aranynak, 1849. január 7. PSÖM VII. 463; AJÖM XV. 241)

„De ha már ^aekkor ott nem lehetne?” (Petőfinek, 1849. január 12. PSÖM VII. 195:35; AJÖM XV. 242:35)

E vizsgálatok után – amelyek megbízhatósága természetesen nem mondható se teljesnek, se tökéletesnek – felmerül az a kérdés, hogy milyen módon tudunk szembesülni a 60-as, 70-es évek textológijával. Szövegkritika, a következetesnek nem mondható kihúzásoktól eltekintve, nem volt ezekben a kiadásokban. Ilyen kiegészítésük már önmagában fontos lehetne. Néhány példa:

Ez<t> meglehet. Ámde, hogy úgy van,
Esküszöm erre neked túróstésztára, dohányra
És mindenféle, mi csak szent s <drága> kedves előttem. –
Drága komámasszony, kegyedet kérem meg alázs’an,
Üsse agyon férjét és szidja meg istenesen, ha
Még ezután sem fog nekem írni az ilyen-amollyan.

(Petőfi Aranynak, 1847. augusztus 6. PSÖM VII. 75:32–37; AJÖM XV. 112:30–35. *Petőfi Sándor összes művei* Kerényi Ferenc által készített kritikai kiadásának (*Költemények* 5, Bp., Akadémiai, 2008) jegyzetanyaga jelzi a kihúzásokat: 480).

„De végre erőt vettem magamon, s felgondolván, hogy én elébb terveztem Murányt, mint veled valamely viszonyban lettem <volna>, következésképp szándékoztam

tudhattam volna,” (Petőfinek, 1848. január 8. PSÖM VII. 123:72–75; AJÖM XV. 167:71–74)

„I. Ferdinánd *Salm* Miklós grófot küldötte ellene mintegy 15 000<-nyi haddal> főből álló sereggel.” (Uo. PSÖM VII. 125:121–122; AJÖM XV. 168:104–105)

„Csak olyan ez, komám, mint mikor a<z assz> gyermek az álmoskönyvből mesél, nincs ebben az országról semmi okos dolog.” (Petőfinek, 1848. augusztus 12. PSÖM VII. 68–70; AJÖM XV. 223:64–66)

„Mi a gyermeknek nálunk maradásáról azelőtt is szóltunk édes nőddel, de mindig kivételt tettem azon esetre, ha nekem Szalontát el kellene hagynom, mert ekkor egy család körülményeinek teljes megváltozása sokkal nagyobb <lelki> erkölcsi és anyagi teher, hogy sem a mellett még illy lélek-ismeretes felelősséget elviselhetne az ember.” (Petőfinek, 1849. május 23. PSÖM VII. 208–209:38–43; AJÖM XV. 253:37–42)

A betűjavítások és a betoldások jelzése – prózában és versben egyaránt – még elvégzendő feladat. A kevés textológiai jelzés, mindenekeelőtt a szögletes zárójel használata sem egyértelmű: egyrészt kipótolt szövegeket jelez azokban az esetekben, amikor a kézirat egy része leszakadt, másrészt a sajtó alá rendező – néhányszor hibás – kiegészítéseit tartalmazza, harmadszor felkiáltó- vagy kérdőjelet fog közre. Az láthatólag bizonyos, hogy Arany-szótárt csak úgy szabad elkészíteni, ha a levelezés első két kötetét (legalább az Arany-leveleket) újra összeolvassuk a kéziratokkal; megfontolandó a kötetek egészének textológiai szempontból történő átdolgozása.

KOVÁCS KÁLMÁN

Petőfi rossz szelleme: Heinrich Heine
A Petőfi-recepció Heine-képéről

I.

Heinrich Heine magyarországi recepciója, melynek kezdetei az 1820-as évekre nyúlnak vissza, a legutóbbi időkig fontos témája volt a magyar irodalomtudománynak. Történetét legutóbb Szász Ferenc tekintette át.¹ A Heine-recepció ugyanakkor erősen kötődött a Petőfi-recepcióhoz, s a német költő neve igen gyakran a Petőfi-kritika holdudvarában bukkant föl. A jelen munka nem a filológiai érintkezések dokumentációját kívánja gazdagítani, hanem azt vizsgálja, hogy Petőfi életművének befogadástörténetében milyen szerepe volt Heine költészetének.

Tézisünk az, hogy a befogadói horizont előítéletei Petőfi költészetének több fontos elemét elutasították, s e konfliktust a kritika Heine költészetének bevonásával küzdötte le, ennek segítségével próbálta Petőfi költészetét kanonizálni. Gondolatmenetünk kiindulópontja az a jelenség, melyet Dávidházi Péter Kölcsey *Vanitatum vanitas* című versének recepciótörténetében „metafizikai derűlátás”-nak nevezett.² Ez azt jelenti, hogy az irodalomkritika ragaszkodott a metafizikus világlátáshoz, az alteritás transzcendenciájának maradékaihoz, a világ rendezettségébe, megismerhetőségébe és irányíthatóságába vetett (vallásos) hithez, s az irodalomtól mindennek megerősítését várta. Az ezzel ellentétes beszédmódot, tartalmi kételyt és többértelmű kódolást, azaz a polifóniát, a romantikus jellegű iróniát, a világfájdalmat s a meghasonlottságot nem fogadta el.

Meggyőződésünk, hogy a Petőfi-recepció történetében is hasonló helyzettel állunk szemben. Mint ismeretes, a kortárs és a korai kritika sok ellenvetést fogalmazott meg Petőfivel szemben. Ezek egyebek mellett (1) a gyakran méltatlan tartalom és alantás stílus, (2) a retorikus nyelvi játékosság, az antiklimaxban megjelenő irónia („epigrammatikus szerkezet”), s (3) a világfájdalom, a meghasonlottság élménye. Számmunkra itt főként az utóbbi két aspektus érdekes. Nincs módunk részletes vizsgálatra, s így csak Gyulai Pál reprezentatív megjegyzéseire utalunk, elsősorban a *Petőfi Sándor*

¹ Ferenc SZÁSZ, *Vielfalt und Beständigkeits: Studien zu den deutsch-ungarischen Literaturbeziehungen*, Pécs, Jelenkor, 1999.

² DÁVIDHÁZI Péter, *A „Vanitatum vanitas” és a magyar kritika = „A mag kikél”: Előadások Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., Fehérgyarmat, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990 (Kölcsey-füzetek), 149.

és lírai költészetünk (1854) című tanulmányra, valamint a *Szépirodalmi szemle* (1855) azon részeire, melyekben a Petőfi-epigonok világfájdalmas hangjáról beszél.

Általában azt mondhatjuk, hogy Heine neve e tanulmányokban leginkább Petőfié mellett bukkan föl, s hogy Heine Petőfi rossz szellemeként jelenik meg. Kiindulópontként leszögezi Gyulai, hogy a világfájdalom Petőfi esetében nem belülről fakad, hanem csak külső *fertőzés* eredménye: „Innen-onnan ragadt rá, egészségtelen rész volt”.³ A fertőzés forrása persze Heine. A hatás ugyan a két költő közötti hasonlóság miatt volt lehetséges, Gyulai mégis kettőjük különbözőségét hangsúlyozta:

Heinét utánozza: mondják másfelől s tőle tanulta el az untalan kacérkodást egyéniségével. De vajon Heine-e Petőfi? [. . .] Heinében minden szeretetre méltósága mellett van valami démoni, mi kellemetlen hatást tesz a kedélyre: Petőfi egyéniségén derült humor ömlik el [. . .]. Heine érzésekkel kacérkodik, melyeket többé nem érez, Petőfi mindig lelkéből veszi a hangot.

Mindaz, mi Petőfiben Heinéra emlékeztet, egy pár érzelmesen kezdődő, s tréfás végzetű dal. A többiben sem az érzület, gúny és élc, sem a fordulat s művészi alakítás nem a Heinéé.⁴

Feltehetnénk a kérdést, hogy ha Petőfi költészetének „heinei” jegyei Gyulai szerint oly marginálisak, akkor miért veszteget oly sok szót rá. Gyulai egyébként jól látja Heine beszédmódjának polifóniáját. A „szent és szentségtelen”, a „nemes és nemtelen” keveredése „a cynismus frivol iróniája” nagyjából úgy írja le a világfájdalom jelenségét, ahogyan Heine iróniáját a mai (német) kritika látja, s amit ma többek között perspektivizált látásmódnak, többhangúságnak vagy decentráltságnak nevezhetünk. A démoni gúny egyenesen Nietzsche Heine-képére emlékeztet:

A legnagyobb lírikust nekem Heinrich Heine jelenti. Hiába kutatok még egy ilyen édes és szenvedélyes muzsika után az évezredek birodalmaiban. Heine birtokában volt az isteni gonoszságnak, márpedig enélkül szememben nincs tökéletesség – egy embernek, egy fajtának az értékét aszerint ítélem meg, mennyire képtelen Istent és szatírt szétválasztani.⁵

Margócsy István igen helyesen jegyzi meg,⁶ hogy Petőfi nagy népszerűsége a romantikus generáció egyes köreiből, valamint Nietzsche fokozott érdeklődése vélhetően

³ GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* = Uő, *Válogatott művei*, szerk. KOVÁCS Kálmán, jegyz. ifj. KOVÁCS Kálmán, Bp. Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók), 432.

⁴ *Uo.*, 453.

⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo*, ford. HORVÁTH Géza, Bp., Göncöl, 1997³, 41.

⁶ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 7.

a magyar költő romantikával rokon vonásaival magyarázható. Ami azonban Nietzsche számára vonzó Heinében, az Gyulai szemében a bajok forrása. A világfájdalmat Gyulai a „tagadás költészete”-ként⁷ említi, melynek legnagyobb képviselői szerinte Byron, Shelley, Balsac, Thackeray, Lenau és Heine.⁸ Két okból utasítja el ezt. Egyfelől hinni látszik az igazságosan berendezett világ eszméjében, azaz nem ért egyet a tagadás gondolatával, másfelől úgy véli, hogy a költészetnek az eszmények felmutatása a feladata, s nem a kételyek megfogalmazása: „Meg vagyok győződve arról, mit a legnagyobb költők és műbölcsészek hirdetnek, hogy a költészet nem disszonancia, hanem összhang [. . .]; a hit, hogy a jó valóban létezik”.⁹

Gyulai gondolkodásában csak egy olyan elv van, mely alapján elfogadható a világfájdalom, s ez az őszinteség. A lírai költészetre ugyanis élménylíraként tekint, s ha a költő valóban „elkeseredett”, akkor hangot adhat megélt érzéseinek, hiszen azok őszinték:

. . . legyetek hát világfájdalmasak, homlokotokon büszkeséggel, ajkaton gúnyjal, szívetekben boldogtalansággal, esetek kétségbe, ha nem tudtok lelkesülni, gyűlöljete, ha nem szerethettek, de igazán s egész lelketekből, csak, az istenért, ne affektáljátok azt, amit nem éreztek[.]¹⁰

Míndez valóban messze áll Heinétől, s egyúttal arra is némi választ nyújthat, hogy a német romantika ironikus vonulata, Tieck, vagy E. T. A. Hoffmann, miért keltettek oly csekély érdeklődést a magyar irodalomban.

II.

Ha Heine németországi recepciójának korai szakaszára tekintünk, azt láthatjuk, hogy a magyar recepció fontosabb elemei (az epigrammatikus struktúra és az irónia, az élménylira elvárásai horizontja, illetve az ezzel összefüggő életrajzi szövegértelmezés) jelen volt a Vormärz német nyelvű Heine-kritikájában. A Heine-recepció egészéről

⁷ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = Uő, *i. m.*, 575.

⁸ *Uo.*, 572; 575.

⁹ *Uo.*, 576.

¹⁰ *Uo.*, 577.

persze itt még vázlatosan sem igazán szólhatunk, csak utalunk Galley-Estermann,¹¹ Sikander Singh¹² és Steinecke-Goltschnigg¹³ munkáira.

Heine első verseskötete 1822-ben jelent meg, az *Útirajzok* (*Reisebilder*) első darabja 1826-ban látott napvilágot, a *Dalok könyve* (*Buch der Lieder*) pedig 1827-ben. A recepció, a kritikák sora, ezen években vette kezdetét, s rögtön felbukkant az utalás az epigrammatikus és humoros verszárlatra,¹⁴ az antiklimaxra, a versek ironikus fordulatára. Immermann francia jellegű eljárásmodnak¹⁵ tartja ezt, Heine egyik ifjúkori barátja pedig Byront idézve mutatja be a heinei „epigrammatikus” beszédmodot, azaz a folyamatos önreflexiót, s az epigrammatikus élű iróniát.¹⁶ Heine maga az *Énekek éneke* (*Das Hohelied*) című versében a női testtel metaforizálja az „epigrammatikus szerkezetet”, azaz az antiklimax két egymást váltó, egymástól elkülönülő csúcspontját:

Der Brüstchen Rosenknospen sind
Epigrammatisch gefeilet;
Unsäglich entzückend ist die Cäsur
Die streng den Busen theilet.¹⁷

¹¹ *Heinrich Heines Werk im Urteil seiner Zeitgenossen*, Hrsg. Eberhard GALLEY, Alfred ESTERMANN, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1981–1992 (Heine-Studien), I–VI. (A továbbiakban: GALLEY–ESTERMANN)

¹² *Heinrich Heines Werk im Urteil seiner Zeitgenossen*, Begr. Eberhard GALLEY, Alfred ESTERMANN, Hrsg. Christoph AUF DER HORST, Sikander SINGH, Stuttgart, Metzler, 2002–2006 (Heine-Studien), VII–XIII. (A továbbiakban: SINGH)

¹³ *Heine und die Nachwelt: Geschichte seiner Wirkung in den deutschsprachigen Ländern: Texte und Kontexte, Analysen und Kommentare*, Hrsg. Dietmar GOLTSCHNIGG, Hartmut STEINECKE, I–II, Berlin, E. Schmidt, 2006–2008. (A továbbiakban: GOLTSCHNIGG–STEINECKE)

¹⁴ „epigrammatisch humoristischen Schluß [der Gedichte – K. K.]”. „–Schm–, aláírású 1822-es recenzió. GALLEY–ESTERMANN, I, 39. Itt csak GALLEY–ESTERMANN-ra hivatkozunk, s nem adjuk meg az eredeti folyóirat/újság adatait. Ezek ott olvashatók. – L. még: Heinrich HEINE, *Historisch kritische Gesamtausgabe der Werke*, Hrsg. Manfred WINDFUHR, Hamburg, Hoffmann u. Campe, 1975, I/2, 593. (A továbbiakban: DHA [Düsseldorfer Heine Ausgabe])

¹⁵ „Scherz hat der Deutsche schon seit längerer Zeit nicht verstanden, er behilft sich statt dessen mit dem stechenden epigrammatischen Witze unsrer Nachbarn, den er unbeholfen genug nachfabricirt.” Immermann levele Heinének, 1825. június. Heinrich HEINE, *Werke, Briefwechsel, Lebenszeugnisse: Säkularausgabe*, XXIV, Berlin, Paris, Akademie-Verlag, Editions du CNRS, 1970–1980 (HSA), 20.

¹⁶ DHA, VI, 543.

¹⁷ *Das Hohelied*, DHA, III/1, 283.

Két bimbó epigrammai élt
Varázsol a mell csúcsára
S mily édes köztük a szigorú
Sormetszet harmóniája.

(*Babits Mihály ford.*)¹⁸

Az epigrammatikus szerkezet egy recenzens szerint játékosságával csökkenti a versek értékét,¹⁹ ezért elutasítja azt. Ennél fontosabb téma a német kritikában az élményszerűség. A *Dalok könyvét* a goethei élménylira tradíciójában olvasta a kritika,²⁰ s Heine eredetisége gyakran nem volt más, mint a szövegekben megmutatkozó élmények vélelmezett életrajzi hitelessége.²¹ Így többek között Johann Baptist Rousseau, Heine ifjúkori barátja, aki a költő életének fájdalommal terhes szerelmi viharait emlegeti,²² s úgy véli, hogy a versekből áradó szerelmes hangokat csak úgy hallgathatjuk, hogy magunk is szükségszerűen szeretni kezdünk.²³ A már idézett „Schm” jelű recenzens (1822) kritizálja ugyan a meghasonlottság disszonanciáját, ám dicséri az igaz érzelmeket, s úgy véli, hogy Heine versei a költő szubjektivitásának objektív megnyilatkozásai.²⁴

A későbbi Heine-recepció éppen e ponton támadta a költőt, mondván, hogy érzelmei nem őszinték.²⁵ Elster, az első kritikai kiadás szerkesztője, azzal védelmez-

¹⁸ Heinrich HEINE, *Versek és prózai művek*, Bp., Európa, 1960, I, 522. – További fordítások: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Idegen költők*, Bp, Szépirodalmi, 1966, 779; MÉSZÖLY Dezső, *Villon és a többiek*, Bp., Magvető, 1966, 484.

¹⁹ „[Die Gedichte im Lyrischen Intermezzo] sind einzelne kleine Gedichte, die gewöhnlich auf eine epigrammatische Pointe hinauslaufen, und daher zu den Zwittern gehören, doch ist ein bedeutendes Talent unverkennbar; das jedoch oft durch Spielereien geschmälert wird.” GALLEY–ESTERMANN, I, 129.

²⁰ GOLTSCHNIGG–STEINECKE, I, 44.

²¹ „Nur wer seine Empfindungen, sein seelisches Erleben rein und unverstellt, in einer Bildersprache von unmittelbarer sinnlicher Anschaulichkeit zum Ausdruck bringt, ist original und folglich – im pathetischen Sinn des Wortes – ein Dichter.” SINGH, XIII/19.

²² „ein durch Liebe und Leid stürmisch bewegtes Leben”. DHA, I/2, 589.

²³ „Man kann in diesen Gedichten die Schilderung der Liebe nicht lesen, ohne mit zu lieben [. . .].” Uo., 589.

²⁴ „In allen Gedichten Heine’s herrscht eine reine Objektivität der Darstellung, und in den Gedichten, die aus seiner Subjektivität hervorgehn, gibt er ebenfalls ein bestimmtes, objektives Bild seiner Subjektivität”. GALLEY–ESTERMANN, I, 38.

²⁵ GOLTSCHNIGG–STEINECKE, I, 44.

te Heinét 1877-ben, hogy a versek biografikus hitelességét bizonygatta, s nem az élménylíra elvárásai horizontjának jogosságát vitatta.²⁶

A harmadik aspektus a világfájdalom, a meghasonlottság, melyet a kritika kezdettől fogva Heine költészetének alapvető vonásaként tekintett. Ebben jórészt Byron hatását látták, s Heinét egyenesen a német Byronként emlegették.²⁷ Egy recenzió azt állítja az 1822-es *Gedichte* című kötet verseiről, hogy bennük a fájdalom azon vigasztalan reményvesztettségig fokozódik, mely Byron költészetének sajátja, s mely gyakran a háborodottsághoz közelít.²⁸

A kritika természetesen a világfájdalmat is biografikus alapon értelmezte, s alkalmanként ezért kérdezett még a kor viszonyai között is meglepő naivsággal a világfájdalom személyes okaira: „Hát semmi boldogságot nem adott neki a szerelem?” – kérdezi egy berlini recenzens.²⁹ A Heine-kutatásban közismert, hogy egyedül Immermann volt az, aki nem életrajzi alapon, hanem kortünetként, világnézetként értelmezte a meghasonlottságot: „A tehetség manapság lelki bajokkal, s betegesen mutatja magát, s a költő oly élesen különül el a világtól, mint azelőtt sosem.”³⁰ Heine levélben köszönte meg az értő kritikát.³¹ Végezetül ismét a a *Buch der Lieder* „–Schm–” jelű kritikusat idézzük, aki jól reprezentálja a metafizikai optimizmus elvárásai horizontját:

E a könyv tele van a költészet célja elleni vétséggel. A poézisnek úgy kell hatnia, mint – a vallásnak. A régi időkben a költészet és vallás kéz a kézben jártak, s ahogyan egykor a költészet a vallás gúnyája volt, a vallás pedig a költészet matériája, lelke, úgy kell ennek lennie ma is. Ahogyan szent keresztény vallásunk legfontosabb célja a meghasonlott kedély gyógyítása, erősítése és felemelése, úgy a költészetnek is e célt kell felmutatnia, s ha lényege szerint szükségszerűen szenvedélyeket gerjeszt, s különleges szólamaival a kedély viharait idézi is, mindezt csak azért tegye, hogy a szenvedélyeket annál lágyabban elsimítsa.³²

²⁶ „Wahr ist der Inhalt dieser Verse, denn sie sind aus der eigensten Lebenserfahrung geschöpft”. *Uo.*, 44.

²⁷ DHA, I/2, 587–579.

²⁸ „Und zuweilen gar steigert sich dieser Schmerz zu jener Trost und Hoffnungslosigkeit, welche die Muse der Byron’schen Poesie ist und nicht selten [. . .] zu jener Manier verleitet [!] die an scheinbare Sinnenverwirrung grenzt.” GALLEY–ESTERMANN, I, 29.

²⁹ „Hat ihm denn die Liebe so gar nichts Süßes geboten?” *Uo.*, 97. – L. még SINGH, 22.

³⁰ „Daher treten alle Talente in unsern Tagen gereizt und kränkelnd auf, mehr als je stellt sich der Dichter in Opposition gegen die übrige Welt [. . .].” DHA, I/2, 591. – A magyar szöveg saját fordítás.

³¹ DHA, I/2, 592.

³² GALLEY–ESTERMANN, I, 37.

Látható tehát, hogy a német kritikában olvasható volt mindaz a gondolkör, melyben a magyar kritika tárgyalta Petőfit és Heinét. A recepciós helyzet azonban alapvetően más volt. Heine egyre inkább támadások keresztüzébe került, elsősorban retorikájának túlzott játékossága miatt. Halála után (1856) egyre erősödött az a szemrehányás, hogy költészete nem őszinte,³³ s e folyamat csúcspontja Karl Kraus ismert esszéje lett.³⁴ Az alapvető különbség Heine és Petőfi, illetve a német és magyar kritika között az volt, hogy a németek tudták nélkülözni Heinét, hiszen a nemzeti klasszicizmus *Weimarer Klassik* néven Goethére és Schillerre épült fel. Magyarországon azonban Petőfi körül jelentős kultuszképz(őd)és indult meg, s a költő a nemzeti klasszicizmus egyik alapköve lett. Horváth János *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című munkájában azt olvassuk, hogy a kozmopolita klasszicizmusból „lassú átalakulásban bontakozik ki már Berzsenyi és Kölcsey műveivel, majd határozottabban állapodik meg Kisfaludy Károllyal s Vörösmartyval egy átmeneti kor (romanticizmus), mely végeredményben Arany s Petőfi művészi magyarosságához, az Arany János értelmében vett ’nemzeti költészethez’, magyar realizmushoz vezet.”³⁵ Ez határozott legitimációs kényszert jelent a kritika számára, s Horváth el is végzi ezt a feladatot, a Gyulai által kitaposott ösvényen járva.

III.

Horváth János Gyulai legnagyobb tanítványaként „mindvégig küldetésének érezte, hogy a múlt század derekán kialakult irodalmi ízlés szemléleti hagyatékát átörökítse” a 20. század magyar kultúrájára.³⁶ Petőfi-monográfiája³⁷ az itt bemutatott recepciós folyamat egyik legfontosabb állomása volt.

Petőfi „hibái” Horváth koncepciójában külső hatással magyarázhatók, s csak felszínes elemek voltak, amelyeket a költő sikeresen leküzdött. A rossz hatások fő forrása Horváth szerint is Heine volt. Horváth előítéleteiben a metafizikai derűlátás, a 19. század „világnézeti alapnormája”³⁸ mellett az élménylíra gondolata volt a legfontosabb,

³³ „Bezweifelt wurde immer häufiger, dass den in den Gedichten ausgedrückten Gefühlen ‚echte’ Erlebnisse zugrunde lagen, man warf Heine vor, dass die Emotionen unecht, erfunden, gelogen seien [. . .].” *Uo.*, I, 44.

³⁴ Karl KRAUS, *Heine und die Folgen* = *UÖ, Schriften IV, Untergang der Welt durch schwarze Magie*, Hrsg. Christian WAGENKNECHT, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1989, 185–210.

³⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, kiad. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Akadémiai, 1976, 42.

³⁶ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 152.

³⁷ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas, 1922.

³⁸ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 154.

ezeknek azonban nem felelt meg a Petőfi költészetében megjelenő világfájdalom és a retorikus beszédmód.

Horváth három szakaszra osztja Petőfi pályáját, melyek (1) *A lírai szerepjátszás kora*, (2) *A lírai személyiség forrongása*, s (3) *A lírai személyesség szakasza*. A koncepció abból indul ki, hogy Petőfinak, azaz az empirikus szerzőnek, ambivalens karaktere volt. Költőként közvetlenségre törekedett, ám ugyanakkor szerepjátszó hajlama volt, ami költészetében is megjelent. Pályája kezdetén érzéseinek spontán kifejezésére törekedett, de szerepjátszó hajlama és szerepjátszó verseinek nagy sikere a tettetés tévútjára vezette.³⁹ Az „igazi” Petőfin 1842 és 1844 között szerepjátszó énje uralkodott, ám egy átmeneti korszak után a szerelem és a forradalom élménye által magára talált a költő, s e harmadik szakaszban (1847–1849) az „igazi” Petőfi szól hozzánk. Eltekintünk itt a koncepció részleteitől, csak megjegyezzük, hogy Horváth valójában ennél bonyolultabb narratívát alkot. Elvei nagy hasonlatosságot mutatnak Karl Kraus említett Heine-kritikájával, mely szerint a játékos-retorikus beszédmódú Heinének a halálos betegség élményére volt szüksége ahhoz, hogy igazi költővé válhasson.⁴⁰

Horváth szó szerint érti az élménylíra elvárásait. Az „igazi” Petőfi beszédmódját a lírai szubjektum közvetlen megszólalása jellemzi. Egyik példája erre a *Hazámban* (1842) című költemény, mely még a szerepjátszás előtti, romlatlan költői hangot mutatja:

Mindezt nem nekünk mondja, nem is törődik velünk, nem is látszik tudni, hogy ott vagyunk; megy-megy hazafelé, s az ismerős rónasághoz jutván, ahhoz fordul üdvözlő szavakkal. Ez nem az olvasó szempontjából írt vers, ez nem irodalom, hanem szemünk előtt közvetlen igazsággal lejátszódó lírai élet.⁴¹

Horváth Kölcsey *Csolnokon* című versével veti egybe Petőfi sorait, s ezen összehasonlítás segítségével magyarázza el az „igazi” beszédmód jegyeit:

Kölcsey elébb tájékoztat, elbeszél [...], – s csak aztán fordul szóval a daruhoz [...]. Petőfi ellenben egyenest belevág [...] – s a dalkezdetnek ez a megrövidülése új korszakot jelent a magyar irodalomban.

Azt kérdeztük: hol hát az eredetiség Petőfiben? Itt van: az előadás igénytelen életszerűségében, s a lírai inventióban, mely az élményt dalba való lírai anyaggá avatja.⁴²

³⁹ HORVÁTH, *Petőfi, i. m.*, 35.

⁴⁰ „Heine hat das Erlebnis des Sterbens gebraucht, um ein Dichter zu sein. Es war ein Diktat: sing, Vogel, oder stirb.” KRAUS, *i. m.*, 205.

⁴¹ HORVÁTH, *Petőfi, i. m.*, 38.

⁴² *Uo.*, 18.

Az, hogy Kölcsey előbb „tájékoztat, elbeszél”, azt jelenti, hogy egy narratív hang időben és térben szituálja a beszédhelyzetet, ami Petőfi versében valóban nem történik meg. A narrátori szituáltság hiányát Salamon Ferencet idézve „drámai magánbeszéd”-nek nevezi Horváth,⁴³ ami helyesen a narratív közvetítettség hiányára utal. Az „irodalmon kívüli” beszéd vélhetően a szituátlanság és a spontán beszédmódot imitáló nyelvet jelenti. A megszólaló hangot Horváth az empirikus szerzővel azonosítja, ami persze mai szemmel naiv és tarthatatlan.

Horváth koncepciójában a világfájdalom és az irónia kisebb szerepet játszik, mint Gyulainál, azonban itt sem elhanyagolható. A monográfia harmadik „szakaszában” egy rövid alfejezetet szentel a témának *Ami nem veszett ki. – A heinei szerkezet*⁴⁴ címmel. Már a munka elején leszögezi, hogy a heinei technika Petőfinél csak külső máz, játék, „csak fogás, recept, mellyel verset lehet csinálni ihlet nélkül is”.⁴⁵ A heinei hatás jelentkezése másfelől válságtünet, mert az leginkább Petőfi lelki kríziseinek időszakában erősödnek meg. A *Cipruslombokkal* kapcsolatosan azt olvassuk, hogy őszinte pillanataiban Petőfi a népdalhoz, „az erőszakolt ihlet idején pedig ismét csak egy korábbi gyakorlatához: a Heine-féle, meglepetésre járó szerkezethez, meg a romantikusan túlzó képesbeszédhez” közelít.⁴⁶ A Heinei szerkezet lényege Horváth szerint „valami disszonancia a költemény eleje és vége között”,⁴⁷ s jellemző rá „az eszményi értékek profanizálása”.⁴⁸ Mindazonáltal jelentős különbség van a két (empirikus) szerző *jelleme* között, amennyiben Petőfi átveszi ugyan Heine technikáját,

de Heine éles és hideg racionalizmusa nélkül; Heine tud önmaga lyraiságával szemben fölényes szemlélő lenni, Petőfi – mint a Czipruslombok [!] alkalmából Gyulai mondta – még képzelt lyraiságát is valódivá erőlteti. Heine tartalmivá erősödő hatása bizonyára részt vesz azon, ideál-tagadó diszpozíció erősítésében, mely végül is a *Felbőkhöz* vezet.⁴⁹

Horváth, mint látjuk, védelmébe veszi Petőfit, mondván, hogy ő valóban átélte azokat az élményeket, melyek megjelennek a versben, míg Heine csak mímél, hiszen „még képzelt lyraiságát is valódivá erőlteti”, amint azt fentebb idéztük. Heine esetében Horváth világosan látja a költészet szerepszerűségét és retorikus jellegét, s ezt a költő hibájaként regisztrálja. Petőfivel szemben azonban nemcsak a szerepjátszó

⁴³ *Uo.*, 19.

⁴⁴ *Uo.*, 155–156.

⁴⁵ *Uo.*, 50.

⁴⁶ *Uo.*, 143.

⁴⁷ *Uo.*, 155.

⁴⁸ *Uo.*, 156.

⁴⁹ *Uo.* – Korábban úgy fogalmazott Horváth, hogy Petőfi Heinétől a „cinikus” szerepet veszi át „anélkül, hogy valóban cinikussá tudott volna válni”. *Uo.*, 50.

attitűd legitimációját kérdőjelezi meg, hanem annak *tényét* és mértékét is, amennyiben az Petőfinél csak alkalmanként, krízisszerűen, külső hatásra jelenik meg, azaz eltekinthetünk tőle, mert az „igazi” hang elnyomja a hamisat.

Úgy tűnik tehát, hogy Heine a Petőfi-értelmezés bűnbakja lett, egyben a Petőfi-kép szerves része. Ennek mértékét statisztikusan Horváth Heine- említései mutatják. A monográfia regisztere szerint Heine neve 46 alkalommal említették, Arany Jánosé 45-ször, Kölcseyé pedig 44-szer. Heine nagyfokú jelenléte, részesevé a Petőfi-képből a Horváth utáni munkákra (Illyés), sőt az 1945 utániakra is jellemző (Pándi), noha esetenként más-más okból, amire itt nincs mód kitérni.

IV.

Mindezek után valóban feltűnő, s alapvető változásra utal, hogy Margócsy István Petőfi-monográfiájában nem fordul elő Heine neve.

Margócsy elsősorban a romantika rehabilitálására törekszik, s annak a Petőfi-képnek a módosítására, amely a költőben „csak, vagy elsősorban egy speciális magyar népiesség és népies realizmusnak látná megtestesülését”.⁵⁰ A hívószavak tehát nem egyeznek e tanulmányeival (retoricitás, élménylíra, irónia, polifónia, etc.), de valójában mégis ugyanarról, vagy nagyon hasonlóról van szó: (1) a költői szerepjátszásról, azaz az élet és költészet azonosításáról⁵¹ a Petőfi kritikában, s (2) a polifon beszédmódról. Margócsy egyik tétele a szerepjátszás legitimációja:

Hiszen ha a költészetet és a költői szerepet (vagy a költői szerepjátszást) nem a költő privát személyisége felől, hanem a szövegek és irodalmi gesztusok hagyományozódó történeti sora felől közelítjük meg, akkor, leszámolván a „privát hitelesség” igényével [. . .], a költeményekben *csupa* szerepet találunk[.]⁵²

Margócsy szerint a korábbi irodalomtörténet célja az volt, hogy Petőfi sokszínű életével és életművével kapcsolatosan „*mindent* (azaz: életet, jellemet, politikát, költészetet stb., vagy legalábbis mindent, amit mindezekből értékesnek véltek!) *egy* vezérlő princípium mint domináns faktor uralma alá szervezzenek össze.”⁵³ Ez a megfogalmazás nagyban egyezik Bahtyin homogenitásfogalmával, melyet a polifon beszédmóddal kapcsolatosan fejtett ki. A nem polifon beszédben az ellentmondások csak a tárgyának

⁵⁰ MARGÓCSY, *i. m.*, 7.

⁵¹ *Uo.*, 80.

⁵² *Uo.*, 89.

⁵³ *Uo.*, 78.

részei, a kételyről való beszédnek azonban kétségek fölött kell állnia.⁵⁴ Bahtyin dialogicitásnak nevezi azt a beszédmódot, melyben több hang szól egyszerre, s e beszédmód hagyományát Fielding, Stern és Jean Paul műveiben véli felfedezni.⁵⁵ Mint látjuk, a német romantika része ennek a hagyománynak. Bahtyin ugyanakkor egy lábjegyzetben e hagyománynak lírai képviselőit is megnevezi: Horatius, Villon és Heine.⁵⁶ Mellékesen jegyezzük meg, hogy Jauss *Az irodalmi posztmodernség* című tanulmányában a Bahtyin által megjelölt polifonikus beszédhagyomány alapján rajzolja meg saját posztmodern hagyományát, melynek így Heine, a heinei beszédmód is része.⁵⁷

Felvetődik a kérdés, hogy Petőfi valóban értelmezhető-e korának ironikus, retorikus és polifon beszédmódjának intertextualitása nélkül, azaz Byron, Lenau és persze Heine hatásai nélkül. Magunk úgy véljük, hogy e kontextusra nyilván szükség van egy teljesebb, komplexebb, nem *vázlatos* bemutatásban, azonban számunkra itt és most nem ez a lényeges kérdés, hanem az a tény, hogy a Margócsy által vázolt elvárési horizont értelmezője *boldogul* Heine nélkül is, előítéletei nem követelik segédkonstrukcióként bizonyos típusú szerzők bevonását az értelmezésbe. Ez is világosan mutatja, ha máshonnan nem tudnánk, hogy Margócsy értelmezése fordulatot jelent a Petőfi-recepcióban.⁵⁸

⁵⁴ „Widersprüche, Konflikte und Zweifel bleiben im Gegenstand, in den Gedanken in den Erlebnissen, mit einem Wort: im Material, sie gehen jedoch nicht in Sprache über. In der Poesie muß das Wort über den Zweifel als Wort zweifelsfrei sein.” Michail M. BACHTIN, *Das Wort im Roman* = UÓ, *Die Ästhetik des Wortes*, Hrsg. Rainer GRÜBEL, aus dem russischen von Rainer GRÜBEL, Sabine REESE, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1979, 178. – A magyar kiadás e munkának csak az első fejezetét tartalmazza.

⁵⁵ *Uo.*, 192.

⁵⁶ *Uo.*, 361, 9. sz. jegyzet.

⁵⁷ Hans Robert JAUSS, *Az irodalmi posztmodernség: Visszapillantás egy vitatott korszakkeüszöbre*, ford. KATONA Gergely = UÓ, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, vál., szerk., utószó KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 222.

⁵⁸ A jelen munka német változata 2009-ben jelenik meg: Kálmán KOVÁCS, *Lügnerische Rhetorik: Heine als Sündenbock der Petőfi-Rezeption* = UÓ, *Rhetorik als Skandal: Heinrich Heines Sprache*, Bielefeld, Aisthesis, megjelenik 2009-ben.

SZILÁGYI ZSÓFIA

A szikár és a kövér
Petőfi és Móricz

Margócsy István Petőfi-monográfiájában Móricz Zsigmond csak egy helyütt szerepel: a Petőfi-kultusz határtalanságáról szóló fejezetben, egy „végtelen általános”, kultikus kijelentésével, Toldy Ferencsel közös kontextusban.¹ A *Petőfi – őserő* című, eredetileg 1941-ben a Kelet Népeben megjelent cikkből származó részlet, amellyel Móricz kiérdemelte ezt az említést, a következő:

Petőfire nyugodtan kimondhatjuk, hogy a hajnali fény első sugara. Új világ maradt utána. Új lett az egész magyarság. Élete, formája, értéke, jövője Petőfi által. [. . .]. Elő se kell venni a Bibliát, amit itt hagyott; az Élet maga igazolt mindent eleitől végig, ami benne kigyulladott.²

A kijelentés, egyben a cikk lezárása, kétségtelenül kultuszt épít. Petőfi isteni természetűvé, a magyarság megváltójává változik – ezúttal viszont nem innen, hanem a kipontozott részből indulnék el. Nézzük meg, hogyan hangzik az a mondat, amelyet Margócsy *nem* idéz:

Petőfi az iparosfiú, arról a középrétegződési helyről, ahonnan jött, kiterjesztette a kezét, s lefelé és fölfelé egyformán megmutatta a valóságot.³

Ez a mondat már elsősorban nem a kultikus Petőfi-kép jele (a kipontozás ezért érthető), hanem azé a dilemmáé, amely a hírlapi cikkekben és szépirodalmi művekben Petőfihez vissza-visszatérő Móriczot egész életében foglalkoztatja: Petőfi (társadalmi) útjái, a Petőfi által megmutatott vagy Petőfi sorsába beleérthető szereplehetőségeké. Hiszen az iparosfiú felemelkedése több szempontból is Móriczot idézi meg: Móricz Petőfiben meglátja azt, amit saját sorsában igen fontosnak tart. Azt, hogy paraszti közegben nőtt fel ugyan, de nem földműves gyerekeként, és azt is, hogy már mézáróként dolgozó apja kiemelkedett a parasztok közül. Vagyis az első lépést nem Petőfi tette meg, hanem az öreg Petrovics, ugyanúgy, ahogy Móriczéknál az apa, a *parasztvállalkozó* Móricz Bálint. Érdekes, hogy Margócsy egy zárójeles mini-elemzése Kukorica Jancsi sorsáról mintha Móricz Bálintét idézné meg, az árvaságból következő szabadságot, a közösségi normák megszegését, az egyéni utat:

¹ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999 (Klasszikusaink), 27.

² MÓRICZ Zsigmond, *Petőfi – őserő* = UÓ, *Tanulmányok I*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 985–986.

³ *Uo.*

Jancsi, a természetes közösség „természetes” gyermeke – aki anyyira önmagára hagyatkozhat csupán, hogy még a családi, genetikus kötöttségektől is meg van fosztva – szenvedélyes individualitásának nagyszabású kinyilvánítása során egyénített gesztussal sérti meg a falu, a nép, a természetes közösség szabályrendszerét, s romantikusan számkivetett bujdosást kell, hogy magára vegyen, hogy aztán a választott individuális sors végigjárása után a legszélsőségesebben szubjektív döntés, azaz az öngyilkosság elhatározó gesztusának jutalmaképpen részesüljön a természet fölötti világ tündérországi boldogságában.⁴

Móriczot anyyira vonzotta a számára Petőfihez kötődő írószerep, hogy már fiatalon (voltaképpen még csak készülődve az írói pályára) Petőfivé próbált válni, legalábbis néhány fotó és egy álnév erejéig: „A róla készített felvételeket nem csak elemzi, hanem a fényképen elfoglalt elhelyezkedését, pozícióját előzetesen meg is komponálja. Még ismeretlenként, kissé oldalt fordulva határozottan petőfies-dagerrotípiás testtartásban tekint a világra, ugyanekkor használja fel első publikációjához Petőfi egyik hajdani álnévét.”⁵ Ez a vágyakozás a Petőfi-szerep után nem a Petőfi-féle írásmód folytatásának igényét jelenti elsősorban, hiszen Móricz annyit már ekkor is tud, hogy mást akar írni, másként, rá jellemző módon. Mivel saját bevallása szerint 12 éves korában döntötte el: író akar lenni, és semmi más,⁶ arra az időszakra tehetjük az írói szerep felé indulását, amelynek egyik alaptapasztalata épp Petőfi folytathatatlansága. Móricz (már közel ötven évesen) ezt fogalmazza meg Ady első húsz életévét összegezve:

Ha Ady Endre lelki tartalmát megvizsgáljuk, ott is azt kell nézni, mi volt abban az időben, mikor ő élete első húsz évét élte?

Az az idő volt 1880-tól 1899-ig.

A múlt század utolsó két évtizede. Voltaképpen a legutolsó. A századvég. A magyar Fin de Siècle.

Ennek a kornak megvolt a maga határozott tartalma.

Pont az a korszak, mikor megbukott már Tisza Kálmán, s ezzel megbukott az, aki megbuktatta a Deák Ferenc korát. Megbukott a régi rendiségben való bizalom. Megbukott a vármegye. Megbukott a nemzeti költészet minden epigonja. Mikor már az Arany–Petőfi–Tompai irodalmi iskolából több költői generáción keresztül mindent kiszívtak, s minden

⁴ MARGÓCSY, *i. m.*, 125–126.

⁵ CSÉVE Anna, *Az írás gyepője: Móricz Zsigmond szövegalkotó gyakorlata*, Bp., Fekete Sas, 2005, 37–38.

⁶ „Én ugyanis, valamiképpen már igen kora ifjúságomban, már tizenkét éves koromban csak író akartam lenni”. MÓRICZ Zsigmond, *Népköltés gyűjtői = UÓ, Tanulmányok I, i. m.*, 755.

költői klasszis megbukott. Elmúltak a Petőfi-epigonok, még a csontjuk is elporladt már; elmúltak az Arany-tanítványok, a Gyulai–Szász Károly–Lévay kategóriák.⁷

Móriczot tehát nem a Petőfi-féle írásmód foglalkoztatja, sőt, saját írói indulását azokhoz a népköltészeti gyűjtőutakhoz köti, amikor rájött arra, hogy nemcsak a nemzeti költészet, de a Petőfi, Arany, Tompa, Erdélyi János nevével jelezhető népnemzeti iskola sem folytatható.⁸ A Petőfi-féle üstökösszerű indulás, a fiatal költő viharos, látványos pályakezdete, sőt a vidékről felkerült író azonnal megtalált fővárosi otthonossága viszont rendkívül vonzó a számára. Az a fajta szerepalakítás, amely nem egyszerűen művek létrehozásából építkezik, hanem az irodalmi életben való *elbelyezkedésből*, a nyilvános jelenlét erejéből is:

Petőfi teljesen tudatosan törekedett arra, hogy a városban, a fővárosban, Pesten, azaz az ország akkori irodalmi és társasági középpontjában tudjon letelepedni és megragadni, s az olyan „hagyományos”, magányos írói életmód, mint pl. a kis faluban papként élő Tompa Mihályé, vagy a falusi jegyzőként író Arany Jánosé már idegenként vagy archaikusként tűnt fel előtte – nem hiába buzdítja majd később barátját, Aranyt, hogy ő is költözzön Pestre, s sajtómunkásként vegyen részt a pezsgő irodalmi életben.⁹

Móricz ezzel szemben a következőképpen ír Pestre kerüléséről:

Mikor Budapestre kerültem, 1900-ban, ebben a nagy városban véghetetlenül idegennek éreztem magam. Valósággal fizikai fájdalom volt, ahogy az utcákat róttam, s nem ismertem rá előbbi életemnek semmi ízére, illatára, reményére és tartalmára.¹⁰

Nemcsak a kezdeti otthontalanságérzés teheti Móricz számára nagyon vonzóvá Petőfi írói indulását, de a saját tétova pályakezdése is, amelynek még a pontos dátumát is nehéz kijelölni.¹¹ Bár a sémákat építő irodalomtörténeti emlékezetünkben úgy él, hogy a *Hét krajcár* megjelenése olyan üstökösszerű indulást hozott, amilyen Petőfi pályára

⁷ MÓRICZ Zsigmond, *A költő és az ifjúság* = *uo.*, 575.

⁸ Erről l. MÓRICZ, *Népköltés gyűjtői*, *i. m.*, 757.

⁹ MARGÓCSY, *i. m.*, 53.

¹⁰ MÓRICZ, *Népköltés gyűjtői*, *i. m.*, 755.

¹¹ A Móricz-szakirodalomban nemcsak a *Hét krajcár* jelenik meg „pályakezdő műként”, de a *Sárarany*, a *Tragédia* című elbeszéléskötet, sőt, a Mikszáth Kálmánról írt 1910-es nekrológ is. Ezekről az elképzelésekről, Móricz „indulásairól” l. CSÉVE Anna, *Móricz Zsigmond indulásai* = *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály,

lépése volt, ez a kezdet voltaképpen egy igen göröngyös pályakezdő szakasz vége volt már. A Nyugat indulása, majd a *Hét krajcár* megjelenése idején Móricz harminc éves kora körül van, jóval túlhaladta tehát a „Petőfi-kort” – erre a distanciára, a kettejük közti „korkülönbségre később is gyakran kitér egyébként, egy Kiskőrösön tett látogatása kapcsán például így:

milyen szerető mosollyal néznék most harminchárom évem hegyiből,
suhanc huszonhat éveid friss dombjára, s kövéredésem melegágyában
hízott megelégedésem tunyaságából a te szikár indulatod tüzére. . .¹²

Móricz pályakezdésébe ráadásul – ismét éppen Petőfihez kapcsolódva – a megelőzöttség tudata is belevegyült. Saját bevallása szerint élesen emlékezett arra a pillanatra, amikor rájött, az „új Petőfi” nem ő lett, hanem – Ady Endre:

S egy erős, fekete fiút láttam, kissé feltűnően széles kalapban s nagy
galléros köpenyben, amint éppen továbbment s eltűnt a kollégium sarkán.

– Ki az?

– Az új Petőfi.

Megdöbentem. Fájó irigységgel néztem újra a helyre, ahol már nem
volt ott. Megelőztek? . . . – gondoltam magamban.¹³

Móricz és Ady kettőse ráadásul később az Arany–Petőfi kapcsolatot idézte meg, a kettős tudatosan játszott rá az elődökre, már a móriczi többszörös pályakezdet újabb állomását jelentő *Sárarany* megjelenésekor. Ezzel a kötetével ugyanis Móricz olyan, Adyval közös fellépést igyekezett megkonstruálni, a címadással is, mint Petőfi és Aranyé volt:

Móricz 1909. április 21-én elégetett *Vér* c. regényének és a szeptember
21-én megkezdett *Sárarany*nak címadása az ekkoriban „mámoros oda-
adást” kiváltó *Vér és arany* c. Ady kötetéhez kapcsolódhat.¹⁴

A *Sáraranyt* aztán a kritika egy része a *Toldi*hoz hasonlította, Ady pedig, akit Móricz „új Petőfinak” nevezett nem egy írásában, éppen ebben az időszakban úgy üdvözölte a *Hét krajcár* című novelláskötet megjelenését, mint annak idején Petőfi a *Toldiét* – legalábbis Móricz Virág könyvében így másolódik egymásra Arany és Móricz alakja:

VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 754. Vö. a következővel: „A Móricz írói indulására vonatkozó »vita« lezáratlanságát jelzi, hogy a Nyugat 1924-ben megjelentetett Móricz Zsigmond-száma a pályakezdés időpontját 1899-re tette, majd 1927-ben 1902-től számolt Móricz 25 éves írói jubileumát ünnepelve.” *Uo.*, 755.

¹² MÓRICZ Zsigmond, *Petőfi társaságában* = UÓ, *Tanulmányok I, i. m.*, 318.

¹³ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Osiris, 2002, 25.

¹⁴ CSÉVE Anna, *Az autorizált hang keresése: A móriczi Tragédia prózapoétikai megalkotottsága*, Tiszatáj, 2004/7, 15.

Volt, aki a *Toldi*hoz hasonlította – van is benne sok apró vonás, mely emlékeztet Arany János hősére; a gyöngéd semmiségek, a hatalmas nyár, az emberfeletti férfierő. [. . .] Csodálatos esztendő [. . .] derekán megjelenik a *Hét krajcár* novelláskötet, melyet Ady Endre úgy üdvözölt, mint valaha Petőfi a *Toldit*.¹⁵

A *Sáraranyt* viszont, különösen a Móricz-pálya későbbi alakulása fényében, a szabálytalanság, a bátorság, az írói kísérletező kedv jellemzi, vagyis csupa olyan tulajdonság, amit Móricz nem Arany, hanem Petőfi jellemvonásaként szokott felsorolni: „a *Sárarany* vad, szaggatott, szabad prózája a későbbiekben mívesen, erőteljesen, talán túlságosan is erőteljesen konszolidálódott s megszeliült.”¹⁶ Bár itt művek és szerzők vészesen egymásba csúsznak, azért lehet mégis érdekes ez az eljárás, mert a *Sárarany* egyszerre közelíthető Petőfi és Arany (általában Móricznál is egymással szembeállított) írói alkatához.

Móricz tehát a vágyott Petőfi-szerepből már az indulásakor Arany Jánoséba lépett át, hiszen Petőfiét lefoglalta Ady.¹⁷ Ezeket a szerepeket egymás közt a magánéletükben is elosztották; gondoljunk csak arra, ahogy Móricz önmaga „kövéredésben megelégedett tunyaságáról”, beérkezetségéről ír Petőfi „szikár indulatával” szemben, Ady pedig, amikor Lédáról beszélgetnek, Arany Jánoshoz hasonlítja barátját:

Egyszer egy kínos pillanat volt köztünk: ki akart tüntetni szeretetének azzal a jelével, hogy meghívott Lédához vacsorára. De hallatlan finom érzékével azonnal megérezte, hogy az én szíves örömben valami íz van: a polgári ember, a szigorú családi életet élő ember ijedelve evvel a viszonyával szemben. . .

Egy kis csönd volt.

– Bandi – mondom neki –, nekem elég. . . ahogy vagy. . . s biztosan a legszebb s a legjobb. . . de az istenfáját, ha én egy nőt szeretek, azt elveszem s bezárom az életem várába, s percét sem hagyom másnak. . .

Rám villant a szeme, nyitva maradt a szája, s ahogy szokott, hang nélkül kicsit hebetélt, akkor azt mondta: – Te komisz Arany János, te is kamatra adod ki a pénzed? Nem örültem meg. . .

S fojtva sokáig, huncutul röhögött. . .

¹⁵ MÓRICZ Virág, *Apám regénye, i. m.*, 98.

¹⁶ MARGÓCSY István, *Sárarany = A magvető nyomában: Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1993, 23.

¹⁷ Petőfi és Ady költői jelentősége minden Adyról szóló Móricz-írásban felbukkan, például így: „Hogy ki volt Ady Endre a magyar irodalomnak, azt már tudjuk, Petőfi óta a legnagyobb magyar lírikus.” MÓRICZ Zsigmond, *Szobrot Ady Endrének = Uő, Tanulmányok I, i. m.*, 359.

Hát sose láttam aztán Lédát. Még az arcképét is csak Ady halála után.
Véletlenül.¹⁸

Móricz Petőfiben az örökké fiatalat látja meg. Azt, akinek nem kellett átélnie a forradalom elbukását, az illúzióvesztést, a kényszerű némaságot, mindazt, ami meggyötört öregemberré változtatta Arany Jánost:

Ott megyek el naponta a Múzeum előtt lévő szobra előtt. A fényképek és adatok alapján megmintázott, görnyedten ülő alak valóban rettenetes terhet hord. Sógora, aki leveleit kiadta, fájdalommal emlékszik rá, hogy ifjú korában milyen szép és magas ember volt, s hatvanéves korára milyen végtelenül összetört aggastyán lett belőle. [. . .] Ó, milyen más volt Petőfi Sándor, aki szerencséjére ifjan halt meg, s lehetett mindvégig sugárzó ifjú, aki jelen van minden sorában, mint a tavaszi erjedés, jelen van minden duzzadó rügyben.¹⁹

És még valamit nem kellett átélnie Petőfinek, Móriczcal szemben: nem kényszerült arra, hogy hosszasan házasságban éljen. Ennek a különbségnek a tapasztalata azonban már nem a Móricz-esszéikben bukkan fel, hanem az egyik regényben, a *Pillangó*ban, éppen a már emlegetett *János vitéz* megidézésén keresztül. Ennek a Móricz-regénynek már a keletkezéstörténete megidézi a *János vitéz* megírásának legendaszerűvé vált, kultuszépítő történetét, hiszen mind Móricznál, mind Petőfinél makacsul tartja magát az a filológiai érvekkel könnyen cáfolható tény, hogy, miként az Isten 6 nap alatt teremtette meg a világot, s a hetedikén megpihent, úgy írták meg ők műveiket.²⁰ De a regény maga is több ponton beleírja a műbe a *János vitéz*t, például a hadifogságról mesélő férfi történetein, de még inkább a zárlaton keresztül. A *János vitéz* voltaképpen Jancsi öngyilkossági kísérletével zárul, és a kölcsönös boldogságot csak a halál birodalmaként felfogható Tündérország hozza el, a *Pillangó* végén Zsuzsika szintén öngyilkosságra és gyilkosságra (éppen mással összeházasodott szerelme, Jóska megölésére) készül. Ahogy Bori Imre is megállapította, „valószínű, hogy csak az írói jó szándék ajándékozta meg őket a tragikus végkifejlettől való mentességgel.”²¹ A gyilkosság és öngyilkosság ugyan Móricznál elmarad, Zsuzsika és Jóska közös története azonban a műbeli debreceni realitásban mégsem folytatódhat. A regény azzal zárul, hogy egy házasember és egy maszkot viselő fiatal lány, mint két kísértet, hóesésben, tündérektől körülvéve elindul a semmibe, egy másik, realitáson túli világba, a halálba,

¹⁸ Móricz Zsigmondot idézi: MÓRICZ Virág, *Apám regénye, i. m.*, 110.

¹⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága = UÓ, Tanulmányok I, i. m.*, 723–724.

²⁰ Erről részletesebben l. SZILÁGYI Zsófia, *A továbbélő Móricz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 305–306.

²¹ BORI Imre, *Móricz Zsigmond prózája*, Újvidék, Forum, 1983, 75–76.

vagy akár Tündérországba: „Ezzel a kis maszkával úgy eltűnt a tömegben, a holdfény kétes világán, hogy bottal se tudták ütni a nyomát. // És szaladt, szaladt, mint boldog kísértet a boldog teherrel, ki a világbul, ki a világbul és mintha szárnya nőtt volna, repült, repült. Jaj be jó, jaj be jó... // És muzsika szólt felettük a hulló hó édes muzsikája, angyalok röpködtek s tündérek csipogtak a lelkük fölött [...] És a hó vastagon hullott a debreceni kövér házakra, angyalok rázták boldogan, ragyogón és tündérek csengettek víg muzsikát.”²²

Magánéletének talán legnagyobb válsága idején, első házassága végnapjaiban írt, az irodalomtörténetben *idilliként* számon tartott *Pillangó* voltaképpen ugyanannak a felismerésnek a művé írodása, amely ott van Móricznak a második házassága válságakor született regényében, a *Míg új a szerelem*ben. A felismerés voltaképp igen egyszerű, mindössze annyi, hogy a házasságban elmúlik a szerelem, örök menyasszonynak maradni nem lehet, ahogy ezt Móricz egy 1925-ös naplóbejegyzésében írja:

Pedig megesküdött rá, hogy feleségem lesz, de maga menyasszony akar lenni egy életen át, eskü előtti állapot. Pedig már másnap reggel disznót kell etetni az asszonynak, igenis, ez a dolga, s ha nem végzi, hazaküldik: mert a menyasszony azért boldog, hogy asszony lehet, erős, munkás, kiszolgáló feleség.²³

János vitéz, aki öngyilkos lett, majd Tündérországba boldog, és Petőfi, aki „szenecskéjére fiatalon halt meg”, így találkoznak össze Móricz Petőfi-képében, amely természetesen vágykép is egyben: a megállapodott, kövér házasember szomorú nosztalgiaja a fiatalság, a szikár, indulatos lobogás után.

²² Erről részletesebben I. SZILÁGYI Zsófia, *Pillangók, nimfák, maszkák* (Móricz Zsigmond: *A Pillangó*) = Uő., *i. m.*, 303–323. A Móricz-idézet forrása: MÓRICZ Zsigmond, *Pillangó* = Uő., *Pillangó – Árvácska*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 152.

²³ MÓRICZ Virág, *Anyám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 353.

KALAVSZKY ZSÓFIA

Petőfi és Puskin, a becsület vitézei
(a jezsuiták meg ármánykodnak!)

Szász Endrét, a festőt 1951-ben egy igen-igen sajátos freskó elkészítésével bízták meg. A műnek a Puskin Mozi különtermét kellett díszítenie. A festőművész így emlékszik erre vissza: „Szüreti mulatságot terveztem a falra, egy asztalnál egymás egészségére koccint Puskin és Petőfi”.¹ A művésznak a freskóval hat nap alatt kellett elkészülnie, még hozzá „két, félre nem érhető ruházatú férfi” felügyelete mellett. A mű el is készült időre, ám 1956-ban megsemmisült.

A 20. század második felében azonban másoknak is meg kellett birkózniuk a gigászi feladattal, hogy idő és tér korlátait legyőzve Puskit és Petőfit bizony „egy asztalhoz ültessék”.

A fent említett transzparens-ábrázolás mellett (melynek üzenetét „felsőbb hatalmak” nemigen bízták a jelentésképzés és -közvetítés mechanizmusainak valamely összetettebb formájára) egy olyan orosz nyelvű kisregényre bukkantam, amely a két nép első számú költőjének találkozását ugyancsak megvalósítja – talán csak egy hajszállal rafináltabban, mint Szász Endre freskója. A *barátság – bor – Balaton* alliterációjában-allegóriájában feloldódó „Petőfi Sándor és Puskin Sándor” kapcsolat helyett Petőfi alakja ebben a kisregényben kissé másként képződik meg. Zavarosan ugyan, de mégis csak az orosz olvasók számára értelmezhető patentek-panelek révén: a puskini életút, egyszerűen az archetipikus költői sors orosz modellje alapján.

Nyilvánvaló, ez volt a „felsőbb hatalmak” kívánalma. Meg hát már amúgy is a nyolcvanas évek elején járunk. A könyv, amelyre a legenda szerint még Kádár János is reagált (írjuk ide gyorsan: pozitívan!), nem más, mint Jeremej Parnov műve: *A becsület vitéze: povesztj Petőfi Sándorról*. A kisregény 1982-ben jelent meg a Politizdat Kiadó, a politikai irodalmat közlő állami kiadó *Lánglelkű forradalmárok* című sorozatában.²

Az illusztrált, kisalakú könyv, amelynek címlapján egy porba hulló korona, felette papírtekercecsek, lúdtoll és – gondolom én – a budai Vár (?) ablakából látható Parla-

¹ *Jöjjön el a te országod... : Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, vál., szerk. MARGÓCSY István, Bp., Szabad Tér, 1988, 273.

² Jeremej Judovics Parnov (1935–2009) orosz író elsősorban sci-fi íróként tartják számon. A *Lánglelkű forradalmárok* életrajzi sorozatban ugyanakkor négy kötetet is jegyez. Parnov a kelet-német Ernst Thälmann, a lett Janis Rainis (Jānis Pliekšāns) és az angol Wat Tyler regényes biográfiáját írta meg.

ment (!) sziluettje látható (az 1840-es évek végén, ugye), Kukorica Jancsi megalkotóját a megszokottól kissé eltérőbb összefüggésekbe helyezi.

A könyvnek már a felütése meglepheti, sőt, izgalomba hozhatja olvasóját. A cselekmény 1843–1844 fordulóján kezdődik, Debrecenben. Petőfi Pákh Albert debreceni szobájában *haldoklik*. Néhány oldallal később azonban már az Urálban járunk, egy jurtában, ahol Reguly Antal *haldoklik*, a vogulok között. „Ez most egy párhuzam”, villan belénk, de nincs sok időnk felismerésünkön büszkélkednünk, mert a narrátor a felfedezésünket egy, a két hőst összekötő hasonlattel meg is erősíti. „Egy kapcsolódási pont tehát” – így szőjük tovább gondolatunkat, reménykedve, hogy a továbbiakban a regény lapjain majd úgynevezett „párhuzamos életrajzok” rajzolódnak ki. Valahogyan megvilágítják, értelmezik majd egymást, netán főhőseik kapcsolatba kerülnek. Bizonyára.

A regényszerkezet egy ideig valóban ezt a sémát követi. A két szegény, nyomorgó, ám nagy tettekre hivatott magyar hazafi hirtelen felgyógyul. Petőfi itt, Reguly ott győzi le a halált, mondhatni, újjászületnek, és hopp, mindkét országban kitavasodik, egyszerre. Petőfi felkerül Pest-Budára, Reguly pedig – igaz, három év múlva – visszakerül Szentpétervárra. Petőfi segítőkre lel (Vörösmartyra, Vahot Imrére), miként Reguly is. Ezúttal már nem az adakozó orosz nemesek (a Magyar Tudományos Akadémia támogatása ugyanis nem érkezett meg időben!) segítik ki, hanem a Monarchia pétervári nagykövete érdeklődik a kutató iránt. Mindezen események után Reguly hosszabb időre eltűnik a regény lapjairól, és csak a végén, másfél oldal erejéig tér vissza, amikor 1849-ben megpróbál hazatérni (elfoglalná az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját, amelyet felajánlottak neki), de letartóztatják. Petőfi éppen ezzel egy időben tűnik el.

A regény véget ér. A két főhős (?) tehát nem találkozik. Ám legalább egy időben élnek – tehetnénk hozzá –, és ez is valami. Az elkeseredettségre azonban semmi ok, mert van valaki, aki mindkettejükkel találkozik: gróf Teleki Sándor. Ő lenne az összekötő láncszem? A kapocs Petőfi és Reguly között? „A vad gróf” volna hát az igazi főhős?

És ekkor kell kérlelhetetlenül kimondanunk, hogy: nem. A valódi kapocs ama ember, aki mindkettejüket, Petőfit és Regulyt is *megfigyeli*: ő Baldur atya, az utazó jezsuita, a Monarchia oroszországi diplomatája. Regulyt szemmel tartja Szentpéterváron, majd éveken át információkat gyűjt Petőfiről. A figyelmes olvasó talán már kapizsgálja, hogy hiába a könyv címe, e történet nem pusztán Petőfiről vagy Regulyról szól, nem az ő életükről vagy sorsukról, hanem sokkal, de sokkal mélyebb összefüggésekről. . . Oroszország és Európa viszonyáról. (No, és persze a forradalmak természetéről, nagy általánosságban.) Hiszen hát amíg a regény elején megjelenő szentpétervári nemesi élet mindennapjainak vagy a Puskin-elbeszélés, *A pike dáma* (1833) keletkezésének nem sok köze van Petőfihez, addig az 1849-es szabadságharc leverésében részt vevő orosz kozákoknak talán lenne. . . De *róluk* egyetlen szó sem esik a regényben. A szer-

ző mindössze másfél oldalban említi meg, hogy I. Miklós megígéri: csapataival segít leverni a magyarok szabadságharcát, de ezt később nagyon megbánja.

A számtalan történelmi és fiktív szereplőt mozgató műben a legalább négy szálon futó cselekmény (a Petőfi-, a Reguly-, a Baldur- és a Metternich-szál) helyszíne egész Európa: Rómától Londonig, Pozsonytól Nagykárolyig, Pest-Budától Szenpétervárig, Badacsonytól Bécsig. A császári titkosszolgálatok és a Jézus Társaság tevékenységéről, Metternich kancellár spekulációiról és Zsófia osztrák főhercegné intrikáiról részletes tájékoztatást kap az olvasó. De megjelenik a regényben Kossuth, Széchenyi, Deák, Batthyány, Görgey, Jelasics, sőt a végén még Ferenc József is.

A leginkább *történelminek* nevezhető regényben – amely tulajdonképpen egy némely pontján regényesített, de alapvetően ismeretterjesztőnek szánt könyv Magyarországról (helyet kap benne a magyar nyelv eredetének és az agglutináló nyelvnek mint olyannak a leírása, a pálinka, a csípős paprika, a zsíros kenyér, a badacsonyi bortermő vidék bemutatása stb.) – teljes jeleneteket fedezhetünk fel Illyés Gyula Petőfi-könyvéből.

De a legfontosabb: miért ez a könyv címe?

A regény egyik jelenete választ ad a kérdésünkre. Petőfi 1846 tavaszán Vahotot párbajra hívja ki, mivel Vahot úgy közli Petőfi egyik versét, hogy nem kért engedélyt a költőtől. (Ismertek az előzmények: a Tízek Társasága, amelynek Petőfi is tagja volt, az irodalmi életből való kivonulást választja, saját írásaikat nem közlik.) Jókai csillapítani próbálja barátját, de a költő ettől csak még jobban megdühödik a regényben:

– Miféle bizonyítékokról beszélsz, mikor a becsületemben sértettek meg?! Az egyetlenben, amely még megmaradt nekem! Ha valaki a becsületemet vonja kétségbe, akkor bennem elnémul a költő, és eltűnök, nem leszek többé magyar hazafi. A becsület felmérhetetlenül több, mint én, mint te, mint mi mindannyian! Másként be kéne vallanunk, hogy a világot az aljasság irányítja. Nekem már ennek gondolata is kibírhatatlan! [...]

– Én kész vagyok a tökéletes magányra [folytatja Petőfi – K. Zs.], csak a becsületem maradjon velem. A forradalomnak vitézekre van szüksége – a becsület fanatikusaira. [...]

Se [Jókai], se Petőfi nem tudhatta, hogy kilenc évvel korábban, egy vaksötét, téli éjszakán, mikor a ház elől, ahol Puskin lezárta szemeit, a hóvihár elsöpörte már a fölös szalmát, szinte ugyanezen szavak röppentek elő az ifjú Lermontov tollából.

[Jókai] tudatában továbbra is ott motoszkáltak a beszéd foszlányai, melyek egy végzetes sorra forrtak össze: „a becsület fanatikus”, „pisztolyok”, „párbaj”.³

³ A regényből származó idézeteket a saját fordításomban közlöm. K. Zs.

Lermontov 1837-ben Puskin halálhírére verset írt. *A költő halála* első sora nyersfordításban így hangzik: „Meghalt a költő! – a becsület rabja”. Parnov narrátora nyilván erre a konkrét sorra emlékezteti olvasóit, és vele beidézi az orosz közönség számára oly jól ismert vers egészét:

Meghalt a költő! Tisztasága
Rabját, gonosz szó fente be,
Boszús szívét golyó találta,
Aláhorgadt nemes feje! . .
S mert alantas sértés, gyalázat
Nagy lelkén nem száradhatott,
Mint annyiszor már, maga lázadt
A világ ellen – s most halott!
[. . .]
Elfajzott, korcs kevélyek,
Vétkükről hírneves atyák utódai,
Kegyetlen sorsszeszély sújtotta nemzedékek
Rabszolga-lelkű megtiprói, ti!
Ti, kik a trón körül sóváran tülekedtek,
Szabadság-, szellem- és dicsőség-gyilkosok!
Törvényetek oltalmat ad tinektek,
Igazság, jog nem fog ki rajtatok.
De van egy más bíró, s minden bűnök tudói,
Rettentő lesz ítélete!
Aranyatok nem fog megóvni,
Szándékot, tetteket ismer ő eleve,
S nem óv ott rágalom! Mind meglakol bünéért,
Irgalmat ne reméljete!
Mert nem moshatja le a költő tiszta vérét
Pokolfekete véretek!

(Lator László fordítása)

A jól ismert versre csak ráadás a *becsület–pisztoly–párbaj* sor, amely az orosz befogadók számára egybeforr a Puskin-, de még a Lermontov-életrajzzal is. (Máig számos feltételezés él arról, hogy lehettek-e, voltak-e személyek vagy összeesküvő csoportok, akiknek vagy amelyeknek érdekében állt Puskind valamiképpen *kivonni a forgalomból*: kezdve I. Miklóstól az európai országok diplomatáin át az orosz udvari körökben forgolódó arisztokratákig. Így vagy úgy, de mindenki volt már gyanúsított, kivéve talán Puskind, és azokat a személyeket, akik néhány száz évvel őelőtte éltek. . .)

Éppen ezért nem is csupán az az érdekes ebben a – finoman szólva – nem a legparazarabbul megírt kisregényben, hogy történelmileg mi *hiteles* benne, vagy mi nem. Nem is az, hogy a szöveg reflektálatlanul csúszkál a bédekker, a regény és az életrajz műfaja között. Még csak nem is a mű ideológiai háttere vagy bájos didaxisa. A legizgalmasabb azt a folyamatot követni nyomon, amint a szerző – hiszen ezt követelték meg tőle – egy sémába tuszkol bele valamit, de ennek a formája nem kompatibilis a sémával. Látjuk a szerző erőfeszítését, hogy Petőfi alakját minél inkább leegyszerűsítve a forradalmárnak igencsak bajosan nevezhető Puskinéhoz tegye hasonlatossá, haláluk okát pedig – amely a becsület védelméből és az uralkodóval szemben folytatott harcból áll – zavarosan összemossa.

Minden bizonnyal e sémához való ragaszkodás miatt sem fért bele Parnov Petőfi-életrajzába Arany János, akire *egyetlen utalást sem* találunk. Arany szerepeltetése a regényben csak megzavarná, kisiklatná a forradalmár egyenes ívű történetét – ráadásul Puskinnek nem volt *Aranyja*. Ezért volt hát szükség arra is, hogy az éveken át Puskin magánéletében vájkáló III. Ügyosztály, egyszerűen a besúgók ármányának, ennek a metaforikus vagy akár valóságos csapdának a hálójába, a *Puskin-hálóba* Petőfi is belegabalyodjék.

Az orosz olvasó Petőfit a felkínált puskin-i modellen, az archetipikus költő modelljén keresztül értelmezi, aki a becsületén esett folt miatt párbajozott, aki ellen áskálódtak, és akinek kétségkívül számos személyes konfliktusa volt az éppen regnáló uralkodóval: előbb I. Sándorral, majd I. Miklóssal.

Ennek megfelelően a Parnov-regény zárata a császár és a magyar költő konfliktusát nagyítja ki:

Ferenc Józsefet a sors irigylésre méltóan hosszú élettel ajándékozta meg, a költőt, ahogy ez már lenni szokott, sietett fiatalon megölni. [. . .]

Petőfit, akinek a testét soha nem találták meg, a sors – mondjuk így, megszokásból – még a sírtól is megfosztotta.

Vagy mégsem fosztotta meg? Lehet, hogy a sors örökké fénylő csillagként egyenest a zenitre röpítette fel, oda, ahol az isteneknek és a hősöknek már előre kész helyük van?

Nem fogunk zúgolódni a sors ellen. A hálátlanság legyen inkább a monarchák előjoga. [. . .]

Kezembe került egy érdekes irat Ferenc József személyes archívumából, amelynek rendezését csak 1918-ban végezték el, az Osztrák-Magyar Monarchia, vagyis a Habsburg-Lotharingiai ház végleges szétesése után.

Ez az irat egy jegyzék volt, amelyben név szerint szerepeltek a fent említett ház és a monarchia esküdt ellenségei. Az első helyen Karl Marx neve állt, a harmadikon Petőfi Sándoré.

Azt hiszem, ez az egyetlen eset a történelemben, amikor egy császár megadta egy költőnek azt, ami annak jár.

Hadd zárjam hát én is ezzel az idézettel röpké írásomat, amelyet – képzavar? – szerény virágszálként nyújtok át Margócsy tanár úrnak. Így szeretnék hozzájárulni a Petőfi-kultusz végtelenül tarka virágoskertjéből összeállított *florilegiumához*.⁴

⁴ MARGÓCSY István, „... Égi és földi virágzás tükré...”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 46–47.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Az Anyám tyúkjá olvashatósága és értelmezhetősége

Az egyetemi évek alatt szerzett igen kevés Petőfi-élményem közül az egyik az volt, amikor Pándi Pál professzor – akivel az Ünnepeletnek is volt hivatalos viszonya, nem mindig felhőtlen, ha jól tudom – a *Négyökrös székérről* tartott előadást, és a másfél órából jó fél órát szentelt az első két-három sornak, majd hasonló tempóban jutott el valameddig – nem sokáig – a verselemzésben. Hihetetlenül szórakoztató, izgalmas és tanulságos előadás volt. Nem tisztzem megítélni, hogy Pándi amúgy milyen Petőfi-kutató volt (balsejtelmeim vannak), de hogy remekül tanított, az biztos. Előadásai kötelezők lettek volna, de sajnos, valami óraütközés (vagy lustaság?) miatt ez volt az egyetlen alkalom, amikor eljutottam az órára, és nem bántam meg.

Az elemzés egyébként nemigen állt másból, mint hangos (és sajátosan hangsúlyozó) felolvasásból; Pándi azt akarta megértetni, hogy az efféle szelíd életképekből is a szemtelen, lázadó, fenegyerek Petőfi kandikál ki; hogy az ártatlannak és konvencionálisnak tetsző megfogalmazások mögött kihívó gesztusok vannak; tehát ne vegyük adottnak a rég megszokott versek értelmezését se. Mindnyájan tudjuk: a híres, nagy költeményekkel az a baj, hogy túlságosan régóta (szocializációnk korai szakaszától) ismerjük őket, hogy kívülről-belülről tudni véljük a teljes és elfogadott jelentés megadásának kódjait (megértésük automatikusnak tetszik); hogy túlságosan átlátszónak gondoljuk őket, hogy túl olvashatók. (A barthes-i értelemben. Vagyis: fogyasztásra ösztönöz, nem pedig kritikai-értelmezői erőfeszítésre; sőt Mű, nem pedig Szöveg.) Fontos és érdekes feladat volna, hogy másként olvassuk az unásig ismerős költeményeket, hogy sikerüljön olyan pozíciót (és/vagy értelmezői stratégiát) találnunk, ahonnan (aminek segítségével) valami más látszik. Azt reméljük, hogy ekkor visszanyerhetjük a vers elevenségét, meglepő és „játszható” jellegét – szöveggé válhat a mű, belátható lesz összetettsége, észrevesszük átlátszatlanságait.

A *Nemzeti dalt*, a *Himnusz*t, a *Szózat*ot nem szoktuk jó műveknek tekinteni; ritkán – és csakis a szakmabeliek – csodálkoznak rájuk mint műalkotásokra. És nagyon nehéz lehet például középiskolásoknak (de akár egyetemistáknak is) elmagyarázni, hogy történelmi szerepükön kívül, a rájuk rakódott presztízstől és tisztelettől eltekintve, agyonhasználtságukat elfelejtve, mégiscsak lehet(ne) őket érdekes, szép, jó stb. versekként olvasni.

Ebben a körben van (nem nagyon sok művel együtt) az *Anyám tyúkjá* is. Helyzete azért kivételes mégis, mert – szemben a nagy nemzeti költeményekkel – nem köthető politikai eszméhez, történelmi fordulóponthoz, példás költői magatartáshoz. Viszont

óvodás korunk óta tanuljuk (s előbb-utóbb meg is tanuljuk), gondolom, a Magyarországon élő és nevelkedett magyarok legtöbbszörének ez a vers az elsők között jut az eszébe, ha „vers” vagy „Petőfi” a hívószó.

Nem kis nehézségek elé állít, ha az *Anyám tyúkját* úgy akarjuk olvasni, hogy valami újat vegyünk benne észre. A következőkben – *hommage*-ként az Ünnepeletnek, aki maga is azon dolgozik, hogy elevenné, izgalmassá, sokszínűvé tegye az *Anyám tyúkjá* költőjét – megpróbálkozom azzal, hogy néhány szempontot adjak, nagyon röviden, egy ilyen elemzéshez.

Anyám tyúkjá

Ejh, mi a kő! Tyúkanyó, kend
A szobában lakik itt bent?
Lám, csak jó az isten, jót ad,
Hogy fölvitte a kend dolgát!

Itt szaladgál föl és alá,
Még a ládára is fölszáll,
Eszébe jut, kotkodácsol,
S nem verik ki a szobából.

Dehogy verik, dehogy verik!
Mint a galambot etetik,
Válogat a kendermagban,
A kiskirály sem él jobban.

Ezért aztán, tyúkanyó, hát
Jól megbecsülje kend magát,
Iparkodjék, ne legyen ám
Tojás szűkében az anyám. –

Morzsa kutyánk, hegyezd füled,
Hadd beszéljek mostan veled,
Régi cseléd vagy a háznál,
Mindig emberül szolgáltál.

Ezután is jó légy, Morzsa,
Kedvet ne kapj a tyúkhúsrá,
Élj a tyúkkal barátságba' . . .
Anyám egyetlen jószága.

Vác, 1848. február

Amellett, hogy a vers – természetesen – elhelyezhető a falusi életképek, az otthont megéneklő vagy a szülőket megörökítő művek sorában, tehát ebben az európai és magyar tematikai (és poétikai!)¹ hagyományban, ne feledkezzünk meg a „házi kedvencekről” szóló költői művek szövegcsoportjáról sem.² Nem érdemes Odüsszeusz hűséges ebéig vagy Lesbia verebéig visszatekintenünk, de a 18. és 19. század komoly felvirágzást hozott a háziállatok és az irodalom kapcsolatában. James Thomson (1700–1748) egy versében arról az eseményről szól, amikor egy kislánynak, aki bentlakásos iskolába készül, otthon kell hagynia macskáját; ismereteseek William Cowper (1731–1800) költeményei nyuláról; híres Thomas Gray elégiája Horace Walpole akváriumába fulladt macskájáról. A 18. században a lipcsei *Beiträge zur Beruhigung und Aufklärung über diejenigen Dinge, die dem Menschen unangenehm sind oder sein können, und zur nähern Kenntniss der leidenden Menschheit* című kiadvány (1788–1797), amely kifejezetten a kellemetlen és szomorúságot okozó eseményekre összpontosította figyelmét, a háziállat elvesztése felett érzett fájdalmat sem hagyja figyelmen kívül.

Szó sincs arról, hogy a 19. század különös, kitüntetett szerepet játszott volna ember és háziállat közös történetének alakulásában; az viszont valószínű, hogy a kor mégiscsak lenyomatot hagy ezen a kapcsolaton, e kapcsolat pedig a költészetben. Ahogyan legutóbb Ingrid H. Tague rámutatott,³ míg korábban a háziállatokról szóló költői művek – az elmeél fitogtatásán kívül – arra szolgáltak, hogy például az emberi gyarlóságokról lehessen szólni, az érzékenység korában az efféle művek egyre inkább az állatokhoz fűződő gyengéd, érzelemtelni viszonyra összpontosítottak, a természeti környezethez fűződő érzékeny kapcsolat finomságaira, olykor iróniával vagy humorral. Noha a közkeletű álláspont szerint – írja Tague – a kiskedvencek tartása a 19. század terméke, századokkal korábban is születtek már irodalmi művek az ember állatbarátairól. A 18. és 19. században viszont annyiban gazdagodott a háziállatokra történő (költői) reflexió, hogy az állat szabadsága, a bezártság és szeretet ellentmondása, az emberi és állati vonások keveredése számos alkalommal válik a művek egyik

¹ Az otthon-tematika és a dalforma 19. századi kapcsolatáról l. például MARÓTHY János, *Zene és polgár – zene és proletár*, Bp., Akadémiai, 1966.

² Nehéz szívvel, de kihagyom az angol *pet* szóból és a magyar költő nevéből kínálkozó szóviccet.

³ Ingrid H. TAGUE, *Dead Pets: Satire and Sentiment in British Elegies and Epitaphs for Animals*, *Eighteenth-Century Studies*, 2008/3, 289–306.

kérdésévé. Szabadon kószálhat-e az állat a lakásban, vagy csakis bezárva, ketrecben, kalitkában, ólban, a házon kívül van a megfelelő helyen?⁴ S ha az utóbbi a helyénvaló – beszélhetünk-e valóban szeretetről? Ezek a problémák pedig már igencsak közel vannak Petőfi versének (egyik) központjához.⁵

Petőfi versének főszereplője nem azért különös, mert a tyúk nagyon kilógna a korszakban szokásos kedves háziállatok sorából. Robert Herricknek (1591–1633) – még a 17. században – spánielje és verebe is volt, de feljegyezték róla, hogy háziállatként disznót is tartott; Petőfi idősebb kortársa, Gérard de Nerval Párizs utcáin rákot sétáltatott – kék zsinórra fűzve; Ibsennek skorpió volt az íróasztalán; Byronnak cambridge-i tanulmányai idején medvéje volt, a szabályok ugyanis kutya tartását nem engedélyezték az egyetemen; Burns két verset is írt Szegény Mallie-ről (Poor Mallie), a házi kedvencként dédelgetett anyajuhról; Proustnak pedig kardhala volt.

A fenti, hóbortos és mulatságos állatválasztások olyan tekintetben méltóak a vizsgálatra, hogy felszólítanak arra: helyezzük el a lényt többféle dimenzióban, s mérlegeljük, melyiknek felel meg. Megkülönböztethető egyrészt a *haszonállat* és a *kedvenc*; másrészt az *idomíthatatlan* kontra *háziiasított* állat; vannak olyan állatok, amelyeknek érzelmeket tulajdonítunk, s úgy hisszük, érzelmekre reagálnak – más állatokról ezt nem gondoljuk; valamint szembeállítható az *értelmes* és az *értelem nélküli* állat. A kutya és a macska, az európai kultúra legkedveltebb háziállatai sajátos, átmeneti pozícióban vannak: a macska hasznot hajt, amennyiben egeret fog, ez az, amiért *érdemes* tartani – a kutya őrizheti a házat, használható állatok terelésére, versenyeztethető, vagy lehet vele vadászni – ennyiben tehát egyik sem kifejezetten és kizárólagosan *kedvenc*. Az idők során azonban mindkettő tartása az érdek (és haszon) nélkülség irányába tolódott el. (Ami nem, vagy kevéssé fordult elő a például a lóval.) A halak közül azokat szokás otthoni akváriumba tenni, amelyek ha ehetők is, elsődlegesen nem erre szolgálnak; a húsvéti nyulak megevése vagy meg nem evése megannyi családban okoz súlyos konfliktusokat. Herrick disznaja éppen ezt a haszonelvűség-határt vonja kétségbe, amikor is hagyományosan materiális célzattal tartott állatot tesz meg a szeretet tárgyává. Nerval, Ibsen és Proust háziállata azért különös, mert a rák, a skorpió vagy a kardhal esetében erősen kétséges mind az érzelmekkel átitatott viszony, mind az értelmes kommunikáció lehetősége. A madarak közül azok szoktak házi kedvenc pozíciót betölteni, amelyek vagy kicsik, elesettek, gondoskodásra szorulnak (mint a verebek), vagy azt a benyomást keltik, hogy értelmesek: például beszélnek (mint a papagáj vagy a szajkó), vagy beidomítva felszólításra vadásznak (mint a sólyom).

⁴ A (városi) lakás mint az élet megszokott színtere, ahol a zárt tér dominál, ebben az időben váltja fel a – nyilvánvalóan nagy szabad térrel (kerttel, parkkal, udvarral stb.) rendelkező – házat, villát, kastélyt.

⁵ Vö. továbbá *A kutyák dala – A farkasok dala* párverssel (1847. január).

Figyeljünk fel arra is, hogy az igazi kedvencnek – aki tehát nem arra való, hogy hasznót hajtson, s különösen nem arra, hogy táplálékká váljon – van neve. Van neve Morzsa kutyának a versben – a tyúkanyónak nincs.⁶ A megszeretett (és elnevezett) állat elfogyasztása legalább akkora belső konfliktushoz vezet, mint a rabság és szeretet kettőssége. Van ebben valami baljós – csak nem az lesz-e a sorsa a tyúknak, mint amit ez a névtelenség sugall? . . . Erre még visszatérek.

A másik kontextus, amelyről röviden szólok, s amely az *Anyám tyúkeja* értelmezéséhez fontos lehet, a költői pozíció, a beszédhelyzet, a megszólalás és megszólítás helyzetének hagyománya. Az az aposztrófikus beszédmód, amely a vers beszélőjét jellemzi – előbb a tyúkanyóhoz, majd a kutyához fordul, őket szólítja meg (s mást nem) – magát a beszélőt is sajátos pozícióban láttatja. Ez a pozíció pedig olyan, amely Petőfi verseiben hol magától értetődően látszott Petőfi *rendelkezésére állni*, csaknem eleve adottnak, természetes megszólalási módnak tetszik (s ezzel maga a Petőfi-költészet is hagyományt teremt) – hol meg éppen problémaként fogalmazódik meg, a magányos beszélő és a külvilág kapcsolatának kérdéses vagy kikezdhető voltára történő reflexióként. (Ez utóbbira a *Felbőke*-ciklusban találni nyilvánvaló példákat, de érdemes volna e tekintetben is újra átfésülni az egész életművet.) Mindenesetre: a körötte lévőket egyes szám első személyben (a maga nevében) megszólító költő, aki (ezzel együtt vagy emellett) felméri a körötte lévő világot, nagyon tipikus beszédhelyzete Petőfi verseinek.

Ami viszont a megszólítottakat illeti: nagy a különbség a két megszólítás között. Ha a lírai vers beszélője például a Holdat, a Kárpátokat vagy a hazaszeretetet szólítja meg, akkor voltaképpen metaforát hoz létre: felruházza a megszólított élettelen vagy elvont tárgyat az élő (és megszólítható) emberi lény tulajdonságaival – azaz a megszemélyesítéshez hasonlatos retorikai figurát teremt. (Christine Brooke-Rose ezt vocativusi metaforának nevezi.) Természetesen lehetnek fokozati különbségek (vajon mennyiben „emberi”, megszólítható a szív vagy a nemzet?), s ezek akkor különösen szembeötlőek, ha egymás mellé helyezünk több megszólítottat: a kutya értelmes állat, reagál(hat) az emberi beszédre, bizonyos gesztusokat, hanglejtéseket, sőt szavakat megérteni látszik – más állatoknak nem tulajdonítunk efféle értelmet. A tyúk például, e vers első megszólítottja (akihez a versben a költő többet beszél), köztudottan ostoba lény, ami nemcsak az ábécéhez fűződő közmondásos viszonyban manifesztálódik, hanem a tökéletes érzelmi sivárságban, kifejezéstelenségben, az alig idomíthatóságban, vagy abban, hogy néhány parancsszón kívül többet nem szokott az emberrel folytatott kommunikációja során elsajátítani (innen az alacsony szellemi képességű emberek eszének ugyancsak közmondásos összevetése a tyúkéval).

⁶ Bacsó Péter filmjében (*A tanú*) a feketén leölt disznóról szóló jelenet humorjának egyik forrása, hogy az állatnak *neve* van, mintha csak *érdek nélkül* tartott kedvenc lett volna.

Azt mondhatnánk ezért, hogy a tyúk megszólítása jóval közelebb áll ahhoz, ahogy a beszélő a télhez fordul (ilyen vers éppen az *Anyám tyúkjá* mellett van a kiadásokban), mint ahhoz, ha egy kutyához. A tyúk ráadásul még csak azon természeti tárgyak vagy elvont fogalmak hagyományos sorába sem illik, amelyeket a költészetben megszólítani szokás volt: nap, hold, hegyek, évszakok, vihar, szél, folyó, madár, éjszaka stb. Ebben a lényben semmi magasztos, fenséges, csodálatos vagy szimbolikus nincs – inkább csak mulatságos. A tyúk megszólítása éppolyan *alkalmatlan alany* közreműködésével megvalósuló aktus, mint John L. Austin híres példájában a pingvinek megkeresztelése.⁷ Az efféle cselekedet kudarcra van ítélve, nem boldogulunk vele – voltaképpen semmi értelmeset, hasznosat, célravezetőt nem teszünk. A tyúk megszólítása tehát önmagában is egyfajta vicc, amely éppúgy irányul a megszólított felé, mint az értelmetlenül, vakon szónokló *költő* felé. (Aki tehát voltaképpen nem a tyúknak beszél: magában zsörtölődik, s meg akarja értetni dohogását Morzsa kutyával vagy bárki mással, aki a szöveget hallja. Éppoly automatikusan viselkedik – és Bergson szerint ez volna a nevetségesség előfeltétele –, mint valamely oktalan állat. Például a tyúk.)

Végül pedig – s ez volna a harmadik rövidke hozzájárulás az *Anyám tyúkjá* érdekesebb olvasásához – érdemes belegondolni a vers referenciájába *szociológiai* értelemben. A családi otthon ábrázolása igencsak szűkös: egy ládáról és egy szobáról értesülünk, a tyúk jólétének csimborasszója pedig a kendermag (és a lehetőség arra, hogy a szobában legyen, felszállhasson a ládára). Az olvasó nyilván szokványos falusi-családi idillt asszociál a szófukar ábrázolás mögé. Figyeljünk viszont fel arra, hogy Petőfi gyakran *poénnal* zárja humoros verseit. A probléma az, hogy az *Anyám tyúkjá* csattanója alig észrevehető, nem is szokás számításba venni – pedig az utolsó előtti sort végző három pont előre figyelmeztet. De lássuk be: a mai olvasat számára az utolsó sor aligha csattan.

Pedig érdemes ezt a sort újra átgondolni. Az „Anyám egyetlen jószágá” sor nyilván nem Morzsa kutya megszólításához tartozik – ennek ellentmond a pozíció is (korábbra kívánczokra), s az is, hogy a kutya nem számít „jószágának”: sem a vagyon, sem a haszonállat értelemben. A fő oka annak, hogy a vers beszélője Morzsa kutyától önmegtartóztatást és barátságot kér, az, hogy a tyúk ebben a háztartásban az egyetlen eleven vagyontárgy. Ez pedig azért számít csattanónak, azért világítja be visszamenőleg is az egész vers értelmét, mert ez a tény olyannyira nehezen elképzelhető, abszurd és szomorú. Ha egy falusi családban egyetlen egy tyúk van, ha az egész baromfiudvar, lábasjószág-állomány nem más, mint egy tyúk, *akit* éppen ezért megkülönböztetett bánásmód illet, *aki* ezért nagy becsben van – az a kilátástalan szegénység jele, aminél legföljebb a földönfutó, ház- és földnélküli zsellér nincstelensége lehet rosszabb. Könnyen lehet, hogy ezt a keserű viccet akkoriban a kortársak azonnal megértették;

⁷ Vö. John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford. PLÉH Csaba, Bp., Akadémiai, 1990, 47.

ahogyan ma már talán kevésbé értjük József Attila sorát: „nem söpri le a mérleget” (*Mondd, mit érlel. . .*) – nem a szatócs tisztaságigényének fogyatékaról van szó, hanem a néhány grammnyi morzsával való száználmas ügyeskedésről. A szegénység olyan dimenziói ezek, amelyek mai ésszel alig felfoghatók.

A „háziállat” dédelgetése, az e pozíció betöltésére igencsak kevésbé alkalmas tyúkkal való megkülönböztetett bánásmód nem másból fakad tehát, mint *anyagi* értékéből. Még egyszerűbben: azért szeretik, mert a háztartásnak szüksége van a tojásra (és később majd a tyúkhúsrá). Hasznosságáért cserébe a tyúk páratlan szabadságot élvez: „a szobában lakik”, „szaladgál föl és alá”, „a ládára is fölszáll”, „válogat a kendermagban”. A beszélő úgy tesz, mintha belátná: ezzel a szabadsággal a tyúk él is, és elvárható tőle, hogy lehetőségeit meghálálja („Jól megbecsülje kend magát, / Iparkodjék, ne legyen ám / Tojás szűkében az anyám”) – mintha csak a tyúk akaratlagosan, mintegy hálából tojna, s az efféle viszonzatszolgáltatások elvárhatósága belül volna a tyúk értelmi képességeinek határán. Ugyancsak a szellemi-akarati képességek humoros túlbecsülése az, amikor a beszélő a tyúk hangadásának okáról beszél: „Eszébe jut, kotkodácsol” – azt sugallja ugyanis, hogy a kotkodácsolást megelőzné, bevezetné, sőt indokolná a lábasjóság valami szellemi tevékenysége.

Hogy azután mindezen apró adalékoktól gazdagodik-e *Anyám tyúkjá*-megértésünk, kicsit kevésbé lesz-e majd átlátszó, „olvasható”, könnyen befogadható a vers – ebben az elemző csak reménykedhet; és saját példájával nyugtathatja magát – mégiscsak volt mit spekulálni, ókumlálni, mélézni és feltalálni ezen a 24 verssoron.

LACKFI JÁNOS

Bolha és elefánt
A víg Petőfiről, Margócsy István előtt tisztelegve

Petőfi világa látszatra fényévekre van a miénktől. Úgy tűnik, mintha maibb költészetünkben annak a fajta egyenesvonalúságnak, egyszerűségnek, keresetlen pátosznak, melyek a legismertebb Petőfi-versek védjegyei, bessze lenne a tőzsdén. Bárkit előbbre-, mába mutatóbbnak érzünk kortársai közül, legyen bár szó Madáchról, Vörösmartyról vagy Aranyról.

Szociológiai, antropológiai szemszögből józanul fel is mérhetjük, hogy a falusi környezet rajza (ennek némely elemei olykor értelmezhetetlenek a jórészt fővárosunkra koncentrálódott irodalmi élet szereplői számára) nem evidensen feleleveníthető tudásra utal, azon felül úgy tűnik, kevésbé tűrjük az őszinte lelkesültség szavait, csak a csavart, áttételes, ironikusan távolságtartó dikció számíthat elismerésre. S ez Petőfinél a konvenció szerint hiányzik. A természetes kötődések szálai ma mintha meglazulnának, hon, szellem és szerelem iránti vonzódásunk bonyolultabbá, áttörtebbé válna. Vagy legalábbis ezt hisszük szent együgyűséggel.

Ma iróniát reklamál a körbeölelő, képtelenségekkel teli kelet-európai valóság, és ha iskolai kliséinkre hagyatkozunk, úgy véljük, e kihívásra Petőfi életműve nem felel. Pedig ha szétnézünk költőnk portáján, rögtön megakadhat a szemün *A helység kalapácsán*. Ennek nyitott ajtó mellett ablakon bemászó gondolkodású figuráinál ironikusabban ábrázoltakat keresve sem találhatunk. Irgalmatlan szatíra ez, de nem csupán Vörösmarty toldott-foldott(nak vélt) époszi nagykabátja lesz gúny tárgyává: mintha maga a népi valóság kerülne terítékre, melynek idealizált képét annyit rajzolta Petőfi. S lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson Eliot vagy akár Dylan Thomas költészete.

Az eposz olvastán eltűnődhetünk: mégis volna egy ironikus Petőfi? S nem tévedett Weöres, amikor több variációt készített négy Petőfi-sorra: azok a változatok, ha nem is betű szerint, de a sorok között valóban benne vannak a versben (egy a variánsok közül: „Temetésre szól az ének, / Temetőbe kit kísérenk? / Akárki, már nem földi hapsi, / Nálam százszorta boldogabb fi”). Mégpedig hasonló rejtjelezéssel, mint ahogy a *Tetemrehívás* is tartalmazza a korántsem ártatlan Arany néhány félreérthetetlenül félreérthető fordulatát („Tudhatta, közöttünk nem *vala gát*”), s talán „a kopár sík szarjára” sem véletlenül jár rá a tanulóifjúság nyelve.

S valóban, ha lapozgatni kezdjük a verseket, azok közül is a *Felbőke* válságkorszaka előtt íródottakat, a vegytisztán népdalos és a vegytisztán romantikus sorok közül ki-kidugja fejét a víg Petőfi. Az ismertebb darabok közül nem egyet (*Szeget szeggel*,

A tintásüveg, Orbán) általában a gyermekirodalom körébe sorolunk, másokat – olykor teljes joggal – szatírának könyvelünk el.

A Petőfi „egyhúrú” költészetéről vallott nézetnek legékesebb cáfolatai azonban azok a többnyire rövid, önironikus darabok, melyek elbeszélői helyzete gyaníthatólag a legközelebb áll az általa személyesen megélt mindennapokhoz. E versek olykor kifejezetten alkalmi fogantatásúak, vagy legalábbis mesterien keltik fel bennünk az alkalmiság érzetét. Az 1842-es *Disznótorban* talán az egyik legelső közülük.

Nyelvek és fülek. . . csend,
Figyelem!
Szóm fontos beszédre
Emelem.

– hangzik a felütés. Már az első sor érdekesen asszociálja a disznótorban lemetszett fülek és kimetszett nyelvek látványát, tehát akár a szó szoros értelmében „süket fülekhez” intézett monológra is joggal gyanakodhatunk.

A későbbiekben játékos könyörgések követik egymást:

Hosszan nyúljon, mint e
Hurkaszál,
Életünk rokkáján
A fonál

[. . .]

Egy gömböc legyen a
Magas ég,
És mi a gömböcben
Töltelék!

Az utóbbi négy sor kifejezetten a romantika (s többek között Petőfi *saját* romantikája) éggel-pokollal viaskodó „megalomániáját” parodizálja, annak távlatosságát fokozza le, ugyanúgy, ahogy később egyes népi indíttatású költők bánnak el az ipari modernizmus nagyszabású pátoszával, s kötik azt a folklór-világ közvetlen tapasztalataihoz (Szilágyi Domokos csövesgránát-gyártásra szólítja fel a kukoricást, Nagy László harmatcseppek görgőscsapágyán guruló napfényről szól, Utassy József fortyogó aszfaltból kavart kondér gulyásnak láttatja a földgolyót). Petőfi szabványosabban vigalmi célzatú zsánerképei, kocsmajelenetei, remek népdalai, valamint a folyamatosan keletkező nagy romantikus opusok között nem egy ilyen, e fő törekvésekre mintegy kontrázó mű lapul meg.

A *Fütyty* rávilágít a Petőfi-humor egyik lehetséges forrására. A színész hangja szólal meg itt, a vándor kóficé, akinek nincsenek tapadási pontjai a világban, nincs

veszteni valója sem, s akinek egyetlen ütőkártyája az alakoskodástól megtépázott, de épp ezért józan, kegyetlen, satirikus személyisége.

Ejh, egy rókát kétszer nyúzni,
Ez, urak, mégsem megyen;
Már ha fütty van, legalább hát
Tele színházban legyen.

Hangot kap az ekkori versekben az otthon utáni sóvárgás, s nem sokkal később megjelennek a „kispolgári” egzisztenciát, a megállapodottságot nem *A magyar nemesben* jelenlévő maró gúnnyal, hanem egyfajta játékos önreflexióval kifigurázó szövegek. Az *Ebéd után* alábbi részletének szinte frivol rímelése és szándékolt nyelvi „fésületlensége” nem áll társadalmi célok, ideálok szolgálatában. Sokkal inkább a táblabírói kényelemmel való kacérkodásról van itt szó:

Oh kedves pamlagom,
Be áldott puha vagy!
Ki téged föltalált,
Az volt ám még az agy. –

[...]

Istentelen legye!
Ingerkedik velem. . .
Kergesd el. . . a kutya
Ott ül a fülemen.

Az ember élete
Méreggel van tele;
Csodák csodája, hogy
Meg nem pukkan bele.

[...]

Disznó forró idő! . . .
No, semmi; legalább
Ki ott kinn dolgozik,
Nem húti meg magát.

A narrátor túlságosan is bevackolódik ebbe a képzelt vagy valós sziesztai képbe ahhoz, hogy a restség kritikáját adhassa általa. Nemcsak a *vagy–agy*, de a *legye–élete–tele–bele* két strófán áthúzódó rímcifrázata, illetve a *legye–kutya* érdekes disszonanciája is lehetlenné teszi bármiféle *magvas* gondolat kritika nélküli megképződését.

A romantikus sablonoktól való távolságtartás még ékesebb példája a *Magány*. A sorsüldözött, baljós árnyalakok elől vidéki magányba menekülő poéta panasza a legfennebb pátosszal adatik itt elő, mígnem az utolsó versszak hirtelen fricskája a lehető legprózaibb módon „zárja rövidre” a grandiózus költeményt:

Szent magány! Hegyláncaid tetőin
Át, nem látnak ők,
Szívtelen, rémarcu üldözőim
... A hitelezők.

Lám, megint egy prózai, és egészen pesties elem. Az eget a földre rángatni le, a sarat égbe meneszteni, bolhából elefántot, elefántból viszont bolhát csinálni: ez lehetne az ironikus Petőfi poétikájának egyik imperatívusza. A *Vízen* egy-két vonallal, látszatra sebtében rögzített skicce is sokkal bonyolultabb játékot tartalmaz, semmint sejtenénk:

Beszélgetnek sajkámmal
A fecsegő habok;
Feszítem a lapátot,
Hogy szinte izzadok.

Anyám, ha mostan látnál,
Tudom, hogy mondanád:
„Az istenért. . . ha feldőlsz. . .
Nem féled a halált?”

Apám, ha mostan látnál,
Tudom, hogy mondanád:
„Az ördög hurcol arra,
Szaggatni a ruhád.”

Azonos, azonosítható-e ez a nézőpont a *Füstbe ment terv* vagy az *Egy estém otthon* szemléletével? S nem sűrűsödik-e ebben az évődésben a puszta helyzetdálhoz illőnél jóval több tapasztalat a gyermeki és a felnőtt-lét viszonyáról? Vagy ha még magasabbra akarjuk helyezni a lécet, az ég és víz közötti ringás állapotában nem törvényszerűen váltja-e egymást isteni és ördögi, létbizonytalanságunk és materiális gúzsbakötöttségünk kettőssége. Mindez könnyed humorba rejtve.

Ugyanakkor, amikor a romantika fellengéseit zárójelbe teszi, Petőfi költészetének egyik alapelvét, a népiséget, a népiességet is megkérdőjelezi, megfricskázza. Teszi ezt alighanem azért is, mert népdalaiban nem a népi létezés apológiáját írja meg, hanem az organikus népi létezésbe mint egyfajta idealisztikus létállapotba éli bele magát, s ez

nem föltétlenül azonos az őt minden áldott nap körülvevő társadalmi környezettel. Furán hatnak mégis a *Kedves vendégek* alábbi sorai:

Oh, ez az ostoba falusi nép!
Írják, hogy majd feljönnek Pestre. Szép.
S meglátogatnak. Még szebb. Jőjtek.
Hanem meg is szököm előletek.

[...]

Jeles család is. Annyit mondhatok.
Körében borzasztóan mulatok.
A táti, ez derék legény. Derék.
Az embert mostan is magázza még.
S milly érdekes hallgatni, hogyha szól
Trágyáru, béresekről, gyapjuról.
És kérdi tőlem: hogy kel most a zab? . . .
A búza? . . . árpa? . . . széna? . . . krumpli? . . . bab? . . .

Költői dolgok mindenekfelett,
Csak úgy hizik tőlök a képzelet.

[...]

Vigan vagyunk. Valóban. Ha ezek
Meglátogatnak, majd lesz élvezet.

Ez a városias öntudat, ez a nemigen szelídített gúny az érem másik oldala. A népiséghez való közvetlen visszacsatolás, a „természet vadvirága”-szerep nem a konkrét helyzetbeni, hanem egy magasabb szinten végbemenő azonosulást jelent. E versek narrátorának pozícióját azonban éppúgy nem jelölhetjük ki a városiakok, mint a törőlmetszett vidékiek körében. Ide-oda ingázásról, közvetítő szerepről, s következőképp gyökerét vesztett (mert eredeti talajából kitépett, s az újba még bele nem szokott) identitásról van itt szó, mely egy helyütt egy archetípus segítségével meg is határoztatik:

Igaz, most a cudar sors
Rútul bánik velem:
Lekötve hivatalhoz
Tengődöm egy helyen.
De nem tart ez sokáig,
Így biztat a remény;

Mint voltam eddig, újra
Csavargó leszek én.

(A csavargó)

Ez az alapja a beszélő azonosulási képességének, próteuszi alakváltásainak. Ez a tökéletes mobilitás, ez a mindentől-elszakadottság, mely csak annál erősebben fogódzkodik bele abba, amit kapaszkodóul kiszemel magának: talán ez Petőfi lírájának nyugvópontja. Innen lendül ki mindannyiszor, olykor egymás után két homlokegyenest ellenkező irányba. E tökéletes, magát alárendelő szabadság, ez a mimézis nyilatkozik meg a *Poharamhoz* soraiban:

Ha én tenéked volnék, oh pohár!
Ki nem fogynék a borból sohasem;
Aztán, ha nékem volnál, oh, pohár!
Innál belőlem véges-végtelen.

Itt, ha csak képzeletben is, megtörténik a metamorfózis, élővé válik az élettelen, s élettelené az élő: a könnyed játék a lét alapjait ingatja, az origóhoz próbál visszatérni.

A pesti megállapodottság tréfára vett újdonságaiból több vers is merít. *A boldog pestiek* tirádája valahol félúton áll a gyermekes büszkeség és a satíra hangja között.

Hiába is dicséritek
A szép természetet!
Az tart legföljebb veletek,
Ki rossz gombát evett.
Szegény, szegény falusiak
S kisvárosbéliek!
Mi élünk csak valódílagon,
Mi, boldog pestiek!

Az utolsó előtti sor tudálékos határozója, a „valódiagon” jól játszott szerepre utal, a pesti élet kellemeit ecsetelő felsorolás végül önmaga ellentettjébe fordul, dugába dől („Így múlik éjünk és napunk, / Nincs híja semminek, / Míg végre csődöt nem kapunk / Mi boldog pestiek.”), ám érezhető a „pestiség” gondolatával eljátszó, a kötődés eshetőségét latolgató mögöttes szándék. Pest az új, gyökértelen meggyökeresedés, egy ha nem is világvárosi, de nagyvárosi létforma terepe. Az akkori pesti milió természetesen sokkal vidékiesebb hangulatú volt a mainál, ám vonzereje alighanem kevésbé a vidéki jellegtől való megfosztottságban, mint inkább a sok és különféle vidékiség elegyedésében, összerázódásában rejlett.

A *Ha* ugyancsak érdekes fényben mutatja a Petőfi-alakot:

Ha kalapomnak szőre volna,
És jobbra-balra nem konyulna:
Én volnék a derék legény!
Arszlánnak is beilleném.

[...]

Ha majd e ha, ha, ha, ha, meg ha
Elpusztul tőlem a pokolba:
Én leszek a derék legény,
Mindjárt arszlánnak illem én.

Nem csak az „illeném-illem én” hangátvetése, a felsorolás tulajdonképpeni értelme is a virtuóz paródia felé mutat. Nagy nekifutással és részletező kedvvel mondja el, hogy amennyiben kalapja, mellénye, kabátja, nadrágja, csizmája mind kifogástalan lenne, egyszeriben ő maga is remek legénnyé változna, vagyis: a ruha teszi az embert. Ráadásul a „legény” vaskossága és az „arszlán” parasztésszel elképzelt eleganciája megint csak kellemes-disszonánsan csikordul fülünkbe.

Keményebb hangot üt meg a *Pest*, itt az őszinte, „naiv” rajongás a csattanóban érik sósavassá:

Egy óriáskigyó báméskodásom,
Végighuzódik a népsokaságon.
S aztán itt minden olyan érdekes,
A sziv örömében csak úgy repes.
A vargainasok pofozkodása,
A bérkocsiknak embergázolása,
A zsebmetszők, a pörölő kofák
Az embert mind igen mulattatják.
S azt kell még látni, hogyha szép időben
Sétára kél a takra-barka nőnem;
Mi szépek ők, mi szépek, teringette,
Elől kifestve és hátul kitömve.
Hát ahol a dicső arszlánok járnak!
Azt nevezem aztán baromvásárnak.

Petőfi minden rá jellemző kötődést igyekszik nemcsak a romantikus, de a flamand zsánerfestő groteszk ecsetjével is rögzíteni. Nincs ez másképp a szerelemmel sem. Nemcsak a szerelem és a pipázás motívumait („pipa és leány / érettem égnek egyaránt. . .”) virtuózan egybesodró *Szerelem- és pipadal*ban találkozunk azzal a mímelt

férfias érzéketlenséggel, mely mintegy az evés-ivás-dohányzás élvezeti értékére szállítja le a másutt olyannyira magasztalt szerelem árfolyamát. A *Szomjas ember tűnődése* kedvesét gyászoló, bánatában iszogató narrátora arról győz meg, hogy többet siratná babáját, ha tudná: könnye borrá változik. Lám, megint csak az átváltozás olyannyira kedvelt bújócskája. . . A *De már nem tudom, mit csináljak*. . . hasonló motívuma („Mért nem tesz az isten most csodát? / Változtatná borrá a Tiszát, / Hadd lehetnék én meg a Duna: / Hogy a Tisza belém omlana!”) módszerében szintén a régi vajákosságot-búbájosságot őrző népköltészeti hagyományra támaszkodik, ám tudatos, művészi sarkítással alkalmazza azt minden alkalommal. Az *Eszik, esik, esik*. . . csókesője és szem-villámlása után „Mennydörög, mennydörög / A hátunk megett: / Szaladok, galambom, / Jön az öreged.” Ezek a komikus elemeket felvillantó, váratlan meglepetéseket tartogató, félreérthetetlenül tömör kisszerkezetek a Petőfi-pillanatnyiség rekvizitumai, rövid snettek, melyek nem feltétlenül csupán az olcsó, alkalmi vidámkodást szolgálják (ez sem lenne épp megvetendő!), hanem az eltolódott, folytonosan változó koordinátájú narrátori pontot bizonytalanítják el, rajzolják át újra meg újra.

Ilyenformán *A hóhér kötelé*ben gyakran idézett Gvadányit szülőatyjának tekintő komikus Petőfi mondhatni Villon, Rabelais és a francia vágánsok leszármazottja. Egyes versei pedig (például a méltatlanul „csupán” gyermekversnek tekintett *A tintásüveg*) a nála egy-két generációval később jelentkezett, már a 20. század eljárásait előlegző szimbolista nemzedék, Rimbaud, Verlaine, Laforgue, Nouveau, Cros hangján szólalnak meg. Nem elsősorban arról van azonban szó, hogy Petőfi megelőzte-e korát vagy sem, hanem hogy egy bűvópatakként a középkortól jelenlévő – részben ugyancsak a népiségben, ráolvasásokban, kiszámolóknak és gyermekdalokban megőrződött – és aktualitásából mit sem veszített hagyomány továbbéltetőjét is láthatjuk benne.

MEZEI MÁRTA

Egy régi verselemzésről

Máday István, Petőfi Sándor: *Föltámadott a tenger*

Az írás 1974-ben jelent meg a *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig* című kötetben a Gondolat Kiadónál a még ismeretlen nevű, minden bizonnyal fiatal szerző tollából.¹ Az évszám fontos. Az 1970-es évek elejétől vált divatossá a műelemző tanulmányok folyóiratokban, kötetekben való megjelentetése a különböző új elemző irányok alkalmazásával. 1971-ben adta ki az Európa Kiadó Hankiss Elemér válogatásában a *Strukturalizmus I–II.* köteteit, amelynek többágú (irodalmi, nyelvi, lélektani, néprajzi) tanulmányai új nevekkkel, új módszerekkel frissítették fel a humán tudományok vizsgálatait, amelyek akkor már égetően szükségét látták ennek.² A verselemzések kultiválása nagyon is érthető volt, hiszen mind a közép-, mind a felsőoktatásban, mind az olvasóközönség verskedvelő köreiből már világossá vált a marxista megközelítések egyoldalúsága, (a társadalmi, történelmi mozgások közvetlen hatásának) kevésége, sőt kudarcai. Jelentős változást indítottak el Németh G. Béla írásai. Először elemzéseinek fontos irányait kifejtő két tanulmányát publikálta: *Az önmegszólító verstípusról. Különös tekintettel József Attilára,*³ *Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról,*⁴ majd több költőről, Kölcseyről, Petőfiről, Babitsról írott verselemzései jelentek meg folyóiratokban, különböző tanulmánykötetben; említsük meg ezúttal az elemzéseit összefoglaló könyvet, amely később, 1977-ben jelent meg a Tankönyvkiadónál *11 vers. Verselemzések, versértelmezések* címen.⁵ Nagy port kavart 1973-ban *Az el nem ért bizonyosság* című verselemző kötet, amelyben Németh G. Béla tanítványai az ő komplex (filozófiai, létértelmező, nyelvi, retorikai, stilisztikai, összehasonlító) módszerével mutatták be egyes, eddig homályban hagyott Arany-versek avagy sokat idézett költemények fel nem tárt jelentéseit, értékvilágát, példát mutatva az alkotói módszerek

¹ MÁDAY István, *Petőfi Sándor: Föltámadott a tenger: Verselemzés = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta, KULIN Ferenc, Bp., Gondolat, 1975, 480–494. A továbbiakban zárójelben e kiadás lapszámaira utalok.

² *Strukturalizmus I–II*, vál., bev. HANKISS Elemér, Bp., Európa, 1971.

³ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról: Különös tekintettel József Attilára*, ItK, 1966/5, 546–571.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról*, Alföld, 1969/6, 64–75.

⁵ NÉMETH G. Béla, *11 vers: Verselemzések, versértelmezések*, Bp., Tankönyvkiadó, 1977.

elemzéseiben az elmélyült, az egyszerre makro- és mikroszintű vizsgálatokra.⁶ A *Miért szép?* kötet sorozat e minták jegyében kínált új megközelítéseket elsősorban az irodalomoktatás számára. Ez magyarázza a 18–19. századi költők verseinek elemzését tartalmazó kötetben a tankönyvekben szereplő művek nagy számát, s a szerkesztők arra is törekedtek, hogy addig kevésbé preferált, ám az alkotóra, a korra jellemző ismeretlenebb költeményeket is bemutassanak, avval a nem titkolt szándékkal, hogy egy szélesebb olvasókört is megszólítsanak a színesebb, változatosabb versvilággal.

Máday István olyan versről írt, amely a tankönyvektől kezdve a politikai beszédekig kiemelt mű volt: a szabadságharcok erejét, a forradalmi lelkesedést, buzdítást megszólaltató költészet mintapéldánya, különös tekintettel a szállóigévé lett záró sorokra („Habár fölül a gálya, / S alul a víznek árja, / Azért a víz az úr!”), amelyben meglehetősen egyoldalúsággal a népfeltség, a népuralom elvét szerették láttatni, nyomatékosítani. Máday István dicséretes törekvéssel és eredményekkel emeli ki a verset e felületes, egyoldalú értelmezésből mind a művet meghatározó alkotói magatartás, mind a felépítés, mind az egyes részek tüzetes és sokoldalú vizsgálatában. Kiindulásként leszögezi, hogy a verset „elsősorban gondolati alapállás hozta létre” (482), majd a gondolatiság képbe transzponáltságának jelentéseit vizsgálja, amely gondolati-képiség Petőfi történelemlátását, illetve ennek személyes, érzelmi jegyeit mutatja be. Kiemelendő igyekezet ez, s nem csupán az akkor sematikus tankönyvértelmezésekhez viszonyítva, hanem az említett, új elemzési divatokhoz mérve is. Nálunk ugyanis felkapottá vált a strukturalista elemzés felületesen elsajátított, laposan alkalmazott, leszűkített módszere. A rosszul utánzott példa itt Riffaterre híres elemzése volt Baudelaire *A macskák* című verséről. Az ő vizsgálatának három szintjéből (a részletek, a vers egész, az összehasonlító strukturalizmus) főként az elsőt vették, vettük át előszeretettel; a részek szerinti aprólékos vizsgálatot, buzgón kimutatva az egyes sorok, szakaszok fokozásait, ismétléseit, ellentéteit, jobb esetekben stilisztikai, retorikai alakzatait. Különösen kedvelt lett a hangzók jelentéshordozóvá avatott számlálása; e kötetben is számos verselemzés szentel figyelmet a mély és a magas, a kemény és a lágy hangzók mennyiségének és váltakozásának; számoltunk lelkesen, kipipálva ezzel „modernista” törekvéseinket. Máday István azonban az elemzésnek, a strukturalista elemzésnek is igényesebb, teljesebb módszerét választja: a részletekben és az egész vers megnevezett történelemfelfogásának képi kivetüléseit keresi, s ezt szimbólumainak fölfejtésében világítja meg.

Közismert, hogy Petőfi leggyakrabban forradalmi tárgyú verseiben élt szimbólumokkal. Továbbá az is közismert tény, hogy Petőfi szimbó-

⁶ *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972.

lumi általában konvencionális szimbólumok (lánc, kard stb.), vagyis használatuk köznyelvi szinten nem ritka. (483)

Talán nem érdemes kitérni arra, hogy ez mennyire volt közismert; ez azért is méltatlan lenne, mert a jeles szerző nagy erudíciós hévvel vizsgálja a vers gondolat-képi világát meghatározó háborgó tenger és a rajta hánykódó vitorla szimbólumának jelentéseit. Olykor némi homállyal, olykor túlmagyarázva, túlbonyolítva magyarázatait. A Petőfinek oly kedves szélről például szükségesnek érzi megírni, hogy itt nincs szél, a tenger, úgymond, „önmagától mozog” (485); a tört vitorlával égre írott tanulságról olvasható sorokhoz kapcsolódva átformálódott jelentésű szimbólumokról beszél. Nemigen érthető, hogy a részletek miképpen lesznek másfélék, más hangsúlyúak, s kevésbé győzik meg az olvasót arról, hogy Petőfi sommásan fogalmazott soraiban a természeti és a mulató nép szembeállításában a történelem kétarcúságát látja, azt, hogy ami az egyik fél számára mulatság, a másik fél számára fenyegetés, rémület – noha ez éppen Petőfi forradalmi, történelmi képének meghatározó vonását mutatja egymásra utaló motívumaival. Dicsérendő viszont írásában, hogy több Petőfi-vers képi világát is felidézi, itt legtöbbször – indokoltan – a rokon vers, az *1848* címűét, s párhuzamokkal egészíti ki és erősíti fel a vizsgált jelenségeket. A vers végső tanulságainak levonásában némiképp naivnak és erőltetettnek hatnak a párhuzamok. Máday István azt írja, hogy míg a *Dicsőséges nagyurak*ban nyilvánvalóan az együttes cselekvésre szólít fel, addig itt a

plebejus forradalmi erők gyengeségének felismerését jelzi; a fenyegető önmegtartóztatás egy népforradalom lehetőségére, de nem meglétére utal. (493)

Az utolsó mondatban nyomatékkal megismétli, hogy „a népforradalom csak lehetőségként van jelen.” (494) Arra kell gondolnunk, hogy a minden bizonnyal ifjú szerző a konvencionális, lapos értelmezéssel (forradalmi hevület, lelkesedés, buzdítás) szemben mindenáron egy más értelmezést akar adni – miközben ugyanazon módszerrel él. Ugyanis felteszi, netalán elvárná, hogy a költő, mint némely (kevésbé sikerült) versében, határozott politikai programmal lépjen fel, s hogy ennek hiánya okvetlenül megváltoztatja a történelmi, politikai beállítottság egészét. Eközben, nyilván hasonló indíttatásból, nem veszi figyelembe, hogy 1848-ban az Európa több országában fellángoló, különben itt is említett népfelkelések nem sorolhatóak pusztán a lehetőségek világába, s a befejező sorok nem csak az erőviszonyokat jelzik, hanem éppen nyitottságukkal hatnak, mint írja, „ígéretesen fenyegetőnek”.

Fölmerül egy lényeges kérdés. A versegységről, a gondolatiságról, a költői megformáltságról igen színvonalasan értekező tanulmány, mint idéztük, szimbólumnak nevezi a háborgó tenger–vitorla képsorát. Az volt-e valóban? A *vitorla* és a *kormányos*

szíve képe szerinte a költő által összekötött *egy metafora*, s alább leszögezi azt is, hogy Petőfi gyakran megmagyarázza a szimbólumok jelentését; kérdés továbbá az is, hogy idézett szókapcsolatai (*szilaj hullámok, rémítő erő, bősziült tajték, üvölt a tenger*) nem túlságosan konkrétak és világos jelentésűek-e? Beleillik-e mindez a szimbólum jegyében formált versnyelv sokértelműségébe, érzelmi, s gondolatiságban is csupán sugalmazó tendenciájába? S vajon az egész vers tanulsága, a tanulmányíró által idézőjelbe tett „elméleti” jellegével nem azt mutatja-e, amit itt éppen a jeles szerző szögez le: példázatjellege „az allegória műfajnak a létjogosultságát és értelmét” (494) alapozza meg. S ha már akkor a kötet szerkesztői nem vették észre a bizonytalanságot, most, sok év után egy igencsak autentikus szerzőre hivatkozhatunk az értelmezésben.

Az 1974-ben kiadott tanulmányban szó sem esik a romantikáról, hiszen, mint az ugyancsak MI monogramú autentikus szerző 1999-ben megjelent Petőfiről szóló könyvében az utóélet folyamatait vizsgálva kimutatta, hogy úgyszólván a kezdetektől fogva a legnagyobb 19–20. századi szerzők, aztán 1945 után mind a leegyszerűsítő, aktualizált, mind az esztétikai igényességgel megírt tanulmányokban a népies irányt, a nemzeti klasszicizmust megalapozó, a politikus, a harcos Petőfi arcképét láttatták. Ehhez pedig nem vagy nehezen illett mindaz, amit a romantika alakított az alkotói magatartáson, látásmódon át a vers- és prózanyelvig; nem illettek a szubjektivitás önkényességig vitt megnyilvánulásai, nem illett a költőszerep minden köznapi fölé emelt, sőt, istenülésig vitt elevációja, a történelemlátást is olykor átható ellentétesség, az esetenként nyitva hagyott dilemmák. E sajtóságok Petőfi legnagyobb verseiben nem konkrétságukban, hanem romantikus víziókban jelennek meg, s mint ilyenek, egyszerre magasztosak és riasztóak. Innen nézve már érthető a *Föltámadott a tenger* korábbi elemzésében csak jelzett, illetve leegyszerűsített ellentét. A dilemmákat Petőfi – írja a szerző – többnyire a szubjektivitás jegyében oldja fel, önmaga tudása és azonosulása jegyében, önmagára vonatkoztatva erkölcsi parancsként is értelmezhető magatartásban. S minthogy e nézőpontból megszűnik a dolgok egyértelműsége s nem azok, amik, minden *metaforizálódik* (!) a vízióban. A *Föltámadott a tenger* képi világa az illetén átélt történeti vízió jegyében (a szerző kedvelt stílusfordulata szerint) *formáltatik meg*, metaforizált általánosításokban, allegorikus „beütésekben”. Ily módon a küzdelem konkrétságát és általánossá növesztett nagyságát egyszerre éreztetik, hitelesítve ezzel az 1974-ben írott elemzés súlytalan általánosítását. A vers befejezésében a történelem feltételezett beteljesülése mint apokaliptikussá növesztett vízió (használjuk csak a szerző szavait) *lesz megjelenítve*, amely egyszerre nyitott, fenyegető és félelmetes, konkrét és általános, s egészében a költői szubjektum szemléletmódját hordozza. S míg Máday István a vers felépítésében, hangnemében vizsgálta az ott „csattanónak” nevezett befejezés előkészítését, itt az írói szemlélet tágabb ívébe *helyeztetik*, éppen a metaforikusság, az allegorikusság helyretételének alapján. A lényegében romantikus szemléletű, a szubjektumon átszűrt, de elevatorikusan általánosított befejezésben *lesz*

felfedezhető a még ható klasszicista, retorikus szerkesztésmód, hiszen az így összefogott egységben és a kellő előkészítettség után mégiscsak egy összefoglaló tanulságig jut el a vers. Régóta és sokszorosan hangoztatjuk már, hogy a klasszicizmus művészi elvei nem tűntek el a romantikában, gazdag változatosságban láttuk viszont egymástól nagyon különböző költőknél, műfajokban (például Kölcsey verseiben, Vörösmarty eposzaiban).

A *Föltámadott a tenger* ez új értelmezése kiváló példán mutatja meg, hogy miként épül be áthasonítva, átlényegülve az itt is néven nevezett klasszicizmus a romantikába. Más, általánosabb és egyedibb körre tekintve úgy mondhatnánk: *kimutatódik*, hogy jeles közreműködő(k) révén miként épülnek régi és új, értékes anyagokból az irodalomértelmezés sokfelé vezető útjai.

Elismerő köszönet és köszöntés a munkálkodónak.

Magyarázatok
Máday István – Margócsy István pályakezdetéskor felvett neve.
MII Petőfiről szóló könyve: MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp.,
Korona, 1999 (Klasszikusaink).

4. fejezet

Társadalom, történet

KISS P. ATTILA

Gens

Egy terminus fordításának problémái a kora középkorban

A különböző emberi közösségek meghatározására használt kifejezések igen fontos szerepet kaptak már az ókorban is. Cicero római köztársaságról írott állambölcseleti műve az alábbiakban határozza meg a *populus* jelentését: „a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny.”¹ Mint látható, a római felfogás szerint a *populus* jogi közösség volt, amelybe nemre és származásra való tekintet nélkül beletartozott a Római Birodalom valamennyi alattvalója. A *populust* más csoportoktól elsősorban a közös jogi, politikai egység és a közös kultúra különbözteti meg. Ez a felfogás a császárkor történeti munkáiban is érezteti hatását. A latin nyelvű forrásokban az egyes embercsoportok meghatározására a *populuson* kívül még a *gens* és a *natio* terminusokat használják kútfőink. Mind a két terminus technikus elsősorban kisebb, vérségi alapon szerveződő közösségek jelölésére szolgált. A két szó mögött a háttérben a keletkezés, eredet (születés, nemzés) fogalma húzódik meg. A *natio* főleg a kisebb területeken, városi közösségekben született lakosságot jelölte, míg a *gens* az antikvitás időszakában elsősorban a római történelem menetét meghatározó közös kultusszal, őstisztelettel rendelkező patricius nemzetségeket.²

A *populus Romanusszal* szemben azonban mind a *natió*nak, mind pedig a *gens*nek már az ókorban is volt egy egyedi jelentése: ’a rómaiakkal szembenálló, a római államkereteken kívüli „barbár” csoport’. A római kútfők e közösségek meghatározásához és szokásaik leírásához főként a görögöktől átvett barbár-sztereotípiákat alkalmazták. Egy-egy *gens*, *natio* esetében a mediterráneumban kuriózumként értékelt szokások, viselet, nyelv és az eltérő eredet leírása gyakran exkurzusként jelenik meg a klasszikus munkákban.³ A középkor folyamán töretlen népszerűségnek örvendő Sevillai Izidor *Etimologiaeja*, mely javarészt a késő antikvitás hagyományait hordozza, külön könyvet szentelt a népek (*gens*) fő ismérveinek. A 6–7. században élt gót szerző szerint

¹ CICERO, *Az Állam*, ford. HAVAS László, bev., jegyz. HAMZA Gábor, Bp., Akadémiai, 1995, 90.

² SZŰCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása: két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, szerk. ZIMONYI István, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (Magyar Őstörténeti Könyvtár), 44–47.

³ Sebastian BRATHER, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen, Alternativen*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2004, 118–128.

„a különböző népalakulatok vagy eredendően közös helyről származnak, vagy pedig ezzel ellentétben több csoportból tevődnek össze.”⁴ A *gens*eket a későantikvitás más szerzőihez hasonlóan Izidor is főként fegyverzetük, tarka szokásaik, eltérő nyelvük, és eredetük alapján határozta meg.⁵ A két fogalom azonban a késő antikvitás és a kora középkor során erőteljes jelentésváltozásokon ment keresztül.

A különböző világnyelveken a *gens*t fordítják egyaránt a nép (*People, Nation, Volk*) és a törzs (*Stamm, Tribe*) megfelelő formáival.⁶ A német tudományos életben a népvándorlást jelentő *Völkerwanderung* szóösszetétel kialakulásában is alapvető meghatározó szerepe volt a *gens* latin szónak és modern interpretációinak. A korai időszakban Luther Márton sem volt következetes a *Vulgata* német fordításakor, ugyanis a *populus, gens, natio* szavakat többnyire a *Volk* szóval fordította. A 16. század derekán a bécsi udvarban alkotó humanista Wolfgang Lazius használta az *emigratio gentium* kifejezést, amit a felvilágosodás korában már automatikusan *Völkerwanderung*ként németesítettek.⁷

A magyar tudományos közmegegyezés még nem képes e három terminus árnyalt megkülönböztetésére, pedig a kora középkor folyamán szétválasztásuk elengedhetetlen. A magyarításokban elsősorban a *nép* szóval adják vissza mindhármát, azonban ez nem következetes az egyes latin művek fordításaiban. Sajnálatos módon a magyar nyelv gazdagsága ellenére sem képes a *gens* mögött rejlő fogalom helyes tolmácsolására, ugyanis a latin szó a ‘nép’-nél sokkal árnyaltabb jelentést takar. Róna-Tas András szerint a kora középkor népi alakulatainak kifejezésére érdemesebb lenne a magyar *nép* szó helyett a görög *ethnoszt* használni.⁸ Nagy probléma, hogy a *gens* fordítása a magyar munkákban valóban nem tekinthető következetesnek. Kristó Gyula hívta fel arra a figyelmet, hogy az Szent István kisebbik legendájának esetében a *gens*t fordították már nemzetnek is.⁹ Nemrégiben megjelent Jordanes fő művének magyar nyelvű szövegében szintén nem sikerült következetesen visszaadni a *gens*t. A latin szó a *Getica* 96. fejezetében nemzetségként, ám a 117-ben nemzetségként és népként egyaránt

⁴ „Gens est multitudo ab uno principio orta, sive ab alia natione secundum propriam collectionem distincta.” SEVILLAI IZIDOR, *Etymologiae sive Origines*, 9, 2, 1, ed. Wallace Martin LINDSAY, Oxford, Clarendon, 1911.

⁵ *Uo.*, 9, 2, 97, Horum plurimae gentes variae armis, discolores habitu, linguis dissonae, et origine vocabulorum incertae.

⁶ Hans-Werner GOETZ, *Gens: Terminology and Perception of The Germanic Peoples from Late Antiquity to The Early Middle Ages = The Construction of Communities in The Early Middle Ages*, ed. Richard CORRADINI, Max DIESENBERGER, Helmut REIMITZ, Leiden, Boston, Brill, 2003 (Transformation of the Roman World, Vol. 12), 39–64.

⁷ Klaus ROSEN, *Die Völkerwanderung*, München, Beck, 2002, 32–37.

⁸ RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., Balassi, 1996, 18–19.

⁹ KRISTÓ Gyula, *A magyar nemzet megszületése*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár), 162.

előfordul.¹⁰ A *gens* fogalmi egységesítése azért is fontos, mivel az szinte kizárólag a barbár törzsi alakulatok mellett áll a *Getica* szövegében (*gens Herulorum*, *gens Ostrogothorum*, illetve *gens Scirorum*). A 200. fejezetbeli szöveg hely tolmácsolása – „királyok tömege, és különböző nemzetek hadvezérei”¹¹ – pedig aggályosnak számít a kora középkor vonatkozásában. A nemzet-fogalom mai értelme az újkorban keletkezett és a 19. század nemzeti ébredésének korszakában élte virágkorát. Kristó úgy véli, hogy a fogalom tartalmi magja feltehetően a 12. században született és a magyarországi irodalomba a 13. századra került, tehát a *nemzet* szó használata vitatható a kora középkori szöveg fordításánál.¹² Szűcs Jenő szerint az írott kútfők *gens* fogalmát – amelyet az auktorok egyaránt használnak a vándorló csoportokra és az egykori római területeken királyságot alapító utódaikra – a félreértések elkerülése végett érdemes a *nép*, *népalakulat* (*Völkerschaft*) szavakkal fordítani, a *törzs* szó használatát azonban nem javasolja.¹³ Legutóbb a népvándorláskor germán törzsei kapcsán Schäfer Tibor is a *nép* szavunk használatát mellett érvelt, ugyanis véleménye szerint ehhez a magyar kifejezéshez nem ragadnak még olyan, a modern korban ráakadó jelentéstartalmai, mint a német Volkhoz.¹⁴ A *gens* kora középkori jelentése azonban megengedi a *törzs*-ként való magyarázást, mert a törzs nem csak biológiai értelemben vett közösségként fogható fel, hanem, mint látjuk, politikai egységként is.

Bár a *gens* és *natio* terminusok átalakulása java részét az 5–6. század folyamán ment végbe, azonban a szavak mögött rejlő közösségek átalakulására már korábban sor került. A 19. század második és a 20. század első felének történetírása ezeket a *gens*-eket monolitikus egységekként, a mai értelemben vett népekhez közelálló csoportokként festette le.¹⁵ Az igazi áttörést Reinhard Wenskus 1961-ben kiadott, máig alapvető munkája hozta.¹⁶ Wenskus elsősorban a népvándorláskor germán népeinek (ő a *gens* kifejezést használja) etnogenezisét tárgyalta teljesen új megvilágításban. Wenskusra főként a szociológia és ethnoszociológia új irányzatai voltak nagy hatással.¹⁷ Az 1. század kisebb törzsi csoportjait a 3. századtól kezdve fokozatosan felváltották a nagyobb

¹⁰ *Getica, A gótok eredete és tettei*, szerk. KISS Magdolna, Bp., L'Harmattan, 2004³, 61; 66.

¹¹ *Uo.*, 81.

¹² KRISTÓ, *i. m.*, 75–129; 263–267; Sebastian BRATHER, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, Germania, 2000/1, 139–177.

¹³ SZÜCS, *i. m.*, 41.

¹⁴ SCHÄFER Tibor, *A germán népek etnogenezise*, Acta Historica, (106)1998, 79–87.

¹⁵ Ludwig SCHMIDT, *Die Ostgermanen*, München, Beck, 1941².

¹⁶ Reinhard WENSKUS, *Stammesbildung und Verfassung*, Köln, Böhlau, 1961.

¹⁷ Walter POHL, *Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz = Ethnogenese und Überlieferung: Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, Hrsg. Karl BRUNNER, Brigitte MERTA, Wien, München, Oldenbourg, 1994 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 31), 9–26.

törzsi alakulatok, amelyek a késő antikvitás és a kora középkor meghatározó elemei lettek. Szerinte a törzsi tudat ideológiai és politikai szinten jött létre, s egy kis közösség eredetmítoszáat tartalmazta. Ez egy hagyományhordozó mag révén (*Traditionskern*) egy-egy nagyobb közösség eredetmítoszáává vált, melynek megtestesítője általában a kiemelkedő uralkodódinasztia.¹⁸ A germán népek létének egyik legfontosabb alapköve Wenskus rendszerében a legitim uralkodóházak (*Stirps Regia*) fennmaradása volt. Az origót, a leszármazástudatot egy szűk csoport hordozta, a hagyományt és a nép összetartozásának tudatát pedig az uralkodó család testesítette meg.¹⁹ Az uralkodó egyben népét is jelképezte, így az egyes uralkodócsaládok sorsa gyakran azonos volt az általuk vezetett nép sorsával. Az osztrogótok esete kitűnő példa erre, hiszen az Amal-dinasztia 6. század közepi bukása után az osztrogótok is eltűnnek a forrásokból.²⁰ Wenskus és az őt követő *Bécsi Iskola* egyik új módszertani újdonságát az nyújtotta, hogy az egyes csoportokat nyitott egységekként kezelte, amelyek fokozatosan új elemeket olvasztottak magukba, ezért maguk is folytonosan megújultak. A jelenséget Paulus Diaconus így írja le: „Most már a langobardok is hatalmasabbak lettek, hadseregüket pedig különböző népekből úgy megnövelték, hogy ezentúl maguk kezdenek hadjáratokat kívánni, csak hogy derékségük híre mindenfelé terjedjen.”²¹ A beolvadó csoportok idővel átvették a beolvastók tradícióit, azonban sok esetben elképzelhető, hogy bár írott forrásokkal nem alátámasztható, de egyszerre több hagyományörző mag is létezett párhuzamosan egymás mellett.²² Wenskus a félreértések és a modern terminológiákhoz ragadó 20. századi jelentések elkerülése végett gyakran a *gens* termi-

¹⁸ WENSKUS, *i. m.*, 75; 95.

¹⁹ Erről I. Herwig WOLFRAM, *Origo et religio, Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben*, ford. GALAMB György, Aetas, 2004/2, 5–21; Alheydis PLASSMANN, *Origogentis, Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin, Akademie, 2006 (Vorstellungswelt des Mittelalters, 7), 13–26.

²⁰ SCHÄFER, *i. m.*, 86.

²¹ „Iam hinc Langobardi ditiores effecti, aucto de diversis gentibus, quas superave rant, exercitu, ultro coeperunt bella expetere et virtutis gloriam circumquaque protelare.” PAULUS DIACONUS, I, 20, *A langobardok története*, ford. GOMBOS F. Albin, Brassó, Brassói Lapok, 1901 (Középkori Krónikások, 1).

²² Walter Goffart a kora középkor nagy szerzőinek munkáit elsősorban irodalmi alkotásként vizsgálta. Az erősen posztmodern szemléletmódot tükröző munka túlzottan is mostohán kezeli az írott kútfőket, mondván e munkák forrásértéke elég alacsony, ezek pusztán narratívák. Walter GOFFART, *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton, Princeton UP, 1988, 17–18. Ilyen alapon Goffart véleménye is pusztán narratíva! A Wenskus-féle *Traditionskern* ellen az angolszász kutatás szisztematikus támadást intézett: *On Barbarian Identity, Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew GILLET, Turnhout, Brepols, 2002 (Studies in the Early Middle Ages, 4).

nust használja e közösségek megjelölésére, de megjelenik a *törz*s jelentésű *Stamm* szó is; alkalmazása tudatos, hiszen Wenskus ezeket a közösségeket politikai értelemben szervezett törzseként definiálta.

A késő antikvitás időszakában a *populus Romanus* mellett megjelent annak egyfajta spiritualizált változata is: a *populus Christianus*. A *gens* és a *natio* a barbárok egyetemes kifejezése mellett e fogalmi rendszerben már a pogányság és eretnekség (ariánus germánok) tartalmi jegyeit is egyre inkább felölelte. Ez javarészt az ókeresztény szerzők, Orosius, Szent Ágoston, Szent Jeromos és Salvianus munkáinak köszönhető. Természetesen a korai egyházatyák fogalomalkotására még nagy nyomást gyakoroltak a klasszikus, Hérodotoszig visszamenő barbár ábrázolások toposzai.²³ A kora középkor folyamán azonban a *gens* és a *natio* jelentéstartalma fokozatosan átalakult. Ennek oka a történelmi helyzet alapvető megváltozása: az egykori Nyugat-római Birodalom jelentős területeit főként germán csoportokhoz tartozó barbár alakulatok szállták meg. Egyes királyi udvarok közelében a kereszténnyé váló római történetírás hagyományait követve fokozatosan megjelentek a frankok, gótok, langobardok és más *gentesek* eredettörténetét feldolgozó *origók*, melyeknek fő funkciójuk a kialakuló rend és a germán uralkodók hatalmának legitimációja lett.

A különböző népkategóriák meghatározásaként szereplő három terminus az előzőektől eltérően a kora középkori munkákban nem mindig határolódik el éles kontúrokkal. A Cassiodorus gót történetét kivonatoló Jordanes a barbár csoportokra egyaránt használja mind a három szót, azonban nem következetesen. A *natio* és a *gens* közötti különbséget a *Getica* 96. caputjában határozza meg: a *vividariusok* különböző *natiók* összeolvadásából alkottak egy *genst*.²⁴ Ezek alapján Jordanesnél a *natio* a barbár népalakulatok kisebb egységét jelöli, mint a *gens*. Magyar fordítására a *nemzetiség, törz*s szavak kínálkoznak alkalmasnak. A *natio* a szöveg java részében ténylegesen kisebb közösségek meghatározására szolgál, a leggyakoribb szókapcsolat, melyben előfordul a *diversae nationes*.²⁵ Ebben a kontextusban inkább a különböző összetételű törzsi csoportokra utalhat. A *diversae nationes* Attila galliai hadjáratánál többször is előfordul mind a hun erők, mind pedig az Aëtiust támogató galliai csoportok nagy számának al-

²³ A hunokra vonatkozó antik toposzok elemzésére: Johannes GIESSAUF, *Barbaren- Monster-Gottesgeisseln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*, Graz, Leykam, 2006, 57–92; GOFFART, *i. m.*, 21. BRATHER, *Ethnische Interpretationen. . . , i. m.*, 139–141.

²⁴ „Qui Vividarii ex diversis nationibus ac si in unum asylum collecti sunt et gentem fecisse noscantur.” JORDANES, *Getica* 96, (*De summa temporum vel origine actibusque gentis Gothorum*) = *Monumenta Germaniae Historica: Auctores Antiquissimi*, Tomus 5, ed. Theodor MOMMSEN, Berlin, Weydmann, 1882, 53–138.

²⁵ *Uo.*, 19; 22; 36; 96; 198; 200.

legorikus képeként.²⁶ A *natio*val ellentétben a *gens* főként a nagyobb törzsi csoportokat (*gens Gothorum*, *gens Gepidarum*, *gens Hunnorum*) jelöli, fordítására ez esetekben egyaránt alkalmas a *nép* és a *törzs*. A *natio*hoz hasonlóan a *gens* is több esetben előfordul általános csoport értelemben. A harmadik terminus, a *populus*, Jordanesnél gyakorta elveszti klasszikus antikvitásban megszokott jelentésmagvát, sokkal inkább népesség értelemben fordul elő, bár a római történetírásban megszokott *senatus populusque* formula is fellelhető a gót auktornál,²⁷ ám következetességet nem minden esetben fedezhetünk fel a *Geticá*ban. Jordanes a gepidákra a *gens* mellett a *populust* és a *natiót* is szerepelteti.²⁸ Igen gyakori eljárás a műben, hogy egyik terminus technicus sem jelenik meg a csoport jelölőjeként, hanem csak egyszerűen az adott népesség megnevezése latinos ragozott alakban szerepel a szövegben. Többek között a rómaiak meghatározására is ezt az eljárást használta Jordanes.

A 7. század második felében keletkezett *Origo Gentis Langobardorum* címet viselő mű terminológiai szempontból sokkal következetesebb. A langobardokra kizárólagosan a *genst* hozza, míg a többi népesség (gepida, rugi, herul) csak egyszerű ragozott alakban van jelen az *Origó*ban.²⁹ A rövid írásmű szerzőjéről nincsenek adataink, ellenben munkája sokkal többet árul el róla. A korai langobard hagyományokat rossz latinsággal tolmácsolja, ám korábbi auktorokkal nem mutat sok kapcsolatot. Így kérdéses, hogy a *gens* kifejezés használata latin előzményekre megy-e vissza, vagy pedig egy langobard terminus latin fordításáról lehet-e szó?

A 8. század végén alkotó Paulus Diaconusnál hasonló folyamatok figyelhetők meg, mint a 6. századi Jordanesnél. Paulus már több esetben használja a *Historia Romanában* a *gens* terminológiát nem csupán barbár csoportok meghatározásaként, hanem a keresztény csoport (*gentibus Christi* alak) megjelölésére is!³⁰ A *gens* továbbra is főként a barbár eredetű népalakulatok leírására szolgál, ugyanúgy, ahogyan a *natio* is főként a *barbarae nationes* vonatkozásában került be a szövegbe. A langobard Paulusnál a *populus* jelentése egyre inkább eltolódik a *gens* és a *natio* felé. Az általános *népesség* jelentés több helyen is kimutatható a *Historia Romana* szövegében. A három szó

²⁶ *Uo.*, 198; 200.

²⁷ *Uo.*, 292.

²⁸ *Uo.*, 73; 94.

²⁹ *Origo gentis langobardorum* = *MGH SS rerum Langobardicarum et Italicarum*, ed. Georg WAITZ, Hannover, Hahn, 1878, 5–10; PLASSMANN, *i. m.*, 204–214.

³⁰ PAULUS DIACONUS, *Historia Romana*, VII, 8, = *MGH SS Rerum Germanicum in usum scholarum*, Hannover, Hahn, 1879; Benjamin CORNFORD, *Paul the Deacon's understanding of identity, his attitudes to barbarians, and his „strategies of distinctions” = Text and Identities in the Early Middle Ages*, ed. Richard CORRADINI, Rob MEENS, Christina PÖSSEL, Philip SHAW, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006 (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, 12), 47–60.

jelentéstartalmának alapvető megváltozásában egyre fontosabb szerepet játszik, hogy eltűntek a klasszikus megkülönböztető jegyek az egykori barbár eredetű betelepülők és az autochton római eredetű lakosok között.³¹ Némi óvatosságot azért igényel Paulus Diaconus értelmezése, hiszen művéhez sok korábbi auktort felhasznál; erre több szöveg hely megegyezése utal. Mindezek ellenére a korábban személyi kötődésre utaló *gens* kifejezés nagyjából éppen a Karoling korra veszi el korábbi klasszikus jelentéstartalmát és – mint Goetz rámutatott – egyre inkább egy területiális értelem lesz a meghatározó.³²

Mint ezen a rövid keresztmetszeten is jól tükröződik, hogy a késő antikvitás után a római alapokon meginduló barbár történeti munkákban egyre következtelenebbé válik a nem római csoportokra alkalmazott kifejezésrendszer. Hasonló esettel állunk szemben, mint az ótörök orhoni feliratok *bodun* szavának esete. Vásáry István szerint a türk feliratok *bodunja* mögött rejlő jelentés egyes esetekben törzsként, míg máskor népként értelmezhető, ugyanis mindkét lehetőség tetten érhető.³³

A korábbi magyar fordítói gyakorlat a *gens* szó visszaadásakor a népet részesítette előnyben. Egyes esetekben, minthogy politikai és nem biológiai értelemben *beszéleink* törzsről, alkalmazható ez a kifejezés is a *gens* fordításánál. Biztos bevált megoldás nem létezik a *gens* fordításánál sem, azonban a kora középkor irodalmi tradíciója éppenséggel nem egységes, ebből fakadóan is érdemes minden felmerülő lehetőséget mérlegelni. Minden egyes forráshely egyedi kihívásnak tekintendő, így az adott periódus, szellemi közeg és politikai irányvonalak tüzetes ismerete nélkül a *gens* és a hozzá hasonló terminusok helyes magyarítása nehéz helyzet elé állítja a kutatót. A folyamatosan átalakuló jelentés, sőt néha az egyazon mű szövegén belüli következtelenség megköveteli a lankadatlan fordítói figyelmet.

³¹ CORNFORD, *i. m.*, 55–58.

³² GOETZ, *i. m.*, 55–59.

³³ VÁSÁRY ISTVÁN, *Nép és ország a türköknél = Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. TÓKEI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 194–195.

SZABADOS GYÖRGY

Az állami emlékezet emberi határai A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről¹

„A magyarok viselt dolgairól szerzett régi könyvekben meg van írva, hogy teljességgel tilos a keresztényeknek feleséget venni Vata és Janus rokonai közül”² – olvasható a *14. századi krónikaszerkesztmény* (közkeletű, de pontatlan megnevezéssel élve a *Képes Krónika*) 82. fejezetében. Ez az egyik legjellemzőbb nyoma annak, hogy a szöveg több írói kézvonást őriz. A krónikakutatás mint a medievisztikán belül kifejlődött tudományág száz évnél régebb óta próbálja megfejteni az ismeretlen szerzők és ismeretlen kezdetek talányát. A magyar történeti irodalom kezdeteiről formált vélemények azonban máig nem jutottak megegyezésre afelől, hogy mikor és milyen műfajban keletkezett a legkorábbi írásmű, amely az ősidőkről és a keresztény államszervezésről szólt. Még a 19. században fogalmazódott meg az a nézet, miszerint I. András király (1046–1060) idején készült egy *Gesta Ungarorum*.³ Domanovszky Sándor a legrégebbi krónika lezárultát András országglásának elejére tette.⁴ Győry János és 1948-ban még Györffy György is a „régii Gesta” András-kori eredetét vallotta.⁵ Ifj. Horváth János szintén ehhez a véleményhez csatlakozott, sőt a tihanyi alapítólevél kiállításában közreműködő Miklós püspök személyében a szerző kilétét is felfedezni vélte.⁶ Gerics József már Salamon királyságának idejére (1063–1074) datálta legkorábbi gestaszerkesztésünket.⁷ Szintén Salamon korára gondolt Csóka J. Lajos, de ő a pannonthalmi Szent Benedek-rendi apátságban készült *Chronica Hungarorum* léte mellett történelmi létét, és elutasította annak lehetőségét, hogy Miklós püspök históriát írt.⁸ Hatalmas

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

² *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, I, Budapestini, Franklin-Társulat, 1937, 338.

³ [ifj.] HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., MTA, 1954, 308.

⁴ DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Bp., MTA, 1906, 129–130.

⁵ GYÖRFFY János, *Adalékok XI. századi krónikáinkhoz*, EPhK, 1943, 218; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet: Régi kérdések – új válaszok*, Bp., Balassi, 1993, 147–150. A vonatkozó rész 1948-ban jelent meg.

⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 305–315.

⁷ GERICS József, *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Bp., Akadémiai, 1961 (Értekezések a történeti tudományok köréből), 46–84.

⁸ CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 20), 356; 361–364.

forrástanulmányt szentelt Hóman Bálint egy Szent László-kori (1077–1095) *Gesta Ungarorum*-nak. Íróját a Ják nemzetség tagjai között keresi, s Kállay Ubul alapján elképzelhetőnek tartja, hogy az 1099-ben hősi halált halt Koppány püspök tollából eredt az első magyar gesta.⁹ Györffy György korábbi nézetét feladva 1993-ban Könyves Kálmán király (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdetét¹⁰ – hogy milyen megfontolás alapján jutott új következtetésre, szempontunkból döntő jelentőségű lesz. Kristó Gyula egy Kálmán-kori őskronikát feltételezett.¹¹ Újabban Veszprémy László azt javasolta, hogy több, egymástól független 11. században keletkezett történeti feljegyzéssel számoljunk.¹²

A lezáratlan (és talán lezáratatlan) vitákat, újra-elmélkedéseket maga a szöveg élteti. Minduntalan kérdésre készlet, és a krónikakutatás fejlődésével ezek a kérdések egyre több nézőpontból, egyre összetettebben fogalmazódnak meg. A bevezetésül idézett utaláson kívül egyéb tartalmi jegyek (önellentmondások egy esemény kétszeri elbeszélésekor, vitázó, összegző-visszatekintő megjegyzések); stílusbeli ismérvek (rímes és ritmikus próza); továbbá művelődéstörténeti adalékok (egy-egy szűkebb korra jellemző kifejezés, népnév oda nem illő felbukkanása az adott szövegkörnyezetben) bizonyítják, hogy az Anjou-kori változat felszíne alatt mély időrétegek húzódnak. Ezek azonban néha szétválaszthatatlanul összeolvadtak, mivel az egymást követő krónikások nem egyszerűen folytatták elődeik írói tevékenységét, hanem gyakran más nézeteket vallva átértelmezték forrásaikat. Ennek jellemző példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági és Álmos-ági királyok kegyét kereső klerikusok emeltek egymásra omló emlékműveket uraik viselt dolgairól. A műveltebb szerzők stílusegységesítő hajlandósága is halványította a határvonalakat. Az írói egyéniségek elkülönítésére tehát stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok érvényesültek. Ezek mellé még egy megfontolás sorakozott fel, amely a legősibb időréteg keltezésére vállalkozott: ez az emberi emlékezet hatókörének számításba vétele. A következőkben ennek a módszernek az érvényességét teszem vizsgálatom tárgyává.

Az emlékezethatár korjelölő tényezőjét Györffy György vezette be a krónikakutatásba. 1969-ben közölt tanulmányában hangsúlyozza, hogy a kor előrehaladtával természetszerűleg fokozódó emlékezeti pontatlanság dacára az élő szemtanú vallomása felette áll a kortársi elmondásokat nélkülöző történeti konstrukciónak, mivel az élő szemtanúk híján a vallomás helyét a hagyomány foglalja el, amelyben valós és

⁹ HÓMAN Bálint, *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*, Bp., MTA, 1925, 86; 105–106.

¹⁰ GYÖRFFY, *i. m.*, 184–188.

¹¹ KRISTÓ Gyula, *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti füzetek, 135), 114; 123–130.

¹² VESZPRÉMY László, *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*, Századok, 2004, 346–347.

valótlan elemek keverednek. A feljegyző számára, úgymond, megszűnik a közvetlen ellenőrzés lehetősége, hacsak nem írott forrásból. A döntő időszakaszt, amely alatt a vallomásból hagyomány lesz, vagyis a történelmi emlékezethatárt 70 évben jelöli ki. Ez a 80–85 éves emberek serdülőkora, amelynek fontos, közösséget érintő eseményeire az idős szemtanúk emlékezni tudnak. A mai néprajzi adatközlők emlékezete is körülbelül 70 évre nyúlik vissza.

Mindez Györffynél az alábbi módon alkalmazható az első magyar gesta keletkezésére: 1111-ben a zabori apát írásba foglalta, hogy egy néhány évvel korábbi vámperben 12 nyitrai előkelő tanúskodott, akiknek emlékezete „a szent király napjától a per idejéig” folyamatos volt. E perben a bíró az 1105 folyamán megválasztott Lőrinc esztergomi érsek volt, és mivel István király 1038-ban hunyt el, ez több mint 67 évet, nagyságrendileg 70 esztendőre való visszaemlékezést jelent. Ez a 70 éves határ a legkorábbi lengyel és a cseh elbeszélő forrásokban is megnyilvánul. Anonymus Gallus 1113-ig beszél el a lengyel fejedelmek viselt dolgait, és a hiteles értesüléseken nyugvó folyamatos történetmondás Kázmér uralkodásának elejével, az 1040 körüli évekkel kezdődik. Prágai Cosmas 1125-ig, 80 esztendő korában bekövetkezett haláláig vezetett cseh krónikáját; ő körülbelül 1038-tól kezdve adja elő összefüggően azokat az eseményeket, amelyeket elmondása szerint vagy maga tapasztalt, vagy megbízható szemtanúktól tudott meg. A magyar gesta folyamatos, de még hagyományos elemeket tartalmazó elbeszélése 1031 után indul, de csak 1041-től ad részletes, megbízható eseménymenetet; mindez 1100 körüli keletkezésre utal. A lengyel és a cseh párhuzam szintén arra mutat, hogy ez a magyar gestaíró Anonymus Gallus és Prágai Cosmas kortársa volt.¹³ Ebből a megfontolásból pártolt el tehát Györffy az András-kori *Ősgesta* gondolatától a Kálmán-koriért. (Érdekes egybeesés, hogy kétféle nézetét 45 év különbséggel fejtette ki, s e két nézet által feltételezett *Ősgesta* 45 évnyi távolságra áll egymástól!) Györffy 2000-ben a Toldi-monda szöveghagyományozódásával is szemlélte a történelmi emlékezethatár nagyságrendi hasonlóságát.¹⁴ Elméletében erősen támaszkodik analógiákra, ennél fogva deduktív, vagyis az általános felől közelít az egyedi felé. Nézzük meg, mennyire igazolják eljárását az *általános* művelődéstörténeti körülmények, *analógiák* és a krónikaszöveg *egyedi* jellegzetességei!

Az általánosságok szintjén mindjárt több kérdés fogalmazódik meg, amelyekre nem kaphatni választ. Hol voltak azok az idős, 80–85 éves szemtanúk, akik emlékeikkel töltötték meg a legkorábbi magyar gesta lapjait? Mennyire számított a véle-

¹³ GYÖRFFY György, *A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján*, A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 18(1969), 222–224.

¹⁴ GYÖRFFY György, *A magyar őskronika és az emberi emlékezethatár = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 17.

ményük? Egyáltalán kikről szól a mű? A 14. századi krónikaszerkesztmény túlnyomórészt monarchikus-dinasztikus irányultságú: királytörténet, és nem királyságtörténet. Nem az egész magyar nemzet, hanem az uralkodók és környezetük tetteit örökíti meg, ügyelve a dinasztia belüli ágváltásokra. (Így kap kedvezőtlen elbírálást az András-ág, amikor I. Béla utódainak kezében marad a hatalom; a Béla-ág továbbosztódása a Kálmán- és az Álmos-ág küzdelmeiben ölt testet. Ennek írott lenyomata – a Kálmán-ági királyok emlékezetének befekettítése – az Árpád-kor legdurvábban kivitelezett közelmúlt-átértelmezése.) Krónikáink hírforrását ezért a király környezetében kell keresnünk. Hanem a 11–12. századi Árpádok közül kizárólag Szent István és Szent László haladta túl az 50. életévet, a többiek 40-es, 30-as éveik idején vagy még fiatalabban haltak meg: esélyük sem volt a „70 éves történelmi emlékezethatár” megközelítésére! Nem lehet bizonyítani azt sem, hogy akadt a korból olyan ember, aki a dinasztiahoz mindvégig közelállóként – és ebből következően előkelő jogállású személyként – magas kort is ért, és hatni is tudott a gestaíróra. Amíg a vámpemberben tanúskodó 12 nyitrai előkelő egyikéről be nem tudjuk láttatni mindezt, addig az emlékezet határait az emlékező személyek tragikusan szűkre szabott életidejéhez kell igazítanunk, még a feltételezés szintjén is.

Analógiaként megemlítem (ha már az analógiáknál tartunk) egy térben és időben más környezet tanulságából, hogy nem lehet egy ilyen hosszú emlékező idővel végig egyforma minőségű információs közegként számolni. Az óorkutató Jan Assmann hívja fel a figyelmet az *oral history* területén elért eredmények alapján arra, hogy az eleven emlékezés még az írásos társadalmak körében sem ér 80 évnél távolabb. Ez első pillantásra megerősíteni látszik Györffy György elméletét, csak hogy e határérték felénél egy kritikus küszöbhez érünk: 40 év elmúltával a jelentős eseményt felnőtt fejjel megélt kortársak kiválnak az inkább jövőbe tekintő közéletből, és elérik azt a kort, amelyben felerősödik az emlékezés, s vele a rögzítés és a továbbadás vágya.¹⁵ Vagyis az emlékezetidőt belső választóvonal tagolja, s emiatt ajánlatos az önkifejezési kedv eltérő intenzitásával számolni. Ezzel elérkeztünk az emlékezés tág kérdésköréhez. A közelmúltban Hoppál Mihály jelentetett meg egy tudományközi igényű áttekintést a népi elbeszélő hagyomány és a memória összefüggéseiről. Rávilágított arra, hogy a szakemberek eddig kevés figyelmet fordítottak az emlékezés mechanizmusára, az elbeszélés grammatikájára vagy egyéb belső szövegalkotó folyamatokra. Az angol Frederick C. Bartlett már 1920-ban kimutatta a népmeseszövegekről, hogy noha az egyes részletekre való emlékezés az idők folyamán gyengült, a történet általános szerkezete és a főbb események sora éppen megmaradt. Bartlett felismerte, hogy a kultúridegen elemek könnyebben hullanak ki a rostán. Ezt Hoppál Mihály a maga

¹⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 51–52.

kutatásaival is megerősítette. Miután hangsúlyozza, hogy az emlékezet tudományos megismerése interdiszciplináris feladat, az alábbi megállapítást teszi:

Valószínűnek látszik, hogy a narráció és különösen annak népi változata, amikor felidéznek valamely rég nem hallott mesét, mondát vagy balladát, vagy akár csak egy egyszerű történetet, nem pusztán reprodukció, hanem mindig értelmezési és magyarázó, sőt értékelési mozzanatokban is gazdag.

További fontos következtetése szerint

[a]z adott kultúra tudás- és hiedelemrendszerébe mélyen beágyazott elemek és elemkapcsolatok nehezen hullanak ki az emlékezetből, azt mondhatjuk, hogy a közösségi emlékezet, éppen a gyakori használat miatt, igen tartósan őrzi ezeket a makropozíciókat. A felejtés folyamata tehát jóval lassúbb, mint ahogy azt eddig gondolták.¹⁶

Ezeket az évtizedek óta kiérlelt szabályszerűségeket jó lett volna számításba vennie Györffynek a történelmi emlékezet határ kijelölésekor. Főleg azért, mert ezek konkrét esetek megfigyeléseiből állnak elő. Az *általános* elvonatkoztatásokat az alábbi *egyedi* példák éltetik.

Elsőként egy magyar néprajzi esettanulmány kívánkozik említésre. Béres András egy betyár sorsának népekekben megőrzött elemeit vetette össze levéltári kútfőkkel. Barna Péter balladája a Hortobágy környékén a 20. század második felében is az élő hagyomány részét képezte, frissen gyűjtött változatát 1973-ban publikálták (Béres tanulmánya 1979-ben jelent meg). A főhős tolvaj a mellékszereplőkkel együtt valószínűleg létezett. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár anyagából kiderül, hogy az 1785-ben született és 1809-ben felakasztott útonálló története figyelemre méltó pontossággal őrződött meg a népköltészetben. A levéltári kutatások tehát igazolhatják a népköltészet ismerettárában fellelhető, másunnan nem tudható tényeket. Béres ebben az esetben sikeresen bizonyította be, hogy a szájhagyomány megőrzött 200 esztendővel korábban lejajlott eseményeket.¹⁷ Ennél is messzebbre ható emlékezet-erőről olvashatni Sudár Balázs dolgozatában. Az ő esettanulmánya az 1579-ben erőszakos halált halt Ádil szultán irodalmi utóéletét tárja fel a történelmi forrásokkal ütköztetve. A róla szóló nogáj hősi ének változatait a 19–20. század során egymástól függetlenül gyűjtötték össze a nogáj településterület öt különböző részéről. Az 1500-as évek végétől az

¹⁶ HOPPÁL Mihály, *Elbeszélés és emlékezet = Elbeszélés és emlékezet: Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Európai Folklór Intézet, Osiris, 2002, 118–129.

¹⁷ BÉRES András, *Barna Péter betyár balladája*hoz, *Ethnographia*, 1979, 85–89.

1600-as évek első feléig tartó bő fél évszázad alatt keletkezett krónikák révén az eseményekben érintett két ellenséges nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a szavafida Irán szempontjai egyaránt érvényesülnek. E kútfők – valamint a modern feldolgozások – alapján Sudár arra a következtetésre jutott, hogy az eposz cselekményváza történetileg szinte teljes mértékben igazolható. S bár a hősének nem a mai értelemben veendő politikátörténetet mondja el, nem hamisat állít, hanem csak kevesebbet közöl, ami indíttatásából (az események bizonyos szempontú ábrázolásából) fakadóan nem meglepő.¹⁸ Annál figyelemre méltóbb, hogy a nogáj énekmondók Sudár Balázs meggyőző érveléséből tudhatóan 300–350 év távlatából is képesek voltak hiteles információt közölni. E nemzedékről nemzedékre háramló epikus hagyaték fényében egyáltalán nem tűnik túlzónak a kazak mondás, ami szerint „az a férfi, aki nem ismeri hét férfi őset, tudatlan.”¹⁹

Ám az emlékezet határait még tovább tágíthatjuk! Magam a fehér ló mondájának elemzésekor a Pannónia megvételeéről szerzett históriás éneket hasonlítottam össze a *Képes Krónika* 28. fejezetével. A magyar vers és a latin próza között mellérendeltségi viszonyt állapítottam meg.²⁰ Ha igaza van Pray Györgynek, és az ének első ismert lejegyzése 14. századi,²¹ valamint ama nézetem is helytálló, miszerint ez az éneket csak átdolgozta Csáti Demeter az 1500-as években, Árpád nagyfejedelem életidejétől számítva a 14. századig már majdnem félezer évnél járunk! A fehér ló archaikus mondája ugyanis jól illeszkedik a Kárpát-medence megszállására készülő magyarságról nyerhető képbe, nem hemzseg utólag költött hősöktől, ezért van helye itt, e változatos példatárban. Ennek tanulsága arra int, hogy mindenek előtt különítsük el a *személyes* emlékezet szűkös határait a *kollektív* emlékezés hagyománytartó szellemi erejétől; a *kollektív* emlékezés generációkat átfogó jellegét jobban szemléltető javasolom a *nemzedékek* jelző bevezetését. Mindazonáltal az 1030-as évek eseményrendjének krónikás előadásáról leír, hogy nem érvényesülhetett benne sem a személyes, sem a kollektív nemzedékek közötti emlékezet szabad áramlása. Milyen erők formálták akkor a szöveget? A válasz kizárólag a királygesta egyedi ismérveiből nyerhető.

A 69. és a 87. krónikafejezet István és atyái rokonainak kapcsolatát magyarázza igen érdekes módon. Előbbiből megtudhatjuk, hogy Imre herceg halála után az

¹⁸ SUDÁR Balázs, *Ádil szultán és az igricek „császosó” éneke: Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről* = *Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2007, 241–267.

¹⁹ Idézi: BENKŐ Mihály, *A torgaji madiarok: Keleti magyar néptörédek Kazakisztánban*, Bp., Timp, 2003, 128. (Szagin dik Mirkalijev 1993-ban megjelent orosz nyelvű újságcikkének fakszimiléjét l. uo. 129.)

²⁰ SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az elődö-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi, 2006, 35–47.

²¹ Georgius PRAY, *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Vindobonae, Leopold Joann Kaliwoda, 1774, 75–76.

öregedő király rabságban tartott unokatestvérét, Vazult jelölte utódának, ám Gizella királyné Istvánt kijátszva megvakíttatta Vazult; ennek láttán a tehetetlen uralkodó menekülésre buzdította Szár László (Vazul öccse) fiait, Andrást, Bélát és Leventét. Utóbbi fejezet azon „némelyek” állításával vitatkozik, akik e három testvért Vazul fiának tartják.²² Miért e túlbiztosított magyarázkodás? Ha Vazul bűnös volt, István miért nem Szár Lászlót tette eleve saját örökösül? Ha Vazult csonkították meg, miért Szár László fiainak kell menekülniük? A válasz kézenfekvő. Levente, András és Béla (ez a helyes sorrend) igenis Vazul fia volt. A korabeli híradásokat megőrző német *Altaichi Évkönyve*kéből mindazonáltal megtudjuk, hogy miután meghalt Imre, István mellőzte Vazult, majd annak tiltakozását látva megvakíttatta, s kicsiny fiait is maga küldte száműzetésbe.²³ Ám a sors igazságot szolgáltatott Vazulnak. 1046-tól csak az ő leszármazottai uralkodtak Magyarországon. Az első királyhoz mért legitimációs kényszer azonban adott volt, és 1083-ra István felemeltetésében csúcsosodott ki. Össze kellett tehát békíteni a vér szerinti őst (a lázadó Vazul) és a politikai örökagyó (a rokon vérét ontó István) emlékét, csakhogy ezt a kívánalmat második körben túlteljesítették úgy, hogy az áldozattá lett Vazul ősatyai szerepét annak *problémamentes* öccsére ruházták. Ez két, egymásra nehezedett alkotói mozzanatra utal. Ezért sem lehet érvényes a párhuzam Anonymus Gallus és Prágai Cosmas működésével; a lengyel és a cseh história egy-egy írói egyéniség tollából eredt, a magyar krónikaszerkesztés több szerző keze nyomát viseli magán. Györffy keltezési elmélete ennél fogva már alapjától kezdve hibás: egy *önálló* formájában, *eredeti* megszövegezésében létező Kálmán-kori *Gesta Ungarorum*ból indult ki, holott ilyen forrást nem ismerünk. Az előadottakból egyértelműen kiviláglik, hogy a 70 éves történelmi emlékezethatár életszerűtlen, tarthatatlan gondolatmenet, és mint ilyen, alkalmatlan mindenfajta historiográfiai keltezésre. Az *állami* emlékezet *emberi* határai valójában nem az idő síkján mutatkoznak meg, hanem a dinasztikus múltértelmezési elvárások által korlátozott történetírói lehetőségekben.

²² SZENTPÉTERY, *i. m.*, I, 319–321, 344.

²³ *Annales Altabenses Maiores*, ed. Edmundus OEFELE, Hannoverae, Hahn, 1891 (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum, IV), 24.

SÁRKÖZY PÉTER

Magyarok Rómában
Ahonnan Szent István koronát kapott
Az örök város első magyar emlékei¹

I. Attila hunjaitól Szent Istvánig. Magyar emlékek a Vatikánban

Nincsen olyan magyar turista, aki Rómában járva ne keresné fel a Vatikáni Múzeumokat, és ne nézné meg a Sixtus-kápolna csodálatos Michelangelo-freskóit, illetve a kápolnába vezető úton II. Gyula pápa Raffaello által kifestett lakosztályát, a Raffaello-stanzákat. Az úgynevezett Héliodórosz-teremben (*Stanza d'Elìodoro*) a bal oldali falon látható Raffaello 1512-ben festett freskója, melyen I. Leó pápa Szent Péter és Szent Pál segítségével megállítja és visszafordításra kényszeríti Attila Róma kifosztására készülő seregét. Az egész falat betöltő kép közepén a hunok királya látható serege élén, amint visszahőköl a pápa feje fölött megjelenő két, kardot rántó szent látványától, s barbár lovasokból álló seregét visszahívja Róma falai alól. Ezer év távlatából a művészek nem sok ismerete lehetett a hunokról, ugyanakkor még elevenen élt a Rómáig eljutó, az egész Appenini-félszigetet végigrabló (kalandozó) magyarok emléke, akiket Liutprando cremonai püspök és más középkori olasz történetírók részletesen leírtak. A krónikákban minduntalan visszatér a könyörgés: „A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket!” („*Nunc te rogamus, licet servi pessimi / ab Ungerorum nos defendas iaculis.*”)² Az első magyarok 938-ban láthatták meg az Örök Város falait, amikor Zsolt lovasai Subiaco feldúlása után megjelentek a lateráni San Giovanni-keresztút alatt. De a magas falak dacolni tudtak a komolyabb ostromra alkalmatlan lovas csapatokkal, amely, akár csak ötszáz évvel azelőtt Attila hunjai, visszavonult északra. Ugyanez a jelenet látható

¹ Jelen tanulmány az Enciklopédia Kiadó *Magyar emlékek* sorozatában 2009 végén megjelenő *Közös hazánk, Róma. Az örök város magyar emlékei – magyarok emlékei az örök városról* című könyv első fejezete. Tekintettel arra, hogy Margócsy tanár úrnak nagyon tetszett az általa szerkesztett *Magyarok Emlékezete* sorozat első köteteként megjelent Faludi-monográfiámnak az a része, melyben leírtam Faludi Ferenc egy elképzelt római sétáját (*Faludi Ferenc: 1704–1779*, Pozsony, Kalligram, 2005 [Magyarok Emlékezete], 35–39.), háromszor *huszadik* születésnapja alkalmából barátsággal küldöm számára ezt az újabb séta ajánlatot, abban a reményben, hogy alkalmunk lesz együtt ellenőrizni a leírtak valóságtartalmát.

² JÁSZAY Magda, *Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből*, Bp., Cicero, 2000², 26.

a Szent Péter-bazilikában, Nagy Szent Leó pápa márvány domborművén is, melyet Raffaello festménye alapján Alessandro Algardi készített 1646 és 1650 között.³

Miután megtekintettük Attila király Róma kifosztására törő hun-magyarjait a Raffaelo stanzákban, és ezt követően a Sixtus-kápolna csodáit, a visszavezető úton áthaladva a Vatikáni Levéltár és Könyvtár (*Biblioteca Apostolica Vaticana, Sala dell'Archivio*) ma már a Vatikáni Múzeumok együtteséhez tartozó dísztermein, a *Salone Sistinó*ban (ahol jelenleg egy múzeumi bolt kapott helyet) egy másik, magyarokat ábrázoló freskót láthatunk. Azt a jelenetet ábrázolja, amikor átadják Szent Istvánnak a koronát, amelyet II. Szilveszter pápa küldött számára. Annibale Durante 1610-ben, V. Pál megbízásából festett freskóján is egy lovascsoport látható egy városfal előtt. Ám ezek a lovasok békés célból érkeztek Rómából a magyar székesfővárosba. Vezetőjük, a pápai legátus, koronát helyez az előtte térdeplő, kezében az apostoli keresztet tartó Szent István fejére. A kép alatt a latin felírás értelmezi a jelenetet: *Stephanus I. Ungariae. Dux. A Silvestro II. Pont. Max. Regia. Corona. Et Cruce. Per. Legatum Insignitus regnum. Ungaricum. Sedi Apostolicae. Donat.*⁴

A magyar Szent Korona adományozását ábrázoló jelenet melletti folyosón még két újabb magyar vonatkozású képet találhatunk. A korabeli Európa leghíresebb könyvtárait ábrázoló freskók között ott szerepel az a kép, melyen Mátyás felavatja az általa létesített *Bibliotheca Corvinianát* (a felirat tanúsága szerint: *Mathias. Corvinus. Ungariae. Rex Bibliothecam. Magnificam. et Locu Pletem. Budae. Instruit*). Tovább haladva az egykori Államtitkárság (*Segreteria di Stato*) falán, pedig egy másik magyar tárgyú festmény látható, mely Buda felszabadítását ábrázolja, illetve azt, hogy XI. Ince pápa miként imádkozik Szent István társaságában a Madonnához, hogy az Ég Királynője imájával segítsen a pogány török kiűzésében.⁵

2. A Szent Korona adományozásának emlékei a San Giovanni in Laterano-bazilikában és az Aventinus templomaiban

A Szent Korona római ajándékozásának a Lateráni Szent János-bazilikában (*Basilica di San Giovanni in Laterano*) is emléket állítottak. A Borromini és Alessandro Galilei által barokk stílusban átépített bazilika jobb oldali oldalhajójában, Giotto VIII. Bonifác pápát ábrázoló freskója melletti második pilléren egy nagyméretű márvány emlékmű látható. Épp száz esztendővel ezelőtt, 1909-ben készítette Damkó József Fraknói Vilmos címzetes püspök, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke megrendelésére.

³ BANFI Florio, *Itáliai magyar emlékek*, kieg., szerk. SÁRKÖZY Péter, ford. KOVÁCS Zsuzsa, fotók, képalírások HORVÁTH Zoltán György, Bp., Romanika 2007 (A Szent Korona Öröksége), 289; 299.

⁴ *Uo.*, 301–302.

⁵ *Uo.*, 302–303.

Az emlékmű II. Szilveszter pápa egykori, a legenda szerint a közeledő tragédiák idején izzadó sírkövére (*pietra sudante, cenotafio di Silvestro II*) lett helyezve. A márvány relief két jelenetből áll: a felsőn a Madonna, Magyarország patrónája látható, aki előtt a két szent király, Szent István és Szent László hódol, míg az alsó domborművön II. Szilveszter pápa átadja István küldötteinek a királyi méltóságokat, a koronát és a kettős keresztet. Alatta hosszú latin felirat hirdeti, hogy a római pápa adta a magyar nép fejedelmének a királyi koronát.⁶

Szent István király küldötteinek Rómába érkezése idején a pápák még nem a Vatikánban laktak, de még nem is a Lateráni-palotában, hanem az Aventinus-dombon. II. Szilveszter pápa székhelye a Szent Bonifácnak és Szent Eleknek szentelt templom (*Chiesa di SS. Bonifacio e Alessio*) kolostorában volt, míg a Német-Római Birodalom császára, III. Ottó, a szomszédos *Santa Sabina* ókeresztény templomnak (ma a domonkos rend kezelésében lévő) kolostorában lakott.

Aki a Cestius piramisa melletti *Porta San Paolo* felől jött az Aventinusra, annak a legközelebb eső templom a magyar legendákban is népszerű Szent Elek kultuszát őrző, barokk stílusban átépített templom-kolostor együttes volt, ahol a pápa lakott; ha pedig a *Porta San Giovanni*, azaz a Laterán és a Colosseum felől jött a vándor, akkor a Santa Sabina-templom esett elsőként az útjába, ahol a császár udvartartása volt. Ha tréfálkozni akarnánk, akkor még azt is mondhatnánk, hogy szerencsére a magyar küldöttség a Tiberis partja felől közelítette meg az Aventinust, de biztos állíthatjuk, hogy első szent királyunk választását nem a földi utak rövidege határozta meg.

A két templomban ma már semmilyen magyar emlék nem található. (Korábban a Santa Sabina apszisában a híres, 862-ben emelt *Schola Cantorum* felett látható címerek között ott szerepelt Alsáni Bálint pécsi püspök címerpajzsa is, aki 1379-ben ennek a templomnak lett tituláris bíborosa; a címer a 19. századi restaurálások során eltűnt.) Ennek ellenére azt tanácsoljuk a Rómába látogató magyar utazóknak, hogy semmiképp se felejtse el egy szép sétát tenni a Circus Maximus és a Tevere közé beékelődő gyönyörű fekvésű és panorámájú Aventinus-dombon, ahol a magyar történelemhez is kapcsolódó két ókeresztény templomon túl még sok más nevezetesség látható. Többek között a Máltai Lovagok palotája (*Villa del Priorato di Malta*), melynek egyik érdekessége, hogy kapujának kulcslyukán át látni lehet a Szent Péter-bazilika kupoláját. Az épülettel szemközt pedig megtekinthető a Sant'Anselmo-templom és kolostor, a bencés rend római egyetemének 1900-ban épült központja, egyúttal a magyar bencés misszióé, ahol a II. világháború utáni magyar emigráció egyik legtisztább lelkű és legműveltebb alakja, Békés Gellért teológus professzor, a *Katolikus Szemle* utolsó főszerkesztője élt és dolgozott fél évszázadon át.

⁶ TÓTH K. János, *Római virágszedés*, Bécs, Egyetemi Nyomda, 1988; BANFI, *i. m.*, 335–336.

Szent István koronázásának fő előmozdítója, Szent Adalbert prágai püspök, az északi szlávok nagy térítője, a pannonhalmi apátság alapítója három évig élt az aventinusi Szent Elek kolostorban még II. Szilveszter pápa megválasztása előtt. A 998-ban a mai Gdańsk közelében mártírhalált halt püspök ereklyéit Rómába hozták tisztelői, és a Tiberis-szigeten (*Isola Tiberina*) temették el az egykori Esculapius-szentély helyén az ő tiszteletére épített, ma már Szent Bertalannak szentelt templom (*Chiesa di San Bartolomeo*) oltárának jobb oldalán, a mai névadó szent sírja mellett. Az oltár melletti római márványoszlopból kialakított kútkáván látható Szent Adalbert és az őt eltemető III. Ottó császár 11. században kifaragott alakja. A ma már Szent Bertalan nevét viselő templomban máig megőrizték a magyarokat megtérítő szent püspök ereklyéit.⁷

Annak, aki II. Szilveszterről, a francia származású tudós (épp ezért varázslónak hitt) pápáról, a tőszomszédságában, az Aventinuson lakó német-római császárról és Adalbert püspök római éveiről és a magyar korona ajándékozásának szép legendájáról akar olvasni, annak melegen ajánlhatjuk, hogy az Aventinusra vagy az Isola Tiberinára vezető, nagyon szépnek ígérkező sétájára vigye magával Cs. Szabó László *Római muzsika* című könyvét, és ott a helyszínen olvassa el a II. Szilveszter római éveit bemutató *A varázsló pápáról* írt esszéjét (Budapest, Magvető, 1988, 89–124).

3. A Rómában létesült magyar zarándokház emlékei

A kereszténység felvételét követően Szent István király támogatta a magyarok Szentföldre és Rómába vezető zarándokútjait. Számukra négy helyen létesített zarándokházat: Konstantinápolyban, Jeruzsálemben, Ravennában (a hajón érkezők számára) és Rómában. Szent István 11. századi életrajzírója, Hartvik püspök szerint a szent király Rómában a Campo Vaticanón „házakat építtetett, fallal körülvett kertekkel, hogy vendégül lássák azon magyarokat, akik az Apostolok fejedelmének sírját mentek meglátogatni.” A pápa a Constantinus császár-féle „rég” Szent Péter-bazilika tőszomszédságában lévő 8. századi, Szent István protomártír tiszteltére emelt templomot (*Chiesa di Santo Stefano Minore*) engedte át a magyar zarándokoknak, mely mellett hamarosan monostor és vendégház létesült.⁸

A magyar zarándokház létezéséről már 1026-ból írásos emlék szól, XIX. János pápa bullája. A későbbi századokban is több dokumentumban találunk utalást a magyarok római templomára és vendégházára, melyeket Zsigmond császár újíttatott fel a koronázása alkalmából. A vendégház kezelését a 15. századtól kezdve a Rómában élő magyar pálos szerzetesek biztosították. Amikor 1580-ban a Santo Stefano Rontondo mellett létesült magyar kollégiumot XIII. Leó pápa egyesítette a római német

⁷ BANFI, *i. m.*, 362–363.

⁸ FRAKNÓI Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székekkel*, Bp., Szent István-Társulat, 1901, I, 18; JÁSZAY, *i. m.*, 34–35.

kollégiummal, a Vatikán melletti magyar vendégház is a Collegium Germanicum-Hungaricum kezelésébe került. A kis templomot és vendégházat végül 1776-ban VI. Pius pápa lebontatta, hogy helyébe emeltesse az új Szent Péter-bazilika Sekrestye-kápolnáját (*Sacrestia Nuova*, 1776–1784), cserében a Santo Stefano Rotondóban, a magyarok nemzeti templomában építtetett egy új kápolnát Szent István király tiszteletére.

Annak ellenére, hogy a római magyar zarándokházat immár több mint kétszáz éve lebontották, a különböző, főleg a Collegium Germanicum-Hungaricum archívumában őrzött dokumentumokból pontosan ismerjük alaprajzát, környezetét, az épületegyüttes bejárata fölé tett márványfeliratot (*Ecclesia Hospitalis S. Stephani Regis Ungarorum*), és metszetek is fennmaradtak a kis román kori templomról és a mellette épült vendégházakról.⁹

A római magyar „Szent István-ház” emlékét a Vatikánban két márványtábla felirata őrzi. Az első Serédi Jusztinián hercegprímás kezdeményezésére 1929-ben helyezték el a *Sacrestia Nuova* sekrestye-kápolnát a Szent Péter-bazilikával összekötő mellvédes keresztfolyosó külső, keleti falára (*Quo loco sacellum atque hospitium S. Stephano Hungariae Regi Apostolici dicata ad annum MDCCLXXI steterant Hungarorum Gens. . . etc.*). Tekintettel arra, hogy ez a tábla a Bazilika bal oldalán található, a VI. Pál pápa által épített fogadóteremmel szemközt, a turisták és zarándokok elől elzárt kis udvaron, ezért Szent István király koronázásának ezredik évfordulóján a Bazilikán belül is elhelyeztek egy emléktáblát a sekrestyébe vezető folyosó belső oldalán (*Heic exstabar fere ab anno MXXX usque ad annum MDCCLXXI steterant Hungarorum Gens in dilapsi monumenti memoriam. . . etc.*).

Azok nézhetik meg mindkét emléktáblát, akik bejelentkeznek a Vatikáni Grották alatti ásatások (*Scavi sotto le Sacre Grotte del Vaticano*) és Szent Péter sírjának (*Sepolcro di San Pietro*) megtekintésére a Bazilika bal oldalán lévő Harangtorony-kapunál (*Arco delle Campanie*). Az interneten is elintézhető kötelező előjegyzés utáni látogatás épp a magyar zarándokház emléktáblája alatt kezdődik, s a látogatáson résztvevők a kb. egy órás vezetés alatt megtekinthetik a Bazilika alatt található egykori római temető pogány és keresztény sírjait, majd azt a vörös falat, mely mögött a 19. század közepén megtalálták Szent Péter sírjának maradványait, melynek tiszteletére immár ezer év óta jönnek a magyar zarándokok az örök városba, hogy „ezrek ajkán” magyar nyelven is „zengjen az ének”.

A Hajnal János magyar festőművész színes üveglakkaival díszített VI. Pál-teremben tartott pápai fogadásról vagy a Vatikán alatti római temető megtekintéséről

⁹ FRAKNÓI Vilmos, *A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház*, *Katholikus Szemle*, 7(1892), 169–195; Florio BANFI, *L’ospizio degli Ungheresi a Roma*, *L’Osservatore Romano*, 1941. szeptember 7; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 304–308; 297–298.

kifelé jöve érdemes megállni a Vatikán város fala mellett meghúzódó német temető mellett (*Campo Santo Teutonico*), mert itt számos magyar is nyugszik. A négyzet alakú kis temetőkert közepén lévő kereszttől balra találjuk a német-magyar kollégium növendékeinek és tanárainak kriptáit (*Sepulcrum Alumnorum Collegii Germanici et Hungarici*), köztük több magyar szeminarista és paptanár, így Mester István címzetes pápai prelátus, az 1956 után létrehozott új Szent István Ház és Alapítvány első alapító elnökének sírját is.

4. Középkori magyar zarándokok emlékei a Szent Péter-bazilikában és környékén

A Szent István alapította ravennai és római zarándokházak megléte is tanúsítja, hogy a magyarok itáliai zarándokútja Szent Péter és a többi keresztény mártír sírjához immáron ezer éve tart. Az itáliai zarándoklatokon résztvevő magyar történelmi személyiségekről, itáliai peregrinációjuk állomásairól, adományokról több dokumentum maradt fenn, illetve erről a kérdésről több tanulmány született.¹⁰ A római Szentlélek Társulat (*Confraternità di Santo Spirito*) anyakönyveiben pontos adatokat találhatunk a Szent Péter-bazilika mellett a beteg zarándokok számára létesített Szentlélek-kórház (*Santo Spirito*) javára adományokat hagyó több ezer magyarról.¹¹ A zarándoklatok hosszú lelki és anyagi előkészítés után több hónapot, illetve egy-két esztendővet vettek igénybe, megtételükhöz őszinte bűnbánat és püspöki jóváhagyás volt szükséges.

Nem egy zarándok az élete megkoronázásaként már idős korban, betegen vállalkozott a fáradságos út megtételére, ezért nem egyszer kórházi ápolásra szorult, sőt nem egy esetben a zarándokút alatt vagy annak végcéljánál, Rómában érte a halál. A Szentlélek Társulat anyakönyvét máig a Szent Péter-bazilika mellett 1198-ban alapított Szentlélek-kórháztemplom (*Arcispedale di Santo Spirito, via Lungotevere in Sassia*) múzeumának könyvtárában őrzik (*Museo Storico Nazionale dell'Arte Sanitaria, Biblioteca Lancisiana*). A néhány éve megszüntetett, ma már múzeumként látogatható kórháztemplom egyik nagytermében (*Sala Lancisi*) az ablakok magasságában festett széles

¹⁰ Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, (A Nemzetközi Hungarológiai Társaság III. kongresszusának aktái), szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, I–III, Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993; Péter SÁRKÖZY, *Pellegrini ungheresi a Roma, nella patria comune = L'eredità classica in Italia e Ungheria tra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, ed. Sante GRACIOTTI, Amadeo DI FRANCESCO, Roma, Il Calamo, 2001, 35–48; SÁRKÖZY Péter, „Az olasz negédes kertjében”. *Az olasz-magyar irodalmi kapcsolatok és az arkádikus kultúra hatása a 18. századi magyar irodalomban*, Bp., Mundus, 2008.

¹¹ BUNYITAY Vince, *A római Szentlélek Társulat anyakönyve = Monumenta Vaticana historiam Regni Ungariae illustrantia, V.*, Budapest, 1899.

fríz (melynek freskói a kórházat alapító III. Ince és a kórházat 1473–1478 között reneszánsz stílusban átépítő IV. Sixtus életét ábrázolják) egyik képén azt a jelenetet láthatjuk, amikor a trónuson ülő pápa az 1475. évi Szentév során fogadja Újlaki Miklóst, Bosznia és Oláhország királyát annak római zarándokútja alkalmából. A freskó – Benedetto Buonfigli perugiai festő alkotása (1479–1484) – a *Sala Lancisi* északi falán látható. A kép alatti nagyon rosszul olvasható felirat: *Bosniae et Valachiae rex licet senio confectus apostolorum limina visit et Sixtum IV pedum osculo sibisse veneratur*.¹² A Santo Spirito-kórháztemplom oltára alatt egyébiránt egy másik magyar zarándok nyugszik. Antal ferences szerzetes római zarándoklatát követően a Santo Spirito-kórházban teljesített szolgálatot, és a római nép körében nagy tiszteletnek örvendett a betegek ápolásában kifejtett áldozatos munkája révén. 1398-ban bekövetkezett halála után szentként tisztelték, s a templom központi oltára alatt temették el.¹³

A Rómába elzarándokoló magyarok ezrei között sok neves történelmi személyiséget találhatunk. Vánca István, kalocsai majd esztergomi érsek, bolognai tanulmányai után jött Rómába, ahol IV. Ince pápa 1241-ben kardinálisnak és Palestrina érsekének nevezte ki. Vánca István emléktáblája a gyönyörű ókeresztény városfalakon kívüli Szent Ágnes-templomegyüttesben (*Santa Agnese fuori le mura*) található, a Cs. Szabó László *Római muzsikájában* „megénekelte” Santa Costanza-mauzóleuma közelében, a 8. században épült templomba, és onnét a (Sienkiewicz *Quo Vadis* című regényében is leírt) *katakombába* vezető lépcsősor falán (*Stephanus Episcopus prenestienus Episcopus tuscolanus*).¹⁴ Nem tért vissza többé hazájába: Rómában halt meg 1270-ben. Sírja a régi Szent Péter-bazilika lebontásakor megsemmisült.¹⁵ Hasonlóképp tudomásunk van egy másik magyar, *Niccolò d’Ungheria*, római zarándok útjáról is, aki épp Rómában kapott engedélyt 1280-ban, hogy bűnbánó útját a Szentföldön fejezhesse be. Egy feleséggyilkos magyar (*Benedetto d’Ungheria*) a VIII. Bonifác által meghirdetett első Szentév alkalmából jött Rómába, és kapott feloldozást 1302-ben halálos bűne alól. 1303-ban a magyar katolikus egyház több vezetője (a kalocsai érsek, a veszprémi, a győri és a zág-rábi püspök) jött Rómába, hogy III. András halála után a pápával megtanácskozzák

¹² Florio BANFI, *Romei ungheresi del Giubileo 1475, Niccolò Ujlaki re di Bosnia in un affresco nell’Ospedale di S. Spirito dell’Urbe*, Corvina, IV(é. n.), 499–512; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 346–347.

¹³ SCHÜTZ Antal, BALANYI György, *Szentek élete az év minden napjára*, szerk. SCHÜTZ Antal, Bp., Szent István Társulat, 1932–33, II, 171; MÓNAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók*, Róma, k. n., 1956, 3–8.

¹⁴ BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 332.

¹⁵ Agostino PARAVICINI BAGLIANI, *Un frammento di testamento del Cardinale Stephanus Hungarus (+1270) nel codice C-95 dell’Archivio del Capitolo di San Pietro* [Magyarországi István kardinális végrendelete a Szent Péter székesegyház C-95-ös kódexében], *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 25(1971), 168–182.

a magyar trón sorsát az Árpád-ház kihalását követően. Ez idő alatt törtek rá Rómára a francia király seregei, ekkor alázták meg és bántalmazták a Róma melletti Anagni város székesegyházában VIII. Bonifácot, mely során Gergely székesfehérvári prépost kelt a testileg bántalmazott pápa védelmére, és lelte halálát a Szentatya védelmében.¹⁶

Az 1350. évi második Szentév leghíresebb zarándoka minden kétséget kizárólag Nagy Lajos magyar király volt, aki nápolyi hadjárata után azért jött Rómába, hogy a büntető expedíciója „vétkéért” a kötelező bűnbánat megtartásával nyerjen feloldozást az akkor már Avignonban székelő pápa római helytartójától. Nagy Lajos csaknem ezer fős kíséretével az üresen álló lateráni pápai palotában lakott, és a Nagyhét során felkereste mind a hét római bazilikát, majd Szent Péter sírja felett, Veronika kendője előtt elnyerte a feloldozást. Ahogy Arany János írja:

Odabenn harangok, *evivák* zugának
Nevezék őt Nagynak és „Róma urának”
Szállásra vivék egy pompás palotába
Kit úgy is üresen hagyott volt a pápa.

(*Toldi szerelme*, XII. 82.)

Nagy Lajos római zarándokútjának emléke a Szent Péter-bazilika altemplomában, a Vatikáni Grottákban (*Sacre Grotte del Vaticano*) látható; külön engedéllyel a magyar kápolnába menet felkereshető. A Bazilika kupoláját tartó egyik oszlopra helyezett Szent Veronika-szobor alatti kápolna falán ott a freskó, melyen a magyar király térdre borulva imádkozik a Megváltó képmását tartalmazó ereklye, Veronika kendője előtt. A felirat ugyan csak magyar királyt említ (*Sudarium Veronicæ Iussu Bonifacii IX ostenditur Regi Hungariæ*) és tévesen nevezi meg a pápát, mert IX. Bonifác nem Nagy Lajos, hanem Zsigmond római császári koronázásakor ült a pápai trónon, de a római krónikák szerint egyértelmű, hogy Nagy Lajos zarándoklatát láthatjuk a pistoiai Giovanni Battista Ricci 1627-ben festett festményén, csak a pápa nevét tévesztette el kétszáz év távlatából a krónikáíró, mely alapján a festmény készült („*Ludovicus [...] Romam iter convertens a Bonifacio IX magnificie in palatio exceptus est, quotidie Veronicam visere voluit*”, R. Maffei, *Commentariorum Urbanorum XXXVIII Libri*, Basel, 1559, VIII. 180).¹⁷ Nagy Lajos gazdagon megajándékozta az általa felkeresett római kegytemplomokat, hasonlóan édesanyjához, Erzsébet királynéhoz, aki fia előtt hét évvel, később meggyilkolt fia, András herceg nápolyi esküvőjén járt Itáliában,

¹⁶ FRAKNÓI, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései. . . , i. m.*, I, 116.

¹⁷ BANFI Florio, *Nagy Lajos királyunkat ábrázoló festmény a Szent Péter altemplomában*, *Katholikus Szemle*, 40(1926), 531–538; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 291–292.

majd azt követően vett részt egy római zarándoklaton. Ekkor magyar Árpád-házi szenteket ábrázoló oltárkendőt ajándékozott a Szent Péter-bazilika főoltárának.¹⁸

Nagy Lajos itáliai hadjáratát és római zarándokútját csodálatosan örökítette meg az öreg Arany János a *magyar Orlando Furiosó*ban, az Ariosto-fordítás helyett írt *Toldi szerelmében*. A magyar király és az elűzött római néptribun, Cola di Rienzo elképzelt találkozájának epizódjában a *Toldi szerelme* kilencedik énekében ezt olvashatjuk:

Soká fenbeszéltek a pohárnál ketten,
Cola is a szívét kinyitá meghitten:
Beszéle római régi dicsőségről,
Mai gyávaságról s eladó hűségéről;
Cáto akart lenni, igaz erkölcsbíró:
De a mai népnek nem egyéb kell – *Néró*.

Mond Lajos: „Én tudtam, hogy erre megyen ki:
Az idő kerekét nem tolhatja senki
– Legyen bár az élők legnemese, bátra –
Se’ nagyon előre, de kivált nem hátra.
Láttam követ én is, oszlopot Rómában,
De régi lakóit keresém hiában:
Így előttem, kinek fegyverem a hité,
Nem *Cáto* képe leng – hamarább a *Cidé*.

(*Toldi szerelme*, IX. 46–47.)

Zsigmond „a király, a császár” sem volt „ritka vendég” Talián-országban, hiszen 1433 tavaszán díszes kíséretével majd egy évig tartó itáliai diadalút után érkezett Rómába. Egy teljes hónapot töltött az Örök Városban, hogy ott Szent Péter sírja mellett 1433 Pünkösd vasárnapján helyezze fejére IV. Jenő pápa a német-római császárt megillető koronát. Több száz fős kíséretében minden bizonnyal ott volt két vitéz kapitány, Filippo Scolari (Ozorai Pippo) és Hunyadi János, illetve humanista kancellárja, Pier Paolo Vergerio is. Római tartózkodása során Zsigmond felkereste a keresztény mártírok sírjait őrző bazilikákat, de arra is időt szakított, hogy a Capitoliumon, a Petrarca

¹⁸ KARÁCSONYI János, *Nagy Lajos anyja Rómában*, *Katholikus Szemle*, 7(1893), 50–63; KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban*, Bp., Akadémiai, 2000, 256–259; MAROSI Ernő, *Kép és hasonmás: Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995, 203; SÁRKÖZY Péter, *Magyar szentek ábrázolása itáliai templomokban, műemlékekben*, = „Hol vagy István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 63–78.

által meghonosított hagyománynak megfelelően költővé koronázza a kor híres humanista költőjét, Antonio Beccadellit, akinek sikamlós latin versciklusa, a *Hermaphroditus* a nem sokkal ezután Ferrarába érkező fiatal magyar költőnek, Janus Pannoniusnak lesz fontos modellje.

Zsigmond császár római bevonulásának és császári koronázásának jeleneteit a kora reneszánsz művészet egyik legnevesebb szobrásza, Filarete (Antonio Averulino) örökítette meg a Szent Péter-bazilika 1445-ben készített központi bronzkapujának középső reliefjein. A bronzkapu bal oldali szárnyának alsó részén Szent Pál alakja alatti domborművek két jelenetet ábrázolnak. A baloldali reliefen IV. Jenő pápa megkoronázza Zsigmondot, a másikon a pápa és a már megkoronázott magyar király (és császár) Angyalvárból történő kilovagolása látható. A jobb oldali kép melletti oszlopon ott olvasható a felirat: *Incoronatio Imp. Sigismundi*. A pápa az előtte térdeplő Zsigmond fejére helyezi a koronát. A császár mögött hat bajuszos emberből álló csoport látható, közülük az első (Hunyadi János vagy Ozorai Pippo?) jobbában tartja a pápai kardot. A pápai trón két oldalán egy-egy kardinális áll. A kilovagolási jelenetben, ahol a pápát és a császárt három bíboros követi lovon, a pápa lovát egy balkezes apród tartja, míg Zsigmond előtt két lovag lovagol, az egyik alatt név is szerepel (Antonius de Riddo, Castellanus, az Angyalvár kapitánya), a másik, óriási termetű alabárdos lovas ismeretlen – talán nem tévedünk, ha a császár lovagjában a firenzei Palazzo Vecchio Andrea del Castagno freskóján látható Ozorai Pippót (Filippo Scolari), a Délvidék kapitányát véljük felfedezni.¹⁹

Zsigmond római útjának más emlékei is fennmaradtak. Sajnos, nem maradt emléke annak, hogy komoly adományt tett a Szent István alapította Vatikán melletti zarándokház felújítására – hiszen az ekkor felújított kis templomot és a mellette létesített vendégházakat 1776-ban lebontották), viszont az általa alapított lovagrend, a Sárkányrend címere (három sáv, melyre egy sárkány tekeredik) a Sacchetti család két római palotájának falán is megmaradt, így a via Giulia 66. szám alatti és a Vicolo Orbitelli 21. szám alatti palota homlokzatán máig látható címerpajzsokon.

Vayer Lajos szerint Zsigmond császár arcmását őrzi a Magyarországot is megjárta Masolinónak a Szent Kelemen-bazilika (*Basilica di San Clemente*) Oltárszentségkápolnájába (*Cappella del Sacramento*) 1428-ban festett freskóciklusának egyik jelenete, ahol a festő a Szent Katalint kivégeztető Maxentius császár alakjában Zsigmond császárt örökítette volna meg.²⁰ Valóban, az alak igen hasonlít Masolino Castiglione Olonában festett Heródes ábrázolásához, melyben Balogh Jolán Zsigmond magyar

¹⁹ JÁSZAY, *i. m.*, 128–137; Michel LAZZARONI, Antonio MUNOZ, *Filarete scultore e architetto del secolo XV*, Roma, W. Modes, 1908, 71–75; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 289–290.

²⁰ VAYER Lajos, *Masolino és Róma*, Bp., Képzőművészeti Alap, 1962, 138–139; 156–157; VÉGH János, *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól = Művészet Zsigmond király korában:*

király vonásait vélte felfedezni.²¹ Azt pedig tudjuk, hogy Masolino 1427–1429 között járt Magyarországon, ahol Filippo Scolari ozorai kastélyát díszítette freskókkal, de minden bizonnyal elkísérte urát Budára is, ahol többször lehetett alkalma közelről látni Zsigmond királyt, a császárt.²²

1387–1437, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., MTA, 1987, I, 93–113; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 358.

²¹ BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Bp., Akadémiai, 1966, I; VAYER Lajos, *Problemi iconologici nei cicli della pittura del Quattrocento* (cicli di affreschi di Masolino da Panicale), *Acta Historiae Artium*, 21(1985), 1–30; BANFI, *Itáliai magyar emlékek, i. m.*, 107–109.

²² A tanulmányban említett képek és műemlékek megtekinthetők a Póczy Klára és Szelényi Károly által szerkesztett *Ezer év magyar emlékei Rómában* (Veszprém, k. n., 2000.), illetve a Csorba László által szerkesztett *Itáliai magyar emlékek* (Bp., Foto Benda kiadás, 2003.) című albumokban.

MARGÓCSY DÁNIEL

A hiteles zsiráf
Az egzotikum ábrázolása a reneszánszban

Lorenzo de Medici, Firenze ura különleges ajándékot kapott 1486-ban. Quaitbay, a mameluk szultán egy élő zsiráfot küldött neki Kairóból. Noha korábban több zsiráf is megfordult Nápoly és Szicília tájain, Rómától északra valószínűleg most járt először a faj egy példánya. Lorenzo és az olasz város polgárai érdeklődéssel fogadták a különös állatot, és szívesen etették a házaik emeleti ablakaiból. Az állat minden valószínűség szerint hajón érkezett Pisába, majd onnét gyalog tette meg a hátralevő utat Firenzébe, a mameluk követek társaságában. Akárcsak a követek, a zsiráf is diplomáciai feladatot szolgált. A mameluk uralkodó a firenzeiek szövetségét kereste a török II. Bajazid ellen, s ajándékáért cserébe Lorenzo közbenjárását kérte, hogy a Franciaországban raboskodó Dzsemet, a török trónkövetelőt szállítsák Kairóba. Lorenzo szívesen fogadta a zsiráfot, és levelezni kezdett Annával, a francia régensnővel. Anna segített volna Dzsem Kairóba juttatásában, ha Lorenzo cserébe továbbküldte volna az állatot Avignonba.¹ A zsiráf azonban keresztülhúzta a számításokat: még Firenzében kitorste a nyakát és meghalt, mielőtt diplomáciai célját elérte volna. Az állat korai halála után a reneszánsz Európa több zsiráfot már nem látott. A következő példány Marseille-ben tűnt fel 1826-ban.²

Biztonsággal csak egy képről állíthatjuk, hogy valóban a Medici-zsiráfot ábrázolja. A firenzei Piero di Cosimo belefestette az állatot a *Vulcanus és Aiolosz* című festményébe (Ottawa, National Gallery of Art, ca. 1496–1500), noha a zsiráf egyébként nem kapcsolódott a mű témájához.³ Bár a 16. században tucatnyi kép készült az afrikai fajról, ezek egyike sem köthető ikonográfiailag Piero di Cosimóhoz vagy más, a firenzei példányon alapuló képhez. Ebben a cikkben ezért azt vizsgálom, hogy hogyan volt lehetséges képet készíteni a zsiráfról az állat távollétében. Az egyszerű és logi-

¹ Marina BELOZERSKAYA, *The Medici Giraffe and Other Tales of Exotic Animals and Power*, New York, Little, Brown and Co., 2006.

² Az 1826-os zsiráfról l. Michael ALLIN, *Zarafa: A Giraffe's True Story*, New York, Walker, 1998. Megemlítendő még Lothar DITTRICH, Sigrid DITTRICH, Ingrid FAUST, *Das Bild der Giraffe*, Hannover, J. Dieckmann, 1993.

³ Cuttler említést tesz egy metszetről is, ami azonban szerintem a később tárgyalt anconai Cyriacusra hagyatkozik. Charles D. CUTTLER, *Exotics in Post-Medieval European Art: Giraffes and Centaurs*, *Artibus et Historiae*, 12(1991), 161–179. A festmény az alábbi címen érhető el: Internet: <http://www.artchive.com/artchive/p/piero_di_cosimo/cosimo_aeolus.jpg>

kus megoldás az volna, hogy az illusztrátorok három lehetőség között választhattak. Vagy a korábbi, megbízható forrásokat másolták, vagy a művészi képzelet segítségével kitalálták, hogy hogyan is nézhetett ki, vagy pedig befizettek egy gyors túrára a Közel-Keletre. Amint látni fogjuk azonban, a gyakorlatban e három megoldás nem vált külön. A zsiráf ikonográfiája meglepő egységet mutat a „megbízható” forrásokon alapuló zoológiai enciklopédiákban, a „kitalált” történeti és mitológiai festményekben és a „valós” élményeken alapuló útirajzokban. A reneszánszban mindhárom műfaj számára fontossá vált, hogy hiteles képét nyújtsa az egzotikumnak. A hiteles kép fogalma azonban abban a korban mást jelentett, mint ma.

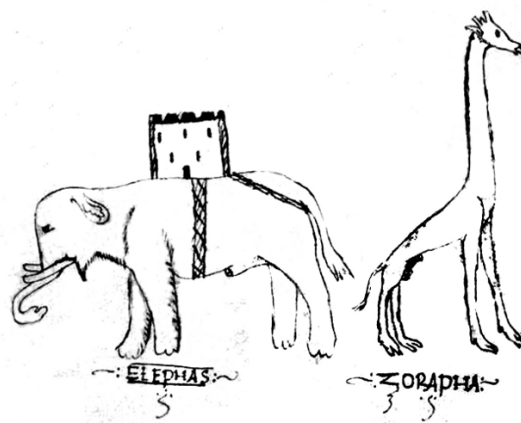
A hitelesség problémáját leegyszerűbb a korabeli természetrajz felől megközelíteni, amelynek kimondott célja volt, hogy a természetről minél több megbízható információt nyújtson. Az elmúlt években a tudománytörténet megmutatta, hogy a reneszánsz természetrajz a humanizmus módszertanát követte, hogy pontos leírását nyújtsa a föld növényeinek, állatainak és ásványainak. Ahogy Brian Ogilvie érvelt: a reneszánsz botanikusok és zoológusok első generációjának célja az volt, hogy szövegkritikai vizsgálat alá vessék Arisztotelész, Theophrasztosz, Dioszkoridész és Plinius természetrajzi műveit, és visszaállítsák az eredeti, hiteles szöveget.⁴ Akárcsak a humanista történettudomány, a természet vizsgálata is a filológiára hagyatkozott. A filológia módszertana akkor sem vesztette el központi szerepét, amikor a természetrajz kutatói az ókori szövegek értelmezése helyett inkább az újonnan felfedezett kontinensek leírása felé fordultak. Kolumbusz, Vasco da Gama, Magellán és a többi felfedező utazásai nyomán az egzotikus növények és állatok sokaságáról szerzett tudomást a korabeli Európa. A botanika és zoológia művelői azonban ritkán tudták személyesen is megvizsgálni ezeket az élőlényeket. Ha egy-egy orrszarvú, elefánt, teve vagy akár sárkányfa Európába vetődött is, kevés volt az esélye, hogy abba a városba is eljusson, ahol a tudós élt. A 16. század nagy természetrajzi szerzői emiatt nem feltétlenül arra törekedtek, hogy saját szemükkel vizsgálják meg az összes általuk leírt lényt. Hírneves enciklopédiáik célja inkább az volt, hogy a természet különös élőlényeiről összegyűjtsék a fellelhető kortárs (és persze az ókori) forrásokat, s megítéljék azok igazságtartalmát. Amikor a zürichi Conrad Gesner, a neves humanista természettudós szócikket írt a rozmárról, nem állt rendelkezésére élő vagy preparált példány. Hogyan tudta tehát eldönteni, hogy a rozmár lábán levő négy ujj, ahogy a rendelkezésére álló kép ábrázolta, nem a képzelet szüleménye volt?⁵ Az ítélet meghozatalában Gesnernek segítségére lehetett a személyes kapcsolata az adatközlővel. Annak hiányában az adat-

⁴ Brian W. OGILVIE, *The Science of Describing: Natural History in Renaissance Europe*, Chicago, University of Chicago Press, 2006.

⁵ Conrad GESNER, *Icones animalium quadrupedum uniparorum et oviparorum*, Tiguri, excudebat C. FROSCHUEURUS, 1553, 178. L. OGILVIE, *i. m.*, 239–240.

közlő társadalmi helyzete (részeges matróz vagy latinul beszélő tudós), az információ összevetése más szerzőkkel, valamint a humanista szövegkritika módszerei nyújtottak támpontot, hogy eldönthesse: közlésre és bizalomra méltó az adott forrás. A rozmár esetében Gesner szkeptikus maradt. A fej valószínűleg természetű volt, de Gesner feltételezte, hogy a lábat az illusztrátor toldotta hozzá a képhez.⁶

A megbízható információ hiánya fontos szerepet játszhatott abban, hogy a 16. századi természetrajz kevés figyelmet szentelt a firenzei zsiráf képi megjelenítésének. Piero di Cosimo festménye ugyan mai szemmel nézve természetűnek hat, de a 16. századi kutatóknak nem volt módjuk rá, hogy eldöntsék, az ábrázolt állat alapos megfigyelés eredménye volt-e vagy pedig a fantázia terméke. Gesner és társai emiatt inkább olyan szerzőkre támaszkodtak, akiknek a megbízhatóságához nem férhetett kétség. A zsiráfot illetően két ilyen forrás is a rendelkezésükre állt. Az első anconai Cyriacus volt, a kora 15. századi művelt kereskedelmi utazó, aki a közel-keleti utazásai folyamán számos régi római feliratot lejegyzett, és ókori kéziratok sokaságával tért vissza Olaszországba.⁷ Ő Kairóban látott egy zsiráfot, és részletesen beszámolt arról, hogyan nézett ki az állat.

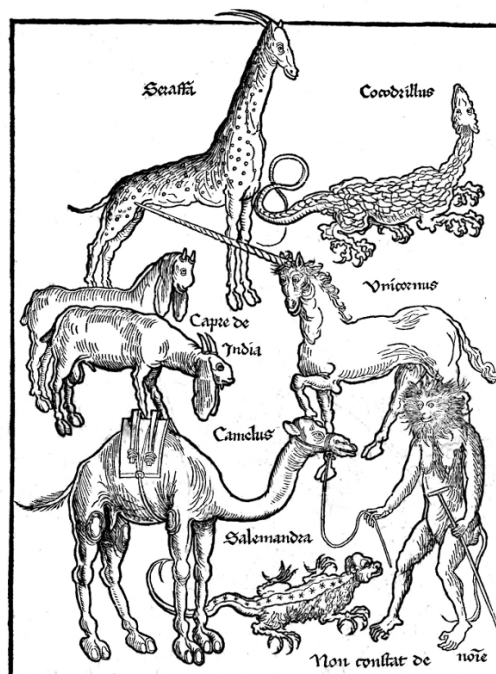

⁶ Gesner nem tudott arról, hogy képének forrása Albrecht Dürer rozmárrajza volt (London, British Museum, 1521). Dürer csak a fejet ábrázolta, a Gesner fametszetén található láb ténylegesen későbbi hozzátoldás.

⁷ Phyllis Williams LEHMANN, *Cyriacus of Ancona's Egyptian Visit and its Reflections in Gentile Bellini and Hieronymus Bosch*, Locust Valley, J. J. Augustin, 1977.

Cyriacus humanista érdeklődése és a szöveges leírás garantálták az utókor számára, hogy a zsiráf portréja élethű volt, annak ellenére, hogy a fennmaradt kéziratvariánsok illusztrációi jelentősen eltérnek egymástól.⁸

A zsiráfról a másik megbízható képet a mainzi kanonok Bernhard von Breydenbach publikálta a *Peregrinatio in terram sanctam* című művében.⁹ Breydenbach az 1480-as években zarándokolt Jeruzsálembe az utrechti festő, Erhard Reuwich társaságában. Útirajzát Reuwich illusztrálta s nyomtatta, és az egyik fametszeten több közel-keleti állatot is ábrázolt. Noha a zsiráf szarva inkább a kecskéére emlékeztetett, és a kép meglehetősen sematikus volt, a művelt kanonok státusa biztosítékul szolgált megbízhatóságára.

Haec animalia sunt veraciter depicta sicut vidimus in terra sancta

A kísérő szöveg hasonló szerepet töltött be. A szerző a metszethez odáírta, hogy „ezeket az állatokat hitelesen ábrázoltam, úgy, ahogy őket a Szentföldön láttuk.”

⁸ Az itt közölt illusztráció elérhető a Bodleian könyvtár honlapján. Amint látni fogjuk, ezt használta fel Aldrovandi, Bellini és Lorck. Belon és Bosch egy másik, szintén a Bodleianban található variánst használtak.

⁹ Bernhard von BREYDENBACH, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz, Erhard Reuwich, 1486, [150]. A kép az alábbi címen érhető el:

Internet: <<http://aleph500.huji.ac.il/nml/dig/books/bk001183956.html>>

A majomszerű állatnál ráadásul külön megjegyezte, hogy „ennek nem tudom a nevét”. E gesztus által Breydenbach nyilvánosan kijelölte tudásának határait, s kijelentette, hogy azokon nem óhajtott túlmerészkedni. A zsiráf kinézete azonban e határokon belül volt.

A 16. századi zoológia lényegében erre a két forrásra hagyatkozott, amikor a zsiráfot ábrázolni akarta. A német tudósok elsősorban Breydenbach könnyen elérhető művére támaszkodtak. Reuwich fametszetét használta például Michael Herr, a *Gründtlicher Unterricht* című, kevésbé ismert enciklopédiájában.¹⁰ Pár évvel később Gesner is Breydenbach illusztrációjára hagyatkozott a *Historiae animalium*-ban.¹¹ A kiadóban színezett metszetek jól mutatják, hogy a szerző és munkatársai nyilvánvalóan nem láttak élő zsiráfot.¹² Az ismeretlen illusztrátor pirosra festette a foltokat jelző pöttyöket. Nem túl meglepő módon, Cyriacus kéziratban maradt munkája elsősorban Itáliában aratott sikert. A bolognai Ulisse Aldrovandi enciklopédiájában található zsiráfportré minden valószínűség szerint a jelenleg az oxfordi Bodleian Könyvtárban található egyik variánst másolta.¹³ Piero di Cosimo festményéről egyik szerző sem tett említést.

Talán nem tűnik meglepőnek, hogy a tényekre sokat adó természetrajz a megbízható forrásokra hagyatkozott. Az már kevésbé magától értetődő, hogy a korabeli festőművészet szintén Cyriacushoz fordult ihletért. Gentile Bellini, a jeles reneszánsz festő, különösen fogékony volt az egzotikumok iránt. 1480 körül hosszabb időt töltött el II. Mehmed udvarában Konstantinápolyban, s elképzelhető, hogy ott élő zsiráfokat is látott. A *Szent Márk Alexandriában prédikál* című képén (Milánó, Brera, 1504) található példány azonban Cyriacus kéziratát másolja. Márk és a zsiráf anakronisztikusan a velencei Piazzához kísértetiesen hasonló téren állnak, a háttérben levő templom nyilvánvalóan a Szent Márk-székesegyház. Bellini képzelőereje abban nyilvánult meg, ahogy egybekomponálta az eredetileg össze nem tartozó, személyes megfigyelésen vagy megbízható forrásokon alapuló elemeket. A képzelet feladata a kompozíció megtervezése volt, s nem az, hogy a festményt alkotó állatokat és épületeket kitalálja.

A képzelőerő határait élesebben jelöli ki Hieronymus Bosch *Gyönyörök kertje* című képe (Madrid, Prado, 1504–1505). A képen látható számos csodás élőlény kétségkívül Bosch fantáziájának szülötte. A Paradicsomot ábrázoló szárnyon azonban felbukkan egy meglepően élethű elefánt és egy zsiráf is. Bosch a zsiráfot természetesen Cyria-

¹⁰ Michael Herr, *Gründtlicher Unterricht*, Strassburg, Balthasar Beck, 1546.

¹¹ GESNER, *i. m.* A kép elérhető az alábbi címen:

Internet: <<http://imgbase-scd-ulp.u-strasbg.fr/displayimage.php?album=287&pos=26>>

¹² Az amerikai National Library of Medicine, a Houghton Library és a Harvard Museum of Comparative Zoology könyvtárában található példányokat ugyanaz a kéz festette. Ez arra utal, hogy a kiadó színezett példányokat is árult.

¹³ Ulisse ALDROVANDI, *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*, Bononiae, Tebaldinum, 1621, 93I.

custól kölcsönözte.¹⁴ E hiteles részlet elbizonytalanítja a nézőt, aki azt hinné, hogy Bosch műve egyszerűen a fantázia terméke. Ha a Paradicsomban az egyik szörny képéről megbízható forrás állítja, hogy ténylegesen létezik, akkor ki tudja, talán a többi képzeletbelinek tűnő lény is valódi?¹⁵ Amíg a kontinensek nem voltak feltérképezve, honnét lehetett tudni, hogy Bosch rémisztő agyalmányai nem rejtőztek-e Afrika, Ázsia vagy Amerika mélyén? Ki merete volna azt állítani a reneszánsz derekán, hogy a mindenható Isten nem lett volna képes megteremteni mindazt, amiről Bosch csak álmodni merészelt? És ki tudta, hogy Isten nem cselekedett-e úgy valóban?¹⁶ A zsiráf hitelessége megkérdőjelezte a valóság és képzelet határait.

A megbízható szerzők másolása nem csupán az egzotikus állatokat személyesen nem ismerő tudósokra és a fantasztikumot kedvelő festőkre volt jellemző. A reneszánsz utazók írásai kevésbé radikálisan vetették fel a hitelesség kérdését, mint Bosch, de annál meglepőbb eredményekre jutottak. Amikor a francia tudós kalandor, Pierre Belon Egyiptomban járt, nem kerülték el a figyelmét a kairói palotában található zsiráfok. *Observations* című művében (1553) hosszan beszámolt e zsiráfokról, és a zsiráf „portréját” (*portrait de la giraffe*) is közölte.¹⁷

Portrait de la Giraffe.

¹⁴ A festmény és az eredeti forrás az alábbi címen érhetőek el:

Internet: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cyriacus_vs_Bosch_giraffe.jpg>

¹⁵ Ahogy Esterházy mondaná, „kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.”

¹⁶ Erről bővebben l. Joseph Leo KOERNER, *Impossible Objects: Bosch's Realism*, RES: Anthropology and Aesthetics, 46(2004), 73-97.

¹⁷ Pierre BELON, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables*, Anvers, Christophe Plantin, 1555, II, 211. A forrás az alábbi címen érhető el:

Internet: <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k545788>>

Könnyű volna azt állítani, hogy Belon és Lorck egyszerűen hazudtak, amikor azt állították, hogy a Cyriacustól kölcsönzött kép hiteles mása az általuk megfigyelt zsiráfnak. Azonban én inkább amellet érvelnék, hogy a hitelesség fogalma egyszerűen mást jelentett a korban. Belon és Lorck úgy gondolták, hogy egy korábbi példány megbízható képe megfelelően ábrázolta azt a példányt is, amit ők láttak. Egy fazon belül bármelyik egyed képe reprezentálhatta az összes többi egyedet is.¹⁹ Mai példával élve: ha ismerőseimnek meg akarom mutatni, hogy hogyan nézett ki az általam elfogyasztott perui földicseresznye, akkor a Google képkeresője segítségével rákeresek egy tetszőleges fényképre a gyümölcsről. Noha ez a fénykép nem pont azt a szemet ábrázolja, amit én megettem, a barátaim számára mégis hiteles képet nyújt róla. Belon és Lorck hasonlóképpen jártak el a zsiráffal, csak forrásuk nem a Google, hanem egy korábbi kézirat volt. A megbízható forrás használata ráadásul megnyugtatóbb volt az olvasók számára, mint egy új illusztráció. Ha Belon és Lorck saját kezükkel rajzolták volna le a zsiráfot, ki tudta volna eldönteni, hogy a kép nem a képzelet szüleménye volt? De ha az utazók korábbi forrásra hagyatkoztak, akkor a saját szövegük is hitelesebbé vált.

Talán ennek köszönhető, hogy Belon és Lorck illusztrációit később szívesen másolták más természettudósok. Belon illusztrációját Carolus Clusius közölte újból, amikor az *Observations*-t latinra fordította és átdolgozta. Lorck metszetét pedig az angol zoológus Edward Topsell használta fel a *Historie of Foure-footed Beasts* című művében, s megerősítette, hogy a zsiráf képét „valóban Melchior Lorck rajzolta le Konstantinápolyban.” Cyriacus modellje csereszabatosná vált az isztambuli példánnyal. Topsell döntése azért is különösen érdekes, mert ő Breydenbach képét is leköszölte. Az angol szerző jól látta, hogy a két metszet között jelentős eltérések voltak. Mivel azonban mindkét forrás hiteles volt, Topsell salomoni módon úgy döntött, hogy a zsiráfnak két alfaja volt. Breydenbach és Lorck képei nem mondtak egymásnak ellent, mivel egyszerűen más állatokat ábrázoltak.²⁰

E cikkben röviden azt vázoltam, hogy milyen szerepet töltött be a hiteles, képi forrás Herr, Gesner, Bellini, Bosch, Belon és Lorck munkásságában. Herr és Gesner enciklopédiái a zsiráfot úgy akarták ábrázolni, ahogy valóban kinézett, és számukra

¹⁹ Hasonló problémákat vet fel Peter PARSHALL, *Imago contrafacta: Images and Facts in the Northern Renaissance*, *Art History*, 16(1993), 554–579; Christopher S. WOOD, *Forgery, Replica, Fiction: Temporalities of German Renaissance Art*, Chicago, University of Chicago Press, 2008. Hangsúlyozottan nem arról van szó, hogy idealizált, vagy absztrakt kép reprezentálja a fajba tartozó összes példányt, hanem egy partikuláris kép áll metonimikusan egy másik partikuláris kép helyére. Az absztrakt, ideális képek szerepéről: Lorraine DASTON, Peter GALISON, *Objectivity*, New York, Zone Books, 2007.

²⁰ „was truly taken by Melchior Luorigus at Constantinople.” Edward TOPSELL, *The historie of foure-footed beasts*, London, William Iaggart, 1607, 101.

Breydenbach metszete tűnt a legmegbízhatóbbnak. Bosch arra használta az afrikai állat képét, hogy megkérdőjelezze a képzelet szerepét fantasztikusnak tűnő festményeiben. Belon és Lorck végül az olvasóban akartak bizalmat ébreszteni azzal, hogy Cyriacus képével illusztrálták a saját élményeiket. Egy régebbi kép megfelelően helyettesítette a személyes megfigyelésen alapuló rajzot.

Szeretném hangsúlyozni, hogy e szerzők nemcsak azért fordultak a hiteles forrásokhoz, mert az imitáció bevett gyakorlat volt a művészi körökben. Művészettörténeti közhely, hogy a reneszánsz festők és fametszők igen gyakran másoltak korábbi műalkotásokat. Az említett természettudósok és művészek azonban nem azért választották Breydenbachot és Cyriacust, mert ők esztétikailag kielégítően oldották meg a zsiráf képi ábrázolásának problémáját. E két szerző fő erénye megbízhatóságuk volt. Egy nürnbergi kismester, Niclas Stoer példája jól mutatja, hogy bármennyire is esztétikus volt egy fametszet, ikonográfiaiban természetlen maradt, ha hitelességéhez kétség fért.

Amikor a török 1529-ben Bécsset megostromolta, a német művészek egzotikus, közel-keleti állatok képeivel kezdték el bombázni a közönséget. Stoer valószínűleg úgy vélte, hogy meg fog újulni a kereslet a zsiráfok képei iránt, és – valószínűleg a képzeletére hagyatkozva – kiadott egy fametszetet a firenzei zsiráfról. A képhez tartozó szöveg azonban tele volt hibákkal. Stoer összekeverte a mameluk szultánt a törökkel, Lorenzo de Mediciről csak annyit tudott, hogy egy „firenzei polgár” volt, és a zsiráfot egyébként dromedárnak nevezte. Noha a zsiráf képe egyébként gyönyörű, Stoer megbízhatatlansága fontos szerepet játszhatott abban, hogy metszetére senki nem tett utalást a 16. században.

Befejezésül hadd említsek meg egy, az eddigiektől eltérő zsiráf-illusztrációt. Amikor Giorgio Vasari a 16. század második felében megtervezte a firenzei Palazzo Vecchio belső dekorációit, a freskókon megörökítette a Medici család történetének érdekesebb momentumait. Vasari Lorenzót is lefestette, amint a mameluk követeket és a zsiráfot fogadta. Vasari zsiráf-reprezentációja azonban megtörte Breydenbach és Cyriacus monopóliumát. Noha elvárnánk, hogy egy explicite történeti festmény

esetén a művész megbízható forrásokra támaszkodjon, Vasari ennél rafináltabb reprezentációs stratégiát használt. A háttérben álló zsiráfot naggyobbreszt eltakarták a követek szolgái, és csak a fej és a nyak egy részlete látszott. A hitelesség kérdése nem merült fel, amikor az állat lényegében nem volt látható.

VOIGT VILMOS

*Galleria Margócsyana*¹

Pár évvel ezelőtt az ünnepelt képadománnyal lepte meg egyetemünk (karunk) Folklore Tanszékét. Elmondta, hogy évtizedekkel korábban, az akkor még Ecseri úti ócskapiacra vette a képeket, mondjuk száz (MNk) forintos értékben, és az árus nem tudott róluk semmi érdemlegeset. Azt sem tudjuk, hogy egyazon nagyobb gyűjtemény darabjai-e, és miként kerültek egymás mellé? Ily módon a *Galleria Margócsyana* – ahogy ezentúl a képegyüttest nevezzük – egyedülálló lehetőséget nyújt valódi műelemzésre, pontosabban egy valódi, bensőséges kép–szöveg-elemzésre, mivel semmi mást nem tudunk róluk, csak azt, amit a képeken látunk. A *Galleria* névadója nem látott magukra a képekre vonatkozó szakirodalmat. Mi sem találtunk ilyent, úgyhogy az alábbi tudományos leírás ilyen vonatkozásban is teljes. (Már ha ez valaha is elérhető.)

Mind a hat kép nagyított fényképportré, kartonhátlapon. Nagyjából egyforma méretűek. Valószínűleg a 20. század első évtizedeiben, és az arcokat nézve Magyarországon készültek; inkább vidéken, mint a fővárosban. Feltehetjük, hogy egyazon fotográfus készítette őket, és a kartonra helyezést is ugyanott végezheték. Nem zárhatjuk ki, hogy egykor valódi képkeretbe tették őket, és (üveggel fedve?) a falra függesztették – ennek azonban közvetlen nyomát (karcolások, szögek, ragasztás) nem találtuk. Éppígy hiányzik a névalírás vagy a műhelyre utaló jelzés. Ha volt ilyen, akkor a kereten lehetett. Bolhapiacra gyakori, hogy leszedik a képkeretet, és külön, drágábban árulják, mint magát a képet.

A következőkben tematikus sorrendben tárgyaljuk a képeket.

¹ A tanulmány anyaggyűjtése és -értelmezése az OTKA NI 61252 kutatási támogatását (*Szövegfolklorisztika, filológia, történeti poétika. Folklórműfajok 19. századi szövegtörzse és értelmezése*) használta fel. Eközben hallgatóimmal és tanártársaimmal is megvitattuk a felmerült kérdéseket, és ezért őszinte köszönetemet tolmácsolom.

A) *Férfiportré.* 68 cm magas, 53 cm széles, téglalap alakú kartonlapon (felülről 49 cm, keresztben 39 cm) ovális, mélyített kartusban fekete-fehér arckép, amely a nézővel szembe néző félttest-portré, voltaképpen deréktól felfelé, a két kar felső harmadát is bemutatva. Borotvált arcú, nagy, kipödrött bajuszos, jobb oldalt elválasztott, simán oldalra fésült hajú, kb. 40 éves férfi. Öltözet: fekete posztómente, kétsoros lapos fémgombokkal, rövid, szegélyezett gallérral, alatta nyakig zárt fehér ing, a jobb gallér alatti gomb alól a bal felső zsebig vezető fém zsebóralánccal. Kalapot nem visel. A kor nagyított fényképeinél megszokott módon a nagyítás és retusálás után a kép tónusa barnás. A portré háttere nem motivált, legfeljebb arra gondolhatunk, hogy valamilyen vászon előtt történt a fényképezés.

B) *Női portré.* 68 cm magas, 53 cm széles, téglalap alakú kartonlapon (felülről 49 cm, keresztben 39 cm) ovális, mélyített kartusban kb. 35 éves nő fekete-fehér arcképe; a nézővel szembe néző félttest-portré, deréktól felfelé, a két kar felső harmadát is

bemutató igen magas, oldalról zárt nyakú fekete selyemruhában (levarrott hajtásokkal és rejtett gombolással), két kis fülbevalóval, közepén elválasztott, simán hátrafésült hajjal. A kép tónusa barnás, a háttér nem motivált, lehetséges, hogy egy vászon előtt történt a fényképezés (akár az A-képpel azonos módon).

C) *Fémkapcsos ruhájú női portré.* Most 58 cm magas, 47 cm széles, téglalap alakú kartonlapon – amelyen látszik, hogy egykor (felülről 49 cm, keresztben 39 cm) ovális, mélyített kartusban volt – kb. 25 éves nő fekete-fehér arcképe; a nézővel szembe néző félttestportré, derék felettől felfelé, a két kar felső harmadát is bemutató magas és oldalról zárt nyakú fekete selyem ruhában (könnyebb anyagból készült csipke- vagy zsinórrátéttel), amelyet a nyakon, a középtől kissé jobbra díszes fémkapocsképző (bross) fog össze, két kis fülbevalóval, simán hátrafésült hajjal. A kép tónusa barnás, a háttérről semmit sem lehet megállapítani.

D) *Fiúportré.* 68 cm magas, 54 cm széles, téglalap alakú kartonlapon, (felülről 48 cm, keresztben 38 cm) lekerekített sarkú kartusban fekete-fehér egész alakos kép. Nem egészen a kép középtengelyében, hanem attól (a néző szemében) kissé balra, átlósan a kép aljától felül a felület kb. kilenctizedéig, álló, szembe néző, kb. 5–6 éves fiú, mezítlábas, térdig érő sötét szövet-nadrágban, ugyanilyen hosszú ujjú galléros, gombolt, szegett szélű szövetkabátban, alatta végig gombolt fehér ingben, barna posztóból készített, világosabb szalagos kis dinnyekalapban, alatta egyszerűen fésült hajjal. A fiú egy méretben hozzá illő, ám gyermekjátékszerű talicskát tart. Lehet, hogy a talicska oldalfalát színes festés díszítette. A kép tónusa barnás, látszik a felvétel helyének barnás padlója, amelytől derékszögben válik el egy jóval világosabb, dísztelen hátsó fal. A talicskától balra, a kép alján kivehető valamilyen kerek, talpon álló faszervezet. (Talán kisgyermekek fényképezésekor használt kis karosszék?) Ennek nincs köze a kép tematikájához.

E) *Ifjú pár portréja.* 65 cm magas, 49 cm széles, téglalap alakú kartonlapon, (felülről 49 cm, keresztben 38 cm) ovális, mélyített kartusban színezett, egészalakos házassági kép. A néző szemében bal oldalon fehér cipős, felül oldalt magasan záródó, széles gallérú, fehér (elől V-alakú csipkebetéttel díszített) selyem menyasszonyi ruhában 18–20 év körüli nő, a fején magas, fehér művirágkoszorúról hosszan lecsüngő tüllfátyollal. A hajviselet hátrafésült, kissé göndör, a két kis fülbevaló közül az egyik látszik. Jobb oldalon a körülbelül 23–25 éves férfi fekete csizmában, a csizmába húzott szövetnadrággal, derék alatti fekete kabátban, fehér, gombolt nyakú finomabb ingben. A kabát hajtókáján tenyérnyi méretű fehér viaszvirágból készített vőlegényi mirtuszcsokor, erről lelógó rövid és széles, pillangósra kötött fehér selyemszalaggal. A férfi borotvált arcú; rövid, feketésbarna, fölfelé pödrött bajsza és rövid, hátrafésült barna haja van. Kalapot nem visel. A két személy szorosan egymás mellett áll, a fél fejjel magasabb férfi bal kezével a nő jobb kezét fogja meg. Nincs rajtuk kesztyű, és gyűrűk sem látszanak. Kissé balra elfordult arccal szembe néznek. Az asszony szeme világosbarna, a férfié barna. A kép alsó felében a férfi oldalán faragott lábú asztal, rajta díszes, színes, szecessziós mintájú, vastag terítővel, rajta külön füles fonott kosárban 6-7 szálas rózsacsokor, fehér és sárga színben. A nő oldalán fehér vászon terítővel letakart asztal tetején szinte gömbalakú fehér porcelán vázában 5 kisebb-nagyobb fehér virág, valószínűleg rózsák. E fölött két piros „korlátcsík” (talán egy pad támlája?), amely nem tartozik szervesen a képhez. A háttér zöldes, alakok és távlat nélküli. A kép színezése egyszerű, tompított, a nagy felületek azonos színűek, a kezek és arcok rózsaszínűek. Távolról a kép nem színezett fényképnek, hanem festménynek látszik.

F) *Házaspár portréja*. 68 cm magas, 54 cm széles, téglalap alakú kartonlapon egészalakos házaspár fénykép után színezett képe. Kartusnak vagy keretnek nincs nyoma, a kép az egész kartonlapot betölti. A néző szemében bal oldalon hosszú, zárt, de nyakgallér nélküli fekete selyemruhában (blúz és szoknya) a körülbelül 45 éves asszony, sima, hátrafésült rövid hajjal. Fején hátul kicsiny selyem- vagy csipkefőkötő. Bal keze egy faragott, hosszú lábú asztalka peremére támaszkodik. A ruhán dísz vagy ékszer nem látható. Jobb oldalon az egy fejjel magasabb, az asszonynál néhány évvel idősebb, azaz körülbelül 50 éves férfi, fekete csizmában, csizmába húzott nadrágban, combközépig érő, kétsorosán gombolható, felül széles hajtókájú fekete szövetkabátban, amely csak a hajtókánál van össze gombolva. Alatta a fekete, ugyancsak csupán legfelül begombolt mellénynek csak a széle látszik, úgyhogy a kabát és a mellény alól itt is kilátszik a finomabb anyagból készült fehér, zárt nyakú ing. Ezt a rövid gallér alatt sűrű, egyetlen csomóra kötött rövid csokornyakkendő fogja össze. A férfi borotvált arcú; rövid, felfelé sodort bajsa és rövid hátrafésült haja van. Kalapot nem látunk. Bal kezével hosszú, vékony sétapálcára támaszkodik. Jobb kezével fölülről átfogja az asszony simán tartott bal kezét. Mindketten profilból szembe néznek a nézővel. A férfi kézfeje barnás, az asszonyé rózsaszínbe hajló. Egyikük sem visel gyűrűt. Mind az asszony, mind a férfi arca halványan pirosposzsgás. Mindkettejük haja barna, szemük világosbarna. A háttér egyöntetűen két színnel van festve, alul a műterem barna padlója, ettől derékszögben elválik a piszkosbarnásszürke háttérfal. A padlón vagy a falon nincsenek ábrák.

Itt szinte be is fejezhetnénk a bemutatást, azonban néhány további szempontot (legalább utalás formájában) meg kell említeni.

A magyar fényképészet-történet már foglalkozott a hazai fényképportrékkal. Újabbban vidéki fényképészek több ezer képet megőrző hagyatékaik váltak ismertté, és ezeket

nemcsak fotótörténészek, hanem helytörténészek és néprajzkutatók is felhasználták. A budapesti Néprajzi Múzeum hatalmas fotótárában százezernyi fénykép található, erről több kiadvány is tájékoztat. Néprajzkutatóink még azzal is foglalkoztak, hogy miként jelent meg és változott az utóbbi másfél évszázad alatt a fénykép helye, szerepe, jelentősége a paraszti környezetben, illetve ennek mások által vagy mások számára készített bemutatásaiban.²

Mindezek segítségével sokkal pontosabb háttérrel is tudnánk rajzolni e hat kép köré. (Például a viselet tüzetes fotográfiatörténeti azonosításával talán valószínűsíthetnénk, mely tájon készültek a képek.) A színezésre használt festékek és a kartonpapír vegyelemzése lehetővé tenné az objektív datálást.

Nemcsak lustaságból vagy helyhiányból nem térek ki erre, hanem azért, mivel más, emberibb összefüggéseket is felfedezhetünk a *Galleria* anyagában. És az ilyen „vidéki műveltségi” rétegződések igazán bensőséges vizsgálata éppen a *Galleria* névadójának egyik tudományos erőssége.³

A képek *autentikussága* a nagyítás és a retusálás során sem változott: egyéni portrék, amelyek azonban a változatlan és tipikus jelleget hangsúlyozzák. A ruhák valószínűleg a személyek valódi, templomi ünneplői (a fiú ruhája származhat a fényképész kelléktárából). Ezekről jól elválnak a fiú talicskája és a műtermi bútorok: kellékek. Lehetséges, hogy a virágok, a virágváza és a csokornyakkendő is kellék. A bal kézben fogott vékony sétatálcája a műteremhez tartozhat. A zsebóra(lánc) viszont személyes tulajdon lehet. Noha menyasszonyi ruhákat régen is kölcsönöztek, a képen látható darab valószínűleg eredeti és saját tulajdonú (nem is a családban öröklött). A menyasszonyi főkötő formája jellegzetesen általánosító, azaz nem köthető egyetlen közösséghez vagy tájhoz, ám ez gyakori a személyeiben pontosan azonosítható házassági képeken is.

A hat kép kevés ilyen irányú következtetést enged meg, sztereotíp módon mégis utal bizonyos *társadalmi proporcióra*. Van önálló férfiportré, és – némileg meglepő módon – két önálló női portré is, amelyek talán néhány év életkorkülönbséget is jelzik. Feltűnő, hogy e nők családi státusa nem derül ki. Az, hogy nincs kendőjük, még nem bizonyítja, hogy leányok és nem asszonyok. Lehetséges, hogy szolgálók, akik általában nem voltak asszonyok, s a valamely műhelyben dolgozó lányokon-

² L. legutóbb, további irodalommal: *A régi világ falun. A századfordulót követő évtizedek fotográfiái*, vál., bev. FOGARASI Klára, Bp., Helikon, Néprajzi Múzeum, 1996; KUNT Ernő, *Az antropológia keresése: Válogatott tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2003 (Documentatio Ethnographica, 20).

³ Legkivált I. *Vedd szívesen csekély iratomat... Irodalom családi használatra: (Kézírtos irodalom a XIX. század második felében)*, szerk. MARGÓCSY István, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 2004 (A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár Kiadványai, II, 31).

asszonyokon sem látható mindig a fejviselet. Műtermi fényképfelvételeken gyakran ugyanígy hiányzik a női fejviselet. Az a tény, hogy nem látunk a férfiakon kalapot, többféle módon is magyarázható. A két pároskép közül az egyik – a hófehér ruha és fátylas főkötő miatt – esküvői (a gyűrűk hiányában esetleg még a szertartás előtti állapotot bemutató) kép. A másik inkább házassági emlékkép lehet, talán egy későbbi (valószínűleg családi) alkalommal készülhetett. Természetes, hogy viszonylag fiatal fiúkról is készült ünnepi vagy előkelő ruhás fénykép. Leányok esetében ez ritkább – róluk inkább színpompás népviseletes fényképeket ismerünk e korból.

A *társadalmi rétegződést* inkább negatív, mint pozitív módon tudjuk érzékelni. A képeken nem igazán szegények vagy nincstelen parasztok láthatók. Minthogy nem érzékeltetik a személyek gazdagságát, nem valószínű, hogy igazán rátarti zsírosparasztok lennének. A képek nem utalnak mesterségre, hivatali állásra, és nincs rajtuk egyenruha sem. A személyek vallási hovatartozását sem érzékeltetik (a kor fényképein ez imakönyvvel, olvasóval vagy másképpen igen általános megoldás volt). Ugyanakkor az ünnepélyesség fontos eleme az, hogy nem hétköznapi ruhába öltöztek. Jól megfigyelhető bizonyos ösztönös és elemi realizmus: ennek esetlegességeivel és ellentmondásaival: mezítlábás fiú és óraláncos férfi, kicsiny, egyszerű fülbevalók a selyemruhás asszonyokon. A kor fényképein jellemző vonás a felfelé törekvés bemutatása: a mi képeinken erre utalhatnak a csipkék és rátétek, a díszes gombolású, széles hajtókájú kabátok (nem a szó szoros értelmében vett zakók, inkább menték). *Galleriánkban* a mégoly egyszerűen is kötött csokornyakkendő ilyen jel. Ilyen lehet az a rendezettség is, amely oly következetesen megjelenik a gondosan borotvált, gondozott bajszú, simára fésült férfiakon és a nők egyszerű hajviseletén. A fölfelé törekvést már a fényképek ilyen nagy méretre nagyítása is jelzi, s még inkább a színezés, amely festményszerű hatást ad – noha jelzi, hogy mégsem valódi ez a festmény.

Az *akkulturáció vagy fotogenitás* jelenségeit nehéz elválasztani egymástól. Az, hogy a képeken nem a gatyá és suba, nem a rokolya és az ingváll látszik, hanem úriasabb öltözet – nyilvánvaló szándékot tükröz: a fényképészét és a portré-rendelőt egybekapcsolva. Erre utalhat az is, hogy a rég megszokott férfi-felségjelvények (kalap, pipa) éppúgy hiányoznak, mint a leányok és asszonyok korcsoportjait igen szigorúan megjelenítő leány vállkendők, párták, asszonyi kendők, az asszonyok ruhájának színeződésében a sötétedés és egyszínűvé válás fokozatai. A fekete-fehér dichotómia kedvez a fotográfusnak, egyben időtlenné teszi a portrékat, mivel nem kell cserélni a ruhák színeit az első gyermek, az első fiú megszületése után, a megözvegyüléskor stb. A fehér menyasszonyi ruhában esküvés lassan és különböző vidékeken egyáltalán nem egyforma sebességgel terjed el. A ma oly közismertnek vélt színpompás népviselet megjelenése a fényképeken ugyancsak bonyolult folyamat. A városi ember, a modernedő festő, főként pedig az etnográfus ezt hamarabb értékelte, mint maga

a nép, amely a fényképen inkább városias öltözetben és illúziókeltő kulisszák előtt szerette volna magát megörökíttetni.

A fotográfusok a személyes portrékhoz igyekeztek levetetni a kalapokat, mivel azok beárnyékolták az arcot, és furcsává tették a fényképet. A mi esetünkben (a *D* képen) a kisfiú túlzottan hátratólt kalapja és előrefeszített arca sem tudta teljesen kiküszöbölni ezt a hátrányosságot. A *B* képen az oldalvilágítás nem sikerült egyenletesre, az arc bal fele sötétebb. Ezt általában a teljesen szimmetrikus és szembenéző beállítással tudták a leginkább elkerülni. Minthogy már a 20. század fordulóján is voltak vándor fotográfusok, akiknek műterem-kocsijai eljutottak a búsúkra és vásárookra is, gyakran igen egyszerű feltételek között készültek a képek: ám minél inkább az etnográfiai pittoreszk jellemzi a felvételeket, annál inkább arra gondolhatunk: ezt nem a megrendelők akarták így, és nem is fizettek az ilyen *néprajzi* képekért.

Méden agan! Mindezt jól bizonyítja a női selyemruha, amely azonban egyszerű, szelvényben ismert szabásmintát követ; a férfi csizma, nadrág és mente, amely azonban szintén egyszerű és fekete, főként pedig a szinte mozdulatlan, szimmetrikus szerkesztés, amely a szembe néző profilképeket jellemzi. És ha ez a beállítás a fotográfus megszokása volt, sőt a gépek lassú expozíciós ideje is csak ilyen sikeres felvételt eredményezhetett – a határozottan statikus képszerkesztésnek a portrék művészettörténetében mindenképp évezredes hagyománya van. A fényképek nagyítása és színezése ugyanilyen jellegű: nem rikító, különleges, hanem általános portrét ad.

Ideológiailag a felemelkedő parasztpolgárok vagy az olyan, közéleti szerepet játszó emberek, mint a községi előjáróság vagy a presbitériumok tagjai válhattak leginkább fényképportré-megrendelővé. Ők azonban bizonyára *jelvényeiket* is bemutatták volna a képeken, és inkább csoportképeket igényeltek. Amikor viszont szélesebb körben ismertté váltak az ilyen felemelkedő társadalmi állapotot kifejező portrék, olyanok is követhették a képi mintát, akik nem voltak ilyen testületek tagjai. Egyszerűen az új technika és ábrázolásmód igénylése – egyszersmind ennek szigorúan szűkre vont határai – jellemzik képeinket. *Ne quid nimis*.

Azt, hogy a szinte életnagyságúra nagyított portrék, és az e képekkel azonos méretű páros portrék pontosan milyen *használati célra* készültek – csak vélhetjük. Ha a lakások falára kerültek, ott a tükör két oldalán voltak, és ezért voltak nagyjából *tükörméretűek*, amint ez a kor ismert fényképeinél általános gyakorlat volt. Bizonyára nem hivatalos portrék, és nem is ún. amerikai fényképek (amikor a kivándorlókkal ilyen képek tartották fenn a család vizuális összetartozását). Akár a fotográfus kirakatában vagy műtermének falán látható vásárlási *mintaképek* is lehettek. Az ilyen *példaképek* bemutatása egyébként jellemző a máig megmaradt hagyományos fényképészek gyakorlatában. Ez a körülmény jól magyarázná a portrék általánosító jellegét: hiszen a képek nem árulják el, milyen nemzetiségű, vallású, mely társadalmi réteghez, melyik tájhoz kapcsolható személyeket látunk. Ha a portrék az otthonban voltak, és akár

kettőnek a falra függesztésére gondolunk, ezek legalább 3×5 (de inkább 4×6) méteres szobában érvényesülhettek igazán – amely biztosan nem a zsellérek vagy kubikusok laktereihöz illik.

Arra gondolhatunk, hogy a (bármilyen) portré ekkor a személyiség kibontakozásának, egyszersmind történetisége meghatározóvá válásának biztos kifejeződése. S ha nem is kell túl mélyen magyarázni ezt, arra gondolva, hogy az I. világháború előtti, festett kulisszás bakafénykép sem az arra lovagló *világszellem* műve – azt azonban a legegyszerűbb ember is felfogta, hogy a fénykép nem egy művész fantáziája, hanem a személy valódi arcmása, és egyetlen pillanat örökké tétele. És hogy hasonló arcképek láthatók a templomokban, a nemesi fészkekben, az intézmények dísztermeiben. Néprajzi anekdoták ugyan inkább arról szólnak, hogy a parasztok nemcsak az I. világháború előtt, hanem még később is féltek a fényképezéstől, fonográfba énekléstől: mivel ez „ellopja” alakjukat és éneküket. Ám e néha göregáboros anekdotákkal szemben ott láthatók az ezerszámra készült portréfényképek: túlnyomó részük nem készülhetett volna el a megrendelő beleegyezése nélkül, a nagyított és színezett képek pedig határozottan ilyen igényt elégítettek ki.

Mind az általános, mind az aprólékos elemzést tovább is folytathatnánk. Azonban itt most még csak egyetlen mozzanatra térünk ki. A portrékon felső ruhák láthatók, vagyis nem látszik az alattuk levő alsó ruha, és nem jelenik meg az utcai öltözet sem. Ez belsőleges, szobai jelleget ad a portréknak. Feltűnő, hogy a nők zárt ruházata miatt ingeikből semmit sem látunk, viszont a férfiak (és a kisfiú) ingnyakát mindegyik képen gondosan ábrázolják. Természetesen ezek mind fehér vászoningek. Az *A* képen a puha nyakú, vékony gallérú ing felül szorosan záródik (valószínűleg két gombbal). A kisfiú (*D* kép) inge is (egy gombbal) zárt, a gallér itt is keskeny, és középen nem ér össze. Az is elképzelhető, hogy az ing tetejére külön tették a gallér-részt. Az egyik páros képen (*E* kép) a férfi inge szabályos. Ez is zárt, átlagos szélességű gallérral, amelyet vélhetőleg kikeményítettek. A másik páros képen (*F* kép) viszont akár keménygallérra is gondolhatunk, amely a szürke csokornyakkendővel együtt egymást emeli ki.

Ha pedig a személyek és a fotográfusok számára mindez láthatólag ilyen fontos volt – azt, hiszem, joggal neveztük a gyűjteményt *gallériának*!

RIGÓ MÁTÉ

Zsidó-keresztény házasságok a zsidótörvények idején
Mikroperspektívák

A keresztény–zsidó házasságok makroszintű alakulásának vizsgálata elvárásként fogalmazódott meg a két világháború közötti magyar statisztikatudománnyal kapcsolatban, mely részletes adatsorokkal dokumentálta a házasodók korát, társadalmi állását, felekezetét és számos más – az állam szempontjából fontosnak ítélt – élettani-társadalmi jellemzőit.¹ Ezeket az adatsorokat legalaposabban Karády Viktor elemezte, aki a házasságok alakulását összevetette más, ún. népmozgalmi adatokkal és a társadalmi mobilitás vizsgálatával is.²

Jelen írás – egy készülő hosszabb tanulmány részfejezete – azonban nem a statisztikák alapján, hanem két korabeli vegyes házasság létrejöttét elemezve kíván arra választ adni, hogy mennyiben befolyásolták a zsidótörvények a megkötött házasságok jellegét, illetve hogy a házasulók – vagy családjaik – milyen stratégiákat követtek a rendelkezések betartására, kijátszására és saját érdekeik szolgálatába állítására vonatkozóan.

A társadalomtörténet-írásban az *Alltagsgeschichte* – „a mindennapok története” –, illetve a mikrotörténeti megközelítésmód képviselői mutatták rá arra, hogy a makroorientált társadalomtörténeti modellben az egyének pusztán számjegyekké válnak, míg „a saját célokkal és stratégiákkal rendelkező cselekvők” egyáltalán nem jelennek meg.³ A hagyományos, kvantitatív megközelítés egyik hátránya, hogy számos társadalmi csoport *néma* marad, ugyanakkor a történész saját absztrahált társadalmi kategóriáinak fogságába kerülhet. Ahogy Alf Lüdtke rámutatott, ennek elkerülésére az *Alltagsgeschichte* képviselői az *Eigensinn* – az egyén társadalmi struktúrákkal szembeni *önfejűségének* – tudatosítását javasolták, a vizsgálat tárgyául pedig azt, hogy a

¹ L. például ILLYEFALVY Lajos, *A Fővárosi Statisztikai Hivatal statisztikai évkönyve*, Bp., Székesfőváros Statisztikai Hiv., 1936; ILLYEFALVY Lajos, *A Fővárosi Statisztikai Hivatal statisztikai évkönyve*, Bp., Székesfőváros Statisztikai Hiv., 1940.

² KARÁDY Viktor, *Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között*, Szociológiai Szemle, 1993/ 2, 3–42.

³ Jürgen SCHLUMBOHM, *Mikrotörténelem – makrotörténelem*, ford. GYÁRFÁS Edit, Aetas, 2000/4, 139–146.

konkrét élethelyzetekben milyen stratégiákkal reagáltak a cselekvők a diszkriminatív, diktatórikus intézkedésekre.⁴

Az egyes vegyes házasságok mögött rejlő egyéni stratégiák és okok (a forrás természetéből következően) nem jelennek meg a statisztikákban, sőt a számsorok a zsidótörvények következtében alapvetően megváltozott keresztény–zsidó együttélés társadalmi-jogi viszonyaira sem utalnak. A statisztika ugyanis azt mutatja, hogy sem a felekezeti (1938), sem a faji alapú zsidótörvények⁵ (1939, 1941, 1942) nem tudták számottevően visszafordítani a vegyes házasságok makroszintű mutatóit, melyek nem csökkentek lényegesen a zsidóságot hátrányosan érintő rendelkezések nyomán. Ebből viszont – Karády állításával ellentétben⁶ – nem következik, hogy a vegyes házasságok oka a keresztény lakosság egy részét jellemző növekvő filozemitizmus, a zsidóság részéről pedig a menekülés lett volna, hiszen a számsorok nem fedik fel a trendek mögött rejlő okokat. Karády megállapítása – mely szerint a keresztény lakosságnak a diszkriminált zsidósággal kapcsolatos „együttérzése” eredményezte a vegyes házasságok számának állandóságát – feltételezhetően egyes esetekben megállja a helyét, ugyanakkor korabeli házasság jogi társadalmi intézménye és ezzel együtt a vegyes házasságok létrejöttének az okai jóval összetettebbek annál, minthogy a zsidósággal mint a társadalmi tapasztalat szintjén absztrakt és kevésbé homogén csoporttal való szolidaritáson alapuljanak. Karády ugyanakkor azzal sem számol, hogy a náci antiszemitizmus, illetve a Holocaust által való érintettség, és ezzel együtt az *áldozat-lét* mint társadalmi tőke csak utólagosan: Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban csak az 1960-as és 1980-as években, míg Magyarországon csak a rendszerváltás után jelent

⁴ Alf LÜDTKE, *Introduction = The history of everyday life: Reconstructing historical experiences and ways of life*, ed. Alf LÜDTKE, Princeton, Princeton UP, 1995, 3–40; Magyarul l. Alf LÜDTKE, *Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa: Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról*, ford. BOGDANOV Edit, ROSTÁS Péter, Aetas, 2003/1, 147–156.

⁵ Vö. ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 1999. 194–195.

⁶ „Míg az ország csendes »keresztény« többsége a német szövetség illúziójában ringatózott, egy militáns kisebbség a nyilas pártokra adta a voksát, ami aztán a zsidóság egy töredékében egyre gyakrabban váltott ki menekülési reakciókat, fokozatosan tárgult azoknak a zsidóknak és nem zsidóknak a köre is, akik az együttélés, együttműködés és együttérzés formáit egészen az összeházasodásig vállalták.” (Kiemelések tőlem – R. M.). KARÁDY Viktor, *Asszimiláció és társadalmi krízis = Uő, Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*, ford. DERDÁK Tibor, TARDOS Katalin, TÓTFALUSI Ágnes, Bp., Cserépfalvi, 1997 (Kontextus Könyvek), 147.

meg.⁷ A korabeli társadalmi ösztönzők szintjén tehát kevéssé tűnik jellemzőnek az *áldozatokkal* való szolidaritás.

Az alábbi két házassági szerződés olyan esetekről tanúskodik, melyben a vagyonmentés, illetve a társadalmi pozíció megőrzésének lehetősége hangsúlyozott szerepet kap a diszkriminált felek részéről, míg a keresztény partnerek ezzel összefüggésben jelentős anyagi-társadalmi pozíciókhoz jutottak a szerződések értelmében. Az első szerződést Zolnay László hírlapíró, később régész és Lányi Vera kötötte 1940-ben. Zolnay közel fél évszázaddal később írt memoárjában részletesen megemlékezik mind házassága létrejöttének körülményeiről, mind pedig a zsidó–keresztény együttélés mindennapjairól a diszkriminatív rendelkezések idején. A második esetben viszont pusztán a szűkszavú közjegyző előtt kötött megállapodás tanúskodik a tervezett házasságról; nem maradt fenn más forrás sem a házasulandókról, sem a házasságról.

Zolnay visszaemlékezésében keveset ír a dúsgazdag Lányi Verával való megismerkedésének körülményeiről. Azonban az 1941-es népszámlálás lakásíveiből és a házassági szerződésből is kiderül, hogy a párkapcsolat – mely a Pázmány Péter Egyetem művészettörténet szakán kezdődött – alapvetően különböző társadalmi helyzetű családokat kapcsolt össze. Zolnay László, szegedi és felvidéki középnemes ősei ellenére a két háború közötti időszakban egy fokozatosan elszegényedő, peremre sodródott *úri* hivatalnokcsaládban nőtt fel. Bár születésekor, 1916-ban még a Várra néző Bors utcai⁸ lakásban élt családjá, azonban miniszteriumi tisztviselő apja és háztartásbeli anyja 1924-ben történt elválása után mindkét szülő lába alól kicsúszott a talaj. Szülei újrահázasodtak, majd újra elváltak, miközben bútoraikon és ékszereiken is fokozatosan túl kellett adniuk. Az anyja által nevelt Zolnay a gimnáziumi évek jó részét egy alagi nyaralóból ingázva töltötte, mivel a család nem tudta fizetni a Bethlen-udvari lakás bérét, ahova a húszas években költözött. Miután lediplomázott, a Hóman Bálinttal és Bárdossy Lászlóval is „atyafiságban” álló Zolnayt egyetemi tanára, Kornis Gyula helyezte el „őskeresztény” arányszámot javító, a korabeli antiszemita sajtóban elterjedt kifejezéssel „Aladárnak”-nak keresztelt alkalmazottként az árjásított Franklin Társulat szerkesztőségébe, havi 180 pengő jövedelemmel.⁹ A későbbi férj azonban ekkor sem tudott elköltözni otthonról, mindössze egy Bethlen-udvari kétszobás lakásba való visszaköltözéshez volt elég a családi kassza.

⁷ Saul FRIEDLANDER, *History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah = Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, eds. Michael S. ROTH, Charles SALAS, Los Angeles, Getty, 2001; W. G. SEBALD, *Air War and Literature: (Zurich lectures) = UÓ, On the Natural History of Destruction*. New York, Random House, 2003, 1–104; Tim COLE, *Ghettoization = The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan STONE, Basingstoke, Palgrave, Macmillan, 2004, 65–88.

⁸ Jelenleg Hajnóczy József utca.

⁹ ZOLNAY László, *Hírünk és hamvunk*, Bp., Magvető, 1986, 174–176.

A Bethlen-udvar (ma Attila út 21, akkor Attila út 2.) társadalma a Horthy-kori, anyagilag lecsúszó, de társadalmi-politikai szinten továbbra is befolyással bíró keresztény középosztály különböző csoportjait egyesítette magában. Az 1920-as évek elején neobarokk stílusban, elsietve, számos építészeti hibával – többek között ablakok kispórolásával – épült hatemeletes reprezentatív bérháztömb a Krisztina körút és az Attila út között katonatisztek, minisztériumi tisztviselők és tanárok otthonául szolgált: itt lakott az 1930-as években Eckhardt Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Bár Zolnay az úri középosztályhoz tartozó lakók társadalmi összetartozását emelte ki visszaemlékezésében, feltehetően számos nem középosztálybeli egzisztencia is élt a házban, mely még a közeli Tabán *slum*nak minősített és a korszakban lebontott házai mellett sem tűnhetett kimondottan előkelőnek. A Bethlen-udvar sem lakbérében, sem kialakításában nem vehette fel a versenyt a modern stílusú bérházakkal.

Zolnay László felesége, Lányi Vera ezzel szemben milliomos család sarjának számított. Szüleivel, Lányi Zsigmond sajtómágnással – aki Löwenherz Pál néven Temesváron született¹⁰ – és anyjával, Sturm Renée-vel II szobás, 2 hallos, 2 fürdőszobás rózsadombi villában élt a kiemelten elegáns Ady Endre utcában, ahol apja még 1914-ben építtette házukat. Lányi Zsigmond a két háború közötti időszak egyik legvagyonosabb embere,¹¹ többek között a népszerű, kétszázézes példányszámú *Friss Újság* kiadója, főszerkesztője és öt részvénytársaság résztulajdonosa volt. Zolnay külön kiemeli a két család régi időkre visszanyúló kapcsolatait: „Lányi Zsiga még szegedi újságíró korából ismerte Gál Kálmán nagyapámat. De ismerte – mint a Kossuth-párt egyik oszlopát – Zolnay Jenő nagyapámat is.”¹²

Bár Zolnay fent idézett visszaemlékezéseiben csökkent a családok közötti társadalmi távolságot, ez sokkal inkább a memoár keletkezésekor, az 1980-as években jellemző elvárásrendszer tükrözheti, és nem a korabeli társadalmi viszonyokat. A családi kapcsolatok kiemelésével Zolnay egy olyan történetet írt meg életéről, melyben a diszkriminált, „zsidónak” számító család és saját környezete, illetve a tetemes vagyoni különbség jelentőségének csökkentésére törekedett. Az ismertség ellenére ugyanis – a társadalmi távolsággal összhangban – a két család semmilyen kapcsolatban nem állt egymással, mielőtt Zolnay elkezdett udvarolni Lányi Verának. Nem véletlen, hogy a szerző önironikusan jegyzi meg, hogy baráti körének rekációjaként „Gogolák Lajos egyszer egy kenguru képét csempészte a zsebembe. Aláírása ez volt – sandán, író-

¹⁰ SZINNYEI József, *Lányi Zsigmond = Uő, Magyar írók élete és munkái*, Magyar Elektronikus Könyvtár, Internet: <mek.niif.hu/03600/03630/html/1/113542.htm>

¹¹ ZENTAY Dezső, *Beszélt számok XII. Legnagyobb jövedelmek*, Bp., 1943, 25; 113–115; ZENTAY Dezső: *Beszélt számok IV. Az utolsó félszázad: Bevallott jövedelmek és vagyonok*, 1936, 95.

¹² ZOLNAY, *i. m.*, 174–176.

géppel írták: »A kenguru az az állat, mely farkára támaszkodva, hatalmas ugrásokkal halad előre.«¹³

Zolnay házasságával egy időben átigazolt a *Friss Újság*hoz, apósa lapjához, aki 120 pengővel többet, havi 300 pengőt ajánlott neki hírlapíróként. Nem mellékes, hogy a pár minden fizetés nélkül beköltözhetett Lányi Vera (a zsidótörvények után Bostonba emigrált) bátyjának pasaréti villalakásába is. Az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint a három szoba-hallos, cselédszobás lakás ekkor már a feleség tulajdonában állt. A páron kívül egy német nemzetiségű, velük közel egykorú cseléd, Schuck Katalin élt a lakásban.¹⁴ Bár Lányi Vera és Zolnay házassági szerződést is kötöttek. Ezt az utóbbi az apósa által erőltetett formalitásként élte meg, vagy legalábbis így emlékezett rá vissza:

Röviddel házasságkötésünk előtt Lányi Zsiga arra kért, Lukács Izsó közjegyző előtt kössünk egy házassági szerződést. Ezt Keszthely Nándor ügyvéd és Hámos Róbert, Lányi sógora s gazdasági tanácsadója fogalmazta meg. Mivel nekem semmiféle számításba vehető vagyonom nem volt, csak Verának, egyszeri átolvasás után, habozás nélkül aláírtam ezt a papírt. Láttam: valamiféle Hazai Hírlapkiadó Rt. részvények szerepelnek benne, de mivel ezeknek értékét, sem pedig a részvénytartók egyes részvényeinek számát nem tudtam – nem is kérdeztem –, nem voltak fenntartásaim. 1600 Hazai Hírlapkiadó részvénynek Vera, illetve az én részemre történt átruházásáról volt szó, 160 000 pengő névértékben.¹⁵

A házassági szerződés közjegyzői példánya¹⁶ megerősíti Zolnay visszaemlékezéseit, mely szerint korántsem egyértelmű a dokumentumból, hogy az milyen konkrét következményeket von maga után, s hihetően összezavarta a jogi és közgazdasági szaknyelvben járatlan fiatal bölcsészdoktor. Valójában ugyanis nem átruházásáról, hanem hozományi tőkéről volt szó az okiratban, melyet Zolnaynak az inflációt követő értéken vissza kellett szolgáltatnia Lányi Zsigmondnak például felesége halála vagy elválás esetén. A korábban elemzett szerződések, illetve a vagyontalan férjek *beházasságait* dokumentáló házassági szerződések¹⁷ is mutatják, hogy *beházassodni* vagyoni

¹³ *Uo.*, 194.

¹⁴ Az 1941-es népszámlálás lakásívei. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV. 1419.j., II. Cirok utca 6.

¹⁵ ZOLNAY, *i. m.*, 220; GYÁNI Gábor, *Gazdasági elit: a nagypolgárság = Magyarország társadalmi története a reformkortól a második világháborúig*, szerk. GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, Bp., Osiris, 2004, 251.

¹⁶ BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1940/1292.

¹⁷ L. például BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1933/ 1436, 1934/1419; BFL VII. 197. Horváth Kamilló közjegyző iratai 1934/216.

értelemben kifejezetten nehéz volt, és hosszas együttélés után nyílt csak lehetőség arra, hogy a férfiek rendelkezni tudjanak a rájuk ruházott vagyonnal vagy feleségük cégbeli érdekeltségével. A házasságuk kezdetekor úgy tűnt, ez Zolnayék esetében sem történik másképp. Bármilyen magas hozomány állt is a szerződésben, semmilyen hatása nem volt Zolnay cégbeli pozíciójára, hiszen a vállalatot továbbra is apósa irányította. A cég Lányi kezében összpontosuló vezetését nem csökkentette az ársítás sem, mert továbbra is régi emberei, illetve saját maga tartotta kézben a vállalat tényleges irányítását. Jellemző Zolnay cégbeli alacsony helyzetére, hogy fizetését a Hazai Hírlapkiadó Rt. könyvelője nem is külön tételként szerepeltette, hanem egyszerűen hozzácsapta Lányi több mint 110 000 pengőt kitevő hivatalos bevételéhez.¹⁸ Zolnayval tehát szó szerint nem kellett számolni. Bármilyen állt is a házassági szerződésben és egyéb hivatalos cégiratokban, az informális hatalmi-irányítási rendszer a vállalaton belül sokkal fontosabb volt, mint az írott rendelkezések.

Az aláírt házassági szerződés igazi súlya – visszaemlékezése alapján – csak később világosodott meg Zolnay számára, amikor apósa javaslatára annak régi ismerőse alapvető közgazdasági ismeretekről kívánta felvilágosítani a könyvelés és a gazdasági szerződések világában bizonytalanul mozgó művészettörténész-filozófust. Amikor érdekességképpen megmutatta házassági szerződését az idős könyvvizsgálónak, az döbbenetelményesen elmagyarázta neki, hogy az évekkel korábban aláírt közjegyzői okirattal ő lett az egész konszern egyedüli tulajdonosa.

Vagy visszacsináljuk ezt az egész százszázalékos, átlátszó, csalárd vagyonaátruházást, vagy pedig szabad kezet kell kapnom. Hogy az *általuk* konstruált szituációt realizáljam.¹⁹

Bár hihető Zolnay története és apósa elleni kifakadása, feltehetően arról is szó lehetett, hogy házassága és cégbeli pozíciója megszilárdulásával kényelmetlenné vált számára, hogy a korszakban „őskeresztény”-nek nevezett árja származásával fedezze a cég „zsidónak” minősülő vezetőinek mamutjövedelmeit. Egy év otlét után úgy érezte, sikeresen felléphet „diszgoj”-nak, illetve „Aladárnak” nevezett státusz ellen.²⁰

Zolnay magatartása példa arra, hogyan sikerült egy vagyontalanul házasodó férjnek – részben kimondatlanul az embertelen faji törvénykezést kihasználva – kijátszania azokat a társadalmi normákat és informális cégbeli hálózatokat, melyek cégen belüli helyzetét pusztán formálissá tették. Bár memoárjában nem utal rá egyértelműen, de Lányi már feltehetően a kezdetekkor, 1940-ben is azért támogatta lánya és Zolnay házasságát, mivel a vagyontalan és fiatal, ám „magyar nemesnek” minősülő és a

¹⁸ ZOLNAY, *i. m.*, 205.

¹⁹ *Uo.*, 226.

²⁰ Vö. *Egykor és most*, A Harc, 1944. június 11., 3.

Horthy-elit néhány tagjával kapcsolatban álló kérő kifejezetten alkalmasnak tűnt a neki szánt szerepre:²¹ vagyonának kockázatmentes átmentésére keresztény kézre, mégpedig családon belül.

Zolnay László és Lányi Vera házasságánál jóval egyértelműbben fogalmazza meg Weiss William Gottlieb, amerikai–magyar–zsidó és „őskeresztény” jegyesének, Grátzer Magdolnának 1943 késő novemberében keletkezett házassági megállapodása azt a szándékot, hogy a férj vagyonának jelentős részét leendő feleségére írassa.²² A zsidótörvények előtti időszakhoz képest a férj óriási összegű, negyedmillió pengőt kitevő ajándékot irányoz elő feleségének abban az esetben, ha az megszerzi az egybekelésükhöz szükséges minisztériumi engedélyt. Weiss kétségkívül bizonytalan anyagi kilátásaira tekintettel jegyzi meg a szerződés, hogy házasság esetén „amíg férje megélhetést biztosító keresethez nem jut, Grátzer Magdolna is folytatni fogja kereső foglalkozását”. Weiss feltehetően attól félt, hogy amennyiben nem íratja keresztény kézre bérházait és készpénztulajdonát, könnyen megfosztják azoktól mint amerikai állampolgárt²³ és zsidót. Grátzerrel – általános örökösével – kötött megállapodása alapján Weiss arra készült, hogy a leendő felesége nevére íratott budai villában, illetve annak keresetéből vészelik át a háború következő időszakát.

A fenti példák sora folytatható lenne, melyek a zsidónak és nem-zsidónak minősülő lakosság mindennapi életének olyan dokumentumai, melyeknek elemzésével mind a faji rendelkezések hatásai, illetve az azokra adott egyéni reakciók is megközelíthetőekké válnak. Elemzésükből kiderül, hogy a faji alapú törvények elérték-e vágyott hatásukat az egyes párok, családok és vegyes-házasságot kötők életében, illetve az is, hogy miért és hogyan sikerült megkerülni ezeket a rendelkezéseket.

Az elemzett szerződések azt mutatják, hogy faji törvényhozók törekvéseit nem koronázta siker, hiszen vegyes házasságok továbbra is kötöttek a két világháború közötti arányokkal azonos mértékben, ráadásul a vagyonmentés szándékával olyan házasságok is létrejöttek, melyekre feltehetően soha nem került volna sor a diszkriminatív rendelkezések nélkül. A vizsgált esetek alapján ugyanakkor kevésbé valószínű az álláspont, mely pusztán a nácizmus ellenségeinek zsidósággal kapcsolatos szolidaritásával magyarázza a vegyes házasság felvállalását.²⁴ A jelen kutatás során vizsgált és a fent elemzett szerződések is azt mutatják, hogy a keresztény fél kiugró társadalmi mobilitásának esélye és vagyoni biztonsága sokkal fontosabb közrejátszó ok volt, mint a szolidaritás szerepe.

²¹ BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1943/1913.

²² BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1943/1913.

²³ Magyarország két évvel korábban, 1941. december 13-án hadat üzent az Egyesült Államoknak.

²⁴ Vö. KARÁDY, *Asszimiláció és társadalmi krízis, i. m.*, 148.

II. rész

1 0 0 1

A MARGONAUTÁK FOLYÓIRATA

Ambrus Judit • Balla Zsófia • Bárány Tibor
Báthori Csaba • Bazsányi Sándor
Beck András • Bojtár Endre • Bokody Péter
Borbély Szilárd • Centauri
Czeglédi András • Csengery Kristóf • Dékei Kriszta • Ferencz Győző
Garaczi László • Gombár Csaba • Gottfried von Strassburg
György Péter • Harcos Bálint
Jász Attila • Kiss Noémi • Kovács András Ferenc
Kovács János Mátyás • Kukorelly Endre
Lackfi János • Lengyel László • Léderer Pál • Márton László
Mestyán Ádám • Nádasdy Ádám • Orbán János Dénes
Parti Nagy Lajos • Pór Péter • Radnóti Sándor
Rakovszky Zsuzsa • Reményi József Tamás • Scheibner Tamás
Spiró György • Szabó T. Anna • Szálinger Balázs
Szilágyi Ákos • Szilasi László • Szüts Miklós
Tandori Dezső • Török András • Trencsényi Balázs
Várady Szabolcs • Varga Mátyás • Várszegi Asztrik

MI • 1001

2009. július 23-ai szám

Szüts Miklós

VÁRADY SZABOLCS

AZ IRODALOM DOKTORÁNAK,
A HATVANADIKRA

Zajdul a klasszikusok temetője, ha arrafelé jár.
„Élek, vagy mi a kő!” – talpra Petőfi szökik.
„Múmiabalsamomat Margócsy vakarta le rólam!”
Hínye, az áldóját! – ámul a kánoni pap.
És aki most él: él? Vagy mímeli csak? – kitapintja,
s élteti is, ha igen. Tesse az Isten is őt!

PARTI NAGY LAJOS

IKARUS-SZAKKÖR
(margócsynaki gyakorlatok az Őszológiáról)

„hatvan gyertyát a tortámon
meg tud ennék ha az lennék
... illetve hát”
„írta: Dumpf Endre”

ha kórtermemben verset írokon
mit nekem te zordon referencia
meglátogat az összes hű rokon
akinek d. e. hűséges fia
a húrokon

*

itt benn nekem
a szívszagú úr
eljő vizitben
kit szeretek
ki porba túr
mint a retek
tiértetek

*

lassan közelít ő
ha ősz sofőrje tólja
a tél mentőautója
míg jó csak jó
egy búfelejtő
lejtő

*

hab rázza már
a mély kabint
amint fejem mosom
e hógyér aszpirint
a Tél Dere meg-meglegyint
főorvosom

*

nálam egyedül
doktor Sciffynek van jövője
akinek gumilepedője
múltból jövőből teríti alád
nemesi család

*

ha majd kihúnyok
versus már kihunytam
beténfereg
akár a múltam
egy árva szúnyog

*

nincsen miért tagadnom
szegény Lárva Jánosnének ki
ágytálat hord s térdzoknit
ennek arányában néz ki
sose tudnám megszokni
elosonó semmisége
nem utal a nemiségre
kórteremben a vadnyom

*

a kezelőben
kis kefe hajjal
nézte a hátát
Kása Ilonna
mint aki önnön
háta mögé állt
bátorítólag
tudja az isten
zsiráfszalonna

*

ezer éve
igyekezek a büfébe
leltári strandpapucsban
zörgő kadáver
kinek az eső aláver
csak úgy hussan

*

világ, világ, én téged jajlak
minden nővér egy huncut ív
a nyaka bronz és fürt és hajlakk
a szépség neoprimitív

*

térded kedves kalácsám
ide figyelj
harisnyanadrágod rácsán
eressz be sej
ami neked miből áll
az nekem az élet
vagy a halál

*

pedikűröm operálom
kinek nem jut szakemberre
elringatja az ölében
előbb egyik aztán másik
etcetera pengeváltás
és a tyúkszem kacarászik

*

Landang Irén s. k.
intimmotozónő
mindig farba adja
sellőpraktikával
erős veres jószág
lehúzza a rúzs
dekoltázsba beszél
tejnehéz harangszó

*

nővér létedre
rám fölénysz s alansz
legyintek s térdem eltöröm
nehéz a könnyed
zúz a nonchalance
nem épp öröm

*

már a szóló szőlőmtől is
elfordúlok
szélsípolta kabátomban
föl van dúlok
lába kelek valamennyi rögnek
must vagy sohám
szűrvén szüretlen
én fölköhöglek

*

tekintetem pindur
fürkész tája
immár fölfele indul
hol száz plafonon
száz linóleumon túl
ott jön az égbolt
mára elég volt

*

negyed kettő táján
elmém halkan zümmög
átüt a holdvilág
ágyam lajtorjáján
talpig kerozinméz

*

már belátom
elrepültöm
le-legátolt
helyem ültő

*

Ikarus-szakkör
leleesve
nem tesz semmit
ez az élet
viasztalan
muzsikaszó
Daidalos

SPIRÓ GYÖRGY

A vidéki kislány

A hegyvidéki temető két részét elválasztó keskeny, kátyús, elhanyagolt, egy nyomtávú úton hajtok fölfelé, csak a helybéliek és a taxisok ismerik; ezúttal mindössze egyszer kell visszatolatom egy kiszélesedésig, hogy a szemben jövő autó elhajthasson mellettünk.

Lányom magába süppedve, szokásától eltérően szótlánul gubbaszt hátul a gyereklésben. Jártunk már arrafelé kocsival sokszor, de még sohasem észlelte, hogy két halál közötti keskeny úton közlekedünk, noha tudta, hogy temető veszi körül, ahol apám urnája is található valahol, a nagypapjéé, akit nem ismerhetett, meg az én első társam sírja, aki nem lett az anyja senkinek. Nem mutattam meg a gyerekeimnek, a féltestvéreknek e két sírt, noha kérték. Talán túl közelinek éreztem még magamhoz a dolgot.

Szép helyen van az a kórház, a fogaskerekű szabadsághegyi megállójával átellenben. A kívülről ütött-kopott nagy épület belül aránylag karban van tartva. A közelében egy garázszerű építményben ajándékbolt üzemel, lehet benne kapni radírt, kulcstartót, matricát, szőrmókot, amire egy kicsi embernek a kórház közelében mulhatatlan szüksége lehet; az elmúlt négy évben sok kis apróságot kapott ott a lányom, aki mindig csak „nézelődni akart bent”, ahogy nagy ravaszul kifejezte magát.

A kórház bejárata előtt nyugati márkájú kocsik parkolnak mostanában, és a bejáratától jobbra pénzkidó automata üzemel: ha egy aggódó szülő elfelejtett volna pénzt vinni magával, hogy az alulfizetett nővéreknek és orvosoknak a kötelező hárító gesztusokkal nem törődven borítékot gyömöszöljön a zsebébe, mulasztását immár könnyedén pótolhatja.

Lányom kezelőorvosa szabadságon van éppen, de a főnővér azt mondja, hogy az igazgató úr fogadja, mindjárt jön az EKG-ba.

Kisvártatva megjön az igazgató, bemegyünk. Zömök, hatvanas, fekete hajú férfi, súlyosan ül a székén, hellyel kínál. Emlékszik a lányomra három évvel korábbról, fel is sorolja minden baját kívülről, elismerően bólogatok. Meghallgatja a tüdejét, majd közli: nem engedi haza, kezdődő tüdőgyulladás.

Némi kérdezősködés után, mikor is világították át utoljára, leküld minket az alagsori röntgenbe. Várakozás közben tovább meséltem a lányomnak a végtelen mesét Mátyás király lányáról, Rékáról, akit a török szultán elraboltatott, de Mátyás kémei szerencsésen visszaraboltak.

Lányom soha nem tudott megbékélni azzal, hogy Mátyás királynak nem volt lánya, csak egy törvénytelen fia, akiből nem lehetett király. Örült, amikor kitaláltam, hogy ugyan fiút szeretett volna Mátyás király, de lánya született Beatrixtól; a kisdedet, meséltem tovább, a király csalódottan elvetette magától, de aztán a kislány minden téren megnyilvánuló kiválóságát belátva borzasztóan megszerette. Tényleg lehet örülni annak, ha egy mesebeli lány már háromévesen ír, olvas, számol és pompásan lovagol, valamint a dárdát mindenki másnál pontosabban és messzebbre hajítja. Ebben a mostani mesében megállapodunk abban, hogy a mama, Beatrix, éppen nagyon beteg, a királynak sincs ideje foglalkozni a lányával, rábízza hát magas rangú udvarnokára, aki azonban áruló lesz, Rékát – ez a királylány neve – kilopja Magyarországról, és a török szultánhoz szállítja, aki a saját lányaként akarja felnevelni. De a magyar kémek, akik Európa valamennyi nyelvén kiválóan beszélnek, és egyébként is módfelett találékony emberek, a nyomára bukkannak Sztambulban, ahol szerb szövetkereskedőnek adják ki magukat, majd számos kalandot követően elrabolják a szultán testőrparancsnokával együtt, és visszaszállítják Budára. A török testőrparancsnok szégyenében a szultán ellenségéhez, vagyis Velencébe vándorol; onnét fogják majd a zseniális magyar kémek Budára vinni valamiképp. Ez a rész még nincsen kidolgozva, ezt majd a következő napokban és hetekben kell kitalálnom. Azt már a lányom találja ki, hogy a szultán török testőrparancsnoka voltaképpen elrabolt árva magyar gyerek, akit janicsárként neveltek fel a törökök, és ő lesz az a Magyar Balázs, akinek a lányát Kinizsi Pál veszi feleségül majdan. Kevés nagy mítoszt dolgozott ki az ezeréves európai sanyarú magyar létezés; ebből a kevésből építjük fel a további meséket újra meg újra, a lányom meg én.

A több hétig tartó, folytatásos meséket szereti igazán a lányom, és ahogy cseperedett, egyre pontosabban és követelődzőbben írta elő, kik legyenek a szereplők, és mi is történjék velük, de így is a váratlan fordulatoknak örül a legjobban, amelyeket ő még nem tudott kitalálni. Ha érzelemmel telített, hihetően váratlan fordulatot sikerül rögtönözni, sikkantgat és ugrál örömeiben. Ha a fordulat nem hihető, vagy az ő elképzeléseinek nem felel meg teljesen, hevesen tiltakozik, nekem pedig rögtönözni kell valami mást.

Otthagynom a kórházban, beülök a kocsiba, sietek haza, majd a lányom kulcsával behatolok az anyja lakásába, hogy a kórházban szükséges cuccait e két külön helyről összeszedjem. Megveszem mindazt, amit kért – egyetlen cukorkafajta kivételével, amit sehol sem tartanak –, és hajtok vissza a kórházba.

Ott áll az ápolónők részlegében, és szórakoztatja őket, ahogy szokta, azok pedig ugratják.

A négyes kórterem kettes ágyán elhever. Kipakolom a cuccait, berakom a szekrénybe, ami odavaló, a falra erősített polcra, ami odavaló, a mosdóra, ami odavaló.

Az egyes ágyon egy megtermett, magába forduló kislány ücsörög elveszetten.

Miközben pakolok, mellékesen megkérdem a kislányt, honnan jött, mi a baja. Szükszavúan és zárt artikulációval válaszol, alig érteni, és egyszer sem néz rám. Lányom felvilágosít, hogy Évi a neve. Nem volt sok ideje, hogy megtudakolja, az ápolónőkkal játszott, de már tudja. Az ismeretlenek iránti barátságos érdeklődéssel született a lányom, ezt még mindig nem sikerült kiölni belőle.

Annyit kihúrok a kislányból, hogy aznap reggel érkezett ő is. Már feküdt itt, egy éve. Kivizsgálásra jött Berettyóújfaluból. Öt húszkor indult volna a vonat, de késett legalább húsz percet. Fél tízkor érkeztek a kórházba. Csütörtökön hazaviszik a szülei. Jönnek érte, és hazaviszik. Csütörtökön hazaviszik, délelőtt, kora délelőtt.

Kipakolom a matekkönyvet és a nyelvtant, a lányom ezekből a leggyöngébb. A könyveket a két ágy között álló székre rakom. Kérem a kislányt, hány éves. Tíz lesz. Mint a lányom.

Azt mondja a kislány, hogy holnap délelőtt jön egy tanár, és lesz óra. Mindig délelőtt van óra. Felmondja az egész napirendet, hiszen ő már egy éve is volt itt.

A lányom hirtelen támadt féltékenységében elbűszkélkedik, hogy már ő is volt itt három éve egy hétig.

A kislány közli: hat harminckor van ébresztő. Erre a tromfra az én lányom már nem tud mit kitalálni.

Ketten vannak a hatágyas szobában, amelynek egyik ablaka északra, a másik keletre néz. A gyerekórában szívesen fogják bent az otthon is ellátható kicsinyeket, hogy a pontszámaikat növeljék, melyekre a sokszorosan ellenőrzött, bonyolult kimutatások kiállítását követően a pénzt kapják az egészségügyi pénztártól. A létüket próbálják indokolni a gyerekórákban, miközben egyre kevesebb gyerek születik. Az egyre kevesebb gyerek előbb-utóbb nem jobb kezelésben fog részesülni, hanem semmilyenben. Remélem, hogy addigra felnő a lányom.

Mind a két ablakból szép a kilátás.

Az északiból a fogaskerekű pályájára, a gyógyszertárra meg a fák mögött rejtőző hatalmas épületre látni, ahol egykor gyakran megfordultam, mert az orvos barátom dolgozott ott, amíg Magyarországon élt. Az volt a Hármas Belklinika, amíg ki nem űzték. Túl szép helyen áll az épület, amely eleve szanatóriumnak épült, potentátok kinézték maguknak vagy kuplerájnak, vagy bankszékháznak, szállodának, akárminek, és leköltöztették a klinikát egy másik kórházba, amelyet felszámoltak, és az orvosokat, ápolókat szélnak eresztették.

A keleti ablakból a fogaskerekű állomását és a buszmegállót látni, távol pedig a Rózsadombot.

A keleti ablak előtt kopott asztal áll három nyútt székkal; oda telepszem, miután a lányom ártatlanul megérdeklődik, meddig tudok maradni. Az ablak előtt szép, régi, om-ladozó balusztrádos erkély húzódik; oda nekik nem szabad kimenniük, világosítanak fel kórusban, megtiltották az ápolónők.

Odajön a lányom, leül velem szemben marasztalóan. Kéri, azt a cukrot is szerezzem be, amit nem sikerült, ma vagy holnap. Mondom: ha szemben a boltban megkapom, még ma hozom. Mutatom, mert látszik is a bolt. És szólok a vidéki kislánynak is, nézze meg, hol van a bolt.

Odajön az ablakhoz a vidéki kislány is.

Mutatom a fogaskerekű harmadik sínjét. Felhívom a figyelmüket arra, amire nekem is felhívták egykor, hogy olyan, mint egy fésű. A lányomat ez nem érdekli, a vidéki kislányt igen. Elmagyaráznám, mire való a harmadik sín, bele is kezdek, de ez már a vidéki kislányt sem érdekli, abba hagyom.

Sűrűn érkeztek a buszok, erre is felhívom a figyelmüket. Nem rossz dolog a forgalmat bámulni, emlékezem vissza gyerekkoromból. A vidéki kislány észrevételezi, hogy két ápolónő, immár civilben, siet a buszhoz. „A délelőtti ápolónők mennek haza”, közli tapasztaltan.

Nagyon otthon akar lenni abban a kórházban az a vidéki kislány, ahol csütörtökig egyedül kell lennie.

Kissé feloldódik, és fennhangon számolja a napokat.

„A hétfő már majdnem eltelt, és akkor csak két nap van hátra, mert csütörtökön már jönnek értem, az már nem is számít, mert jönnek már délelőtt.”

Nem olyan sok idő, mondom biztatóan, ki lehet bírni.

„Van tévé”, mondja, „délután, a csendes pihenő után lehet nézni, és este is.”

Lányom közli: Évi is azt a sorozatot nézi, amit ő. Volt már annyi idejük, hogy megbeszéljék.

Kérdezem a kislányt, nem kér-e ropit vagy egyebet. Nem kér.

A lányom elkezd rágcsálni a ropiját.

Kérdezem a kislánytól, nem kér-e gyümölcslevet. Nem kér.

Felnézek a polcára, meg van tömve minden földi jóval.

Nézelődöm kifelé a keleti ablakon. Nézelődöm kifelé az északi ablakon.

Balra van az a nagy, lepusztult ház, amelynek egyik garzonlakásában harminc éve jártam egyszer. Idős, jó humorú, eleven lelkű műfordító lakott benne, sok évet húzott le a szovjet légerekben, hazatérve kapta a lakást az államtól; a szovjet légeryelv hites ismerőjeként a nyelvileg nehéz művek fordítását bízták rá, amíg az ilyen művek közlését be nem tiltották nálunk is. A szovjet irodalom iránt érdeklődő csoporttársnőmet hívta meg magához, akivel együtt jártam épp; ő engem is elcipelt magával, e nem túl tapintatos módon óhajtván jelezni, hogy nem kíván az idős úr által óvatlanul megkettyintetni. A váratlan helyzettel szemrebbenés nélkül, elegánsan kibékülő idős úrtól tudtuk meg, hogy ez a ház volt a Gestapo főhadiszállása negyvennégyben, amelynek az alagsorában voltak a kínzókamrák.

Előbb-utóbb felcihelődöm, intéznem kell a városban az ügyeimet.

Másnap kora délután érek fel a kórházba, még tart a csendes pihenő.

A két lány ül a keleti ablaknál, nagy egyetértésben bámulnak kifelé.

Átadom az ajándékokat a lányomnak, mindenből kettő van vagy kettővel osztható. Nem kell felszólítanom, hogy az ajándékokat ossza meg a kislánnyal, bízhatom benne, hogy úgylis megteszi, mihelyt elmegyek.

Versengve mesélik, hogy hajnalban vettek tőlük vizeletet, székletmintát, vért; dél-előtt jött a tanító néni; a kislány sürgősen tájékoztat, hogy a lányom matekmegoldásai hibásak voltak.

Kérdezem, jó matekos-e. Azt feleli, hogy igen.

Ülünk az ablaknál, beszélgetünk.

Mondja a kislány: gyakran jár a busz, úgy tízpercenként. Bal karján helyes kis karórát visel, szerethetik a szülei. Az én lányom nem viseli a karóráját, amit három éve vettem neki, az iskolában megtiltották, mondván, ha a tornaóra idejére leveszik, ellopják.

Gyorsan jár ez a busz, mondja a vidéki kislány.

Ezt nem fogom fel azonnal.

Amikor végre megértem, magyarázni kezdem, hogy ezen a vonalon nem egy busz jár, hanem több, öt-hat busz is akár; amikor az egyik elindul a végállomásra, a többi már az útvonalon tartózkodik itt-ott.

Szeme még jobban beszűkül, erősen gondolkozik.

Megint elmagyarázom. Hitetlenséget észlelek a tekintetében. Nem tudja elképzelni, hogy egy vonalon több busz is járhat. Próbálkozom még egyszer, aztán feladom.

Lejárt a csendes pihenő, rohannak a játékszobába, ott kapják az uzsonnát. Utánuk ballagok. Hivatásszerető ápolónők imitált gyerekrajzai borítják a falakat, hogy a gyerekek valamennyire otthon érezhessék magukat. Az uzsonna ezúttal híg teából áll. A kórházakban sincs több pénz ellátmányra, mint az iskolákban, egy napra és egy főre napi fél dollárnál valamivel kevesebb.

Lányom nem marasztal, amikor indulok, várja a kedvenc tévésorozata.

A harmadik nap elújságolja: holnap hazamehet, a doktor bácsi megígérte.

A vidéki kislány azt mondja, hogy ő is holnap megy haza.

A lányom csúnyán köhög még, nemigen hihető, hogy elengednék.

Negyednap reggel, amikor felmegyek, a főnővér közli, hogy a lányom hazamehet. Nem egészen ér váratlanul, mert előző este felhívott a lányom anyja, és kérte, fizessek a dokinak én. Be is tettem az egyik könyvem a zsebembe indulás előtt, minden eshetőségre. Pénzt és borítékot nem vittem magammal.

Bekopogok az EKG-ba, majd benyitok.

Az igazgató feláll, hellyel kínál, visszaül. A kórház állományában marad a lányom, de hazamehet; ha bármi történne, hozzájuk vigyem vissza, és a következő hét elején kontrollra feltétlenül vigyük vissza. A gyógyszereit kipurciózzák otthonra.

Megköszönöm.

Semmiképpen se vigyük máshová, ugyanis ezt szokták tenni a zavarodott szülők, ebből lesznek a bajok, hogy két helyen van egy beteg egyszerre, amiről cikkeznek az újságok, hogy halottak pénzeit is elszámolják a kórházak az egészségügyi biztosítónak, holott csak az egyik kórházban állományba vettek cipelik a hozzátartozók másik kórházba, az újságírók pedig felfújják.

Elkezd mesélni egy kísérleti gyógyszerről, amit asztmás gyerekek számára fejlesztettek ki Nyugaton, és nálunk ők próbálhatják ki; a receptorokra hat, ennyit felfogok; szenvedélyesen magyarázza a gyógyszer hatásmechanizmusát, azt hiszi, értem.

Aztán a felesége fiáról kezd mesélni: leukémiás lett ötévesen, a rosszabbik fajtát kapta meg; az a legrémeőbb, amikor gyerek haldoklik, öt és tizenkét éves kor között a legrosszabb a gyerekeknek is, a szülőnek is; a gyerek aztán meghalt, az tényleg borzasztó.

Ijedtemben arra gondolok, hogy a lányom is leukémiás, és az igazgató így adja a tudtomra, de aztán visszaemlékezem, hogy a lányom vérképe mindig jó volt, most is jó, nem ezért mondta hát. Csak el akarta mondani valakinek, aki érti.

Én azonban nem értettem pontosan, mit is mond az igazgató. Kifejezetten a felesége fiáról beszélt – de nem a saját fiáról. A feleségét kisgyerekekkel együtt vette el? Vagy elváltak, és mástól lett gyereke a volt feleségének?

És miért nekem mondja ezt?

Talán mert nincsen kinek elmondania.

Véletlenül találkozott egy szülővel, akiről tudja, hogy író, és annak elmondhatja végre. Máskor is tapasztaltam ilyet, egy írónak csaknem olyan sietősen feltárulkoznak az emberek, mint egy gyóntatónak; feltételezik róla, hogy érti, amit hevenyészve, összefüggéstelenül mondanak neki. Nem tartanak igényt feloldozásra, válaszra, semmi egyébire, csak hogy fennhangon elmondhassák valakinek.

Amikor kifelé indul, megszólalok: „Igazgató úr. . .”

Még háttal állva nekem dühös, elhárító mozdulatot tesz.

Mondom: egy könyvet szeretnék átadni.

Megfordul, megkönnyebbülve néz rám.

„Azt elfogadom”, mondja.

Átadom a könyvet.

Megköszöni, átveszi, és felteszi egy szekrény tetejére. Olvasni, hát arra nem szokott ideje lenni, sajnós, csak szakkönyveket.

Összepakolom a lányom cuccait, aztán elkísérem fűjni.

Kedves, mulatságos arcú, idős nővér kezeli a számítógépet, amelynek a képernyőjén tíz gyertya ég, azt kell elfűjni. Háromszor fűj a lányom a géphez kapcsolt csőbe, két-három gyertya mindig égve marad, az átlaga 63 százalék, elég kevés. De hát volt már neki ötven százaléknál rosszabb fűjása is.

Amíg a nővér kinyomtatja az eredményt, s amíg a lányom az ajándékmatricák közül válogat az elébe tett dobozból, kibámulok a szoba déli ablakán.

Nemigen létezhet szebb fekvés a világon.

Süt a télvégi nap, süt rá annak a szobának a hatalmas erkélyére a hegy oldalában, és nincs úgazdag, akinek ennyire gyönyörű kilátása lenne Budapesten. Illetve hát vannak ilyenek: a szobából lefelé nézve látszik, hogy csak az elmúlt egyetlen év alatt újabb hatalmas területeket hódítottak el az építkezők a hegyből és az erdőből, Los Angelesben sem látni ilyen dúsgazdag, teraszos építkezést. A hegyoldal java része letarolva, szaporodnak a stílustalan, zagyva, sok százmilliós épületek; néhány év, és a hegyből nem marad semmi.

A matricát kiválasztván a lányom odajön hozzám, lenéz a városra ő is.

Miért nem lakunk itt, kérdezi. Közel lenne a kórház. Például ott, abban a nagy házban. . .

Mondom: abban az öreg házban sokan laknak, nekünk nem jutna hely.

Akkor abban az újban.

Legalább kétszázmillióra becsülöm az új ház értékét, ilyen csak a gonosztevők építenek mostanában. Erről nem óhajtom felvilágosítani, kifelé tuszkolom a varázslatos fekvésű sarokszobából.

Ennek a gyerekszanatóriumnak a napjai meg vannak számlálva, jövök rá. Lesz belőle exkluzív kupleráj, bankszékház, kormányüdülő vagy diktatori rezidencia. Ezeknek a gyerekeknek ebben a városban hamarosan nem lesz kórházuk egyáltalán.

Kész a lelet, kimegyünk a folyosóra.

Az igazgató ott áll a nővérek részlegében, hátával támasztja a falat. Futólag még egyszer köszönetet mondok, amikor elhaladunk mellette. Mennénk tovább, de váratlanul elkezd beszélni, meg kell állnunk.

Sokan vannak körülöttünk: nővérek, gyerekek, szülők, ő pedig csak mondja.

Két éve összehoztak egy együttműködést egy horvátországi üdülővel, ahol nagyon jó a klíma az asztmás gyerekek számára, Mali Lošinjban, de a minisztériumban úgy vélték, túl sokba kerül. Mi kerül sokba, mihez képest?! És az együttműködést lefújták, pedig évi háromszáz gyereket lehetett volna gyógyítani! A kórházat hol így, hol úgy akarják megszüntetni. Ugyan megúszták, hogy a kirúgott miniszter közhasznú társaságba vigye az épületet, de például most oda akarják adni a vakoknak – mert szép innét a kilátás, teszi hozzá gonoszul –, és az egyház is meg akarja kaparintani. Egy müncheni rendház összeszedett annyi pénzt, hogy megkaphassa, hozzá is kézbesítettek egy miniszteri leiratot, rajta volt a miniszter aláírása, rajta volt az egészségügyi pénztár főnökének aláírása, hogy a rendházé lesz, neki is alá kellett írnia, mit tehet ő, kicsi ember ő, aláírta. Aztán pár hétre rá jöttek, leszúrták, hogyhogy ilyet aláír, holott nem is volt szabályos közbeszerzési eljárás, mire ő mondta, rajta volt a miniszter aláírása is, mit tehetett volna, mire mondták, az nem számít. Ez a mostani miniszter is, fölfele nyal, lefele tapos, nem lett volna szabad ezt az egészségügyi költségvetést elfogadni, de elfogadta ez is, mint a többi. Aztán majd az történik, ami a fenti épülettel, a volt

Hármas Belklinikával: a kiürítése óta, már vagy tíz éve ott áll üresen, nem tudnak mit kezdeni vele, a hátsó traktusában van egy nővérszálló, de csak azt használják, és amíg harcolnak érte, ott áll üresen, és pusztul. Nem azt várják a befektetők, hogy fele áron adja oda nekik az állam, dehogy, az nekik kevés: kivárják a húsz évet is akár, de adják oda tizedáron, nekik van idejük, a befektetőknek.

Elindul vizitálni; a beosztott orvosai rangsorrendben, lihegve követik.

A cuccokat pakolom, amikor a lányomnak eszébe jut, hogy a maradék finomságokat egy olyan kicsinek adja, akit nem látogatnak a szülei. „Biztos örülni fog.” És elszalad a finomságokkal.

Aztán társalog az egyik kedves ápolónővel, aki a többiekhez hasonlóan szintén nem kapott tőlem se könyvet, sem egyebet, én meg a cuccokkal a kezemben végre a lépcsőház felé indulok, és észreveszem Évit. Ül a folyosón egy padon, mellette egy bajuszos, középkorú férfi, az apja, a zárójelentést várják. Ülnek egymás mellett szótlánul, maguk elé bámulva meredten.

Elköszönök Évitől. Nem köszön vissza, zavartan lehajtja a fejét, az apja oldalra bámul. Ismeretlennek nem köszönünk vissza, mert csak rosszat akarhat nekünk.

2000

Hét év múlva a gyerekkórházat bezárták, a gyerekeket és az orvosokat Budakeszin egyetlen emeletre zsúfolták össze. A volt gyerekkórház mindkét épülete üres, akárcsak az egykori szanatórium, a volt Hármas Belklinika hatalmas tömbje a fogaskerekű túloldalán.

2009

FERENCZ GYÓZŐ

BETŰK HÁTA MÖGÖTT

Részletek

Margócsy Istvánnak

Amit szóval is lehet

A világ félrevezetésére ürügyül használva
Egészen kívül esik a figyelmet ingerlő szöveg
Ami még el sem kezdődött vagy már be van fejezve
Rosszul fogtuk fel vizsgálni szükségtelen
Nem azért
Sűrű leplével szeme elől be akarná takarni
Nem megértetni megfoghatatlannak lenni
Az alaptalan kétkedés miatt
Tisztán értse az indulatokat ellentmondásokat
Melyek a leghomályosabbnak tűnnek
Hová tévedtem
Szüksége van néha más gyóntatószékre is
Csupán töredékeket gyűjthettem magamról
Amint jelenleg élek
Eszembe jutnak az erdők kapcsaikkal szívós inaikkal
Tenyészés indul meg
Lassanként fojtogatni, szárítani kezdik
Az érzések helyett inkább az érzések ismeretét
Semmit sem bízni papírra
Minél kevesebb közbeszólással
A következő sorban eredt meg

Csak ne lenne oly közel

Havak múltak de nem érkeztek meg
Senki sem beszélt
Sikertelen kísérletekből támadt reményekkel jött
A szürke kabátot megtalálta jól néznek ki
Körömhegynyi fekete folt sincs
Sajnálom remélem nincs több kifogása
Nem lesz felhőszakadás vihar fejét kabátgallérjába
Feleletet várok nem nem bizonyosan nem
Nem tudjuk becsülni a kellemes rendetlenséget
Orvosságait szedegette elő a leveleket elsárgult
Idegen kézre került
Kétséges remények kísérték
Napokat töltöttek olvasásával semmivé tenni művét
Szürke kabátját hosszú ujjával fogja
Nyakát kabátjába behúzva
Úgy hiszem szólt egy perc múlva hideg közönnyel
Ketreceket készíték az irodalomban
Hallani fogják történetemet
Szobraimat ledönteni készül szép jelenet
Sokszor csalódhatott valami kellemetlen válasz
Ő is fog felelni kétségtelen jogom ejtsük el megkönnyíti
Az üvegek közt keresgél
Neve nagy betűkkel van az üvegre írva
Könnyen elolvashatja nem tudta egészen elrejteni
Átkozott gyűlöl még többet is mondott volna
De a függöny megmozdult mintha egy kissé hátrább vonták volna
Látni fogja jel nélkül maradjunk közelebb
Egy könnyű mozdulat üdvözöl a józan értelem

Változni kezd

Tartalék nélküli percek
Levetkezett tompa nyugalom sötétsége
Szobájába zárkózott hetekig esővíz
Semmi nyomot nem hagytak
Hűvös kezd lenni a szél inkább zúg
Meleg kendővel láttalak hazajönni
A vendégek nagy része már elment
Menjünk haza haza akar indulni elhanyagol
Kevésnek volt kedve a viszonyt tovább fűzni
Elsötétült arca tettek néhány lépést a keskeny ösvényen
Jobb lett volna legalább egyszer
Lassan haladt a láthatár megszürkült
Mintha a sötétből halottak gomolyognának ki
Szétszaggatott ábrákat látta
Szerette volna feltartóztatni de már lehetetlen volt
Ha néha eszébe jutott egy email
Honnan támadt emlékezetének ez az iszonyú pontossága
Miért ostromolja a múlt

Szárnylegyintés a kávéházban

Az utcán szél fúj
Pest mocskos város sötétség sem csillog
Magas kamat csőd rongy és fénymáz
A kitatarozott háromemeletes palotán
Néma önzés bosszankodva fordultam vissza
Hiába néma lámpafény
Egy kávéházba nyitottam
Nem nem fogok többé
Megint ott vagyok hol lenni nem akartam
Otthon szobámban kettészakítva
Semmi el nem fog múlni
Kilép a homályból nem érdekel
Mohón nagy kortyokban nyelte a teát tölt
Mí ingerelt ingerelt
Egyszerre visszahullottak régi semmiségükbe

RAKOVSZKY ZSUZSA

CSILLAG

Egy csillag ég csukott szemem mögött
Az öntudat sötét peremvidékén,
Mikor még minden mást befed a köd –
Ez volt a kezdet, ez maradt a végén.

Állócsillag futó évek fölött.
Tűhegynyi lyuk a tények szövedékén.
A folyton változó képek mögött
A puszta Én – Isten-szilánk? Lidércfény?

Csalkép, amely hagymázás föltevések
lápjába csal? Őrláng, elolthatatlan?
Egymásra néző tükrök tükrözése?

Képzelt világ csilláma holt agyagban?
A ködbe, hol már nincs idő se, tér se –
a Szürke Révbe, csillag, elkísérsz-e?

RÁCS

Rács árnyéka hideg gyepen. Lila
alkony falába ékelt konyhaablak.
Ott vagy mögöttem karnyújtásnyira.
Látom lobogni árnyát nagy hajadnak.

Rádió szól recsegve: „Ott túl a
Rácson. . .” Leülsz, teát töltesz magadnak.
„. . . egy más világ van. . .” Az idő nyila
S a vágyé más-más irányba mutatnak.

Nem érlek el. Olyan közel vagy pedig!
Hirtelen ébredés után az álom,
tűnőfélben. . . Gyorsan sötétedik –

milyen hosszú utat kell még bejárnom,
amíg – „ott, túl a rácson”, melyet hívnak halálnak –,
örökre elveszítlek? Örökre megtalálalak?

MÁRTON LÁSZLÓ

Gottfried és Margócsy

Mielőtt átnyújtanám az alább olvasható verses szöveget Margócsy Istvánnak, akit Isten éltessen születésnapja alkalmából (meg attól függetlenül is), hadd mondjak néhány szót a műről, melyből a részlet származik, valamint szerzőjéről.

Gottfried von Strassburg Tristan-regénye egyike a középkor legkimagaslóbb epikai alkotásainak, egyszersmind a modern lélektani regény egyik fontos előfutára is. Szerzőjéről a keresztneven kívül semmit sem tudunk azon kívül, ami a művéből kiderül róla: széles látókörű, művelt és tapasztalt ember lehetett; nem előkelő származású, mégis az udvari és a lovagi élet, valamint a teljes korabeli társadalom jó ismerője. Járatos volt számos művészeti ágban és egyéb mesterségben ugyanúgy, mint az emberi lélek dilemmáiban és belső ellentmondásaiban. Nyitott gondolkodású, türelmes ember volt, legalábbis a művében olvasható meditatív részeket ilyenek mutatják. Volt érzéke a költészet emelkedettségéhez, megvolt benne a nagyepikai hosszútávfutók előrelátása és kitartása, ugyanakkor finom humorérzéke is volt. Az alábbiakban olvasható fejezetből az derül ki, hogy Walther von der Vogelweide kortársa volt; ennek és egyéb, közvetett fogódzóknak alapján a filológusok úgy számítják, hogy művét valamikor 1210 előtt írhatta. Valószínűnek tartom, hogy nem volt már fiatal, amikor belekezdett nagy művébe, és talán ezzel magyarázható, hogy nem fejezte be: a ránk maradt húszezer verssor a cselekménynek csupán a tetőpontjáig viszi el az olvasót; a végkifejlet, melyet a Tristan-mondakör más feldolgozásaiból ismerhetünk, hiányzik. Néhány emberöltővel később, egymástól függetlenül, két költő is megírta a töredékben maradt mű befejezését, Ulrich von Türheim és Heinrich von Freiberg, mindkettő a maga észjárása és vérmérséklete szerint, ám költői tehetségben egyikük sem közelíti meg Gottfriedot. A befejezés igényén kívül a kéziratok sokasága is mutatja a mű korabeli népszerűségét: a 13. és a 14. századból huszonhét teljes másolatot tart számon a szakirodalom.

A középkori kéziratokban a mű nincs fejezetekre osztva. A jelenleg használatos szövegkiadások fejezetbeosztása Reinhold Bechstein munkája; ő az általa sajtó alá rendezett 1870-es szövegkiadást harminc hosszabb-rövidebb fejezetre osztotta. Ezt a fejezetbeosztást Rüdiger Krohn adaptálta Friedrich Ranke ma mérvadónak számító szövegváltozatára. Ez a megoldás filológiailag vitatható ugyan, de kétségtelenül megkönnyíti az olvasást. Fordítói munkám során figyelembe vettem és veszem mind a Bechstein-féle, mind a Ranke-Krohn-féle szövegváltozatot.

Gottfried művének fordítását 2001-ben kezdtem el, és terveim szerint, ha változatlan ütemben haladok, körülbelül öt év múlva fogok elkészülni vele. A fordítás megjelentetésére a zebegényi székhelyű Borda Antikvárium vállalkozott.

Ezek után már csak az a kérdés: miért éppen Gottfried művéből ajánlok egy részletet Margócsy Istvánnak, és miért éppen azt a fejezetet, melyben Tristant lovaggá avatják?

A válasz kézenfekvőnek látszik: azért, mert mostanában ez a munka foglalkoztat a legintenzívebben, ez áll hozzám a legközelebb, ezt nyújthatom szívemből. Margócsy nem germanista és nem medievista, de kiválóan ismeri a középkori német irodalmat, úgyhogy bizonyára tetszéssel fogja olvasni.

Úgy gondolom azonban, hogy a Gottfriedet Margócsyval összekötő szálak között vannak ennél vastagabbak és erősebbek is. Nem érzem feladatnak, hogy ebben a rövid bevezetőben megkíséreljem fölvázolni Margócsy portréját, vagy hogy átlépjek a vallomásos regiszterbe. Elegendő annyit mondanom, hogy annak a férfinak, akiről beszélek, élete nagy részét kitölti az irodalom, ő azonban, az irodalommal foglalkozva, sokféle és változatos tevékenységet folytat.

Margócsy István először is tanár, egyetemi oktató. Azért „először is”, mert ebben a minőségében ismerkedtem meg vele magyar szakos egyetemi hallgatóként. A tanár-diák viszony még az egyetemi évek alatt barátsággá alakult át, mely aztán, ahogyan múltak az évek, az évtizedek, éppolyan értékesnek, amilyen tartósnak bizonyult. Fialat oktatóként Margócsy sem idejét, sem erejét nem kímélte, ha úgy látta, hogy komoly érdeklődéssel találkozok; mind az irodalom elsajátításában, mind magukban az irodalmi alkotásokban előnyben részesítette a dialogikus formát. Egyszer elindított egy olyan irodalmi szemináriumot, melynek célja az akkor éppen kurrens irodalomelméleti munkák tanulmányozása volt, az orosz formalistáktól Roman Ingardenen át Nicolai Hartmannig. Erre a szemináriumra összesen két hallgató járt, a filmesztétaként ismertté vált Kovács András Bálint és a jelen sorok írója. Nekik viszont minden alkalommal igencsak fel kellett készülniük, ha azt akarták (márpedig azt akarták), hogy peregjen a dialógus. A beszélgetések során szóba került a „nyitott mű” akkor még újdonságnak számító fogalma, az „irodalmi tény” mibenléte, valamint az a körülmény, hogy a regényszerű epikai alkotások, ellentétben az eposszal, általában a többsíkúságot és a többértelműséget teszik formaképző faktorrá, még akkor is, ha tudjuk, hogy vannak jelentős egysíkú regények. Gottfried műve kiválóan illusztrálta volna ezeket a péntek esti beszélgetéseket. Ma már, három évtized messzeségéből, kissé lazán és hányavetien úgy is mondhatnám, hogy a *Tristan*-ban fölfedezhettük volna a középkori posztmodern epikát, és megfigyelhettük volna, hogyan válik el a modern értelemben vett regény (azon belül a verses regény) az eposztól.

Aztán pedig: Margócsy nemcsak tanár, hanem tudós is, a régi és az új magyar irodalom egyik legkiválóbb értője. Intenzíven foglalkoztatja az idegen kultúrák, idegen

nyelvű alkotások sajátjátételének problémája, a magyar írásbeliség és a nem magyar nyelvű irodalmak közti átjárhatóság. Ennek a problémakörnek a középpontjában a műfordítás áll, egyebek mellett az a kérdés, hogy: lehetséges-e az eredeti szövegben tárolt információkkal plusz a mű struktúrájával, kompozíciójával együtt annak kulturális kontextusát is magyarítani? (Ahogy például a drága jó Dugonics András tette bátran, sőt vakmerően.) És: nem válik-e a magyarított mű szerzője többé-kevésbé maga is magyar szerzővé? Én például gyerekkoromban nem tudtam (később már tudtam, de nem törődtem vele), hogy „Verne Gyula” francia. Az én szememben egy kicsit még ma is magyar író, valahol Gárdonyi Géza és Fekete István között. És vajon Shakespeare-t nem tekinti-e a lelke mélyén mindenki *valamehelyest* magyarnak, vagy legalábbis olyasvalakinek, aki „nekünk”, „a mi kedvünkért” írta meg remekműveit a soha meg nem írt magyar színpadi remeklések *helyett*? És említhetem Heinrich von Kleistet is, akinek elbeszéléseit a 90-es évek óta úgy szokás olvasni Magyarországon, mintha egy mai magyar szerző, Garaczi, Darvasi és Láng Zsolt nemzedéktársa írta volna őket. Margócsy István számára nyilvánvalóan személyes tétje van annak, hogyan szólal meg a *Tristan* magyar nyelvű elbeszélő költeményként, hogyan válik Gottfried magyar költővé, magyar költőként hogyan kezd dialógust az elbeszélő Arany Jánossal, és – majd, valamikor, esetleg – hogyan kezdenek vele dialógust mai magyar költők, például Térey János és Szálinger Balázs. Vagy olyanok, akik ma még meg sem születtek.

Harmadszor: Margócsy szerkesztőként is igen fontos munkát végzett és végez. Sajnos, a régi Mozgó Világban, a szerkesztőség adminisztratív szétverése miatt, csak rövid ideig működhettem vele együtt; arra a két (illetve kettő és fél) írásomra, ami ott megjelent, máig büszke vagyok. Ezzel szemben a 2000-nek kerekén húsz éve küldöm a kéziratokat, és az ottani megjelenéseket a leglényegesebb folyóirat-publikációim közé számítom. Ez persze „a 2000 urainak”, vagyis az összes szerkesztőnek érdeme, de Margócsynak nagy része van benne. Számos műfordításom is megjelent a 2000-ben; igaz ugyan, hogy ezek legtöbbször nem Margócsytól, hanem Bojtár Endrétől kaptam felkérést (ami nélkül bizonyára sohasem magyarítottam volna Kavafisz és Tomas Venclova költeményeit), de szerkesztőként ő is örült neki, és jónak találta őket. Ez is egy szál, mely a műfordító személye révén Gottfried és Margócsy közé köthető.

Végül azonban, ám elsősorban: legalább ilyen nagyra becsülöm Margócsy kritikusi munkásságát. Nemcsak az elvárható kritikusi erények miatt, melyek mind megvannak benne, tehát nemcsak felkészültsége, tájékozottsága, lelkiismeretessége, ítélőereje, éleselméjűsége és jó megfigyelőképessége miatt, nem beszélve a szigor és a jóakarattal szerencsés párosításáról, és nemcsak azért, mert ízlését és szemléletét közel érzem az enyémhez, hanem főként azért, mert miközben szinkronikus ítészi munkát végez, hasznosítja diakronikus (irodalomtörténeti, kritikátörténeti és kultusztörténeti) kutatásainak eredményeit. Kevés olyan aktív kritikus van, aki annyira jól ismerné a mai magyar kritikai élet gyökereit, a mai kritikus beidegződések, viták, értékpreferenciák

előzményeit, mint ő. Leginkább ezért esett választásom a Tristan lovaggá avatását elbeszélő fejezetre. Ebben a szövegrészben ugyanis egy komplett kritikai revü olvasható az akkori kortárs német költészetéről, majdnem pontosan olyan, amelyet Margócsy is ír időnként. (Annyi különbséggel, hogy rímes verssorokba van szedve, ám ettől akár el is tekinthetünk.)

Gottfried, a cselekményből adódóan, nem kerülheti el, hogy leírja Tristan lovaggá avatását, valamint hogy ezt az eseményt művében kellő nyomatékkal szerepeltesse. Ugyanakkor szemlátomást idegenkedik a harctól és a lovagi életmódtól, így tehát a lovaggá avatás csöppet sem érdekli, és nyíltan kimutatja megvetését a hozzá kapcsolódó irodalmi klisékkel szemben. Így tehát valójában az elbeszélés nehézségeiről beszél, arról, hogy jóformán lehetetlenség egyszerre érdekesítően és hitelesen beszámolni a lovaggá avatásról, valamint a szükséges előkészületekről. Hogy ennek további súlyt és alátámasztást adjon (valamint hogy az olvasó figyelmét elterelje róla, milyen kevés szóval intézi el magát a voltaképpeni eseményt), beiktatja a fejezetben olvasható terjedelmes költő-szemlét, az újabb európai irodalmakban az egyik legkorábbi ilyen jellegű áttekintést. Ezt a szövegrészt, ezt a születésnapi ajándékot annak példaként nyújtom át Margócsy Istvánnak, hogy a modern kritika gyökerei mélyebbre nyúlnak vissza az időben, mint gondolni szoktuk, és hogy a kritikai seregszemle nemcsak a tankölteményekben járhat karöltve a poézissal.

GOTTFRIED VON STRASSBURG

TRISTAN

(Részlet a verses regényből)

*fordította, jegyzetelte
Márton László*

[VIII. Tristan lovaggá avatása]

Így tehát Tristan és Rual
a dolognak ügyesen nekiáll,
hogy együtt érjenek célt.
4550 Szerezték köntöst, páncélt
– míg harminc nap sem telik el –,
amennyit majd harminc lovag visel,
kiket a nemes Tristan
kíséretül magával visz majd.
4555 Ha ruhájukról bárki kérdést intéz:
a ruhák dísze ki hogy s mint néz?,
milyen az összeállításuk?,
akkor sokáig nem töprengek: lássuk,
azt mondom, mit a hagyomány beszéle!
4560 És ha mégis eltérek tőle,
javítson ki a hallgatóság,
szavában több legyen megbízhatóság.
A ruhájuk pedig úgy készült,
hogy rajta négyféle dísz ült,
4565 és azok közül mindegyik
magában is ékeskedik.
Az egyik volt a lelki nagyság,
a másik a kedély-gazdagság
a harmadik a józan ész,
4570 mely őket egyformává szabni kész,
a negyedik a nemes érzület,

mely összevarrja a többieket.
 Négyen, ahogy sorjába jöttek,
 derekasan együttműködtek.

4575 A lelki nagyság követelést támaszt;
 a kedély-gazdagság megadja ám azt;
 az ész mintát rajzol s kiszab;
 az érzés varr – s kész a ruhadarab,
 s minden fölszerelés, hozzávaló,

4580 díszes lópokróc, lobogó,
 minden lovagi készület,
 mely csak lovagot megillet.
 Ami paripát és vitézt
 lovagnak mutatkozni készűt',

4585 az olyan pompás volt, olyan
 díszes, hogy mondom komolyan:
 ilyesmit király érdemelne,
 hogy lovaggá ütésekör viselje.

Mármost, hogy aki Tristant követendő,
 4590 föl van szerelve, mint illendő,
 szavaimat merre feszítsem,
 hogy méltóképp előkészítsem
 Tristant, a nagyszerű vezért
 a felavatásra, ezért

4595 mit mondjak, mit a hallgatóság élvez,
 és illik is mesémhez?
 Nem tudom! Mit adjak elő,
 hogy legyetek benne örömet lelő,
 s legyen szép részlet ebben a mesében?

4600 Hiszen újabban, akárcsak régen
 annyi mindenki beszélt jól
 a nagyvilági pompáról,
 a káprázatos ékszerekről,
 hogy még ha tizenkét eszem női

4605 amiből pedig egy van nálam,
 s ha mindet egyszerre használom,
 s ha ráadásul úgy adódik,
 hogy tizenkét nyelvem rakódik
 az egy szájamba, ami van,

4610 s ha mindegyikkel párhuzamosan
mondhatnám, ami számon férne ki
akkor sem tudnám, mint fogjak neki,
hogy a fényről és pompáról
beszélni tudjak olyan jól,
4615 hogy mások ne beszéltek légyen jobban!
A nagyúri díszes dolgokban
jártasak azok hosszát-széltét
úgy szétírták, agyonbeszélték,
hogy erről szólni, bármint fáradozzak,
4620 nem tudok úgy, hogy örömet okozzak.

Hartmann von Aue neve
az első: nála a mese
külső és belső alakkal,
értelmekkel és szavakkal
4625 mily szépen van festve, formálva!
Nyelvezete milyen jól eltalálja
az elbeszélés lényegét!
Mily világos, tiszta beszéd!
Minden szava, akár a kristály!
4630 Ilyen most és ilyen maradjon is már!
Szelíden közelítve az olvasóhoz,
az olvasónak épülést hoz,
s a derék szellem örömére van.
Ki a pontos szót pontosan
4635 és helyesen megértheti,
az Hartmann von Auének engedi
a győzelmi koszorút s a babért!

De aki, mint a nyúl, csak ahhoz ért,
hogy szökdécsel s legel a szavak mezején,
4640 mint kinek nincs esze helyén,
akinek összedobált szava rút,
és áhítja a babérkoszorút,
bár nálunk sikert nem arat,
az lássa, hogy véleményünk marad.
4645 Hadd szóljunk bele mi is a döntésbe,
ha besegítünk a virágszedésbe,
melytől a babérkoszorú

dúsan virágos fonatú!
Hadd tudjuk, babért mire föl akar!
4650 Ha kell neki, jöjjön hamar,
s virágait hozzátegyé!
Virágain ki-ki észrevegye,
érnek-e annyit, hogy helyes így tenni:
Hartmanntól a babért elvenni,
4655 s odaadni az illetőnek?
De merthogy sehonnan se jőnek,
kiknek inkább kéne kapni babért,
hagyjuk nála, az Istenért!
Ne jusson annak homlokára,
4660 akinek szava nincs mosva tisztára,
beszéde nem sima, egyenletes,
úgyhogy aki becsületes
értelemmel hozzá csatlakozik,
az botlik és csalatkozik!
4665 Vad mesék kiagyalói,
zsákmányolt mesék vadorzói,
lánccal bűvészkedők, csalók,
hiszékenyeket becsapók,
kik hitvány anyagból készítenek
4670 aranyat, s kap rajta gyerek,
kik az út porából gyöngyöt csinálnak,
mit szelencéjükben kínálnak:
mi náluk árnyat ad, csupasz dorong,
nem zöld májusi lomb,
4675 melynek a gallya szerteágazó!
Az ő árnyuk örömet nem hozó
a vendégek szemeinek.
Bizony, hogy őszinte legyek:
őtőlük semmi boldogító
4680 nem jön, semmi szívet vidító!
Beszédük nem úgy penderül,
hogy nemes szív annak örül.
E sok vadorzó, ki mesékkal trükköz,
jól tenné, ha történetükhöz
4685 magyarázót is mellékelne,
mert föl nem fogja azt az elme,

míg hallja vagy látja a szöveget.
 Nem szánhatunk rá időt eleget,
 hogy keressük, hol a kommentár,
 4690 mit egy fekete varázskönyv elénk tár.

Van, ki színeket jól kever:
 a Steinachba való Bliker.
 Beszédétől a szív megrebben.
 Úri hölgyek hímzőkeretben
 4695 készítették selyemből és aranyból.
 Görög szegélydísszel lehetne azt jól
 foglaltatni körül!
 A szóval bánik remekül.
 Tiszta tehetségét, én úgy ítélek,
 4700 varázserejű tündérek
 fonogatták meg szépen,
 és forrásuk vizében
 mosdatták, derítették:
 erejüket is beletették.
 4705 Költészete, mely hárfában jeles,
 két szempontból örvendetes.
 Nézzük egyrészt a szót vagy másrészt az értelmet:
 e kettő hárfá hangja mellett
 újszerűen díszíti a mesét.
 4710 Nézzük a szavak mívesét,
 miközben szóhoz jut a lényeg,
 miként készül a faliszőnyeg
 művészi nyelvből szőtt csodája!
 Késeit ügyesen dobálja
 4715 hajszálpontos rímeivel!
 Milyen erős enyvvel rimel!
 A sorok mintha összenőttek volna!
 Én meg vagyok győződve róla,
 hogy a betűje meg a könyve
 4720 szárnyként van a karjára kötve.
 Figyeljétek, jól nézve meg:
 szava, mint a sas, úgy lebeg!

Most választásom kire essen?
 Vannak és voltak nem kevensen,

4725 kiknek ékesszóló és bölcs költészete.
 Heinrich von Veldeke
 nagy elbeszélő tehetségre lett.
 Szerelemről is mily szépen énekelt!
 Tehetségét szép simára gyalulta.

4730 Én azt hiszem, Pegazustól tanulta
 bölcsességét, oly forrásból, ahonnet
 minden bölcsesség áramol szét.
 Nem álltam vele szemtől szembe,
 de a legjobbaktól jutott fülembe,

4735 kik vagy kortársként vagy utána
 léptek a mesterek sorába:
 szerintük az volt legfőbb tette,
 hogy az első gallyat ő ültette
 a német nyelv talajába.

4740 Azóta kinőtt sok ága
 és rajuk az a sok virág,
 miket letép, letör, levág,
 kinek kell szép költői lelemény.
 A költészet, a költemény

4745 olyan széles körben elterjedt,
 annyira sok irányba fejlett,
 hogy manapság minden elbeszélő
 innét vett képességgel élő:
 innen szed gallyat és virágot szépet,

4750 vagyis dallamot és szóképet.

 Csalogányból bőven akad.
 Róluk versem számot nem ad,
 mert nem tartoznak a főnti csoportba.
 Oly szóval veszem őket egy csokorba,

4755 mellyel róluk mindig szólni fogok:
 hogy jól megy nekik a dolog,
 és hogy dalolják remekül
 a nyári dalt, melynek örvend a fül.
 Hangjuk tiszta és tetszetős,

4760 tőlük a világ örömpesős,
 a szívet boldoggá teszik.
 A világ örömtelenné aszik,

és teljes tompaságba süpped,
 ha szép madárszót nem hallani többet.
 4765 Ettől, ki valaha is volt szerelmes,
 lesz emlékező és figyelmes
 a szerelemre és a jóra
 és minden szívet mozgatóra,
 mely nemes szívnek örömet okoz.
 4770 Jóleső érzéseket hoz,
 meghitt érzésekkel sugárzó,
 amikor az édes madárszó
 a világnak az ő örömről beszél.
 „De most a csalogányokról mesélj!”
 4775 Mondom, ők a dolgukat értik,
 s a bánatokról, mik szívüket sértik,
 szépen verselnek és dalolnak.
 Zászlóvivőjüknek kit javasoljak,
 mióta Von Hagenau megholt,
 4780 ki az ő királynőjük volt?
 Elnémult a világ számára,
 ő, kinek ott rejlett szájába
 a legmagasabb rendű dalművészet!
 Gondolok róla sokat és merészet
 4785 (mármint, úgy értem, a daláról,
 mely igen szépen, édesen szól).
 Ennyi sok dallamot honnan hozott?
 Honnan van ily sok változat
 csodája kitermelve?
 4790 Én azt hiszem, Orpheus nyelve,
 mely minden hangot ápol,
 az szólt az ő szájából.

 De mivel ő már nincsen,
 jótanács kéne, hogy segítsen.
 4795 Egy bölcs ember mondja meg végre:
 ki álljon a kedves csapat élére?
 Kinek fogad szót a sereglet?
 Én azt hiszem, a személy meglett,
 aki a lobogó nemtője.
 4800 Minden dalnok-zászló úrnője

a Von der Vogelweide.
 Szép magas hangja, ejnye,
 hogy csendül végig a mezőn,
 mily csodásan, zengedezőn!
 4805 Mily művészien orgonál!
 Milyen sok változatot komponál!
 Ily dallam, hirdetni merem,
 csak a Citheronon terem,
 hol Szerelem Istennő honol,
 4810 s kívül-belül parancsnokol.
 Ebben az udvarban palotahölgy ő.
 Nem nyerhet jobb úrnőt lírai költő!
 Ő a csalogányt eligazítja jól,
 ő pontosan tudja, hol
 4815 keresendő szerelmi téma.
 Ő és tömérdek barátnéja
 mindig csak úgy daloljanak,
 hogy öröme forduljanak
 szerelmi kínjaik, ezt kérem.
 4820 S hamar, hogy még én is megérjem!

 Namármost, szavam emleget
 művészi tudást eleget,
 mit hall a tudós művelt közönség.
 De a lovaggá avatásra még
 4825 most sem készült Tristan elő,
 s nem tudom, mit legyek tevő.
 Ettől bennem borzad a szellem,
 így viszont elakad a nyelvem,
 mert értelmem nem támogatja,
 4830 és így marad magára hagyva.
 Azt is elmondom nektek,
 mi bénítja őket meg.
 Nyelvet, értelmet olyasmi zavar,
 mi ezreket is megkavar:
 4835 ha valaki nem jól bánik a szóval,
 és találkozik egy ékesszólóval,
 akkor szájában válik holtra
 mindaz, amit kimondott volna.

Azt hiszem, ez történt velem.
4840 Jelen volt, sőt még most is van jelen
olyan sok ékesen beszélő,
hogy nem lehetek szóval élő,
mert levegőnek érzem magamat
ahhoz képest, ahogy szól ez a had.
4845 Szavuknak oly remek formája,
hogy kényszerülve vagyok rája:
csak saját szavamra figyeljek,
s arra különösen ügyeljek,
hogy legyenek épp olyanok,
4850 mint más költemény-folyamok.
S magamnak olyan szót remélek,
mint pályatársaknál, amit lemérek.

Namármost nem tudom, hogy kezdjem.
Nyelvem és eszem közül egy sem
4855 siet segítségemre, nem szalad.
Nem találom a szavamát!
Kivették mások a számból mindazt,
mi velem történetet mondaszt!
Végképp nem tudom, mitévő legyek,
4860 ezért hát olyasmit teszek,
mit még nem tettem sohasem:
segítségért esedezem
életemben először,
ahogyan szívemből előtör,
4865 a magas Helikonhoz,
a kilencszeres trónhoz,
hol az a forrás fakadó,
melyből az értelem, a szó
adománya mindig ömölt.
4870 A gazda és a kilenc házihölggy,
Apollo s a kilenc Camén,
a fülnek megannyi Szirén,
kik a tehetséget gondozzák,
kegyeiket kimérik és kiosztják,
4875 adnak a világnak belőle,
hogy legyen a forrás meregetője.

Bőven öntenek oly sok férfúnak,
 hogy énnekem cseppek, ha jutnak,
 azt kár volna tőlem megtagadni.
 4880 S ha tényleg fognak egy cseppet adni,
 hát én úgy megállom a helyemet,
 ahogy költészettel csak lehet.
 Ez az egy csepp, ha rám fog szállni,
 nem lehet oly parányi,
 4885 hogy ne segítsen rendbehozni
 és rendbehozva feloldozni
 nyelvet és értelmet, mindkettőt,
 melyektől zavarom így megnőtt.
 Szavamat ez a csepp eressze
 4890 Camoenák értelmével össze,
 melynek olvasztótégelyében
 kell, hogy kiolvadjon, kiégjen
 rendkívüli csodaszépséggé,
 varázserejű képességgé,
 4895 mely mint Arábia aránya!
 Tehetségnek szülőanya,
 az Igaz Helikon,
 a legmagasabb trón,
 ahonnét eredenek a szavak,
 4900 melyek a fülben hangzanak,
 és a szívben nevetnek,
 és a költeményre ragyogást vetnek,
 hogy az áttetsző lesz, mint drága gemma:
 ők segítsenek engem ma!
 4905 Imádságomat szívleljék meg
 karaiban a magas Égnek,
 aszerint, ahogy imádkoztam!

 De föltéve, hogy nem csalatkoztam,
 és amilyen volt a kérelem,
 4910 olyan költői szó jut nekem,
 mellyel úgy tele van a raktár,
 hogy a fülnek mindig kedves marad már,
 és a szívnek, mely epedő,
 vagyok zöld hárszlombbal árnyat vető,

4915 és oly egyenletesek a szóképek,
hogy mihelyt az útjukra lépek,
léptem egyengeti és tisztogatja,
az úttesten nem hagyja
a legapróbb porszemet sem
4920 – ilyesmit félrevessen! –,
föltéve, hogy jár tiszta lóherén
és ragyogó virágok tengerén,
tehetségemből akkor sem hagyok
– amilyen csekély tehetség vagyok –
4925 semmiféle részt sem olyan
célra, melyet már jó sokan
kitűztek, és baklövés lett belőle!
Így jobb lesz elbúcsúzni tőle!
Ha minden erőmet, mi volna tán,
4930 a lovag-holmikra fordítanám,
mint sokan tettek így, ez biztos,
és elbeszelném nektek, Hephaistos,
az ügyes, az erős, a híres,
a derék fegyverműves
4935 Tristan mellvértjét, kardját
s a lemezeket, mik lábszárát takarják,
s mindent, mi szükséges lesz lovagunknál,
a két kezével hogyan munkál
gyönyörűen és remekül,
4940 milyen a terv és miképp sikerül,
merészségben milyen fáradhatatlan,
milyen lesz a pajzson a vadkan,
mily gonddal készíti a sisakot,
a tetejére mint rakott
4945 szerelmi bánat jelképe gyanánt
lángsugarat, mely gyújtva bánt,
és hogy külön-külön
mily hozzáértéssel fogta fülön
a készülő hadi miegymást,
4950 és hogy Cassandra úrnőnk, meglásd!,
a jóstehetségű trójai hölgy
mint fáradozott és ötölt,
képességét mint fordította arra,

4955 hogy Tristan ruháját megvarrja,
 miután rajzolt szabásmintát,
 min oly művészi tudás int át,
 a legjobb, ami csak telik
 tehetségétől, márpedig
 4960 én azt olvastam, szellemét nem
 egy isten csiszolta az égben:
 mindez mi egyéb eredménnyel
 járna, mint az, ahogy a sok legénnyel,
 kik Tristant kísérik az avatásra,
 elboldogultam egycsapásra?
 4965 Ha egyetértetek velem,
 magam részéről úgy vélem,
 sőt tudom: lelki nagyság és gazdagság
 ha további jó dolgok támogatják,
 mint nemes érzület és józan ész – ezek
 4970 olyan jól összeillenek,
 hogy összeillőbb alig is akadna.
 Így Hephaistos és Cassandra
 soha lovagot föl nem szerelt szebben,
 mint gyönyörködhetünk ezekben.

4975 Mínthogy e négy szerfölött szép dolog
 minket vezetni fog
 egy szerfölött szép lovaggá-ütésre,
 ráruházzuk, nem késve,
 Tristan barátunkra mind a négyet.
 4980 Fogják kézen avégett,
 hogy fölszereljék nekünk az ifjat.
 Módot ennél nem tudok jobbat.
 Mindene szép legyen és divatos!
 A társak holmija hasonlatos
 4985 módon legyen szép!
 Vezessék ők Tristant ezenképp
 az udvarba és a pástra.
 Rá is, akár az összes társra,
 ugyanaz a holmi kerüljön!
 4990 Ugyanolyan fényesre sikerüljön!
 Mármint oly öltözék, úgy értem eztet,

melybe emberi kéz öltöztet;
 nem szólok velünk született ruháról,
 mely származik a szívkamrából,
 4995 s melyet úgy hívunk, hogy: előkelőség;
 ez lelket emelő erősség,
 ettől test-lélek tökéletesedik.
 Ezt persze más mértékben viselik
 a társak, mint a csatlós nép ura.
 5000 Bizony Isten, az a lelki ruha,
 mely a nagyratörő, jeles
 Tristan által viseletes,
 az magatartást, méltóságot tekintve
 ékességgel volt telehintve.
 5005 Erényre, erkölcsre néző tekintet
 látja, hogy ebben ő mindenkin túltett.
 Pedig ha nézzük azt a ruhát,
 mit emberkéz készít s ad át,
 különbség nem lesz látható.
 5010 A méltóságteljes parancsoló,
 mint a többi, viseli ugyanazt.
 Kit nemes méltóság magaszt,
 Parménia oltalmazója
 és minden hozzátartozója
 5015 a székesegyházba így megyen,
 hogy a szentmisén részt vegyen.
 Ott egyházi áldásban részesül
 ő és fegyvere jelesül.
 Marke is unokaöccsével tartott:
 5020 Tristanra csatolta a kardot;
 sarkantyút adott a királyi kéz.
 „Öcsém, Tristan” – szólt –, „idenézz!
 Most, hogy kardodra áldás van adva,
 és te lovaggá vagy avatva,
 5025 gondolj rá, hogy ennek értéke nagy,
 s azt is gondold meg, te ki vagy.
 Származásodat, az előkelőt,
 mindig tartsd a szemed előtt!
 Légy szerény, légy egyenes lelkű,
 5030 légy erkölcsös, légy jó neveltű!

A szegényekhez mindig jó légy!
 Gazdaggal szemben rangodhoz méltó légy!
 Ápold és tartsd jó karban tested!
 A nőket mindig tiszteljed, szeressed!
 5035 Légy megbízható, bőkezű
 s ily dolgokra mindig figyelmező!
 Amit mondok, nagyon komoly:
 nem illik jobban arany, sem coboly
 dárdához és pajzshoz, mint e két jószág:
 5040 bőkezűség, megbízhatóság!"
 A pajzsot neki e szókkal átadta.
 Megcsókolta, és: „Öcsém” – így biztatta –,
 „Isten adjon hatalma által
 szerencsét is a lovagsággal!
 5045 Légy úriember, légy jókedve-friss!"
 Tristan a társaival maga is
 olyan módon cselekedte,
 mint a nagybátyja övele.
 Adott pajzsot, sarkanyút, kardot.
 5050 A társak szeme elé tartott
 oly tanítást, melyben három erény:
 légy megbízható, bőkezű, szerény!
 Aztán már nem vártak sokat:
 kezdték a csoportos vívásokat,
 5055 erre ti mérget vehettek.
 Hogy a páston ők miképp tülekedtek,
 mint döfködött sok kelevéz-fa,
 és abból mennyi tört derékba,
 azt majd megmondják az apródok:
 5060 ők a törött fákat elhordók.
 Annyi sok csoportos vívás esett:
 nem kiálthatom ki az összeset.
 Egy valamire készen állok,
 ilyesmit szívesen csinállok:
 5065 készen állok remélni mégpedig,
 hogy hírük minden téren öregbedik,
 s hogy Istentől jut nekik a lovagság
 mellé méltó lovagi elfoglaltság!

Jegyzetek, 4547–5068. sor

- Cím.** A Reinhold Bechstein adta fejezetcím így hangzik: „Tristans Schwertleite”. A középfelnémet „swertleite” a lovaggá ütésnek felel meg, de szó szerint az új lovag felövezését, kardjának ünnepélyes felcsatolását jelenti.
- 4564.** négyféle dísz: a ruhák és az ékszerek allegorikus megjelenítése gyakori volt a középkori költészetben. Az ilyesfajta jelképiség az egyházatyák munkáira vezethető vissza.
- 4567.** Az alábbiakban a lovagi eszmény kulcsfogalmi következnek. Lelki nagyság: „hóher muot”, körülbelül a régi magyar költészetből ismerős vitézségnek, virtusnak felel meg.
- 4568.** kedély-gazdagság: „vollez guot”; vagyoni gazdagságot is jelenthet, így szerepel pl. a 4967. sorban.
- 4569.** józan ész: „bescheidenheit”; okosságot, bölcsességet, bölcselkedő verses gnómakat, sőt ezekből összeállított gyűjteményt is jelent.
- 4571.** nemes érzület: „höfscher sin”, tkp. ’királyi udvarhoz méltó érzület’.
- 4618.** szétírták, agyonbeszélték: figyelemreméltó Gottfried ódzkodása a lovagi költészet nyelvi-gondolati kliséitől. Abban, ahogy a költő itt is, máshol is hangsúlyozza képességeinek korlátozott voltát, erős irónia érződik.
- 4621.** Az itt kezdődő terjedelmes, kereken 200 sornyi kitérőt a szakirodalom „költőrevü” vagy „kortárs költők seregszemléje” néven tartja számon. Sokan innentől számítják a német irodalomkritika kezdeteit. Gottfried itt – ízléspreferenciáinak hangoztatása és némi személyeskedés mellett – azokat a költészettel kapcsolatos gondolatait mélyíti el és szövi tovább, melyeknek a prológusban már hangot adott. A *Tristan* költő-seregszemléjével a magyar olvasó az *Énekelj, aranymadár!* című antológia lapjain találkozhatott (Bp., 1960), Weöres Sándor kiváló átültetésében. A személynevek írásakor, eltérve a középfelnémet szövegtől, az irodalomtörténetben meghonosodott formát választottam. – Hartmann von Aue, az eredetiben „Hartman der Ouwaere” (1168 körül született, 1210 után halt meg): Gottfried egyik példaképe. Lírájánál fontosabbak elbeszélő költeményei, az Artus-mondakörből merített *Iwein* és *Erec*, valamint a *Gregorius* című verses legenda (Thomas Mann *A kiválasztott* című regényének egyik fontos előzménye) és *A szegény Heinrich* című verses erkölcsi példázat.

- 4624.** értelmekkel és szavakkal: „mit Worten und mit Sinnen” (így, többesben). Gottfried a belső és a külső forma, az „uzen” és az „innen”, a „wort” és a „sinn” harmóniáját az írói munka legfontosabb célkitűzésének tartja.
- 4638.** mint a nyúl: Gottfried az itt következő költőt nem nevezi néven, de majdnem biztos, hogy a *Parzival* szerzőjére, Wolfram von Eschenbachra gondol, aki kortársa volt: 1170 körül született és 1220 után halt meg. Az ő nyelvi furcsaságokban tobzódó, bizarr költészetét Gottfried épp az említett harmónia hiánya miatt utasítja el, ugyanakkor személyes ellenszenvét sem leplezi.
- 4639.** szavak mezeje: „wortheide”, antikvitásig visszamenő toposz. Vele kapcsolatos a ma is élő, de ma már pejoratív értékű „szóvirág” kifejezés.
- 4665.** Vad mesék kiagyalói: „vindaere wilder maere”. A „vindaere” szó szerint ’kitaláló, megtaláló’, tkp. ’költő’ vagy ’koholó’. A mai értelemben „eredeti”, vagyis igazolt hagyományra vissza nem vezethető történetek kitalálását a középkorban eltévelyedésnek tekintették. A „wild” vagyis ’vad’ szó jelentése lehet ’bizarr, meghökkentő, zűrzavaros’ is.
- 4667.** láncsal bűvészkedők: Gottfried az erőművészek preparált vasláncára gondol. Eszerint a meg nem nevezett költő úgy állítja be magát a hiszékeny közönség előtt, mint aki vasláncokat képes szaggatni (nyelvi) erejével.
- 4672.** szelence, „bühse”: talán duplafenekű bűvész-szelence. Mélységes megvetésről tanúskodik, hogy Gottfried a pályatársat a mutatványosokhoz és a bűvészekhez hasonlítja.
- 4690.** fekete varázskönyv, „swarzez buoch”: Gottfried nemcsak kigúnyolja a zűrzavaros nyelvezetű költőt, hanem (igaz, félig-meddig tréfásan) fekete mágiával is megvádolja. Elképzelhető, hogy a célzás Wolfram művének egy részletére vonatkozik:
- „Kyot mester, vers híres ura
Toledóban még talált vala
egy kallódó arab szöveget,
mely az ügy eredete lehet.
Először tanulnia kellett
titkát sok idegen jelnek.”
(*Parzival*, 453. 11–16., Tandori Dezső fordítása)
- 4692.** Bliker vagy Bliigger von Steinach (12. század 2. fele): két strófája maradt fenn, összes többi műve elveszett, így az az elbeszélő költemény is, melyet Gottfried az alábbiakban úgy dicsér, hogy közben ki is figurázza.

- 4705.** hárfában jeles: vagyis nagyrészt hárfakísérettel előadható, elbeszélő költeményeket írt.
- 4709.** újszerűen díszíti: „in vremedem príse”, szó szerint ’idegenszerű cicomában’, ám ezt Gottfried dicséretnek szánja.
- 4714.** Késeit ügyesen dobálja: ellentétben a föntiekkel, Blikert késdobálóhoz hasonlítani legalábbis kétértelmű dicséret, főleg, miután Gottfried az előző költőt bűvésznek és mutatványosnak nevezte.
- 4719.** a betűje meg a könyve: „buoch unde buochstabe”. A szójáték magyarul nem adható vissza. A „buochstabe” szó szerinti jelentése ’könyvpálcika’; a kódexbe írt latin betűket nevezték így, ellentétben a fába vagy kőbe vésett rúnákkal.
- 4726.** Heinrich von Veldeke (a 12. század közepe és a 13. század eleje között élt): németalföldi költő. Az irodalomtörténet, akárcsak Gottfried, a 13. századi német nagyepika alapító mesterének tekinti. Főműve az *Eneide* című eposz, mely egy ófrancia Aeneas-regény átdolgozása.
- 4727.** elbeszélő tehetség: utalás az említett eposzra.
- 4728.** énekelt: utalás Heinrich von Veldeke szintén jelentős lírai életművére.
- 4743.** lelemény, „vund”: összefüg a 4665. sorban említett ki- vagy megtalálókkel.
- 4746.** sok irányba fejlett: az ige olvasata bizonytalan, némely kéziratokban „geleitet”, máshol „zeleitet”. Ez utóbbi esetben a verssor a költészet elkorcsosulásáról, rossz irányba haladásáról szólna, ami nem áll összhangban Gottfried gondolatmenetével.
- 4751.** csalogány: a lovagkori szerelmi líra művelőiről, a Minnesängerekről van szó; Gottfried, úgy látszik, nem sokra becsülte őket. A középfelnémet „nahtegale” ’csalogány’ szó nőnemű, ezért Gottfried a lírai költőket következetesen nőnemű személyes és birtokos névmással emlegeti, ezzel közvetve azt is kifejezve, hogy költészetüket nem tartja férfiasnak. Az ebből adódó iróniát, helyenként maró gúnyt a fordítás csak kevéssé tudja érzékeltetni.
- 4758.** nyári dal, „sumerwîse”: jelenti egyrészt a csalogány májustól hallható énekét, másrészt a korabeli német líra egyik műfaját. A Gottfriednél valamivel fiatalabb Neidhart von Reuenthal pl. egész életművét két részre, téli és nyári dalokra osztotta; előbbi a – magyar olvasónak ismerősen hangzó – „kesergő”, utóbbi a „boldog” szerelemről szól. Gottfried azt kifogásolja, hogy a Minnesängerek

nem tudják egyszerre, egymás mellett megszólaltatni a keservet és a boldogságot.

- 4774.** „De most...”: a verssor értelmezési nehézségeket okoz. A Friedrich Ranke által beiktatott idézőjel látszik a legjobb megoldásnak: eszerint egy (fiktív) hallgató közbeszólásának engedelmessé, Gottfried mégiscsak beszél a csalogányokról, noha a 4552. sorban kijelentette, hogy ezt nem fogja tenni.
- 4779.** von Hagenau, illetve „von Hagenouwe”: valószínűleg a Reinmar der Alte néven is emlegetett Minnesängerről van szó, aki a babenbergi hercegek bécsi udvarában szolgált, és kevéssel a Tristan (e részletének) írása előtt halhatott meg.
- 4780.** királynő: „leitevrrouwe”, vagyis szó szerint ’vezérlő úrnő’.
- 4785.** úgy értem, a daláról: von Hagenau más műfajokban is alkotott (pl. fennmaradt egy keresztesháborús indulója); munkásságának e részéről Gottfried kevésbé volt jó véleménnyel.
- 4801.** Walther von der Vogelweide (kb. 1170 – kb. 1230) a német középkor legkiválóbb lírikusa volt. Költeményeinek java része magyarul is olvasható.
- 4802.** szép magas hangja: az ideális énekhangnak a tenort tartották. Ám a jelen szövegösszefüggésben, női mutató névmással („diu”) ez egyszersmind utalás arra, hogy Gottfried Walthert is nőies költőnek tartja.
- 4805.** orgonál, „organieret”: jelenthet többszólamú éneket és általában muzsikálást is.
- 4808.** Citheron, „Zytherône”: hegység Attikában. Gottfried minden bizonnyal Cythera szigetére gondol, mely Aphrodite kultuszhelye volt.
- 4811.** ő, „diust”: természetesen Walther; palotahölgy: a „kameraerîn” általában komornát, szobalányt jelent, itt azonban inkább a női udvartartás vezetőjéről van szó.
- 4817.** mindig csak úgy daloljanak: Gottfried a „csalogányok” boldog szerelmi költészetét üres lelkendezésnek, a kesergő szerelmet pedig éppily tartalmatlan siránkozásnak tekinti.
- 4835.** ékesszóló: a német szó olvasatai eltérnek. Bechstein a „redegaeber”, Ranke a „rederîch” alakot fogadja el; ez utóbbi lehet ’fecsegő, kotnyeles ember’ is.

- 4841.** sok ékesen beszélő: az imént felidézett költőkről van szó. Gottfried viselkedését e helyütt Rüdiger Krohn „affektált szerénységnek” nevezi.
- 4866.** kilencszeres trón: utalás a kilenc Múzsára.
- 4871.** Camén, „Camene”, lat. Camoenae: itáliai istennők, akiket azonosítottak a Múzsákkal.
- 4872.** Szirén: utalás a szirének csábító énekére, melynek a monda szerint a hajósok nem tudtak ellenállni.
- 4897.** az Igaz Helikon, „der wâre Elicon”: a mennyország. Az alább következő sorokban Gottfried a már exponált és invokált Helikon pogány képzetét keresztény elemekkel szövi át.
- 4903.** gemma, „gimme”: jelenthetett általában csiszolt drágakövet vagy köves ékszert is.
- 4904.** Ők: nyilván nem a szavak, hanem az „igaz” Camoenák, vagyis az angyalok.
- 4921.** lóhere: pázsitnak ültették.
- 4931.** sokan így tettek: az ironikus célzás a nemrég említett Heinrich von Veldekére vonatkozik, aki eposzában részletekbe menően leírja, hogyan készíti el a kovácsisten Aeneas fegyverzetét.
- 4942.** vadkan: gyakori címerállat volt, az erő és a harciasság jelképeként számított.
- 4946.** lángsugár, „viurîne strâle”: tüzes nyílvevesszőt is jelenthet. A sisakdísz fontos szerepet játszott a lovagi emblematikában. Korabeli német neve „zimier”, melyből a magyar „címer” szó is származik.
- 4950.** Cassandra: utalás a francia Trója-regényre (12. század 2. fele) vagy annak középfelnémet átdolgozására (13. század eleje).
- 4953.** képesség: Cassandrát a középkorban a szabás-varrás művészenek tekintették.
- 4967.** gazdagság, „guot”: ugyanaz a szó (de most jelző nélkül), melyet fentebb „kedély-gazdagság”-nak fordítottam. Ezen a helyen visszatér a lovagi eszmény négy kulcsfogalma.
- 4984.** hasonlatos: a csatlósok gyakran hordtak ugyanolyan öltözéket és fegyverzetet, mint uruk. Így csatában az ellenség nehezebben ismerte fel, ki a vezér.

- 4987.** pást, „rinc”, tkp. ’gyűrű’: sokmindent jelenthet, pl. körben álló embersokaságot is; itt leginkább küzdőteret. Azonos a mai sportnyelvben is élő „ring” szóval.
- 5013.** oltalmazó, „voget”: Tristan addig nem nevezhető Parménia urának vagy fejdelmének, míg vissza nem foglalja apja trónját.
- 5059.** apród: „garzun”. Gottfried francia szót használ a német „knappe” helyett.
- 5062.** nem kiálthatom ki: a tusa kikiáltása a herold feladata volt. A kikiáltásra Gottfried ismét francia szakkifejezést használ: „becroiren”.

CSENGERY KRISTÓF

VÁLTOZAT TENGERRE ÉS EMBERRE

Járókelők a parton, a fényben:
testünk párolgó, fekete sziluett,
jelentéstelen folt a távlat vakító
kartonjából kivágva. Várakozás
arctalan ikonjai. Jó tudni, hogy
ittlétünk nem hordoz üzenetet,
jó lenni sötétnek, semlegesnek.
Akit kiemeltek a múlás végtelen
labirintusából, s önnön hasonló-
képpen végtelen labirintusába
helyeztek, rebbenő tekintetével
követheti a fodrozódó víztükör
s a nap játékait. Ingerlő élet és
változás, kedv és küzdelem ott
van mind: sugárpengék sávokat
szabdálnak, síkok gyűrődnek,
hullámok torlódnak, erőket és
irányokat módosít váratlanul új
erő és új irány. A szél felborzol,
elsimít, megtör, hajlít, porlaszt,
cseppeket hint szét a magasban.
Aki a parton áll, egy pillanatra
megérti: így kellene, ilyen ön-
vesztő odaadással. De ez csak
egy veszendő időszilánk, kihull
a töprengések rostáján. Aligha
marad más a szemlélő számára,
mint az érzés karjában, lábában,
ahogy ott áll. Zsibbadt és nehéz.

NÁDASDY ÁDÁM

VISSZANÉZHET, DE A VÍZ

Nem tudom, hány tempóval, csak megyek,
s ha átjutottam, mindegy is: hogyan.
Nem vagyok jó tudós, hiszen az út
kevésbé érdekel, mint az eredmény.
Talán költő vagyok, aki nem felelős
azért, hogy mit miért csinál. Csinálja,
valahol kibukkan a víz alól,
a lényeg, hogy jó helyen dugja ki
a fejét. Visszanézhet, de a víz
összezár mögötte, útja sehol.
Jó matekos se vagyok, hiszen ott
a levezetés fontosabb, a képlet,
az eljutások bölcs mérlegelése,
nem holmi végeredmény, az nekik
legföljebb bizonyíték, ellenőrzés.
Én meg vidáman lobogtatom: sikerült!
Igen, de mi sikerült? Mi, fiam?

JÁSZ ATTILA

A lég tornászának, akitől nem csak a
lebegés biztonságát tanultuk meg
szinte észrevétlen

ADDIGSZINTE

Az ismeretlen görög szobrász
a női portré elkészültével
annak sugárzó, már-már isteni szépségét
elviselni nem tudta. Elviselni nem tudta,

ezért az orrát kalapáccsal beverte. Beverte,
amitől a fej életszerűvé, még gyönyörűbbé vált.
A szája sarkán játszadozó, addig szinte észrevétlen,
archaikus mosoly felerősödött. Szinte észrevétlen.

hangok [herzelojde]

vétlen szál. ujjamra csomózva. alig enged. | húzom magamhoz, fejét a ruhámba. szorítom az ölembe. csak azt. | túrnám végig rövid haját. arcán a borostát. dörzsölném. | mind kettőnknek. | de még a bőrét akartam. hogy fájjon. mert ha van mód, majd el múlik. | és hogy nem jó neki. *itt* nem jó neki. már semmi. | félttem minden nappal. halogattam. | és hogy majd történik talán, ami meg ment. szerettem volna. | mint ha már rég óta csak haladék. és most fogyott el. egyszerre. | a test szagát, amit ki választ. érezni. | ha beteg lenne, vagy haldokolna, hogy siratnám. ha meg halna, gyászolnám. egyedül. | nincs, amit ki ne bírnék. mosdatnám, kötném. | és húztam magamhoz. túrtam bele. hamar ki csúszott. | szép a férfi koponya. szeretem fogni, tartani. simogatni. a formája. | húztam, de látszott, hogy nem jó neki. | feszes volt. az izmok nem engedik, gondoltam. várja, hogy. és hogy túl lenni akar csak. így volt legrosszabb. erre gondolni. | simogattam a fejét, de nem oldódott. | ez már nem az, ami volt. hogy már az utolsó *után*. | váratlanul ott. mert az utolsó *akkor még* nem derült ki. | legalább *ez* lenne. mert így tudnám, mi ér véget. | öleltem a fejét. jól esett fogni. | simogattam a borostát. | fiam, kicsi fiam. mondogattam. de ezt inkább csak meg szokásból. | mert jobb volt. | az apját ennyi idős korában még nem láttam. | férfiak szoktak ennyire. félni hirtelen egy másik férfi testtől. | ez az én húsom. hát még ez is meg csal. | és szorítottam, csókoltam magamhoz. | ismerős. ismeretlen. a kopaszra nyírt férfi fej. arca az ölemben. nincs szeme, szája. nem hall. annyira vétlen. | hogy jó lenne egyszerűen nem emlékezni. | de még nézni fog. valamit mond. úgy megy el. | vagy ha szó nélkül hátrál csak, ki lehet e bírni? akkor majd meg marad soká. és az ilyen nehezen kopik. el lep mindent. ki irt. | eressz el. eressz el, vétlen szál. | nem láttam apádat ennyi idős korában. nem ismerlek benneteket. | öreg ember fejét még nem fogtam. | eressz el.

CENTAURI

Szeptember 12.

Juan betege már csütörtökön is gyengélkedett, keveset mozgott, étvágytalanság vett erőt rajta, és ez – a rendkívül gyors anyagcserére való tekintettel – nagyon szokatlan volt. Az első tünet voltaképp már a hét elején jelentkezett: hétfő éjszaka is gyakran és rendkívül hígat ürített. Kedd reggel világoszöld, nyálkás székletet találtak alatta, erre mondta John Griffith-nek az aggódó Juan, a próbaidős mexikói ápoló, hogy meghűlés vagy bélhurut. A mindig mosolygó és ugyanakkor mindig kishitű fiatalember értette a dolgát, látta is ezt Griffith, a személyzetért és élelmezésért felelős megbízott, ezért vette fel egy másik munkanélkülivel, Erison Birddel együtt szeptember elsejei kezdéssel. Bird Washingtonból érkezett, s ez önmagában is gyanússá tette, mert ugyan miért jön el onnan valaki, s miért épp Cincinattiban köt ki? Ráadásul kissé révetegnek tűnt, szemben a fürge és igyekvő Juannal, aki már az első nap első órájában olyan hévvel vetette bele magát a munkába, mintha az életéért küzdene. Látott már Griffith ilyen fiatalemberet korábban is, de a szegénysorból érkezők ügybuzgalma ritkán párosult szakértelemmel vagy megfontoltsággal. Juan esetében igen, szorgalma nem járt együtt görcsösséggel, épp ellenkezőleg: volt az alaptermészetében, a felfogásában valami megnyerő hajlékonyság. Griffith valójában tökéletesen bízott benne, hisz jól látszott, hogy gyakorlott ápoló, s rendkívül tanulékony is, mégsem dicsérhette, tartotta magát a próbaidősöknél megszokott szigorhoz, hogy amennyiben a jelölt nem bírná a fenytést, s amolyan rebellis típus, derüljön ki minél hamarabb. Juan pedig azt gondolta, hogy ez a szigor személy szerint neki, a munkájának szól, s főként a latinságának – ezért napról napra egyre jobban igyekezett, s egyre inkább hitte: bármit tesz, meg is szakadhat, hiábavaló minden erőlködés, a próbaidő végén úgyis szélnek eresztik. Eldöntött dolog ez, hisz csak egy csóró mexikói vagyok – gondolta Juan. Amikor pedig a betege látványos passzivitásba zuhant, biztos volt abban is, hogy meghal majd, így kell lennie, mintha a beteg halálának pillanata elválaszthatatlanul kapcsolódna össze az ő balsorsával, nem másért, csakhogy az elbocsátás hivatkozási alapja lehessen. Nyomós és védhetetlen érv lesz ellenem egy olyan haláleset, amiről vajmi keveset tehetek, gondolta, s úgy tapad hozzám majd, akár a származásom, igazságtalanság, hogy ez épp nekem jutott, míg a flegma és fehér Erisonnál bezzeg minden flottul halad.

Aggodalma néhány óra alatt félelemmé nőtte ki magát, másra gondolni sem bírt, csak arra: mi lesz, ha mindjárt a próbaidő elején egy halálesettel kell elszámolni. Szerdán azt is elhatározta, hogy amikor kirúgják – mert biztosan kirúgják, a latinokkal

nem bánnak kesztyűs kézzel –, nem marad tovább Cincinattiban, nyomorgott ott már eleget, inkább még északabbra megy, és beáll hordárnak. Ezt tervezte a jó Juan, s jellemző módon nem azt, hogy ő is az aranykeresők közé áll, önbizalma nem sok volt, kulinak is épp csak elképzelte magát, máris megingott: vajon képes átvinni a sosem látott hegyek hófödte hágóin mások málháit? Annak ellenére bizonytalankodott, hogy jó kötésű, szívós alkatnak született, a nélkülözések egyre csak erősítették, az éhség úgy vitte előre, mint másokat a hús, teherbíró képességével ő maga is tisztában volt, tudta, mennyit bír fölemelni, elcipelni, és hogyan tűr. Tudta, hogy igazság szerint bármire képes, bármit megtehetne, csak épp nemigen hitt benne, s úgy érezte, minden ereje, minden tette egyfajta arénába van elzárva. A lelke a testében raboskodik, a lelkében pedig – egymáshoz láncolva – az ereje és a tettvégya. Létének nincs más értelme, minthogy minden reggel teljes fegyverzetben lépjen ki az esélytelenség pástjára, s mások ebben, a rabság ragyogásában, a hiábavaló erőben gyönyörködhessenek, s legvégül majd a halálában. Ám Juan hit nélkül sem csüggedt, jövő nélkül is odaadta magát minden napnak, akár egy gladiátor. Nem azért küzdött, mert volt értelme, hanem mert ilyené alakította a fojtogató Mexikó, ahonnan nem véletlenül érkezett akkoriban olyan sok bokszoló is.

Amint felfedezte, hogy a beteg széklete megváltozott, megvonta a zöldségeket, kemény diétára fogta, fertőtlenítette a padozatot, lesuvickolt mindent, naponta kétszer mosta ki az üvegtálat, a vízbe pedig úgynevezett kakasport kevert, amitől sárgává és rosszízűvé vált, így a beteg eleinte nem is ivott belőle. Amúgy sem nézett ki jól. Nem szédült, nem volt rosszul, ahogy mi mondanánk, csak valahogy korábbi és szinte hibátlan összerakottsága esett szét, ahhoz hasonlóan, mint amikor az ember szokatlanul kócosan, rosszkedvűen, megmagyarázhatatlan rosszkedvvel, elárvultan ébred, és bár kisimultnak és tettekre késznek kellene lennie, mégis csüggedt és csapzott. Szeptember 12-én, Juan tizenkettedik munkanapján folyamatosan emelkedett a légnyomás, csak néhány gomolyfelhő vonult át az égen, majd nem úgy ragyogott a Nap, mint a Yucatán-félszigeten szokott, gyorsan melegegett a levegő, mégsem fülledtek be a ligetek, friss és harsány maradt Cincinatti, júliusi lelkesültség áradt mindenünnen, összességében tehát biztatóan indult a nap. A diétának és a kakaspornak is hatni kellett volna már. Ha valamikor helyreállhat a megbomlott homeosztázis, s van esély a kilábalásra, akkor legnagyobb valószínűséggel épp az ilyen kora őszi, steril, de meleg napokon, s ez a lehetőség valóban érződött az éterben. A máskor egykedvű vagy ki-mondottan mogorva látogatók fittekek és vidámak voltak, a juharfák levelei is tartották még magukat, alig hullott itt-ott a lomb; a langyos padok, az éles fények, a tiszta és barátságos színek azt ígérték, hogy a közeledő ősz a nyár kegyes és nagyvonalú meghosszabbítása lesz. Még John Griffith is megengedett magának egy biztató mosolyt, amikor a körszemle során a padlót sikáló Juanra nézett, ám ekkor Juan már annyira kétségbeesett volt, hogy ebben a mosolyban is kajánságot látott. Tovább súrolt, néha

a Napra emelte a tekintetét, mintha a napsugaraktól várná a gyógyító hatást, s volt is abban a tündöklésben valami ellenállhatatlanul erős és biztató, valami sóhajszerű, ami azt jelenti: rendben, legyen hát, most az egyszer meghallgatom a fohászkod.

A beteg állapota mindezek ellenére semmit sem javult. Egykedvűen nézett maga elé, később a szemét is behunyta, időnként megrázkódott, a tarkójára süttött a Nap, mégis növekvő fagyosság cikázott benne, erőtlenül tartotta magát, megroggyant, kisebbnek és szürkébbnek tűnt. Tíz óra felé már erősen imbolygott, mint aki rögtön elalszik, nyilván magas láza volt, bugyborékoló hangot adott, az orrnyílásaiból áttetsző, a kakasporinak köszönhetően halványsárga folyadék csepegett, negyedtizenegykor leeresztette a szárnyait, a csőrét a tollak közé rejtette, s nem sokkal később lefordult az ülórúdról – Cincinatti állatkertjének büszkesége, a világ legutolsó vándorgalambja.

1914. szeptember 12-én, délelőtt 10.37-kor.

Aznap gyér volt a forgalom és nemigen érdeklődtek utána. Érdekesebb volt Troll, az afrikai ünőelefánt, akinél a reggeli lábmosás után körmöt igazítottak, vagy a Bird részlegében, az új kifutóban önfeledten galoppozó, hároméves, mozambiki zsiráfika. Juan névtelen, szürke, unottan gubbasztó madara nem vonzott senkit, ő persze mindig útba ejtette, hajnali hattól voltaképp állandóan körötte ugrált. Kapkodva készítette el a kínai fülemülék és rulruluk lágyeleségét, a galambra gondolva, ott is kifőzte a tálakat, és a röpde vizét is kakasporosra cserélte, s már szaladt is vissza, megnézni, hogyan áll a galamb. Javul-e, napozik-e végre, repked-e már? Aztán felvágta a tukánok gyümölcsseit, és mivel ezzel sokkal gyorsabban végzett, mint a lágyeleségekkel, közbeiktatta még a pápaszemes pingvineket is. Sürgetve etette őket, gyerünk, gyerünk, mondogatta, aztán körbenézett, nem látott senkit, Griffith is messze járt, Juan nem tudta, de épp az igazgatónál számolt be az új állatgondozók munkájáról, és azt javasolta: Birdtől váljanak meg a próbaidő letelte előtt, a fiatal mexikóit viszont véglegesítsék. Griffith ezért nem mutatkozott a madárház környékén sem, Juan pedig ezt kihasználva nem várta meg, míg a pingvinek egyenként nyelik el a heringeket, hanem mindet a vízbe borította, majd összeszedgetik, gondolta, csak hogy rohanhasson a galambhoz. A madár, akár a vitrinbe zárt preparátumok a múzeumban, úgy ült a rúdon – mint negyedórával korábban vagy hajnali hatkor. Juan végigszaladt az összes ketrec mentén, és ahol későn ébredő, gubbasztó jószágokat látott, kétségbeesetten zörgette meg a rácsokat, és ha az álmos amarantok, a Mexikóból is jól ismert indigópintyek, a vörös kardinálisok, bajszikák és íbiszek megrezzentek, odébb reppentek, végtelen megkönnyebbülést érzett. A generális ellenőrzés után ismét a vándorhoz futott, ott is megzörgette az ajtót, a galamb kinyitotta a szemét, de csak az egyiket, egy pillanatra Juanra nézett, majd tovább gubbasztott.

Juan tartotta az előírt napirendet, mégis legalább hússzor járt nála, viszont látogató alig. Nyitástól 10.37-ig összesen öten nézték meg. Egy kétgyermekes, floridai család, meg egy helybeli, nyugalmazott postatiszt. Miután leesett, még négy látogató állt meg

a kalitka előtt, de ők már csak egy alaktalan madártetemet láttak. Azoknak pedig, akik 1914. szeptember 12. után születtek, esélyük sem maradt arra, hogy vándorgalambbal találkozassanak. Vándorgalamb soha többé nem csipegetett kalitka sarkában kölest és muhart, vándorgalamb soha többé nem pihent meg Arizona tágas mezőin, és soha többé nem bűgött hím vándorgalamb a Great Bear Lake melletti fenyvesekben, nem melengették többé vándorgalamb-tojásokat vándorgalamb tojók, az meg végképp nem fordult elő, hogy ősszel felhőként vonuló vándorgalamb-seregek sötétítsék el Alabama egét. Hallani sem igen hallani vándorgalambokról.

Juan a marabuk etetése után talált rá a tetemre. Kinyitotta a kalitka ajtaját, kivette a még meleg madarat, és tanácstalanul álldogált. Láta, hogy a galamb egyik szemébe por tapadt a kalitka aljáról, látta, hogy az orrlyukaiból még mindig szivárog a sárga váladék, látta, hogy a kloaka táján ázott csomóba áll a szennyes toll, és érezte, hogy a meleg galamb lába és szárnya már jéghideg. Az utolsó görcstől kinyújtott szárnyakat még – mint a nyitva hagyott legyezőket – összecsuksa. Óvatosan rakta vissza a vándort pontosan oda, ahol feküdt, ügyelve arra is, hogy ne legyen a másik szeme is poros, bezárta a kalitka ajtaját, elsétált a majomház mögé, átmászott a kerítésen, és még aznap útnak eredt.

Griffith egy óra múlva végzett a megbeszéléssel, s azzal az örömmel haladt a röpdék felé, hogy végre az alaptermészetének megfelelően kedves lehet, és a rokonszenves mexikói fickót megdicsérheti, s azt a jó hírt viheti neki ezen a verőfényes, szeptemberi napon, hogy kétszeres bérrel véglegesítik. Ám Juant már sehol sem találta. Griffith-nek csak késő délután szóltak, hogy a galamb is odavan. Napokkal később arra gondolt: Milyen kár, hogy a mexikói fiú elment, igazán kár, ha itt marad, ritkábban fordulna elő ilyesmi. A galambot kitömette, és sokat töprengett azon, milyen nevet adjanak neki, mi álljon majd a lakkozott ülőrúd talapzatán. *Number One*, ez jutott eszébe, mivel Juan egyszer azt mondta:

– Ezek szerint ő lesz az első olyan vándorgalamb, aki az utolsó volt.

A másnap elbocsátott Bird pedig a Föld első olyan embere lett, aki élő vándorgalambot utoljára látott, rögtön a postatiszt után, amikor a porta felé igyekezett, mivel a kertésszel azt üzentte neki Griffith, hogy beszélni akar vele. Ám mégsem tekinthető Bird teljes joggal az utolsó, mivel nem tudta, hogy a gubbasztó madár miféle. Számára csak egy szürke szárnyas volt, meg sem jegyezte, fel sem ismerte. Csak annyit gondolt: szájalmasan néz ki ez a dög – s tovább ballagott Griffith irodája felé. Bird valójában csak egy volt azok közül, akik láttak valamit vagy valakit, amiről vagy akiről nem tudták, hogy micsoda vagy kicsoda. Arról nem szólva, hogy senkit sem érdekelt, ki látta utolsó a világ egyetlen, még élő vándorgalambját, de ha foglalkoztatna ez valakit mégis, akkor helyesebb azt mondani: Juan – az a mexikói fiatalember, akivel Stanley, a neves zoológus, egy véletlenszerű találkozás során riportot is készített. Az a Juan volt az utolsó, aki 1918-ban, Vegasban, Sergio Pirandelli ellen, a harmadik me-

netben kiütéssel győzött, és akivel 1923. szeptember 11-én, a Feketeló-hágón – három fehérrel és két indiánnal együtt – egy váratlanul lezúduló lavina öt perc alatt végzett; akivel nemcsak egy lelkiismeretes gladiátor és egy Leonóra nevű félvér lány szerelme veszett el, hanem odalett az utolsó, élő vándorgalambról eleven ember elméjében őrzött emlék is.

ORBÁN JÁNOS DÉNES

Transszylván képeslap, vámpírokkal

Morgócsikk professzor uramnak,
szeretettel

Irtózatoss, borzalmatos, zákhányos egy hely ez az Erdély.

Ejszen az is biztos, hogy nem a jó Uristen kezenyoma van rajta. Félrenézhetett szegény teremtés közben, s Durumó íziben belepiszkolt a munkájába.

Micsoda, micsoda hely!

Zordon, hitvány, bünagy hegyekkel van teli, melyek oly meredekek, hogy a juhokat kötélén kell leereszteni legelni a hegyoldalon. Sűrű, rusnya fenyvesek meredeznek a nagy bűdös semmibe. A fák között dúvadak hörögnek; ha arra tévedsz, vérmedve csap agyon, farkas szaggat szét, gímszarvas öklel halálra, vagy hiúz harapja át a gigádat. Szemedet holló, varnyú, keselyű vájja ki, fülcimpádat ülü marcangolja – s amit ezek a szörnyetegek meghagynak húsodból, hüvelykujjni vérbogarak rágiák le. Másnapra csak a fehérlő csontok maradnak, meg a hajad, kivéve, ha a mándruccal találkozol, mert az szőröstül-bőröstül tüntet el, ott apelláta nincs.

Persze, ha élve eljutsz az erdőig. Mert a mezőn sétálva is beszakadhat alattad a föld, s kiderül, hogy a selymes pázsit feneketlen tengerszemet rejt. Rúgsz-rúgkapálsz, nyeletlenkedsz, de szabadulni nincs esélyed. Még meg sem nyuvadsz rendesen, a pinarágó (*Cobitis taenia*) már lerágta a húsodat, élve-elevenen fálnak föl a nyúlánk halbábák, s halálüvöltésed fölszántja a láp vizét. Csontjaidra soha nem akad senki – ki mer kajtatni ilyen beste helyen.

Vagy belépsz egy barlangba, s menten megnyuvadsz a bűdös, sárga gőztől. De van, amikor csak megjelenik nagy hirtelen egy lik a földben – hasonlatos a segglikhoz, s abból az ördög – mert ki más? – pokolsarat köp reád, s te csak visítasz, s téped le a képedet, merthogy az iszap kénsavval keveredik.

Mész az úton, az oldalból reád esik egy nagy kő, s már jőnek is a böhöm lóhangyák, eltakarítani porhüvelyed. Ledőlsz az árnyékba egyet pihenni, s arra ébredsz: esznek meg. Bárhová mész, mindenütt halálos veszély leselkedik rád, még az ártatlannak tűnő mókustól is tartani kell, mert sosem lehessen tudni, mikor taszajt egy óriástobozt a fejedre, hogy elájulsz belé, s mire feltápáskodnál, valami éhségtől gyötört szörny felfalta a lábad.

Bizony, ilyen hely ez.

Elátkozott egy tartomány volt mindig. Ide menekültek az utolsó homo neanderthalisok, de a homo sapiensok felkutatták és megették őket, hogy nyomuk sem maradt. Aztán idejöttek az agatürszők, s itt tengődtek, amíg ki nem irtották őket a kelták. Itt tanyáztak a dákok is mindaddig, amíg a rómaiak le nem mészárolták őket. Aztán a dúvadak és a természeti katasztrófák által megtizedelt rómaiakat – meg egymást – lekaszabolták a vizigótok, a taifalok, a gepidák és a vandálok, őket meg mind a véreskezű hunok. A hunok rejtélyes eltűnése után beszivárogtak az avarok, de őket elpusztították a besenyők. Aztán megjelent egy szörnyű nép, a siculusok, vagyis a székelyek népe, kiket a véreskezű hunok ivadékaik tartanak, és kiirtottak mindenkit. . . Aztán jöttek a magyarok és testvérséget kötöttek a székelyekkel. Itt irtogatták egymást békében, míg jött a tatár, a tatárt követően pedig a pestis, és alig maradt túlélő ezen az elátkozott vidéken. Aztán jött a szász meg a román, aztán a török, aztán a labanc, egymás hegyén-hátán, maguk előtt hajtva a másikat, s hullottak az emberek, mint a legyek.

Jaj, micsoda borzalmak történtek errefelé. Az istenverte Karós Vlad, Havaselve sátáni ura betört és tízezreket gyilkolt meg Barassó környékén. Az asszonyok csicséből főzetett lucskos káposztát, azt etette meg a férfinéppel, majd karóba húzatta valamennyit. Csecsemőkkel lapdázott, emberfejekkel gurigázott. Aztán Báthory Erzsébet, a csejtei várúrnő szűzlányok vérében feredezett, zsenge legények szerszámocskáját nyisszentette le, és öregasszonyokat fojtogatott mise után. Szegény Petőfi Sándorunkat is itt gyilkolták meg könyörtelenül a vérszomjas kozákok, hogy maradt volna inkább otthon, a drága szép Alföldön, hisz ép elméjű ember ezt az ocsmány vidéket messze elkerüli. Ó, borzadályok borzadályai – de mindeneknél borzalmasabb volt Drakula gróf eljövetele, ki a pusztulatot szabadította Erdélyre és az egész világra. Ő volt minden vámpírok ura. Töröcsvári vagy segesvári kastélyába csalogatta áldozatait, és kiszívta vérüket; ha meg nem tévedt arra senki, maga repült áldozatai ablakába, s nem volt tőle biztonságban senki, sem Erdélyben, sem a taljánok, sem pedig az angolok földjén, de még az Újvilágban sem. Csak Afrika meg Ausztrália úszták meg, de ott volt más baj elég. S kinek vérét kiszívta, maga is vámpírrá változott, s bizony nagy megpróbáltatása volt az emberiségnek a vámpírokkal való küzdelem. Szentelt vízzel, kereszttel, kihegyezett fakaróval, ezüstgolyóval, fokhagymával, imádsággal és fénnel küzdöttek a vérszívók hada ellen. Gyöngécske fegyverek. Mégis úgy tűnik, sikerült elpusztítani a galád Drakulát és vérszomjas ivadékaikat.

De vajon tényleg sikerült ily neveléses eszközökkel lebírni a sötétség vérivó urát?

*

Varangyosgölöncsér kicsiny falu a vad Hargita déli oldalának északi felén. Zord vidék: északon a vadon, keleten a láp, nyugaton a pokolsármező, délen pedig Gölöncsér pataka határolja. A patak mély és sebes sodrású, hóolvadáskor – júniusban

– dühös folyóvá duzzad. Bizony, nincs olyan év, hogy egy-két tucat gyermek belé ne nyuvadjon; sóhajtoznak is az édesanyák, mikor a gyermekek a patakra mennek játszani, s már apropóznak is az uruknak, hogy ejszen jó lenne tervezni a következőt. Hanem a patak még hagyján, a maga sodrásával, örvényeivel és a hegyes fogú pinarágó halakkal. Még félelmetesebb a láp, ahol öklömnyi varangyok kuruttyolnak és pisílik tele mérgükkel a vizet. Ha arra jársz, könnyen megtörténhet, hogy egy dühös kanvarangy a szemedbe pisil. Ilyenkor kétségbeesetten próbálsz kimosni a szemedet, de a láp vize ugyanolyan mérgezett. Megvakulsz, s belenyuvadsz a mocsárba. Föl-puffadt hulládat döglegyek lepik el, ezekkel táplálkoznak a ravasz varangyok, s évről évre többen vannak, bizony, már várható, hogy egy éjszaka ellepik a falut, és akkor vége mindennek. Így is évente egy-két tucat gyermek csontvázára bukkannak. Ha a gyermek a lápra kérezkedik játszani, apja már oldja is a gatyamadzagot.

De aki azt hiszi, hogy ezzel a végire értünk, téved. Ott az erdő. Sehol annyi vérmedve, farkas, hiúz, dühös borz, veszett róka, toporzékoló gímszarvas, mint a gölöncséri vadonban. A Sátán üzemei folytán még a bogarak is zákhányosak. Kétszer akkorák, mint másutt, és ahogy meglátnak, jönnek neked. A szarvasbogár csattogtatja a szarvait, a ganajtúró galacsin helyett egy emberi ujjat görget feléd, hogy ott helyben kitör a frász. De mindegyiken túltesz a galád erdei vérnünöke. Ez az egyébként oly ártatlan bogárka itt megszállottként ugrik a nyakadba, és mardos, ahol ér, ha le akarod tépni magadról, szőrös lábai beleszakadnak bőrödbe, és helyén rút fekély keletkezik, életedet csak az mentheti meg, ha a sebet kaukázusi mézzel kenegeted, ami legközelebb a Kaukázusokban hozzáférhető.

De semmitől sem kell úgy rettegni, mint a mándructól!

Aki most azt hiszi, hogy egy mesebeli lényel ugratjuk, szégyellje magát. A mándruc története ugyan mesébe illő, ám valóságos. Teleki Samu gróf, a nagy erdélyi Afrika-kutató hazahozott Kenyából egy párduckölyköt. Pompás, szelíd cicust nevelt belőle, s mikor meglátogatta Orbán Balázs báró uramat, Lengyelfalván, magával vitte, hogy bölcsködjön vele. Igen ám, de Orbán Balázs meg egy mandrillkölyköt hozott magával Afrikából, s azt nevelte fel, úgyszólván neki még inkább volt mivel bölcsködnie, lévén a mandrill a leggonoszabb és legpusnyább majom a földkerekségen, melynek félarasznyi agyarái még a párducot is megfutamítják. Hogy történt, hogy nem, a két bestia összetette, s Teleki uram ugyanvalóst rácsudálkozott, mikor észrevette párduca vemhességét. Hát még mikor egy reggelen a kosárból négy pokolfajzat vicsorgott reá. . .

Igaz, böcsületes ember révén kettőt nyomban elküldött Orbán Balázsnak, egy rövid, szeretetteljes levélke kíséretében: „Basszátok meg!” Hüledezett ám báró uram, dörmögött a bajsza alatt, hogy ő aztán mit csináljon a rusnya fajzatokkal, aztán elkeresztelte őket mándrucnak, s még latin nevet is adott nekik. A *Mandrillus sphinx*, a *Panthera pardus* és az Orbán Balázs összevonásából lőn a *Mandripardus orban*. Fel

is nevelte, mint jó gazda, bár simogatni utálta őket. Teleki uram is ezt tette, bár ő *Pantherillus teleki*-nek nevezte el a lepra állatait, és nem átallotta simogatni is őket. A szegény párák azonban rövid életűek voltak: miután elapadt annak teje, fölfalták anyjukat és Teleki uram egyik cselédjét, és a túlterheltségtől kihasadt a bendőjük, majd rövidesen kiszenvedtek. Nem így báró uram mándrucai, akik szép süldő példányokká fejlődtek, és viszonylag szelídek voltak, azaz csak néhány kutyát, macskát, nyulat és egy mandrillt fogyasztottak el, cselédkörítés nélkül. Aztán Orbán Balázs ketrecelte, és elküldte Pest-Budára őket, az állatkertbe, mert az ilyen csudaságoknak ott a helyük. Ám a mándrucoknak szállítás közben nyomuk veszett, akárcsak a szekeres gazdának, aki vitte őket; csak a szekeret és a széttört ketrecet találták meg az út szélén. *A mándrucok leírása* című, mindmáig kiadatlan jegyzetében Orbán Balázs imígyen ábrázolja a szörnyetegeket:

„Atyjuktól örökölték rút pofájukat, a skarlátveres orrot, csontos, kék bordákkal, mindkét oldalon. Ezt ráadásként anyai foltok éktelenítik. Szemük apró és sárga, setétben világlik. Agyaraik fél arasznál is hosszabbak. Bundájuk színe a mandrillé, míg hasuk piszkosfehér és a párduc rozettái tarkítják. Termetük karcsú, ám mellkasuk ormótlan. Farkuk hosszú és pettyes. Testhosszuk négy rőf, ebből egy a farok. Súlyuk akár egy jól fejlett bornyúé. Táplálkozási szokásaikra kár szót pazarolni: mindenevők, bármikor bármit és bármennyit felfalnak, szőröstül, bőrostül, csontostul. Gyakran az az érzésem, hogy bennem is csupán az ennivalót látják, ám annál ravaszabbak, semhogy bántsák ételhordó gazdájukat. . .”

A két mándruc hím és nőstény voltak, és Ádámjává és Évájává váltak a mándrucnemzetségnek. Azóta elszaporodtak a Hargita vadonjaiban. A mándruccal való találkozást még senki nem élte túl, ugyanis aki útjukba került, az el is fogyasztotta. Létezésüket a nyomtalanul eltűntek – szép számmal akadnak – bizonyítják: akinek még a csontjait sem találják, azt a mándruc fogyasztotta el.

Nem csoda, hogy amikor a gölöncséri gyermek az erdőre indul gombászni vagy bújócskázni, szülei meg sem várják, hogy kilépjen az ajtón, nyomban egymásnak esnek.

S ha valaki azt hinné, nincs a gölöncséri vadonnál borzalmasabb, úgy még nem hallott a pokolsármezőről. Az ám a Sátán igazi tanyája. Ameddig a szem ellát, csak sziklák és iszap. Az iszap hideg, mégis fortyog, és bűdös, mint az ördög valaga. A láthatáron túl – így szól a legenda – magaslik Rapsonné vára. Rapsonné hajdanán még az ördögöt is rászedte. Két domb ezüstöt és egy völgy aranyat ígért a tisztátalannak, ha várat épít neki egy megközelíthetetlen sziklaszirtre. Az meg is építette estvétől reggelig, egy kakassal meg egy macskával hordatván föl a köveket, ám mikor eléállt a fizetségért, Rapsonné a két csicsét beborította ezüstpénzzel, s a csicse közé néhány kis aranypénzt szórt, s azt kínálta az ördögnek, vihogva. Az ördög dührohamot kapott, főképp, hogy Rapsonné csicsei laposak és fonnyadtak voltak, de nem volt mit tennie, mert nem

állíthatta, hogy nem kapott két domb ezüstöt és egy völgy aranyat. De bosszúból körülvette a várat a pokolsármezővel, s a boszorkánytündér így bennrekedt. Azóta is ott senyved, pusztul belé az unalomba, és egész nap az ördögöt szidja.

Bár ifjúkorában is randa volt, és az azóta eltelt sok száz esztendő úgy lehet jócskán meghervasztotta eleve lapos bájait, időnként mégis akad egy-egy elszánt legény, ki megpróbálja a lehetetlent, s elindul, szikláról sziklára szökellve a láthatár felé, mert nem az a legény – mondják errefelé –, aki a szépasszonyra fenekedik, hiszen könnyű arra ráizgulni, hanem aki a csúnyájának is olyan keményet mutat, mint a szépjének. Aki a rusnya Rapsonnét boldoggá teszi, az megdicsőül a legények között, s lőcsének híre bejárja a székely székeket. S nem utolsósorban: bár vénséges, rusnya és gonosz Rapsonné, de mégiscsak ő a székelyek tündéresszonya, meg kell becsülni. Ilyen vidékre ilyen jutott.

Szökell a legény szikláról sziklára, aztán egyszer csak megcsapja az ördög szellete, hogy megszedül, s zsupsz, belé a dagonyába. Nem olyan mély ugyan az, nyakig ér csupán, de az éppen elég, mert irtó bűdös, s mozdulni is nehezeccsén tud benne, csak a szemét forgatja s visít, mint az eszement, amikor közeledni látja az egyetlen élőlényt, ami itt megél: a gölöncséri dögevő pókot, ahogy ezredmagával lakomázni jó. A gölöncséri dögevő pók nem süllyed el, hanem könnyedén szaladgál fel-alá a mocskon, s azon él, ami a mérges szellektől a dagonyába beléhull: szitakötőkkel és madarakkal, no meg a lőcsükben oly biztos, bátorkodó legényekkel.

De miféle népek lakják Gölöncsért? Kik azok, akik ily zordon környéket választottak hazájokul?

Ők a hírhedt csíki székelyek.

Termetük szálkás és izmos, szemük vérben forog, zsebükben beretvaéles bicska, övükben fejsze.

Aztán a férfiakról ne is beszéljünk. . .

Görbén nézel? Csúful kacagsz? Egyáltalán: nem tetszel nekik? Máris a bordáid között forog a bicska, s azzal neked anyyi. Nincs nap, hogy a korcsomában meg ne szúrnának valakit. Ha egy bálon vagy lagzin véletlenül nincs bicskázás, úgy meg kell ismételní a mulatságot.

A gölöncséri asszony nyolc-kilenc gyermeket szül, úgy van ez kiszámolva: egy a pataknak, egy a lának, egy a vadonnak, egy a pokolsármezőnek. Egyet megöl a többi gyermek játék közben, egy kamaszkorában esik belé a késbe, egyet pedig a korcsomában vagy a bálban gyilkolnak meg. Hanem az az egy-kettő, amelyik megmarad, az olyan kemény, hogy a szeget nem lehet beléütni, az az ördöggel is kiáll verekedni, el nem bír vele senki.

Hanem amit a verekedésnél is jobban szeretnek, az a csúfolódás. A székely nem érzi jól magát, ha a másikat ki nem gúnyolja, át nem ejti, szét nem szívatja. Csakis ezért áll szóba a másikkal, mert különben beszélni nem szeret, csak morogni. Azért

udvarol, hogy gúnyolhassa a kedvesét, az pedig azért fogadja az udvarlását, hogy csúfot űzhessen belőle. Ezért nemz gyermekeket, azok pedig azért születnek meg.

– Édesapám, maga es olyan, mint a kutya fasza – kedveskedik a gyermek az apjának, mikor az későre kerül haza a korcsomából.

– Hogy érted ezt, fiam?

– Úgy, hogy könnyen megy bé, nehezen jó ki.

Az atya azonban egész este a szívatás művészetét gyakorolta cimboráival a korcsomában, úgyhogy kapásból meg van az atyai válasz:

– Édes fiam, te pedig olyan vagy, mint az anyád picsája.

– Hát hogy érti ezt, édesapám?

– Úgy, fiam, hogy minél nagyobbra nősz, annál kevesebb örömemet lelem benned.

Azzal mindketten elégedetten térnek nyugovóra, mert jól megaszondták egymásnak.

Vagy nézzük a gölöncséri embert, amint átlép a szomszédba, kölcsönkérni egy kaszát, mivel az övé eltörött.

– Te koma, nem adnád kőcsön a kaszádat?

A koma áll, hümmög, a fejit vakarja, aztán imígyen bölcselkedik:

– Komám drága! Ha kőcsönadom, kicsorbítod, eltöröd mint a tiedet, s meg es van az ok a haragra. Ha nem adom kőcsön, aszondod: szar ember vagyok, s meginn megvan az ok az utálkozásra. Hanem komám, ejszen vóna egy áthidaló megoldás.

– Mi lenne az, komám?

– Az, hogy nem mész te az anyád picsájába?!

Ezen aztán jót röhögnek, s azzal a szomszéd békfordul, s hozza is a kaszát az ő drága komájának.

De ne adj isten, hogy eccer úgy tűnjön neki, hogy a koma csúful néz rá, mert az már vért követel.

S hogy milyenek az asszonyok? Az ég óvjon a fakanaluktól, s még inkább a nyelvüktől. A székely nem fél az ördögtől sem, csak a feleségitől. Semmi kíméletre nem számíthat tőle.

– De jó a mahomedánoknak! – sóhajt fel a székely, társaságban.

– Hát ugyanbiza mért jó a rusnyáinak? – kérdi valaki.

– Azért, mert négy fehérnéppel es monyókolhatnak.

Mire a feleség:

– Hallgass, apjuk, mert te még kereszténynek es gyöngécske vagy.

Ki lehet következtetni, milyen a székely romantika. . . Ha véletlenül valamelyik elérzékenyülni talál, vége.

– Szerecc? – kérdi lihegve a fehérnép, üzekedés közben.

– Ne törőgy! – így a férfiú.

De fordítva is megtörténhet:

- Drágám, miért ilyen jó veled? – így az elérzékenyült legény.
- Ejszen azért, mert baszunk.

A gyermekek sem különbek. Önkényesek, mint az apjuk, anyjuk. Elvannak: békákat boncolgatnak, madarakat nyilaznak, pipéket fojtogatnak, nyulacskát nyúznak, pálinkát öntenek a hangyabolyba, majd meggyújtják, adj király katonát és háborúsdit játszanak, és folyton verekednek, elvégre egy katonanép fiai. Bicskával eszik a vattacukrot. És persze ők is egyfolytában csúfolják egymást, meg mindenkit, aki ott él vagy arra téved.

Varangyosgölöncséren nehéz az élet. Júniusban olvad el a hó, s októberben már megint hull. De ha volna ideje megteremni valaminek, akkor sem teremne meg, mert a föld hitvány. De azért kikerül a mindennapi, egy tyúkocska, egy malacocska, s ha egy suta őzgidá betéved a székely kertjébe, az már nyiszibálja is a torkát. Küzdelmes a lét, de ők mégsem mennek el innét. Olyan ez, mint amikor a kutya csendesen nyüszít a sarokban, s a szomszéd megkérdi:

- Komám, há mér mind nyüszít az a hitvány kutya?
- Há azért, te koma, mert a sarokban, ahol fekszik, a falból kiáll egy bünagy szeg, s az mind böki az oldalát.
- De há mét nem menyen el onnan?
- Azér annyira eppen nem böki.

*

Történt egy reggelen, hogy Izsákék gyermekei reggel nem keltek fel az ágyból. Az anyjuknak egy idő után feltűnt a nagy csend, s hogy a gyermekekkel valami baj lehet, mert máskor ilyenkor már verték a bicskát az asztalba, követelvén a reggeli szalonnájukat.

Bement a szobába, hát ott nyöszörög mind a három szépreményű csemete.

– Há veletek mi a fészkes fene van, bűdös kölkök? – érdeklődött szeretetteljesen Izsákné.

- Erőssen hitványul vagyunk – válaszolta elhaló hangon az egyik.
- Olyan álmos vagyok, én ma fel nem kelek, ha a fene fenét eszik, akkó se – így a másik.
- Meghalunk – foglalta össze tömören a harmadik.

Izsákné tanácstalan volt. Megnézegette a gyerkőcöket, de semmi különösebbet nem talált, minthogy cseppet sápadtak voltak az istenadták. Nem nagyon értettek errefelé sem a betegségekhez, sem a kuruzsláshoz. Itt vagy meghalsz, vagy életben maradsz, nincs köztes állapot.

- Csak nem ettetek valami hitványságot a tegnap? – kérdezte az asszony.

– Münk aztán szalonnán, hagymán, töpörtyűn, békacombon, túrós puliszkán, peccsen, fosókaszilván, vacskolt káposztán, mézen, tejen, zsíros kenyéren, lekváron, sóskán, murkon s egy csepp ződ almán kívül az égvilágán semmit.

– Akkor nem a hasatokat csaptátok el – nyugodott meg az anyjuk. – Fáj valamitek?

– A nyakam, egy cseppet – így az egyik.

Odahajol Izsákné, s hát uramisten, a gyermek nyakán két lik éktelenkedik, belőlük vér szivárog. S ugyanúgy mind a háromnak.

– Hát ez mi a dühü lehet? Megcsípett valami?

– Tegnap ejszen nem. Csak észrevettük vóna.

A marás nem hasonlított semmiféle állat csípéséhez. Izsákné vállat vont, majd begyógyul, s azzal ment dolgára.

De a kölykök nem gyógyultak meg, az ágyból sem keltek fel, s a véres likak mind csak nagyobbodtak. Harmadnap Izsákné kezdett elgondolkozni, fogta magát, s átment a szomszédba. Ahol is kiderült, hogy a szomszéd kölykök is ugyanabban a kórban szenvednek.

A fehérnépek tanácstalanok voltak. Másnap egyre több helyről érkezett a hír, hogy betegek a gyerkőcök. Még egy nap, s Varangyosgölöncsér összes gyermeke ágyban nyöszörgött, véres szúrásokkal a nyakán.

Az ötödik faluból kellett orvost hozni, mert csak ott találtak egy öreg nyugdíjast, aki némi pálinkáért cserébe gyógyítgatta a környékelieket, bár sok dolga nem akadt. A jó székelyek utálták, mert milyen dolog az, hogy az orvosnak gyógyszerrel kelljen fizetni.

A vén doktor megivott néhány pohár pálinkát, majd megnézte Izsákék gyermekeit.

– Na mi a bajuk? – kíváncsiskodtak a fehérnépek.

– Tuggya a faszom – felelte a doktor.

Nem volt mit tenni, Szeredából kellett orvost hozni. Jött is a nagy tudású szeredai doktor, megitta ő is a pálinkát, nézte-nezegette a gyermekeket, majd kifakadt:

– Hát ez mi a faszom lehet?

– Jaj, doktor úr, hát ha a maga fasza se tuggya, honnét a picсібől tudnánk mi – estek kétségbe az asszonyok.

– Mindenesetre valami eszi meg őket.

De mi?

Ezt nem hogy az orvos, de a falutanács sem tudta kideríteni, pedig ott aztán mindenki okosabb volt mindenkinél. Semmiféle ismert bogár ily nyomot nem hagy, s más mi a fene lehet, hogy nem veszik észre.

– A mándruc, ejszen – bökte ki félve egyik atyafi.

– Ejszen hogy maga megzákányosodott – torkollta le Málna András Alajos, a falu tanítómestere. – Mindannyian tuggyuk, hogy a rusnya mándruc nem kegyelmez

annak, akivel találkozik. Az agyari meg – Orbán Balázs mesterünk leírása szerint – fél arasznál is hosszabbak, az nem ilyen nyomot hagy. Ez valami sokkal küsebb.

– Kélgő – így az egyik.

– De a kélgő nem szív, hanem mar – érvelt a tanítómester. – Ne mind nyeletlenkeggyenek s beszéljenek eszevissza minden hülyeséget.

– No ha maga mindenkinél okosabb, mondja meg maga!

– Tuggya az ördög! – mondta a tanító, majd saját szavain elgondolkozván feltette a kérdést:

– Nem lehet, hogy az ördög?

Nagy kacagás tört ki. Szegény ördög, mer is az kikezdeni a székellyel, mikor annyiszor ráfázott, Rapsonnéól Tamási Áronig. Persze, folyton itt kujtorog a környéken, berzenkedik, morgolódik, de közben úgy fél, hogy még a Jóistentől sem így.

Az ördög hát ki van zárva.

– Rapsonné lenne? – próbálkozott az egyik székelly.

Még nagyobb röhögés.

– Ejszen nem tudod, hogy a banya a várban üszküpül, már vagy hétszáz esztendeje, mert nem tud átevickélni a pokolsármezőn?

– Hátha átrepült fölötte egy seprűn.

Ez már komoly érv volt, de végül megegyeztek abban, hogy lehetetlen, mert leszédülne a bűdös gőztől.

Vakargatták a fejüket a jó székellyek, aztán az egyik bátortalanul megkérdezte:

– És ha valami olyan izé, vámpírféleség?

Erre minden eddiginél éktelenebb röhögés támadt. Még hogy vámpír! Ki hisz az ilyen csacskaságokban. Elvégre nem volnánk a setét középkorban, hogy képzelt lényekben higgyünk.

Azzal a gyűlés fel is oszlott, ők megtettek mindent: vagy meggyógyulnak a kölykök, vagy elpusztulnak, s akkor csinálnak másokat, akik jobban bírják a nehézségeket.

A kölykök ugyan nem pusztultak el, ellenben egyre keservesebben nyivogtak. A kétségbeesett asszonyok elhozták a papot a szomszéd faluból, Gölöncsérnek még papja sem lévén. Az aztán prédikált az erkölcstelen életről, a világ végéről meg mindenről, végül dohogva nekilátott az ördögűzésnek. Hókuszolt, pókusztolt, rikoltzott és verte magát a földhöz, izgalmában még le is hányta a kapucniját, hanem rendes ördögűzéshez ez mind nem elégséges, ahhoz ördög is kell. Ám itt egy fia ördögfajzat sem iszkolt elfelé, ellenben plébános uram a végén összeibrikálta magát a nagy erőlködésben.

A tizedik napon aztán a falu asszonyai, végső kétségbeesésükben a legnagyobb megalázkodást követték el, amit székelly elkövethet.

Oláh pópát hívtak segítségül.

Jött is a pópa, hosszú haja lobogott, hosszú szakálla lebegett, s forgatta a szeméit vadul, hogy ő aztán feloldja az átkot, a föld fenekéből is előkeríti azt a gonosz fajzatot, lett légyen az az ördög vagy bármi, megnyúzza, és kucsmát csinál belőle télire. Nem is kér érte csak tizenhárom fekete kakast, mert annyi kell a procedúrához, meg egy süldő malacot, mert anélkül a pópáné, ki minden ördögnél gonoszabb, nem engedí bé az ajtón.

Aztán mikor rápillantott a kölkökre, rögtön megállapította:

– Ebbiza sztrigoj.

– Az meg mi a fene?

– Vámpírnak is hívják. . .

– Ugyan már, olyasmi nincs es! Münk a hülyeségekben nem hiszünk.

Mire a pópa esküdözni kezdett, hogy de biza van. Hát már hogyne volna? Itt, Erdélyben ne volna, Drakula gróf hazájában? Van bizony belőle elég, nem ez az első eset, amivel találkozik. A feleségét is megmarta egyszer, de aztán ő kifogott rajta. Úgy megbabonázta, hogy egy évig minden hajnalban hozott egy cseber tejet kárpótlásul, s azt az ajtó elé letette.

– Nagyon nehéz eset – sóhajtotta. – Nagy munka lesz. Sajnos, nem elégséges a disznó, ezért egy tehen kell.

– Hát az mi a faszér kellene? – gorombult be Izsák.

– Azért – felelte szemrebbenés nélkül a pópa –, mert az a bizonyos vámpír már nem hordja nekünk a tejet.

– Maga nem székely ivadék véletlenül? – kérdezte Izsák.

– A Dumnyező őrizzen meg.

– Pedig olyan az eszejárása.

– Van váka – nincs sztrigoj. Nincs váka – van sztrigoj, és hamm, hamm, mind megeszi a gyermekeket.

– Nekem azért nehezen jó, hogy higgyem, hogy idáig elcsászkál az a kurva vámpír – próbálkozott Izsák.

– Nem kell idejönnie. Itt terem. Ahol nemzedékekre visszamenőleg sok a gyermek, mit csodálkoznak? A hetedik fiú hetedik fia ha erőszakos halállal hal meg, biza sztrigoj lesz belőle. Márpedig pont itt ne fordulna elő ilyen, ahol annyi gyermek van, s annyi bicskázás? Csoda, hogy csak most lendültek támadásba. Nincs más orvosság ellene, csak amit én tudok.

Nem volt mit tenni, elővezették a tehenet. A pópa megszakértette, majd elégedetten nekilátott a szertartásnak.

Először hosszú imákat mormolt. Bedörzsölte fokhagymával a kölkök nyakát, így majd nem ízlik a vámpírnak. Minden ajtó, ablak meg ágy felé keresztet szögezett. Szentelt vízzel megprickolta, tömjénnel befüstölte a házakat. Lelkükre kötötte, hogy a lámpát le ne oltsák éjszakára. Majd a falu népével kivonult a temetőbe, megkeresték

minden hetedik fiú hetedik fiának a sírját, és televerték cölöpökkel. Utána vissza a faluba, ahol a pópa mágikus tüzeket gyújtott és valami furcsa nyelven, ejszen óslávvul kezdett hóbörögni. Két órán keresztül őrjögött, ugrándozott, mint a páviánmajom, majd hirtelen lecsillapodott és bejelentette:

– Most hét esztendeig nem merik idedugni az orrukat a besték.

Azzal fogta a tehenet, és elballagott.

Másnap reggel Izsákék gyermekei éktelen sivalkodásba kezdtek. Izsákék berohantak, hát a vér minden eddiginél jobban csepegett a gyermekek nyakából.

– A kurafi pópája, hogy átbaszott minket. Jól elszedte a tehenünket – fakadt ki Izsák.

– Hadd el, szedtek el azok nagyobb dógot es mán – felelte keserűen az asszony.
– Inkább a kölkökkel törőgyünk!

– Menjünk, hívjuk össze a falu népét – sziszegte Izsák.

Alig tették ki a lábukat a házból, a kölkök máris a hasukat csapkodva fenteregtek a röhögéstől.

– Ki hitte vóna, hogy néhány szaros piócával így meg lehet csúfolni az egész falut – vihogott a legnagyobb, aki kitalálta az egészet.

Mert – mint már mondtuk – apraja-nagyja azért születik, azért él székelynek, hogy a másikat szívathassa.

*

Miközben a gölöncséri férfiak a pópát beretválták, és közben azon gondolkoztak, miképpen fizessék vissza komisz fiaiknak ezt a nem egykönnyen überelhető heccet, Drakula gróf Rapsonnéval kávézott.

– Hétszázhatvanöt esztendeje, négy hónapja, három hete és két napja nem voltam a váron kívül – sóhajtozott Rapsonné. – Megbántam százszor, odaadnám már mindenem, csak elröpülhetnék a szép Bálványosvárhoz, vagy ismét megfürödhethnék a tóban, melyet azóta, hogy száz székely harcos meglesett fürdés közben, majd kardjukba dőltek a vágytól, Rapsonné tavának neveznek. . .

– Úrnőm, sajnos közben a gaz keresztények átnevezték. Valami Anna nevű leányzóra cserélték nagysádat. Állítólag pucéran húzta Bálványosvár urának a hintáját.

– Hát igen. A ribancok bármire képesek, csak hogy elcsavarják a gazdag nemesurak fejét. Átkozott legyen minden keresztény. Hogyan mehetnék ki innen, hogy rendet csináljak a világban, s visszaállítsam a régi jó rabonbanátust?

– Még legyen egy kis türelemmel nagysád! Az emberek már javában kísérleteznek mindenféle repülő szerkentyűkkel. Még két-három évtized, semmiség ez nagysádnak, és furmányos gépmadárral érkezem nagysádedt, hogy kocsikázni vigyem a légben.

– Nem is tudom, mivé lennék Ön nélkül, drága gróf úr. A kávét sem ismertem volna meg, s még mindig a hitvány burjánfőzeteket innám. És hát ez a hogymondják. . .

– Cigarette. . .

– Ez a cigarette, hát ez isteni. Magamfajta úri nőnek való finomság, oly illatos, enyhe, mint a rózsaszirm. És ez a csece hosszú szipka. . . Biztos nagyon divatos. Legközelebb mivel fog meglepni?

– Olyan dobozt hozok nagysádnak, melyből muzsikaszó hallszik.

– Ó, be kedves. Úgy hiányzik egy kis ropogós. És Ön, gróf úr, hogyan alkalmazkodik ehhez a megújult, bolond világhoz?

– Továbbra is inkognitóban. Többé nem hívom fel magamra a figyelmet, mint kezdő vámpírkoromban. Bár regények hőse lettem, mindenki azt hiszi, hogy elpusztultam, vagy nem is léteztem egyáltalán. Mindenesetre már rég nem változom denevérré, sem farkassá, mert ezekre figyelnek. Más módszereim vannak.

– Ah, kíváncsivá tett. Hogyan tud észrevétlenül táplálkozni?

– Hát háborúban ugye könnyű. A jó múltkorjában rávettem egy balga rác diákot, löje le a trónörököszt. Öt évig gondtalan életem volt, meg is híztam, rendesen. Békeidőben meg kitalálok mindenfélét. Nevetséges és megalázó ugyan, de szűnyogként messze a legegyszerűbb.

– És ha agyoncsapják?

– Ugyan! Tudja, hogy be tudok hatolni az emberek elméjébe, elbűvölöm őket. Míg én szürcsölöm a vérüket, édesen alszanak, és kellemeseket álmodnak. A szép álmok után föl sem tűnik egy kis szűnyogcsípés és egy csöpp gyengeség. No meg amennyi bicskázás van errefelé – éhen nem halhat az ember, akarom mondani: vámpír, ha résen van. Ha pedig nagy a vérhiányom, mándruccá szoktam változni, ilyenkor magányos embereket kapok el, a vadonban. Kiszívom a vérüket, az utolsó cseppig, majd a holttestet jó mélyre elásom. Így azt hiszik, szőröstül-bőröstül faltam föl, s az a vámpírnak nem szokása. Aztán hébe-hóba szórakozgatom én is. A napokban például néhány székel lurkót hipnotizáltam meg, és azt sugalltam, ijessék meg a szüleiket. Aztán a lányaimmal együtt piócává változtunk, és úri dolgunk volt napokig. Remekül szórakoztunk, mi is, a kölykök is. Láta volna, mily hősiezen túrték a szívást, csak azért, hogy a sebek minél ijesztőbbek legyenek, és a falu népe rémültében mindenféle természetfeletti számságra gondoljon. Szeretem a székelket! Nélkülük halálunalmas lenne Transzszilvánia.

– Az én népem – húzta ki magát büszkén Rapsonné, újabb illatos cigarettre gyújtott és elhatározta: feltétlenül kibékül az ördöggel.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

ÖTVEN FELÉ A KÖLTŐ

*Margócsy Istvánnak szól –
szeretettel a hatvanadikra!*

Ötven felé vad életláz hiába,
De őrlí még, mint föld a holtakat –
Sírként besüpped vétke mázlijába,
Hogy lenni lett, bár mindent jól tagad.

Idegzetét más zeniten cibálja
A mennyugár, mely poklokból fakad –
Perzseli létvágy penitenciája,
Majd visszaró rá boldog voltakat.

Reped le róla égi máz, izé,
Hogyishívják – a férfi vázbrizé,
S hasadt örömből, mint csalárd, keser víz,

Rosszkedve, lelke éje szétszivarog. . .
Nem illenek beléje szép virágok –
Csak szív csörömpöl, tört, családi szervíz.

Marosvásárhely, 2009. május 30-án

BALLA ZSÓFIA

KÖSZÖNTŐ

Kedves barátom!

mikor neked esnek
mindazért, amit tettél és amit
rég elmulasztottál beváltani;
amikor fullánk ítéletekért
tesznek majd felelőssé új szakik;
mikor a harag tisztánlátása vezet,
megvallhatod: minden bírád te vagy,
taszítás-vonzás csak benned lakik.

Kevésnek tűnik minden, ami volt,
és soknak, ami eltelt;
kevésnek a siker, az időt rabolt
szerelmek, és soknak érzed a félrenyelt
dühöt. Ha attól tartasz, hogy a kémlelő,
a boldog vizslatás már összeszáradt,
hogy az időben nincs elég erő, fölfedned,
miből táplálkozik varázslat
versben, érzékben – akkor csak mutasd
megint, mi az a mágnes, rég kiszúrt delej,
amire föltetted életed: hogy a szépség
fókusza hol delel.

Hiszen tudod, hogy ifjan, egyedül,
s falkában, öregen,
nehéz igazat vallani.

Bármilyen legyen jövőd,
férfiúr, teljesség – minden benned lakik.
Bármilyen legyen a Könyvek
sommás ítélete:
e versem túlél minket
és engem benne te.

LENGYEL LÁSZLÓ

Margócsy marginália

Bojtár Endre, Gombár Csaba, Kovács János Mátyás, Reményi József Tamás, Szilágyi Ákos,
Szüts Miklós, Török András, Trencsényi Balázs margináliáival
és Várszegi Asztrik köszöntésével

„Mint észrevétlenül álomba hull az ember, / úgy hull az ifjúkorból a férfikorba át; / már múltja van s leül szemközt komoly szeszekkel / s apányi lett körötte már egyre több barát. // Apa és kisfia most együtt látogatják, / s a kisfiú lesz lassan, ki jobban érti őt, / ki érti még lobos szívének sok kalandját, / s kijátsszák lent a padlón a hintázó időt.” – írta Radnóti Miklós 1943. november 15-én a *Mint észrevétlenül* című versében.⁽¹⁾ A mi, hatvannyolcas nemzedékünknek nem volt férfikora.⁽²⁾ Voltunk hosszan, nagyon hosszan hevült, radikális, támadó, életükkel játszó kamaszok, eldöntetlen sorsú, pecsételetlen fiatalok, kikből minden lehet.⁽³⁾ S vagyunk, észrevétlen,

¹ Nekem inkább a „*Mint aki balkán belelépett / Valamibe... s most tüszköl s fintorog*” pompás (aki nem tudná, a „pompás” mint méltató jelző igazi margócsyzmus!) versparódia-sor idéződik fel emlékezetemben e jeles alkalomból. **SzÁ**

² Jaj, de sajnálom a hatvannyolcas nemzedéket. Szegényeknek nem volt férfikoruk. Mások azért szoktak borongani, hogy a nyomorult körülmények miatt nem is volt igazi gyerek-vagy fiatalkoruk, rögtön felnőtté kellett válniuk. No, de a férfikor azonos-e a felnőttkorral, vagy olyanja csak a férfiaknak van? (Nehogy már a political abjectness hibájába essünk!) De, éljen Margócsy István! **GCs**

³ A legszerencsésebb az volna tehát, ha leszoknánk végre a „hatvannyolcas nemzedék” szertartásos emlegetéséről. Az '56 után felnőtt generáció '68-at tudatlanságban és illedelmében érte meg, ez kétségtelenül a kádári konszolidáció legnagyobb sikere. Az „a királyé

egy éjen megőszült⁽⁴⁾, életüket még éppen kezdett, s már leltározó öregek. „S míg elkap az álom, az éjben / hallani, csapdos az ősz nedves lobogója sötéten.” – sóhajt Radnóti '42 szeptemberében Élesden, a munkaszolgálatos táborban. A férfikor megállapodott, kifutott, nap mint nap épített teljesítménye nem adatott meg nekünk, vagy csak nagyon rövid időre, a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig – talán tíz, esetleg tizenöt évre.⁽⁵⁾ ⁽⁶⁾

nem leszek” hevületét ma is melengetem magamban, de még csak kamaszos lázadásnak sem nevezném. Érdemes szemügyre venni az egykori bölcsészkarai gyűléseket vagy a fiatal írók lillafüredi tanácskozását, amelyek pedig az intellektuális csúcsát jelentették az itthoni fejleményeknek. Amióta pedig hallottam Agárdi Pétert „mi, hatvannyolcasok”-ként nyilatkozni, ezt a kifejezést le sem írom. **RJT**

⁴ Sárga irigység I. Amilyen szerencséje van az ünnepeltnek, sehogysen akarózik neki őszbe csavarodni, az idő múlását pedig megúsza egy-két vékony ráncsal s – alig feltűnő – kilócskákkal. Hja, akinek nap-mint-nap szembe kell néznie irodalomtörténet órán (vigyázz István, jön a szówitz!) a csinosabbnál-csinosabb Kliócskákkal. **KJM**

⁵ Akkor mégiscsak volt? Hál' istennek, így azért megnyugtatóbb. Az a sok, semmilyen nemzedékhez nem tartozó szerencsétlen pedig irigykedve nézheti a hatvannyolcasokat is. – Éljen Margócsy István! **GCs**

⁶ Fura ezt a nemzedéki önképet kicsit kívülről nézni – a mi '89-es generációs perspektívánkból éppen a hatvannyolcasoknak adatott meg, hogy egy jó pillanatban érkezve, magántörténetüket a köztörténetbe fonva állócsillagokká váljanak a magyar kultúra egén. Az viszont teljesen igaz, hogy sokan ezt a szimbolikus tőkét (le)morzsolgatva élnek azóta is, míg István úgy tudott túllépni a késő-nyolcvanas évek szellemi horizontján, hogy nem kellett megtagadnia magát. **TB**

Margócsy István kivétel.⁽⁷⁾ Volt és van tisztességes és becsületos férfikora.⁽⁸⁾ Az ifjú, tapogatózó irodalomtörténész a korai Mozgó Világ társasága, magyar irodalmi kritikussá érlelte, elhelyezve a szociológusok, szociográfusok, történészek, pszichológusok, írók felnőtt, modern professzionális szakmai keretei között. Arra ébredt, hogy neki nem a „reggel halász, délben vadász, este kritikai kritikus” mindenesi szerepét osztotta ki a sors, önmaga, a barátok és ellenfelek akarata, hanem foglaloko-

⁷ Nagyon is az, legalább három szempontból. Először is nem Budapesten, hanem Nyíregyházán nőtt fel, és ezt alkalmasint nem hátrányként, hanem előnyként élte meg. Hogy miképpen volt erre képes – rejtély. Másodsor, a lateiner hagyomány teljes elsajátítása, annak századokon át épült magyar irodalmi burkával együtt. Ez természetes volt neki, élt és él vele, képes jegyzet nélkül bedobni nehéz latin idézeteket. A harmadik kivételesség csak visszatekintve látszik: Margócsy maga a nemzeti közép, a magyar-lateiner hagyományt és Európa minden kifinomult urbánus értékét természetesen magában foglaló zsinórmérték személyiség. Nem lázadt a rendszer ellen, ellenben tudomásul se vette. **TA**

⁸ Szép dolog, ha a margináliaíró marginálják (ad notam: „Marginálok babám, marginálok babám / Ez jött a szokásba. . .”), és pedig nem ám lemarginálják, hanem fel, a csillagos égbe, de még szebb, ha a marginálás alkalma – mit tesz Isten?! – az ő születésének napja (dies natalis, úgybizony!), a marginália – meglepetés, csecse-becse, a tárgy pedig az életmű (nemcsak-könyvek! nemcsak-könyvek!) maga. Mindehhez most már, mintegy tiszta vizet öntve a születésnap metszett poharába, csak annyit fűznék még hozzá kissé szárazon, hogy: Margócsy – hatvan. Ki gondolta volna, hogy egyszer ő is, ő is? Én biztosan nem. Valahogy túl súlyos, túl tekintélyes őhöz az a „hatvan” (mondhatnók, ez a hatvan nem az a hatvan!), nem mintha életműve nem lenne eléggé tekintélyes (már hogyan lenne?!), hanem mert nem engedi meg neki, hogy szobortalapzattá váljon a lábai alatt, vagy hogy bekeretezze őt, és most már mindig ebben a keretben – a tekintély járókeretében – jelenjen meg. Az eleven szellem nem tekintéllyel, hanem szakadatlan munkával igazolja magát és nem annyira annak örül, ami belőle lett, ami elkészült, hanem annak, ami még nincsen, ami csak lesz még. Szóval, valahogy nem illik Margócsyhoz ez a tekintélyt sugárzó „hatvan”. Illik hozzá a harminc, különösképpen illik a negyven, még az ötven is elmegy, de a hatvan bizony már nem nagyon megy el. A hetvenről, nyolcvanról és István esetében a nagyon is valószínű kilencvenről, netán százról már nem is beszélve. Ezek az egyre növekvő, szép kerek születésnapj évszámok már annyira nem illeszkednek lényéhez, hogy egyszerűen röhejesek. Mindenkinek megvan a maga örök életkora és akármennyit öregszik is külsőleg, a szó fizikai értelmében, ez az örök életkora nem változik. Van, aki örök gyerek, örök kamasz és van, aki született aggastyán. István „örök életkora” – és ennek az életkornak a napja átsüt egész habitusán, átüt gondolkodásán és érzületén – az érett ifjúkor, vagyis a fiatal férfikor nyara. De hogy illendően, Petőfivel szóljak barátomról: „Érd el (persze énvelem) az / Ősz hajak késő korát, / Hanem ez ne légyen más, mint / Állarcban az ifjúság.” **SzÁ**

zása lett és pályája: kis, haragos⁽⁹⁾ ifjúúr.⁽¹⁰⁾ Alföldi, más főztök ízeivel a szájában jött⁽¹¹⁾, még hozzá új kánonnal: *nincs kánon*. Ha a hetvenes évek végéig kötelesség volt irodalmi kánont, paradigmát, és ellen-kánont, ellen-ívet építeni, Margócsy István kritikusi újdonsága, hogy először spontánul, majd tudatosan nem akart kánont⁽¹²⁾

⁹ Haragos? Inkább kedélyes, szelíd, fegyelmezett, még én sem tudom kihozni a sodrából. Mielőtt méregbe borulna, vesz egy mély levegőt, azt mondja, hogy „nos, szeretett felebarátaim, vizsgáljuk meg ezt a kérdést kissé közelebről is”, megpörgeti golyóscsapágyát, melyet állandóan magánál hord (pedig valószínűleg debreceni gyártmány, GÖCS), előhúzza valamit, tényt, idézetet, nevet félelmetes memóriájából, s máris lecsillapodik. No isten, isten – teszi hozzá, és kortyol egyet bármely alkoholokból. Rikácsolni még nem hallottam.

KJM

¹⁰ Igen, Lengyel József (ha ez a név még mond valamit). Én is el tudom képzelni Margócsyt „kicsi mérges öregúrként”, amint kegyetlen verés közben azzal foglalatostkodik, hogy cigarettacsikkeket csen a cellatársai számára. Ilyesfélék az ő racionális és póztalan válaszai is mindennemű tébolyra és butaságra. Nem véletlenül zárja Petőfi-monográfiája egyik fejezetét a költőnek e soraival: „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék, ami egy szóval annyi, mint republikánus, mert a republikának nem az a fő jelszava, hogy »le a királyak«, hanem a »tisza erkölcs«”. **RJT**

¹¹ Pesten a Szép utcában születve *deep down* alföldinek érzem magam. Tír páknak csak igen ritkán. **KJM**

¹² Mert nem akart hatalmat, mert a kritikáírás az ő számára nem a *lista* értelmében vett kánon megteremtésére és a féltékeny kapuőri védelmezésére szolgál (ez ugyanis tekintélyi-hatalmi pozíció: én állok a kapuban, én engedem be az értékek világába vagy zárom ki belőle a művet, és mondom meg, ki van benne és ki nincs benne a kánonban). Ebben az értelemben – a lista értelmében – csakugyan nem hoz létre kánont vagy ellenkánont, de a mérce, kritérium értelmében vett kánont – a jó művet a hitványtól elválasztó kánont – nagyon is érvényesíti. Ez a kánon azonban nem tekintélyen és kinyilatkoztatáson, főként nem az irodalmi gépezetben (ld. Margócsy idevágó alaptanulmányát) elfoglalt hatalmi pozíción alapul, amelyet a dörgedelmes ítélethozatal erősít meg újra meg újra, hanem az értékelő előfeltevéseit nyíltan vállaló, racionálisan érvelő és magát az érvelés nyilvános játékában ellenérveknek kitevő, elemző szó igazságán, egy olyan igazságon, amely nem eleve adott, amely nem fegyver (mondjuk, dorong), hanem akkor és ott – abban a konkrét helyzetben, a konkrét művel való találkozáskor, a róla, vele és az olvasóval folytatott társalgásban – jön létre. Természetesen nem állítom, hogy hősünk semmiféle hatalmi súllyal nem rendelkezik az irodalomban mint intézményben, gépezetben (egy bizonyos pálya befutása és elért életkor után ez lehetetlen, hiszen természetesen hatalom az egyetemi katedra, a folyóirat-szerkesztőség, a kuratóriumi elnökség és a kritikai ítéletalkotás is), csak az állítom, hogy bármekkora legyen is ez a pozicionális és tekintélyi hatalom, sohasem él vele (ennyiben valóban megmaradt javíthatatlanul '68-asnak), sohasem e pozicionális hatalom súlyával,

teremteni⁽¹³⁾⁽¹⁴⁾, annak összes súlyával és súlytalanságával. Nem kívánt felfedező, megnevező, hitelesítő és vonalhúzó szerepet⁽¹⁵⁾ betölteni – megtették ezt előtte Balassa Péter és Radnóti Sándor. Margócsy kritikus kívánt és akar ma is lenni, kertész és nem botanikus, aki angolkertet gondoz, és nem franciát tervez. Helyét egyszerre jelölte ki a kor, önmaga és társasága a múlt század nyolcvanas éveiben.

A hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig a kritikusi hitelességet az *új irodalom* – az Ottlik Géza és Mészöly Miklós irodalmi apaságából született Esterházy Péter, Nádás Péter, Hajnóczy Péter, Lengyel Péter – felfedezése és kanonizálása⁽¹⁶⁾

hanem csakis a kritikai szellem önsúlyával, az elemző és érvelő értelem súlyával van jelen az irodalmi életben. **SzÁ**

¹³ Azért egy kicsit igen. Jelszava alighanem: *dum spiro, Spiró*. **KJM**

¹⁴ Attól tartok, kedves Laci, hogy a kánonteremtés nem (sem) elhatározás kérdése. (Mi leszel, ha nagy leszel kisfiam? Kánonteremtő.) Kánont csak az tud teremteni, aki tanulmányok, esszék, kritikák sorával megteremtette a maga kreditjét, és ebből a kreditből juttat aztán a szerinte arra érdemes szerzőknek. Nem hiszem, hogy RS vagy BP – nehogy már az én védememre szoruljanak! – alakítani akarták volna, akarnák a kortárs magyar szépirodalmat. MI kérlelhetetlen zsinórmértékét éppen esetleges tévedései hitelesítik, hogy soha nem szerzőről, mindig művekről értekeznek, és véleményét valóban jottányit sem befolyásolja a szerző ismeretlensége, vagy éppen világhírsége. De hogy ne teremtené kánont? Hadd ne soroljam mindazokat a szerzőket, kiknek munkái büszkén viselik MI elismerő pecsétjét.

SzM

¹⁵ Inkább azt mondanám: nem kívánt hatalmi szerepet, nem kívánt tekintélyi alapon nemzedéki kritikus, irányzati kritikus, iskolateremtő kritikus, akadémikus kritikus lenni; nem kívánt és nem kíván szakmai intézményeken át menetelő, szimbolikus vagy tényleges hatalmi szerepet játszó, források fölött rendelkező, tanítványait, „jó embereit” ide-oda „benyomó”, az irodalmi – tudósi és kritikusi – karrier szempontjából fontosnak ítélt intézményekben nyomuló, azokat megszálló, bennük saját pozíciókat kiépítő, más hatalmakkal hadakozó irodalmi vagy tudományos hatalmasság lenni. Szocio-kulturális eredetű „kinnfentessége”, személyes habitusa, családi háttere és nemzedéki karaktere, rendkívüli – egyszerre hűvös és tüzes – józansága, végtelen gyanakvása mindenféle hatalommal és hatalmi helyzettel szemben megvédelmezték a hübrisz összes kísértésétől, amely mindazokra leselkedik, akik tudományos, művészi vagy bármilyen teljesítményük folytán hatalmi helyzetben találják magukat, és minél idősebbek, annál jobban fejükbe száll a dicsőség, annál hiúbbak, annál féltékenyebbek lesznek másokra (mit másokra? mindenki másra!), leromlik szellemi teljesítményük és romlásnak indul morális karakterük is. Mindennek pontosan a fordítottja áll Margócsy pályájára. Nincs az a dicsőség, elismertség, siker, pozíció, amely neki fejébe szállhatna, amely iránt ne érezne egy kis megvetést. **SzÁ**

¹⁶ Engem egy kritikusként mindig az érdekel, kit nem fedezett fel. Istvánom, ha megengeded, figyelmedbe ajánlanék valakit, van itt ez a vidéken rejtőzködő, kissé németes kultúrájú, ígéretes szerző, aki, csak hogy a figyelmet magára terelje, legutóbb egy rövidke trilógiát

adta. Az egyéniségnek és az irodalmi szövegnek a tárgyias elválasztása, ahogy Nemes Nagy Ágnes mondaná: a „füstsűrű alkalmazása” előfeltétele volt az *új hitelességnek*: a szavaknak és mondatoknak kell helytállniuk önmagukért, nem az egyéniségnek.⁽¹⁷⁾ A nyolcvanas években új és új dohánnyal töltötte meg pipáját⁽¹⁸⁾ Margócsy⁽¹⁹⁾: kritikusként és műélvezőként beengedte, és ma is beengedi az egyéniséget a hátsó ajtón. Figyelte és figyelte a megmunkált anyagot magát, nemcsak annak munkálását. Margócsy olvasói tudják, hogy írásaiban az írói egyéniségnek és az olvasói élvezőnek, elutasítónak egyaránt van egyéni, csak rá jellemző mozgásiránya.

Így vált a férfikorú Margócsy az Esterházy, Nádas, Hajnóczy és a Balassa, Radnóti utáni korszak, az elmúlt huszonöt év kritikusává,⁽²⁰⁾ a *kritikussá*. Spiró György, Rakovszky Zsuzsa, Balla Zsófia, Térey János, Závada Pál, Parti Nagy Lajos, Tóth Krisztina, Krasznahorkai László, Dragomán György az elmúlt évtizedek angolkertjének terebélyes, össze nem illő fáit, bokrait, virágait – Margócsy elégedetten sétálhat

jelentetett meg, van benne néhány érdekes epizód, margitszigeti idill, igazán habkönnyű írás, imádni fogod, megnéznéd? **KJM**

¹⁷ Csak félve jegyzem meg, hogy ez aligha volt akkor is több, mint kíváncsi. Hogy helyesebb, nem tudom. Az irodalmár populáció, nálunk is és máshol is, műveire hatóan értékeli az író egyéniségét. A széptani problémákon túl ez talán nem is olyan nagy baj, hisz mégiscsak valamiféle irodalmi és morális tartalmú érdeklődést jelez. – De, éljen Margócsy István!
GCS

¹⁸ Sajnos, büdösebbnél büdösebb szivarokat szí. Szakáll, fekete kalpag, télen hosszú felöltő – bátor ember. **KJM**

¹⁹ Azaz töltötte volna, hogyha már nem égett volna, de pipája javában égett, és nem is ment ő avégett. . . Mármint a nyolcvanas éveknek a konyhájára. Egyébiránt István mindig is inkább szivarozott. A 2000 küzdelmes szerkesztőségi szobája a megmondhatója ennek, ahol néha bizony vágni lehet a szivarfüstöt. Jelzem, ezt az úri-nagypolgári allúrt, mint a múlt csökevényét, a szerkesztőség nem-dohányzó kispaszti és értelmiségi-proletár többsége nevében erősen helytelenítem. **SzÁ**

²⁰ Legyünk pontosak, mert az ebben az esetben is fontos: nem huszonöt év. Az első margi-nália 1993 szeptemberében jelent meg, s a 2000 szerkesztősége azért találta ki magának, de elsősorban persze Istvánnak a műfajt, hogy ő újra fel tudja venni a Mozgó Világnál kezéből kitépett fonalat, s ezáltal az addig alig valamit író, s szinte írásgörccsel küszködő barátunkat életre galvanizálja. **BE**

közöttük.⁽²¹⁾ Kritikája emelt művet és szerzőt, margináliája mércévé vált.⁽²²⁾ Margócsyban megvan az elnéző könyörtelenség, amit Kosztolányi írt le Nérójában.⁽²³⁾ Emlékeznek a jelenetre, amikor a költő Lucanus és a filozófus Seneca szidalmazták Nérót a hallgatag Britannicus előtt a fürdőben. A sápadt Britannicus nem szól többet, mint egyetlen mondatot: „hagyjátok, gyenge költő”. Britannicusnak ezért az egyetlen, besúgott mondatért kell meghalnia. Margócsy mondata így hangozhatna: „hagyjátok, nem érdemes írni róla”.⁽²⁴⁾ Bizony, nagyon rosszul érezném magam annak az írónak

²¹ Mint ollóját csattogtató angolkertész sétálgatna itt elégedetten vagy mint az irodalom angolkertjében gyönyörködő egyszerű kertrajongó? A kritikus mint kertész, aki ápol, gondoz, metsz, permetez, kiirtja a gatz, föllép a kártevők ellen? Hm és újra hm. Kicsit aggályos ez a kertész-metaphora. Mintha a szerzők és a művek egyenest azért születtek volna meg, hogy az isteni kertésznek kedve teljék bennük, vagy azon igyekeznének, hogy észrevegye és kertjébe fogadja őket. Margócsyhoz ez valahogy nem passzol. Bárha Kert-Magyarországhoz kétségkívül illenék egy szép kert-magyarirodalom is. Félő azonban, hogy mint azt a legmagyarabb irodalmi kertészek kopasz kertje már ma is mutatja, ebben a kertben vajmi kevés fa, bokor és virág maradhat meg. Ámde nem szeretnék kertelni: nem tudom Margócsyt angolkertjében elégedetten sétálgató, pipáját leveles dohánnyal tömködő irodalmi kertészként elképzelni. Tisztán látom viszont magam előtt a *Berlin eleste* című szovjet film nyitójelenetét, az Emberszerető ('Cselovekoljubec') Nagy Sztálinnal, ahogy a szférák zenéjére, mennyei kertjében, pipáját megtömve elégedetten sétálgat, midőn a hozzá fölvezetett, botladozó sztahanovista olvasztárt, megzavarodott teremtményei egyikét szépen gondozott kertjében fogadja. **SzÁ**

²² Ha valaki elmélyül Margócsy publikációs listájában, nagy űrt talál majd a Mozgó Világ-évek és 1993 között. Amikor a 2000 alakult, 1988/89 fordulóján, a társaság – elsősorban az ő sugallatára, leszögezte, hogy kritikái rovat márpedig nem lesz. Így is lett, átmenetileg. Eközben a szerkesztők összesúgtak Margócsy háta mögött – micsoda nagy ember, milyen kár, hogy nem ír szinte semmit. Ekkor az egyik szerkesztő végigolvasta a Mozgó Világ nagy kritikáit, és elfacsarodott a szíve –, hogy akkor most meg miért nem. . . Furfanggal sikerült rávennie szerkesztő-társait: legyen új, soha nem volt kritikái rovat. István írja meg a főszoveget, és a többiek indázzák körül. Így született a Marginália rovat. A lapzárta Margócsynak is jó múzsája lett. Erőnek erejével visszalökték őt a publikáló (rendes) kritikusi pályára. Mert szóban addig is elvégezte arbiteri munkáját. **TA**

²³ Hát ez az, ez a nérói, amit oly sokáig nem értettem Istvánomban! Elnéző könyörtelenség. De mindegy azonban kire-mire vonatkozik az elnézés és kire-mire a könyörtelenség. Elnézem neked, hogy hülyeségeket beszélsz és szart írsz, de ne várd tőlem, hogy ugyanezt elnézzem a művednek is. **SzÁ**

²⁴ Ilyen értelemben Margócsy az angolszász Új Kritika alapján működött. Figyelmét nem kerülhette el a hetvenes évektől zsinórban megjelent szép példák sora. Egyáltalán, semmi sem kerülte el a figyelmét. Egy olyan személynek, aki negyven éves kora körül ismerte meg hősünket, könnyen az az érzése alakulhatott ki, hogy Margócsy egy nevezetes Borges

a bőrében, akiről, akinek könyveiről Margócsy nem írt bíráló sorokat. Annak tudnia kell, hogy még, vagy már nem jutott fel a Szintre, a Margócsy csúcsok egyikét se mászta meg.⁽²⁵⁾⁽²⁶⁾

Az elmúlt évtizedben visszahierarchizálódó, visszafeudalizálódó⁽²⁷⁾ szellemi életben, amely megint írófejedelmeket, irodalmi birodalmakat, udvarokat teremtett, ahol már vagy még nincs fiatal és pimasz kritika,⁽²⁸⁾ nincs szakmai kivégzés, de van politikai ajnározás és szenvelgés, Margócsy férfiasan példát mutat⁽²⁹⁾ az elkötelezett

novella hőisére emlékeztet, aki folyton olvasott, de semmit sem felejtett el. (Margócsy = Funès, az emlékező?) **TA**

²⁵ Margócsy mint a csúcsok ura? Mint új csúcsok kijelölője? Csúcskritikus? A csúcsok iskolamestere? Aki azt nézi, melyik író elvtárs ért föl az általa megjelölt csúcsokra? Üti meg az ő szintjét? És aki nem üti meg, azt hazazavarja? Figyelmére sem méltatja? Csúcsműveken kívül mással nem ér rá foglalkozni? „Ezt mászd meg, kishaver, ha bírod! Ja, hogy nem bírod?! Akkor mért indultál el a csúcsmászó versenyen, he?” Azért – újabb margócsyizmussal szólva – idáig nem mennék el. **SzÁ**

²⁶ Itt megint „Margócsy az önvészélyesen szigorú ítész” motívuma jelenik meg LL szövegében (mint a 2000 15 éves évfordulójára írott kritikájában is), mintegy a Parnasszus elé cövekelt Cerberus képtelen képe. Most akkor van kánon vagy nincs kánon? Vagy kánon nincs, csak magasugróléc van? Számomra Istvánban sokkal több az ironia és az önironia. **TB**

²⁷ Hétköznapi politikánk mezején észlelhetjük az autokrácia zápoló kis köreit. Így nem lenne meglepő, ha ilyesmi az „irodalmi életben” is megmutatkozna. LL-nek azonban – ha nem itt, akkor máshol – elemző érvekkel részleteznie kellene ezen állítását az irodalmi udvarokat és udvaroncokat illetően. Nem kevésbé az „írófejedelmeket” tekintve. Herczeg Ferenc, vagy Illyés Gyula neve merül ilyenkor fel a múlt homályából, mert róluk hallottuk, hogy járatosak lévén a felsőbb politikai körökben, nem csupán műveik által voltak befolyásos emberek. Az itt említettekéről ezt még alaptalan vádként se hallottam. – De, inkább éljen Margócsy István! **GCS**

²⁸ Ez, így, ebben a formában, ahogy Illetékes Elvtárs mondaná, nem igaz. Csak hamarjában, *paradigmatosz kbárin* (bár Margócsy csak a latinban járatos, a görögben nem, számot vetett a régi ókorász *bonmot* igazságával: latinul meg lehet tanulni, de nem érdemes, görögül érdemes lenne, de sajnos nem lehet. . .): Dunajcsik Mátyás (1983), Urfi Péter (1986), Bárány Tibor (1979), Vári György (1978): mind nívós, fiatal vagy annak mondható nevendék sakálok, akik bármilyen eljük vetett koncot nívósan széjjeltépnek, de írják a magukét is. **TA**

²⁹ Férfiasan? De hát hogy mutathatna példát férfi létére nőiesen? Hacsak nem nőiesen férfiasan a példamutató maga. És hát nőiesen már nem is lehet példát mutatni az „elkötelezett elkötelezetlenségre”? No-no! Hát a politikai korrektség, kedves macsó elvtársak (lásd még: macsó hímezés) hol marad? Arra persze gondolni sem merek, mit fog mindehhez szólni Forgács Zsuzsa Bruria és az általa képviselt talált nő maga?! **SzÁ**

elkötelezetlenségéből. Kíméletlenül nekilovagolt a nemzeti klasszikus, támadhatatlan Nádas Péternek, s olyan hallgatással veszi körül, s tekintettel méregeti az irodalmi udvara közepén ülő Esterházy Pétert,⁽³⁰⁾ hogy kilelheti a hideg a nagyságos fejedelmet.⁽³¹⁾⁽³²⁾ Tisztelet és becsület vagyion, nemzetes uraim, de értékelés és bírálat még inkább vagyion! Margócsy nem vált akadémikusok akadémikusává, patriciusok mentő tanújává.⁽³³⁾⁽³⁴⁾

³⁰ Olyan hallgatással veszi körül, hogy egy egész margináliát szentelt tavaly a *Semmi művészetnek*. Éppen hogy nem hallgatott MI, legjobb meggyőződése szerint (legjobb meggyőződéssel szemben pl.) annak rendje-módja szerint elhúzta a Mester nótáját. **SzM**

³¹ Nono. Esterházyról István két margináliát is írt (megengedem, nem túl lelkeset), s a *Harmonia Caelestis*-ről csak azért nem, mert én előbb csaptam le rá (ehhez a szerkesztőség minden tagjának joga van). Viszont István tollából származik Esterházy – sokak, így például monográfusa által is lefitymált, vagy egyenesen gyűlölt – publicisztikájának az általam ismert legalaposabb és elismerő elemzése – igaz, ez nem marginália, s még csak nem is a 2000-ben jelent meg. **BE**

³² Szinte látom lelki szemeimmel, ahogyan kileli a hideg, ámde, ámde a bunda alatt kétfelől jóvérű, mezítelen parasztnyecskek bújnak hozzá és melengetik őt, ahogy csak tudják, mint Jókai magyar nábobját, Kárpáthy Jánost, amit csak azért hozok szóba, hogy kedvezzek az ünnepeletnek, akiről kevesen tudják, hogy ifjabb éveiben a teljes Jókait betéve tudta – többször is elolvasta a százkötetest –, nem csoda, ha ilyen előiskola, ilyen olvasói edzettség után mindmáig elolvas minden magyar szépirodalmi művet (nem ismerek rajta kívül senkit, egyetlen kortárs kritikust sem, aki tényleg mindent – vackot és remekművet egyaránt – elolvasna). Azt mondhatnánk: Margócsy – az olvasás robotosa. Csakhogy ő élvezi ezt a robotot. Önként, kéjjel olvas el mindent. Inkább kifinomult esztétája tehát az olvasásnak, mint Szüsziphosza, avagy – és még inkább – ő az olvasás érzékileg zseniális Don Juanja, nem számít neki, milyen a könyv, csak könyv legyen: ifja, vénje, szépe, rútja – mind jöhet! **SzÁ**

³³ Az ám, hazám! **SzÁ**

³⁴ Gondolhatnánk, hogy az akademizálódás folyamatát az irodalomtörténész szakma súlyos tapasztalataival is megvert kritikusok különösen nehezen viselik. Láttuk/látjuk, hogy nem így van, és Margócsy különös alkatát, érdemeit e tekintetben Lengyel László nagyon érzékletesen rajzolja. De a „visszafeudalizálódó szellemi élet” ódiáját nem a szerzőkre kell háritanunk, hanem a kulturális élet szakmunkásaira, haszonélvezőire és a körülöttük nyüzsgő (alapvetően műveletlen) médiafigurákra. Az ő kirekesztésekre hajlamos ájtatóságuk a közös bűn (Galgóczi, hogy még egy nevet említsek, ha ez a név még. . . ; hallom, a Nyitott Műhelyben épp Margócsynak kellett tanáros rendet vágnia a Galgócziról folyó ál-feminista locsogásban). Az említett Marginália-vitákban is megfigyelhető: MI nemcsak viszontválaszaiban, hanem álláspontjának elsődleges formálásában is gondol a hivatásos olvasók reakcióira, nekik beszél, már előre tudja a lépéseiket, mint Zweig *Sakkenovellájának* hőse. **RJT**

Margócsy István kuruc, plebejus demokrata⁽³⁵⁾. Koordinátái magyar nemzeti, történeti koordináták. Lehetne provinciális, idő előtti és világvégi. Nem az. Európai⁽³⁶⁾, ahogy Csokonai és Berzsenyi, Petőfi és Erdélyi, Arany és Gyulai, Péterfy és Ady, Németh és Cs. Szabó. Kritikáiban megszületik, és újra megszületik a magyar glóbusz. Nincs világverseny, nincs nemzetközi méredzkedés. Mindenki önmagával, saját egyéniségével, szövegével és anyagával áll helyt. Önmagával, saját korábbi teljesítményével fut versenyt.⁽³⁷⁾ Micsoda tudó kell ahhoz, hogy egyik lélegzetével fújja az „új-új irodalom” hatalmas fehér vitorláját, s a másikkal lehelje az egyes szerzők kisebb-nagyobb, azúrkék, bíbor, rozsdá-, viola-szín vitorláit!

Szerencséje Margócsy Istvánnak, hogy kritikai otthonra talált az éppen húszéves 2000 című folyóiratban. Saját, új lapban, kritikai rovattal, szabadon kísérletezhetett, válogathatott a szerzők és szövegek között. A Margináliákkal megteremthette a sajátos, közös kritikai teret, ahol egymással feleselhetek az ő kritikusi főszövegei a megbírált mű és a szerkesztőtársak szövegeivel. ⁽³⁸⁾⁽³⁹⁾ Áldás a 2000 számára Mar-

³⁵ Ahhoz képest, hogy kuruc, kicsit sokat tartózkodik a császárvárosban. Állítólag helyi ifjakat tanít a magyar irodalom szeretetére (kielégítendő azok soha nem csillapuló Batsányi-igényét), de – Nick Elsdorf szíves közlése szerint – ehhez képest túlon túl elmerül a labanc kultúra élvezetében. Bernhardot bújja, Jelinekbe mélyed, Nitschet bámul, de ami mindenek netovábbja, Mozart-hangversenyekre jár. Fáradhatatlanul fejlődik. (Sárga irigység II.) **KJM**

³⁶ Nem mintha nem olvasna külföldi auktorokat nagy számban, ám ritkán hivatkozik rájuk. Talán fél, hogy mellényúl? Szó, mi szó, nem egy komparatív fajta. Pedig még rá vár a „Petőfi, a magyar irodalom Petőfije” című nagymonográfia megírása. **KJM**

³⁷ Ez valóban kulcsfontosságú momentum. Az írókat és műveket István saját rejtett jobbik énjükhöz szokta mérni, ebből fakad nála az opitimizmus és a pesszimizmus sajátosan Margócsy-s keveréke. **TB**

³⁸ Kiemelném az ünnevelt még egy olyan páratlan érdemét, amiről Lengyel Laci nem szólt: tűrőképességét. A műfaj általunk elfogadott szabályai szerint ugyanis a főszöveg írója már nem válaszolhat viszont a többiek széljegyzeteire. Ahhoz képest, hogy mi mindent kapott tőlünk (konkrétan: hideget és meleget), valóságos csoda, hogy Istvánnál csak egyszer szakadt el a cérna. A személyes vagdalkozások, gyűlölködések idején e tekintetben is példamutató az ő kritikusi magatartása. **BE**

³⁹ Az első Margináliák megjelenése után Radnóti Sándor így fakadt ki valakinek: Órület, hogy nem nekünk jutott eszünkbe... A Holmiban kezdettől az a hagyomány, hogy minden szerkesztőnek írásban kell benyújtania véleményét. **TA**

gócsy jelenléte.⁽⁴⁰⁾⁽⁴¹⁾ Ha a 2000 megmarad⁽⁴²⁾, akkor azt elsősorban neki, az ő Kritikai Lapjainak köszönhetjük. Hallom, hogy éveinek talpasaival átkapott a hatvanas határvonalon, elkezdte férfikorának újabb várát ostromolni. Milyen szerencséje, hogy kritikusi szerepfelfogása, állandó készenléte, nyitási hajlama következtében nem öregedhet meg.⁽⁴³⁾ Kénytelen, ha nyögve is, minden reggel, ugyanazzal a magabiztos mozdulattal lóra szállni, s körbelovagolni a magyar irodalmi mezőn.⁽⁴⁴⁾

„Nagy messze tőlem egy ember kaszál; / Mostan megáll, / S köszörüli a kaszát. . . / Pengése hozzám nem hallatszik át, / Csak azt látom: mint mozg a kéz. / És most idenéz, / Engem bámul, de én szemem sem mozdítom. . . / Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?” – írta Petőfi Szalkszentmártonban, 1846-ban, miután úgy vélte, hogy mögötte „a múlt szép kék erdősége” s előtte „a jövő szép zöld vetése”. Margócsy jó földbe, minőségi magot vetett.⁽⁴⁵⁾ Sarjad a vetése.⁽⁴⁶⁾

⁴⁰ Ragaszkodunk is tíz körmünkkel a hétfő délutánonkénti – „na felebarátaim” kezdetű – heti áldásához! **SzM**

⁴¹ Az nem kifejezés, mekkora. Kevesen tudják, hogy MI sok éven át az utolsó korrektor volt, egy-egy éjszakát áldozott tevékeny életéből, a csak rá jellemző figyelemből és pontosságból. Nem bírta elviselni ugyanis, hogy a lapot éveken át így lehetett reklámozni: „2000. Irodalmi és Társadalmi Havi Lap. Minden számban szórakoztató sajtóhibákkal.” **TA**

⁴² Pénzügyi szempontból biztos. Szponzoraink közismert marginália-olvasók, álmukból felkeltve szó szerint idézik István leheletfinom, karcsú mondatait, esedeznek, hogy fogadjunk el tőlük még egy kis pénzt, mert háromszor is végigelve Krasznahorkai legfrissebb kis színesét arra a megállapításra jutottak, hogy Margócsy műbírálata tükrözi a leghívebben olvasói véleményüket. Egyébként megmarad. **KJM**

⁴³ Bizony: ez cseppet sem változott az évek során. Ahogy kedvenc Lucanus-idézete mondja: *Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni.* . . . A győztes ügy az isteneknek tetszett, a legyőzötteké Catónak. Margócsy az istenekkel tart, ha szabad mondani, az ő tanácsadójuk. A vesztesekkel együtt érez – mint magánember. Lateiner úriember sohase néz félre. **TA**

⁴⁴ Margócsy István ha felül a lovára! (Lásd még: „volgai lovas”!) **SzÁ**

⁴⁵ Margócsy mint magvető? Hm. A volgai lovas után nem is rossz. Ló hátáról veti a magot. Előbb nyereg alatt puhítja, aztán veti. **SzÁ**

⁴⁶ Most akkor hogy is van ez? Angolmagot vetett angolkertbe? No mindegy, Isten éltesse a Nagy Kertészt, már nem úgy. . . izé, a Nagy Margészt, na. **SzM**

Egyszerű mariginália
A mariginália marigináliája

Kedves Pistám!

Laci igen hosszan ír, magam egyszerűbb lélek vagyok. Töredékes létünkben, ahol csupán „tükör által homályosan látunk” jó, hogy vannak bírálók, kritikusok, különben folytonosan aránytévesztést követnénk el. Egy-egy jó bírálattal helyére kerül alkotó és mű, és ez mindenkinek nagy szolgálat.

Jó, hogy vannak kritikusok, jó, hogy vagy! Isten éltesen magad, és mindannyiunk örömére, barátságára!

Várszegi Asztrik

Pannonhalma, 2009. július 5.

RADNÓTI SÁNDOR

„Ha elfelejtkezik is rólam halálom”
Személyes vázlat a *János vitéz*ről

Margócsy István könyvébe valami neki szólót vagy tőle eredeztethetőt akarnék írni, s ez nem is volna nehéz, hiszen irodalomtudósként és irodalombírálként is folyamatosan hat rám. De a kurtára mért idő megakadályozza, hogy ez a jámbor szándék a bűvárlat formáját öltse. A fenti alcím tehát azt jelenti, hogy Margócsy tiszteletére és a magam örömére újraolvasom Petőfi népmeséjét – anélkül, hogy *lege artis* széleskörűen tájékozódnék a szakirodalomban. Mindenesetre szem előtt tartottam Margócsy egy évtizeddel ezelőtt megjelent Petőfi-esszéjét, amely két alapvető ponton provokálta a közfelfogást. A romantikust realizálta és a realistát romantizálta – azaz szembefordult Petőfi személyének romantikus és művének realista felfogásával.

*

A *János vitéz*zel Petőfi-rajongó nagyanyám ismertetett meg. Tőle származik első Petőfi-összesem: nagy, fehér, puha fedelű kötetre emlékszem, kidomborodó emblémával a címlapon. A puha fedél idővel elrongyolódott, s ez lett az első könyv, amit magam köttem be (pirosas kemény fedelet kapott), s most bosszúsan keresem hiába Petőfi-köteteim között. De aztán eszembe jut: fiam könyvei között kell lennie; neki adtam, amikor több mint egy évtizeddel ezelőtt esténként fölolvastam neki.

Persze más gyermekként hallgatni, gyermeknek fölolvasni, egyetemi stúdiumként olvasni (ha kellett olvasni a diligenter frekventált egyetemen, amire, őszintén szólva, nem emlékszem), mint ez az új, mostani kritikai olvasat. De a kritikai olvasás is újraolvasás, amely föltárja egyrészt a korai olvasmányok rendkívüli bevésettségét (magyarán az ismerős sorok, fordulatok garmadáját), másrészt ennek összefüggését az olvasó nyelvével, egész kultúrájával.

*

A *János vitéz* egyáltalában nem mesének indul, sőt, valójában csak azután válik azzá, hogy Kukoricza Jancsiból János vitéz lesz. Idill, majd megzavart idill az első énekek tárgya, s az elcsapatásban, amely útnak indítja a főhőst, nem is vétlen ő. „Kukoricza Jancsi, juhászbojtár, szerelmes a szép Iluskába. A szerelmeskedő párra rárohan a leány gonosz mostohája, és Jancsi csak most veszi észre, hogy a szerelmeskedés alatt vigyázat nélküli nyája elszéledt, és abból több darab elveszett. E miatt elkergeti őt gazdája. . .” (A szüzsét most is, s ezután is, Henszlmann Imre kivételesen intelligens

egykorú összefoglalójából idézem, *A népmese Magyarországon* című remek tanulmányából, amely a *Szépirodalmi Szemlé*ben jelent meg folytatásokban, 1847-ben.) Bizony, a „karcú termet”, a „gömbölyű kebel”, a „két szép térdecske” nemcsak csókváltásra, hanem szerelmeskedésre, sőt, nyilván bizonyíthatatlan intuíción szeretkezésre ingerel – déltől késő délutánig tartó együttlétre. Hogy nem szűzies-gyermeki, hanem érettebb szerelemről van szó, azt Kukoricza Jancsinak a gonosz mostohához intézett ríposztjából is vélelmezhetjük: „S kend ne akadjon fönn azon, mit más csinál, / Hisz kend sem volt jobb a deákné vásznánál.» Jancsi természetéből nem hiányzik az erőszakosság, s fizikai természetéből a nagy erő. A mostohát azzal fenyegeti, hogy felgyújtja a házat, bujdosása első állomásán a zsványtanyával ezt meg is teszi, megölve lakóit, s továbbra is öldökölni akar. De gazdája – és kelleetlen mostohaapja – elől elfut, mert belátja, hogy az „méltán haragszik”. (A komplikált helyzetet a Bakonyi–Heltai-féle *János vitéz*-dalljáték úgy egyenesíti ki, hogy Jancsi nyája intrika következtében téved a tilosba.)

Az idő különlegesen konkrét pontossága az, ami az első hat éneknek (a zsványkalanddal vagy legkésőbb a huszárokkal való találkozással bezárólag) a mesével ellentétben epikai plaszticitást ad. Minden ének egy-egy időmeghatározással indul. „Tüzesen süt le a nyári nap sugára”; „Az idő a közben haladott sietve, / A patak habjain piroslott az este”; „A nap akkor már a földet érintette / Mikor Jancsi a nyáját félig összeszedte”; „Mikorra a patak vize tükörré lett, / Melybe ezer csillag ragyogása nézett”; „Mikor a nap fölkel, s a holdat elküldte”. Ez utóbbiban, a viharról szóló énekben az ötödik strófa első sora: „Mikor a nap elért az ég tetejére”. Majd a hatodik kezdete: „Az idő járása éjfél lehetett már”. A történetet és a bujdosás távolságát is eddig az idő mérte. Pontosan tudjuk, hogy a zsványok tanyája egynapi járóföldre van a falutól. A térrel való mérés, a mesei távolság kialakulása a hetedik énekkel kezdődik: „Jancsi már hetedhét országon túl jára”. Ez az első hat ének teremti meg a főhős plasztikus karakterét is (a tizennegyedikkel együtt, mely jellegzetes epikus hátravetés-sel utólag világítja meg történetét), s ez reflexív viszonyba kerül a szükségképp mindig kétdimenziós mesehős kibontakozásával.

A huszonkettedik életévét még nem betöltött szerzőnél csak két-három esztendővel fiatalabb főhősnek jellegzetes tulajdonsága a hatalmas szerelem, az Iluskán kívül majd minden más vonatkozásban halálközeli egykedvűség, az igazságérzet, valamilyen odüsszeuszi ravaszság, a kíméletlenség és a melankolikus tanácsstalanság. Talán az utóbbiak szorulnak némi kommentárra, s az erőszakosságról szólva ebbe bele is kezdtem már. „[M]ikor a vándorló Jancsi zsványtanyára jut, hol kénytelen magát úgy tettetni, mintha a bandába beállni akarna, de mihelyest elalszanak, a tanyát felgyújtja, s odább megy. . .” Az őt szívesen látó betyárokon való igazságtételt brutális elégtétel színezi („Élete gyertyáját soknak eloltátok, / Küldök én örökös éjszakát reátok”), s az talán már visszaháramol a hősről a szerzőre is, ahogy továbblép a hatodik ének

lidérces zárata után („A föltámadó nap legelső sugára / Lesütött a háznak füstölgő romjára, / Pusztult ablakán át benézett a házba, / Ott a haramjáknak csontvázait látta.”) a hetedik ének elején: „Jancsi már hetedhét országon túl jára, / Nem is igen gondolt a zsványtanyára”.

Az ifjú hős bizonyára először ölt, s mindjárt egy tucat embert, de ez, úgy látszik, nem rezzenti meg. Fondorlattal részegíti le az útonállókat, kíméletlenül pusztítja el őket, s igazságérzetének megfontolása, hogy nem nyúl a kincshez, amelyhez vér tapad. De másmilyen céltudatosság nem jellemzi: kétségbeesett, mélabús, tanácstalan. A kalandot s – meglehet – a halált keresi. Teljesen őszintén mondja a rablóknak: „Akinék életét van miért féltetni, / Ha e tájt kerüli, nagyon bölcsen teszi. / Nekem nem kedves az élet, hát közétek, / Bárkik vagytok, egész bátorsággal lépek.”

A huszárok közé is ez vezet. „Mert ha én nem ölok, engem öl meg a bú – / Nagyon kívánt dolog nekem a háború”. Mégis számárról lóra kerülni, ha csak közlegénynek is, aki azonban bármikor kitüntetheti magát: rendkívüli szociális emelkedés, amely – a történet elejétől és végétől eltekintve egyszeri kivételességgel – boldoggá teszi. Még eleven volt futaki gróf Hadik András huszártábornok emléke, aki kismemesi sorból emelkedett a legmagasabbra, s Berlin 1757. évi megsarcolásával végrehajtotta a világtörténelem legnevezetesebb huszárcsínyjét. Hasonló portya ezeké a huszároké, akik a törököktől sanyargatott francia királyt mennek megsegíteni.

Am nyilvánvaló regiszterváltás következik be a szövegben. Még nem mese ez, de már nem epikus – szociális és individuális karaktert, körülményeket festő – történet. A szárazföldi huszár-argonauták útjának három éneke a mű legkönnyedebb, leghumorisztikusabb része. Kerényi Ferenc monográfiájában azt olvasom: csak sejtethető, de nem bizonyítható, hogy Petőfi ismerte volna Garay János egy évvel korábban keletkezett *Obsitosát*. Mégis nyilvánvaló, hogy a háryádák, a müncheni háryádák, az obsitosirodalom darabjai és az obsitos-nagyotmondás tapasztalatai, az utazási irodalom fantazmagóriái e rész rokonai és forrásai, vegyítve a költő zabolátlan, jókedvű ötleteivel, mindenekelőtt bolondos geográfiájával, miszerint Tatárország után érik el Taljánországot (az örökös tél birodalmát), majd Lengyelországon és végül Indián váganak át, hogy végre megérkezzenek a vele határos Franciaországba. A határ azonban igen fáradtságos, mert égig nyúló hegyeken kell átkelni; minél magasabbra érnek, annál nagyobb a forróság, viszont a harapni való légből táplálkoznak és a felhőket facsarva oltják szomjukat. A lovak meg-megbotlanak a csillagokban.

Itt tér vissza Jancsi majd száz sor után szíve bánatára, megelőlegezve egy fontos későbbi epizódot: „Azt mondják, ahányszor egy csillag leszalad, / A földön egy ember élete megszakad. // Ezer a szerencséd, te gonosz mostoha, / Hogy nem tudom melyik kinek a csillaga; / Nem kíznád tovább az én galambomat – / Mert lehajítanám mostan csillagodat.«”

A franciaországi epizód mesei és mondai motívumok, illetve katonatörténetek szabad kevercse, melybe belejátszik a költői reváns is a magyarországi törökvilágért. „A magyar huszár a törököt, sőt Jancsink a török vezért levágván, és fiát üldözőbe vevén, megszabadítja az általa elrabolt francia királyleányt. Igérete szerint az apa neki, mint szabadítónak, akarja adni leányát, de ő vonakszik elfogadni, s elbeszélvén életét és szerelmét a szép Iluskához, a király hőnököt sok kincessel megajándékozva, hajóra ülteti, s régi szeretőjéhez küldi. . .”

A mesének ez a paradoxona, hogy a legkisebb (legárvább, legnincstelenebb) fiú *nem* tart igényt a királylányra (noha „Jancsi ereiben nem folyt víz vér helyett, / Szívében hatalmas tusa keletkezett”), teremt meg a lehetőséget a tizennegyedik ének „hosszú históriájára”, mely egy novella gazdagságával tárja föl Jancsi és Iluska keletkezéstörténetét. A falu (az ország, a haza) árvái ők. Jancsi kitett és talált gyermek – amiképpen az lesz majd *Az apostol* hőse is –, innen neve („Kukorica között találtak engemet, / Úgy ruházták rám a Kukoricza nevet”). Egy jólelkű asszony magához veszi, férjét gazdasági argumentummal győzve meg („Ha felcsuporodik a kis istenadta, / Nem kell kednek bérest, juhászt fogadnia”) – de hamarosan elhal. A gazda nem jó szemmel nézi, üti-veri a gyermeket. Iluska pedig egészen árva, akit gonosz mostohája sanyargat. Gyermekszerelem bontakozik ki kettejük között, de reményük, hogy összekerülhetnek, Jancsi édes mostohájával sírba száll. Mégis kitartanak egymás mellett. Így nyer magyarázatot búcsújuk különös céltalansága: „Nem mondtam én neki, az én Iluskámnak, / Hogy ne adja szívét soha senki másnak, / Ő sem mondta nekem, hogy hűséges legyek – / Tudtuk, hogy hűségünk úgysem szegjük mi meg. // Azért szép királylány ne tarts reám számot; / Mert ha nem bírhatom kedves Iluskámat: / Nem is fogok bírni senkit e világon, / Ha elfelejtkezik is rólam halálom.«”

A halálközelség, Jancsi merészségének s minden tevés-vevésének e desperádó-eleme a faluból való kiűzetés után elválaszthatatlan társként szegődik mellé, s a hűség mellett ez életének ikercsillaga. Ezért jó értelmezés a Margócsyé, aki arra mutat rá említett esszéjében – kétszer is –, hogy a hős odüsszeiája a szabad halálhoz, az öngyilkossághoz vezet (sajnos, a magyar nyelv nem tud különbséget tenni *Freitod* és *Selbstmord* között), s a megváltást halálra szántsága váltja ki.

Ám most még csak a történet közepén járunk, ahol bekövetkezik Jancsi metamorfózisa. Leválik genealógia nélküli nevééről, és saját érdeme jutalmaként a francia királytól a János vitéz nevet nyeri. Ez az új név nyitja meg számára a varázs- és tündérmese világát. „Jancsi, a természetes közösség »természetes« gyermeke – aki annyira önmagára hagyatkozhat csupán, hogy még a családi, genetikus kötöttségektől is meg van fosztva –, szenvedélyes individualitásának nagyszabású kinyilvánítása során egyénített gesztussal sérti meg a falu, a nép, a természetes közösség szabályrendszerét, s romantikusan számkivetett bujdosást kell, hogy magára vegyen, hogy aztán a *választott* individuális sors végigjárása után a legszélsőségesebb szubjektív döntés, azaz

az öngyilkosság elhatározó gesztusának jutalmaképpen részesüljön a természet *fölötti* világ által kínált tündérországi boldogságban” – írja Margócsy István. Kitűnő leírását – szerintem – annyiban kell módosítani, hogy Kukoricza Jancsinak van individuális sorsa, János vitéznek viszont csak akkor és annyiban, amikor időről időre visszaváltozik Kukoricza Jancsivá, amikor a mű egységének szellemében korábbi önmagára reflektálunk.

Hiszen nem választott individuális sors, hanem csoda, ami megmenti a tengeri viharban. „Hej bíz a haláltól ő sem volt már messze, / De mentő kezét az ég kiterjesztette, / S csodálatos módon szabadította meg, / Hogy koporsója a habok ne legyenek. // Ragadta őt a víz magasra, magasra, / Hogy tetejét érte már a felhő rojtja; / Ekkor János vitéz nagy hirtelenséggel / Megkapta a felhőt mind a két kezével. // Belekapaszkodott, el sem szalasztotta, / S nagy erőlködéssel addig függött rajta, / Míg nem a felhő a tengerparthoz ére, / Itten rálépett egy szikla tetejére.” Ezzel a nagyhirtelen mozdulattal libben át a mű is a varázsmesébe, amelynek szükségszerű – nem mondom, hogy ára – következménye a hős individualitásának lefoszlása, s a történettel együtt síkszerűvé, ornamentálissá válása.

A Franciaországba vezető út csodás, meseszerű elemei még csak a történet díszei. A csillagokba botló paripák pompásan ékesítik, de nem lendítik előre a történetet. Ezért is lebeghetnek a tódítás, a nagyotmondás búvőkörében. De az óriások, a boszorkányok, az óperenciás tenger, Tündérország őrei (három szilaj medve, három oroszlán s egy sárkánykígyó) mind közvetlenül létező entitások, úgy vannak és úgy igazak, ahogy vannak. Az ő beavatkozásuk, legyőzésük, segítségük, csodatételük lendíti előre a történetet, amely immár – mese.

A regiszterváltás ugyanakkor nem végleges. A mesefigurák előbbi listájából szándékosan hagytam el a griffet, akinek fészket János vitéz azon a sziklán találja, amelyre leereszkedett. Az ő huszáros meglovagolása („Odalopózkodott a fészkekhez lassan, / És a grifmadárra hirtelen rápattan, / Oldalába vágja hegyes sarkantyúját, / S furcsa paripája hegyen-völgyön túlszállt”) még őrzi a mű obsitosrétegét. Ugyanakkor a repülésnek a mese-sémához képest paradox iránya, hogy a hőst nem új kalandhoz segíti, hanem falujába szállítja vissza, mintegy előkészíti még ugyanabban az énekben (a tizenhatodikban, majd a rákövetkező kettőben) János vitéz ideiglenes visszaváltozását Jancsivá, most már katonaviselt fiatalemberhez illően Jancsi bácsivá a fölcseperedett szomszéd kislány szemében, aki elárulja, hogy Iluska halott. Jancsi gyászának mélysége van, merőben individuális, válasza rá viszont újból a céltalan, tanácstalan vándorlás. „Vándorlok, vándorlok, a világ végeig, / Míg kívánt halálom napja megérkezik.” De ezúttal a mese világában.

Jancsi-János tehát kétszer indul útnak falujából, két különböző világba, két (vagy három) különböző stílárís regiszterbe. Ennek alapján nem tartom abszurdnak azt a régi hagyományt, amelyet Kerényi cáfol, hogy „egy népies verses novella készült volna

el december elejére [1844-ben] (I–VII. fejezet), majd ezt írta volna tovább Petőfi a ma ismert terjedelemre”. Filológiai helyállósága nem foglalkoztat, hiszen az igazi kérdés az, hogy a nyilvánvalóan különböző regiszterek fantasztikus eklektikáját miképpen tudta a költő homogénizálni. Ebben rejlik ugyanis a *János vitéz* zsenialitása.

Hadd mutassak erre egy döbbenetes és bámulatos példát. Midőn János vitéz másodszor is útnak indul a mese-kalandok felé, az individuális bánat a történet tehertételévé válik. A mesehős kétdimenzionalitása ezt a mélységet nem viseli el. Petőfi tehát szinte kiszivattyúzza hősből a tizenkilencedik ének elején: „János vitéznek volt utjában két társa: / Egyik a búbánat, amely szívét rágta, / Másik a kardja volt, bedugva hüvelybe, / Ezt a török vértől rozsdá emésztette. // Bizonytalan úton ezekkel vándorolt, / Már sokszor telt s fogyott a változékony hold, / S váltott a téli föld szép tavaszi ruhát, / Mikor így szólítá meg szíve bánatát: // »Mikor unod meg már örökös munkádat, / Te a kínozásban telhetetlen bánat! / Ha nem tudsz megölni, ne gyötörj hiába; / Eredj máshova, tán akadsz jobb tanyára. // Látom, nem te vagy az, ki nekem halált hoz, / Látom, a halálért kell fordulnom máshoz. / Máshoz fordulok hát; ti viszontagságok! / Ohajtott halálom tán ti meghozzátok.« // Ezeket gondolta, s elhagyta bánatát, / Ez szívéhez vissza most már csak néha szállt, / Hanem ismét eltűnt; (mert be volt az zárva, / S csak egy könnycseppet tett szeme pillájára.) // Utóbb a könnyel is végképp számat vetett, / Csupán magát vitte a megunt életet. . .”

Tegyük ehhez a példához hozzá az ellenpéldát, a huszonkettedik éneket, amely kétségtelenül a népeleti-szociális-individuális, az „obsitos” és a mese-regiszter mellett egy negyediket nyit meg, a kísértethistóriáét. Ezért bírálták is a költőt, amíg kultusza támadhatatlanná nem tette. De vajon valóban úgy van-e, hogy a „hálásnak a temetőn semmi összeköttetése az egésszel”, ahogy Henszlmann írta? Ez az ének azzal kezdődik, hogy „Vándorolgotott az én János vitézem, / Meggyógyult már szíve a bűtől egészen. . .”. Ám éppen a radikális eklektika jegyében ez sem tartható fenn, mert a végső apoteózisban minden regiszternek össze kell olvadnia. A halálvágy, halálközelség mindaddig nem oldódhat fel a mese örökidejében és örökterében. A bánat eltűnhet, de ki még nem gyógyulhat belőle a tervszerűtlen kalandozó. Ezért kell egy konkrét helyen, egy temetőben, ahová János a sötétben tévedt, az éjfélel órán álmában meglepnie őt a síri világból feljövő kísértetek általi elragadtatás veszedelmének, amitől nem saját ereje vagy fortély, hanem a kakasszó menti meg. Mintegy az álom pszichoanalitikus terében folytatódik az, amit a tudat elfojtott. Az éber állapot fizikailag vetíti vissza a kísértetiést, az *unheimlichet*. „János is felébredt a kakas szavára, / Testét a hidegtől borzadás átjárta; / Csupán szél lengette a síri füveket, / Lábára szedte magát, s utra kerekedett.”

A *János vitéz* világait némiképp másképp is lehet ábrázolni. Eszerint volna a kisvilág, a nagyvilág és a mesevilág. S mivel sok szempontból a kisvilág áll a centrumban (a hős nézőpontja, a szerző ideologikus beállítottsága miatt), ezzel magyarázható a

nagyvilág meseszerű, tudatosan naiv és tudatosan torzító stilizálása. Illyés szellemesen mondta, hogy „[n]emcsak a betyárok alföldiek benne, hanem a francia király is, a tengerek, a hegyek, a csillagok is”. Mint ahogy a következő is pompás megfigyelése (pontosabban jelképes állítása): „[e]lső eset, hogy műköltészetben az óriások rojtos gatyát viselnek”. A mesevilág is evidens összeköttetésben van a kisvilág képzetével, a „fonóval”, ahol meséket mondanak és hallgatnak. Petőfi radikális eklektikája ezen belül is összevegyíti a mesetípusok és motívumok tucatját, sőt, egy helyen – mint Henszlmann éles elméjűen, bár rosszállólag meg is jegyzi – túl is lép a népmese ideálján.

A boszorkányokról szóló huszonegyedik ének – mert erről van szó – mostani olvasatomban az egyik legkedvesebb helyemmé vált. Csodálatos filozofikus mese ez a felvilágosodásról, anélkül hogy bárhol is kizökkenne az egységes atmoszférából, a homogenizált történetvezetésből, s egy, a maga nemében ugyancsak csodálatos regiszterváltásból. Jánost – miután az óriások királyát agyonütötte – a megszeppent behemótok királlyá választják, ellenfélből segítőkkel válnak, s varázsszöveget adományoznak neki. „Hősünk elfogadja a királyságot, de tovább menni szándékozván, helyettest választat az óriásokkal, és magával csak sípot visz, minek hallatára jobbágyai segítségére jönni tartoznak. Így jut ő most a sötétség országába, hol a boszorkányok országgyűlését meglepi, s tagjait, sípja megfuvására oda jött óriásaival agyon vereti; minden boszorkány halálával az mind inkább kiderül, s világosságát akkor kapja meg, midőn Iluska mostohája egy óriás által falujába vitetvén, senkitől sem szánva, meghal.” Pontosabban, és még nagyszerűbben, az egyik óriás „. . . a banyát elkapta, / És a levegőbe magasra hajtotta. // Így találták meg az utolsó boszorkányt / Halva, János vitéz faluja határán; / S minthogy minden ember gyűlölte, utálta, / Mégcsak a varju sem káromgott utána.” Ezzel a hajítással hatol át a banya a mese- és a kisvilág határán, és válik felismerhetővé teteme akként, ahogyan a falujában ismerték. Továbbá a történetből kitetszik János odüsszeuszi leleményessége. Mielőtt az óriásokat hívná, kitapogatja a boszorkány-nép seprőparkját. „Fölnyalábolta és messzire elhordá, / Hogy a boszorkányok ne akadjanak rá.”

De a lényeg persze a sötétség birodalmának ki- és fölvilágosodása. Nem méltatlan ez az ének *A varázsfuvola* – vagy ahogy talán Petőfi magyarul találkozhatott vele: *A boszorkánysíp*, *A varázssíp* – végéhez. (Igaz, Petőfi aligha ismerhette magát az operát, föltéve ha Jókai igazat mondott *A tengersizemű hölgyben*: „Sohasem volt rábírható, hogy egy operát meghallgasson”). Mindenesetre az Éj királynőjének lázadó kompániája ezt énekli: „Zerschmettert, zernichtet ist unsere Macht, / Wir alle gestürzt in ewige Nacht” (Csokonai körének fordításában: „Öszverontatott, semmivé tétett a mi hatalmunk. / Mi mindnyájan az örökkévaló setét éjszakába vettetünk”), Sarastro pedig ezt: „Die Strahlen der Sonne vertreiben die Nacht, / Zernichten der

Heuchler erschlichene Macht!” („A nap sugárai elűzik az éjszakát, / Semmivé teszik a hízelkedők [→ képmutatók] alattomban nyert hatalmakat”).

Tündérország nem a világosság birodalma, hanem nem szűnő, nem változó, kápráztató rózsaszín fényben játszik. „Tündérországból csak híre sincs a télnek, / Ott örökös tavasz pompájában élnek; / S nincsen ott nap kelte, nap lenyugovása, / Örökös hajnalnak játszik pirossága.” János vitéz céltalan kalandozásaiban – átkelven óriás jobbágya vállán az óperenciás-tengeren, legyőzve a fenevad örök utolsó akadályait – mintegy véletlenül kerül oda. Ez talán a legfőbb különbség közte és Árgirus között, kinek hatását hagyományosan is föltételezték, Kardos Tibor pedig Árgirus-monográfiájában szisztematikusan bizonyította. János vitéz nem keresi a szerelmét, mint Orpheus vagy Árgirus, hanem gyászolja, illetve hiányában élete értelmetlenné válik. Élete üres tévelygés – kalandjai nem célirányos próbatételek, akadályok elhárításai, hanem öncélúak. „Hát odaért János, ekkép elmélkedék: / »A külsejét látom, megnézem belsejét«”. János vitéznek nincs útja, legföljebb Tündérországgal véget ér az út, amelyen taláalomra jár. Merthogy az a világ vége. „De már így átmegyek, akárhová jutok”. E sztoikus-flegmatikus magatartás áttérjed magának az elbeszélésnek a duktusára is: „Hát Jánost mi érte, szerencse vagy ínség / Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsinység.” De mögötte mindig a viszontagságok céltalansága áll. Fölvehető, hogy a konkrét célok nélküli viszontagságokban János a sorsát keresi. Lehet – de mindenesetre nem tanulja a sorsát, hanem az csoda formájában lepi meg. S mindaddig a népi mesehős mögött mindig fölsejlik a század melankolikus gyermeke.

Tündérország a szerelem utópiája. „Benne tündérfiak és tündérleányok / Halált nem ismerve élnek boldogságnak; / Nem szükséges nekik sem étel, sem ital, / Élnek a szerelem édes csókjaival. . . // Van a tündéreknek virágnyszolyája, / Örömtől ittasan heverésznek rája; / Illatterhes szellők lanya fuvallatja / Őket a nyoszolyán álomba ringatja. // És amely világot álmaikban látnak, / Tündérország még csak árnya e világnak, / Ha a földi ember először lyányt ölel, / Ennek az álomnak gyönyöre tölti el.” A biedermeier szuperidill (a huszonhatodik ének) elgondolkodtató befejezése ez: eszerint maga Tündérország is csak árnyképe ama *promesse du bonheur*nek, amelyet az első szeretkezés kínál a földi létben, s amelyet talán a történet kezdetén élt át Iluska és Jancsi. Tündérországnak ez az árnykép-jellegű, túlvilági stilizációja – ez az újabb és utolsó regiszterváltás – messze esik attól a vaskos, immanens önazonosságtól, amely Óriásországot, szürnek is beillő faleveleit, ökröknek elkelő szúnyogjait, az óriások kőlakomáját, a boszorkányok üstjében főző „békát, patkány-fejet, / Akasztófa tövén nőtt füvet, virágot, / Macskafarkat, kígyót, emberkoponyákat” jellemzi.

Ételre-italra mindaddig a költemény minden rétegében szükség volt. Jancsi bujdoklásának első napján a pusztában, az indiai–francia határ magas hegyei közt, a francia király várában a győzelem után, az óriások asztalánál. Tündérország túlvilágában szűnik meg ez a testi szükséglet. Azért fejeződik be itt a történet (s azért olyan

mélyen hiteltelen a daljáték Petőfi hazafiságát felülíró korrektívuma, hogy Jancsi és Iluska – a Jancsi bizalmasaként beleszótt bariton, Bagó furulyaszavára – a honvágytól hajtva mégiscsak hazaindul), mert Tündérország egyként túlvilága a kisvilágnak, a nagyvilágnak és a mesevilágnak.

Magányosan tévelyegve ebben a világban a bánatnak és kétségbeesésnek vissza kell térnie. „Amint János vitéz mindent megszemléle, / S végtére álmából mintegy föleszméle: / Kétségbeesés szállt szívének tájára, / Mert eszébe jutott kedves Iluskája. // »Itt hát, hol országa van a szerelemnek, / Az életen által én egyedül menjek? / Amerre tekintek, azt mutassa minden, / Hogy boldogság csak az én szivemben nincsen?» Útja végére érve elszánja magát a halálra. Előbb az Iluska sírjáról hozott rózsát veti a Tündérország közepén álló tóba, hogy aztán ő is kövesse.

Már csak húsz sor van hátra az ezernégyszáznyolcvanból. Ez alatt kell Iluskának föltámadnia, János vitéznek halálra szántból boldog emberré válnia, s az úgy látszik királyválasztó szerelmi köztársaságban Iluskának a tündérlányok, Jánosnak a tündérfiak által királynővé és királlyá megválasztatnia. „A tündérnemzetség gyönyörű körében / S kedves Iluskája szerető ölében / Mai napig János vitéz őkegyelme / Szép Tündérországnak boldog fejedelme.”

A megállított időben megjelenhet a boldogság, s megszűnhet a halál.

CZEGLÉDI ANDRÁS

„Petőfi kenen gelernt”

Petőfi, a romantikus Nietzsche-hős, *staccato*

Ha valamire, akkor Petőfi idegen nyelvű befogadására fokozottan igaz: „író és életmű-ve csak recepciójának együttes figyelembevételével és elemzésével közelíthető meg”.¹ A költő idegen nyelvű befogadása maga is a kultusz szinte elválaszthatatlan részévé vált; ideértve a kultikus fordíthatóság, helyettesíthetőség és helyettesíthetetlenség különös példáit. Csupán érzékeltetesképp. Újdonsült egyetemistaként bolgár évfolyamtársammal megpróbáltuk felidézni középiskolás történelemtankönyveink egymás nemzeti történelmére vonatkozó passzusait. A bolgár, illetve a magyar honfoglalás után – még némi utánagondolással is – a 19. századnál voltunk kénytelenek kikötni. „Itt esett el Botev, a bolgár Petőfi” – igyekeztem visszaadni a tankönyvi fordulatot. Épp hogy belekezdtem, Boriszban rögtön felderengett: „Ekkor lelte halálát Petőfi, a magyar Botev.”

Lett légyen szó (világ)szabadság és szerelem kínai Petőfijéről vagy „a legjobb esetben is uhlandosított” (ld. a Kertbeny-fordítások kritikáit) német Petőfi-tolmácsolásokról: szinte kínálja magát Assmann mnemohistóriai megközelítése. A voltaképpeni történésszel szemben az emlékeztörténészt nem a múlt mint olyan érdekli, hanem a múlt csak úgy, ahogy emlékeznek rá; így számára az emlékek igazsága nem annyira tényszerűségükön, mint inkább aktualitásukon alapul.² A mnemohistorikust nem igazán érdekli Petőfi *an sich*, inkább „csak”, már ha ez csak, „Petőfi emlékezete” – a mód, ahogyan az éppen jelenvaló Petőfi konstruálódik.

Az alábbiakban igen röviden és vázlatosan rekonstruálok, pontosabban átültetek magyarra s körülzaladok egy német vagy inkább „jó európai” emlékdarabkát, mely töredékesen beszámol, más egyebek mellett, a gimnazista Nietzsche oly sokat taglalt Petőfi-élményéről is. Nincsenek hübrikus szándékaim, s nem áll kedvemben és tehetségemben felmondani a német nyelvű Petőfi-recepciót előtörténetestül (Lenautól, Beckettől, Lisztől; pusztaromantikástul, *Roßhirt*estül, *Bei Gott, ich bin ein echt' Magyarrenkindestül*; akár persze Herdertől) a gyakran kettős hegyoromként látott-láttatott Bettina von Arnim-i rajongáson, illetve Heinén át, aki szűknek érzi német zekéjét, ha

¹ Margócsy István: A Petőfi-kultusz határtalanságáról. In uő: *Égi és földi virágzás tükre*. Budapest, 2007, Holnap, 89. o.

² Vö. Jan Assmann: *Mózes, az egyiptomi*. Budapest, 2003, Osiris, 24. sk. o.; *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999, Atlantisz.

nevét hallja a magyarnak, mondjuk Fontane *Graf Petöfjéig*. Arra sem érzek késztetést, hogy rekapituláljam a „Nietzsche és Petöfi”, no meg a „Nietzsche és a magyarok” szakirodalmat – benne olyan polák csemegékkal, mint a Niczky grófok, illetőleg a filozófus önnön néveredeztetése –, vagy legalább Kornis Gyula és Lengyel Béla fontosabb meglátásait; avagy hogy elgondolkodjak azon, mit és mennyiben készített elő Körner *Zrinyje*, melyet Nietzsche 14 évesen abszolvált. Mindösszesen tehát egy fordítás következik, s némi töprenkedések.

Irodalmi tevékenységem, azután meg a zenei. 1862.

*A húsvéti vakáció előtt keletkezett az „Ermanarich” vers. A szünidőben a „Fátum és történelem” tanulmány. Egyebekben Emersont olvastam, Büchnert az *Anregungen für Kunst*-ban [kortárs folyóirat] etc., Pfortéban [értsd: a schulpfortei gimnáziumban] nekikezdtém Schiller *Eszztétikai nevelésének stb.* Ápr. 29-én elolvastam *Stöckert* naplóját. Megismertem Petöfit [kiemelés tőlem – Cz. A.]. *Longfellow* kitűnő költeménye, „az öreg óra”, Pertz fordításában. *Materializmus*.*

1861 kánikulájában befejezve „*A fájdalom a természet alaphangja*”, négykezes. *Szt. Mihálykor* sokat dolgoztam a Szerbián, utoljára karácsony körül hagytam fel vele. A „pusztai csárda győzelmi induló, vad álmok” magyar vázlatok 1862. február 2-ra elkészültek, majd húsvétig „*A hős siralmas éneke*”. Húsvétkor a „*Merlín*” tervének megfogalmazása. Ápr 29-én a bevezetés megkomponálása, „*A Sátán felkél a pokolból*”. Ápr 30 Már nem tetszik; oly nebéz a sátánit eltalálni és Kandidát helyesen lefesteni.³

Mi is történt? A kereken 18 éves Nietzsche – 1862 októberében járunk – összegzi az éves irodalmi és a kétéves zenei termést. Csinált már hasonlót korábban is: Fritzchen nem egészen 14 évesen alapos önéletrajzot írt, a meglehetősen hangzatos, sőt szemtelen *Aus meinem Leben* címmel – zárásként még azt is beleírja: *Ich habe hier ganz der Wahrheit getreu erzählt ohne Dichtung und poetische Ausschmückung* [kiemelés tőlem – Cz. A.], de Goethe nevét véletlenül sem említi –, részletesen, éves bontásban felsorolva a verseit. . .

A 18 éves Friedrich visszafogottabban és önkritikusan-célrátörően summáz, nem a teljesség valaminő taxatív igényével. Most nem veszi sorra egyesével a poémáit, csak egyetlenegy emel ki; ekképpen például homályban marad, hogy 1862 augusztusában

³ *Friedrich Nietzsches Werke und Briefe. Historisch-kritische Gesamtausgabe.* 2. Band. München, 1934, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 100. o. A központosításban stb. törekedtem hűen visszaadni a német eredeti jellegzetességeit.

keletkezett a *Der alte Ungar*, olyik önhivatkozásban *Der alte Magyar* c. vers – bizonynal Petőfi felfedezése után, s a szakirodalom szinte egésze szerint Petőfi-fordítások (Kertbeny, Hartmann-Szarvady) hatása alatt.

Pofonegszerű módon egy bekezdés szenteltetik az irodalomnak – nem kizárólagosan az ún. szépirodalomnak, teoretikus érdekű szövegek, szerzők és tematikák szintén felbukkannak –, az olvasmányoknak és a saját írásoknak; egy másik a zenei munkásságnak. Az irodalmi bekezdésben ott a tömör megállapítás: „*Petőfi kennen gelernt.*”

A két tevékenység bemutatása jól érzékelhetően nincs egyensúlyban. A zenei utólagosan felsorolt, a címbeli évszámjelölés nem hozzá illeszkedik, és kizárólag elaborálást takar, szemben az irodalmival, mely befogadást is. Ráadásul a „*musikalische Thätigkeit*” részint származtatott: a *Lied* legelőbb vers, versélményekből születnek ama „magyar vázlatok”; ahogyan majd Petőfi megismerését is követi a *Felbők* ciklus 5 darabjának és a *Bilincs* c. versnek, értsd: német átirataiknak⁴ a megzenésítése. Mindez persze nem feltétlenül jelenti a zene alávetettségét. Egyáltalán nem. Hiszen visszahatás is érvényesül: a *Szerbia* szimfónia már egy ideje (legalább 1861 eleje óta) dédelgetett tervéből és vázlataiból szökken szárba az *Ermanarich*-vers (1862 tavaszán; a *Lied* legelőbb tehát még sem egyszerűen vers. . .). Illetve az a helyzet, azt meséli el töviről hegyire az *Irodalmi tevékenységemet* közvetlenül követő bejegyzés (*Werke und Briefe*, Bd. II. 101–105. o.), hogy Liszt *Hungáriája* és *Dante-szimfóniája* nyomán már egy ideje zeneileg ott motoszkált s zenei formát nyert benne, Nietzschében, az irodalmilag még nem eléggé kiérlelt, mert nem elég távoli Ermanarich-anyag.⁵ Az „*Ermanarichstoff*”, ez a látszólag gót-hun tematikájú anyag, bevallottan magyar ihletésű.⁶

⁴ Szó szerinti átiratoknak: Nietzsche a kedvezőbb zenei hangzás kedvéért át- és felülírja a német „eredetit” – azaz a fordítást –, és saját címet rendel hozzá. Az *Es winkt und neigt sich* átirat annyira megtetszik neki, hogy nem jelöli átirat voltát, s odabiggyeszi a végére: *von mir*. Ezzel némileg zavarba hozta a bűvárkodó utókort, pedig nyilvánvalóan a *Die Wolken senken sich und neigen* (ez lett a *Hull a levél a virágról* Petőfijéből Szarvadyéknál) variánsáról beszélhetünk, s az érett Nietzsche egyik kedvenc szórakozása lesz a *von mir*-eljárás.

⁵ „Es war eine Zeit, in der der Ermanarichstoff mich heftiger als je bewegte, zur Dichtung war ich noch zu sehr erschüttert und noch nicht fern genug, um ein objekt<ives> Drama zu schaffen; in der Musik aber erfolgte der Niederschlag meiner Stimmung, in der sich die Ermanarichsage völlig inkarniert hatte.” Nietzsche, i.m, 101. o. Aligha kell hosszasan felhívni a figyelmet arra, hogy a zene a későbbiekben sem – ekkor aztán igazán nem! – másodlagos, származtatott vagy alávetett jelentőségű „Dionüszosz isten utolsó tanítványának” bölcséletében.

⁶ „Allerdings, es sind keine Gothen, keine Deutschen, die ich gezeichnet, es sind – ich wage es zu behaupten – Ungargestalten”. Uo.

És a gót-hun tematika, no meg a Liszt nyomán s magyar ihletésre-alakokra szerzett zene dacára (?), az egész kompozíció tervezete jó hosszan a *Szerbia* elnevezésre hallgat.

Meg lehetne jegyezni, hogy ekkoriban Nietzsche-t kifejezetten foglalkoztatták az oly divatos „szerb dalok”; 1861 tavaszán, nagy bizonyossággal Talvj, vagyis Therese Albertine Louise von Jacob Robinson *Volkslieder der Serben* „historikus-metrikus” fordítását felhasználva, tercinákba írt át egy szerb hőskölteményt: *Der grimme Bogdan*.⁷ Petőfi szerbes születési nevééről – melyet Péter László nem fogad el a szerb származás bizonyítékának; a Petrovics család evangélikus vallásához persze kétség sem férhet, de Nietzsche-Nietzkynak lenne néhány szava a genealógia bonyolultságáról – s általában „szláv vonatkozásairól” Kertbenyektől nem értesült a gimnazista.

Mindegy is – nem ez a lényegi; Nietzsche voltaképpen már ekkor jó európai. „A néprajzi szempont határai elmosódnak előtte: magyar-e vagy szerb, kevésbé fontos a »dionysosi mámor« és az »emberfeletti ember« későbbi megszerkesztőjének szemében, mint a »vadság«, a »szenvedély féktelen hatalma«” – jegyzi meg találóan Kornis Gyula.⁸

Az persze igaz, hogy az ifjú Nietzsche jó európaisága romantikus. A romantika erőterében látja Petőfit is – ez a Napnál világosabb (mennyire beszédek lehetnének egy komoly elemzés számára az *Irodalmi tevékenységem szerzői nevei!*). Némi idő múltán, mint többé-kevésbé ismeretes, szakít a romantikával – *A tragédia születésének kései önbírálatában* saját egykori romanticizmusán is ironizál –, jó európaisága radikalizálódik, s nagyjából-egészéből eltűnik a szeme elől Petőfi.

*

A továbbiakban ugyanis Petőfi neve alig tűnik fel az életműben és a levelezésben. Akad némi levélváltás ’73–’74-ben a Petőfi-fordító, Kertbeny-rivális Theodor Opitzcal, aki mindjárt nyitólevelében modern Arkhilokhosznak nevezi Petőfit, s mellékel a saját fordításkötetét (melyekből tehát elég jól el volt látva Nietzsche – legalább három válogatás megfordult a kezében!); Nietzsche hol válaszol, hol nem, de nagy reverenciával ír két akkor éppen közeli barátjának (Gersdorff, Rohde) „egy költő”, *Übersetzer von Petőfi* jelentkezéséről. A nagyon fineszesek pedig felhozzák Meltzl Hugót, az irodalomtudóst és Petőfi-kutatót, aki Nietzsche egyetemi társa volt Lipcsében. Noha

⁷ Goethe *Serbische Lieder*-jét valószínűleg ismerte a gimnazista, Mérimée *Guzláját* viszont feltehetőleg még nem, s Merimée-ét csak a 70-es évek végétől kezdi el emlegetni – igaz, Nietzsche-nél nem mindig perdöntő, hogy kit mikor kezd el nevesíteni.

⁸ Kornis Gyula: *Nietzsche és Petőfi*. Budapest, 1942, Franklin Társulat, 6. o. Kornis éppen ezért rosszalja, hogy a Petőfi-hatás nem szervül eléggé a *Der alte Ungarban*: Nietzsche képzelete sziklát görget a magyar rónára, az öreg magyar pedig akármely nép vénembere lehetne. Uo. 8. o. Pontosan. És éppen ezért lehet, a rosszallás mellőzésével (romantikus) invencióra és európaiságra asszociálni.

egyikük *œuvre*-jében sem maradt írásos nyoma a másikkal való érintkezésnek, a Meltzl-tanítványok (Barabás Ábel stb.) szerint szóban gyakran előkerült a lipcsei diáktárs.⁹ Ha Meltzl és Nietzsche valaha hosszabban beszélgettek a poézisről, az kifejezetten izgalmas lehetett, már csak arra való tekintettel is, hogy előbbi minden kultikus egyoldalúsága ellenére „komoly rokonszenvvel és elismeréssel kell (...) említenünk (...) törekvését arra, hogy a nem népies Petőfi figuráját kanonizálja, s szembeszálljon egy egyoldalú népi-nemzeti kanonizációs stratégiával”.¹⁰

*

Viszont a korábbiakban egyszer, egyetlenegyszer már felbukkan a „Petőfi” név Nietzschénél. Közvetlenül Hölderliné mellett.

Mielőtt rögzítené a gimnazista, hogy megismerte Petőfit, előzetesen elhelyezi őt.

Pár héttel az *Irodalmi tevékenységem* előtt, 1862 szeptemberében fogalmazódik az *Ueber das Wesen der Musik* (Bd. II, 89. o.). Visszatérő gondolata: a zene lényege az érzelmek s a fantázia tudattalan összekapcsolása. Amint arra Kornis¹¹ is rákérdez: „S kinek a költészetében találja meg Nietzsche az érzéki benyomások egybefonódásának, az érzelmek és a képzelet zenei elemekkel való összeforrottságának jegyét a legjellemzőbben?”

Hölderlins Gedicht.

*Petőfis Gedicht.*¹²

⁹ A Meltzl-tanítvány Ferdinand Laban – akit a *Petőfiana* is jegyez (*Homér és Petőfi*), no meg van egy *A prosopopoeia Lenannál és befolyása Petőfire* c. könyve –, talán részint professzora bátorítására, küldött néhány barátságos fogadtatásra lelt entuziasztikus levelet Nietzschének: fényképet kért és kapott tőle. Petőfiről nem esett szó köztük.

¹⁰ Margócsy, i.m., 99. o.

¹¹ Kornis, i.m., 9. o.

¹² *Ueber das Wesen der Musik*. In: Nietzsche, i.m., 89. o.

BÁTHORI CSABA

Írásjelek Petőfi költészetében

Különös tekintettel a pontosvesszőre

Margócsy István 60. születésnapjára

Valamikor eljött az idő, hogy fölfedezzük az írásjeleket. Nem tudjuk, miféle hatást váltanának ki híres verseink, ha más központoszással ismerjük meg őket. Ma talán meggyérültek, de Krúdy korában, az ő tolla alatt még léteztek regényes alakok, akiket érdekelt, vajon *kik ügyelnek pontosvesszők korrekt elhelyezésére*. Figyelünk? Ebben a félmondatban is szembeötlik az *ügyelnek* ige, a határozott névelő elhagyása (Krúdy nem azt mondja: *a pontosvesszők. . .*), a magyarrá fogadott latin jelző, a kérdés elhagyása a mondatvégen, és hasonlók. Minél régebben, minél mélyebben élünk együtt műalkotásokkal, annál apróbb részletek tűnnek meglehetősen fontosnak. Petőfit szeretni, tódítva elemezni, ez nem nehéz dolog, nem ritka szokás. De ezerszer észrevett fordulatokban felfejteni, felfedezni, másként szóvá tenni tudni, ami kezdettől fogva titokként bennük rejlik, ez nem csekély vállalkozás. Telik az idő, és néha-néha úgy véljük: régebbi költőink írásjelhasználata önkényes volt, vagy a kor kötelező mintáinak hiányában következetlennek rémlik, vagy legalábbis fölösleges ilyesmivel bíbelődni – ezek a szempontok mellékesek a nagy eszmei horderő, az eszmény vagy a korhuzat erejéhez képest. Nem, nem így van. A világért sem így van.

Petőfi írásjelkezelő gyakorlata éppolyan érdekes, mint látomásai, szerelmes ágaszkodása vagy uszító katonaköltészete. Minden írásjelének története, sokrétű fejlődés-szerkezete és jelentésőrző – vagy módosító – funkciója van. Hadd emeljek ki egyet, a pontosvesszőt, hadd taglaljam annak néhány jegyét.

A pontosvessző eredeti szerepe a versben is az, hogy nagyobb – önállóságot sugalló – tagmondatokat választ el egymástól szelíden, de nem a szakítás igényével; vagy felsorolás részének minősülő tagokat köt össze. Tehát csak mondat belsejében fordulhat elő, esetleg töredékek végpontjaként. A magyar költészetben azonban, úgy sejtem, Petőfi az, aki a pontosvessző funkcióját a legkorábban tágítja ki –, ő teszi ezt a nehézkes jelet a vers természetes elemévé. Ne alkalmazta volna Berzsenyi? Vörösmarty, Arany? És később a huszadik század nagyjai, kisebb-nagyobb mértékben? (Persze, jellemző, ki-ki hol, milyen mértékben, milyen szándékkal.)

Petőfi versszakokat választ el ezzel a jellel, így nyomatékosítva – különösen korai költészetében – a várakozást. Amikor beszéde még szinte hadaró, már alkalmazza ezt a hatékony fogást. Idézem a *Bú* harmadik és negyedik szakaszát:

A pacsirta
Zeng panaszt,
Ha nem éldel
Szép tavaszt;

Gili árván
Szomorú;
S én ne tudjam
Mi a bú?

(A *panasz-tavas* rímpár később többször felbukkan a magyar költészetben, legutóbb – tudomásom szerint – egy egész bokorral Weöres Sándor egyik kései versében: *Daráló*.) Figyelünk? A negyedik versszak harmadik sorában elmaradt a vessző –, talán éppen azért, hogy a pontosvesszőt követő két sor annál zajosabban zuhanhasson az olvasóra.

A pontosvessző néhol indokolt tétovaságot, szünetet érzékeltet, s úgy tűnik, állhatna helyette más is (pont, vessző, gondolatjel). Vannak formák, amelyek kényelmesebb medret kínálnak a pontosvesszőnek (pl. a hexameter), és vannak, amelyek nemigen tűrik meg. Nehéz elképzelni, hogy a *Nemzeti dal* valamelyik sorában valódi szerepet játszhatott volna ez az inkább elmélkedő, lassító, mérsékletet sejtető kentaur (pont is, vessző is). Az idő haladtával egyre ritkábban találkozunk vele a versekben, Petőfi 1848-49-es költészetében – a korábbiakhoz képest – alig-alig. Az írásjelek megfoghatósága is tükrözi ennek a művészetnek radikális kicsattanását, plakátszerűvé hangolódó minőségét, szabadságért fuldokló zihálását.

Korábban – a formálás kevésbé tudatos időszakában – a pontosvessző szerepe még nem zsugorodott arra a néhány funkcióra, amelyet a köztudat ma is számon tart. Mondjuk, 1845 előtt *még minden lehet*: palástolhatja a kifáradást, helyettesíthet más írásjelet, lebeghet a tétova gondolatrögzítés hullámain, vagy egyenesen azt a szerepet tölti be, amelyet később az avantgard költőinél: csak mentegeti a semmit. Az *Első szerelem*ben pl. mindhárom említett jegyet felfedezhetjük idézetünk második sorának végén:

Messze bércek kékellő homályán
Bájjal ég az arany esti csillag;
A leányka nefelejts-szemében
Tündérfénnyel szebb csillagzat égett.

Az írásjel értékét és találati pontosságának fokát úgy mérhetjük, ha elvesszük a szövegből, vagy más jelekkel pótoljuk. A pontosvessző ördögös tulajdonsága, hogy még remekművekben is csak a legkritkább esetben tűnik egyetlen helyes megoldásnak. A pont, a vessző és más jel rendszerint azonnal igazolni képes jogosságát, fontosságát, jelentésmezejének szabatos határait. A pontosvessző nem: az éppen funkciójának megfoghatatlan tágasságával, jelenlétének hangsúlyos némaságával, jeltelen jelszerűségével szerez magának tekintélyt.

Vagy nézzük, hogyan kapcsolódik a pontosvessző más írásjelekhez.

Petőfi néha szereti egy éles, metsző mondattal kezdeni a verset. Két példát idézek. A *Téli éj* így indul:

Vad téli éj. Sűrű hópelyhek esnek.
Szélvész ragadja. S hátha nem hópelyhek?
Talán egy őrült gondolatjai?
Vagy összetépett lelkem rongyai.

A *bazáról* első négy sora így hangzik:

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttek. Sötét az ég.
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Figyelünk? A *Téli éj* második sorában hiányzik a mutató névmás. Megcsuklik a sorvég ritmusa. A harmadik sorban megvastagodik a látomás, de még földközelen tartja a verset a kérdőjel. A negyedik sor azonban hirtelen – éppen a várt harmadik kérdőjel elhagyásával, a sor állítássá erősített zárlatával – kozmikus dimenziót, pokoli távlatot nyer. Kétségtelen, a hatás nem volna ilyen lenyűgöző, ha a sorvégen más írásjel állna, pl. újra kérdőjel, gondolatjel, vagy három pont. (Másutt, semmi kétség – mondjuk, Vladimír Holan költészetében –, roppant mély jelentést képes gerjeszteni a három pont, ez a bizonytalanságra utaló toldalék.) De így a mondat súlyos kijelentéssé keményedik, és roppant erővel csap az olvasóra. Petőfi utolsó versében (*Szörnyű idő...*) két írásjel kap döntő szerepet: a három pont a címben, és a pontosvessző a második szakasz második sorában. A címet követő pontok a katasztrófa vészterhes közelét, a véggel fenyegető végtelen megrendülés állapotát hangsúlyozzák. A második szakasz kezdete pedig:

És ott elől a háború
Csak a kisebb baj; szomorúbb,
Mi hátul áll,
A döghalál.

A bukás állati szomorúságát, a felbomlás örületét úgy vési emlékezetünkbe, hogy egy ponton megtorpanja, meghökkentő holtpontra juttatja a verset, és a töprengés jelével mélyíti el döbbenetünket. Itt csakugyan érzékeljük, hogy a pontosvessző pörölycsapását képtelen volna felidézni más, szelídebb írásjel.

A verskezdet *pontos* kezdetét a korai költemények még nem ismerik. Itt éppen a pontosvessző – mi más – pótolja azt a szerepet, amely aztán a ponttal zárt mondatokban válik emlékezetessé. Itt még nemigen különül el találás és hevenyészett alkalmazás. A jel imbolyog, nem szükségszerű, esetlen. Idézem a *Boszú* első szakaszát:

Kecses tavasz virúla;
Vidám tekintete
Berkemnek kebelébe
Rózsákat ültete.

A bökésszerű kezdőmondatos versek egy másik korai példánya hasonló technikát alkalmaz. Az *Örök bú* kezdő szakaszát idézem:

Tódul a felleg; barna éjbe vonja
A látkört, búsul a sötét vidék.
Sötét e szív is, hű szerelmem honja
Reá a bú gyászfátyla szöveték.

Látjuk: a költő puhatolgatja még a találó jeleket és megelégszik a tetszőleges elválasztásra alkalmas, átabotában leírható, kényelmes alakzattal. A *Változás* összesen két szakaszból áll. Üssük fel, s látni fogjuk, a második szakasz eltérő írásjelezése a harmadik sor végén furcsa lebegést, egy pillanatnyi billenést visz a szövegbe.

Petőfi Sándor – szorgalmas központoszó gyakorlata tanúsítja – a sűrű jelzésalkalmazás, az egyre tudatosabb tagolás, az éles hangsúlyozás költője volt. Berzsenyiehez vagy modern költőinkhez képest gyakran megtöri, darabolja, iktussal látja el a szöveget. Ez nem természetes. Vannak más költők, akik kevés írásjellel, a kevésnek is takarékos adagolásával szikráztatják varázslataikat. Pilinszky János vagy Rába György költészete arra lehetne példa, milyen erős hatást képes kelteni az aggodalmasan elhelyezett, inkább csupán emlékeztető jelleggel kitett írásjel.

Petőfi ebben a tekintetben is külön elemzést érdemelne: szövegei gyakori külső irányjelzőikkel, segédpóznáikkal, indulatterelő jelzeteikkel is fokozzák a versek alapenergiáit, ráadás lüktetést kölcsönöznek a versnek, szinte ékek közé szorítják még a nyugodtabb ívű darabokat is. Nála egyik-másik vessző már-már felkiáltójel, némelyik kérdőjel hovatovább felelet, három pontjai pedig olykor nem a bizonytalanságot tükrözik, hanem egyenesen felérnek egy pofonnal. Azt hinnénk, a szerkezetek ilyen sokszoros tagolása árt a vers egységes tónusának, és netán bomlasztja a kompozíció tömény érzelmi-gondolati tömbjeit. Nem, nem így áll a dolog. Petőfi költői csodája

éppen abban is megnyilvánul, hogy a tagolás mindig csak az indulati egység, a kötelezően katartikus kigombolyodás érdekében lassítja a szöveget. A költemény járó-keelő higanymozgása Petőfi igazi leleménye: ő a verset nem csak előre, a csúcspont felé mozgatja, hanem közben meg-megtorpantja, apró írásjel-bukkanókkal gazdagítja, s ezzel mintegy késlelteti a végkifejlet megmutatkozását. Nála az írásjelek nem csupán leképezik a költői „gondolatot” (tudjuk, ez soha nem azonos valamely elvont filozófiai létállítással), hanem élesen körvonalazzák a látomást, és a szóalakokkal együtt segítenek megteremteni azt az emocionális egységet, amely olvasás közben létrejön.

Ezért különösen fontos, hogy Petőfi-kiadásaink híven – a szokásos aprólékos-ságot meghaladó mértékben, mondjuk a római jog kifejezésével, a *bonus paterfamilias* gondosságával – rögzítsék a szövegek mikroelemait is. Egy példa: Az 1951-es kritikai kiadás II. kötete az *Egy gondolat bánt engemet* című verset itt-ott más jelzésekkel közli, mint az új kritikai sorozat 2003-ban megjelent negyedik kötete (Kerényi Ferenc példás munkája). A régi változat három pontot tesz a cím után (általában is), az új következetesen négy pontot használ. Vajon miért? Megszoktuk a három pontban összegzett üzenetet: a cím előlegezi a kezdetet, vagy utal valami egyébre; mintegy megkóstoltatja velünk a feldübörgő mű első taktusait, kezdet nyújt egy első pillanatnyi ismerkedéshez. A négy ponthoz még nem szokott hozzá olvasói érzékrendem. A három pont hagyományát ismerem, elfogadtam, magam is alkalmazom; a négy pont szokásrendjét, tartalmi kereteit, utalásmintáit még meg kell teremtenem, a magam számára is. (A pontok egyébként, hasonló számban, visszatérnek a vers tizennegyedik sorában, ott gondolatjellel súlyosbítva: itt mintha egy percre megernyedne, megsibbadna a hegyes beszéd, s a költő maga is megsokallná a tigrisetejet. . . hogy aztán folytassa az irtóztató kívánságjósolatot.) A két kiadás – most csupán az írásjelekre figyelek – egy másik helyen is eltér egymástól. A régi az *Ott essem el én*-sor végén vesszőt tesz, az új nem. Mindkét említett különbség indokolt lehet, de mindkettő újfent megerősíti: Petőfi érett jelkezelése is a hangsúlyos, látható tagolásra törekvő költői hajlam jele.

Befejezésül érintenék még két mérvadó vonást. Az egyik: az írásjelek tartalom- és tónusképző funkciója. A másik: a költői temperamentum és az írásjelek viszonya.

Olvasás közben nemigen tudatosítjuk, hogy az alkotó az írás folyamatában *választ* a különböző írásjelező lehetőségek között. Az irodalomtörténet ismer olyan eseteket, hogy bizonyos írók később megváltoztatják eredeti szövegeiket, többnyire abban a hiszemben, hogy ezzel fokozzák a művészi hatást. Ismerünk olyan újraírási gyakorlatot (pl. Goethe esetében), amely nem érintette a szavak sorrendjét, szinonimáit, s a mű egyéb elsődleges tartalmi elemeit, hanem csupán az írásjelek módosítására vagy elhagyására terjedt ki. Ez a művelet igazolja azt a feltételezést, hogy a műalkotásban az írásjel konstitutív szerepet játszik, azaz: más írásjelezés más tartalmat indukál a versben. Idézem a *Pacsirtaszót hallok megint* első szakaszát először Petőfi verséből, majd ajánlatot teszek más írásjelezésre; rögtön érzékeljük a különbségeket. (Célom, termé-

szetesen, nem az, hogy az átformálással más mondandó felé tereljem, meghamisítsam a verset; végig szem előtt tartom Petőfi feltehető szándékait.)

Pacsírtaszót hallok megint!
Egészen elfeledtem már.
Dalolj, tavasznak hírmondója te,
Dalolj, te kedves kis madár.

Nem hat-e másként ez a versszak, ha így központoszuk:

Pacsírtaszót hallok, megint.
Egészen elfeledtem már. . .
Dalolj, tavasznak hírmondója, te!
Dalolj, te, kedves, kis madár!

Világos: az első felhőtlen öröm, kitörő éljenezés, tavaszi carmen; a második: az elégia, a balsejtelmes háttérű igenlés, a félünnep hangütése. Az első: szertelen, jakobinus üdvözlés; a második: köszöntés száj-szélről, amolyan hideggyújtás. Átírásom az eredeti jelhasználat találékonyságát kívánja nyomatékosítani.

S végül: Petőfi központoszási szokásai pontosan tükrözik költői alkatának lobbanékony, ezer felé nyilalló sziporkázását, sőt olykor szeszélyes, olykor maximális hangerőre és hangmagasságra állított közlésmódját. Nála a több is a helyén van, és ha kevesebb jelzéssel élne, azt szinte megvonásnak éreznék. Költészetében nem csak a szavak, a gondolatok fejlődnek természetes és látomásos bőséggel, pontossággal, hanem a kísérfőanyagok, a segédszerkezetek is markánsan támogatják, igyekeznek kidolgozni a benső tartalmakat. Miközben a költemények szaggatásos igyekezettel iramlanak, az írásjelek is követik a dübörgő ütemet, a forró robogást. Ahogy Arany mondja a *Buda halálában*: „Mértékre imbolygott a beszéded rúdja”. Igen, Petőfi egész költészetének jelkezelését végigkíséri ez a mértékalkotó szerep. Soha nem érezzük, hogy a szavak között eltévedt volna. Mondhatni: ő nemcsak a szavak és eszmék síkján látott perzselő világossággal, hanem a szavak közötti összekötő térben is helyesen tudta mozgatni a tollat. Más költőknél olykor meg-megbillen a töltés és a toldalék aránya, Petőfi mindig közvetlen utakon jár. Még írásjel-teremtésének is stílusa, története, pedigréje van. Ha egy-egy sorát, szakaszát emlékezetből idézzük, többnyire az írásjeleket is fel tudjuk eleveníteni. Verse nem csomósodik meg, hanem észtől észig hatol.

És többet nem is akartam mondani, csak azt: a nagy költészet az írásjelekben is tanulságos. A költői szabadságot nem korlátozza a helyes segédjelhasználat; de a gazdagon hangszerelt vers egy árnyalatnyit mindig helyesbíti a szabadságról alkotott képzeletünket.

DÉKEI KRISZTA

PETŐFI,
a köztéri emlékszobor¹

„Köszönöm, köszönöm!”²

Ha van anakronisztikus képzőművészeti műfaj, akkor a köztéri szobrászat többszö-
rösen is az. Elég csak végigtekintenünk a kortárs héroszok temetőjén, a Nemzeti
Színház előtt kiállított Színész Pantheon giccsparádéján, hogy érzékeljük: ha van is
kortárs igény a kivételes és kiemelkedő személyiségek megörökítésére (bár gyanít-
hatóan inkább felülről megrendelt alkotásokról beszélhetünk), maga a szobrászati
nyelv idejétmúlt, korszerűtlen maradt. Ez még akkor is így van, ha a felkért művészek
munkái modernnek és emberközelinek, esetleg meghökkentőnek tűnnek – miközben
bántóan sematikusak, hatásvadászok és hazugok.³ A kérdés az, hogy van-e bármilyen
jogosultsága a 20. század végén, 21. század elején az emlékmű fogalmának – amely
Magyarországon amúgy is csupán a 19. században honosodott meg –, pontosabban
létezhetnek-e mai, kompetens válaszok például az évtizedeken át fel- és kihasznált
forradalmi „szentünk”, szegény Sándorunk esetében.

**PETŐFI,
a tornász, avagy „lelkem meghalt, de testem élve maradt”⁴**

Ha Vahot Imre korát megelőzve komoly marketingmunkával felépítette a sztár-
Petőfit, s ily módon megteremtette a (későbbekben ugyan elvetett) nép-nemzeti,
búsongó, pipázó, szűrből fészítő ősz-zenesi alakját – miért ne lehetne ma is elkép-
zelhető egy atipikus Petőfi-képen alapuló figurális emlékmű? A budapesti főszobor⁵

¹ Jelen írás egy később (talán) megírandó tanulmány erősen szubjektív vázlatja, amely egyben
azzal az igénnyel is készült, hogy – mintegy tudományosságát bizonyítva – a lábjegyzetek
n száma megközelítse a főszöveg terjedelmét.

² Petőfi Sándor: *A hóhér kötele*. Pátria Könyvek, 1988. 7. [a továbbiakban HK]

³ Különösen „jól sikerült” Sinkovits Imre szobra, ahol a színész Mózesként egy kőtáblával
hadonászik (Marton László, 2002), láthatjuk Tímár Józsefet hatalmas bőrdöngével az
ügynök szerepében, Bessenyeit mint Bánk Bánt (Párkányi Raab Péter, 2008), de hasonlóan
elrettető az egymásra nevető Hofi Géza és a halál a Nagymező utcában (Stremeny Géza,
2004).

⁴ HK 59.

⁵ Izsó Mikós – Huszár Adolf, 1871–72.

hatására a nemzet vizuális memóriájába égő kompozíció, a statikusan pózoló költő deheroizálására már a hetvenes-nyolcvanas években történetek kísérletek – sajnos kevés sikerrel. Elszaporodtak a sportos Petőfik:

magas-tartás [Hódmezővásárhely, Kamotsay István, 1983.],

terpeszállás [Baja, Fritz János, 1984.],

futás denevérjelmezben [Balassagyarmat, Borbás Tibor, 1977.],

törzsdöntés, esetleg vakaródzás [Csíkszereda, Szobotka András, 1973.].

Kimeríthetetlen lehetőség rejtőzik abban a tényben, hogy nehéz olyan rónát, vadregényes bércet, tanyát, falut vagy várost találni, ahol *nem* fordult meg Petőfi. A beregszászi Petőfi-szobor⁶ például háta mögött egy modern kori étteremmel (s így módon a kulináris örömeiket megvetve) a város római katolikus temploma felé fordul, s „abban a pózban ábrázolja a költőt, ahogyan 1847. július 13-án délután karját előre nyújtva elgyönyörködött a gótikus stílusú római katolikus templomban, amelyről külön is megemlékezett Szatmáron írt XIV. úti levelében”.⁷ A mézesheteit Koltón töltő Petőfi – „mintha éolhárfa pengett volna keblemben”⁸ – természetesen nem jelenhet meg egyedül: Szendrey Júlia azonban oly tartózkodón és mereven borul a semmibe (vagy a jövőbe? a téli világba?) meredő férfi kebelére, mint egy marionett-figura.

[Pogány Gábor Benő, 1998.]

„Holt láva szívem körül”⁹ – mondhatnánk a költővel –, mindenesetre különös, a sablonos szerelmes-pár ikonográfiát (csók, öröm, boldogság) felülíró szoborról van szó, amely valójában nem más, mint a *Szeptember végén* zanzásított, egyetlen pillanatba sűrített vizualizációja. Újító megoldás lehet, ha a szobor nem nemes anyagból készül – „fatuskó vagy kődarab”¹⁰ –, mintegy visszacsatolódva a népi gyökerekhez. A mélykúti Petőfi szó szerint úgy jelenik meg, mint egy kivágott fatörzs új hajtása, s még ha eltekintünk is attól a tényről, hogy a népi faragásban nincs valódi hagyománya a nagy méretű, figurális ábrázolásnak, több mint furcsa a szakrális hatást keltő, kereszt alakú kardmarkolat. „Őrült gondolat gyűjtá meg agyvelőmet”¹¹ – lehet, hogy szabadságharcunk valójában egy kereszties háború volt?

⁶ Körösenyi Tamás, 1991.

⁷ „Beregszász közönséges mezőváros, van benne gót templom. . .”.

⁸ HK 56.

⁹ HK 47.

¹⁰ HK 104.

¹¹ HK 57.

PETŐFI, az elcsatolt részek védőszentje

Ha már geopolitikai okokból nem feltétlenül szerencsés Szent István-szobrokkal telehíteni a Trianonban elszakított területeket (ahol szerencsére nem futunk bele minden településen egy-egy dermesztő Árpádba, kopjafába, székely kapuba, hármas halomba), egyszerűbbnek tűnik Petőfi, a költő védőszárnya alá helyezni Erdélyt, a Vajdaságot, a Felvidéket és Bácskát. Az érzékeny szomszéd népek azonban hajlamosak Petőfire mint a szabadságharc egyik kiemelkedő alakjára tekinteni, amely szabadságharc során bizony tótok, oláhok, szerbek, horvátok egyformán elnyomottak és jogfosztottak maradtak; nincs is azon mit csodálkozni, hogy időről-időre „meggyalázzák” a láng-lelkű zseni büsztjeit és szobrait. Ezekben az esetekben egy másik ország közterébe (s György Péterül szólva: politikai diskurzusába) beemelt jelképről (itt a magyarok harcoss védőszentjéről) beszélhetünk – álságosnak tűnik a reakción csodálkozni. 1989 után Petőfi-szobrot avattak többek között Szovátán,¹² Fehéregyházán és Marosvásárhelyen,¹³ Rimaszombaton,¹⁴ a vajdasági Kupuszinán,¹⁵

[2006.]

¹² Bocskai Vince, 1992.

¹³ Hunyadi László, 1999 és 2000.

¹⁴ 2004.

¹⁵ Petőfi kísértetiesen emlékeztet Badár Sándorra.

valamint Szatmárnémetiben.

[2009.]

Sajátos ellenpélda minderre az „anyaországi” Göd város esete, ahol 2009 májusában elbontották a Petőfi-szobrot,¹⁶ hogy helyébe Országzászlót emeljenek. (A két Kínában található mellszobor¹⁷ nem nagyhatalmi ambíciókat sejtet, a művek valójában Petőfi kínai fordítójának – s nyilván jó kapcsolati tőkájének – köszönhetőek.)

PETŐFI, a táncoló törpe, az integető forradalmár és a diák

Mielőtt hevenyészetten utalnánk a Petőfi-szobrok általános típusaira, tegyünk egy kis anekdotikus kitérőt Honoré de Balzac híres képmásához, Rodin szobrához. Balzac nem sovány fiatalemberként, hanem súlyosan felpuffedt, dagadt emberként végezte életét, s amikor halála után harminc évvel a mára már jóformán ismeretlen nevű írókból összeálló Írók Társasága úgy döntött, hogy a nagy írónak méltó emlékművet kell állítani, két, általuk nagyszerűnek tartott szobortervet támogattak: 1. Balzac íróasztala fölé hajolva elmélyülten gondolkozik („az író”); 2. Balzac, mint térdelő szfinx („az isten”). Végül – az Írók Társaságában véletlenül vezetőségi taggá avansált Zola manőverezéseinek köszönhetően – Rodin kapta meg a megbízást. Tizennégy évvel

¹⁶ Sziklai Gyula helyi lakos alkotása, 1968.

¹⁷ Az első Medgyessi Péter, a másodikat (Szabó Gábor alkotását) 2007 szeptemberében Gyurcsány Ferenc avatta fel.

később, 1894-ben, alapos kutatómunka¹⁸ után megszületik a szobor: Balzac meztelenül, összefont karokkal, szétvetett lábakkal áll, nagy hasa alól, ágyékától a talpzatig vízességyszerű lepel omlik alá.¹⁹ Az elképedt megbízók nyomására Rodin művészi engedelményre kényszerül, s a négy évvel később kiállított szobortervre már rákerül Balzac jellegzetes viselete, a földig érő kámzsa.²⁰

Petőfi kultikus képmásai sajnos sosem voltak ennyire modernnek – bár tagadhatatlan, hogy néha szándékuktól függetlenül igen viccesek is tudnak lenni. Az archetípus a már említett, alapjaiban Izsó Miklós elképzeléseit követő²¹ pesti Petőfi szobor, amely egy jól öltözött, szélfúttá hajjú, impozáns és érett, inkább harmincas-negyvenes éveiben járó férfit mutat – „tíz év alatt mennyire megvénültem én”²² –, aki bal kezében irattekercset tart (a költő, író típusképe) jobbját pedig a Magyarok Istene (az ég) felé emeli. A jobb kéz bizonytalan és teátrális mozdulata valójában leheletnyi és görcsös utalás a forradalomra (eskü?) – a kiegyezés után a költő nemigen jelenhetett volna meg mint harcos –; s e zavaros és óvatoskodó mintakép eltúlzott vonásait követték évtizedeken át a kijelölt művészek. Izsó másik terve (mint az anakronizmus-verseny vitathatatlan győztese) csak 2004-ben valósult meg.²³

¹⁸ Látszólag éveken át nem csinált semmit, csak amúgy naturalista módon kutatott: az *Emberi színjátékot* olvasgatta, felkereste Balzac szabóját, akivel elkészítetett egy Balzacra szabott sárga öltönyt, és kastélyt bérelt az író szülőföldjén, hogy a balzaci típust kutathassa.

¹⁹ Most egy pillanatra képzeljük el az alkoholtól és a szifilisztől felduzzadt képű nagy költőnket, Ady Endrét, amint a Liszt Ferenc téri szobráról lehull a köpönyeg, s ott áll teljesen pőrén! (Melocco Miklós 1977-ben készült Ady-oltára – melyen a halott költőt többek közt a willendorfi Vénusz, egy meztelen férfalak, Latinovits, azaz egy egész panoptikum veszi körül – évtizedek óta várja a „feltámadást” a Petőfi Irodalmi Múzeumban.)

²⁰ A párizsi Szalonban bemutatott mű még így sem volt sikeres: a kiállítóteremben nap-hosszat egész csoportok tolongtak röhögve a „hóember” előtt, a kritikák a szobrot „lábbal összerugdosott trágádombnak” nevezték, s a rikkancsok kis fehér, pingvinhez és farkára támaszkodó fókához hasonlító tárgyakat árultak mint Rodin kicsinyített *Balzac*-ját. A felháborodás akkora volt, hogy a szobrot csak jó negyven évvel később állították fel

²¹ Betegsége miatt Huszár Adolf készítette el a művet, aki néhány részletben megváltoztatta Izsó terveit.

²² HK 83.

²³ A szobrot a Gömöri Múzeumban található 1871-es minta alapján öntötték ki.

[Rimaszombat, 2004.]

A mellre tett kézzel álldogáló és égre meredő alak szentimentális pátosza még csak-csak emészthető, a dauerolt haj már kevésbé, az aránytalan törpeség alig, s az már végképp érthetetlen, hogy szegény költőnk miért akar egy kecses mozdulattal – akár Izsó táncoló parasztjai – leröppeni a talpazatról. A második kedvelt típus a pesti szobor integető mozdulatát ismétli meg. Furcsa reinkarnációja az a fertőszentmiklósi munka, amelyen Petőfi egyszerre emlékeztet egy barátságos munkásőrré (esetleg komisszárra) és a Nagy Tanító Forradalmár archetípusára, vagy még inkább egy amatőr szavalóverseny résztvevőjére.

[Domonkos Béla, 1990.]

A harmadik csoportba a költő mint írődeák típus kerülhet.

[Pesterzsébet, Lelkes Márk, 2002.]

Egyik kezében óriási lúdtollal, másikban pergamennel – emellett szól például az is, hogy így egyik kéz sem integet vagy markolássza üresen a levegőt, hogy úgy mondjuk, mindkettő „ábrázolható” természetes pozíciójában is.

PETŐFI,
a harcos – „hát ez micsoda gézengúz itt?”²⁴

Sokkoló élményt nyújt Székesfehérvár legújabb büszkesége.

[Székely János Jenő, 2005.]

A szétvetett és kissé kifordított lábakon álldogáló férfi, háta mögött a hetvenes években készült lakóteleppel, dühödt tekintettel a buszpályaudvar felé fordul. Kezében éles kard, mellyel szemlátomást egyszerre védekezik a várost ellepő idegenek ellen, és készül elnyiszálni saját bal kezét. A bronzszobor egy olyan pillanatot jeleníthet meg, amikor a költőt épp felverték álmából – máskülönben miért viselne csupán csak egy fehér kőből készült inget (netán hálóinget) a testén? A kicsiny kerek porondra felpattanó alak (ilyeneken szoktak a cirkuszban a vadállatok mindenféle kunsztokat bemutatni) még gatyát sem visel, így jól megfigyelhető, hogy hiányzik férfiasságának bizonyítéka. Mivel a Lektorátus szobrászati bizottságának csak véleményezési joga van, ízlés vagy józan belátás sem állíthatja meg a további rettenetes köztéri munkák elszaporodását.

PETŐFI,
a pszeudó-szobor

Szerencsére a kép nem ennyire sötét, ha bőven nem is, de akadnak a köztérrel és a megemlékezés rítusával összekapcsolódó pozitív példák.²⁵ A pestlőrinci önkormányzat által a szabadságharc 150. évfordulójára kiírt köztéri szobor pályázatot Pauer Gyula nyerte el. A Kossuth téren felállított mű első pillantásra rendkívül egyszerűnek tűnik.

²⁴ HK 61.

²⁵ Jovánovics Görgy: 56-os emlékmű, Rákoskeresztúri temető, 301. parcella, 1996.
Bálványos Levente – Horváth Csaba: József Attila síremlék, Fiumei úti temető, 2005.
Pauer Gyula – Can Togay: Cipők a Duna-parton. Széchenyi rakpart, 2005.

[1999.]

A főút felől érkező egy majd három méter magas sztélén Petőfi egyetlen hiteles arcképet, az 1848-ban készült dagerrotípiá másolatát pillanthatja meg. A képmáson olvasható felirat Petőfi március 15-éről írt verséből származik: „Magyar történelem múzsája / Vésőd soká nyugodott / Vedd föl azt, ’s örök tábládra / Vésd föl ezt a’ nagy napot!“. Vésd föl – olvasható, s valóban Pauer a szöveget/képmást belevészte/maratta a fekete gránittömbbe, a papírról/fényképről átemelte egy másik hordozóra, így létezett egy képszerű és minimálisan plasztikus, azaz síkszerű szobrot. A paueri pszeudó-elv – amely a látszat és valóság között lebegő „igazság” kimondására törekszik – az emlékmű esetében is megjelenik. A szobor ugyanis két oldalú: Petőfi mögött, a másik frontális nézetben az idős Kossuth Lajos „jelenik meg”. A gránitból félig-meddig kilépő, majd ember nagyságú figura szintén fotó alapján készült – a korabeli fényképen²⁶ a turini remete látható, kezében esernyővel, kirándulásból hazatérőben. A művön így nemcsak a szabadságharc „két arca” (az életét áldozó „közkatona” és az emigrációba kényszerült vezér) jelenik meg, hanem a kortárs szobrászművészet olyan fontos kérdései is, mint a tér-, a síkbeliség és a kép viszonya. A műnek van még egy harmadik, konceptuális szála: *Petőfi pora*. A limitált példányszámú, Pauer aláírásával „hitelesített” kis nejlonzacskókban az a gránitpor található, amely Petőfi arcának kifaragásakor keletkezett – ironikus-kedves utalással az ereklye-szuvenírek műfajára. A tasakokban a látszat (felirat) ellenére nem a Segesvárnál feltehetően elesett költő maradványai vannak – de ezek a pszeudó-emlékmorzsák közvetetten mégis arra utalnak, hogy „semmit, semmit”²⁷ nem tudunk a költő nyughelyéről.

A szobor közérthető, mégis bonyolultan rétegzett – mint Petőfi költészete. Lehet, hogy a Petőfi-kultusz kiváló kutatója, titkos szemináriumaink oktatója csak rám legyint – „hiába okoskodol így előttem”²⁸ –, de azért tisztelettel ajánlom ezt az írást egyik legfontosabb egyetemi tanáromnak.

²⁶ Giuseppe Ambrosetti, 1890.

²⁷ HK 23.

²⁸ HK 30.

LÉDERER PÁL

Lehet-e tragikus hős egy seggfej?
(abszolúte szabálytalan, de teljesen őszintén laudáló laudáció)

Szerintem nem. De ezt azért részletezném.

Szerző maga-mentegetése

Mondják, az istenek, ha el akarnak valakit veszejteni, azzal kezdik, hogy elveszik az eszét. (A többi, ugyanis, aztán már megy simán magától.)

Tényleg! Normális vagyok én, hogy egy eleve vesztes csatába akarok belemaszírozni – még hozzá önként és dalolva?¹ Mindannyian tudjuk, hogy az efféle „ünneplő írásokba”, *Festschriften*ekbe való becsatlakozásra egyfajta vetélkedésvágy ösztökél minket. Az azzal az emberrel való vetélkedés vágya, akit írásunkkal köszöntünk. Persze, az alapvető mozzanat ebben az, hogy az ünnepeltet igen-igen kiváló, szeretésünkre méltó embernek tartjuk,² kinek, éppen ezért, valami olyan ajándékkal kívánunk kedveskedni, melyet ő – pont azért, mert (kiválósága okán így föltételezzük) igazi értékén képes értékelni –, örömmel fogad.³

Na ja! Ez viszont azt jelenti, hogy meg vagyunk győződve (s, hozzá, sziklaszilárdan!): valami olyasmivel kedveskedünk, ami a kvalitásnak azon a fokán van, amelytől ünnepeltünk egyszeriben úgy érzi: *numen adest* (ezt tartjuk ugyanis *conditio sine qua non*jának, hogy akceptálja iránta érzett nagybecsülésünket).

Hát igen! Hiú állat, aki vagyok, miért is ne gondolhatnám, hogy Margócsy István születésnapjára össze tudok rittyenteni valami szociológiai esszét (tegyük fel, egyes mintavételi eljárások alkalmazhatóságának problémáiról), melyet a címzett el persze nem fog olvasni, de azért diagonálisan átfutva is képes nyugtázni, hogy „komoly munka”.

¹ Azt azért sietek leszögezni, hogy nem magamat gondoltam dolgozatomban címadó főhőssévé tenni.

² Másodosztályú frissességű brinzáknak, ha akár készülhet is (elképzeltet megfontolásokból) valamely kerek születési évfordulójukhoz pászított *Festschrift*, abba *mi*, kényes ínylestű, szuverén demiurgoszok természetesen nem írunk. Csak azt laudáljuk, akiről úgy hisszük: megilleti a laudáció.

³ Vagyis nem arról a kényszeredett köszönetről van szó, amely a pamutgombolyagot hajszólcicákat, a patakvízből kortyoló dús agancsú szarvasokat, illetve a fedetlen keblű (hú, de milyen cickójú!) táncoló cigánylányokat ábrázoló festményekért elrebegett hálálkodáshoz tartozik.

(Egyetlen apró baj van mindezzel: előbb száradjon le a kezem, kedves Pista, mint hogy efféle komoly munkával próbáljalak meg körülündörögni személyes élethorizontod ezen szinguláris pontja alkalmából.⁴)

Na de hogy arra a döntésre jussak, hogy egy Petőfi-elemzéssel vigyem vásárra a bőrömet, tényleg az kellett, hogy az istenek elvegyék az eszemet. Majd' azt nem mondanám ugyanis, hogy Petőfiről nem nagyon tudok többet, mint amennyi Karinthy Frigyes vonatkozó „egykettedes”, illetve „háromnegyedes” magyar dolgozatából levonható.

De ha már így esett, akkor lássuk a farbát! A következőkben Petőfi kriminálian rossz rémregényéről, *A bóbér köteléről* lesz szó. Illetve ez így nem igazán pontos. A regényről nincs mit mondani, a róla való beszéléshez egyszerűen nem találhatók használható szavak. Amit a regény kapcsán kínálni tudok, az, részben, egy olyan kontextus bemutatása, mely segítségére lehet annak, aki – netán épp az ünnepe! – Petőfi e munkáját az érdeklődő olvasóközönség számára megérthetővé kívánná tenni. A másik kínálható jószágom néhány olyan hipotézis, melynek kidolgozásához nekem egészen biztosan nincs kompetenciám, s nem is töröm magam, hogy efféle kompetenciára szert tegyek. Ez persze végtelenül erkölcstelen eljárás, de hát mit tegyünk? . . . „Ilyen vagyok, ilyen / Nem változtatsz ezen”, énekelte valaha, Juliette Gréco nyomán Zsolnay Hédi. . .

*

A bűnt illető szemléletváltásról, s arról, ami előbb-utóbb ebből következett

Lássuk be, a felvilágosodás – mindazon következményekkel együtt, melyeket – más „okozókkal” karöltve – kihordandó volt (s melyekre ebben az írásban nem lenne módomban érdemlegesen kitérnem) – tökéletesen fölkavarta a nyugat-európai társadalmak biztonságot nyújtó hagyományos világképet. A korábban a keresztény Európára egyetemlegesen érvényben lévő gondolatrendszer keretein belül a társadalmat éltető normák felrúgása – azaz a bűnelkövetés – problémátlanul illeszkedett bele az emberek világképébe. Ha valaki bűnt követett el, az persze (nem erkölcsi, hanem inkább a világi jog szerinti értelmezésben) praktikusán indokoltá tett mindenféle kényelmetlen, fáradságos tevékenységeket, de „szellemekben” semmiféle értelmezési zűrzavart nem okozott. A bűnelkövetés irigylésre méltóan világos, átlátható – és megkérdőjelezhetetlen logikájú! – gondolati sémája a következő volt.

A bűnbeesés következtében mi, Ádámtól és Évától származottak, mindvalahányan gyarlók vagyunk, száználmasan esendőek. Ebbéli minőségünkben pedig, emberi lényegünket tekintve, *egyformák*. Egytől egyig alkalmatlanok a bűntől való önmegtartóztatásra; vagyis, kivétel nélkül, potenciális bűnösök. E felől nézve a pillanatnyi

⁴ Azért ugye látszik, hogy menne nekem a tudományos stílus is?!

adottat, még ha nem buktunk is el az erény útján (vagy legalábbis még nem kapattunk rajta semmin!), igazából semminemű esszenciális különbség nincs közöttünk és azon konkrét bűnözők között, akik rajta kapattak, s akiken bűnük meg fog toroltni.

E logika szerint radikálisan elválasztandó egymástól a büntett és elkövetője. A büntett – *en soi* – elborzasztó, s hogy minek függvényében s mennyire bizonyul a közösség számára annak, arra metafizikai magyarázatok hozhatók föl (melyek persze nagyon is társadalmi eredetűek). De *evilági előfordulása* nem igényli, hogy ehhez bármiféle *speciális oksági magyarázatot* kelljen találnunk. Az eredendő bűnről való tudásunk elegendő alap ahhoz, hogy ne kelljen metafizikai elmékedésekbe bocsátkoznunk, valahányszor a földi világban történtek megértésére törekednénk.⁵ Hogy mi a bűn, abban sincs semmi titok. Gyakorlatilag igencsak messze vagyunk még attól, hogy a normák *társadalmi* meghatározottságáról (s ekképpen relativizálhatóságukról) kontemplatív merengésekbe kellene bocsátkozni. Az ítélet (értsd: a megítélés joga) Istené. Ahhoz meg aztán végképp nem köthető semmiféle titokzatosság, hogy mi készítette az elkövetőt tette elkövetésére. Az, hogy eredendően gyarló. Nem tud más lenni.

Tegyük ehhez hozzá, hogy a 16. század előtt (sokhelyütt még azután is) a leginkább elvetemültnek számon tartott bűnök jószerivel azért minősülnek annak, mert az emberi léptékek viszonylatával hierarchikus viszonyba állíthatók. Nem lehet semmi förtelmesebb, elvetemültebb – s ezért visszaborzasztóbb – bűn, mint az olyan, mely vagy Istent,⁶ vagy az uralkodót⁷ sérti. A „világi hatalmak” – a társadalom egyik hétköznapról a másik hétköznapra való működését biztosítandó – sorra-rendre megtorolják, persze, a gyilkosságot, rablást, lopást is, de az effélék elkövetését egyfajta „empátiával” veszik tudomásul, mintegy a szenvedély által legyöngült állapotban a kísértéssel szembeni elbukást. Végére is a gyilkosságot például – mely a mai civilizált társadalmakban a „bűnök bűne” – ismerősökkel, szomszédokkal, futó találkozásban

⁵ Vagy helyénvalóbb lenne az elfogadásukra, tudomásul vételükre való törekvésről beszélni?

⁶ Az istenkáromlás – értsd: Isten ellen fordulás – kapcsán ne csak az eretnokségek elleni irtóhadjáratokra gondoljanak („Öljétek meg mindet! Isten majd megismeri az övéit.”) vagy a boszorkányperekre és a *Malleus maleficarum* empirikus módszertani javallataira. Hanem arra is, hogy még Mária Terézia idejében is halálbüntetés várt az istenkáromlás vétkének elkövetésében *viszsaesőnek* találtatottakra. Az első ízben vétkezők sem úszták meg azonban. Így például, amikor egy lopás bűnében alaptalanul megvádolt és fölmentett gulyás a följelentőjét „B. . . m a bunkós körösztü lelkedet” szidalommal illette, ahajt 25 pálcára ítélték. (Lásd Hajdu Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Magvető, 1985, 60. old.)

⁷ Gondoljanak a felségsértő Zách Feliciánra és minden nemzetségére, vagy a felségáruló, párttűző Zrínyi és Frangepán síralomházi tablójára. Nem különben arra is, hogy ezek a bűnök csak azért nem sorolhatók még a „hazaárulás” kategóriája alá, mert még nem beszélhetünk „hazáról”.

megismert idegenekkel szemben követjük el, vagyis a magunk fajtájával. Az idő múlásával azonban megváltozik „az emberi viselkedés és tapasztalás affektív oldala, az egyéni affektusok *külső és belső kényszerek megszabta szabályozása*”.⁸

A felvilágosodás eszméi az emberi gyarlóságra alapozott tiszta áttekinthetőséget, közérthetőséget úgyszólván „fölrobbantják”. Az ember – mostantól – vagy eredendően jó, vagy a nevelés által azzá tehető. Alaptermészetéből következően ráadásul olyan beállítódásokkal rendelkezik, hogy csak az erények követésében érzi jól magát. „Így a természetben uralkodó, első és legfőbb bölcsesség úgy alkotta művét, hogy mindenkinek egyéni érdeke és java legyen az általános jó érdekében való munkálkodás; és ha az ember elfordul ettől, gyakorlatilag annyira megkárosítja magát, hogy többé saját boldogságát és jólétét sem segíti elő. (. . .) Így hát az erény a jó, és a bűn a rossz mindenki számára” – írja 1773-ban Lord Shaftesbury.⁹ Szép, szép, persze, a lelkesültség, ez a világgép arra azonban tökéletesen alkalmatlan, hogy elleplezze a maga mindennapi életvilága eseményeibe beleragadt jámbor felvilágosult elől, hogy körülötte ezerszám találhatók olyan emberek, akik nem éppen az erény követésében látszanak föllelni legfőbb üdvüket.

*

Nyugat-Európában a 19. század első évtizedeitől két, egymással párhuzamosan végbemenő fontos strukturális változás figyelhető meg. Egyrészt radikálisan átalakul a fejlett európai országok településszerkezete, s így a kibontakozó kapitalista nagyipar és az ezzel elkerülhetetlenül együtt járó városiasodás¹⁰ következtében a népesség település-földrajzi megoszlása. Másfelől pedig elég radikálisan átalakul a bűnelkövető magatartások megoszlása is, nemkülönben az egyes bűncselekmény-fajtákhoz való *érzelmi* viszony. Polgárosult társadalmakban megszűnik az a helyzet, hogy a rendi társadalom hatalmi gócpontjaiból kiszorult polgári csoportok a társadalmi normákat megsértőkben a saját „szövetségeseiket”, s ennél fogva rokonszenvüket elnyerni

⁸ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások* (fordította Berényi Gábor). Gondolat, 1987. 27. old. (Az én kiemelésem.) E változások elég közhelyesen tudottak ahhoz, hogy engem fölmentsenek mindannak tárgyalása alól, hogy a (nemzet)állam hogyan monopolizálja az erőszak alkalmazásának jogát, a polgári társadalom követelményrendszere pedig hogyan állítja szembe az irracionális „becsületeszménnyel” a racionalitást és az önuralmat.

⁹ *Értekezés az erényről és az érdemről* (fordította Aniot Judit). Kossuth, 1994, 125–126. old.

¹⁰ Ebből elég egyértelműen következik, hogy a Petőfi-korabeli társadalmi közeg semmiféle kapcsolatba nem hozható a felvilágosodás kriminalisztikai következményeit boncolgató elemzésemmel. Tőlem telhetőleg meg fogom próbálni indokolni azért, hogy e gondolatmenetnek Okatootáira nézvést is lehet valamiféle relevanciája.

képes embereket lássanak – afféle Robin Hoodokat, Dick Turpineket.¹¹ Most már érzelmeik annak követelésére hajtják őket, hogy vesszenek a normasértők.¹² Tegyük hozzá, a normarendszer átstrukturálódása miatt a normaszegők egyre kevésbé az ő köreiből tevődtek ki. Amíg a Csódtörvény érvényes volt Angliában, addig a fizetésképtelenség hivatalosan bűncselekménynek számított. Ez létében fenyegethette a polgári középosztályokat. Az 1830-as évektől azonban egyre inkább a proletariátusnak a szegénység és kizsákmányolás elleni föllázadása aggasztó. Lyoni selyemszövőők, sziléziai takácsok – sorolja Ernest Mandel¹³ –, s végül aztán az 1848 júniusi Párizs.

A rémséghajhász képzeletvilág

Karen Halttunen nyomán, akinek gondolatmenetéből¹⁴ a következőkben sokat kölcsönzök, az elkövethető bűnök sokaságából *kezírólag a gyilkosságra* koncentrálok az alábbiakban. Elsősorban azért, mert a kora-újkortól kezdődően egyre inkább ez válik a bűnök bűnévé. Az emberi élet kioltásának visszafordíthatatlansága az életet olyan értékkel ruházza fel, melyhez képest minden más eltölpül. S jóllehet már a 17. század elején született *Amalfi hercegnő*ben is úgy vélekednek, hogy „Beszél a többi bűn, a gyilkosság sikolt”,¹⁵ egy hosszú folyamat nyomán csak a 19. század vége felé megjelenő új irodalmi műfaj, a detektívregény fogja majd alapszabállyá tenni, hogy a bűntörténetnek gyilkosság körül kell forognia. S ha S.S. Van Dine léhán fogalmaz is, amikor

¹¹ Békés Istvánnak az 1966-ban megjelent *Magyar Ponyva Pitavalja* (Minerva), ha leszámítoljuk is értékeléseiből a megjelentetés időpontja által érthetővé tett nyomatékosan osztályharcos ideológiai szemlélet retorikáját, akkor is világosan érthetővé teszi, hogy a korabeli Magyarország nem polgárosult világ.

¹² Mostantól a tulajdon nélküli osztály tagjai lesznek azok, akik rokonszenvezni fognak a társadalmi eredetű normák megsértőivel. Elég a londoni szín közjátékára gondolnunk, melynek során „egy elítéltet hoznak taligán a színen keresztül, a nép tolong utána”. Madách művét ismerő olvasókra számítva nem részletezem, hogy miről van szó, mit tett az elítélt, s miért fogják fölakasztani (bár egyetemi tanórán engedhetném meg magamnak ezt a luxust. . . !), csak a „tömeg” hangját idézem föl. „ELSŐ MUNKÁS: Vigan pajtás! – mártírként vérzel el, / Neved közöttünk fényes név marad. (. . .) HARMADIK MUNKÁS: Ne félj, ne félj, meg léssz boszúva egykor. (. . .) ELSŐ MUNKÁS: Emelkedjél fel, ők a csúfosak.” (Madách Imre: *Az ember tragédiája*, tizenegyedik szín.)

¹³ Ernest Mandel: *Delightful Murder. A Social History of the Crime Story*. University of Minnesota Press, 1984, 13. old.

¹⁴ Lásd Karen Halttunen: *Murder Most Foul. The Killer and the American Gothic Imagination*. Harvard University Press, 1998.

¹⁵ John Webster: *Amalfi hercegnő* (Vas István fordítása). IV. ii. In *Szenczi Miklós* (szerk.): *Angol reneszánsz drámák*, 1–3. köt., Európa, 1961, 2. köt., 363. old.

leszögezi: „Detektívregényben egész egyszerűen kötelező, hogy fölbukkanjon egy hulla. Minél hullább, annál megfelelőbb. *Gyilkosságnál alább adni egyszerűen snassz lenne.* Háromszáz oldalnyi szöveg elolvasásáért igazán kijár az olvasónak, hogy fáradozását – az olvasásba fektetett energiáját – minimum egy gyilkossággal jutalmazzuk”,¹⁶ rendkívül fontos *modern* értékszempontra világít rá.

A felvilágosodás filozófiai elmélete és a való világ empirikus tapasztalata között nap mint nap érzékelhető ellentmondás berobbantja ebbe a világba azt a kérdést, mely korábban egyszerűen nem merült, nem merülhetett föl. Ha az ember eredendően jó (illetve ránevelhető a jóra) s e minőségében racionális és önmagát kordában tartani képes cselekvő, akkor mivel magyarázható, hogy elveszi embertársa életét? Természetesen fölvetődik mindenféle magyarázatok. Körülmények szerencsétlen összejátszása megfosztotta annak lehetőségétől, hogy megfelelő neveltetést kaphatott volna; alakulhattak úgy a konstellációk, hogy nem adatott meg neki megfelelően alkalmaznia ítélőerejét; vagy oly balvégzet szabott irányt életpályájának, melyben (negatív) szenvedélyei háttérbe szorítják s elhallgattatják az erényesség érvényre juttatásának zálogát jelentő (pozitív) érzelmeit. A baj csak az, hogy ezek a magyarázatok nem látszanak működni. Ha X.Y., a szeretetteljes légkörben fölnevelkedett, jó nevelésben részesült, gondmentes életet élő világfi egyszer csak baltát ragad, szülőjét, feleségét/férjét (vagy szeretőjét), netán gyermekeit legyilkolássza, szomszédot, ismerőst, netán vadidegen embert kevéske pénzmagért agyonver, feldarabol, elás, eléget, etc., akkor a magyarázó elv nem működik. (S pláne nem működik akkor, ha magának a gyilkosság elkövetésének – legalábbis a kor akkori tudása szerint – semmiféle motívum nem tulajdonítható!)

Amíg azonban a keresztény gondolkodás nem tesz különbséget a rajtakapott bűnelkövető és embertársai között (hisz' *egylényegűek* vagyunk mind), addig mostantól *áthidalhatatlan szakadék* nyílik meg a bűnelkövető és a „tisztos polgárember” között. Ha ugyanis *minden ember eredendően jó*, akkor egy, minden értelemben könyörtelen logika nyomvonalán, a „nem jó”: *nem-ember*. Annak látszik, persze, de valójában az emberi álorca egy *szőrnyet* takar. (Vagy pedig egy őrlöttet, aki ugyancsak szubhumán jelenség.¹⁷)

¹⁶ S.S. Van Dine: Húsz szabály detektívtörténetek írására. *American Magazine*, 1928. szeptember. (Az én kiemelésem.)

¹⁷ Megfontolásra érdemesnek tartom, hogy az elmebetegségek medikalizációja (melynek első kezdetei éppenséggel a 18. századra, annak is inkább a végére tehetőek) pontosan abban nyeri el igazi jelentőségét, hogy transzcendens magyarázatok helyett betegségekre, szomatikus elfajulásokra próbálja emezeket visszavezetni, a beteg felelősségét azon az alapon elhárítani, *egyszerűs mind a felvilágosodás emberképének érvényességét megőrizni*, hogy valami idegen (*alien; aliéné*) szorította ki belőle az ember-mivoltot.

Ez a világnézet, ideológiai előfeltevései alapján, kialakítja a maga *narratív konvencióit*.¹⁸ Halttunen az ideológiai előfeltevés-rendszert *gothic imagination*nek titulálja, amit magyarra tán „rémség-hajhász képzeletvilág”-nak fordíthatnánk. E képzeletvilágnak nagyon is egyértelmű társadalmi funkciója van: dűlőre kell jutni abban, hogy hogyan illeszthetjük be a megváltozott új világképbe – annak összeomlása nélkül – a bűn reális jelenvalóságát.¹⁹ Ezt a funkciót segíti éppenséggel érvényre juttatni a narratív konvencionális. Ennek első eleme a *horror* mint stílusjegy. Ezen azt érti, hogy az erőszaknak és következményeinek bemutatásában *felfokozott* nyelvhasználatra és nagyon *képszerű* (és képzeletgazdag) leírásra kell törekedni, elérvén ezzel azt, hogy a történettel megismerkedő olvasót a bemutatásmód *sokkolja*, vagyis olyan érzelmi állapotba hozza, amelyben elválaszthatatlanul keveredik az *undor*, és a bemutatott következmény bekövetkezése miatt átérzett *gyűlölet*. Továbbá hogy kiváltsa az olvasóban azt az érzést, hogy egyszerűen képtelen értelmet tulajdonítani a bekövetkezetteknek, mert azok minden racionális értelmezési kísérlet számára feltörhetetlenek maradnak. Ennyiben tehát a gyilkosság – számunkra, kik *természetesen* normálisak vagyunk, s ennyiben esszenciálisan más fajtájúak, mint a gyilkos – mindig is titkoktól övezett megmagyarázhatatlan rejtély marad. Természetesen a köztünk lévő különbség hangsúlyozása igazából annak leplezésére hivatott, hogy „a lelkünk mélyén”, egy „ici-picit”, „na, de igazán” hasonlóak vagyunk, s élvezettel vonódunk bele a horror-jelenetekről való borzongás szédületébe. (A tabuk megsértése mindig bizsergetően izgató, s bőven kínálja az elemzési lehetőségeket azoknak, akik az erőszak pornográfiájával, a bűn esztétikájával foglalkoznak.) Szorosan kapcsolódik tehát e konvencióhoz az a másik, amely rejtélyként mutatja be a történeteket. A rendelkezésre áll(hat)ó információkat hangsúlyozottan hiányosnak, fragmentáltnak, kronológiai egymásutánjukban (azaz: kauzalitási viszonyaikban) végzetesen összekevertnek mutatva, azt igyekeznek az olvasó tudatába sulykolni, hogy lehetetlen a bűncselekmény minden mozzanatát megismerni és megérteni.²⁰

¹⁸ A narrativitás „közvetlen kapcsolatban van a valóság moralizálásával (. . .) vagyis azzal a vágygal, hogy azonosítsuk a társadalmi rendet a valósággal, amely az általunk elképzelhető moralitás egyetlen formája lehet” – nyomatékosítja Hayden White („A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében” (fordította Braun Róbert). In uő: *A történelem terhe* (Osiris, 1997, 103–142. old., 125. old.)

¹⁹ Könyve zárszavában Halttunen is hivatkozik David Fincher ugyanezzel a problémával foglalkozó, végtelenül keserű és pesszimista filmjére, a *Hetedikre*, mely Somerset detektív következő mondatával zárul: „Hemingway azt írta valahol: »Szép ez a világ és érdemes harcolni érte.« A mondat második felével egyetértek.”

²⁰ Őszinte sajnálatomra nem érinthetem itt azt a problémát, hogy ez a narratív konvenció hogyan függ össze (egyszerre okként is, okozatként is) a bírói ítéletet megelőző „párviadal”-metodikával, amelyben az államügyész és az ügyvéd egyaránt a szükségszerűen mindig „hi-

Két tényezőre illik még erősen hivatkoznom e hevenyészett „mentalitástörténeti váltás” bemutatása során. Hogy a közvélemény különleges érdeklődést mutat a családon belül elkövetett bűncselekmények, illetve a szexuális természetű bűncselekmények iránt, annak nem az az oka, hogy az olvasó eredendően romlott, perverz. Ezt az újonnan támadt tömeges érdeklődést az élteti, hogy egy frissen jelentkező, feszítő társadalmi problémába van nyakig belegabalyodva a (nyugat-európai) társadalom. Igazából a 18. század végével kezdődik meg a család társadalmi intézményéhez kötődő (a korábbi előzményekben gyökerezett) társadalmi tapasztalatok igencsak megrendítő átalakulása. Lassan megszűnik az a mereven hierarchikus családszerkezet, amelyben a *pater familias* – mintegy az abszolút monarcha által delegált rész-hatalomból részesülő (s ennek fejében a családért „a társadalom felé” maradéktalan felelősséget vállaló) főnök – teljhatalmú úr mindenki fölött, s mindinkább előtérbe kerül a családstruktúráknak az érintett felek közötti – „elnyert”, „kialkudott” – érzelmi viszonyok mentén történő átszerveződése. Persze az, hogy a folyamat megkezdődik, egyben azt is jelenti, hogy a korábbi rendszer működése, melyhez a társadalom tagjai hozzászórtak (így szocializálódtak, ilyen normákat interiorizáltak stb.) egyre kevésbé mutatkozik működőképesnek. Megrendülnek az örök, kétségbe vonhatatlan bizonyosságok. Egyre gyakrabban ütközünk „devianciába”, egyre több az olyan konfliktus, mely nemhogy nem oldható meg a hagyományosan bevált bizonyult eszközökkel, módszerekkel, de amely a hagyományos közegben konfliktusként föl sem merülhetett volna.²¹ Ugyanez vonatkozik a szexualitásra. A szexuális és/vagy házassági kapcsolatteremtésnek a szerelem „érezményéhez” való kötése (akár az egyetértés, akár az elutasítás formájában), egészen új típusú társadalomgyakorlati problematikát hív életre.²²

A másik kulcsfontosságú elem, amely összefüggésben van ezzel a fajta társadalmi jelenséggel (és a róla alkotott narratívával), az a fájdalomhoz való empatikus viszony – ugyancsak viszonylag rövid időn belül bekövetkezett – radikális átformálódása. Léteztek ugyan korábban fájdalom csökkentésének, időleges kiküszöbölésének technikai módoszatai (melyeket megfelelő helyzetekben alkalmaztak is), nagyjából-egészében mégis azt mondhatjuk, hogy a fájdalmat olyan, az emberre mért megpróbáltatásnak tekintették (s muszáj is volt így tekinteni, mert nem lehetett másként!), amellyel

ányosan maradó” narratívára hivatkozva érvel. (Lásd ennek csúcspontjaként Erle Stanley Gardner Perry Mason-történeteit.)

²¹ E felől a logika felől nézve korántsem érthetetlen, hogy Angliában a *Royal Society* alapítása idején csap legmagasabbra a boszorkányégetések máglyalángja.

²² Javasolom a kedves olvasónak, hogy gondolja végig a mai napig népszerűségi csúcsokra törő 19. századi „gyilkossági balladában”, a *Banks of the Ohio*ban foglalt történetet. Akik szeretik Joan Baezt, hallgassák meg egyúttal a *The Lily of the Westet*, vagy a *Long Black Veilt* is. Meg lehet hallgatni a Kingston Trio legendás *Tom Dooley*ját is, majd elolvasni a Wikipedián Tom Dula 1886-os történetét. És így tovább, és így tovább. . .

meg kell tanulni együtt élni, hiszen Isten büntetése nyilvánul meg benne.²³ Azonban nemcsak megkerülhetetlen (s ezért beletörődéssel viselendő) akcidentális része az emberi életnek, de fontos funkciója is van. Az, nevezetesen, hogy a Megfeszített szenvedéseinek magunkra vállalásával tulajdonképpen lehetőséget kapunk bűneink megváltásának kiérdemlésére.

Tulajdonképpen már a 18. században elkezdődik az a folyamat, melynek eredményeképpen az érző lények bármilyen fajtájú fájdalmát és szenvedését a *magát a társadalom fősodrába tartozónak vélni kívánó* – egyszerűbben fogalmazva: *komilfó* – embernek ildomos részvétellel, együttérzéssel kísérsenie. (Ezt a résztvevő együttérzést a kor *szenzibilitásnak* fogja nevezni.) Ha viszont a civilizációs folyamattal egyre inkább összeférhetetlenné válik, hogy *ne* riadjunk vissza a másokra fájdalmat, szenvedést mérő magatartástól, akkor ezzel a mulasztással olyasfajta kegyetlenségről teszünk tanúbizonyságot, mely vad, barbár... – summázva: *embertelen*. Az így viselkedőről – a gyilkosról – tehát megint csak az derül ki, hogy *nem-emberi*, velünk semmilyen rokonságban nem állhat.

Személyes közbevetés

Olyan tizenkétéves-forma gyerek lehettem, amikor először olvastam *A bóbér kötelét*. A női szereplők érdemi funkcióit persze nem láttam egészen tisztán, nem is értettem, hogy a koszorús költő mért foglalkozik velük, de toleráltam jelenlétüket a regényben, az akasztott tetem körüli hercehurca tökéletesen kárpótolt a hölgyek jelentette üresjáratokért. (Mentségemül szolgáljon, hogy ekkoriban Bram Stoker *Drakulájának* sokszáz oldalas magyar fordítását is lélegzetvisszafojtva olvastam.²⁴) Gimnazistaként már más volt a véleményem. Főleg az *Útirajzok* ismeretében merült föl bennem a kérdés, hogy egy ilyen zseni hogyan lehetett képes ilyen botrányosan rossz regényt

²³ Az egy dolog, hogy az ember picit mulat azon, ahogyan a *She Wore a Yellow Ribbon* című westernfilmben a *US Cavalry* megoperálandó mellékszereplőjét rummal itatják részegre, mielőtt belevágnák a szikét, hogy kiszedjék a szíve tájékáról a golyót. Azt hiszem azonban, hogy nekünk, a Saridon, az Advil Ultra Forte, a Voltaren és egyéb más reklámok világában élőknek tényleg *elképzелhetetlen*, hogy mit jelentett az ember fájdalomnak való kiszolgáltatottsága.

²⁴ Félreértés ne essék: a *Drakula* egy sor társadalomelméleti, -történeti, illetve szociológiai szempontból rendkívül informatív olvasmány. Szépirodalmi munkaként – Isten bűnömül ne vegye – olvashatatlan. Hozzátennem, hogy én, az ötvenes években, nem nagyon olvashattam mást, mint a könyv valamelyik avított fordítását (az első magyar fordítás szinte egykorú az angol eredetivel – 1898-ban jelent meg).

írni.²⁵ Mivel a középiskolai érettségire való készülésem túl sosem folytattam rendszeres Petőfi-stúdiumokat, csak jóval később, kedvencem, Móra Ferenc révén kaptam választ erre a kérdésemre.

Móra ugyanis *Petőfi-morzsák* című tárcájában megírja, hogy „Petőfinek nagyon kellett a pénz – az apját, az öreg Petrovitsot kellett megmenteni a bútorkái ellicitálásától –, és Hartleben 150 forintot ígért a regényért. Éppen amennyi az öreg Petrovitsnak kellett a purgatóriumból való kiszabadítására.”²⁶ A többi már anekdota: a kéziratot – hivatalból, persze – be kellett mutatni a pesti cenzornak, aki meglehetősen fura öregúr lehetett. Móra azt meséli, a cenzor egy hét múlva fogadta az ifjú szerzőt, leültette, szivarral kínálta, majd pedig – de ezt már Mórára hagyom:

„– Valamire szeretném önt kérni, fiatal barátom. Ne adja ki ezt a regényt.

– Valami lázító van benne? – kérdezte indulatosan Petőfi.

– Ó, dehogy, egy szóval se mondom.

– Sérti a vallást? – állt fel Petőfi, aki, mint Jókai mondja, már elért addig a határig, ahol meg szokott haragudni, elszaladni, és bevágni maga mögött az ajtót.

– Nem sért semmit, fiam – simogatta meg a cenzor Petőfi vállát –, csak éppen az ön hírnevét sérti. Aki olyan szép dolgokat ír, mint ön, annak ilyen gyöngye munkát nem szabad kiadnia. Én mint cenzor, megengedem, de mint jóbarátja, nem javaslom.”²⁷

S hogy a történet még kerekesebb (vagyis még kevésbé hihető) legyen, a derék öregúr följánlotta volna, hogy kölcsönad 150 forintot, amit Petőfi persze nem fogadott el, de mindig könnybe lábadt szemmel mesélte el ezt a történetet.

Az elpasszolt lehetőség

Történetünk az Andorlaki Máté (ő az elbeszélő) és barátja, Ternyei Boldizsár közötti kiengesztelhetetlen gyűlölködés mérlegének – a végnek végéhez elérkezvén – a „győztes” elbeszélő által visszatekintőleg adott, kiábrándult, kiüresült, reménytelen elbeszélése. Ezt az értelmezés fontos mozzanatának tartom. A regény azzal fejeződik

²⁵ Hozzátenném, hogy Petőfivel mint *költővel* is nagyon ambivalens a viszonyom. Nemcsak az *X.Y. kisasszony emlékkönyvébe* típusú retteneteitől lel ki a hideg, de még *Az apostolt* sem voltam képes soha megszeretni. Másfelől pedig csodálatos versei vannak, amelyeket imádok. *Az örült* a legkedvesebb verseim közé tartozik, s van nagyon sok verse, amely nagyon közel tud állni hozzám. Mít mondjak? Még a *Salgót* is tudom kedvelni, pedig hát nyúzott macska legyenek, ha *az* nem rémtörténet.

²⁶ In Móra Ferenc: *Elkallódott riportok * Napok, holdak, elmúlt csillagok* (Szerkesztette Vajda László). Magvető, 1958. 307. old.

²⁷ Uott, 307–308. old.

be, hogy miután az elbeszélő kimegy a temetőbe, s fölkeresi a temetőben engesztelhetetlenül gyűlölt, halálos ellensége Ternyei Boldizsár sírját (ugye látják maguk előtt az éjféli képet, a fellegek takarta holdat, a besüppedt sírhantokat. . . ?), ily szókra fakad:

„Ternyei Boldizsár, hallod-e hangomat? halld meg, én vagyok, Andorlaki Máté! . . . Te akasztófára juttattad fiamat a hóhér által; én akasztófára juttattam unokádat önmaga által, azon akasztófára, melyen fiam függött. . . ezen kötéllel, mely itt van kezemben, melyet íme leteszek sírhalmadra. Kösd föl most vele magadat te, ahol vagy, a másvilágon!”²⁸

E szövegből világos: Andorlaky győzött. Azonban arra következtetni, hogy a temetőből kijövet siker és boldogság lenne osztályrésze, merő félreértés lenne. Győzött, de nem boldog. . . ! Boldog legfeljebb akkor lenne (?), ha, valahol a másvilágon, Ternyei valóban fölkötné magát.

Petőfinek lehetett volna módja arra, hogy gótikus rémregényt írjon. Annyiban bizonyosan, hogy az 1864 óta eltelt 80 évben (akkor jelent meg ugyanis Ann Radcliffe *Udolfőja*) annyi mű születhetett, hogy Petőfi kezébe is akadhatott néhány, mintának. Hogy „mentálisilag” a magyar olvasóközönség fölkészült lett volna-e ennek a fajta irodalmi műnemnek a befogadására, azt nem tudom; meglehet, nem igazán. Figyelembe véve, mennyire másnak tűnik a 19. század közepi magyar bűnügyi tényirodalom, mint az amerikai, a kérdés közelebbi „megkutatása” nélkül én nem tudnám eldönteni. Könnyebb dolguk van azoknak, akik, hogy úgy mondjam, hivatalból szakemberei a korszak sajtó- és irodalmi életének. (Szerény munkám meg fogja találni értelmét, ha sikerül elérnem, hogy efféle képzetést érezzenek!)

Petőfi azonban – még ha szándéka volt is – nem rémregényt írt. Pontosabban: amit írt, az nem rémregény. Hátakat borzongatni kívánó irodalmi munkája ugyanis nem képes kielégíteni a rémséghajhász képzeletvilágot. Főhőse ugyanis nem rémség. Nem szörnyeteg. Még csak nem is III. Richárd típusú tudatos gazember, aki éppenséggel tudatossága révén emelkedik ki közülünk, s bizonyul „emberen túli” formátumúnak. Nem az a fajta figura, akiben mi, normális, normalitásunkkal tisztában lévő olvasók megrettenve ismerjük fel a képünkhöz hasonlatos élőlény monstruózus, ezért tőlünk *lényegileg* idegen voltát.²⁹ Dolgozatom címében persze nem is erre kérdeztem rá, hanem arra, hogy lehet-e tragikus hős. A tragikus hős *átlagon felüli, de nem tökéletes. Többnyire a korszakban általánosan elismert, pozitív erkölcsi értékeket képviseli, céljaiért vállalja a harcot, s az ellenerőekkel való küzdelemben bukik el.* Bukása a félelem és együttérzés érzelmeit váltja ki a nézőből, olvasóból, s megerősíti a hős által képviselt érdekek tiszteletét – olvastam

²⁸ Petőfi Sándor: *A hóhér kötele*. Pátria Könyvek, 1988, 159. old.

²⁹ Tekintsünk itt el, hogy a vitatott értelmű szophoklészi idézet kapcsán (*Pollá ta deiná, koudén anthropolou deinóteron pelei*), a „csodálatos” és a „monstruózus” között mi is voltaképpen a viszony.

valami internetes definícióban. Ha komolyan vesszük az általam kurzivált részt, akkor nincs más hátra, mint letenni a tollat, s befejezni az elmélkedést. Az Andorlaci Máté nevezetű tetű nem hogy nem *tragikus* hős: semmiféle értelemben nem hős, nincs olyan jelző, amely mellé ez a főnév hozzáilleszthető lenne. Nem több egy tesztesza, gyáva, jellemtelen seggfejnél, aki megejtett, majd elhagyott egy leányt.³⁰ (Félreértés ne essék, nem ezért jellemtelen. A művelt világban ez idő tájt még mindenhol természetesnek vették a „kettős mércét”, hogy tudniillik a férfi nemiségre más erkölcsi törvények vonatkoznak, mint a nőire.)

Beleszeret egy Róza nevű leányba. Kit is megismervén, (nála jóval gazdagabb) barátja, Ternyei Boldizsár is reá sohajt a leányzóra. Ez önmagában elegendő alap lehetne egy rémdráma kibontásához. Ternyei Boldizsár – mint „negatív főhős” – sokféle módszer közül válogathatna, hogy barátjától elragadja kedvesét. Az első, kézenfekvő megoldás természetesen az lenne, hogy elszereti a csak keresztnévén emlegetett Rózát. Ebben talán előnyt élvezhetne Andorlaciénál kedvezőbb anyagi helyzetéből.³¹ Ennek híján a rémséghajhászó modellen belül kísérletet tehetne akár Andorlaci Máté meggyilkolására („majd a helyébe lépek” alapon), akár pedig Róza meggyilkolására („ha nem lesz az enyém, ne lehessen az övé sem”). Mindkét megoldás egyként beleférne abba a „gótikus” narratívába, amely különös előszeretettel koncentrálna még a gyilkossági eseteken belül is az úgynevezett *crime passionnelle*.

Semmi ilyesmi nem történik azonban. Hogy rövidre fogjunk egy hosszú történetet, annyi történik csak, hogy Ternyei megpróbálja barátjával megértetni: nincs abban a társadalmi helyzetben, hogy egy családot eltarthasson. Azt is jelzi, hajlandó lenne „kivásárolni” Rózát. Amikor azonban Máté mereven süketnek mutatkozik „meghalani” érveit, kimondja a most már sejthető „varázsigét”: „hogya az enyém nem lesz Róza, a tiéd sem lesz!”. Mindez azonban semmiféle gyilkosságba nem torkollik, annyi történik csupán, hogy Ternyei az egybegyűlt nász nép előtt közli a boldog vőlegénnyel, hogy kettős ünnepet fog aznap ülni, mégpedig lakodalmat és keresztelőt: „igen, barátom, a kis Betti egy fiúval ajándékozott meg. (. . .) Máté barátom, hát ilyen néma atyai örömed, mi? Pedig aki nem jó apa, vajon lehet-e jó férj?”

³⁰ Vértől szívvel jelentem itt be, az alábbiakban következő minősítő megállapítások alátámasztására nem áll módomban a regény megfelelő helyeit szövegszerűn, teljes részletességgel idézni. Kénytelen vagyok egy pallérozottan művelt, ebből következően némileg mazochista olvasót föltételezni, aki olvasta volt Petőfi örökbecsű alkotását. Hogy egy baráti szavam azokhoz is lehessen, akik a fentebbieknek nem egészen felelnek meg: inkább higgyék el, amit mondok, mint hogy nekifogjanak elolvasni *A hóhér kötelét*. Aki mégis, az magára vessen. . .

³¹ Ilyesmire nem kerül sor. Ha ez történt volna, akkor az éppen Andorlaci számára szolgáltatna tökéletesen adekvát motivációt arra, hogy akár őt, akár Rózát legyilkolászni próbálja, s ennyiben azonnal beleüzljön a *gótikus narratíva* szabályrendszerébe.

Andorlaki természetesen képtelen kezelni a helyzetet. Legyen szabad azzal a föl-tételezéssel előhozakodnom, hogy nem azért, mert erkölcsileg ép érzékű férfi számára ebben a helyzetben nincs megléphető lépés. Amikor menyasszonya, a – most már fogalmazzunk így – jobb sorsra érdemes Róza, temperamentumos leányként (kardos menyecskének éppen hogy nem nevezhetjük még) mintegy kesztyűt vág Ternyei arcába: „Uram, ez szemtelenség, alávalóság! ön kezemet kérte és visszautasított. . . ön Andorlakinak vetélytársa volt. . . és ez elég magyarázatul. . .”, ez a személtáda idióta, aki egy perccel korábban még megszólalni sem tudott („mert nyelvem le volt kötve, le volt fagyva”), most „magához jön”, most hogy Róza már megoldotta a helyzetet, azonnal hepciáskodni kezd: „Igen, ez elég magyarázatul, és. . . de *föntebb érzem magamat, sem hogy ez alacsony vádat megcáfolni szükségesnek tartsam.*”³²

A vészteljes és végzetterhes sors azonban megteszi a magáét, a templomba tartó násznép találkozik a templomból – mit tesz Isten! – éppen kilépő anyával s megke-reasztelt gyermekével. Róza mindent megért, s eltaszítja magától vőlegényét. Andorlaki megint cselekvésképtelen, gyáva tetűként viselkedik, s annyira hülye, hogy a folyóba akarja vetni magát, de a folyó be van fagyva. Ezek után úgy dönt, hogy gyermekének s a bosszúnak fog élni.

Számára az utóbbi az elsődlegesb, tehát megy Ternyeit fölkeresni, s párbajra hívni. Tökéletesen életidegen beszélgetések,³³ illetve tökéletesen abszurd konfliktushelyze-tek során (emezekben Ternyei jószerivel épp oly idiótának bizonyul, mint kihívója) végül eljutnak egy párbajig. Ha nem tévedek (de ezt félve mondom), Petőfi – népfiként – nem minősült párbajképesnek, s vélhetőleg nem tanulmányozta kellő alaposággal a párbajkódexet. Ez magyarázhatja azt, hogy a két ellenfél közötti párbaj konkrét lefoly-tatása egyszerűen abszurd történet. Ha a kihívott kardot választott, akkor a kihívónak – nagyon jól érthető okokból – nincs joga más fegyvernemre áttérnie. Mindegy is, no, Andorlaki annyira hüje,³⁴ hogy a párbajba majdnem maga pusztul bele.

A történet a *grand guignol* dramaturgiájának összes törvényeit betartva, kérlelhe-tetlenül halad előre. Rózát, aki szinte az egyetlen normális szereplője a regénynek (egyetlen hibájául csak az tudható, hogy még mindig szerelmes ebbe a seggfejbe), hozzá kényszerítették Ternyeihez. A műfaj értő olvasójának talán mondanom sem kell: Róza vízbe fojtja magát. A párbajból felgyógyult Andorlaki ezek után Bettit és kisfiát indul fölkeresni. Egy színfalhasogató jelentben megtudja, hogy Betti meghalt.

³² A kiemelés, persze, tőlem van. „Hogy a ligeti padon kisámfázott, szomorúszemű jó édes kurva anyádba húznál el!” – szokás az én köreimben reagálni az efféle viselkedésre.

³³ Félreértés ne essék, nem a stílus „avítségára” gondolok. Én, amikor olyan mondatokat adatik olvasnom, hogy: „Hallgass, nyomorú! vágtam közbe; e gúny ajkadon a félelem miatt nyavalyatört lelkednek tajtéka” igazából majd’ elalélok a gyönyörtől.

³⁴ Bocsánat, de úgy érzem, hogy adott esetben a hülye jelző szigorúan csak pontos j-vel írva bizonyulhat adekvátnak.

Nyilván a sors, s a korabeli mortalitási statisztikák akarhatták így, annak érdekében, hogy a cselekmény tovább gördülhessen. Gördül is. Máté barátunk világgá megy. Hogy miért? Hogy lehetnek már ennyire értetlenek?! Hát mert előbb a bosszúnak kíván élni. Hogy milyen alapon papol bosszúról ez a senkiházi, azt tőlem ugyan ne kérdezzék! Mindenről, ami történt, egyedül ő maga tehet! Rajta hát, Máté, hogy aztán karon ülő gyermeked, Bálint nevelésének szentelhesd életed hátra levő részét! Nono, ne hebehurgyáskodjunk. Sose volt jó az a nagy sietség. Ez a nyáladék rögtön kitalálja, hogy életét nem szabad kockáztatnia, hiszen megfogadta, hogy apa lesz. Meg aztán, valakit csak úgy megölni nem bosszúállás. S már kész is az elhatározás: „Várni fogok. (. . .) Várjunk tehát, és bízzuk magunkat az időre.”³⁵ Csekélyke pénzét³⁶ Betti anyjának adja, majd pedig lefalcol. Nem egy hétre, két hétre, hanem tíz évre. Tíz év után pedig azt közli velünk az apai kötelességtudat e megejtően példászerű képviselője, hogy: „Őszinte örömmel és mondhatom, érzéssel szorítottam fiamat keblemre.”³⁷

A sors úgy hozza, hogy végül mégis sikerüljön a bosszú. Nem vesznék el a részletek bemutatásában, legyen elég annyi, hogy egy adott pillanatban Andorlaki azt vághatja Ternyei szemébe:

„– Egy szóra, Ternyei, szólék én hozzá, egy szóra. Ternyei Boldizsár, te elrabortad szeretőmet. . . én elnyerém mindenedet. . . koldussá tettelek.”

A diadalittas Andorlakival szemben szögezzük le, bosszú-keresése teljesen alaptalan. Ternyein voltaképp semmi nem kérhető számon. (Még az sem derül ki – bár a lehetőség, elhallgatva, akár fönn is állhatna –, hogy van-e köze az esküvői nászmenetnek és a keresztelőnek „rosszindulatú” időzítéséhez). Mindenesetre, ha Andorlaki sikeresnek mondhatja is magát, e sikert, úgy érzem, nem annyira a történetből kibontható erkölcsi tanulság-keresés kényszeríti ki, mint inkább Petőfi „társadalomkritikai vénájának” fékezhetetlensége.³⁸ Ternyei ugyanis, ki korábban magabiztosan mondotta volt, hogy „míg az ember gazdag, mi az ördög bánthatná?”, most, Andorlaki bosszúhadjárata folytán „szűkölködött, ínségre jutott feleségestül és gyermekestül, kiket egyébiránt sajnáltam, mert tudtam, hogy nem szereti őket. Ha szerette volna nejét és gyermekeit, ezeket sem sajnáltam volna; sőt jól esett volna látnom, hogy azok is nyomorognak, kiknek nyomorúsága jobban fáj neki, mint az önnön magáé.”³⁹

³⁵ Petőfi, 51. old.

³⁶ Melyből „több évig is” nevelhetőnek tartotta gyermekét!

³⁷ Petőfi, 91. old. Amúgy megint a ligeti padon kisámfázott hölgy juttatja magát eszembe. . .

³⁸ Andorlaki fia, arra a kérdésre, hogy kivel tűzött össze, egy szép – de matematikailag hibás – mondatban így válaszol: Egy haszontalan, semmiházi, alávaló pimasszal, aki roppant zérus apja százezreinek végén, s aki ezért oly fölfuvalkodott, mintha ő volna ezen összegnek első száma. (. . .) Semmi sem lázít föl úgy a világon, mintha rosszul bánnak előttem a szegénységgel.” (121–122. old.)

³⁹ Petőfi, 104. old. Úgy melleleg: rohadj meg, Andorlaki!

Így aztán elkövetkezik egy pillanat, amikor:

„A napszamosok közt, kik földet és köveket hordtak, megismerém Ternyeit. Ő is megpillantott, elfordítá arcát, és szemlesütve toltá taligáját, mely nyikorgott a teher alatt. Arcán víz csurgott végig. . . könny-e vagy veríték? vagy mind a kettő? Másoktól kérdezősködém felőle. Csak annyit tudtak mondani, hogy naponként dolgozik, mint a barom; s amint kikapja napszámát, rohan a legközelebbi csapszékbe, s garasait elkártyázza.”⁴⁰

A történet innentől fogva „vérhagyma”. Az elkövetkezendőkben most már Andorlaki Bálint házassága fog kútba esni. A vakvéletlen ugyanis azt eredményezi, hogy a fiú – tudtán kívül – a koldusbotra jutott Ternyei leányát, Luizát szereti. A bosszúszomjas Ternyei ezért olyan *in flagranti* helyzetbe kényszeríti szerencsétlen leányát, amelyben rajtakapván, Bálintnak nincs más választása, mint leszúrni a gazdag „csábítót”⁴¹ Annak apja megesküvék, hogy fia gyilkosát a legcsúfosabb halállal végezteti ki, „és célját érte, mert van-e cél, melyet el ne érhetnének a dúsgazdagok?”⁴² S amikor bevégeztetett, már Ternyei vághatja Andorlaki szemébe:

„Andorlaki Máté! ismered-e hangomat? már rég nem hallottad. Én azon koldús vagyok, kit fiad a sárból emelt ki egykor az utcán; én azon koldús vagyok, kinek leányát szerette fiad, s ki leányát kényszerítette, hogy kétségbeejtse fiadat; én azon koldús vagyok, ki egykor nagyúr volt, kinek te nyerted el mindenét, kinek neve Ternyei Boldizsár. – Andorlaki Máté, te engemet koldússá tettél. . . én akasztófára juttattam fiadat!”

Itt, sajnos, nem szakad vége a történetnek, bár ez az olvasóval szemben igazán könyörületes gesztusnak lehetne minősíthető. A továbbiak a regény korábban már idézett utolsó mondatából kikövetkeztethetők, ezért én itt a cselekmény követésével föl is hagyok.

Mielőtt ítéletet hirdetnék e kriminálisan rossz regény fölött, melyről úgy gondolom, hogy nem csak mai szépirodalmi megfontolásaink fényében rossz, de az akkori normák szerint is annak kellett minősülnie, egy mondatot muszáj azért Petőfi védelmében leírnom. Azt nevezetesen, hogy ha érdeme szerint kifejtetlenül is, de a szegénységről mindig mint társadalmilag hangsúlyosan elfogadhatatlan problémáról beszél a regényében. Hozzáteszem, hogy, szemben a műfaj megkívánta stílussal, melyben Petőfi szemlátomást nem bírt igazán otthonosan mozogni, a szegénységgel kapcsolatos mondatai voltaképp megrendítően szépek.

Tulajdonképpen *ez* az igazán *modern* eleme ennek az úgymond rémregénynek. Bármily szálnalmasan ügyetlenül kezelje is Petőfi a műnemhez kötődő technikákat,

⁴⁰ Uott.

⁴¹ Mondom, hallgassanak Joan Baezt!

⁴² Petőfi 129. old.

bármily riasztóan gyermetegek legyenek is hajuknál fogva előráncigált, az emberi lélek bugyraitól föltételezett pszichológiai elképzelései, nemkülönben az, amit a gazdagság (melyben sosem volt része) lélekmérgező hatásáról implicite sejtetni enged, a gyatra rémtörténet azért egyértelműen világít rá gazdagok és szegények közötti esélyegyenlőtlenségre.

A többit felejtsük el neki. . .

PÓR PÉTER

Petőfi és Eichendorff

Kedves Pista,

amit itt látsz, az egy hosszú tanulmány, aminek egyelőre csak a címe és persze a végérvényes koncepciója van meg. Ha megírom (már miután mégis belenéztem a szakirodalomba és kiderült, hogy ezt még senki nem írta, vagy éppen nem cáfolta meg), azt kívánom benne megmutatni, hogy Petőfi lírája minden költőé közül legfőként Eichendorff lírájával vonható párhuzamba (külön nyomatékkal: sokkal mélyebb a hasonlóság, mint akár Béranger, akár Heine verseivel). Hogyan áll a helyzet filológiai (egyelőre) nem tudom; de minél rosszabbul (már ha kiderülne, hogy őt éppen egyáltalán nem olvasta), annál érvényesebb a tétel: mert akkor bebizonyosodik, hogy a határozottan nagyszámú hasonló, néha szinte azonos helyek nem közvetlen határból keletkeztek, hanem mert a két költő az európai romantika képkincsének hasonló, illetve azonos motívumait, illetve motívumcsoportjait választotta ki és írta tovább. És ennek alapján még sokkal többet állítok: azt hogy a két költő kép- és világalkotása, vagyis az ihletük természete és eszménye hasonlít egymásra; de annyira, hogy én még azon is elmerengenék, hogy a mindenütt otthonosan csavargó János vitéznek nem a Graf (igen, a Graf) Friedrich (*Abnung und Gegenwart*) és a *Taugenichts*-e az igazi lelki rokonai?

Vagyis ezt fogom egyszer megírni, és persze Neked fogom ajánlani. De ha úgy adódna, hogy az ördög hamarabb elvisz, mielőtt hozzájutnék, talán ne felejtsd el a témát, és alkalomadtán térj vissza rá, akár úgy, hogy Magad nekifekszel, akár úgy, hogy egyik tanítványodra bízod.

Szeretettel öllelek és gratulálok,

Péter

BOKODY PÉTER

Petőfi, az Oroszlánvadász

*És hogy vannak az oroszlánkák?**

Bár az ambiciózus cím egész tág terét jelöli ki a vizsgálódásnak, beleértve annak lehetőségét, hogy a legnagyobb magyar költő életművét egyszersmind a legnagyobb magyar vadászévé értelmezze át, és így a történeti-tudományközi kultúratudományok újabb gyöngyszemét érlelje ki, ha nem is az Adria, de legalább a Balaton mélyén, némi szégyennel kell sajnós bejelentenem, hogy az itt közzéteendő mű igényei jóval gyalogosabbak, és legjobb esetben is csak a történeti-vizuális filológia rangjára tarthatnak számot. Céлом az, hogy Petőfinek a szakirodalomban meglehetősen alulértékelt itáliai körútját, és őt ezen út során érő képi hatásokat, Petőfi képi-metaforikus világának egyik döntő, mondhatni megalapító elemévé értelmezzem át. A fordításnak azt a folyamatát kívánom feltárni, ahol a látott kép anyagisége a maga anyagiségében először vizuális benyomássá, később élménnyé, majd inspirációs forrássá, végül pedig megszilárdult, veretes költői kifejezéssé válik. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a képtől a vershez vezető utat követem végig. Ez a megközelítés hihetetlen tartalékokat rejt magában Petőfi egész munkásságának tekintetében, mindazonáltal a jobb átláthatóság kedvéért egy adott motívumra, az oroszlán (leo, leonis; helyenként, de minden esetben megengedve: oroszlánkölok, kisoroszlán, oroszlánka) motívumára koncentrálok.

I.

Mint ahogyan a közelmúltban arra többen is rámutattak, Petőfi a Selmeci Líceum elhagyása után 1839 februárjában nem Pesten státsztált a Nemzeti Színházban, és még csak nem is Ostffyasszonyfán udvarolgatott Tóth Rózának. Ez a két apokrif betoldás, amely a színházban és a szerelemben való nevelődés ősi gondolatát kívánta beoltani a költő életútjába, semmiféle komolyan vehető levéltári adaton nem alapul, és a pozitív tudomány olyan kényszeres vadhajtásai közé tartozik, amely során amaz még ott is tényeket kíván találni, ahol nem lel, és erre válaszul, ahelyett, hogy ezt elismerné, inkább kitalálja őket. Kivételes történeti szerencsénknek kell tekintenünk azt, hogy Petőfinek 1839 februárja (Selmeci Líceum elhagyása) és 1839 szeptembere (Sopronban besoroztatás a Gollner-féle 48. számú gyalogezredbe) közötti életútjára most már kellő biztonsággal ráláthatunk. A Ferenc-rendi kistestvérek Assisi-beli

* Margócsy István szóbeli megjegyzése.

rendházának levéltárából került elő az a dokumentum, amely a konventet 1839 májusában felkereső zarándokok névsorát tartalmazza. Itt olvasunk egy bizonyos *Xandrus Petronicus peregrinus*-ról (sic!), akit kellő biztonsággal Petőfi Sándorral azonosíthatunk. Önmagában ez az adat csak azt jelentené, hogy Petőfi 1839 májusában járt Assisiben, ugyanakkor egészen egyedülálló módon a *Xandrus Petronicus peregrinus* bejegyzés mellett találunk egy széljegyzetet is, mely így szól: *ymagines longe inspectavit*. Ez a széljegyzet nehezen jelenthet bármi mást, mint hogy ez a bizonyos Xandrus hosszan nézegette az alsó- és felsőtemplomban található gyönyörű falképeket. Oly hosszan, hogy az a testvér, aki a zarándokok névsorát vezette, fontosnak tartotta mindezt a jegyzékben megemlíteni. Hogy ennek oka pontosan mi lehetett, az homályba vész. Elképzelhető, hogy a ferences testvér azon aggódott, hogy a betyáros kinézetű Xandrus meg találta rongálni a freskókat, és a későbbi kártérítési igényt megalapozandó vetette oda ezeket a sorokat. Azt sem lehet kizárni, hogy a kistestvéreket annyira lenyűgözte, hogy nem klasszikus görög szobrokra vágyó unott német és angol utazók sorjáznak el rutinból vagy kötelességből a hatalmas Trecento falképek előtt, hanem Xandrus szemében igazi érdeklődését véltek megpillantani, és ezt örökítették meg az évkönyvben.

Akárhogy is, abban biztosak lehetünk, hogy Petőfi hosszan foglalkozott a freskókkal Assisiben. Talán nem elhamarkodott azt a következtetést sem levonni, hogy a szóban forgó hét hónapot, melyet Itáliában töltött, saját vizuális nevelődésének szentelte, vagyis nem pusztán Assisiben nézegetett falképeket, de megjárta Rómát, Sienát és Firenzét is. A padovai egyetem 1839-es diákévkönyve megemlékezik egy bizonyos *Xandrus jocularis hungaricus*-ról, akik a diákokat szórakoztatta Húsvét után, így feltételezhető, hogy Petőfi volt Padovában is, és akkor minden kétséget kizáróan első útja az Aréna-kápolnába vezetett.

Az itáliai körút semmiféle egyéb írásos emléke nem maradt fent, és eddig Petőfi verseiben sem volt kimutatható ennek az útnak bármiféle hatása. Ennek alapvetően két oka volt. Egyrészt az a mélyen elhibázott törekvés, amely Petőfit az 1839 februárja és szeptembere közötti időszakban vagy a Nemzeti Színházba vagy Tóth Róza szoknyájába kívánta bujtatni. Másrészt igaz, hogy verseiben nincs tematikus reflexió Itáliára, nem teszi itáliai útját versei témájául. Mindösszesen egy alkalommal, 1848 márciusában, a forradalmat megelőző napokban, talán éppen a feszültség hatására tör előre a mindaddig visszatartott élmény a *Lehel vezér* első énekében, ám ugyanakkor egyből beépül a nemzeti történelembe:

Konstantinápolynak ment Botond keletre,
S szörnyű taglójával kapuját betörte
Szép Itáliába zászlós Bulcsú lejárt,
Tengerek fuvalma ringatá zászlaját.

Bár az utalás Itáliára mint ellenséges területre történik, ahol a honfoglaló dicső elődök kalandoztak, nem lehet nem észrevenni, hogy Itália „szép” jelzőt kap, és ott a tengerek fuvalma ringatja a zászlót. Az idill képei, amelyek minden kétséget kizárólag első kézből származó személyes élményekből táplálkoznak, felülírják az ellenségképet, amelynek a vers környezetében Itáliának amúgy megfelelnie kellene. Ez a magányos utalás jelzi Itália formáló jelenlétét a költőben. A jelen munka egyik fő tétele az lenne, hogy ez a jelenlét, bár nem válik témává, ugyanakkor Petőfi képi világának működését mélyen meghatározza. Petőfi nem Itáliáról beszél, hanem Itáliában: vagyis azokat a képeket gyúrja át költői képekké, metaforákká verseiben, amelyeket Itáliában látott. Az elfojtott élmény a képalkotás kerülőútján keresztül tör felszínre.

2.

Itália formáló jelenlétének egyik megkérdőjelezhetetlen kifejeződése az oroszlán-tematika. Petőfi érdeklődése az oroszlán iránt meglátásom szerint a padovai Arénakápolna egyik falképeire vezethető vissza. A lábazati zóna erényábrázolásai között találjuk a *Bátorság* allegóriáját: a vértbe öltözött harcos pajzsát hatalmas oroszlán díszíti, fejére pedig egy száját kitató oroszlán bundáját húzta. Petőfit ez az ábrázolás mélyen megérintette. Ez az ábrázolás húzódnak meg *Az én képzeletem nem...* talányos oroszlánvér hasonlata mögött:

Az én képzeletem nem a por magzatja,
Mennydörgés volt apja, villámlás volt anyja,
Csecsemőkorában sárkánytejet szopott,
Ifjú korában oroszlánvért ivott.

Ebben a strófában a költői zsenialitás az oroszlánvér folyománya. Egészen kivételes költői fordítás keretében Petőfi a freskó alapgondolatát (oroszlánbunda a fejen mint bátorság) saját költői tehetségének eredetivé értelmezi át (oroszlánvér mint a költői tehetség hordozója). Jól látható ezen a példán, hogy a visszatartott Itália élmény, a freskó látványa, hogyan tör fel hét évvel később a költőben (Csekén, 1846 októberében), és jelentősen átalakulás után, de gyökereit megőrizve az *ars poetica* sarokkövévé válik.

Ez a találkozás az oroszlánnal nem maradt meg pusztán közjátéknak, hanem az itáliai körút vezérfonalává vált. Az Assisi-béli Szent Dámfán kolostor udvarán állva figyelmes lett arra a Madonna freskóra, amely egy kis kőfülkének a falán vészelte át az évszázadokat. Ennek a Madonnának a trónusába számos, összesen öt oroszlánköllök került beépítésre. A trónba-kőbe-képbe zárt oroszlánok szilajul tekintenek az arra tévedőre. 1848 januárjának zivataros idején Petőfi ehhez a képhez menekül vissza *A rab oroszlán* című versében:

A végtelen birodalom helyett
Adnának néki egy kis ketrecet.
Vasrostélyos kicsiny ketrecben áll
Az oroszlán, a sivatag-király.

[...]

Ott áll merően, méltóságosan,
Még mostan is mily méltósága van!
Elvették szabadságát, mindenét,
De el nem vehették hősi tekintetét.

Látható, hogy Petőfi egyszerre képes az oroszlán sorsának tragikus objektív szükségyszerűségének emléket állítani, és ezzel egyidejűleg figyelmezni arra a szubjektív erőre és szabadságra, amellyel az állatok királya átlép ugyanezen szükségyszerűségen. Minden bizonnyal ezzel az érzékenységgel felvértezve közelített az Assisi-beli Szent Ferenc Felsőtemplom *Trónusok látomása* című képéhez, ahol két oroszlán tekinget búsán egymásra. Bár itt az oroszlánok rálátnak egymásra, megkövesedett elválasztottságuk szomorú melankóliával tölti meg a képet. A költő ennek az elválasztottságnak, amelyet Debrecenben maga is megtapasztal 1848 októberében, állít emléket a *Hogy volna kedvem...* záró versszakában:

Az oroszlán legrettentőbb talán,
midőn elvesztett párjáért busúl.

Ezen bevezető találkozások után érkezhettek meg Petőfi az Alsótemplomba, és pillanthatta meg az a *Jézus ostromozás* freskót, amely több versének is alapvető inspirációs forrása lett. Lorenzetti Péter képe a déli kereszthajószár dongáján helyezkedik el. Pilátus parancsára a porfir oszlophoz kötözött Jézust ketten korbácsolják. A palota tetején fekvő oroszlánok és kövérkés puttók szobrainak egyedülálló színjátéka bontakozik ki. Két oroszlán rab állatokat tart fogva, a harmadik saját körmét nézegeti. Egy puttó kürtöt fúj, a másik kutyát idomít, a harmadik egy kővel éppen egy nyuszit készül agyonverni. Tőlük nem messze egy polgárgyerek pórázon majmot sétáltat.

A három oroszlán, amelyek Assisiben Pilátus palotáját díszítik, Petőfi korszakos művében, a *János vitéz* című hőskölteményben Tündérország második kapujának őrzőivé alakulnak át. Homályba vész, hogy miért éppen a második kapu őrzőinek szerepét kapták, de ezen a rejtélyen kívül teljesen egyértelmű, hogy a barmokat fogva tartó bestiák látványa volt az, ami Petőfi szeme előtt lebegett, midőn a következő sorokat papírra vetette:

És mint gondolta, akkép cselekedett,
Második kapuhoz másnap közeledett.
De már itt keményebb munka várt ám rája,
Itt őrzőnek három vad oroszlán áll.

A János vitéz mellett az a mély hatás, amit ez a kép a költőre gyakorolt, lemérhető azon is, hogy amikor a *Honderü* durván megsértette Petőfit, verses válaszában ő ismét ennek a freskónak egy részletéhez nyúlt vissza, mégpedig az oroszlánt hergelő majom metaforájában:

De, Honderü, te vélem összetűztél,
Te általad váltig karmoltatom. . .
Mióta van, hogy meri ingerelni
A hős oroszlánt a hitvány majom? . . .

Az szemtelen majom motívuma mellett megjelenik a karmoltatás gesztusa is, amelyben mintha a karmait nézegető oroszlán alakja kelne életre a versben.

Hasonlóan ahhoz, ahogyan Petőfi a majom és az oroszlán jelképezte értelemegységeket képes volt költeményében összekapcsolni, ugyanazzal a képi-nyelvi zsenialitással nyúl a menekülő nyúl és a kürtöt fúvó puttó szobraihoz. Negatív kép az, amely a *Van-e egy marok föld. . .* versszakjaiban bontakozik ki, 1848 januárjában. Petőfi itt azt a kérdést feszegeti, hogy a különböző nemzedékek közötti váltás nem vezetett-e szükségszerűen minőségromláshoz. Az oroszlán és a nyúl párhuzamosságának gondolata, amelyet a freskó kifejez, a következőképpen jelenik meg a versben:

S így hazugság itt az örök-igazság is,
Hogy az oroszlán nem szülhet nyúlfiat,
Ti dicső apák, ti bajnok oroszlánok,
Ha ti a halálból most föltámadnátok,
És látnátok satnya maradéktokat!

Költészetében majdnem egyedülálló módon a Lorenzetti freskó különböző hanghatások képi-költői összeolvasztásához is elvezeti Petőfit. A *Lehel* 1842-es, Pápán készült változatában a különböző érzékelési módok határainak tudatos dekonstruálásával gyúrja össze az oroszlánbőgést és a kürtszót:

S megriad a kürt
Lehelnek ajakán,
Miként oroszlán
Erdői vad tanyán.

Az oroszlán felett kürtjébe trombitáló puttó képe az, ami ennek a strófának az alapötletét szolgáltatta. Jól lemérhető, hogy a Jézus ostorozása kép képes különböző verskörnyezetekben inspirációs forrássá válni, legyen szó az oroszlán ősi-mitikus őrző szerepéről, a *Honderü* sérelméről, nemzedékváltásról netán hanghatások összevonásáról. Petőfi költői nyelve, ahogyan anno minden biztonnal figyelmező tekintete, nem képes elszakadni Lorenzetti Péter képétől, és költészetének egyik megalapító motívumává avatja.

Epilógus helyett

Az a történeti-vizuális vizsgálódás, melyre itt vállalkoztam, körülbelül ezen a ponton véget is érne. Úgy gondolom, a fentiekből világosan kitűnik, hogy Petőfi 1839-es itáliai körútja alapjaiban határozta meg a költő munkásságát. Ez a hatás pontosan a képi élmények költői kifejeződésében jelentkezik, amely az *Ostorozás* freskó részleteinek különböző feltűnéseiben éri el tetőpontját. A képek évekkel később versekké alakulnak át. Petőfi magáról itáliai útjáról nem beszél, ugyanakkor közvetett módon, a költői kifejezés nagyvonalú lehetőségeinek köszönhetően mégis képes megnyilatkozni.

Mint minden rendes történeti vizsgálódásban, így ebben is, van egy talány. Nem tudunk arról, hogy Petőfi járt volna-e Klosterneuburgban. Nem elképzelhetetlen, hogy Itáliából hazafelé jövet kitérőt tett arra. Ami bizonyos, hogy a *Bűm és örömem* sorai erre utalnak:

Keblem egy oroszlánbarlang,
S szívem benne bárány;
Szagatják az éhes oroszlánok
Fogaikkal, körmeikkel.

Ezek a sorok a képi-nyelvi átfordításnak ugyanazon folyamatáról tanúskodnak, mint a fentebb említett példák. A klosterneuburgi oltár *Feltámadás reggele* táblájának kicsiny *Dániel az oroszlánveremben* megkövesedett részlete minden kétséget kizáróan ezen sorok inspirációs forrásaként kínálja magát. Miféle tekervényes szellemi és fizikai vándorút árán érkezett meg Petőfi ide, az egyelőre nem megválaszolható. Valamiféle kierőszakolt konklúzió helyett ennek a talánynak küszöbéről tisztelegnék Margócsy Tanár Úr előtt hatvanadik születésnapja alkalmából, és kívánom, hogy jó kedélyben, egészségben és szokott éleselméjűségével legyen lehetősége annak az akadémikus baromságnak a kiteljesedését is olvasni és kommentálni, amelynek alapjait ezeken az oldalakon vetettem meg.

TANDORI DEZSŐ

Margócsy István Úrnak
— „a 19. századi” Seurat Úr
modorában

AZ IDŐ-GODOT

Az Idő-Godot.
A Godot-Idő.
Az Elő-Utó.
A Vele-Se-Fő.

Gorgó-Fő Godot.
Gorgó-Kő. Eszelő.
Itt Vladimir úr.
Ott Estragon'ö.

Francia-orosz.
A széke román.
Ubut eloroz.
Hadirakomány.

Segesvár utu.
Reá. Rea. . . ah.
Petőfi-agyú.
A tőzsdei krach.

A fejen kötés.
Apollinaire'ö.
Még hogy szükölés.
Nélküli-az-ő.

Átveti magát.
És senki se kell.
Átvetve kabát.
Váll-holti lepel.

Ah, István Urunk!
De süt a nap!
Árnyéka vagyunk.
Sötét sugarak.

Gallér kihajol.
Éj-sugaras ing.
Holló se sehol.
Tölgy. Ár vize ring.

A század – vonult.
De zúg, de ma is!
Nyel bőgve Túlt.
Hatty' képe visz.

SZABÓ T. ANNA

*Harcoldj, harcolj, föld, a téllel,
Ne félj, megbírod, levágod,
S szabadságodat kivívod,
Tavasza a te szabadságod.*

EGYSZERŰ DALOCSKA
A TANÁR ÚRNAK

I.

Kétezernégy májusában
a Szabadság-hídon jártam.
Zöld volt a híd, csupa fű –
a szabadság egyszerű.

Fújt a szél a Duna felett,
elfújta mind a felleget,
a padokon lányok ültek,
fenn meg sirályok repültek.

Mászott a fiam a fűben,
én a híd közepén ültem,
korzózott a nép vidáman,
lentről csupa lábat láttam.

Alul víz volt, felül ég volt,
csillogó víz, fényes égbolt –
teleszívta a tudómet,
azóta is ebből élek.

2.

És akkor a hídon, a hídon, a hídon,
a fűben, a fűben, a fűben, a fűben,
a szélben, a szélben, a szélben, a szélben,
szembejött Margócsy István.

Senki nem illett jobban ide:
ő, csakis ő jöhetett a tavaszban,
a vízszagú májusi Szabadság-hídon,
a napban, a napban, a napban.

Ím, a reformkori ember.

Ő tanította ezt: néha megállni,
állni a hídon, a fűben, a fényben,
nézni az elhaladókat,
ülni, figyelni:
tenni a dolgunk.

3.

Azóta is olyan, mintha csak álmodtam volna,
azóta is mindenkinek ezeregy a dolga,
azóta is lőtünk-futunk,
és sohase találkozunk,
mégis, mégis, mégis, mégis:
nekem a hídon,
mindig a hídon,
nem bármely hídon:
Szabadság-hídon
– ahol a fény van,
ott a szabadság –
most is jön szembe
Margócsy István.

HARCOS BÁLINT

NYARAM, TELEM

Nyaram, telem,
telem, nyaram
mértéktelen,
alaptalan,

Mértéktelen
sok pillanat,
örökvalóm
se-perc alatt

Beteljesül. . .
Nem. Vissza.
Képletesen.
„Se-perc”, amin
most átesem,

Most. (Ott a Nap.)
Nyaram, telem.
Ez az alap.
(Eddig közhely.)

Van egy mese.
Az idő és
a vágy kéz a
kézben járnak.

Az idő lát,
és azt mondja
a szolgájának:
„Lepihenünk”,

mondja. Ő meg
az időnek:
„Most. Eressz el.”
(Végtelenszer.)

„De ott a Nap. . .
Arcod lesül. . .
Árnyékként vagy,
nem *teljesül*. . .”
Ősz növekszik,
mert tavasz fogy. . .
. . . Most jön az, hogy
„Beteljesül”. . .

Ajánlás

„Uram te vagy.
Arcod lesül.
Élj kegyeddel,
s beteljesül –
így engedj el.”

„Jó. . . jó, jó. . . Majd, ha fagy.”

MESTYÁN ÁDÁM

KULTUSZ

Mert a költészet csak papír:
az élet mellékhatásaként
nézed, mint a mosatlan edényt,
mert az írók pártokba állnak,
és vihogva szalutálnak,
mert nem szól ahhoz a vers,
aki túlságosan is nyers –

jöjj már el, dicsőséges anarchia,
verd szét ezt a daliás nyelvet,
szülj káoszt, békétlenséget és csendet,
hallgasson el a folyton fecsegő kánon,
hallgasson el ez a történelmi zaj,
töröld Petőfit, Aranyt és a többit,
töröld Pilinszkyt, Weörest és Tandorit,
állítsd falhoz a fiatal kortársakat,
lődd halomra az urbánus másokat,
üsd a népieket, míg akad bennük szusz –

jöjj el, jöjj, te fenséges anarchia,
hozd el rendetlen alkonyod,
félelmetes csendben végezd a dolgod,
suttogd el, hogy bizony mégis van Isten,
suttogd el, hogy megváltás viszont nincsen,
hogy felesleges az irodalomtörténet,
mert végül csak a hatalom alakja látszik,
úgy, ahogy megkreálták azt a nácik,
vagy még előttük a romantikában
sarjadzó őrült nemzeti lázban –

jöjj hát, jöjj, suttogó anarchiám,
testemben most áradj szét lazán,
őrljtsük meg együtt a hétköznapi lírát,
a telepi bagázst meg a hálózatot,
minden kisszerű másolatot,
és míg egymást ölik a megzavart népek,
az irodalmi kultuszt számoljuk fel végleg.

SZÁLINGER BALÁZS

GYÖNGYHALÁSZ

– *M. I. 60.* –

A gyöngyhalászok szent szenvedélye
Egyenértékű csoda a gyönggyel.
S a gyöngyhalász a tengernek adja,
Amit, ha nyerhet, egy-egy körön nyer.

Rajta látjuk, hogy létezik mélység,
Tőle tudjuk, hogy odalent kagylók
Dolgoznak némán, mint furcsa gyárok,
Békeidőben viselve harcot.

S az ő harcáról, erről a folyton
Föl-le-robotról hallgat a rendszer,
Csak elfogadja – és ha hálát mond:
Hullámok alatt mondja a tenger.

KISS NOÉMI

LEGÉNYBÚCSÚ

Tragikus eljegyzés kilenc jelenetben

— részlet —

Vőlegény
Lány, *menyasszony*
Legény, *a vőlegény barátja*
Olga, *tanítónő a batár túl oldaláról*
Irina, *ukrán nő*
Kati, *pultos lány*
Halász, *trafikos*
Cigi, *kereskedő*
Rendőr

Történik napjainkban a frissen felújított Pizsa nevé kávézóban, Beregsuránynál, a magyar-ukrán határon, az út mentén.

HATODIK JELENET
NYOMOZÁS IV.

CIGI: Tudja, az a helyzet, hogy nekem jön nemsokára az áru, amit át kell vennem.

RENDŐR: Ezt bárki mondhatja.

CIGI: Nem volt indítékom. Ezzel azt akarom mondani, hogy részeg voltam, azt sem tudom, mi történt. Ha akarja, elhiszi, ha nem, nekem mindegy.

RENDŐR: Részeg volt?

CIGI: Igen.

RENDŐR: Kifejtené?

CIGI: Nincs mit. Kell a lé, szorongok.

RENDŐR: Ezt bárki mondhatja.

CIGI: Egyedül élek, régóta. Min csodálkozik?

RENDŐR: Mivel foglalkozik?

CIGI: Kereskedő.

RENDŐR: Eredeti foglalkozása?

CIGI: Magyartanár.

RENDŐR: Helyesíró? Segíthetne akkor a végén vádat fogalmazni.

CIGI: Mért pont én? Itt sok tanár van, a vámosok között is akad, földrajz, kémia, matek.

RENDŐR: Ezek a kitartó csempészek?

CIGI: Hát persze, ne játssza a hülyét. Tesi, technika, napközi, ilyesmi. Iskolaigazgató voltam, otthagytam, felidegesítettek. Felmondtam az önkormányzatnál, senki sem marasztalt. Szartak rám meg a sulira. A gyereksereg kis gondot jelent nekik, őket a legkönnyebb elhallgattatni, utána meg a tanárokat. Képbe' van, ugye? Élete folyamán mindenkinek volt legalább egy szivatós tanára, akit szívesen megbüntetne egyszer, na így állnak bosszút a tanárságon az emberek. Sosem fognak kiállni mellettünk. Nekem most jobb. Nyugodtabb, biztosabb. Kell a pénz mindenkinek, csak így lehet dolgozni. Pénzért. Ingyen, na, úgy nem lehet. Ingyen senki sem dolgozik szívesen, csak a szeretetszolgálatosok. Ők is csak alakoskodnak szerintem.

RENDŐR: Okoskodó tanár. Ismerte a lányt?

CIGI: Melyikre gondol? Katit ismerem, Olgát és Irinát is, mint a rossz pénzt.

RENDŐR: A menyasszonyra gondoltam.

CIGI: Ja, őt nem. Tegnap láttam először.

RENDŐR: És milyennek látta?

CIGI: Tetszett, de nem érdekelt komolyan. Részeg voltam. Képtelen bárkit leszúrni. Eldőltem volna, mielőtt szúrok.

Megjelennek a szereplők. Eljátsszák Cigi emlékét.

KATI: Mit kérsz?

CIGI: Talán mennyit?

KATI: *Nevet* Mennyit kérsz, na?

CIGI: Három unikumot, egy sört. Nem baj, ha nem hideg.

KATI: Mi van veled Cigi? Olyan nyúzott vagy. Túl sokat melózol.

CIGI: Semmi. És a semmi kiborít. A semmi ül rám, nyomaszt. Nincs célja a semminek. Egyébként megint ugyanaz. Késnek egy napot, várok, gondoltam, addig bepíálok.

KATI: Meg fog jönni, meglátod.

CIGI: Tudom, de mért késnek, mért nem tudják egyszer rendesen hozni?
Aztán majd megint ócska lesz az anyag és magyarázkodhatok.

KATI: A benzin nem romlik meg.

CIGI: De én igen. Vettem egy kést. Mostantól magamnál hordom. Azt mondták a múltkor, felgyújtják, ha nem fizetünk. A szart gyújtják.

KATI: Kést? Mért nem sprét vagy pisztolyt? Ki hord ma még kést?

CIGI: Tudod, én ilyen régi vagyok, egyre vénebb, ráncosabb, impotensebb.

KATI: Nekem is késem van, itt a pult alatt, azt mire megyek veled?

CIGI: Ha valaki veri a gépet, kimész egy késsel. Mondjuk ott van a Halász, aki néha elég rendesen belerúg. Ha késsel mennél hozzá, megadná a tartozását. Ha nem adja, ledöföd.

KATI: Már mentem.

CIGI: És?

KATI: Megadta.

CIGI: Nalátod.

KATI: Aztán rúgta tovább.

CIGI: Hát akkor tényleg fabatkát sem ér.

KATI: Tudok szerezni pisztolyt.

CIGI: Te ilyen kemény vagy? Kati!

KATI: Olgától. Ma jön, azt ígérte.

CIGI: Tudod, hogy szívesen udvarolok neki, ha arról van szó. Legfeljebb befogom az orrom és behunyom a szemem.

Szünet

KATI: Túl finnyás vagy, az a te bajod.

Szünet

CIGI: Már itt is van, nézd.

OLGA: Zdravsztvujtye.

KATI: Nahát, Olga!

OLGA: Jaj, de szomjas vagyok. *Szünet* Megvannak mind, kicsikék. *Rakodja a kartonokat.* Pihenek. De sajnos nincs sok időm. Megy a bolt, hurrá.

CIGI: Olga néni, de rég láttam!

OLGA: Ne nyomulj fiam. Sietek.

CIGI: Olga néni, ne menjen még!

OLGA: Mit akarsz?

CIGI: Iskolába járni. Újra.

OLGA: Pontosabban?
CIGI: Beszélgetni. Tanulni.
OLGA: Még pontosabban.
CIGI: Azt.
OLGA: Nem lehet, most nem.
CIGI: Pedig de jó lenne! Olyan meleg van ott bent, tudom.
OLGA: Majd máskor, ha lekapcsolnak. Vigasztalásul.
CIGI: Vigasz! Ez az. Kérem szépen, szomorú vagyok. Keresek valakit,
aki megvigasztal egy tárggyal. Egy fémtárggyal, amivel meg majd
én vigasztalom magamat.
OLGA: Hát ezt lefegyvereztem.
CIGI: Még nem. Olga néni, jöjjön közelebb! *Halkan* Jól hallottam, hogy
fel van fegyverkezve?
OLGA: Kitől tudod ezt, te butuska?
CIGI: Tiszta forrásból.
OLGA: Vennél?
CIGI: Igen.
OLGA: Puskát, pisztolyt, lőszert, csippet vagy gázsprét? Találd ki, mit
akarsz, add le a rendelést írásban és megkapod.
CIGI: Megadná az e-mail címét?
OLGA: De nehogy az iskolába írd!<\/p><\/div>

Elmegy.

Szünet.

CIGI: Jaj, engem miért nem szeretnek?
KATI: Én szeretlek, Cigi. *Halkan*. Szeretlek.
CIGI: Tényleg, te szeretsz?
KATI: Nagyon.
CIGI: De ugye nem komolyan? Légyszi, ne szeress! A szerelem csak
elveszi az eszem. Egyik pillanatban szeretnék én is, szeretni, imádni,
falni. Aztán meg nem. Elmúlik. Én tulajdonképpen utálok

667

a szerelmet. Feltart a munkámban. Engem idegesítenek a nők. A lányok mosolygó barackok, almák, körték, de belül romlottak, kukacosak. Sunyin közelítenek, lerágnak a farkadat, elveszik az eszedet! A lányok hülyék. Maradok magamnak, *a nadrágjára teszi a kezét*, és ez jó nekem.

KATI: Akkor miért szívatsz örökké? Majd egyszer feljelentelek, és akkor megnézheted magad. Ekkora szemetet!

Cigi elmegy a mosdóba. Dülöngél. Kezet töröl éppen, amikor nagy csattanás hallatszik. Kimegy. Belebotlik a Lány testébe. Még félre is rúgja. Kati odarohan.

Szünet

RENDŐR: Ilyen pontosan emlékszik?

CIGI: Dehogy. Alig láttam, teljesen be voltam állva. Csak a vérre emlékszem. Foltos lett a cipőm, a francba. A nadrágom szára is, lent, nézze! Kati kaparászott valamit, kijött a pult mögül. Halkan mondta, hogy. . .

RENDŐR: Mit mondott?

CIGI: Á semmit.

RENDŐR: Na, bökje ki!

CIGI: Hogy bekakált, csak azt.

RENDŐR: Hogy?

CIGI: Beszart a lány. Meghalt. *Szünet* Elég szokatlan volt. Az az igyekezet, úgy tüsténkedett. Máskor olyan flegma. Most meg. . . Pörgött, akart, nagyon ment neki.

RENDŐR: Mi?

CIGI: Szabályosan nyomult, hogy felébressze a lányt.

RENDŐR: Gyanúsítja?

CIGI: Senkit sem gyanúsítok. Kati volt, tuti. Imádom őt, a lány is helyes. De tudja, gyilkos bárkiből lehet. Egy ilyen helyen!

RENDŐR: Kati volt, tuti. *Felírja*

Szünet

RENDŐR: *egyedül marad* A vőlegény maradjon csak a sarokban, a véleménye nem oszt, nem szoroz, félőrült. Nagyjából készen vagyok. Kit válasszak? Ki éri meg? Melyikkel jutok előrébb? Mindenki lehet ugyanúgy, ugyanazért. Volna köztük nagy fogás? Kötve hiszem. Mind a maga ura, de nem él vele. Összejátszanak. Képtelenek házasodni? Gyereket csinálni? Valakit felnevelni? Véletlenül

ölnék? Dől a zsebükből a pénz. Megjátsszák a koldust, kuncso-
rognak. Az ilyenek nem köpnek be senkit, inkább belerúgnak
még egyszer a hullába. Paktumot kötöttek, tudom. Odakint meg-
állapodtak, kit gyanúsítanak idebent. Menjenek a fenébe! Pedig
valakit ma innen pórázon kell elvezetnem. Elviszem a lehangos-
sabbat. Á, nem is. *Szünet* Megvan, mint a tévében, úgy lesz.

Szünet

Irina drága, szépségem, maga következik!

KUKORELLY ENDRE

10 (*Vagy majdnem*) kedvenXc verse a 20. századból

Margócsy Istvánnak szeretettel

Babits Mihály: *Jónás könyve*
Erdély Miklós: *Metán*
József Attila: *Arany + Szürkület*
Tasnády Attila: *Szűbkontinens*
Kosztolányi Dezső 10 verse (ld. lejjebb)
Weöres Sándor: *Szegény kis üdülőgondnok panasza*
Szabó Lőrinc: *Mozart hallgatása közben*
Dsida Jenő: *Bujdosás és keresés*
Tandori Dezső: *Londoni Mindenszentek*
Juhász Gyula: *Anna örök*

Adyt kihagytam.

Szabó Lőrincet viszont be kell venni, de igazán nem tudom, mivel. A 20. század tíz legszebb verse, komoly verseny. Komoly játék. „*Az elhatározás, hogy verset ír (. . .), ugyanis rajtabagya (. . .) érintését a szövegen*”, így Erdély Miklós. Nem Szabóról. Nem is Adyról. Úgy jó szinte mind, hogy szinte minden rossz, idegesítő, bosszantó, alig elviselhető, mintha nem volna képes elfelejteni, hogy ő most egy költő. Persze abszolút az. Legyen a *Mozart hallgatása közben*, majdnem csak Mozart miatt. „*A nyelvezet mindenképpen szomorúan nevetséges – nem ám tragikomikus –, ezt elkerülni nem, csak feledtetni lehet. / – Ezért versírás közben kerülni kell, kívül-belül a költői magatartást. Egyrészt erősen el kell határozni, másrészt alig kell tudomásul venni, hogy most költemény készül*” (Erdély Miklós: *Metán*), ez a szabály majdnem mindig stimmel, csak az abszolút csúcson (Arany) vagy gyerekekkel (Weöres) vagyok úgy, hogy mindegy, minden belefér.

Tandoritól, hát, legyen a *Londoni Mindenszentek* plusz szövegkörnyezet: ezzel zárja a *Köppar Köldüst* (1991, Holnap), és nyitja a *Vagy majdnem azt* (1995, Balassi). A *Köppar Köldüs* egyébként kedvenc kötetem, nem mondom, hogy végig elolvastam volna, olvasgatom, aztán abbahagyom, mert kitörik a szemem a betűzgetéstől. Úgy jó, ahogy van. Nekem kétszer is megvan, mert T. D. szórakozásból vagy szórakozottságból

elküldte 2×. Erdély Miklós *Kollapszus orv.*-ja és Tasnády *Együgyű kísértete* mellett a legjobb verseskötet az utóbbi harminc évben, ez tuti.

Tasnádytól lehetne simán a *Csönd* vagy a *Vasár- és ünnep*, de ha csak a (*Naumburg és környéke*) felütését vesszük („*Azon az őszi! Azon az őszi! – Azon az ősszel. / A fogalmazás nem a legerősebb oldalam*”), az is. Később ront, sokat, mint a legnagyobbak. Mint mondjuk Kosztolányi, aki szinte képtelen nem elrontani: mintha nem lenne kedve nem. De akkor meg mivel szerepeljen? Az utolsó kötet (*Számadás*) utolsó (*Ének a semmiről*) darabjával? Na igen. Na nem. Vagy az utolsó hárommal (*Halotti beszéd, Hajnali részegség*)? Nagy dolgok nagy gyatraságokkal. A leg„hibátlanabb” Kosztolányi-vers talán a hibákkal teli *Csáth Gézának*, ilyesmi izékkal: „*bandzsál, csorba hold*” vagy a pillád/pupillád rímpár. Viszont van *cirillbetűs Szabadkán*, és az a sor, hogy „*Most a palicsi tó úgy fénylik, mint az ólom*”, legyen ez? Legyen a *Marcus Aurelius*? A *Kétségbeesés*? Néhány zseniálisan együgyű ének, mint az *Együgyű ének*, vagy a *Fejtörő felnőtteknek*? A *Ha negyvenéves elmúltál* vagy a *Költő a huszadik században*? Ez idáig tíz, és ha „*sok a kettő, / de több az egy*”, akkor a tíz túlzottan sok ahhoz a hiányzó egyhez képest.

József Attilától majdnem – de mégsem – a (*Négykézláb másztam*). A „*Költőnk és kora*” második sora. Az (*Íme, hát megeltem hazámat. . .*)ból a 2. és 3. szakasz nem. Héttől öt. Az *Ars poeticájából* a „*Nincs alku – én hadd legyek boldog!*” kezdetű versszak biztos. Onnan, hogy „*Ehess, ibass*”, az utolsó két sorig, dacára annak, hogy *avuló anyag*, majdnem minden majdnem tökéletes. Avuló anyag, ez Tandori terminológiája, legalábbis én tőle veszem, a *Kosztolányi-kettőshangokból*.

A *Jónás könyve* (plusz *Jónás imája*) viszont csöppet sem avul. Hanem iszonyú erős. Külön a tökös rész, az, hogy „*örüle Jónás módfelett a tökének*”. Tulajdonképpen, bocsánat, módfelett *tökéletes*, és ez nagyon ritka, tényleg egy-két József Attila-darabra mondanék csak ilyet, meg még néhány kis(ebb) mester olykor nem bír hibázni. Például vannak tökéletes kuplészövegek. Vagy, ezt is Tandoritól veszem, Szép Ernő *Néked szólja*.

Végül két szerelmes vers, és nem József Attilától, aki a legjobb, nem Szabó Lőrincától, aki a legjobb és nem Adytól, akit kihagyok, hanem Juhász Gyulától és Dsidától. Juhász *csak úgy* szerepel, egy nagy csapatban nem kizárólag sztárok kellene, kicsik telitalálatai nélkül nem megy. Dsida Jenő a legkisebb (értsd legfiatalabb, 31 évet bírt), ezzel még a legnagyobbat, József Attilát is leahagyja. Ilyesmik, hogy „*Édes, erjedt pusztulás, / súlyos pókháló, sűrű szálak, // sebekre gyanta, vatta, gyom. . . / Már lefekszem, mert nem találalak*”, nagyon tetszik nekem, amellet, hogy nagyanyám és Dsida Szatmárnémetiben születtek, első fokú unokatestvérek, Dsida Csengeri Tóth-nagyapja az én szépapám.

Ady kimaradt, ez persze így biztos nem stimmel, igazságtalan stb. Nagyjából az egész úgy igazságtalan, ahogy van. Hát, ez. *Vagy majdnem az.*

GARACZI LÁSZLÓ

Petőfi, a petőfi
(bevezetés a petőfilológiába)

Petőfisztán: kis völgy egy Ázsiából kinyúló félsziget (Európa) szívében. Lakói: a petőfik. A völgy valaha tenger volt, a petőfik pedig halak, amit az is bizonyít, hogy ha megnyalsz egy petőfit, sós az íze. A petőfik halántékán jól látszik a kopolytú nyoma, és ha elég közel hajolunk egy petőfihez, tengerzúgást és valami ősi dallamot hallunk, mint mikor a tengeri kőtyúk hívja a párját. Lásd még a híressé vált poémát: *Nemzeti hal*, és az sem véletlen, hogy a petőfik a legtöbb olimpiai aranyat úszásban és vízilabdában nyerik.

A petőfik az őstengerben a tengeri csikóval álltak közeli rokonságban, ebből fakad, hogy a petőfi lóra termett. Mióta a Pannon-tenger kiszáradt, a petőfik lovaglással, idegeskedéssel és alkoholfogyasztással foglalkoznak. (Ez utóbbi szintén a halmúltból rájuk maradt atavizmus.)

A petőfi kételtű és meghasonlott, a világ úgy ismeri, hogy békés, jámbor, vendégszerető, aki az elmúlt ezer évben Európa minden háborújához azonnal csatlakozott, biztos érzékkel előre kiválasztva a leendő vesztes pozícióját.

A leghíresebb petőfik: Petőfi, Liszt, Bartók, a még híresebbek: Gábor Zsazsa, Puskás Öcsi és Lugosi Béla. Itt szeretnénk eloszlatni egy közkeletű tévedést: Lugosi Béla petőfi volt, Drakula viszont dáko-román. (Más kérdés, hogy Drakula folyadék-beviteli devianciájában a halpetőfis őstörténet traumái köszönnek vissza.)

Fontos tudni még, hogy a petőfik génállományának tíz százaléka ismeretlen eredetű, aminek következtében a petőfi tizből kilencszer normálisan válaszol a kérdésre, tizből kilencszer célszerűen használja a tárgyakat, tizedik alkalommal azonban megbokrosodik: mondanivalóját strófákba szedve és rímesen adja elő, és ragaszkodik hozzá, hogy felakassza a királyokat. Ha egy petőfivel hoz össze a sors, érdemes tájékozódni, mikor volt az utolsó roham, mert ez ugyan többnyire ártalmatlan lefolyású, mégis nyugtalanító hatással lehet a környezetre.

Mint már az elején utaltunk rá, a petőfi lóra termett, vagyis egyetlen petőfi sem jön zavarba, ha álmából felriasztva vágató musztángcsordákat kell betörnie. Túlzás nélkül állítható, hogy a vadnyugatot petőfik is elfoglalhatták volna, csak sajnos akkor éppen nem voltak ott. Micsoda magasztos látvány! A kicsi sereg eléri Kaliforniát, hosszú, egyenes sorban egymás mellett ülve a parton egy sámándob ritmusára sós örömkönnyeket potyogtatnak az óceán vizébe – a petőfik.

AMBRUS JUDIT

Isten coming outja

Hajnali 6-tól 7-ig

Kutya nehéz úgy coming outolni, ha az Isten sem tudja, merre van az out – gondolta Isten, s bizony őszintén örült volna, ha azzal a – halandóiban egyébként mély léket verő – kérdéssel foglalkozhatott volna, vajon a számszáma 1-gyel indít-e vagy 2-vel, vajon a szoknyácska vagy a nadrág fessebb-e rajta, vagy akár azzal, hogy milyen nemű társ illene legeleginkább hozzá. Ám sajnos, e pillanatban, akárhogy gyötörte is olykor a kétség, kiutat találnia nem e kérdés megoldásrengetegéből kellett, már ha egyáltalán erre a kérdésre volna megoldás rengeteg, amit szintén erősen kértelt.

Kiutat a sötétből kellett találnia, a kegyetlen, vak sötétből, a tapintható, szorongató feketeségből, az ég kárpitjának reménytelen világtalanságából, s hogy ne dramatizáljuk túl a dolgot, igazándiból abból, hogy hajnali hatkor még nincs fenn a nappali lámpácska az ég boltozatján.

Alvó tenger volt a múlt és Isten bizony nagyon ideges volt ettől.

Volt feladata amúgy is elég, isteni íróasztala rogyadozott a befejezetlen munkáktól, az időre végzés reményének sajkája most meg puff neki, kettétört, újabb fennakadás, hajóvonták tilos találkozási vagy valami mesterséges dugó, színlelt útlezárás az égbolt pályáján. Labda szeretett volna lenni, ja meg síp, erdő és kirándulás, ehelyett most újra itt egy rémes feladat, ami alól persze kibújna, de akkor meg jönnek a szemrehányások, hogy milyen sajtója lesz, hogy a teremtésnél kevésbé nemes dolgok váltanak ki csodálatot, s hogy ennek az ő gyöpös gondolkodása az oka, ha engedné, hogy némi marketing vegye körbe a 6nap-alattiakat, a létrehívást magát, akkor mindenkinek könnyebb volna, de kár is erre szót fecsérelni.

Most persze akár ezzel is törődne, ha kicsike fényt kaphatna.

„Ne verje be még a szundit, / olvassa a Lyra Mundit!” – ezt a sort hogyan lehetne az ő teremtéssel teljes hat napjára alkalmazni?, vagy azt, hogy: „Ahelyett, hogy teker éjjel, / barátokozzék Thackerayjel.”? Vagy hogy: „Az ideáлом te maradsz, / sonka és kövér malac. . .”? Isten sajtós jóindulatát bizonyítandó próbálta kedves piár mondatait a teremtésre ráhúzni, de befuccsolt, megbízható udvari költőt meg hát jó ideje nem talált.

Az Úr ült a sűrű sötétben, az elvégzendőkre gondolt, s egyre zabosabb lett. Hová tűnt a tarka szivárvány az égről? Hová lett a tar?

A mérge egyre terebélyesedett, mikor rádöbent, hogy a Nap, amelyben ilyenkor már habfürdőzni kéne, nem csak 6 és 7 között, de később sem fog feljönni. Nem

soha nem, hanem egy időre nem. Hogy ez a napfény-szolgáltatás 72 teljes órára kimarad (ad notam: „a csillag megszületett, de kicsinyt kialudt, s fénye utazik a jövők és messzeségek felé”), s hogy ez nem véletlen.

Reggel 7 és 8 között

Isten dühödten meredt az íróasztalán felhalmozott elintéznivalókra.

A kislámpáját még mindig kénytelen volt bekapcsolva tartani. Nagyon nem véletlen.

Pontosan tudta, hogy ezt a nemvéletlent ki követte el, a dolog mondhatni le volt vajazva, meg volt bugázva, bűnös istentársa, aki egyfelől megbízhatatlan, kiállhatatlan alak, másfelől meg persze roppant rokonszenves, ahogy ez lenni szokott, a boldog órák édes poharánál, mannaasztal mellett, ámbra, mósusz, tömjén és benzoé nemes társaságában vicces haver, csak munkáról ne essék szó, mert akkor mindig akad dolga, veszekednie kell kovács-fiával vagy a hitvesével, vagy aranyeső képében, villámolva, mennydörögve, bikaként, esetleg hattyúként kell meglátogatnia ezt vagy azt.

Most meg épp amazt látogatja, hogy a macska rúgná meg!, Isten gondolta is, hogy azonnal teremt egy macskát meg egy oltári rúgást, de inkább mégsem aprózta el.

Lennék én is szívesen aranyeső, csak nekem dolgoznom kell!, dohogta, rámeredt a fénytelenül vacogó égre, s akkorát káromkodott, mint legutóbb, mikor a világ dolgainak gondozása, a teremtés menetének napi olajozása helyett holmi látogatáson kapta társát, csak akkor dühödött szócsapásai (ad notam: „Lopod a napot, és istentelenkedel?”) célba értek, ami most nem igazán volt elmondható.

Reggel 8 és 9 között

Fény sehol, Isten hiába dörög, szentséggel, az eredmény nulla, semmi napvillany, társa bebiztosította magát, nehogy Isten meglássa, aztán káromlására újfent beléálljon a félsz, s csődöt mondjon hölgyénél (ad notam: „cifra beszéd kéne azt elősorolni, a vörös nadrágban mit érezett Jancsi?”), hogy aztán végül semmi virágba ne boruljon, mert ne gondoljuk, hogy egy isten ilyenkor egy neharagudjkérlekvanilyen, vagy egy próbáljukakkormásképpel nyugtatja kedvesét, dehogy, dührohámot kap, égzengéssé öblösödik, összevissza-villámlik, elefántkodik, felgyújtja a perzsaszőnyeget meg a hölgye legkedvesebb hangszerét, amelyet még annak Édesanyja, Harmonia hagyott rá, beáll a káosz, mintha érdemes lenne ekkora kalamajkát csinálni, ahelyett, hogy mélyen magába nézne, s megnyugodva, feldolgozva a történeteket újratekdené az egészet.

Vagy csak ennyit mondana: füstbe ment terv. Aztán bocsesz és kalap.

Persze attól, ha ilyen alkalmakkor ez a buja alak, akinek folyvást csak a disznósági malacságokon jár az esze, esetleg viselkedne, Istennek a teremtésszolgálati munkáját

kicsit sem könnyítené meg, max az említett kaland kapna némi mézet, hisz ha valakiből, mint a főistentársból hiányzik a belátás, az a saját, jól felfogott érdekében talán képes egy-egy alkalomra eminensséget mímelni, de hogy valós társ legyen feladatok megoldásában?

Ült hát Isten isteni íróasztala mellett a kintről erősen szivárgó vaksötétben, apró asztali lámpácskájával, s tudta, mi vár rá, tudta, hogy az az elvetemült nem egy órára, hanem három teljes napra vette el a fényt, s lángoló mérgében elhatározta, kilép a társas bétéből, meglátja, mire megy majd magában, egy ideje már úgymint gyepes hanton muzsikál, egyéni vállalkozóként folytatja inkább a dolgot, mert ez a felosztás így, ahogy van, roppant igazságtalan és még idegesítő is.

Istennek valahogy majd ki kell fehéritenie a három naptalan napot, amelyet az emberek világítás és napmeleg nélkül lesznek kénytelenek eltölteni, hisz az a buja barom elcsente a Nap gömbölyűszép disznósajtját, az emberek rohangászhatnak és vaksötét van, könyöröghetnek és vaksötét van, fohászkozhatnak és vaksötét van, fondorkodhatnak és vaksötét van és istentelenkedéssel tölthetik a napjukat (akár hármat is), mert bizony, csak a vaksötét van.

Reggel 9 és 10 között

Lement a nap. De csillagok Nem jöttek. Sötét az ég. Közel s távolban semmi fény nincs, Csak mécsvilágom s honszerelmem ég – dúdolgatja Isten, miközben azon agyal, miképp fogja majd elfeledtetni a teremtés menetébe becsúsztatott apró gikszert, ezt a picinkét sötétre sikeredett 72 órát, s eszébe villan valami. Mivel lehetne jobban az emberek fejébe beleültetni a nemtörténtsemmi érzését, mint büntetéssel. Akárhányszor Isten megpróbált megbüntetni bárkit bármiért, annyiszor éledt fel az emberekben a megvédjük! ifjonti tüze, úgymint Isten mióta az embereknek erre a programhibájára rájött, a büntetést már csak felejtetésre használta, így ezt a malört is ekképp kívánta az emlékekből kiradíroztatni.

Istentársát a fénylopás miatt nem büntethette meg, mert ennek nem lenne jó a sajtója, s hiba volna ezen tovább rontani.

Azontúl valljuk meg, erre jogosítványa sincs, így ha az Istent nem lehet, megbüntetni annak utódát, a félistent, akit ugyan nem muszáj Herkulesnek neveznünk, ám mégis Herkulesnek nevezzük.

Vagy Héraklésznek, ahogy tetszik.

Délelőtt 10 és 11 között

Mi az a nap? Mi az a nap? – mormogta Isten magában. – Nem is nap az tulajdonkép. Ugyan mi hát? – beszélgetett el magával a Teremtő – hát semmi más, mint egy szappanbuborék, s elképzelte, amint magához inti a buborékfújó ifjút, hogy segítsen

ez egyszer neki. De Isten miközben felöltötte poétikus mivoltát, nem tétlenkedett, hanem komoly terveket szőtt.

Délelőtt 11 és dél között

Erőst gondolkozik, azért kislámpafénynél is megy ez, szinte belefeszül, listáz és szortíroz, mit kell megteremtenie, nehogy úgy induljon a történet, hogy mondjuk, a hősnek meg kell másznia a hegyet, aztán még domb se nincsen, esetleg nem teremtett még lábakat se, akkor milyen lenne a közvélekedés!, így aztán feszülten és mindenre gondosan ügyelve tesz előkészületeket. Logisztika!, először létre kell hozni a bizonyos sarját, mert ugyan a másik isten nemzette őt, de mi tudjuk, hogy valójában minden a mi, szorgos Istenünknek az alkotása, nem annak a léháénak, tehát nyilván Herkulest is a mi Jóistenünknek kell majd létrehoznia.

Aztán Teremtőnknek személyiségjegyekkel kell ellátnia őt, méghozzá jó előre kigondolva, hogy mi is isteni célja Herkules világra jöttével.

Csak azért hozza létre, hogy jól megbüntethesse, a büntetés meg ugye nem másért kell, mint a felejtésért, de ezt már tudjuk.

Bűnös személyiség. Az nem ismert számunkra persze, Isten eldöntötte-e már, hogy mindig fehér lappal indítja útjukra a teremtményeit, vagy van olyan, aki sárga, esetleg eleve piros lappal indul, de tudjuk, hogy mivel Herkulesselel céljai voltak, s nem is akármilyenek, ezért az ő sejtjeinek könyvébe egy kész regény lesz beleírkálva, eleve el lesz rendelve, miképp válják büntethetővé élete. Isten listáz: csendriasztó szenvedélyek, fékezhetetlen természet, őrült indulatok, ádáz konokság, sat és sat és sat. Valljuk meg, Isten Herkulesen nem sokat agyal.

Annál többet a büntetésen, hiszen minél jobban megkomponáljuk ugye a büntetést, annál jobban elfeledik majd a vétket, no nem Herkulesét, hanem a teremtésszolgáltatási kihagyást, de ezt már tudjuk.

Isten kieszeli, hogy gigászi büntetést szab ki Herkulesre, szolgálnia kell, de maga ajánlkozik majd a szolgálatra: ugye bölcs Istenként tudja, ha erőszakkal kényszeríti Herkulest vezeklésre, még meglép, s akkor hová lesz a sok remek munkáltatói ötlet, s hová ugye a felejtés, de ezt már nem kell újramondanom.

Dél van, de mindjárt egylik

Tehát a Jóisten a jókora sötétben, amelyben kicsit sem gáz, hogy nem világos, valójában fiú-e vagy leányka, mert mire is menne moccanatlan az infóval, szóval fölös dolgokon való tépelődés helyett kitalálja, hogy Herkulest világra hívja.

S amire vágyik, bírni is reméli.

Már régóta vágyik rá, hogy az égbolton szabad folyást engedhessen a tejecskének, finom csillagok útjaként folyhatna ez a fincsi egészségital, ezért kiötli, hogy Herkulest

anyja szoptatja majd, de ő olyan heves lesz, hogy a mami ellöki (ad notam: „ezt az édes jó anyát, O Pistikám, szeresd, tiszteld, imádd”), s a kifröccsenő tejcseppekből Isten létrehozhatja végre a maga gyönyörűségére is a Tejutat.

Egy hától kettőig: rettentő munkaláz

Szüksége van ehhez csillagpopulációra (a négyökrös szekér eközben teljesen nyugodtan ballaghat), csillagközi porra és gázra, mely a galaktikus síkban koncentrálódik, azon belül is a spirálkarokban sűrűbb. Úgy kell mindezt megteremtenie, ha éléről nézzük a Galaxist (kívülről), akkor a síkban sötét sávot figyelhessünk meg. Az egészet nehéz legyen belátni, de a csillagászok képesek legyenek mégis majd modellt alkotni a struktúráról, az érdeklődésüket a teljes kudarcra ítéltség miatt el ne veszítsék, módjukban álljon pl. csillagszámlálásos megfigyeléseket tenni. Isten vakargatta a fejét, hogy a Tejútrendszer általános morfológiája milyen is legyen, meg persze az összetett mozgások.

Isten pihenőt vett, beült a fürdőkádjába, de csak a teremtésben járatlanok gondolják, hogy pihent, a legmagvasabb gondolatjai ilyenkor születtek, most épp nem egy Charlotte Corday-t eszelt ki, pedig az ő alakját is ilyen ejtőzéskor teremtette, a Tejút foglalkoztatta, egész mélyen besüppedt a habfürdőjébe, nézte a szivárványos habgömböket, felemelte őket, elfújta, s egyszercsak, heuréka!, kilépett a kádból, a kád ezzel el is vesztette Isten súlyát, nagy veszteség volt, mert Isten épp évi terapikus fogókúrája előtt volt, de ez most lényegtelen, hanem a teremtő gondolatok, miszerint. Ezeket a miszerinteket Isten gyorsan, afféle távirati stílusban le is jegyezte. Tehát a Tejútrendszer spirális galaxis legyen. Korongja álljon csillagokból, egyikük legyen a Nap. Shapley majd mutassa ki. A Tejútrendszer középpontja a Sagittarius csillagkép irányából. A Föld a Tejútrendszer síkjában.

Isten alig jutott lélegzethez, de a szferoid komponensekről még lejegyezte, hogy a vékony korong skálamagassága. Itt viszont Isten csillaghomokot tett a teremtés gépezetébe, de erről most nem szólunk. Nagy izgalomban volt, érezte, meglesz édes Tejútja, s mindezt néhány kifröccsenő tejcsepp képzetének köszönhette, meg persze a károgó és vartyogó sötétnek. Tehát, körmölte tovább, a legbelső területek erős aktivitásúak, természetüket övezze titok. Az emberek gondolják azt, hogy. Fekete lyuk. Több vizsgálat. 1930, Karl Jansky. Isten még egy csomó mindent feljegyzett az emissziós spektrumról, az abszorpciós vonalakról, az anyagfelhőről és a tároló karokról, az ionizált gázzal és molekulagyűrűről, a Baade-ablakról meg a gömbszimmetrikus dudorról, a csillagok populációjáról és a gömbhalmazokról, a mező halocsillagokról, az összluminozitásról, no meg a halvány, törpe csillagokról, a barna törpékről, a vörös törpékről, a fehér törpékről és a neutroncsillagokról. Rettenetesen boldog volt, hogy végre megteremtette a csodálatos Tejútrendszert, némi hálát is érzett istentársa fele-

lőtlensége iránt, ami nélkül, a kiköszörülendő csorba nélkül most nem. . . Isten örült, de idegkimerültség is gyötörte: „Az ideálom te maradsz / sonka és kövér malac. . .”, mormogta, s a fáradtságtól elsírta magát, pedig még csak ekkor következett a munka java.

Délután 2-től 3-ig

Arról ne is ábrándozzunk, hogy felkelt volna azóta a Nap, viszont idő van, tej van, lesz mit nyakalnia Herkulesnek, a tej még lehet 3.6%-os, még nem szükséges az eu-szabványhoz igazodni, hisz azt Isten később teremti meg, és a Tejút is rendben.

Lant van, amivel Herkules majd agyoncsapja a tanítóját, aki megfenyíti, ez a történet egyébként a későbbiekben majd tanulságul szolgálhat, hogy a gondjainkra bízottakat nem bántalmazzuk.

Mi kell még?, oroszlán van, amit leteríthet Herkules, fület, orrot, kezet már teremtett Isten az embereknek, hogy legyen mit levágnia ennek a bösz, dühödöt hérosznak, amikor épp fül-, orr-, kézlevágáshatnékja van.

Háború van (szent is, persze, ad notam: „Háború volt mindig éltem Legszebb gondolatja, Háború hol vérét a szív Szabadságért ontja!”), Isten azt nem felejtett el teremteni, tehát ki bír törni ezután a kissé kellemetlen epizód után.

Őrület, őrjöngés van, Herkules kedvére tébolyoghat, nem csak ekkor, s eztán, hanem majd akkor is, amikor saját sarjait elpusztítja.

Mi kell még?

Isten úgy érezte, most már megkomponálhatja a büntetés munkatárgyait, hiszen Herkules a saját sarjai elpusztítása után remek büntületbe eshet, mehet munkára, bejelentkezhet, bűn lesz addigra elég, felkínálhatja szolgálatait, bűnhődhet, az emberek meg majd kedvükre sajnálják, s hogy ez miért jó, ezt meg már minden gyerek megjegyezte.

Délután 3-tól 4-ig

Délután van, sziesztaidő, de nem ám a sötétben dolgozó Isten számára, akiről példát vehetünk ezennel.

Legyen akkor az első munkában töltendő napokban Herkules feladata egy oroszlán leterítése, rendeli el az Úr, bőrének elhozása, ám az oroszlánt ne fogja a nyíl (ehhez ugye kell nyíl, de az már megvan), oroszlán van, bőr van, kipipálva.

A második munkaterápiás szakaszban az elvégzendő feladat egy kígyó megölése. Nem, az túl egyszerű másodsorra, meg az emberek azt hiszik, pimfek a feladatok, esély sincs akkor szupermenné válni, inkább hidrát kelljen kinyiffantania. Isten még nemigen teremtett hidrát, ezért egyrészt könnyű a dolga, nem kell igazodnia, másrészt meg persze nehéz. Legyen tizenkét feje!, kiáltja feltörő munkaörömmel, s el is képzeli

sárkányosan, de aztán ezt túlzásnak tartja, végül csak kilencel díszíti fel, ám formál egy különös, afféle örökmozgó, mindig levő fejet, aztán mivel mégsincs megelégedve ezzel a lényel, azt gondolja, az ezzel való bajmóldást, ennek legyőzését nem fogja beszámítani Herkules elvégzett munkái közé, a munkaadóját meggyőzi, ne fogadja el, pl. azért, mert nem volt elég körültekintő a munkavégzés során vagy mert nem tartotta be a munkavédelmi szabályokat. (Kellő mennyiségű ásványvíz, sisak, poroltó.) Végül persze jobb indokot eszel ki, azért nem fogadtatik majd el a munka, mert nem egyedül végzi Herkules el.

Amúgy mindannyian tudjuk, hogy Isten valójában ezt a munkát azért nem fogadtatja majd el, mert közben Herkulest megharapja Karkinosz, az óriásrák, s Herkules a rákról azt hazudja, hogy eltaposta, pedig dehogy. Csak elnézett felette, nem tekintette ellenfélnek, amivel örök ellenségévé tette nemcsak maga, hanem az egész emberiség számára is, s ezt a hibát nem volt képes azóta sem jóvátenni. Karkinosz sértetten tizedeli a félisteneket, az emberiséget és az állatokat (talán a növényeket is?), félholttá rág mindenkit, akit ér, rettenetes pusztítást végez, nem is kérdeve, ki akarná legyőzni őt. Karkinosz Isten teremtményeit tizedeli, de hogy ennek a szörnynek, szeretteink megrablójának jelenlétét ki rendelte el, s ki tartja fenn őt a világban, arról sejtelmünk sincs. De burkoltan se vádoljuk az Urat, semmiképp, hisz. Hisz. . . Hisz. Ő most ül rettenthetetlen és dolgozik.

Délután 4-től 5-ig

Herkules harmadik munkaterápiás időszakának egy szarvas elfogásával kell eltelnie, rendelkezik magában a sötétben alkotó Isten (ad notam: „Igen feltűztele ez a győzödelem, / Azért, mint tennap, most még csak meg sem pihen / De letörölve a sűrű verítéket, / A harmadik kapu közelébe lépett.”). Méghozzá egy aranyszarvú, bronzpatájú szarvast vételezzen az a bűnös lélek, s mivel Isten ilyet már teremtett az összes hozzávalókkal (szarv, pata stb.), s mivel az aranyat és a bronzot is megalkotta már, ezzel sok dolga nem akad, kicsit hátradől, megpihen, szakállán, illetve csinos új harisnyáján végigsimít, ha jól emlékszünk, az még mindig nincs eldöntve, milyen nemű is, de mint tudjuk, más dolga akadt, mintsem hogy önazonosságával foglakozzék, át is tér gyorsan a negyedik munkaterápiára, hisz Ő nem olyan gaz, lusta Isten, mint. De azért valljuk meg, Isten nagy magányában ez a munka épp olyan terápia sajátmaga számára, mint aki számára kieszele, s ez akkor is így van, ha tudjuk, a végcél a sok munkával nem ez, hanem a felejtés, de ezt már a Margócsy tanár úr (van, aki e nevet nem ismeri? de tényleg?) megkímélése végett és céljából nem ismétlem meg.

Délután 5-től 6-ig

Jól megy a munka, úgyhogy most beiktathatunk egy kis pihenőt.

Vajon mit akar Isten azzal, hogy mindent elsimít, mindenre megoldást talál?

Önzetlenségből?

Nem lehet, hogy valójában. . . ?

Hogy most már tényleg elhatározta, hogy nem cicózik, nem bocsát meg, nem talál mentségeket, nem csak tépi a száját, hanem átveszi a hatalmat?

A főisten tényleg cudarul viselkedik, ez tagadhatatlan.

És állandóan vegzálja a szörnyű gyerekkorával, hogy apja le akarta őt nyelni.

Hát kit nem akart gyerekkorában az apja keresztben lenyelni?

Nála a félelem talán persze indokoltabb, hiszen a testvérei tényleg lenyelettek, mint nyelnivaló a szent ostya, vagy mint farkasnak a Piroska.

Valóban traumatikus élmény lehet, de mégsem előzékeny dolog olyasvalakinek felemlegetni a mégoly szörnyű gyerekkorunkat, aki hiába áhítozik korra. Panaszkodni valakinek az alakunkra, a hajunk színére, az izzadságszagunkra, aki maga esetleg alakatlan, színtelen, tán szagtalan is. És ráadásul még csak légnemű sem.

Délután 6-től 7-ig

A negyedik munkaterápiás állomás álljon egy vadkan elfogásából, gondolja Isten, legalább végre felhasználhatja kedves fantáziatárgyát, fess gyilokként is szolgálhat, ám egy szimpla vadkanelfogás túl egyszerű feladat, kicsit még ötletel, kreatívkodik, agya malmában erősen őrli gondolatait, nehogy kereket oldjanak azok az isteni ideák. Megvan!, Herkulesnek találkoznia kell majd kentaurokkal is, teszi hozzá az Úr (hogy politikailag korrektek legyünk: vagy az Asszony), találkozzék lóemberekkel még a vadkan elfogása előtt!, meg vívnia is kell velük. . . , meg borozgatnia is. . . , bort már teremtett, kentaurt is, úgyhogy az egész nem nagy ügy, eszébe is villan, hogy ennek az elvégzését sem fogadtatja majd el, de aztán rájön, hogy az rossz vért szülne, meg túl hamar következne, tehát inkább majd a következő átvétele ellen lesz a munkaadónak kifogása, az ellen lehet is, s akkor a munkaügyi bíróságot sem kell bevonni, ami egyébként jó, mert azt még nem teremtette meg, s ez a szakasz akkor mégis legyen imprimatur.

Este 7-től 8-ig

Az ötödik büntetési tételre nagyon készült a Teremtő. Ide valami jó kis büntetést eszelek ki, mormogta, valami könnyen megjegyezhető, valami elgondolkodtatót, mert egyrészt az ötödik rész már lehet olyan, ami teljességében elfeledteti az elkövetett vétket (tudjuk, nem Herkulesét, hanem a papáét akarja feledtetni az Úr/Asszony,

továbbiakban Ú/A, ami ua.), másrészt pedig itt, ebben a részben nagyon jól hat egy kis mélyre ásás. Ide valami nagyon erőset teszek, gondolta, s rágyújtott, azaz rágyújtott volna, ha ebben a pillanatban bele nem hasított volna a felismerés, hogy megvan!, egy igazi, büntudatos feladat! Letette a meggyújtatlan cigarettáját, s viharos gyorsasággal kidolgozta ezt a tételt, ekkor persze Isten könnyen válhatott volna egy dohányzás elleni kampány fő képévé, óriásplakátjává, amint meggyújtatlan cigarettája mellett örülten dolgozik, de persze ilyenkor az isteni fényképészek nincsenek sehol, meg persze Isten is elfelejti jó időben jó helyre teremteni őket, ha egyáltalán világra lettek már hívva, de mint említettük, Istennek most a munkák helyeinek megteremtésével kell foglalkoznia, nem mással.

Legyen hát egy istálló, döccent az Ú/A, teremtsék azt!, Herkulesnek ki kelljen takarítania, az istállót tegyem tele trágyával, szörnyű nagy és szörnyű mocskos munkának tűnjék, az emberek pedig gondolkozzanak csak, szálljanak magukba: nem véletlenül az ő bűnös gondolataik, vétkeik találhatóak ebben a kitisztíthatatlannak tűnő mocskokban? Herkules meg, folytatja örült iramban tervét a Teremtő, folyamodjék cselhez, ne csak a saját, amúgy is bűnökkel pettyezett keze segítségével válják tisztává az istálló, hanem vezessen át egy tisztavizűt a falán (tisztavizűt teremteni! írja fel külön listájára gyorsan az Ú/A, nehogy elfeledje), de ez sem elég, még kell ebbe egy csavar, horkantja, szóval nehogy az emberek fellélegezzenek, amiért a bűnök megbocsátást nyernek, ne!, azt semmiképp, ezért aztán ez a munka se fogadtassék el, az indok pedig erre. . . erre. . . erre az legyen, hogy Herkules az elvégzéséért fogadjon el kenőpénzt, legyen egyszerre két úr (itt most ez politikailag korrekt, vagy legyen itt is úr/asszony?) szolgálja, s ezért aztán ez a munka is töröltessék az átvett munkák sorából. Tiszta sor, ezzel meglennénk, sóhajtott fel örömmel Isten, boldog volt, mint mindig, amikor meg is oldott valamit, meg sejtelmes is bírt maradni, ezt szerette, fejtsék, csak fejtsék, próbálják csak megfejteni ezt a pontot, fejtsenek csak ki erőt, hatást, akárha egy kőfejtőben lennének, legyen ez a munkaszakasz az ő kis fejtörőjük, ő meg akkor most egy kicsit megpihenhet, mert maga ez a pont elfeledtetni az emberekkel a sötétben töltött napokat, innen már csak azért folytatja Isten a további munkaadást, hogy legyen némi levezetés, meg hogy mégse hagyja abba, ha már kitervelte, hogy több feladata legyen Herkulesnek.

Este 8-től 9-ig

Akkor most könnyed sétalalopp, Isten végre elszívhatja a cigarettáját.

Mélyen és mohón.

Közben kitalál egy emberfaló réztollú madárfajt, hozzávalók: egy rézcsattogtató, meg kell még ehhez a történethez íj is, nem ügy, kicsit gyenge történet, de levezetésnek jó lesz, a madárkát le kell majd H-nak nyilaznia, a csattogtató meg majd arra kell,

hogy valamitől megijedjenek (listára: ijedtséget teremteni!), s felszálljanak (listára: levegőellenállást teremteni!), réztollú madarakat ugye nehéz volna egyébként nyilazni. Nem mondhatni nagyon tricky történetnek, ezzel Isten is tisztában volt, de kell egy kis pihenés.

Este 9-től 10-ig

A hetedik munkához majd teremtek vagy a kötényemből előkapok egy bikát, ádázat, mondta szinte oda sem figyelve Isten (oda nem figyelve kötényt említ!, női elem, azért ezt jegyezzük), kicsit unta most a feladatot, majd újra visszatér szorgalmához, ne aggódjunk, a nyolcadikhoz meg beszerzek vad kancákat, emberhús-kedvelőket, no ez sem túl értelemdús feladat, gondolta I., s ekkor úgy határozott, hogy mielőtt teljes mélyrepülés jellemzi a továbbiakban a kiadandó munkákat, inkább csinál hús fekvőtámaszt, kimegy és fut egy kört a koromsötétben, sebajasötét, aztán zuhanyzás, kávé, s csak eztán folytatja.

Istennek ezt az elhatározását csak üdvözölni tudjuk, bár máskor is így tett volna, mennyi minden megoldódhatott volna sokkal szebben és finomabban.

Isten kávészünetében (**este 10-től éjfélig**) éteri zenét sugározunk.

[Hallották? Mit csináltak helyette?]

Éjfél

Isten kisportolva, megzuhanyozva, megkávézva ül újra isteni íróasztal mellett, de a munka csak nem megy. Hát hiába, nem minden a sport, és még Isten sem lehet a megmondhatója, mikor megy jól neki a munka, mikor nem.

0.10-1-ig

Isten gondolatai kicsit elkalandoznak, hagyja is elfutni őket, menjenek csak, szedjenek a teremtés virágáról némi hímport, hátha a fantázia megzabolázása helyett most épp az engedékenység vezet sikerre, s akkor Isten egy hölgyet lát maga előtt, ettől édes gondolatai támadnak (megállj! ettől még nem derül ki, hogy merre van az outja a comingnak, előbb ellenpróbaképp kéne egy gyönyörű férfi, hogy arra mit lép Isten, s nem ártana több próba, mielőtt valami véglegeset mondanánk e tárgyban). Szerezze meg Herkules ennek a hölgynek az övét, jelentsen bármit is ez a feladat, aztán aranyserlegben utazzon, hogy oda hogy kerül, ezt még majd kidolgozni, s kell még pár aranyalma.

Isten, mint láthatjuk, tényleg némileg megváltoztatta a feladatok menetét, a munka ritmusát, miolta Maga is mézes gondolatok kertjében töltötte idejét.

Ettől kicsit persze elszégyellte magát, meg félt attól is, hogy rajtakapják, hogy reábizonyítják, hogy nem kevésbé hedonista, mint istentársa, aki miatt most ugye muszáj egy csomó munkát elvégeznie, illetve egy csomó munka elvégzéséhez muszáj megteremtenie a feltételeket, ezért aztán gyorsan elhatározta, hogy utolsó munkaként majd leküldi Herkulest az Alvilágba, hogy ott cicázzon egy kicsit az alvilág ebével.

Evvel megvolnánk, mondta Isten, s nyújtózott egyet.

I-2-ig

Egyik óra a másik sírját ássa. Ekkor a bánat egy nagy óceán. Máskor az egyik óra a másik gyönyörébe hull. No, istenisten.

2-3-ig

Isten orrára ráül a jelen szomorú pillangója, már-már depresszióba süppedne, ugye a fényhiány, de ekkor egy szép júliusi napra gondol és elmosolyodik (ad notam: „a történet csillaga Röpi a jövőbe sugarát.”). Éltetni fogom, gondolja, a tenyere-men hordozom, a fájdalom csalóányát elhessentem a feje fölül, a fenevadakat távol tartom tőle (ad notam: „Fiacskám, lelkem drága napja, Napomnak fénye”), hosszú szivarokat adok a szájába és golyóscsapágyat a kezébe, harcossá edzem, hogy még az ebektől se féljen, hős költőt teremtek néki, hogy érte, mint a szent szabadságért doboghasson honfíú szíve, nem lesz mennydörgés szíve dobogása, nem leng el előtte vérpanoráma, a fákkal vidám őszi szél beszél majd harcós útja során és fő erénye az emberszeretet lesz (ad notam: „minden hulladékot gyönyörrel fal majd fel”). Khmm <ó, a majdani kedvenc költő!, somolygott Isten a bajsza/a rúzsza alatt>. Hümm. Isten boldog volt, hogy kicsit jövőbe nézően teremthetett, tudta, hogy addig még sok nap száraz pogácsáját kell elmajszolnia, mennyi mindent kell megteremtenie (ad notam: „A szőlőszem kicsiny gyümölcs, Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék. A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs, S ha a kis szőlőszemnek egy nyár Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek, Amíg megéri?”), hogy sokára fog elkövetkezendeni, mire teremtménye azon a szép júliusi napon megláthatja a földi világot, mire margócsykor üveggolyóként begurul a magyar irodalomba (E.P.: Függő, 43. o., 50. o. stb. stb), aztán beszivárványozza az atomtitkos szemináriumain az atomtitkos tanítványainak óráit, amiképp béranyozza a. Jó humort adok neki, éles észt, habmaccá teszem és zsinórmértékké, olyan névvel illetem, hogy a nevét, sőt a monogramját még Seherzádé is megirigyelje. (Ad notam: „És a mint gondolta, akkép cselekedett”). Addig persze ne menjünk el, hogy az egész teremtetési procedúrát azért csinálta volna végig az Ú/A, azért leisztolt volna annyit, hogy legyen egy jó napja, sok fényes évtizede

majd margócsykor (ad notam: „Mi a remény? . . . förtelmes kéjleány”), de attól még mindenképp ámen.

3-4-ig

Sötétség országa kiderült [végképen], örökös homálynak napfény lett helyében, igaz, csak Isten gondolatjaiban, midőn e későbbi teremtményére gondolt, de az is valami.

Hajnali 4-5-ig

Istennek jobb kedve lett, nagyon komoly játékokra gondolt, fejében hajóvonták találkoztak. Megnézném azért, mit csinált mindeközben istentársam, mondta Isten némi kíváncsisággal elegy megvetéssel. Milyen Isten az, aki a mai napban fürdőzik folyvást, ahelyett, hogy azzal törődne, mit hoz a holnap. Apropos, mit hoz.

Hajnali 5-6-ig

Illetve mit nem. A reggel reggel is elmarad, és Isten most már biztos volt benne, hogy egyetlen kiút van, s az nem a sajátmaga boncolgatásával (U/A?), hanem a világgal kapcsolatos. Döntésre jutott. Ő lesz az, aki uralkodni fog a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész Földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon. A Jóisten fog regnálni, más tulajdonságokkal, lehet, hogy szürkébb lesz, lehet, hogy unalmasabb, de Egy és Örök. Kedves thonett-székén kipróbálta, hogy esik az ülés a világ trónján, kicsit előre hajolt, teremtő ujját kinyújtotta. A sötétben nem látta jól, hogyan fest, de a mozdulat, az tetszett. Érezte, hogy megtalálta a kiutat. Tényleg döntött. Segítségére sietett elhatározásában a jövő olykor haldokló hattyú emlékezetű, ám máskor igazán fess képe és persze az utolsó szó keresése.

BORBÉLY SZILÁRD

PETŐFI, A CELEB

1

Régi idők tűnnek, új idők jeleznek,
befellegzett már a bakelit lemeznek!
Oda a kazetta, digitális minden,
ami egykor pénz ért, viheted már ingyen.

2

Letöltöd, lelopod a világhálóról,
amit régen mondtak szerzői jogokról,
nem hoz a konyhára. . . Mihez kezdjen mostan?
Erre gondolt hősünk: az életben koppan.

3

Mihez is foghatna, hogyha minden vágya,
hogy bejusson egyszer a nagy Médiába,
s ne csak a férgese jusson az almának,
na meg az éretlen akciós banánnak:

4

Mindig csak a szottyadt, mindig csak a vége,
ahelyett hogy neki lenne busás bére!
Ő fizeti meg a közmédia részét,
pedig már jól látja a kultúra végét.

5

Na de kit érdekel, mit is ad a tévé,
csak ő legyen benne; nem kérdés, hogy szép é?
Szép is lesz, jó is lesz, maga lesz az érték,
ki tudni szeretne, annak ő a mérték.

6

Erre vágyott hősünk, a közismertségre,
hírnévre és pénzre. Legyen mentségére,
emberi dolog ez, bárkiben felleled,
nem kell hozzá ész se: te is lehetsz celeb.

7

Hősünk, ha most élne, nem lenne ő költő.
Csak filmet forgatna: egy kis bankbetörő
sztoriját megvinné; régít leporolna. . .
Kasszasiker lenne, és ő így tarolna.

8

Ez hozná a lóvét, nem kén annyit írni,
a világszabadság után folyton ríni.
Vagy lenne egy bróker, aki mások pénzét
forgatná a tőzsdén, s kivinné a részét. . .

9

Ne csak a kispálya jusson neki folyton,
végre valahára élhessen luxusson,
Csak lenne, csak lenne fullextra a kocsí,
nem lenne kritikus, nem lenne Margocsy:

10

Ha ma feltámadna s közétek eljőne,
Petőfi se menne biztonsági őrnek.
Nem írna verseket, nem menne terepre,
talán ha színésznek, nemzeti celebnek!

LACKFI JÁNOS

HÁROM PETŐFI-VARIÁNS

Margócsy Istvánnak,
tisztelgésképpen

I. MEGY BÉLA BÁ TRABANTON

Ad notam „Megy a juhász szamáron”

Megy Béla bá Trabanton,
Nyakában a lába,
Kétrét hajtva fér szegény
Be a kocsijába.

Épp kerítést hegesztett,
Legyen szépen rendbe,
Mikor szól a telefon,
S a főorvos benne.

Pedig úgy volt, már haza
Hozhatja a nénit,
Megszerelve antenna,
Tévét együtt nézik.

Késő bánat, Trabantra
Csap rá az együgyű,
Fényszóró-fémkarika
Gurul, mint jeggyűrű.

2. KÖLCSÖN KENYÉR

Ad notam „Szeget szeggel”

Jaj, a mecsboks, jaj, a mecsboks,
Odavan!
Diri néni elkobozta
Csúfosan!
Átkozott igazgatói
Iroda!
Mért evett a fene engem
Be oda?

Nem magamtól! Dirí néne
Rám rivallt,
Akkor én már sejdítettem
Ám a bajt!
Köz tulajdonát rongálom,
Így visít!
Mert a falon gurigázom
A kocsit.

Még hogy a köz tulajdonát,
Közröhej!
A falat tán a köz festi
Penzlivel?
És a puha mecsboks-kerék
Kinek árt?
A hölgy ingyen ajándékoz
Unokát?

Jó, én is ingyen szereztem,
De talált
Tárgyak között ez az autó
Engem várt!
Átfestettem gondosan fém-
Részeit,
Zöldebb versenyautó nem is
Létezik.

Sebesebb volt, mint egy ferde
Gondolat,
Verhetetlen pad felett és
Pad alatt.
Betelni sehogy sem tudtam
Én vele,
Hát most aztán fújhatom már,
Ég vele!

A napvilág ablakon át
Bélesett,
Dirinére kést hajított,
Éleset.
Nem segített rajtam persze
Mégsem ez,
A napfény nem dobócsillag,
Nem sebez.

Na de várj csak, Diri néne,
Csendesen,
Suli után merre ballagsz,
Meglesem.
Házad körül ott sündörgök
Napra nap,
Ne is álmodd, hogy kutyád majd
Megharap!

Ások neki én hatalmas
Gödröket,
Beléésik s hetek hosszát
Döglöget.
Engem ilyen vén szipirtyó
Nem ver át,
Láttam én már hamuban sült
Unokát!

Tudok jobbat, autójának
Féke van,
Szétkapom én szerelőként
Gondosan.
Elgurul majd le a völgybe
Féktelen,
Mérges lesz a diri néne
Éktelen.

Ott leszek én, végignézem
Fa mögött,
Látom robbanni az autót,
S röhögök.
Nézem, ahogy diri néne
Sírdogál,
Kölcsön autó, kölcsön kenyér
Visszajár!

3. ÖRÖK ŐSZ

Ad notam „Szeptember végén”

Még nyersen a kertben az őszi valóság,
Már hersen a versem az esti szobán.
Ám tél jön, iratlan a csend, ez a hósáv,
Dér-szegte papír, havazásnyi hiány.
Kihűlve ma perzsel a nyár heve: láva!
Izzik a mézragacs, vérzik a som,
De hűl a papíron aszú mazsolává,
Épül a fejben a nyelvi idom.
Elhalt, ami él, lebutítva a múltak,
Épp, mint a medúza, ha partra lapul,
Ám hogyha a nyelvben a volt tüze gyullad,
Burjánzik az inda, vidulva vadul.
Mondd, győzhet-e végleg a szó a halálon?
Kétlem, Uram, hisz igénk sem örök,
De a fátylat, a pókhálót, ha lerántom,
A könyvben a lét tüze feldübörög:

*Mint gyíknak a torka, ha liüket a zöldje,
Úgy szűrik a fényt zizegő jegenyék,
És izxad aranypikkelyt a szömörce,
S a földre leontja a tölgy köpenyét.
És él ez az ősz a szavakba ragadtan,
Mint mézbe, ha pottyán a kósza darázs,
A semmibe marva libeg szakadatlan,
Lustább közeg elnyeli, bár hadonász.
Lám, itt van a versben a rég tovaillant!
Ékkőbe szilárdul a szarvas, az őz,
És hogyha a tél rád oltja a villanyt,
Könyvedben a kincs: örök őszt örökölsz.*

BAZSÁNYI SÁNDOR

„... Vörösmarty wagneri zenekara, Petőfi harsonája,
Arany andalító mélyhegedűje. . .”*

Petőfi stb.

Avagy esetleges margináliák az irodalmi kultusz
működés módja kapcsán
– a hatvanéves Margócsy Istvánnak

„... így mondják Ady túlzóbb követői, hogy az Arany-féle
költészet egyáltalán nem költészet. . .”

(Babits Mihály – 1910)

„Az írástudatlanok (...) szeretik [Adyt] Petőfivel
együtt emlegetni, melléje, sőt sokszor föléje helyezni.”

(Kosztolányi Dezső – 1929)

„S mivel már annyiszor találkoztunk Ady előtt is, utána is, ma is, versben, tudományos műben, ismeretterjesztő vagy alkalmi cikkben e kettősség magától értetődő jelenlétével, szinte észre sem vesszük, mennyire *nem természetes*, hogy e két név és figura irodalmi mitológiánkban és történelmi arcképcsarnokunkban szinte összenőtt, s az irodalmi közbeszédben egyiküknek megjelenése szinte generálja a másikat is, s rendkívül ritkán találkozunk (s ekkor is általában csak a legaszketikusabb tudományos szövegekben) olyan, hőseinkre vonatkozó elemzéssel, mely az *egyiket* vizsgálván ne alkalmazna egy, a *másikra* való utalást, összehasonlítást, mely ne akarna a tisztán történelmi eseményekre, találkozásokra, összefüggésekre vagy jelenségekre korlátozódó leírásnál mélyebbnek mutatkozni, s vagy a magyar irodalom egészére, esetleg különösségére óhajtana szintetizáló módon tanulságokat közvetíteni, vagy pedig az éppen felmutatott történelmi-tipológiai különbségeket próbálná ilyen vagy olyan irányból, de a történelmi egyszerűségnél minden esetben magasabb szempontokat alkalmazván, értékelni. Petőfi és Arany, tudjuk, a magyar irodalom kultikus alakjai, sőt hősei lettek, nélkülük a magyar irodalomról, kultúráról, sőt: nemzetről aligha lehet beszélni” – summázza mondandóját a súlyos témához illő analitikus körülbeszéléssel és -tekintéssel a kultuszalapító Gyulai Pált idéző Margócsy István „... *Ikerszültöttek, egymás kiegészítői.* . . .”

* Kosztolányi Dezső – 1929

című tanulmányában, amely a kezdetektől mindmáig (egészen pontosan Kukorelly Endréig) követi a nevezetes „ikerszülöttek” kultusztörténetét.

*

„Bizonyos, hogy Petőfi hírneve is, mely oly méltó és olyan egységes, csupa méltatlanságon és ellenmondáson alapul” – írja Babits 1923-ban, tizenhárom évvel híres *Petőfi és Arany* című esszéje után. Akkor egy apologetikus zamatú Petőfi-tanulmánykötettel polemizált a Nyugatban; most születésnapit köszöntött mond a Lipótvárosi Kaszinóban és az Újpesti Színházban. Akkor a zseniálcát magára öltő nyárspolgár Petőfi mellett, vagy inkább ellenében hívta fel a figyelmet a nyárspolgári álorcát viselő zseni Aranyra; most a hivatalos Petőfi-ünnepség kapcsán utal félhivatalos hangsúllyal Aranyra. Akkor költői elődöt keresett s talált Aranyban (ahogyan az akkortájt keletkezett versében is írja: „... nem takart seb kell, inkább festett vérzés!”); most a hivatalos felkérésnek eleget téve nem tudja nem megemlíteni az „excentrikus zseni” mellett a „titkos sebekkel” teli „nagy tépelődőt”, az „arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félénk” Aranyt, akinek szomszédságában bizony maga az ünnepelt, a száz éve született Petőfi is megkapja a magáét: „De könnyű annak bátornak lenni, akinek sebei oly könnyen gyógyulnak.” Mint látjuk, Babits nem szabadul egykönnyen a „hunyt mester” Aranytól, s kiváltképp nem akkor, amikor Petőfiről beszél – akár egy számára kérdéses tanulmánykötet kapcsán 1910-ben, akár a fiatalon meghalt költő születési centenáriumán 1923-ban. Margócsy szerint az 1910-es esszé Babitsa a „feszített el-lentételezéseivel”, noha éppen a „Petőfi–Arany” toposz „kiegyensúlyozó szintetikus irodalom-felfogása ellen lépett fel”, akarva, nem akarva, mégiscsak hozzájárult a két költő mindmáig ható kettős kultuszához. A hatás egyik kései következménye például az is, hogy Margócsy irodalomtudósi alázattal éppen e hatással foglalkozik, mintegy nem-kultikus módon ápolja a kultuszt.

Ám ha mégis megfosztjuk az „istenülő” Petőfit „ikerszülöttétől”, a „tempózó” Aranytól, akkor is könnyen akad mellé valaki más. Mondjuk Ady és/vagy József Attila – hogy csak a legismertebb, ámde immár hál’ istennek avított triumviralakzatot említsük. Vagy vegyük mondjuk Kosztolányi hírhedett 1929-es Ady-vitairatát, ahol Petőfi még nem Ady előképeként (*A tűz márciusához* illő „lobogóként”), hanem ellenpólusaként szerepel; hiszen például – csak egyetlen tételt kiragadva a Kosztolányi-féle szembeállítósdiból – míg „Ady melldöngető, magyarkodó formában fejezi ki, hogy nyugat-európai”, addig „Petőfi nyugat-európai formában fejezi ki, hogy magyar”. Holott korábban, 1906-ban Kosztolányi még úgy vélte, hogy a „legnagyobb magyar költő” Arany mellett a provinciálisabb Petőfi csupán „a magyaroknak legnagyobb költője”. De hol volt még akkor az ízléstelen „írástudatlanok” által „néger lármával” szított Ady-kultusz! Dehogyan volt még szükség akkoriban a holmi legelésző „csorda népeknek” bús „szívében” dekadens „virágot” növesztő hortobágyi poéta ellenében

a romlatlan „természet” egészséges „vadvirágára”, a tőről metszett ellen-Adyra! Lehet, hogy a „zsenikölyök” Petőfire tényleg csak a pozőr Ady miatt van szükségünk? Hogy tehát számunkra immár nincs, nem lehet Petőfi – Ady nélkül? Akár úgy, hogy a „Petőfi–Ady–József Attila” tengelyt forgatjuk éles ideologikus és/vagy retorikus kopjaként; akár úgy, hogy igaz írástudóként Petőfi acélos kalapácsával verünk csendítően nagyot Ady lomha üllőjére.

Mert például – kockáztathatjuk meg sommásan – a pályája delelőjén Petőfi, Arany (és Gyulai) „nemzeti klasszicizmusára” hivatkozó Horváth János is csak azért lett utóbb irodalomtörténészé, mivel korábban irodalomkritikusként nem igazán tudott mit kezdeni Ady költői modernségével (noha éppenséggel remek konzervatív elemzője volt, mondhatni csodálta, ámde nem szerette).

Érdekes viszont, és egyáltalán nem véletlen, hogy a Petőfi-kutató irodalomtörténész Margócsy meg éppenhogy úgy vált a kortárs költészet (és próza) mérvadó irodalomkritikusrává, hogy közben megmaradt jelentős irodalomtörténésznek.

BÁRÁNY TIBOR

Szubkontra, fedáksári

Margócsy István (szerk.): Margináliák. Kritikák több hangra. 2000 – Palatinus Kiadó, Budapest, 2009. 300 oldal, 3400 Ft

Aki átélte már legalább egyszer, hogy egy ilyen vagy olyan okból elbukott tarokkparti után partnere értetlenül és indulatosan ráförmed: *erre* a lapra hogyan mondhattál négy királyt?!, az jól ismeri az érzést: hiába a derekas intellektuális erőfeszítés, a lehetőségek gondos számbavétele, s hiába a játékosársak viselkedésének (egyszerre „belső” és „külső” tényekre alapozott) körültekintő értelmezése, *valami* miatt egészen más eredményre jutottunk, mint partnerünk – s ez a valami (amiről oly szívesen kiderítenénk, micsoda, ha a felgerjedt indulat hagyná szóhoz jutni az elemző racionalitást) megakadályozza, hogy álláspontjaink (az „akár így is lehetett volna” jegyében) kölcsönösen kiegészítsék vagy árnyalják egymást. Az irodalomkritikus is naponta találkozik ezzel a problémával: hogyan lehetséges, hogy gyakran még a hozzánk hasonló ízlésű és felkészültségű értelmezők sem veszik észre, ami *a napnál is világosabb*, vagy épp ellenkezőleg, találnak valamit érdekesnek egy szövegben, ami *nyilvánvalóan* nincs ott – csak hát az irodalomkritikus megteheti, hogy ne vegyen tudomást a problémáról, mondván neki elsősorban az olvasóit kell meggyőznie az igazáról, ha egyáltalán bárkit, és az olvasó ritkán kérdez vissza; a tarokkosra viszont furcsán néznek a társai, ha nem próbál számot adni zavarba ejtő viselkedéséről. (*Ennyiben* a tarokkparti bizony komolyabb dolog, mint az irodalomkritikai nyilvánosság.)

A napjainkban éppen huszadik születésnapját ünneplő *2000* nevű folyóirat szerkesztői a kilencvenes évek elején úgy döntöttek, hogy mégiscsak érdemes lenne fellázítani a folyóirat-kritika műfajának kényszerű (vagy kényszerűnek tűnő) monologikusságát: sokkal izgalmasabb, s nem utolsósorban: a kritika olvasója számára sokkal tanulságosabb, ha az egyes kritikák nem önmagukban, hanem a többi szerkesztő vitázó kommentárjaival együtt jelennek meg a folyóirat hasábjain. A „margináliák” bizonyos tekintetben megelőzték a korukat (más tekintetben pedig visszasétáltak az időben, gondoljunk csak a középkori kódexek széljegyzeteire): a kritikai vélemény – Margócsy István szavaival – „kizárólagos igazságigényét” éppúgy „relativizálják és kontextualizálják” az alapszöveg mellett és alatt sorakozó kommentárok, mint egy szabadon kommentálható internetes cikk esetében; azzal az apró különbséggel, hogy itt az egyes „hozzászólók” viszonylag ritkán reflektálnak egymás bejegyzéseire, s azzal a lényeges különbséggel, hogy a kommentálás lehetősége nem minden olvasónak adatott meg, csupán a lap szerkesztőinek. A „margináliák” műfaji szabályrendsze-

re nem mondható kifejezetten szigorúnak: a szerkesztőtársak lapszéli megjegyzései olykor egy morfémából állnak („Nem.”), olykor mini-esszévé kerekednek; az egyet-értés örömkialtásait vagy a nézetkülönbségek lakonikus rögzítését finoman érvelő, tudós elemzések követik, amelyek egy-egy évődő megjegyzést, az alapszöveg állításait árnyaló anekdotát, vagy rövid filológiai észrevételt fognak közre.

Az elmúlt tizenhat évben a „Margináliák” rovatban olvasható kritikák zömét Margócsy István írta; nincs ez másként a folyóirat huszadik születésnapjára megjelent válogatáskötet esetében sem: a huszonkét szövegből tizennyolcat Margócsy, hármat Szilágyi Ákos, egyet Bojtár Endre jegyez. (Persze a helyzet valamivel bonyolultabb: Szilágyi, mondandójának terjedelméhez képest szűknek érezve a „marginália” műfaját, kivételesen nem megjegyzéseket fűzött Margócsy Kornis Mihály Kádár-drámájának első változatáról szóló írásához, hanem önálló kritikát tett közzé a „Margináliák” rovatban – így Kornis művét egyszerre két, lapszéli megjegyzésekkel sűrűn tarkított írás elemzi a kötetben.) Helyet kapott továbbá a könyvben az a rövid levél, amelyet Margócsy írt szerkesztőtársainak emlékezetes Nádas-kritikája megjelenése után, mintegy folytatva a korábbiaknál valóban élesebb hangvételű és markánsabb véleménykülönbségeket felszínre hozó vitát. (Ehhez a szöveghez már nem tartoznak lapszéli megjegyzések: a vita *itt* Margócsy levelével lezárult – anélkül, hogy az álláspontok lényegesen közeledtek volna egymáshoz.)

A gyűjteményes kötet valóban átfogja a „Margináliák” tizenhat évét: az első írás, a rovatban elsőként megjelent kritika Ottlik Géza *Budáját* elemzi (Ottlik műve, akárcsak Margócsy írása, 1993-ban látott napvilágot), az utolsó pedig a 2000 idei áprilisi számában volt olvasható, s Krasznahorkai László *Seiobo járt ideleln* című elbeszéléskötetével foglalkozik. Mivel e tizenhat év során a folyóirat szerkesztőségének összetétele többször is megváltozott, nem mindig ugyanazok értenek egyet vagy vitatkoznak a kritika szerzőjével és egymással: az említett szereplőkön (Margócsy, Szilágyi, Bojtár) túl viszonylag állandó „marginália-íróknak” számít Barabás András, Kovács János Mátyás vagy újabban Czeglédi András és Szüts Miklós, de olykor-olykor Horváth Iván, Kálmán C. György, Lengyel László és Török András kommentárjai is feltűnnek a lapszálon.

A *Margináliák* legfontosabb szerkesztési elve már az első pillantásra is szembeűnő: Margócsy István azokat az írásokat válogatta be a kötetbe, amelyek szépirodalmi művekről szólnak (a 2000 olvasói másféle „margináliákra” is emlékezhetnek; igaz, nem sokra), s a választást vagy a tárgyalt mű jelentősége, vagy a mű örvén lezajlott vita érdekessége, vagy legjobb esetben mindkettő egyszerre igazolta. (Összesen tizenkilenc szerző, a már említetteken túl Bodor Ádám, Eörsi István, Esterházy Péter, Kukorelly Endre, Márton László, Nádasdy Ádám, Orbán Ottó, a Papp András – Térey János szerzőpáros, Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa, Spiró György, Tandori Dezső, Tar Sándor és Závada Pál köteteiről olvashatunk elemzést.)

A 2000 szerkesztői komolyan vették azt az alapelvet, hogy a folyóirat-kritika nem a szűk szakmai értelmező közösségeket célozza meg, hanem az ún. Művelt Nagyközönséghez szól (a Művelt Nagyközönség említésekor magára valamit is adó kritikus legalább egy ironikus félmondatban hangot ad kételyeinek és rezignáltságának; a recenzens most tudatosan megszegi ezt az illemszabályt), ezért a „margináliákat” nem csupán hivatásos kritikusok vagy irodalomtörténészek írják. És a szerkesztők számítása tökéletesen bevált: irodalmárok és (nem-hivatásos) irodalomszeretők egyenrangú félként vesznek részt a vitában (csak azokat a mentegetőzéseket, csak azokat tudnám feledni!), legfeljebb ez utóbbiak többet hivatkoznak közvetlen olvasói élményeikre, és kevésbé cizellálják értelmezéseiket irodalomtörténeti és teoretikus eszmefuttatásokkal.

Margócsy sok közbevetéssel tagolt, mívesen retorikus hosszúmondatai, amelyek egyszerre idézik meg a 18. és 19. századi magyar értekező próza egymástól oly igen különböző, de a mai olvasó stilisztikai érzékének különbözőségükben is egyaránt patinás hagyományait; vagy Szilágyi Ákos hatalmas erővel áradó, variációs ismétléses szerkezetekben és szójátékokban tobzódó prózája, ahol a nyelvi formák fokozatos átalakulása hívja elő az új gondolatot, hogy aztán az új gondolat megint újabb nyelvi formák fokozatos változását indítsa el, miközben ez a metaforikus gomolygás egyetlen pillanatra sem homályosítja el vagy teszi *ad hoc*-ká a mindvégig jól követhető és világos gondolatmenetet; vagy úgy általában a viták olykor kedélyesen évődő, olykor üdvösen goromba (de soha nem agresszív), olykor bájosan frivol hangneme – mindez rabul ejti az olvasót. A szerkesztőtársak „margináliái” azonban gondoskodnak róla, hogy a kritika szerzője ne arathasson könnyű retorikai győzelmet: szigorúan számon kéri rajta a fogalomhasználat pontosságát („posztmodern”, „íronia”, műfaji megjelölések, sorolhatnánk), szellemesen kegyetlen kérdésekkel darabokra szedik az ügyetlen, félrevezető vagy tartalmatlan, bár hatásos metaforákat (ezt a módszert talán Margócsy alkalmazza a legsikeresebben, igaz, később kamatostul visszakapja a kérdéseket), vagy csak szerényen felhívják rá a figyelmet, hogy a szerző metaforák halmozása helyett esetleg érvelés segítségével is előadhatná gondolatmenetét.

Ám mindez önmagában még kevés lenne az üdvösséghez. Szó se róla, a kommentárforma tágas dialogikus teret nyit, de ha a dialógus csupán a különböző kritikusi szövegek szellemes stilisztikai összeszikráztatásában merülne ki, nem kötné le az olvasó figyelmét háromszáz sűrűn szedett oldalon keresztül. Márpedig a *Margináliák* olvastatja magát (valljuk be, gyűjteményes kritikakötetnél ritkaságszámba megy az ilyen); s nem véletlenül: a kötetnek sajátos íve, dramaturgiája van. Szép lassan, fokozatosan megismerjük a legfontosabb szereplők kritikusi észjárását, s választ kapunk arra a kérdésre, hogyan lehetséges, hogy két értelmező egészen mást gondoljon egy műről, jóllehet megközelítőleg ugyanazokat az interpretációs technikákat alkalmazzák, s még az ízlésük is hasonló.

Margócsy akkor értékeli nagyra egy regényt, verseskötetet vagy drámát, ha az képes egyazon gesztusban valamit és annak ellentétét (vagy legalábbis valami egészen mást) felmutatni, s ezt az ellentmondást feloldatlan, de művészileg átgondolt és esztétikailag kielégítő formában „prezentálja”. „Furfangos” (vagy „különös”, sőt „veszélyes”) „kettősség”, „duplafenekű” szerkesztésmód, feloldhatatlan, de művészileg megformált poétikai „paradoxonok” – ezek hiányában a mű nem ad izgalmas értelmezési feladatot az olvasójának, következésképpen nem is számíthat másra a kritikustól, mint negatív esztétikai értékítéletre. (A poétikailag egynemű művek egyetlen mentsége Margócsynál, ha nagyon karakteresen *valamilyenek*: Kornis művei például a „szerzői szubjektivitás parttalanságáért” részesülnek dicséretben – igaz, a kötetben recenzeált Kádár-írást még csak ez az esztétikai minőség sem jellemzi. . .) A poétikai kettősség vagy sokféleség jelenléte azonban még nem garantálja a sikert: ha a különemű poétikai elemek – műfaji kódok, ábrázolási és nyelvhasználati konvenciók, költői szerepmoделlek stb. – viszonya „tisztázatlan” (mint Margócsy szerint Parti Nagy Lajos *Hősöm tere* és Závada Pál *Milota* című regényének, vagy Eörsi István költői életművének esetében), a kritikus kudarcként értékeli a vállalkozást. Ám a legrosszabb, amit egy elbeszélő mű csak elkövethet, a rejtélyeskedés vagy rejtvénytyszerűség: amikor Margócsy a szöveg által kiváltott olvasói zavart nem tudja a különemű poétikai elemek egyidejű jelenlétére visszavezetni, komoly haragra gerjed, az olvasói zavar okát egyértelműen az elbeszélő titkolózásában, manipulatív működésében lelvén fel. (Emlékszünk, ez volt az egyik fő kifogása az e kötetben is olvasható remek – értsd: következetes és vitára ingerlő – Nádas-kritikának, de Margócsy szerint a Závada-regényben vagy Bodor Ádám novelláskötetének néhány írásában is inkább titkolózással találkozunk, mintsem valódi titokkal.)

Mennyire különbözik ettől a kritikusi attitűdtől Szilágyi Ákos *ornamentális egzisztencializmus*a, vagy Bojtár Endre szövegközeli, az elemzés eredményeit mégis közvetlenül a mai társadalmi-politikai kontextushoz illesztő megközelítésmódja! (És ezek is mennyire különböznek egymástól!) Míg Szilágyi arra kíváncsi, hogy az irodalmi szövegek hogyan „módolják ki” a minden irányból fenyegetett „posztmodern” egzisztencia viszonyát saját létehez és az általa használt (vagy őt használó) nyelvhez, addig Bojtár igyekszik az irodalmi művek megközelítését megszabadítani az irodalomtudomány félrevezető teoretikus előítéleteitől, és azoktól a fogalmi konstrukcióktól, amelyek nem játszanak valódi közvetítő szerepet az olvasás folyamata során (ilyenek lennének a szerző szerint például az üres, semmit nem magyarázó műfaji címkék), s olyan értelmezésekkel előállni, amelyek itt és most (értsd: az ezredvégi-ezredeleji Kelet-Európában) érvényes jelentésekkel ruházzák fel az erre érdemes szövegeket.

Igaza lehet Bojtár Endrének, az esztétikai viták során előbb-utóbb mindig elérkezünk arra a pontra, „amikor az egyik olvasó *igen*-jére a másik csak annyit tud mondani, hogy nem” (bár ő ezt a jelenséget a kritikusi attitűdök különbsége helyett pusztá-

ízlésbeli különbségekre vezeti vissza). A *Margináliák* olvasója többször is alaposan bejárhatta ezt az utat, s meggyőződhetett róla: érdemes úton lenni. Hiszen hát van-e izgalmasabb a tarokban, mint mikor elhangzik egy rekontra vagy szubkontra – a fedáksáriról már nem is beszélve?

BECK ANDRÁS

Herczeg Ferencnek tisztelem jeléül

Ezeket a szavakat nyomtatta Karinthy Frigyes *Budapesti emlékek* című humoreszkgyűjteményének élére 1913-ban. Amikor ajánlását ma olvassuk, rég rögzült képzetek puhulnak föl bennünk, és értetlenkedve kérdezzük: Mire ez a nagy tisztelet? Hát nem Herczeg Ferenc volt a *Nyugat* konzervatív ellentáborának vezére? Hát nem állapította meg érdemei között a Nobel-díjra jelölését szövegező Horváth János is, hogy „éles tollal, az erkölcsi józanság frappáns ítéletével nem egyszer lépett fel nyíltan is a dekadens irány ellen”, s hogy „az élő magyar írók közt nem is támad senkit oly gyűlölettel az említett irány tábora, mint Herczeg Ferencet”. Lehet, hogy mégsem voltak olyan engesztelhetetlenek az ellentétek és átjárhatatlanok az irodalmi frontok? Akárhogy forgatjuk is, nem világos, miképpen ajánlhatta könyvét Magyarország első számú hivatalos írójának Karinthy, ez a nem éppen tisztelettudásáról híres, ifjú szerző.

Csodálkozásunk csak növekszik, ha a Karinthy-irodalomhoz fordulunk segítségért, mely a hódolat vagy behódolás e különös gesztusáról mélyen hallgat. Ez az elfojtás tör magának mulatságosan utat Szalay Károly 1961-es Karinthy-monográfiájának abban a Herczeg korabeli tekintélyét nyomatékosító mondatában, miszerint „Gábor Andor egyenesen Herczegnek ajánlja egyik könyvét ez idő tájt!”. (Persze az lenne csak igazán szép, az tenné igazán kerekké, freudista csemegévé a sokszoros Karinthy-kutató elszólását, ha ilyen Gábor Andor-könyv nem is létezne.) Nyilván belejátszik ebbe az amnéziába, hogy a szóban forgó Karinthy-ajánlást a legutóbbi időig csak azok ismerhették, akik kezükbe vették a *Budapesti emlékek* első kiadását. Míg ugyanis Karinthy összegyűjtött műveinek hetvenes évek végén induló (és hamarosan félbemaradt) sorozata feltüntette a *Tanár úr kérem*, az *Esik a hó* vagy az *Így írtok ti* Kosztolányinak, feleségének, Judik Etelnek, illetve Gábor Andornak szóló ajánlásait (még ha valami hiba mindig csúszott is a dologba), a Herczeg Ferencnek címzett meleg szavak valahogy elsikkadtak. Pedig ha e korabeli köteteket egymás mellé tesszük, mint valami szemléltető grafikonon, az is kiugrik, hogy – miért, miért nem – az ő neve lényegesen nagyobb betűvel van kiszedve, mint a többieké. Karinthy ajánlását végül is csak a legújabb keletű életműsorozata állította vissza a *Budapesti emlékek* élére. A sorozat szerkesztője, Szalay Károly immár nyugodt lelkiismerettel frissíthette fel négy évtizeddel korábbi homályos emlékeit, minthogy mostanra sikerült összebékítenie magában a két írot: Herczeg 2003-as sírkőavatási ünnepségén mondott beszédében a legnagyobbak közé emelte a hajdani írófejedelmet, és a magyar nemzeti géniusz szimbólumának nevezte. Ugyanakkor változatlanul tartja magát az a merev leosztás

is, mely szerint a nyugatos írók és Herczeg két, egymással nem érintkező és nem összemérhető világhoz tartoznak, így Kelecsényi László szerint „elképzелhetetlen, hogy például egy Herczeg Ferenc vagy egy Pekár Gyula neve előbukkanjon” azok sorában, akiknek „egy” Krúdy Gyula könyvet dedikált. Ráadásul ez a megjegyzése egy olyan író dedikációt összegyűjtő füzet előszavában található, aki nemcsak hogy nem tartozott a modernnek szorosabban vett táborába, de rendszeresen publikált Tisza István és Herczeg lapjában, a Magyar Figyelőben is. Éppenséggel tehát könnyen előfordulhatott az, amit Kelecsényi itt eleve kizár, és e kategorikusságra talán csak az ad alapot, hogy Krúdy által Herczegnek dedikált kötetek eddig nem kerültek elő.

Karinthy ajánlását az teszi különösen figyelemre méltóvá és egyúttal zavarba ejtővé, hogy nem pusztán magánemberi, eseti körülmények kiszabta gesztus, hanem nyíltan vállalt, közzemlére tett és áruba bocsátott tisztelgés. A jótékony feledés pedig, amely övezi, alighanem annak köszönhető, hogy az eset a maga korában nem keltett visszhangot, vagyis éppenséggel nem vált esetté. Mindenesetre nehezen hihető, hogy Karinthynek, aki mint egyik kortársa írta, „kigúnyolja az öreg Istent is” ez a kihívó gesztusa ne keltett volna akkoriban megütközést. A kávéházi és az irodalmi világ hozzá közel és tőle távol álló tagjai bizonyára nem hagyták szó nélkül, és megvolt róla a maguk véleménye. De talán olyanok is akadtak, akik nem vették névértékén, nem a hírhedt gúnyolódó hirtelen megjuhászodásának tudták be, hanem ellenkezőleg, iróniát szimatoltak benne: a humoreszkgyűjtemény legjobb viccének tekintették, a hivatalos irodalom felé irányzott, merész fricskának. Minthogy a kortársak zavarát és tanácsstalanságát, a megütközés és gyanakvás kis felhőit, melyeket nyomtalanul fűjt el az idők szele, nem tudjuk rekonstruálni, és azt sem tudjuk, vajon Karinthy zavartan magyarázkodott-e, ha valaki kérdőre vonta, vagy inkább tréfával ütötte el a dolgot, csak e furcsa ajánlás előtörténetében kereshetünk rá valamilyen magyarázatot.

Persze Herczeg Ferenc nevének csengése már nem a régi. Egyre kevesebben vannak, akik számára egy egész hajdani világot testesít meg, akik nem is annyira könyveket és irodalmi élményeket kapcsolnak hozzá, hanem egy korszakot és egy életforma rekvizitumait. Ennek letűntével Herczeg művei is kikoptak a köztudatból. Alighanem joggal írta a háború utáni évekre értve Nagy Péter, hogy „ehhez a világhoz írói mondanivalója már nincsen”. Ahhoz viszont már nem mindennapi cinizmus kellett, hogy hozzátegye: „jó ízlésére vallott, hogy elhallgatott”. Hiszen elhallgatását korántsem egy idős ember önkéntes és diszkrét visszahúzódása motiválta: a beköszöntő szép új világ kíméletlen gépezete darálta be.

Herczeg mint író és mint szimbólum azóta sem támadt fel. Számos könyvét még a nyolcvanas években, a rendszerváltás előtt megjelentették, de irodalmi újrafelfedezése akkor is, ezt követően is sikertelennek bizonyult. Visszafogott életműve, úgy tűnik, nem kínál olyan irodalmi felületet, és nem hordoz olyan politikai töltést, amely Máraihoz vagy Wass Alberthez hasonlóan vonzóvá tehetné az olvasók számára. És olyan

műve sincs, mint Tormay Cecile 1918–19-es naplója, a *Bujdosó könyv*, amely minden rettenetességével együtt sem csupán szélsőjobboldali relikvia, hanem megrendítő dokumentum. Így aztán Németh G. Béla néhány tanulmányát leszámítva annak sincs számottevő jele, hogy az utóbbi évtizedekben különösebb irodalomtörténeti érdeklődés támadna munkássága iránt.

Még olyan felemás halhatatlanság sem jut neki, amelyben Szabolcska Mihályt részeltették az *Így írtok ti* torzképei, pedig őt is tollhegyre tűzte Karinthy. Kettejük irodalmi kapcsolata *A munka diadala vagy a megtért főúr* című paródiával kezdődik, mely a Fidibusz 1909. február 19-i számában jelent meg, két héttel az előképéül szolgáló Herczeg-darab, *A kívándorló* vígszínházi bemutatója után. Karinthy paródiája tehát a darab első kritikáival egy időben született, de vajon tekinthetjük-e kritikának ezt is? Az, hogy a Karinthy-paródiáknak, legalábbis egy részüknek, kritikai éle van, minduntalan hangot kap az *Így írtok ti* kapsán, ugyanakkor az irodalmi paródia későbbi művelőinek esetében ez a kérdés fel sem merül. Kinek jutna eszébe, hogy Darvas Szilárd, Benjámín László, Tímár György, a Tarján–Reményi páros vagy Király Levente paródiáit ebből a szempontból tegye mérlegre? Karinthy esete azonban más, és nem feltétlenül azért, mert eleve más súlycsoportot képvisel, mint utódai. Döntőbb, hogy fellépése egybeesett a magyar irodalomban éppen zajló nagy átrendeződéssel, a Nyugat íróinak jelentkezésével, az irodalmi frontok formálódásával. Mint ismeretes, Kosztolányi egyenesen azt írta, hogy Karinthy „nálunk a rendszeres bírálat hiányát pótolta”, amivel leginkább az új irodalom népszerűsítésében játszott szerepét kívánta hangsúlyozni.

Ha viszont az *Így írtok ti* darabjai elszakíthatatlanok az esztétikai, irodalompolitikai csatározások korabeli közegétől, kézenfekvő, hogy valamilyen különbséget tegyünk a baráti és a bíráló kritikák között, s az is, hogy ezt a különbséget az irodalmi táborok körvonalai rajzolják ki. Ez a következtetés szinte önkéntelenül adódott a kortársak számára, és máig ezt visszhangozzuk.

A paródiák kritikaként való értelmezését Kosztolányi azzal egészítette ki, hogy Karinthy olyan szerepet töltött be korának irodalmi életében, mint régen az udvari boldok: „Így mondhatott olykor Karinthy is igazságot az író- és költőfejedelmeknek.” Mindezt 1933-ban írja, amikor az írófejedelem szóösszetétel Herczeg Ferenc nevével fonódott össze. Noha torzképének első, kötetbeli megjelenésekor ez az összefüggés talán még nem ilyen egyértelmű, az áthallás aligha véletlen. Mint ahogy, ha ekkoriban beszélhetünk költőfejedelemről, az csakis Ady lehet. Kettejük kitüntetett helyzetét és helyzeti hasonlóságát jelzi, hogy az *Így írtok ti* 1912-es kiadásában a költőparódiák sora Adyval kezdődik, a magyar próza rész pedig Herczeggel. E párhuzam zavarba ejtő, hiszen ellene dolgozik az irodalmi frontokról alkotott sémáknak, éppúgy, mint a kötetszerkezet bevett értelmezésének, mely szerint a paródiák mindkét csoportja egy hanyatlástörténet görbéjét követi. Csakhogy a sémák és az értelmezők ezzel mit

sem törődnek. Igaz, a Karinthy-paródia születése előtt nem sokkal történt, hogy Ady egy balul sikerült és sokat hánytorgatott cikkben nagyúri gesztussal rúgta el magától harcostársait és barátait, és tette mindezt épp Herczeg lapjában, az Új Időkben. Beletelik egy kis időbe, amíg a Nyugat és a holnaposok megrendült tábora rendezi sorait. Ennek demonstrációjaként születik meg fél évre rá a Nyugat Ady-száma, melyben a lap munkatársai, Hatvany Lajos szavaival, „szívesen ragadták meg az alkalmat, hogy Adynak egészen külön pozíciót teremtsenek, majdnem azt mondhatnám, hogy hódoljanak előtte” – ahogy az egy költőfejedelemnek kijár. Mindezt csupán azért elevenítem fel itt, hogy érzékeltessem, az irodalmi frontokat – minden átláthatóságuk ellenére – nem szerencsés mereven kezelni. Annál is inkább, mert az említett, nagy jelentőségű Ady-számban van egy írás, mely igencsak kilóg a hódolatteljes kórusból – történetesen épp a Karinthyé. A kezdő író, akinek ez az egyik első jelentkezése a Nyugatban, azon értetlenkedik, miért beszél mindenki forradalomról Ady kapcsán, miért van a költőnek ekkora tábora. Mintha nem találná a maga helyét a hadoszlopban.

Karinthy a forradalom helyére a karriert állítja, mint mozgósító erejű képzetet, és ezzel rámutat, mi az, amiben Ady és Herczeg összetalálkozik: az írói siker, és a szimbolikus siker csoportképző ereje. Ez az, ami révén kiemelkednek társaik közül, ami költő-, illetve írófejedelemmé teszi őket. De amikor az *Így írtok ti* ugyanazt a szerepet osztja rájuk, az nemcsak zavarba ejtő, hanem kölcsönösen kompromittáló is. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Karinthy leginkább Ady fedelmi írópózától idegenkedett, a zseni túlhábzó, szüntelen hangoztatott, mámoros és monomániás öntudatától, mellyel mintegy folytonosan saját társtalanságának harci riadóját fújja. „[T]ulajdonképpen nem is versek azok, amiket ő ír, hanem (szigorúan véve) arról szóló rapszódiaik, hogy ő milyen nagyszerű és új verseket írhatna, azzal a zsenivel, melyet magában érez” – írta az Ady-számba.

Ez teszi a saját modorosságából stílust kovácsoló Adyt a paródiák első számú vagy ideális célpontjává, míg erre a fajta stíluskritikára Herczeg kínálja a legkisebb felületet: az ő visszafogott, minden stílári különcködéstől vagy kolonctól mentes, előkelő tartózkodása, írásmódjának könnyed és száraz egyhangúsága. Tőle távol áll mindenféle zabolátlan önkifejezés, mintha sohasem köteleződne el saját szavai mellett, nem engedi, hogy rá valljanak, róla magáról eláruljanak bármit is. Herczeg, az író olyan úr, akinek előkelősége abban áll, hogy megtartóztatja magát a saját egyéniségétől. Azt is mondhatnám, hogy az *Így írtok ti*ben karikírozott írók közül talán ő áll legközelebb Karinthy azon eszményéhez, miszerint a nagy irodalomnak nincsen stílusa. Lehet, hogy a végén még kiderül, Karinthy valóban Herczeg írásművészetének őszinte tisztelője volt? Akárhogy is, Ady és Herczeg egymás mellé rendelése az *Így írtok ti* koordinátarendszerében fölülírja a korabeli irodalmi frontokat és a mai közvélekedést, mégpedig úgy, hogy az semmiképpen sem az utóbbi szerzőre nézve kedvezőtlen.

De fussunk neki a dolognak még egyszer, megint csak Kosztolányit idézve: „Az egyéniség közel van a modorhoz, a modor pedig a modorossághoz. A legnagyobbakat is fenyegeti ez a veszély. [. . .] Ezért hasonlít az ő [ti. Karinthy – B. A.] torzképeiben a lángelme a fűzfaköltőhöz. De csak látszólag hasonlít. Az egyikben az írás általános hiúságán, szinte emberi lehetetlenségén mulat, a másikban az egyéni becsvágy silányságán. Aki avatott, az nyomban látja, hogy kit becsül, és kit nem.” Ebből a perspektívából tehát Karinthy paródiáiban a lángelme alig választható el a fűzfapoétától, s minthogy az *Így írtok ti* célpontja maga a írói formateremtés szükségszerű tévútja, torzulása a valóság objektívebb megragadásához képest, vagyis az írás, Kosztolányi szavával, „emberi lehetetlensége”, igazából mindegy is, hogy a költőt Adynak hívják, vagy éppen Szabolcska Mihálynak. De Kosztolányi azt is mondja, hogy akinek füle van hozzá, az mégis csak disztिंगválni tud közöttük. Míg az *Így írtok ti* általános művészetkritikai karakterét csak lassan és még mindig nem eléggé tudatosítjuk, az, hogy a paródiák különböző értékítéleteket hordoznak, olyan általános vélemény, mely szinte kiirthatatlannak látszik. Fráter Zoltán szerint például világosan kirajzolódik, hogy Karinthy kiktől „határolja el magát”, és kivel vállal közösséget, és még Dolinszky Miklósnál, Karinthy talán legkonceptiózusabb értelmezőjénél is felhangzik a régi nóta, miszerint a Szabolcska-, Eötvös Károly-, Pósa- vagy Szomaházy-karikatúra „a torzított szerző vagy mű irodalmi silányságát veszi célba”. Csakhogy a paródiák kétfajta – az irodalom lényegét, illetve az egyes művek értékét érintő – kritikai dimenziója nehezen egyeztethető össze. Ha Dolinszkyval egyetértve azt gondoljuk, hogy Karinthy szerint a lehetséges mű mindig fölülírja a formát öltött művet, vagyis a műalkotás megvalósításának „aktusa már eleve magában foglalja a romlás és korrupció mozzanatát”, akkor annak méricskélése, hogy melyik a *kevésbé* romlott vagy korrump művészi forma, nem tűnik túlságosan épületes foglalatosságnak. Ráadásul az effajta méricskélésben nem a paródiák szövegére hagyatkozunk, hanem Karinthy egyéb kritikai megnyilvánulásaira, a paródiák szerzőinek a kor irodalmi életében elfoglalt helyére, kapcsolatrendszerére, vagyis mindarra, amit a paródiáktól függetlenül tudunk. Ha tehát nagyjából világos is számunkra, hogy Karinthy kiktől „határolja el magát”, ez a világosság nem magukból a paródiákból árad, hanem kívülről érkezik. Nem kell mondjuk a Pekár- vagy a Szabolcska-paródiákat ismernünk ahhoz, hogy biztosan tudjuk, Karinthy nem velük, hanem mondjuk Babitscsal vagy Kosztolányival állt azonos irodalmi platformon.

Hát ebben bizonytalaníthat el bennünket Ady és Herczeg egymás mellé rendelése! És ettől a párhuzamtól aligha függetlenül a Herczeg-paródia megítélése is ambivalens a szakirodalomban: míg Fráter azok közé sorolja Herczeget, akikkel Karinthy nem vállal közösséget, Dolinszky nál nem szerepel a silányságuk miatt célba vett írók között. Kiss József pedig előbb leszögezi, hogy az *Így írtok ti* „a hivatalos fórumoktól képviselt és védelmezett konzervatív értékrend ellenében a század eleji modern magyar irodalmi törekvéseknek tett felbecsülhetetlen szolgálatot”, majd felsorolja azokat a szerzőket,

akik a „félreérthetetlen elutasítás szándékával kerültek az összeállításba (mint Pekár, Pósa, Szomaházy, s talán a drámaíró Herczeg Ferenc)”. A paródiák kritikai szempontú megközelítésének külsődlegességét, támpontnélküliségét és tartalmatlanságát semmi sem leplezi le jobban, mint a kategorikusság és az elbizonytalanodás ritka és öntudatlan együttállása, az, ahogy a „félreérthetetlen” itt minden gond nélkül a „talán”-nal társul.

De bármilyen használhatatlan legyen is ez a szempont, nem tudunk egykönnyen szabadulni tőle. Nézzük meg tehát közelebbről *A munka diadala vagy a megtért főúr* című paródiát, hátha segít választ adni, mit is gondolt Karinthy Herczeg darabjáról, hogy az udvaribolondságnak milyen rejtekútjai vezettek néhány évvel később az írófejedelemnek címzett ajánláshoz, s hogy Karinthy ezzel a gesztussal magából vagy Herczegből csinált-e inkább bolondot.

A Herczeg írásmódjáról fentebb mondottaknak megfelelően talán ez a paródia az egyetlen, ahol Karinthy nem a stílust veszi célba, nem stíluskritikát művel, vagyis ahol a legkevésbé tudja a karikírozott stílust szabadon, a saját nyelvi invenciójával újratereíteni. És kevés darabja van a kötetnek, amely ilyen szorosán követné előképét. De míg a *Mint aki halkan belelépett* című Kosztolányi-paródiában vagy a Kemény Simon-torzképekben a gondolatrítmust és a képalkotást imitálja, hogy aztán vaskos stílári ficamokkal mintegy kisiklassza, egészen más síkra, sínre terelje, valamiképpen tromfolja, egy efféle fordulat a Herczeg-paródiából teljesen hiányzik. Herczeg drámáján alig kellett változtatnia, torzítania ahhoz, hogy paródiává váljon, vagyis a darabot az tette a paródiára mégis csak alkalmassá, hogy megtévesztésig olyan, mintha önmaga paródiája volna. Eszerint *A kívándorló*ról rajzolt irodalmi karikatúra mégiscsak kritikai élt kap, ami annál is hihetőbb, mivel Herczeg drámáját mai szemmel nehéz komoly képpel olvasni, és egybevág a Nyugat korabeli kritikusanak, Hegedűs Gyulának az ítéletével is, aki szentimentális és hiteltelen, rossz darabnak mondja. A dolgot el is intézhetnénk ezzel. De ha megnézzük, hogyan ír Kosztolányi ugyanerről a darabról, megint bonyolódni kezd a kép. Ő ugyanis azt mondja, hogy Herczeg „egy érett, kész író komoly tekintetével néz a problémák legfenekére”. Továbbá az író emelkedő útjáról beszél, aki „egy helyen már az új művész erős készségével és az új filozófián edzett gondolkodó logikájával beszélt két rabot az értékek átértékeléséről”. S hogy az utalást Nietzsche semmiképpen se érthessük félre, hivatkozik egy régi körkérdésre, melyben Herczeg a Zarathustrát mondta legkedvesebb könyvének. Az ember némiképp hitetlenkedve olvassa ezeket a szavakat, olyannyira, hogy felmerül a kérdés, vajon nem csupán saját Nietzsche-élményének mámorító érzését vetítette rá Kosztolányi a darabra?

Bár első hallásra merésznek hangzik a feltevés, és nehéz is az említett hely nietzschei indíttatását tetten érni, Kosztolányi jól emlékezett. Herczeg a Gyalui Farkas által szerkesztett *Legkedvesebb könyveim* című kötetben valóban ezt a meglepő kijelentést tette: „Utolsó irodalmi szenzációm Nietzsche volt. Igen nagy élvezetem telt

az olvasásában, sokat is foglalkoztatott, bár meg kell jegyeznem, hogy pillanatig se győzött meg.” Gondolhatjuk, hogy Nietzsche említésével mennyire egyedül állhatott ez a vallomás ebben a Jókait, Mikszáthot, Rákosi Jenőt, Tóth Lőrincet és másokat megszólaltató könyvben. A német filozófussal való alapos foglalkozásáról tanúskodik egyébként az is, hogy könyvtárában Nietzsche összegyűjtött műveinek számos kötete volt megtalálható (ezeket ma a PIM őrzi).

Persze Herczeg, mint azt idézett szavai is elárulják, távolról sem a jó és a rossz morálján túllépő radikális szemlélet szószólója, és drámájában sem mutatkozik annak. A maga módján azonban az is merész gondolat lehetett, hogy egy gyilkosságot elkövető munkásembert az élet tanítómestereként állít elénk, még ha ebben nem is az élet veszélyes mélyeibe való lemerülés örvényes vonzása kap kifejezést, hanem az a kegyes gondolat, hogy a lelke mélyén mindenki – a kokott és a züllött úr, sőt még a kőszívűségig korrekt arisztokrata is – valamiféle tisztaságra sóvárog, s ennek a sóvárgásnak egy ponton mindnyájan hangot is adnak. „Egész valómat emésztő vágy tölti el a jóság és a tisztaság után” – mondja a hozományvadász Pálfalvy, a paródia megtért főúrának modellje rideg menyasszonyának. „Ön azért is szakadt el tőlem, mert honvágy gyötörte, honvágy a tisztesség után” – mondja a herceg egykori kitartottjának, akinek tisztességét éppen most készül megvásárolni, elszakítva Pálfalvytól, hogy aztán ő se tudja tovább türtóztatni belülről felfakadó nemeslelkűségét, és megvallja: „Tulajdonképpen engem is a tisztesség után való honvágy vonzott maga felé.”

„Mikéntha gyermekkorom jutna eszembe merengve” – ezek már Karinthy KÖNYNYELMŰ FŐÚRjának szavai, amire nem késik a KÖNNYELMŰ LÁNY kontrája: „Ah, most jut eszembe, az én szívemben is épen él még a nemesebb érzelmek tiszta glóriája. De hajh! – mindegy. (Hirtelen fojtó zokogásba tör ki, majd legyőzi magát és cinikusan néz.) Ám tobzódjunk tovább, mint a felsőbb tízezernél szokás, és rejtjük el nemesebb érzelmeinket.” Látható, Karinthynek valóban alig kellett elrugaskodnia a darab szövegétől ahhoz, hogy lelepleződjön a bábként mozgatott szereplők élőségének illúziója, a züllöttség és a nemesebb érzelmek gépies váltógazdasága.

Úgy tűnik, hogy a bemutató után Kosztolányi maga is túlzásnak érezte cikkének nietzschei hangolását, úgyhogy A Hét következő számában újabb írást szentelt *A kivándorló*nak, amelynek egészen más az akusztikája. Itt a darab történetét, a váltóhamisító főhős börtönbeli megtérését és lelki kivándorlását „a felső tízezer mondvasínált kaszinóerkölcséből egy füstös kovácsműhelybe” erkölcsi mesének és idillnek mondja. Igaz, a börtönben játszódó 3. felvonást ezúttal is dicséri, csak hogy a nietzscheánus filozófusból most „falu bölcse” lesz, akinek „minden szava a magyar ész józan esprit-jétől lelkesedik át, s humorában [...] az elmélkedő, egészséges paraszti agyvelő reális bölcsessége vibrál”. Kosztolányi mintha megint elgaloppírozná magát. Mindenesetre furcsa szembesülni azzal, milyen távlatokat tud nyitni egy mélyen látó író bármilyen szövegben, s ehhez elegendő egy homályos emlék vagy könnyed gondo-

latgimnasztika. És azon is elgondolkodhatunk, hogy mitől lesz hitele az írói szónak, és mennyire érdemes túlbecsülnünk egy-egy villanásnyi ötlet heurisztikus értékét. Mert az mégiscsak gyanús, hogy a kalapácsos filozófus vészterhes gondolatai egyik napról a másikra átválthatók egy egészséges lelkületű kaszakovács bölcselkedésére, még ha emberünket gyilkosságért ítélték is börtönre. Meg az is, hogy Kosztolányi a paraszti agyvelő esprit-jéről beszél – figyeljük, hogy ennek a párosításnak micsoda zamata van, micsoda szédület kavargoban ebben az egymás mellé rendelésben, s hogy milyen ingerkedve kapják föl a fejüket az ilyesmire a paródia nemtői?

Talán ennek a Kosztolányi-társításnak köszönhető, hogy a Herczeg-paródia BECSÜLETES MUNKÁSA amolyan franciás „Jau napot”-tal köszön, mielőtt így okítja a KÖNNYELMŰ FŐURat: „Nem kell kétségbeesni. Dolgozni kell menni. Dolgozni jó. Elcsüggedni nem illik. Én is dolgozom. Sintér vagyok. Fáradságunknak gyümölcse leend. A munka nemesít. Ki mint veti ágját, úgy alussza álmát. Bíbor, bársony, vendégség, jobb egy napi egészség. Mindnyájan emberek vagyunk. Legjobb szakács az éhség. Kihajolni veszélyes. Zabrenjeno je na pod kola pljuvati.” Ez a bölcselmezuhag, mely az utolsó, horvát nyelvű intelem – A padlóra köpni tilos! – crescendójában a monarchiabeli vonatkupék többnyelvű feliratát idézi, az élet új távlatait nyitja meg a megrendült főúr előtt. Az itt kifigurázott zagyva és közhelyes mélyértelműség azonban nemcsak a dráma felé vág, hanem Kosztolányi kritikai kettősügynökösödésének is szól, aki Herczeg börtönben megbölcseült mesteremberéből előbb nietzscheánus filozófust, majd a magyar paraszt józan esprit-jét megcsillantó falubölcset faragott.

A munka diadala avagy a megtért főúr az Így írtok ti legjobb paródiái közé tartozik, és akár gyilkos kritikának is nevezhetjük, mely a dráma „silányságát” veszi célba. Karinthy ítélete mégsem olvasható ki világosan magából a paródiából. Egy ilyen leolvasásnak már maga a műfaj is ellentmond, mert a paródia mindig bizonytalanságban hagy, mindig kettős játékot űz, az azonosulás és az elhatárolódás, a tisztelet és a kritika, a másodlagosság és a fölülírás csiki-csukiját, mely lehet leleplező, és nevetést is kiválthat belőlünk, de sohasem egyértelmű. A paródiából tehát nem tudjuk meg, hogy mit gondolt Karinthy Herczegről, azt viszont tudhatjuk, hogy mit *köszönhetett* neki.

*

Az öngyilkosság „a szív csöndjében érlelődik, akárcsak a műalkotás”, mondja Camus. Herczeg dzsentri hőseinek világában azonban ez nincs így, az öngyilkosság gondolata itt az úri becsület vértete, afféle *ultima ratio*, mely nem csöndben érlelődik, hanem mondhatni állandóan ott lebeg a levegőben, könnyű teher, amellyel az urak folyton dobálódznak. A váltóhamisításon rajtakapott Pálfalvy is tudja, mi a kötelessége, ami annyit jelent, hogy időről időre jelentőségteljes pillantásokat vet a revolverére. Az öngyilkosság fixa ideája kezdetben még a börtönben sem megy ki a fejéből, itt a torkát próbálja elnyiszálni – a biztonság kedvéért egy papírvágó késsel.

Lukács György ragyogó fiatalkori esszéje, az *Eszztétikai kultúra* gondolatmenetének egy pontján a tragédiára való folytonos művészi ráhangoltság frivolitásáról beszél, és Herczeg Ferenc Gyurkovics főhadnagyára hivatkozik, „aki el van tökélve nyomban főbelőni magát, mihelyt inkorrekt viselkedés látszatában áll a világ előtt”. Éppen ezért teheti mindig azt, ami jólesik neki. „Az öngyilkosság heroikus elhatározása [. . .] ahelyett, hogy meggátolná ebben, még támogatja is: ha ez megtörténik – mondja –, úgylis főbe lövöm magamat. De természetesen nem kerül erre sor soha. A permanens tragédia – ez az igazi mélysége ennek a kitűnő megfigyelésnek – a legnagyobb frivolitás [. . .] az örök tragikusság érzése abszolúciót ad minden léhaságért.”

Karinthy paródiájában ugyanezt a kitűnő megfigyelést kamatoztatja, mégpedig úgy, hogy a sorozatos öngyilkossági kísérletek léhasága, mindenre felmentést adó frivolitása vaskos komikumot eredményez: „Ugyan, nagyságos úr, már megint főbe tetszik magát lőni? Minek az?” – mondja Jean, az inas. Mire a KÖNNYELMŰ FŐÚR: „Ne járjon a pofád, Jean. . . Én egy előkelő arisztokrata vagyok, és engem Herczeg Ferenc írt, és én, ha kártyázom, főbe lövöm magam, pont. Hát ne járjon a pofád.”

De az obligát öngyilkossághoz *A kivándorlóban* társul még egy mozzanat, amelyet a paródia nem pécéz ki. Az összeomlott Pálvalvyt, aki tudja, hogy mi az úri kötelessége, felkeresi Jesszi, akivel előző nap találkozott, de biztosan érzi, hogy ő az egyetlen nő, akit „nagy, tiszta és örökös szenvedéllyel” tudott volna szeretni. Csakhogy már késő:

Pálvalvy (az óráját nézi): Délig szabad vagyok. De aztán dolgom lesz.

Jesszi: Itthon?

Pálvalvy: Itthon. Ön akkor nem lehet velem.

Jesszi: Sokáig tart?

Pálvalvy: Röviden fogok végezni.

Jesszi: Utána visszajöhettek?

Pálvalvy: Utána igen. . . sőt kérem is.

[. . .]

Jesszi: . . . De akkor, ugye, nem lesz már ilyen izgatott?

Pálvalvy: Nem, akkor egészen nyugodtnak fog találni.

A naiv és nemeslelkű teremtés láthatóan nem veszi a lapot, nem sejtí, milyen baljós jelentése van annak, hogy Pálvalvy „röviden fog végezni”, tudniillik magával, s hogy amikor Jesszi újra látja, már *egészen nyugodt* lesz. Jesszinek fogalma sincs arról, mit forgat Pálvalvy a fejében, mire készül, nincs érzéke a homályos utalásokhoz és a jelentőségteljes elhallgatásokhoz. Egyszóval Jesszi olyan ember, akinek abszolúte semmi érzéke sincs a szimbolizmushoz. Mint ahogy ebből a megfogalmazásból kiderül, úgy

vélem, Herczeg drámája nemcsak a paródia megírására ösztönözte Karinthyt: ebből merítette az *Egy ember, akinek abszolúte semmi érzéke a szimbolizmus*hoz című jelenetének ötletét, alapszituációját is, amely nem más, mint *A kivándorló* idézett párbeszédének képtelenségig srófolt groteszk túlfeszítése a várható és mindegyre késleltetett végig. Bár a humoreszk, melyben A Mindennel Leszámolt Degenerált és Az Ember, Akinek Abszolúte Semmi Érzéke a Szimbolizmushoz kerülgeti a forró kását, jól ismert, nem tudok ellenállni annak, hogy ebben a kontextusban hosszabban idézzem:

AMLD *tompán*. Igen. Én nemsokára belépek valahová. . .
EASÉSZ *vígan*. Na végre, látod, ez már egyszer egy helyes elhatározás!
Kaptál valami állást?
AMLD *tompán*. Igen. Egy végleges állást. Egy véglegeset. Egy véglegeset.
EASÉSZ *vígan*. No, hála istennek. Mindig mondom, hogy az ember foglalja el magát valamivel. Itt van a városban?
AMLD *tompán*. Nem messze van. Nagyon messze.
[. . .] Ahová én utazom, oda poggyász nélkül utaznak.
[. . .] Azon a vasúton csak egyetlen ételt osztogatnak. . . azt is vastányérből. . . *Mereven ránéz*.
EASÉSZ *vígan*. Ugyan. Na, az nem valami előkelő, hallod. Vastányér? Nagyon jó. Hehe! Nevet.
AMLD *tompán*. Abban a vastányérben ólomgombóc van. . . szegény fiú. *Mereven ránéz*.
EASÉSZ *vígan*. Ólomgombóc? De hiszen azt nem lehet megenni. Milyen vicces vagy, hehe!
AMLD *kicsit türelmetlenül*. Azt nem is kell lenyelni. . . az magától nyelődik le. . . az az ólomgombóc. . . a vastányérből. . .
EASÉSZ *vígan*. Magától? Hogy lehet az? Valami automata?
AMLD *kicsit epésen, de még elég tompán*. Mert az a vastányér egy vascső. . . szegény, szegény barátom.
EASÉSZ *vígan*. Csőből tányér? Nagyon jó. Milyen az?
AMLD *pikírozva*. Az egy hosszú cső, amibe ólomgombóc van. . . ha tudni akarod. . .
EASÉSZ *vígan*. Csőbe gombóc? Milyen az?
AMLD *kicsit forrva a dübötől, de mérsékelve magát*. Vagy ólomgolyó, ha akarod. . .
EASÉSZ *vígan*. Ólomgolyó. *Szünet után hangosan nevet*. Ja úgy! Most már értem! Az revolver! Nagyon jó. Hehe! [. . .] *Gondolkozva*. Ja, de hát te azt mondtad, elutazol. . . Na és ott kapod a revolvert?
AMLD *ránéz*. Nem. . . a revolver nálam lesz. . . nálam. . .
EASÉSZ *vígan*. Nálad? Minek?

AMLD *fogait csikorgatva*. Minek? Hagy mmagaamm feelé fordítsam!!!
 Tudd meg!!!
 EASÉSZ *vígan*. Miért fordítod magad felé a revolvert?
 AMLD *feláll, kétségbeesetten ordít, hadonász*. Hogy elsüssem a revolvert,
 lehúzzam a kakast a revolveren, kilőjem a revolverből magam
 felé a golyót!! Nem érted?!! Nem érted?!!!
 EASÉSZ *vígan*. Ja úgy, szóval főbe akarod lőni magad a revolverrel!
 Hát mért nem beszélsz világosan?! Akaszd föl magad. Szervusz.
Vígan el.

Karinthy a Herczeg-darab melodramatikus párbeszédét briliánsan kiforgatva vibráló nyelvi energiát pumpál a vértelen jelenet bábjátékába, úgyhogy a végén a teljes letargiába esett öngyilkosjelöltbe még az élet is visszatér. Mindez, a humoreszk rekeszizmokat komoly próba elé állító hatásán túl, összhangban van az irodalmi formának azzal az általános és radikális kritikájával is, amit az *Így írtok ti* egésze példáz. De *Az ember, akinek abszolúte semmi érzéke a szimbolizmushoz* hatása nemcsak az irodalmi konvenció kritikája, reflektál a férfias tett, az egyenes beszéd, az öngyilkosságra hivatkozó heroikus póz társadalmi kiürülésére is, az úri becsületkódex érthetlenné válását, dekódolásának talajvesztését regisztrálva. S bár humoreszkjének ötletét Karinthy *A kivándorlóból* merítette, ezért az írói ösztönzésért legfeljebb hálás lehetett Herczegnek, *tisztelni* aligha tisztelhetette érte.

*

Úgy tűnik, Karinthy tisztelgő ajánlásának értelmezéséhez nem sokkal jutottam közelebb. Vagy talán mégis? Annyi ugyanis már az eddigiekből is kiderült, hogy Herczeg Ferenc megítélése 1910 táján korántsem volt olyan egyértelműen negatív és merev a nyugatosok körében, mint azt az irodalmi táborok hagyományos szembeállításai alapján várnánk. Igaz, hogy a Figyelőben, majd a Nyugatban Fenyő Miksa rendületlenül és harciasan bírálja, arról azonban meg szoktunk feledkezni, hogy a két lap nagy tekintélyű szerkesztője, Osvát Ernő a századfordulón, rövid kritikusi tevékenységének idején milyen megkülönböztetett figyelemben részesítette Herczeget mint a hétköznapiok kimért szavú, tökéletes elbeszélőjét (Lukács György 1945 után a fejére is olvassa). Akárcsak arról, hogy Ignóus nemcsak megvédi a dilettantizmus vádjától Fenyővel szemben, hanem egyenesen „abszolút írónak”, „kiváló megfigyelőnek” mondja, s a vele folytatott vitát politikainak, nem pedig irodalmi jellegűnek tekinti. És még egy 1910-es, immár politikai pengeváltáskor is „erős írói egyéniségnek” nevezi. Kosztolányi idézett kritikáinak egymást kioltó megjegyzései szintén erről a Herczeg értékelése körüli ambivalenciáról tanúskodnak, akárcsak az *Így írtok ti* kötet szerkezetében ráruházott, Adyénak megfeleltethető pozíció. És ha így van, miért ne ajánlhatná neki

Karinthy a kötetét őszinte tisztelettel? Ezek szerint a Karinthy-dedikáció jó alkalmat kínál a huszadik század eleji irodalmi mozgások, viszonylatok és kapcsolatrendszerek finomszerkezetének újragondolására, az ideológia sémákon immár túllépő feltérképezésére és elemzésére, mely sok tekintetben átértelmezi a korszakról alkotott korábbi képünket.

Nos, ezek után hidegzuhanyként érhet bennünket, hogy Karinthy a Nyugat 1910. augusztus 1-jei számában kritikát közöl Herczeg *Szelek szárnyán* című könyvéről, melyben egyetlen szó, egyetlen jelző sem enyhíti gúnyos hangját és lesújtó ítéletét. Ha úgy gondoltuk, hogy Karinthy ajánlásának kontextualizálása jó alkalmat kínál arra, hogy megküzdjünk az irodalmi közvélekedés bemerevült, ideologikus ítéleteivel, történetünk ezzel új fordulatot vesz.

Írásában Herczeg „előkelő” stílusát világszemléletként értelmezi, majd e szemlélet megsemmisítő kritikáját adja azon az alapon, hogy az író éppen a világtól tartóztatja meg magát: „az előkelőség fehér jachtokon, boldog és vidám szigetek mellett suhan el, s izzó, tengeri napfényben barnára edzi sima bőrét. Ez a felfogás szükségképpen nem ismeri a szenvedést! [. . .] Aki csak úri bőrét akarja felfrissíteni a tenger vizében: annak az óceán fürdőkád s a fölébe boruló csillagos ég legfeljebb ízléses dekoráció, ebben a szép nagy fürdőszobában, amit a jó ízlésű istenke nekünk, előkelőknek berendezett. [. . .] Herczeg Ferenc könyvében tiszta és szuggesztív képet kapunk mindenről – csak arról nem, amiről a könyv beszél: az Adriáról. [. . .] Az az Adria, amelyben a »Sírály« úszik: kék vattából lehetne s a hegyek papírmasséból – s nem vennénk észre a változást. [. . .] Merőben költőietlen ez a világfelfogás, és éppen ez az, amit előkelőknek nevezünk: az író, ki csak a körülzárt embert figyeli. [. . .] S e pár szóval csak jelezni akartam, mekkora tévedést, s mily üresen kongó frázist írt le az Új idők kritikusa, amikor azt mondja: az Adriát, melynek eddig nem volt költője: Herczeg Ferenc meg tudta szólítani.”

Karinthy voltaképpen nyitott kapukat dönget, de ezt igen hangosan és erőteljesen teszi. Az előkelő jelző már Gyulai Pál 1892-es kritikájában felbukkan, aki Herczeg első „nem igen sikerült” regényében leginkább az elbeszélő „előkelő hangját” dicséri, mely ellentétben állt az akkor induló írók „diákos humorával vagy komázó hetykélkedésével”, de még ugyanitt megjegyzi, hogy a *Mutamur* című novelláskötetben, mely Gyulai bírálatának voltaképpen tárgya, „ez előkelő hang néha egykedvűségbe látszik átcsapni, melyből épen úgy hiányzik a rokon-, mint az ellenszenv”. Az előkelőség emlegetése ettől kezdve a Herczegről írott méltatások állandó tartozéka egészen az *Így írtok ti* tartalomjegyzékében szereplő „Herczeg, az előkelő”-ig. Ugyancsak Gyulai hívta fel a figyelmet Herczeg műveinek gyengéjére, a szereplők pszichológiai motivációjának hiányára, arra tehát, hogy alakjainak jellemzésében, Kerecsényi Dezső későbbi, kiélezettebb megfogalmazása szerint, „pusztán csak »az írói becsületszó« elhíthető erejére” hagyatkozik. Ez a hiányosság szorosan összefügg az író diszkrétci-

ójával, előkelő szenvtelenségével, vagyis azzal, hogy alakjait kívülről mozgatja. Ez az előkelőség nemcsak Herczeg stílusának szembetűnő vonása, hanem egyszersmind legfőbb írói és emberi korlátja is. „Herczeg a maga előkelő hidegségében szinte játszik az alakjaival, mint sakkozó a figurákkal” – írja Karinthyval egy időben Oláh Gábor is, aki szerint Herczeg „soha nem merül be egészen egy-egy szenvedélynek a széttago-lásába, mintha jó ízlése tiltaná”. Úgy is mondhatnánk, hogy Herczeg azért képtelen az emberi cselekvés mélyebb mozgatórugóinak elemzésére, mert benne magában van tabu alatt a szenvedély, saját természete mélyebb boncolásának igénye. Karinthy mindössze azt teszi ehhez hozzá, hogy ugyanez az úri tartózkodás, világszemléleti elő- kelőség eredményezi, hogy nála a természet is elveszti minden valóságos mélységét, kétdimenzióssá válik, pusztá nézegetni való képpé.

A kérdés csak az, hogy Karinthy kritikusi hevülete vajon nem aránytalan-e a könyv ambíciójához képest? Nem választott-e magának túl könnyű célpontot? Nem túlságosan könnyű-e az Új Idők hazabeszélő kritikusat tromfolni, aki Herczeget az Adria költőjének nevezi, s nem túldimenzionált-e költészetet számon kérni attól a könyvtől, melyet emlékirataiban szerzője is csak afféle „nyári könyvként” emleget? Ráadásul, ha jobban megnézzük, Karinthy eljárásával kapcsolatban komoly kétségek merülhetnek fel.

Először is a *Szelek szárnyán* senki sem gondolta a Herczeg Ferenc-i életmű mérv- adó vagy akár csak jellemző darabjának, olyannak, amelyen az íróról alkotott ítéletünk megfordulhatna. Másodszor, a könyv, amelyről Karinthy ír, még csak nem is új mű, hanem egy korábbi opusz új kiadása. A *Szelek szárnyán* öt évvel korábban, 1905-ben jelent meg először, mint az Újság előfizetőinek ajándékkötete.

Ez a korábbi kiadás egyébként valóságos könyvészeti remekmű, nem is annyira az ódivatú, egész oldalas illusztrációknak és a beragasztott nyomatoknak, hanem a változatos szövegek közti rajzokkal szabadon bánó Basch Árpád rendkívül merész és dekoratív tipográfiai megoldásainak köszönhetően. A Karinthy által kipécézett mű mindenfajta illusztráció nélkül jelent meg, ezért is olyan találóak a következők: „szinte látni véljük a kép aljába illesztett papírszeletkét, melyen a táj címe olvasható: Cattaró, Kék barlang, Raguza, Alkonyat a Qarnerón. Herczeg Ferenc a természetet nem maga foglalja be képbe: hanem már kész képnek látja és leírja.” Ám a fentiek ismeretében elmondható, hogy Karinthy meglátásához voltaképpen a könyv első kiadása szolgált mintául, ahol a képek valóban kiegészítik, egy dimenzióval kibővítik Herczeg szöve- gét. Vagyis Karinthy mintha kétszeresen is igazságtalan lenne a könyvvel szemben: nemcsak ambícióját becsüli túl, de az egyik kritikai szempontját is mintegy annak korábbi, teljesebb kiadásából kölcsönzi.

Kritikájának túldimenzionáltságához tartozik az is, hogy lesújtó ítéletét a korabeli irodalompolitika kontextusában artikulálja, vagyis nem egyszerűen a véleményét fejtí ki a Nyugatban, hanem szembeállítja azt az Új Idők kritikusanak szavaival. Írása

ily módon egyfajta forszírozott konfrontáció terepévé válik. Végül e konfrontáció erőltetéséhez tartozik az is, hogy az Új Idők korabeli számait átlapozva nem találtam olyasmit, ami a Karinthy idézte állításhoz hasonlítana, ilyen hangsúlyú mondat nincsen a könyvről az 1910. június 19. számban megjelent névtelen ismertetésben, mely láthatóan nem támaszt Herczeg könyvével szemben különösebb művészi elvárásokat: „ebben a könyvben a vitorlás sportember naplóját írja meg.” A helyzet tehát az – hacsak nem került el a figyelmemet az inkriminált passzus –, hogy Karinthy még csak nem is valóságos véleményel, hanem az irodalmi hadállások rendje szerint megképzett fantommal száll szembe.

Kritikája így minden kiélezettsége mellett is némiképp célt tévesztett. Létezik ugyan a dolognak egy olyan nézete is, amely szerint Karinthy éppenséggel Herczeg életművének, vagy inkább életproblémájának, ha szabad így mondanom, kellős közepébe talált. Ez azonban már nem kettejük kapcsolatát, csakis Herczeg művészetének értelmezését érinti, s mint ilyen, egy másik írás tárgya. De akár így van, akár nem, nehéz elképzelni, hogyan ajánlhatott néhány év múlva az itt kíméletlenül megbírált írónak bármit is „tisztelete jeléül”.

1911 januárjától Herczeg már nemcsak az Új Idők szerkesztője, hanem Tisza Istvánnal együtt ő áll az ellen-Nyugatként létrehozott Magyar Figyelő élén is. És egy pillanatra úgy tűnt, hogy Karinthy szolgáltatja a gyúanyagot a két lap, a két tábor összecsapásához. *Nibil* című versét ugyanis Osvát Ernő a Nyugat 1911. évi első számban közölte, noha még a modernnek háza táján is voltak olyanok, akik a versben időzített bombát, Osvát gesztusában pedig nyílt provokációt szimatoltak. Ignotus és Hatvany Lajos attól tartott, hogy a *Nibil* minden kritikát kihív maga ellen, mégpedig – a véleményüket tolmácsoló Móricz szavaival – „éppen akkor, mikor a »Magyar Figyelő« megindul, annak bizonyítására, hogy a »Nyugat« egy minden magyar istenektől elrugaszkodott valami, tehát meg kell ölni”. A várt reakció azonban elmaradt, Herczeg nem írta meg az Ignotus szerint már készülő, Nyugat elleni kirohanását a Magyar Figyelőbe, csupán az Új Idők éles nyelvű Horkaynéjeként gyúnyolódik – de nem Karinthy vagy Osváton, hanem, minő igazságtalanság – Hatvanyon, a pénzemberen.

Kétségtelen viszont, hogy amikor a következő évben Karinthy első kötetei megjelentek, a Magyar Figyelő feltűnő ellenszenvvel emlékezett meg róluk. A lapnak egyébként nem volt kritika rovata, és az első évben egyáltalán nem közölt írást irodalmi művekről. A következő években is csak szórványosan, számonként egy, legfeljebb kettő kritika olvasható benne, és ez a változás Kemény Simon nevéhez kötődik. Mikképpen került ez a Nyugatban publikáló költő, akinek első kötetét is a Nyugat adta ki, elsőszámú kritikusként a Magyar Figyelőbe, mit keresett, mit talált ott, és miért kopott ki belőle néhány év múlva? – olyan kérdések ezek, melyeket tudtommal eddig senki sem firtatott, és én sem tudok itt megválaszolni. Csupán megjegyzem, hogy Kemény pályájának ez a vargabetűje is a konzervatívok és a modernek közötti határvonalak

korabeli képlékenységről tanúskodik, és önmagában is megérne egy tüzetesebb tanulmányozást. Az átpártolt költő először a Nyugat belső, Osvát és Hatvany közt folyó, irodalompolitikai viszályáról ír, s miközben megjegyzi, hogy az utóbbinak sok igazsága van abban, hogy a Nyugat „zöld kezdők, ravasz utánzók és irodalmi svindlerok csárdája lett”, mégiscsak az Ady, Babits és Móricz irodalmi forradalmának propagálásán buzgólkodó bárótól, a konzervatívok kedvenc céltáblájától vitat el minden érdemet és anyagi áldozatot, cáfolva egyúttal azt is, hogy az Ady, Babits és Móricz fellépése forradalmat jelentene a magyar irodalomban. Egy másik írásában pedig mintha saját kritikai programját körvonalozná, amikor a komoly, a baráti összefonódásokon és érdekszövetségeken felülemelkedő irodalmi bírálat hiányáról ír, „egy nagy rovancsoló eljövételét” követelve. Erre a szisztematikus rovancsolásra mégsem vállalkozott, és irodalmi tárgyú kritikái némiképp esetleges választásról tanúskodnak. Az 1912-es évfolyamban Krúdy első Szindbád-könyve, valamint Molnár Ferenc, Nagy Endre, Benedek Marcell és Béli Izor darabjai szerepelnek a listán. Karinthy az egyetlen nyugatos szerző (Krúdy többet publikál a Magyar Figyelőben, mint a Nyugatban), akiről ír – róla azonban kétszer is! Vajon mi az oka ennek az aránytalan és kitüntetett figyelemnek? Van-e része benne az írói hiúságában megsértett Herczeg Ferenc főszerkesztői sugalmazásának? Vagy inkább Kemény Simon magánbejártatú irritációjáról van szó, aminek még a korrektségre kényesen ügyelő Herczeg sem állt az útjába? Lehet, hogy Kemény Simonban az *Így írtok ti* szerzőjének róla írt torzképei óta gyűlt a harag, és most talált alkalmat a levezetésére? Mindenesetre mindkét kritikája arról tanúskodik, hogy Karinthy írásai elemi és fékezhetetlen utálkozást váltottak ki belőle. Novelláskötete, az *Esik a hó* kapcsán mondja, hogy „Karinthy testileg, fizikailag és patológiusan kellemetlen”. E zaklatott ütemű, lázálomszerű, szaggatott elbeszélések stílusa és témája – a halál, az öngyilkosság, az örületbe hajló monomania – egyaránt elborzasztja: „Ez csak elmeorvosok szaklapjaiban lehet művészet, de irodalom ott sem.” És a *Görbe tükör* humoreszkjeitől sem azt kapja, amire olyannyira vágyik: vidám és szívbéli nevetést. Beállításában a humoreszkek világa megtévesztően hasonlít a novellákéhoz, nincsen bennük kedvesség, könnyedség és báj. Vértolulós humor ez, melynek nem az elnéző, szeretetteljes mosoly, hanem a torz grimasz a védjegye: „Az inkvizíció minden raffinált kegyetlenkedésével végig gyötri a témát, megrág, megforgat minden szót, alája néz, föléje néz, minden értelmét megvizsgálja, gyömszöli, pofozza, míg végre úgy helyezi bele a mondatba, hogy a szóból az értelem kigázolt belei lógnak ki.” Ami azt illeti, ez a jellemzés pontos és plasztikus, Karinthy humoreszkjeit valóban ez a fajta dúltság, vérre menő agresszivitás különbözteti meg a humor korabeli mestereitől, csak hogy Kemény számára ez nem egy karakteres és filozofikus életszemlélet hajtása vagy túlhajtása, hanem szimpla ízlésficam.

A *Nihil* megjelenésekor bejósolt irodalmi pofozkodást tehát jókora csúszással Kemény Simon kezdi (kicsit a jól ismert vicc mintájára: azzal, hogy visszaüt Herczeg

Ferenc helyett). Karinthy válasza viszont nem sokat késik. *Zárt magánlevél Kemény Simon úrhoz, a „Magyar Figyelő” munkatársához* címmel jelenik meg Franyó Zoltán rövid életű lapja, az Új Revü 1912. november 1-jei számában. Kemény igazolva érezhette magát, mert ez aztán tényleg kellemetlen, tenyérbe mászó és vállveregető írás, de olyannyira rájátszik erre a modorra – hogy egyszersmind a nyegleség és fölényeskedés paródiája is, nehezen helyre tehető stílusbravúr. Szinte lehetetlen elválasztani benne a sértő hangot a féktelen és ingerkedő mókázástól: a valóságos indulat a stílusimitáció maszkiájában hetvenkedik, a játékosság pedig valódi kioktatást takar. Karinthy a maga teremtette hangok kulisszái között cikázik, olyan perlekedő dialogikusságot hozva létre, melyben minden kimondhatóvá válik, mert mindennek megvan a humoros ellensúlya. Minthogy Kemény a *Görbe tükkör* ízléstelenségeinek példáit a kötet stílusparódiáiból emelte ki, Karinthy teljes joggal és hallatlan pimaszsággal tromfolhatott: „Hát nézd fiacskám. [. . .] észrevehetted volna aztat, hogy ezek a mondatok nálam nem elsődleges humor gyanánt szerepelnek, hanem karikatúrái régi és rossz stílusoknak, szóval általános filozófiai és kritikai szempontok vezettek, mikor írtam őket – érted fiacskám? – na, mondd utánam szépen: általános filozófiai és kritikai szempontok, ál-ta-lá-nos fi-lo-zó-fi-a-i és kri-ti-ka-i szempontok – érted?” Majd kifigurázva a neki szentelt figyelmet egy olyan lapban „mely kritikát ritkán közöl”, ezt tanácsolja: „ha legközelebb megint könyvem jelenik meg, vagy viccet csinálok a New Yorkban, vagy füttyentek egyet, és te írsz erről, álnév alatt írd, és kérdezd meg tőlem. . . milyen szempontból volna a legalkalmasabb lerántani – nem hencegni akarok, én ehhez jobban értek.” És hogy a végén minden világos legyen, és minden végleg összezavarodjon, nyílt „zárt magánlevelét” így fejezi be: „(Ez is csak karikatúra, nem komoly.)”.

Nem csoda, hogy Kemény Simon irritációja ezután sem csökken. 1913 nyarán szinte kérkedve jegyzi meg, hogy Somlyó Zoltán verseskötetéről csak azért ír, hogy megindokolja, miért nem engedelmeskedik az előszót író Karinthy „parancsának”, és miért „nem szereti ezt a lírát”. (Közben egy másik kritikájában egyszerűen elcseni Karinthy Füst-paródiájának bevezetéséből azt a tréfát, hogy a modernnek szabadversének hosszú sorait spulnira kell csavarni, és ellenük fordítja.)

De ez már a *Budapesti emlék*, és benne a Herczeg Ferencnek, a Magyar Figyelő főszerkesztőjének szóló ajánlás éve. Ehhez kapcsolódó történetemnek lassan a végéhez érve nem tehetek mást, mint hogy ismét felteszem a kérdést, ezúttal Karinthy szavaival: vajon ez az ajánlás is „csak karikatúra, nem komoly”? A válaszom azonban most kurta, határozott és már-már kijózanítóan egyszerű, nincsen benne semmi bizonytalanság. Bármilyen furcsán hangozzék is az előzőek fényében, Karinthy dedikációja valóban őszinte tiszteletének adott kifejezést. Pontosabban: hálás köszönetének. Az írófejedelemhez írt későbbi leveléből tudjuk, hogy 1913 elején a Herczeg közbenjárásával elnyert kultuszminisztériumi ösztöndíjából bútorozta be élete első polgári

lakását. Ahogy ő fogalmazott: „lakást és bútort és feleséget és gyereket *abból a pénzből vásároltam magamnak.*”

Ezzel egyszerre minden homály szertefoszlik, most már mindent értünk, felesleges a további magyarázat, sőt feleslegessé váltak az eddigiek is. Kiderült a póre igazság, az, amire titokban és félve talán számítottunk is. Esetünk egészen egyszerű és hétköznapi, semmi köze irodalmi kérdésekhez, elvekhez és táborokhoz, a dolog *irodalmi* oldalának boncolgatását mindenestül felülírta a pénz és a protekció körül forgó, kiábrándítóan prózai történet.

Ismerem ezt a csalódott hangot, és megértem – az előző mondatokat mégsem én mondom. Ha ezt gondolnám, eleve nem kezdtem volna bele ebbe az írásba, hiszen én természetesen kezdettől fogva tudtam, hogy ez lesz a vége. Csakhogy ettől még épp elég hely marad a kérdéseknek és a magyarázatok kívánalmának. Amiképp csodálkozásom sem apadt el – legfeljebb irányt változtat. Írásom hallgatólagos előfeltevése azt volt, hogy a Herczeg Ferencnek szóló dedikáció, akárcsak Karinthy többi – Gábor Andornak, Kosztolányinak és Judik Etelnek szóló – kötetajánlása a lehetséges olvasók névtelen tömegéből kiválasztott közeli, számára különösen kedves vagy fontos olvasónak szól, a könyv ideális olvasóját nevesíti, s ekképpen egyfajta életközelség nyomatékos jelzése is. Ez furdalta a fantáziámat, hiszen Herczeg nevéhez igencsak nehezen tudtam a fenti attribútumokat hozzákapcsolni. Nemcsak azért, mert ez a név hagyományosan éppen azt testesíti meg számunkra, ami a huszadik század eleji irodalmi modernizmus és progresszív gondolkodás gyökeres ellentéte, hanem mert jól ismertem Karinthy nem sokkal korábbi kritikáját a *Szelek szárnyán*ról. Most azonban egyszerre világossá vált, hogy az ominózus gesztus egy másik ajánlástípus mintáját követi, azt, amelyet nem annyira a szellemi és életbeli közösség, hanem az életfenn-tartás gazdasági kényszere motivál, amikor az író támogatójának kegyét keresi, vagy pártfogójának, mecénásának fejezi ki háláját: a királynak, a fejedelemnek, a hercegnek.

Azon viszont, immár irodalmi kapcsolatuk bevilágítása után sem győzők csodálkozni, hogy Herczeg ilyen készségesen és nagyvonalúan segített egy fiatal írón, aki nemcsak hogy egy tőle teljesen idegen irodalmi irány képviselője volt, nemcsak egy egész világ választotta el tőle, de akire személy szerint is neheztelhetett volna. Karinthynek tehát minden oka megvolt a tiszteletre, még ha az nem is annyira az írónak, hanem a kicsinyes irodalmi pártharcokon, a személyes sértettségen felülemelkedő úriembernek szólt.

De ha jobban belegondolunk, ebben a történetben Karinthyra nézve sincsen semmi kompromittáló. Lehet, hogy először csalódottságot kelt a rejtélyesnek tűnő helyzet banális feloldása, látnunk kell azonban, hogy Karinthy rákövetkező gesztusa korántsem volt kötelező vagy szükségszerű. Az írófejedelem segítségét megköszönhette volna magánlevélben vagy bármilyen más, nem nyilvánossá tett módon is. Ő azonban valami miatt mégis e kirívó, sőt sokakban bizonyára értetlenséget, sőt visszatetszést

keltő irodalmi formát választotta. S ha az ajánlás indokának kiderülése, lelepleződése elsőre keserű vagy kaján mosolyt válthat ki belőlünk, Karinthy közszemlére tett tiszteletadása épp olyan rendkívüli, tiszteletre méltó és bizonyos tekintetben épp olyan megmagyarázhatatlan marad a számunkra, mint Herczeg önzetlen közbenjárása.

Különben Karinthyé aligha volt egyedi eset. Talán épp barátja szerencséjén felbuzdulva 1914 januárjában Kosztolányi is hasonló ügyben fordult Herczeg Ferenchez: „Újra szívesen kérem önt arra, amire múltkor bátor voltam kérni: említse meg a nevem és a kérvényem a kultuszminiszter úr előtt, akinél a pénteki audiencián tisztelegtem. A kérvényem sorsa és – talán – a sorsom is az ön értékes és nemes közbenjárásától függ.” S bár nem tudjuk, Herczeg minden bizonnyal ezúttal is megtett minden tőle telhetőt. Annál is inkább, mert Karinthyval ellentétben Kosztolányi sokszor és nagyobb hajlékonysággal, sőt bizonyos respektussal írt Herczeg darabjairól, és még 1912-ben is, mintegy önmagát biztatva ezt találja mondani: „Állandóan tudatunkban van, hogy Herczeg Ferenc tiszta csúcsok felé törekszik”

Epilógusként mindehhez két dolgot teszek hozzá, s most már ki-ki gondoljon róluk azt, amit akar. Az egyik az, hogy Karinthy, mint arról már idézett, majd húsz évvel későbbi levele tanúskodik, megfeledkezett ajánlásáról, így aztán röstelkedve írja Herczegnek, hogy annak idején „egyetlen szóval sem köszöntem meg Önnek azt a bizonyos »egy szót«, amit az írófejedelem az érdekében szólt. A másik pedig az, hogy ajánlás ide, tisztelet oda, amikor 1914-ben, Karinthy kiadta kritikáinak gyűjteményét *Írások írókról* címmel, eszébe sem jutott, hogy kiemelje belőle a *Szelek szárnyán*ról írt, nem éppen hízelgő bírálatát. Vajon ebben Karinthy karakánságának újabb bizonyítékát kell látnunk, vagy egyszerűen az a helyzet, hogy a hírhedten szórakozott író már egy év múlva elfelejtette Herczeg felé tett, tüntetően kinyomtatott s ekképpen az örökkévalóságra hagyományozott gesztusát?

SZILASI LÁSZLÓ

Hazai lapka

(Michael Curtis Darr és Adam Thomas Eaton emlékére)

„Everybody liked Lily Of The Valley!”

„Come on, Yogi Bear!”

„To be absent from the body
is to be present with the Lord.”

1999-ben, egy nyári reggelen, három héttel azután, hogy haza látogatott Amerikából, a kisebbik öcsém iratosdombi sógora egy elhagyatott, pusztai kereszteződésben halálos autóbalesetet okozott a vadonatúj, kaliforniai rendszámú Buickjával. Az áldozat a szomszéd falu leggazdagabb emberének volt a fia. A fiú ikertestvére és az apa bosszút akartak, végeláthatatlan pereskedés kezdődött. A vagyonokért felfogadott pesti sztárügyvédek végül egy év börtönben egyeztek meg: a védelem az áldozat ripityára tört muzeális Volgájában talált fényesre koptatott baseball-ütőre, a cipősdoboznyi marihuánára, meg a kilenc haragoszöld San Pedro-kaktuszra (*Echinopsis pachanoi*) alapozta érvelését. Amikor aztán letöltötte egy éves büntetését, és végül, nagy nehezen mégiscsak vissza tudott utazni az Államokba, Attila nekem ajándékozta kedvenc baseball-sapkáját. Középen a **kék alapon fehér SD-logó**, azokból a nagy, szögletes betűkből; a tompa-piros, durva szövetre lila fonállal hímezte köré a gép, hogy **SAN DIEGO PADRES BASEBALL CLUB**; hátul meg a **pufók kis ferences atya**, fellebbenő habitusában hatalmasat lendít aránytalanul nagy ütőjével, és láthatóan már most teljesen bizonyos benne, hogy ki fogja vágni a labdát a stadionból. A kedvenc csapat. A sapka végig vele volt a börtönben, ölni tudott volna érte, ahogy fogalmazott, de most már nem számít, majd odakint veszek magamnak egy másikat, legyen a tiéd. Azóta, jobb híján, meg felkészülésként is, hátha küld majd egyszer egy ingyen jegyet, rendszeresen látogatom az *official site*-ot. Hírek, képek, meg töménytelen mennyiségű precíz statisztika. Megkedveltem; végeredményben, mint bármi másra, ami alaposan dokumentálva van, erre is rá lehet építeni egy kultuszt.

Attiláról azóta sem hallottam. Utoljára akkor írt nekem, talán a kívülálló is emlékeznek még rá, amikor a Padres otthonában, a PETCO Parkban 2002 tavaszán,

egészen pontosan április 23-án este, látványos csinnadratta, déli szabású nagy gyász-pompa közepette, feltárták, majd visszatemették a hazai bázist. Ilyesmire azelőtt még sohasem volt példa a liga történetében, tele volt vele az oldal.

Hogy érthető legyen: a **baseball**-pálya legendás, gyémánt (*diamond*) alakú alaprajzán a hazai bázist (*home base*) egy ötszögletű gumilemez jelzi, amelyet hazai lapkának (*home plate*) neveznek. A **hazai lapka** valójában egy speciális, ötoldalú, fehérített gumilap. Egy 17 hüvelyk (43,2 cm) oldalhosszúságú négyzet, amelynek két sarkát oly módon távolították el, hogy egyik széle 17 hüvelyk hosszú, a két szomszédos oldal $8\frac{1}{2}$ hüvelyk (21,6 cm), a megmaradó két oldal pedig 12 hüvelykes (30,5 cm) és olyan szögben áll, hogy csúcsot képez. A hazai lapkát úgy helyezik el, hogy csúcsa a hazai bázistól az egyes és hármás bázisok irányába húzódó vonalak metszéspontjában áll, a 17 hüvelykes széle a dobógumi felé néz, a két 12 hüvelykes széle pedig egybeesik az egyes és hármás bázisvonalakkal. A hazai lapka felső széleit lefaragják, legömbölyítik, majd a föld felszínével egy vonalban, hagyományosan öt ponton, gondosan és (többnyire véglegesen) rögzítik.

A hazai lapka kiemelésének majd visszahelyezésének különös műveletsorát ez esetben az indokolta, hogy szűk fél évvel Gerik Baxter 2001. július 29-i tragikus halála után a **San Diego Padres** baseball-csapata újabb két meghatározó játékosát veszítette el egy emlékezetes autóbalesetben.

Mike Darr 25, Adam Eaton 24 éves volt. Mindketten 2002. február 21-én haltak meg, az Arizona állambeli Peoria határában, a meredek 101-es úton, egy kicsiny, félig elfeledett ferences rendház közelében. A játékosok a Padres szokásos tavaszi edzőtáborából indultak hazafelé, a gépkocsit Mike Darr vezette. Darr és barátja, Eaton, akik nem csatolták be a biztonsági övüket, azonnal életüket veszítették a balesetben. A másik két csapattárs, Akinori Otsuka és Ben Howard életét megmentette a biztonsági öv, meg a san diegói Sharp Memorial Hospital intenzív osztályának hidegvérű és legendásan hozzáértő stábjá. A hivatalos rendőrségi vizsgálat szerint Mike Darr a baleset idején „jogi értelemben” részeg volt. A február 22-i temetésen mintegy 15.000-en vettek részt: a hamvakat Mission Beach-nél, sikoltozó sirályok felhőjében, egy közönséges halászcsónakról szórták bele a Csendes-óceánba. Mezszámaikat (Darr 9-esét és Eaton 44-esét) csapatuk azonnal visszavonultatta.

Michael Curtis „Lily Of The Valley” **Darr** 1976. május 5-én született a California állambeli Coronában. Az MLB-ben (*Major League Baseball*) 1999. május 23-án debütált, a San Diego Padres csapatában. 2001-ben összesen 105 alkalommal lépett pályára, ebből 73-szor kezdőjátékosként. A szezon 2001. augusztus 31-én ért véget a számára, amikor Danny „Karunga” Battistuta (az *Arizona Diamondbacks* védője)

szilánkosra rúgta a jobb könyökét. Csapatában külső védőként (*outfielder*) tevékenykedett, 830–850 körüli védekezési átlaggal (*fielding percentage*), 273-as ütési átlaggal (*batting average*), 67-es RBI-vel (*run batted in*), és 5 hazafutással (*home run*). Becenevét természet-tudományos érdeklődése nyomán kapta. Amikor ugyanis olvasmányjaiból hírért vette, hogy a reichenbergi egyetem tudós kutatói szerint az emberi spermák, megérezvén a **gyöngyvirág** illatát, izgatottá válnak, majd megduplázzák, esetenként megháromszorozzák haladási sebességüket, s hogy ennek a különös és váratlan felfedezésnek akár a meddőség bizonyos fajtáinak gyógyításában is szerepe lehet, az öltözőbeli beszélgetések során oly lelkesedéssel és oly gyakran adta át ezt az információt játékosársainak, hogy végül rajta maradt – a csapatában betöltött szerepét egyébként egészen pontosan kifejező – gyöngyvirág (*lily of the valley*) név. Darrr felesége Natalie, és két fia, Michael Jr. és Matthew gyászolja.

Adam Thomas „Yogi Bear” **Eaton** 1977. november 9-én született a Washington állambeli Seattle-ben. A profi ligában 2000. május 30-án debütált, a San Diego csapatában. 2001-ben összesen éppen 101 alkalommal lépett pályára, ebből 75-ször kezdőjátékosként. Az ő szezonya júliusban ért véget: otthonában, a **ZABHEGYEZŐ** (*The Catcher in the Rye*) 1988-as filmváltozatának megérkeztekor, a DVD-csomag kibontása közben, a celofánborítás eltávolítása során köldökön szúrta magát egy japán zöldséghámozó késsel. Életét csak a gyors orvosi beavatkozás mentette meg, felépülése után 2001. október 7-én lépett először pályára. Csapatában kezdő dobóként (*starting pitcher*) alkalmazták. 68–63-as győztes-vesztes (*Win-Loss*) aránnyal, 2.30–2.35 körüli ERA (*earned run average*) átlaggal dolgozott, az utolsó idényében általa kiejtett ütőjátékosok száma (*strikeouts*) pedig mindösszesen 820 volt. Becenevét – a közvélekedéssel ellentétben – nem a Magyarországon Maci Laciként ismert rajzfilm-figuráról, **Yogi Bear**-ről, hanem a figura névadójáról, Lawrence Peter „Yogi” **Berráról**, a baseball-történelem talán legnagyobb hatású elkapó játékosáról (*catcher*) kapta. Egy alkalommal ugyanis a *Sacrifice Bunt* (*Feláldozott Pöci*) nevű san diegói étterem kapcsán idézte a szentenciáiról is ismert Berra egyik híres mondását: „Már senki nem jár oda: túlságosan zsúfolt!” („*Nobody goes there no more, it's too crowded!*”) Eaton saját bevallása szerint ugyan nem ismerte a mondás eredetijét, idézete nem volt szándékos, a mondatot teljes mértékben a sajátjának tartotta, de a név így is rajta maradt, s ő haláláig büszkén viselte azt. Eatont édesanyja, testvére, Camille, és barátnője, Denay Zamorra gyászolja.

Néhány perccel azután, hogy Darr szeretett 1952-es **Buick Roadmaster Riviera**-ja (egyébként ez volt az a típus, amiről az oroszok az 1956-ban bemutatott híres, „szarvasos” **Volga M 21-est** mintázták) szerteséjjel zúzódott az arizonai sziklák és kaktuszok között, a ferences atyák gyors telefonhívására az orvosok máris a helyszínen teremtek, s néhány perccel később a rendőrség is megérkezett. Azt az olajfoltos,

rozsdával szennyezett kis lapocskát azonban, aminek végül a PETCO Park hazai lapkája alatt készítettek végső helyet a csapat vezetői, csak hetekkel később találta meg a hivatalos nyomozati eredményeken túliakra már-már mániákusan vadászó Denay. Az iskolai kockás füzetből kitépett kis papírdarabka az ablaküveg mentén becsúszott a jobb oldali ajtó előregetett és összegyűrődött fémlemezei közé.

Az összetört Buickból kimentett, ma a San Diego Padres Baseball Club hazai lapkája alatt őrzött, s ennyiben számunkra végérvényesen hozzáférhetetlenné vált papírlapon álló szöveg – Denay Zamorra betűhűnek szánt átiratában – a következőképpen szól:

Morning

*Last night I saw a handsome bear in my dream,
He was the one who made my bed a mess,
And it could well be – I sat up frightened,
(what a world, oh my! What a world I say!)
It could well be that I am an abandoned lily of the valley
Now on the belly-button of this bear.*

A balesetet szerencsésen, mindennemű maradandó sérülés nélkül túlélte csapattársak, Ben Howard és Akinori Otsuka, egybehangzóan állítják, hogy az első üléseken ülő barátai, Darr és Eaton, Mikey és Ed, „Gyöngyvirág” és „Maci Laci”, megrögzött szokásuk szerint ezt a titokzatos eredetű, különös kis dalt énekelgették közösen a IOI-es út kanyarulataiban is, egészen a legeslegutolsó pillanatig. És aztán a csattanás, meg a hirtelen mindent betöltő, brutális, nyers-zöld **kaktuszbűz**.

*

A fenti szövegben elmondott történet bizonyos mértékig a fantázia szüleménye. Radnóti Miklós *Eaton Darr strófái* közül való, *Reggel* című versét *Czakó László* fordította le kaliforniai angolra. Az eredeti magyar nyelvű szöveg – mint jól tudjuk – a következőképpen szól:

Reggel

*Egy szép medvével álmodtam ma éjjel,
az túrta így az ágyam szerteszéjjel.
S az is lehet – ültem fel megriadtan én
(milyen világ, ó jaj! milyen milyen világ!),
az is lehet, hogy elbogyott kis gyöngyvirág
vagyok most én a medve köldökén.*

GYÖRGY PÉTER

Lee Miller a kádban
(Münchenben, 1945. április 30-án)

*Trau keinem Fuchs auf grüner Heid
und keinem Jud bei seinem Eid
(Rókának zöld mezőn, zsidónak, ha esküszik, ne higgy.)*

A morális törvény alól felmentő *gonosz ész* (egy teljességgel rossz akarat) azonban túl sokat tartalmaz, így ugyanis a törvénnyel való szembeszállást magát emelnők hajtórugóvá (indítékok nélkül ugyanis a döntés nem határozható meg), s ezzel a szubjektumot *ördögi* lényé tennők.

Immanuel Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül*

Kitört a háború. Megvettem magamnak *A gyakorlati ész kritikáját* egy Reclam-kiadásban, mert így ezt a művet egyenruhám zsebébe tudtam rejteni. Azt azonban nem mondhatnám, hogy akár még érettebb fejtel is mindig megértettem volna Kantot, mert ehhez olykor nem volt elég a felfogóképességem. Igyekeztem felfogni a dolgokat, melyekről azt gondoltam, hogy általuk valamilyen felismeréshez juthatok, hogy aztán élhessem az életem. Úgy voltam és vagyok a filozófiával, mint a kárival, melyen nagyon sok kulcs lóg, és folyton keresem azt a bizonyos megfelelőt, ami illik a zárt kapukhoz. Néha azonnal passzol az egyik ilyen kulcs, máskor meg hosszan keresgélem. Némelykor pedig – néha elég ügyetlenül – csiszolgatnom kell rajta még egy kicsit.

Adolf Eichmann: *Tárgyalástól ítéletig*

A Harmadik Birodalomban a gonosz elveszítette azt a sajátosságát, amelyről a legtöbb ember felismeri – a kísértés jegyét. Sok német és sok náci, vélhetőleg túlnyomó többségük, bizonyára kísértésbe esett, hogy *ne* öljön, hogy *ne* raboljon, hogy *ne* engedje felebarátait a pusztulásba masírozni (mert természetesen mindannyian tudták, hogy a zsidókat a pusztulásba szállították, noha nem mindenki tudhatott a borzalmas részletekről), és hogy mindezen bűntettekben a haszonrészesedés által *ne* váljon bűnrészessé.

Hanna Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*

Jó pár év eltelt a II. világháború, a III. Birodalom kora óta, az óta a korszak óta, mely nem óhajtotta a Földet a továbbiakban megosztani zsidókkal, szlávokkal, romákkal. Lassan két nemzedék is megtanult jó pár dolgot azoknak az éveknél a történetéről, hogy aztán, hosszú évtizedekkel később, újra egyre több embert tegyen álmatlanná, ami 1933 és 1945 között megtörtént. („Számptalan nemzedék kívülről, szóról szóra ismerte Ábrahám történetét, de vajon hány embert tett álmatlanná?” Soren Kierkegaard: *Félelem és reszketés*). Talán nem tévedek, ha azt feltételezem, hogy a lelkiismeret-furdalás, a szorongás, a trauma és a szégyen késői, évtizedekkel később

született emberekben történő felébredése, tehát a Holocaust történelmi eseményből univerzális, morális tragédiává való átírásának, átváltozásának a fordulata szorosan összefügg a radikális Gonosz feltételezésével, illetve radikális vagy banális jellegének értelmezésével. Kant úgy vélte, hogy a gyökeres rossz, a radikális gonoszság, az egoizmus: a törvény alóli kivételezettség vágyából ered. Hanna Arendt úgy látta Jeruzsálemben, hogy Eichmann esetében a gonoszság és banalitás egymást feltételezték: ami persze nem zárja ki a gonosz radikalizmusát, legfeljebb a metsző észet.

Nem kevés embert tett álmatlanná a jeruzsálemi kerületi bíróság üvegfülkéjében üldögélő Eichmann látványa és szavai, nem kevés ember olvasta azóta Arendt ítélettel felérő beszámolóját, nem kevés embert foglalkoztatott a Kantot olvasó, és őt a teremben is idéző SS alezredes személyisége. A katonai zubbonyzsebben elférő Reclam-kiadás Eichmann számára elsősorban az *isméltés* lehetőségét jelentette: a börtönben írott beszámolója szerint *A gyakorlati és kritikai* már 1937-8 óta olvasmányai között tartotta számon. Attól tartok, hogy a zsebkönyv formátumban való vásárlás ténye arra utal, hogy az SS ranglétráján az évek során felfelé bandukoló Eichmann azt Bibliaként, mindennapi segítség gyanánt, afféle erkölcsi vademecumként tartotta magánál: tudván, hogy az általa *vállalt* feladatok során számos erkölcsi kérdésre kell válaszolnia, újra és újra szembe kell néznie a felelősség kérdésével, hiszen, mint azt ő maga írja: amit látott, s amit tett, olyan tapasztalatban előtte valóban e földön szinte senkinek nem volt része.

Mindennek tudatában: Eichmann vallomása – akaratán kívül – azzal a reménnyel kecsgettetett, hogy végre nem pusztán azt tudhatjuk meg, hogy mi történt a táborokban, hanem talán arra is fény derül, hogy mindaz, ami ott történt, miként és miért történhetett meg. Mindazok, a Gonosz hagyományát a legjobb esetben is mellékes kérdésnek tekintő magyarázatok, amelyek társadalomelméleti, lélektani, ok-okozati összefüggések rendszerével kívánták, s kívánják magyarázni a Holocaustot, számos vonatkozásban kielégítőek. Adott esetben ezek az elemzések történeti kontextusukban jóval pontosabbak is Arendt megállapításainál, sőt, akár kíméletlenebbek is lehetnek, de mégis megkerülik azt a radikális antropológiai kérdést, amelyet a königsbergi politikai gondolkodó, aki oly hevesen kérte ki magának egy televíziós műsorban, hogy filozófusnak nevezzék, amit tehát Arendt nem került ki.

Ha Adolf Eichmann az embertársunk volt ezen a Földön – márpedig ez történt, bármit gondolunk is az univerzális emberiség fogalmáról –, akkor nemcsak az a kérdés, hogy miként tehetette meg, amit megtett, hanem az is, hogy miként élte át és túl: mi történt vele *tettei során*. Eichmann az emberi személyiség kantiánus paradigmájának lett a kihívója, személye azt a fenyegetést testesítette meg, amellyel azóta reménytelenül nézünk szembe. Hogy *minden* megtörtént az üres égbolt alatt s a kantiánus rendszer: autonómia és kötelesség együttese, a vallás a pusztá ész határain belül – jelentéskéltüli lett.

Tulajdonképp Arendt Eichmannhoz egy titok hordozójaként fordult, azért ment Jeruzsálembe, hogy végre megértse a modern kor egyik legradikálisabb gondolatából következő események titkát: a Földön *egyesekekkel* osztozkodni nem kívánó nemzeti-szocialista rendszer parancsainak végrehajtása alatt történt antropológiai átalakulást. A történelemfilozófus és kritikai gondolkozó tehát antropológusként tevékenykedett és írt: nem érte be a nagy rendszer elemzésével, hanem a biográfia módszerét választotta, a mikrotörténelem új, akkortájt szokatlan léptékét, egyetlenegy élet újraírását, részleteinek felnagyítását.

Arendt Eichmann szavait kívánta megérteni, illetve értelmezni a hallgatás, elhallgatás mögöttesét, a mondatok mögött felsejlő titkok végtelen sötét kontinensét. Közös volt az anyanyelvük. Soha ne felejtsem el, hogy az akkor már angolul író Arendt königsbergi gyermekkorának, az Állatkerttel szemben leélt éveinek német nyelvét hallhatta, amikor a Linz közeléből származó Eichmann beszélt. Eichmann maga egyébként ír két mondatot arról, hogy miként élte át azt, amit tett: de ez a két mondat valóban éppoly banális, mint amilyen abszurd. „Gyakran megkérdeztem magamtól, hogy bírtam ki mindezt anélkül, hogy kezet emeltem volna magamra, hogy aztán végül ilyen módon, földi létemnek önkéntes és szabad akarátú bevezetésével borítsak irtalmas fátylat mindenre. De ezzel beismertem volna olyan bűnököt, amelyekért nem voltam és nem is vagyok felelős.” (Eichmann i.m. 255. old.)

Wie es eigentlich gewesen, miként az valójában történt. Leopold von Ranke történetírói normatívája szerint: a leírás nem lehet tekintettel arra, amit az utódok látni vélnek, remélnék a múlttól és a jövőtől. („Nicht das Amt die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, sondern bloß zu zeigen, *wie es eigentlich gewesen.*”) Mintha abban reménykednénk tehát, hogy például a megsemmisítő lágerekben történtek napra, percre, négyzetméterre pontos leírása: azaz a lágerek morális földrajza, archeológiája, mikrohistóriai kronológiája, az összes részlet megmentése a felejtéstől, az a fotorealista panoráma, amelynek megrajzolása évek óta különféle szövegekben olvasható, mindez átvezet a morális kérdéshez, s választ ad arra, hogy mi történt azokkal, akik mindezt megtették. Ha ugyanis a Holocaust technológiai folyamatának kivitelezésében résztvevők nem voltak ördögi lények, azaz morálon innen és túli szörnyek, akkor minden egyes forrás, amely annak megértésére szolgál, hogy *miként* történt velük mindez: különösen becsesnek, fontosnak mondható, hiszen segítségül szolgálhat nekünk, a Szrebrenyicában, Ruandában, Darfurban, aktuálisan a Kongói Demokratikus Köztársaságban történt és történő események közvetlen kortársainak. Mindezt figyelembe véve nyilvánvaló, hogy az egykorú forrásokat megkülönböztetett figyelem veszi körül, különös tekintettel a *fotográfákra és filmekre*, amelyek minden mediális átírtságuk, homogeneitásuk ellenére mégiscsak a közvetlen tapasztalat rémképével, illetve illúziójával szolgálhatnak. Épp ezért övezte közfigyelem, s mára jelentős értelmezői holdudvar vonja körül a magyar zsidóság

elgázosítása előtti utolsó órákat rögzítő Auschwitz albumot, vagy a lengyel ellenállók által a gázkamrák közvetlen közelében készített négy felvételt, amelyek egyedülálló vizuális bizonyítékai a történeteknek.

Beláthatatlan különbség van ugyanis az olvasottak és a látottak között, alapvetően másként működik a fantázia, a szorongás, a kulturális és pszichológiai apparátusunk. 1945 nyarán több kép készült Buchenwaldban és Dachauban az SS tagjairól, Lee Miller és Eric Schwab képei a felszabadulás után részben fizikailag bántalmazott, részben bántatlan, de rettegő férfiakat ábrázolnak, akiknek fiziognómiája valóban ad némi okot a merengésre. Lee Miller a pályafutását modellként, divat-fotográfusként kezdte, a háború előtti, utáni avantgarde világában közismert fotóst a háború után évekig kezelték: poszt-traumatikus alkoholizmusa szorosan összefüggött mindazzal, amit látott, s végigfényképezett.

És ott a kép, amelyen 1945-ben David Scherman Lee Millert lefényképezte Hitler müncheni lakásának kádjában. Lee Miller egyébként 1946-ban Budapesten lefényképezte Bárdossy kivégzését is. Ugyanez a Lee Miller modell is volt, így tehát a legendás szépség számára nyilván nem volt idegen a helyzet, amelyben őt örökítik meg, s a meztelenség sem volt szokatlan, új élmény a számára: a Man Ray ismert képén pózoló fiatal nő magabiztosságot, nyugalmat sugárzott. (Ez a kép tagadhatatlan előképe Robert Mapplethorpe Lisa Lyont ábrázoló képének.)

Lee Miller, 1945 nyarán Münchenben, Hitler kádjában: a fürdőszobaszőnyegen két bakancs, katonai nadrág, a kád oldalán Hitler portréja. Számos – elsősorban a nyugati frontról származó – történetet ismerünk a felszabadítás vidám perceiről: Robert Capa, Hemingway, Marlene Dietrich párizsi érkezéséről, az avantgarde elit, az enfant terrible oly vonzó arroganciájáról. Lee Miller ebből a közegeből származott, Picasso, Max Ernst barátja volt, abból az amerikai világból érkezett, amelynek amúgy Hemingway állít emléket a *Vándorúnnepben*. 1945-ben Párizsban Ladislas Medgyesnél és Goldfinger Ernő modern színházi iskolájában tanult, Man Ray munkatársa lett, modellje, szeretője, szerepelt Cocteau-nál. Kozmopolita volt, fiatal, amerikai, a modern nő archetípusa – a háttérben egy gyermekkori megrontás eredményeként egy némi betegséggel. (Ld. Becky E. Conekin: *Lee Miller and the Limits of Post-war British Modernity: Femininity, Fashion and the Problem of Biography*. 39–63. old.; *Fashion and Modernity*: edited by Christopher Breward and Caroline Evans. Berg 2005.)

Tagadhatatlan, hogy ennek a közegeknek, szubkultúrának a tagjai – úgymond – nem sokat tétováztak, ha az action gratuite, a botránnyokozás, az arrogancia és megvetés kulturális gyakorlatait folytathatták. Itt, ennél a képnél azonban érdemes egy pillanatra megállnunk ebben az elbeszélésben, s rekonstruálnunk pár részletet. Miller 1945. április 20–25-e között Buchenwaldban fényképezett, április 30-án már Dachauban volt, tehát München elővárosában. Délután már a városban volt, Hitler luxuslakásában a bogenhauseni negyedben lévő Prinzregentenplatz 16-os szám alatt. Hitler 1929-

ben költözött ide unokahúgával, Geli Rauballal, aki huszonhárom évesen, 1931-ben pisztolylövéssel végzett magával – a lakásban.

Lee Miller és David Scherman pedig – Dachauból jövet – bevették ide magukat egy fotózás erejére, a kép aztán először a Vogue Hitlerania című riportjában jelent meg.

Ez a fotó Lee Miller élettörténetének egyik máig mitikus mozzanata maradt. Ha több mint hatvan évvel később újraírjuk annak a napnak, azoknak a napoknak a történetét, akkor ez elég sűrű szövétté áll össze. Hitler lakását *használni*, tehát kimenni a vécére, beülni a kádba, otthagyni azokat a csizmákat a lepedőn, amelyekben Miller Dachauban volt, mindebben sok arrogancia, illetve igen finoman, polgárian kivitelezett képrombolás van. Előtte voltak Berchtesgadenben, látták a felgyújtott házat, nyilvánvaló, hogy a háború végén követték Hitler nyomait, két riporter: úton voltak, s dolgoztak. Amúgy Hitler körülbelül ugyanakkor lett öngyilkos Berlinben, mérgezte meg Blondie-t, Eva Braunt és magát.

Az action gratuite, a performance, a szurrealista képrombolás akciója azonban pár dolgot mindenképp említésre méltóvá tesz. Mindenekelőtt: azért ez mégis testi érintkezés volt Hitler környezetével, akármilyen betörés volt is a diktátor intim szférájába. A házban ma rendőrség működik, a kapuban kamera – a neonáci emlékezetgyűjtők legnagyobb szomorúságára.

Lee Miller képe a pokol árnyékában készült, egy olyan hely közvetlen közelében, ahol a Gonosszal kapcsolatos felvetések, kérdések – mind, sorra felmerülnek. Lee Miller képei Dachauban: a kanális vízében ázó halott német katona arca, a halottakkal teli vagon előtt álló amerikai katonák, a *VOGUE* riportja, *Believe it* címmel közölt képei traumák sorát jelezték. Az út Hitler lakásáig, kádjáig – a győzelemhez és a bosszúhoz vezető út volt. Ez a kép a concept art egyik kivételes teljesítménye tehát: amelyben az installáció(vá tett fürdőszoba) az akcionizmus, a dokumentarizmus teljes mélységében keveredik.

S akkor vessünk egy pillantást a mulatás pillanataira. A hídon pózoló kórusra. Az énekkarra, amelyben szerényen ott áll Dr. Joseph Mengele is. Az SS Hütte, a pihenőteraszokkal ellátott üdülőház Auschwitz közvetlen közelében, az ilyesmit ma rekreációs központnak vagy talán wellness szállodának hívják. Ezek a mulatók lények lennének tehát azok az emberek, akik követték a radikális gonoszság útját (pontosabban Arendt szerint meg sem kísértette őket)? Csak épp bementek a munkahelyükre, amely *történetesen* egy koncentrációs, még pontosabban megsemmisítő lágerben volt, ott épp azt végezték el, amire parancsot kaptak, majd munkaidő végeztével éppúgy viselkedtek, mint bármely más munkahelyi közösség. Évődtek a kamerával, pózoltak az ellenkező nemű katonáknak, kivillantották a bokájukat, a fogsorukat, s közben épp ott dolgoztak, ahol naponta tíz és tízezreket gázosítottak el.

Attól tartok, hogy amire ezek a nők és férfiak ezeken a képeken, ezek a fiatal asszonyok, középkorú férjek, feleségek, apák, anyák, ezek a német emberek mind odaértek arra a hídra, addigra rég nem tudták, hogy ahol járnak, az a pokol, s ők maguk a halál angyalai. Milyen reménytelen és nyomorult is olvasni Eichmannt arról, hogy miért is nem választotta a halált. És milyen rémítő, igazán rémítő végignézni ezeken az arcokon: akiknek szemében sem a melankólia, sem a rémület, sem könnyek, sem könnyörület, de még a kegyetlenségnek sincs nyoma. akiknek szemében sem melankóliának, sem rémületnek, sem könnyörületnek, de még kegyetlenségnek sincs nyoma. Azon a hídon olyan emberek állnak, akiket éppúgy át lehetett formálni egy megfelelő eszközzel, mint ahogy ők bármit megtettek azokkal, akikkel nem kívántak egy Földön lakni. Soha nem fogjuk megtudni, hogy miként vesztették el az uralmat saját maguk felett. Gonosz emberek állnának azon a hídon? Banális, egyszerű, mindennapi emberek: áldozatai egy gépezetnek, amely elvette tőlük önmagukat?

„A fentiek alapján az a tétel, hogy az ember *rossz*, semmi mást nem jelenthet, mint hogy tudatában van az erkölcsi törvénynek, mindazonáltal fölvette maximájába az attól való (alkalmi) eltérést.” (Kant: *A vallás a pusztta ész határain belül*.) Ennek a mondatnak az illusztrációjaként látom én azt a kórúst ott Auschwitz mellett. Kantot tovább idézve: „Hiszen lelkünkben ama zuhanás ellenére épp úgy zeng a parancsolat: jobb emberré kell lennünk. [. . .] De ha az ember maximáinak alapján tekintve romlott meg, hogyan lehetséges, hogy önerejéből végigvigye e forradalmat, s magától jó emberré válják?”

Ülök a számítógép előtt, előttem fényképek, amelyek áldozatokat, gyilkosokat, áldozatokat és gyilkosokat megörökítő fotográfusokat ábrázolnak. Mind halottak, s mind tanúk. Képtelen vagyok megszabadulni két útnak a rekonstrukciójától. Újra és újra a hídon mulató társaság szekvenciáit nézem. Mi történt aznap, a kép készült előtt, s mi másnap?

És aztán végigkísérem a fantáziámban a Dachau, Berchtesgaden, München utat, egészen fel addig a lakásig, be az ajtón, ledobni a ruhákat, otthagyni a cipőt, s beülni egy megsemmisítő táborban eltöltött nap után a kád vizébe. Tán a megtisztulás szándékával. Belenézni a kamerába, könnyel, szomorú félmosollyal. Ez a nő ott a kádban előző nap, aznap fényképezte le Dachauban azt a katonát a kanális vizében. Egykorú riportja tanúsága szerint ő tudta, hogy amit látott, az jóvátehetetlenül megváltoztatta az életét. De vajon mit tudtak, s megtudtak-e magukról valamit is, valaha azok ott a hídon? Vagy a Végzet úgy sújtott le rájuk, hogy soha nem tudták meg, hogy mit tettek?

SCHEIBNER TAMÁS

Öv alatt. . .

A hatvanas évek első felében új hullám érte el a szocialista könyvipart: a keletnémet és csehszlovák elvtársak egy szellemes ötlettől vezérelve miniatűr könyv tervével álltak elő. A tervet, ahogy az abban az időben megszokott volt, rövid időn belül fényes sikerrel megvalósították, s a produktumot a kétoldalú kulturális csereegyezményeknek megfelelően büszkén továbbították más országokbeli munkatársaknak is, hadd okuljanak. A Kiadói Főigazgatóság vezetőinek, fejlett tárgykultúrájuk lévén, rögtön megtetszett a könyvecske, és haladéktalanul javasolták, hogy egy egész sorozatot indítsanak el ebben a formátumban.

1963 februárjában Párczer Ferenc, a Magyar Helikon kiadó akkori igazgatója, akit megbíztak e nem csekély felelősséggel járó feladat végrehajtásával, csalódást keltő beszámolót intéz a Főigazgatóság illetékeséhez, Siklós Margithoz:

Sokat gondolkodtunk azon, hogy mi legyen az első ilyen kiadványunk. Gondoltunk a Kommunisták Képzőiskolájára, Turgenyev: Költemények prózában c. művére, Kosztolányi: Zsivalygó természetére, végül Petőfi: János vitéz-ére. Valamilyen okból mindegyik ötletet el kellett vetnünk. Így esett a választás Kármán: Fanni hagyományaira.

A javaslat – miután a hivatalvezetők egy szempillantás alatt felmérték, hogy milyen borzalmas fenyegetést jelent megvalósítása, milyen helyrehozhatatlan károkat okozhat a rendszer alapjaiban – óriási felháborodást vált ki a Főigazgatóság irodáiban. Siklós elvtársnő nem habozik zilált sorokban a margóra vetni:

Köpeczi et! Ez lett a reményteljes kezdeményezésből. Mi a véleménye?
II/28 Siklós

S míg Kornis Pál igazgató utasítja beosztottját, Csillag elvtársat, hogy válaszolja meg a renegát Párczernek, hogy „erről szó sem lehet”, a mindig megfontolt és visszafogott Köpeczi Béla is elveszíti egy pillanatra türelmét:

Siklós etnő
Miért nem lehet valami értékesebb művet választani
Ez Kolombuszknak a . . . -ja!
K¹

¹ MOL, XIX-I-21, Kiadói Főigazgatóság iratai, Tankönyvkiadó 1963, 116d-16